
3 1761 08225308 9

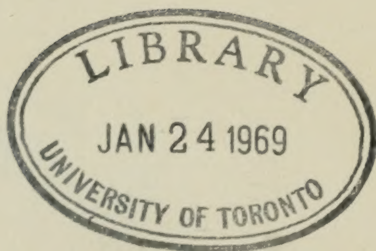
EGY LETÜNT NEMZEDÉK

EMLÉKEZÉSEK
A MAGYAR ÁLLAM
KIALAKULÁSÁNAK UJABB
KORSZAKÁBÓL

IRTA:

HALÁSZ IMRE

BUDAPEST, A „NYUGAT“ KIADÁSA. 1911.

„JÓKAI“ KÖNYVNYOMDA BUDAPEST, VII, THÖKÖLY-ÚT 28.

Hosszú vándorlás után megállok egy hegyormon. Mielőtt a tulsó oldalon leszállanék azon a lejtős ösvényen, mely a végállomás felé vezet, még egyszer visszanézek a hanyatló nyári nap verőfényében ragyogó tájra. Tekintetemmel még egyszer végig járom a megtett hosszú utat, megpihenek a mult emlékein, miglen a távolba kalandozó szemem végre eljut odáig, hol minden összefoly a messzeség ködében. Hosszú sorban bárányfelhők úsznak a kék égbolton. S amint Poloniusként vizsgálom őket, lassanként emberi alakok bontakoznak ki a bárányfelhőkből : ismerős arcok, kicsinyek és nagyok, derültek és szomorúak, jellegzetesek és árnykép gyanánt szétfolyók beláthatatlan sorban. Ezek egykor mind éltek, küzdöttek, örültek vagy szenvedtek. Küzdés, öröm, szenvedés — ez az élet.

Ott voltam én is közöttük, de lassanként elmaradoztak tőlem. Én még itt állok a hegyormon s ők annyi ezren mint puszta köd és pára ott úsznak a kéklő semmiségben.

E letünt nemzedék alakjai közül szeretném néhány legkiválóbbnak képét felidézni a most élők előtt, akik közül őket nagyon kevesen, vagy nagyon kevéssé ismerték. Szeretném felujítani emléküket, nem rendszeres élet- és jellemrajzokban, aminőkkel az akadémiai emlékbeszédekben találkozunk, hanem néhány jellegzetes egyéni vonással, mely részint a velük való személyes érintkezés nyomán megmaradt emlékezetemben, részint mint megannyi pillanatfelvétel meg van rögzítve régi írásaimban.

Emlékezetem visszanyúlik az 1848 előtti időkbe is. Ezen időknek többé-kevésbé elmosódott képei adják a háttért. Az 1848—49.-i évek egyes eseményei azonban már elég határozott vonásokban emelkednek ki ama háttérből. Ez az idő az nekünk magyaroknak, ami a franciáknak a németekkel küzdött rettenetes háborújok éve — l'année terrible !

Kolta vasvármegyei községben laktunk, hol családunk évszázadok óta honos. Az ősi birtok — mint egy kisebb birtokú nemesember Széchenyivel szemben elmésen megjegyezte — nem volt nagyon széles, de ép oly mély, mint a grófé. S ami fő, az áldott föld tisztes függetlenséget biztosított a nem nagyigényű családnak. A falunak

jóformán minden lakosára emlékszem. Mintha most is előttem állna az öreg Laky Mihály, a falu legvénebb embere, aki oly érdekesen tudott beszélni az inszurrekciós időkről, meg a nagy Napoleon rettenetes oroszországi visszavonulásáról, melynél az Ausztria által adott segédcsapatban ő is ott volt. Sőt még Mária Terézia királyné idejére is emlékezett, amidőn a protestánsoknak sok mindenféle zaklatást kellett elszenvedniök. Apámhoz beszélt az öreg, de mint Arany mondja Goethe nyomán: „gyerek ezt hallgatta örömmel."

Egy izben ágyúdörgést hallottunk. Mi ez? „A palatinus most vonul be Szombathelyre, annak a tiszteletére lőnek." 1847 őszén választották meg nádorrá István főherceget. Ez tette első körútját az országban s mindenütt nagy lelkesedéssel fogadták.

Később is hallottunk ágyúdörgést. De akkor már nem a palatinus tiszteletére lőttek. A komáromi ágyúzást, fülünket a földre fektetve, órákig hallgattuk.

Dobszóval tova vonuló honvédek, nemzetőrök mozgósítása a horvátok ellen — ennyit láttunk a nagy szabadságharcból a mi csendes vidékünkön, hová a háború viharai csak távoli mennydörgésként hatoltak el. Valami nagy izgatottság nem volt észrevehető. Apám royalista érzelmű volt. Ferdinánd király arcképe ott függött szobánk falán. Hogy ez a király császár is, azt akkor sohasem hallottam.

Egyszer nekünk is jutott valami a háborús izgalmakból. Riadalom támadt, jönnek a horvátok. Hamar valami feketesárga zászlófélét a toronyba, mert különben az ellenség felégeti a falut. De ilyen zászló, vagy olyan kelme, melyből összetákolni lehetett volna, a falu egyetlen boltjában nem akadt. Szerencsére nem is volt rá szükség. A horvátok, Jellacsics vert seregének egy része, gyors menetben vonultak kifelé az országból. Nyomukban három vármegye nemzetőrsége. De nem érték utol őket. A nemzetőrség nyersebb elemei néhány hátramaradt marodőrön töltötték boszújukat. E borzalmasságokat nem menti, de némileg magyarázza, hogy a horvátok is sok kihágást követtek el és hogy akkoriban az emberek alig beszéltek másról, mint azokról a hajmeresztő kegyetlenségekről, melyeket az illirek (sic) a magyarokon elkövettek.

Néhány év mulva Kőszeg városában emléket emeltek a horvát áldozatok sírja fölé. Az emlék fekvő oroszlánt ábrázolt. A szombathelyi püspök celebrált, Jellacsics huszártábornoki egyenruhában személyesen volt jelen e katonai ünnepélynél. A kirukkoltatott kis gimnázisták soraiban állva akkor látta e sorok írója a horvátok u. n. nemzeti hősét.

1849-ben aratás után lerongyolt alakok vonultak át falunkon, honvédek, kik a világosvári (akkor mindenki Világosvárt mondott)

fegyverletétel után hajcsároknak s efféléknek öltözve menekültek a németek által való besoroztatás elől. (Az „osztrák“ szót a magyar nép nem ismerte. Ezt a rút szót úgy látszik irodalmilag gyártották az ötvenes években ad normam „polák, bosznyák.“)

Később jöttek német csendőrök. Sokszor megfordultak házunknál, mert apám mint iskolavégzett ember, az egyetlen birtokos volt, aki németül tudott velük beszélni. Minden fegyvert beszedtek. Ez már ősszel, Batthyány kivégeztetése után történt.

GRÓF BATTHYÁNY LAJOS.

„Higyje el, hogyha hatalmunkban állana, férjem és én volnánk az elsők, a kik Batthyány Lajost és az aradi vértanukat ismét életre keltenők."
Erzsébet királyné Horváth Mihályhoz.

Az 1848—49-ki mozgalmak vezető alakjai közül a mi vidékünkön Kossuthot és Batthyányt emlegette a nép legsűrűbben. A Kossuth-nótát széltében énekelték, de mint megyénkbeli hatalmas dinaszta talán még népszerűbb volt Batthyány. A katonák közül Perczel Móric és Görgey neve forgott legtöbbet az odavaló nép száján.

Hogy mennyire népszerű volt Batthyány, arra nézve jellemző a következő eset. Az első magyar miniszterelnököt 1849 tavaszán huszonnyolc más elfogott magyarral Székesfehérváron, Veszprémen, Sárváron át hurcolták a laibachi várba. Mikor a menet Jánosháza vasvármegyei községbe ért, a fegyveres nép nagy tömege csődült össze s fenyegetőleg követelte Batthyánynak és fogolytársainak szabadonbocsátását. A kisérő tiszt rávette a grófot, hogy tartson beszédet a néphez és nyugtassa meg a tömeget. Erre a nép megnyugodott és hagyta elvonulni a szomorú karavánt.

Ezelőtt hatvan esztendővel a szabadságharc lezajlása után mint tíz éves gyermek a gróf ikervári uradalmán utaztam át. Az utak és táblák szélén ültetett sok ezer szederfa, egy nagy terjedelmű, magas kéményű épület és a szép kastély felköltötte figyelmemet. Apám elmagyarázta, hogy a töméntelen szederfa arra való, hogy a gróf meghonosította a selyemhernyótenyésztést, a nagykéményű épület cukorgyár, melyet a gróf építtetett, a gyönyörű kastélyt is ő építtette egy régibb helyett, mert gazdag volt és szerette a pompát. De megszünt a selyemtenyésztés, a cukorgyárban sem dolgoznak, a kastélyban pedig nem lakik senki. Erre aztán elmondta Batthyánynak megható tragédiáját. Az első miniszterelnök volt az első magyar államférfi, kinek sorsáról koraérett gyermekészszel tudomást nyertem. Mélyen meghatott, mikor hallottam, hogy a grófot, aki ritka szép, magas homlokú, feketeszakálú férfiú s igen jó és okos ember volt, a németek agyonlőtték, mivel a magyarokkal tartott.

A grófnak, gyászoló szép feleségének s három kedves gyermekének története úgy hangzott nekem, mint egy legenda, melyet közvetlenül Kisfaludy Sándor regéi, első irodalmi olvasmányaim

mellé helyeztem. E regéket akkor gyönyörűeknek tartottam, de a gróf és családja sorsa még jobban meghatott.

A rábaparti park homályos útjain gyászos emlékek bolyongását vélte érezni, aki esetleg odatévedt. Ki hitte volna akkor, hogy eljövend az idő, mikor ismét magyar nagy úri élet zaja veri fel e helyeket s a kastély úrnője egy másik magyar miniszterelnök lánya leend, annak a gróf Andrássy Gyulának a leánya, aki szerencsésebb volt Batthyánynál nemcsak abban, hogy a rá is kimondott mártirhalált kikerülte, de államférfiúi sikerekben is messze túlragyogta nagynevű elődjét.

Batthyány Lajos gróf abban a korban élt, mely egy Széchenyit, Kossuthot, Deákot nevezett vezéreinek. E nagyok mértékével mérve államférfiúi alakja veszt nagyságából. De az ártatlanul elszenvedett vértanúság glóriája magasra emeli őt az utókor kegyeletében.

Sorsa sokban hasonlít Széchenyi Istvánéhoz. Ő is az akkor szokásos, kissé felületes mágnási nevelésben részesült. Úgy látszik azonban, hogy egy német nevelőjének hatása, ki, mint Széchenyi írja róla, a német radikális iskola híve volt, nyomokat hagyott hátra a fogékony ifjú lelkületében. Ő is a katonai pályára lépett. Mint huszárhadnagy sokat tartózkodott Olaszországban. Különben pedig ő is, mint Széchenyi, sokat utazott, látott, tapasztalt a művelt nyugat országaiban. Ezek a tapasztalatok s az öntanulmány útján szerzett ismeretek pótolták nála is, mint a nálánál tizenöt évvel idősebb Széchenyinél, a fiatalkori mulasztásokat. Még a jogi vizsgákat is letette a zágrábi akadémián. Gyermekkorában magyarul is csak fogyatékosan tanult meg s e hiányt ő is, mint Széchenyi, később pótolta.

Semmi kétség, hogy e nálánál nagyobb szabású tehetség példája erősen hatott közéleti pályájára. Huszonnégy éves volt, mikor Széchenyi megkezdette reformátori pályafutását s egyszerre országos hírre emelkedett. Batthyány Lajos gr. ez időtájt lépett ki a katonaságtól s átvette birtokai kezelését. Ama nem nagyszámú ifjú mágnások közé tartozott, kik átérezték, hogy akinek a sors nagy vagyont és társadalmi állást adott, annak a rendesnél nagyobb kötelességei is vannak a haza iránt. Kiváló autodidakta volt ő is, aki maga nevelte magát magyar hazafivá s kiváló politikussá. Nemes ambiciója üdvös ösztönzést nyert az által is, hogy egy fenkölt lelkű honleány, gr. Zichy Antonia lett méltó élettársa.

Abban is egyezett Széchenyivel, hogy a közgazdasági állapot fejlesztésében a nemzeti haladás elsőrendű eszközét látta. Résztvett az Országos Gazdasági Egyesület alapításában. Saját vármegyéjében is gazdasági egyesületet alapított, mely ma is fennáll. Országos iparegyesület, cukorgyár-egyesület, közgazdasági és ipari vállalatok, belterjes mezőgazdaság, szóval a haladás különféle tényezői számíthattak buzgó támogatására.

Ily társadalmi helyzetben s ily törekvések mellett Batthyány a dolgok rendje szerint csakhamar a közélet egyik vezéralakjává lett. Abban eltért Széchenyitől, hogy nem izolálta magát a pártoktól, mint ez. Sőt élénk részt vett a pártéletben s már az 1840-ki országgyülésen a főrendi ellenzék vezére lett. Mikor pedig az 1847-ki választások előtt az országos ellenzék megalakult, ő állott e párt élére. Szorosabb összeköttetésbe jutott Kossuthtal s ő vitte keresztül, hogy Kossuthot Pestmegye az 1848-ki pozsonyi országgyülésre egyik követévé választotta. A vagyonnal és családi összeköttetésekkel nem rendelkező férfiút ily támogatás nélkül fényes tehetsége mellett is aligha ajándékozta volna meg a mandátummal a mindenható gentry.

Mikor a pozsonyi országgyülésen a nagy reformmozgalom diadalmasan nyomult előre s a felelős magyar miniszterium megalakítására kilátás nyilt, nemcsak az országgyűlésnek, hanem mondhatni az országnak közvéleménye predestináltnak tekintette Batthyányt a miniszterelnöki állásra.

*

Batthyány Lajos egyéniségével a most élő nemzedék úgy van, mint azzal a korral, amelyben mint aktív államférfi működött. Sem Batthyányt, sem a 48-at nem érti a mai nemzedék. Ez alatt nem azokat a nagyon is ritka önálló elméket értem, kik a letünt idők mozgató tényezőit boncolgatni képesek, hanem a művelt osztálynak azt az átlagát, melynek szellemi szinvonala a társadalom zömének jellegét megadja. A 48-at a rá következő év lángözönén keresztül, mintegy bengáliai világításban látják az emberek. Ezer ember közül legalább kilencszáz azt hiszi, hogy 1848 márc. 15-ikén kitört Budapesten a „forradalom“. Ha azokat, akik e napot tüntetőleg ünneplik, megkérdeznők, mi is történt hát 1848 márc. 15-ikén, a legtöbb nem tudna felelni. Batthyányval is ilyenformán vagyunk. A mártir alakja eltakarja az utókor szemei elől az ember és a gyakorlati politikus alakját.

Ha azonban kegyeletes kézzel szétbontogatjuk a legendaszerűség idealizáló fátyolát, melyet a hálás utókor e nemes alak körül szövögetett: akkor is megmarad egy lelkes, derék, nemzetéért és a szabadságért minden áldozatra kész, erős akaratú férfiú, aki előtt talán kevésbé mély hódolattal hajol meg az utókor, mint a martir eszményitett alakja előtt, de akit jobban megértünk s talán melegebb szívvel értékelünk, mert emberileg közelebb áll hozzánk.

Batthyány nem rendelkezett sem a szónoki erő varázsával, sem a nagy és eredeti gondolatok ama cikázó villámaival, amelyek a nagy embert arra teszik hivatottá, hogy uralkodjék a tömeg felett, vezessen egy népet, irányt adjon egy kor eseményeinek. Batthyánynál

a tehetségnek tiszteletreméltó mértéke a jellembeli tulajdonságok nem mindennapi kiválóságával párosult egy minden tekintetben rokonszenves és előkelő egyéniséggé, ki rendes időkben hivatva lett volna, hogy évtizedeken át hasznos szolgálatokat tehessen hazájának.

Batthyánynak nem adatott meg, hogy egy ilyen normális, az ő egyéniségének megfelelő hasznos életpályát futhasson be. Életének tragikuma nemcsak abban áll, amiben azt a közönség rendesen látja, a hazáért ártatlanul elszenvedett halálában. Tragikuma ott kezdődik, hogy egy nagy történelmi fordulattal váratlanul felvirradott új korszak oly óriási feladatok elé állította, melyek túlhaladták erejét s melyek felülrá a körülmények végzetes komplikációja folytán ellenállhatlan erővel katasztrófa felé sodorták azt a hajót, melynek kormányosául vállalkozott.

Az erők és feladatok aránytalanságát érezte Batthyány maga is. Sem a keresztülviendő reformoknak kezdeményezője, sem a parlamentnek igazi vezére nem volt. Hogy vezető poziciójának megadhassa a kellő biztosságot, a miniszterelnökség elvállalásának feltételéül tűzte ki, hogy Deák Ferenc lépjen be kabinetjébe.

Deák akkor tudvalevőleg nem is volt követ. Az egyik zalai követ, Csuzy Pál, nyomban lemondott, hogy Deákot azonnal megválaszthassák. Deák nem nagy kedvvel, csakis erkölcsi kényszernek engedve s akkoriban gyenge egészségi állapota miatt csakis rövid időre volt hajlandó tárcát vállalni. Ily módon Széchenyi, Deák, Eötvös, nem homogén irányú és vérmérsékletű, de mindannyian nagytehetségű férfiak egész falánksza sorakozott Batthyány körül, kik abban voltak egyek, hogy mindahárman az ország legmérsékeltebb, leghiggadtabb, legóvatosabb politikusai valának. És e hatalmas falánksz által támogatva sem bírta Batthyány fentartani az erők amaz egyensúlyát, mely nélkül egy miniszterium tartós és sikeres működést kifejteni nem képes. A mérleget nemcsak Kossuth rendkivüli egyéniségének, hanem még ennél is inkább a miniszteriumtól független eseményeknek óriási súlya az ellenkező oldalra billentette.

De ne vágjunk elébe az eseményeknek.

Párisból, mely akkor még inkább volt az európai kontinens metropolisa, mint napjainkban, egyike indult meg ama világtörténeti erőkisugárzásoknak, melyeknek a történetfilozófia talán soha sem fogja megadni tökéletes magyarázatát. Kossuth megérezte egy új korszak hajnalodását s mint ő mondani szokta, felemelkedett a helyzet magaslatára. Március harmadikán tartott beszédével és tett indítványával elérte, hogy az országgyűlés is ide emelkedjék. Feliratot indítványozott, melyben elsoroltattak mindazok a reformok, melyek az ország legjobb elméit régóta foglalkoztatták s melyeknek

megvalósítására most már elérkezettnek látszott az idő: névszerint a közteherviselés, a jobbágyságnak kártérítés mellett való megszüntetése, a népnek a politikai jogokban való részesítése, a honvédelmi rendszernek átalakítása, az állami jövedelmek és kiadások felelős kezelés alá helyezése és még sok más hasznos reform, s ami mindezeknek koronája, nélkülözhetetlen biztosítéka volt: a testületi kormányrendszernek magyar felelős minisztériummá átalakítása.

A felirati javaslat a kerületi ülésben elkészíttetett, az országos ülésben elfogadtatott s másnap a főrendekhez átküldetett. A főrendeknek bőséges idejük volt a javaslat tárgyalására, mert elnökük a nádor Bécsben távol lévén, a következő napok alatt maguk közt tanácskoztak felette. Tíz nap mulva, az időközben visszaérkezett nádor elnöklete alatt nyilvános ülésben a főrendek is elfogadták a felirati javaslatot.

E feliratot 72 tagból álló fényes küldöttség vitte Bécsbe a nádor vezetésével s március 16-án a király elé terjesztette, ki annak tartalmát egyébiránt már ismerte.

Meglepetésről, terrorizálásról beszélni tehát képtelenség. Ferdinánd a független magyar miniszterium alakítását elfogadta, ezzel a nádort megbízta, annak javaslatára Batthyány Lajos grófot miniszterelnöknek nyomban ki is nevezte. Az országgyűlést pedig oda utasította, hogy a feliratban foglalt tárgyakról készítsen törvényjavaslatokat s azokat terjessze fel.

A Karok és Rendek a király által jóváhagyott elvek alapján kidolgozták és letárgyalták a törvényjavaslatokat, azután ezeket átküldték a főrendekhez. Itt is tárgyalták őket, több üzenetváltás is történt a két tábla között.

A király elé felterjesztett törvényjavaslatokat a király udvari kancelláriájával, saját rokonaival, a nádorral, Magyarország főhivatalnokaival, pl. az országbíróval, tárgyalta s elfogadta, s azután a magyar kir. udvari kancellária ellenjegyzésével leküldte az országgyűlésnek. E legfelső királyi válaszok nem is egyszerre, hanem egyenként adattak ki, sőt némely tárgyakra nézve a király észrevételeket is tett, melyeket az ország rendei tárgyaltak. A szokásos egyezkedések után a törvényjavaslatok a két ház által elfogadtattak. S ekkor a nádor, maga mellé vévén a már kinevezett miniszterelnököt s a miniszterekül kiszemelt férfiak közül Széchenyit, Deákot és Eötvöst, a már kész törvényjavaslatokat felvitte Bécsbe és a király elé terjesztette.

A király megbízásából Ferenc Károly és Lajos főhercegek, István nádor, Batthyány miniszterelnök, továbbá Széchenyi, Deák és Eötvös, a kancellária részéről Szőgyény László alkancellár és Bartal György

referendárius hosszas tanácskozást tartottak, a törvényjavaslatokat pontról-pontra letárgyalták.

E leírást egy feltétlen megbizhatóságú tanu, Deák Ferenc előadásából merítettem. (L. Deák Ferenc, Közjogi és Jogtörténeti Észrevételek. 12. s köv. l.)

E nevezetes tanácskozás lefolyásáról Deák Ferenc előadását kiegészíti Szőgyény László naplója. Eszerint Szőgyény László előterjesztése után Batthyány „szárazon és dacosan sürgette az országgyülés kivánatának teljesítését". E megrovást némileg magyarázza a bukófélben levő rendszer emberének érthető animozitása a győzelemre jutott rendszer képviselője ellen. Egyébiránt Batthyányt az ó-konzervativok mindig gyűlölték. Batthyány után Széchenyi szólott az ő szokásos zseniális modorában. Legmérsékeltebben szólott Eötvös. Annál ingerültebben szólott Szőgyény szerint Deák Ferenc. (?) Végre Bartal jutott szóhoz, „aki elmerült történelmi és diplomáciai ismereteiben" és ahelyett, hogy a kormány nézetét támogatta volna, azt igyekezett kimutatni, hogy Magyarországnak tulajdonképen már I. Ferdinánd idejétől fogva úgy kellett volna kormányoztatnia, mint a hogy most terveztetik. Ezek után a tanácskozmány, — Szőgyény szerint — anélkül, hogy eredményre vezetett volna, berekesztetett. A magyar küldöttek eltávozván, Hartig gróf és — Szőgyény kérésére — Jósika Samu br. hivattak a kancelláriába s velük beszélték meg a dolgot. A megállapodás ezen utólagos tanácskozmányban az volt, hogy az országgyülés kivánatának elfogadása, főként a pénz- és hadügyminiszteriumok és az ő felsége civillistája iránti javaslat, a császárnak nem ajánlható. István főherceg, Széchenyi István és Eötvös József báró azonban fölkeresték a főhercegeket, csillapították aggodalmaikat és rábirták őket a javaslat elfogadására. (L. Szőgyény naplóját, Kónyi, Deák beszédei II.)

Így Szőgyény. Deák Ferenc előadása mit sem tud arról, hogy a tanácskozmány eredménytelenül szétoszlott volna, hanem egyszerüen azt mondja, hogy „az 1848-iki törvények pontról pontra felvétettek, megvitattattak, a kiadandó kegyelmes királyi válaszok fogalmazva lettek s egyenként az országgyüléshez leküldettek". Hozzáteszi ehhez Deák Ferenc: „Mindezek valóságára nézve hivatkozhatunk azon volt miniszter urakra, kik az említett tanácskozmányban résztvettek közül még életben vannak, Deák Ferencre és báró Eötvös Józsefre s a magyar udvari kancelláriának szintén még életben levő két tagjára, Szőgyény László alkancellár és Bartal György referendárius urakra. Deáknak ez a munkája 1865 elején jelent meg. Szőgyény nem reagált a rá való hivatkozásra. Naplója tehát főkép csak azt bizonyítja, hogy az ó-konzervativek utólag még

egy kisérletet tettek a magyar felelős miniszterium meghiusítására, de e kisérletük nem sikerült.

Batthyány csak március 23-án terjesztette fel minisztériuma névsorát, mert várt Deák Ferencre, ki csak március 20-án érkezett Pozsonyba. A fent leírt tanácskozmány március végén, a miniszterlista felterjesztése után, de a miniszterek kinevezése előtt történt. E kinevezés kissé késett és csak ápr. 7-én történt meg, miután a régi rendszer emberei állásaiktól felmentettek.

A király április 10-én fényes kiséretteI Pozsonyba érkezett s másnap a törvényjavaslatokat ünnepélyesen szentesítette s az országgyűlést feloszlatta.

Megemlítendő, hogy a Karok és Rendek március 31-én tartott kerületi ülésében fölolvastatott a királynak ugyanazon napról kelt leírata, melyben a felelős miniszteriumról szóló törvény 6. §-ára való hivatkozással arra szólítja fel a rendeket, hogy „addig is, mig azon közálladalmi költségek aránya iránt, melyek az összes birodalmat közösen érdeklik, kölcsönös értekezés után a jövő törvényhozás királyi megegyezésemmel intézkednék, királyi udvaromnak fentartásához s a közös diplomáciához és a magyar hadsereghez megkívántató különféle katonai testületek ellátására szükséges költségekről jövendő beszámítás iránt, jóváhagyásom mellett, ideiglenes rendelkezés tétessék.“ A Rendek e leírat folytán a fenti célokra nyomban meg is szavaztak 3 millió forintot.

Nem volt felesleges a 48-iki törvények létrejöttének körülményeit elmondani. Magyarország ellenségei nem szünnek meg azt hirdetni, hogy a 48-iki törvények rögtönözve, meglepetésszerüen, az uralkodó család tagjainak tudta nélkül, a királyra gyakorolt terrorizmus segítségével, szóval forradalmi úton jöttek létre. Sajnos, még magyarok is akadnak, akik ezt elhiszik.

Könnyű az 1848-iki törvényeket birálni. Az a kifogás, mely az 1847/8: III. törvénycikk amaz intézkedése ellen emeltetett, hogy a király távollétében a végrehajtó hatalmat a nádor mint kir. helytartó gyakorolja, csakugyan nehezen egyeztethető össze a monarchikus elvvel. Ezen egyetlen intézkedés kiküszöbölésével, ami 1867-ben megtörtént, a 48-iki törvények kifogástalanul működnek. A király akadálytalanul személyesen gyakorolja összes uralkodói jogait a magyar felelős minisztérium utján. A gépezet most már 43 év óta zökkenés nélkül működik.

A nádorra vonatkozó intézkedés megítélésénél tekinteten kivül hagynak egy fontos körülményt. 1848-ban Budapest és Bécs között vasuti összeköttetés még nem volt, távíró pedig akkor egyáltalán nem is létezett. A közlekedés csupán hajón történhetett, a téli év-

szakban még így sem. A mai könnyű és gyors közlekedés, a telegráf és telefon korszakának fiai előtt szinte megfoghatatlan a 62 év előtti idők közlekedésének nehézkessége. E nehézkességre való tekintettel nem lehet csodálkoznunk azon, hogy abban az időben a távol levő király helyett a végrehajtó hatalom gyakorlására valami közegről kivántak gondoskodni. Ily szempontból kell megítélni a 48-iki törvénynek a nádor jogkörére vonatkozó intézkedéseit. A királyi hatalom kijátszása vagy aláásása nem volt szándékában a 48-iki törvények alkotóinak. A 48-iki törvények tartalma nem igazolja a reakciónak Magyarország ellen indított hadjáratát.

*

A Batthyány-miniszterium 1848. ápr. 7.-étől 1848. szept. 9-éig vitte az ország ügyeit.

A magyar miniszterek részint április 13-án, részint ápr. 14-én megérkeztek Budapestre. Soha még kormány kedvezőtlenebb körülmények közt nem kezdette meg működését, mint ez. Az u. n. kamarilla, mely a jámbor és tehetetlen V. Ferdinánd helyett uralkodott, azzal a hátsó gondolattal egyezett bele a 48-iki törvények szentesítésébe és a magyar miniszterium kinevezésébe, hogy e vivmányokat, mihelyt a körülmények engedik, visszaveszi.

Március 23-án, tehát két héttel a magyar minszterium kinevezése előtt, kinevezték Jellacsicsot horvát bánnak és egyúttal előléptették tábornokká, az illir mozgalom fejét Gájt pedig udvari tanácsossá. Jellacsics Horvátországban nyomban hozzálátott a Magyarország elleni hadjárat előkészítéséhez s már április 25-én megszüntnek nyilvánította Horvátország kapcsolatát Magyarországgal.

Budapesten s a vidéken is több helyütt anarchia tünetei mutatkoztak. Kivált a zsidók elleni kihágások voltak elég gyakoriak. Ki bujtogatta a városi csőcseléket, azt nehéz volna eldönteni. Némelyek szerint az osztrák titkos rendőrségnek a keze is benne volt ezekben a dolgokban. Nevezetes mindenesetre, hogy csak a városok német ajkú népe vett részt ezekben a zavargásokban. A magyarság tartózkodott tőlük.

Nagyobb baj volt az, hogy az alvidéken a szerb lakosság már nyilt lázadásban tört ki és április 24-ikén már megkezdődött a magyarok és németek öldöklése.

„S mindezek ellen — irja Deák Ferenc sógorának ápr. 30-án — sem fegyver, sem katona, sem pénz nincs rendelkezésünkre. Bécs örül e bajoknak, a bukott pártnak néhányai szintén örülnek, sőt titkon talán táplálják is a már kitörő mozgalmakat.“ „Nincs közöttünk, — irja tovább — ki ezt ne látná, ne érezné s ki örömest

át ne adná a hatalmat másnak, akárkinek. De nem igen találkozik, ki átvenné s a nemzet bizalmát csak egy kissé is bírná."

A bajok egyre nőttek. A kormányférfiak szinte reménytelen hangulatát a fenti soroknál még élénkebben világítja meg Deáknak egy jun. 15-ikén kelt levele ugyancsak sógorához, Tarányihoz: „Az idő s körülmények — irja ebben — annyi veszélylyel fenyegetik honunkat, hogy azok közepette önegyéniségünk eszünkbe sem igen juthat. Pedig bizony azt sem tudjuk, a rácok fognak-e felakasztani, ha ide jöhetnek, vagy Jelasics, vagy az itteni nép koncol-e össze, mert ezek mind a könnyen megtörténhető dolgok sorába tartoznak. A felbőszült ellenség minden oldalról fegyveres berohanással fenyeget s nincsen erőnk, mit elébe állíthatnánk, fegyver nincs és pénzen sem lehet szerezni sehol s ha veszünk is külföldön, például Angliában, semmi felé be nem hozhatjuk, mert mindenütt lefoglalnák. Pénzviszonyaink rosszak. Mikor az országgyülésről hazajöttünk, 480.000 forint volt minden pénze az országnak, ennyivel pedig egy ekkora országnak kormányát megkezdeni is alig lehet és még ezen felül a rendes jövedelemnek is nagyobb részét már felszedte az előbbi kormány. A közjövedelmek is folyvást csökkennek, adót nem igen fizetnek, a vámjövedelem naponként alább száll, kölcsönt pedig Európa mostani viszonyai közt kapni alig lehet."

„De legsúlyosabb az, hogy valószínűleg perfidia vesz körül minden oldalról: a király aláír mindent, mi annak folytán rendelkezünk, de segítségre, bizalomra, engedelmességre, kivált a katonai karnál nem találunk. Mindenütt azt hirdetik, hogy mi üztük el a királyt s a császár nevével, de az ő akaratján kivül, izgatnak ellenünk. Itt szláv és német izgatók folyvást ingerlik a népet s nem vagyunk biztosak, ha minden órán nem idéznek-e elő zavargásokat."

„Örömest engednénk helyünket — írja tovább Deák — legalább mi néhányan, másoknak, ügyesebbeknek, erősebbeknek, de minden megbomlásunk még inkább sietteti az anarchiát s ezt lelkünkre nem vehetjük. Pedig talán nem hibázok, ha azt mondom: hogy magunk között is van egymás iránt, legalább egy iránt, bizalmatlanság." (L. Kónyi, Deák F. Beszédei II. 55. l.)

Ilyennek látta a helyzetet az igazságügyminiszter junius 15-ikén, tehát négy héttel az udvarnak Innsbruckba költözése után. Nem keserű iróniája-e a sorsnak, hogy a magyarok ellenségei azzal vádolták a magyarokat, hogy ők üzték el az udvart Innsbruckba, pedig a magyar kormány egyik küldöttséget a másik után menesztette Bécsbe s nem szünt meg könyörögni, hogy a király jöjjön Budára

s jelenlétével győzze meg a szerb és horvát lázadókat arról, hogy ő nem helyesli a lázadást.

Deák idézett levele bizonyítja, hogy a kormány maga is meg volt győződve, hogy az udvar keze bent van az alvidéki és horvátországi mozgalmakban, valamint a májusban már az oláhok közt is kitört lázadásban. Valóban vakoknak kellett volna lenni a Batthyány-miniszterium tagjainak, hogy ezt ne lássák. Mégis görcsösen ragaszkodtak ahhoz a fikcióhoz, hogy könyörgésükkel sikerül rávenni az uralkodót, (illetőleg azokat, akik háta mögött a dolgokat intézték,) hogy majd Budára jön és jelenlétével lefújja a nemzetiségek lázongását. Május elején a magyar kormány a nádort, Széchenyit és Eötvöst küldte Bécsbe, hogy beszélje rá a királyt a Budára jövetelre. A király, vagyis inkább környezete erre azt válaszolta, hogy szivesen megteszi az ország kivánságát, de előbb az országgyülés szavazza meg az olasz háború számára kért 40.000 katonát. Ez május elején volt. Az országgyülést junius elején hítta össze a nádor Pestre, julius 2-ra. Tehát ha a legnagyobb készség meglett volna is a kért olasz segítség megszavazására, ez legfeljebb julius első felében történhetett volna meg.

Az udvar Budára jövetele pedig a lázadók lecsillapítása szempontjából rögtön szükséges lett volna. Az udvar biztatása tehát, hogy a katonai segély megszavazása esetében kész Budára jönni, semmiesetre sem lehetett őszinte. Hogy ez mennyire csupán kitérő válasz volt, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az udvar már néhány nap mulva, május 16-án felkerekedett és Innsbruckba távozott. Nem Ferdinánd akaratából történt ez, hanem egyenesen az ő megtévesztésével. Sétakocsizás ürügye alatt megindultak vele s kimentek a városból s azután folyt tovább az utazás egész Innsbruckig, hol Ferdinánd állítólag ágyban fekvő beteg lett. Akik az uralkodó és a monarchia sorsát a háttérben intézték, azoknak érdekében állott, hogy az uralkodót lehetőleg hozzáférhetetlenné tegyék a magyarokra nézve.

De az udvarnak Innsbruckba távozása sem indította arra a magyar miniszteriumot, hogy a király Budára hozatalának kalandos tervével felhagyjon. Nem állottak elégséges mértékben rendelkezésükre a lázadás elnyomására szükséges katonai eszközök s azért ragaszkodtak a fikcióhoz, hogy a királyi tekintély mérlegbevetésével sikerül majd elhárítani ezt a veszedelmet.

Nemcsakhogy a nádor és Batthyány miniszterelnök ismételve zarándokoltak Innsbruckba, — mindig negativ eredménynyel — hanem a julius 2-án összegyült képviselőháznak is az volt egyik első dolga, hogy julius 24-ikén tartott ülésében gr. Teleki László indítványára elhatározta, hogy küldöttség menesztessék Innsbruckba, fölszólítani

a királyt, hogy mentül előbb jöjjön hű magyarjai közé és maradjon köztük. Másnap a főrendiház is hozzájárult e határozathoz. A küldöttség elment Innsbruckba s a király a hozzá intézett felszólításra így felelt: „A hű magyar nemzet személyem iránti ragaszkodásának kifejezése nekem igen kedves. Ami azon kivánatot illeti, miszerint az országgyülést a törvények szentesítése által személyesen befejezném, azt, ha az isteni gondviselés ebbeli kivánatomat sikeresíti, minden bizonnyal teljesíteni fogom." (De nem teljesítette.)

A Batthyány-miniszterium tagjai a világ legbékésebb politikusai közé tartoztak. Minden a mellett bizonyított, hogy az udvar írtóháborút készít elő a magyarok ellen s ők mégis makacsul ragaszkodtak ahhoz a gondolathoz, hogy az udvart sikerül a nemzetiségek és a horvátok lázadásának leszerelésére rávenni. Jellacsics ellenben egyre merészebb lett. A nádor dorgálását semmibe sem vette. Junius 5-ikére a magyar kormánynak, tehát törvényes felsőbbségének ellenére tartománygyülést hivott egybe. Junius 10-én a király a magyar kormány sürgetésére — névleg — elmozdította állásából. De Jellacsics nem mozdult. Kell-e még több bizonyíték, hogy titkon ellenkező parancsot kapott? Sőt nemcsak parancsot, de pénzsegélyt és fegyvert is kapott az Olaszországban működő hadvezértől, Radetzkytől.

Sokan állították s állítják ma is, hogy a magyar kormánynak az olasz katonai segély kérdésében követett magatartása idézte elő az udvar ellenséges magatartását. Nézetem szerint az olasz segítség kérdésében követett eljárás az udvar és a nemzet közti konfliktusban nem játszott elsőrendű szerepet. A magyar kormány mindig, a kérdés minden stádiumában elismerte Magyarországnak a pragmatica sanctióból folyó kötelezettségét. Batthyány úgy az országgyülés megnyitása előtt julius 1-én tartott bizalmas értekezleten, mint a julius 5-én tartott minisztertanácsban az olasz segély megadása mellett emelt szót. A minisztertanács is elismerte a pragmatica sanctióból folyó védelmi kötelezettséget s ünnepélyesen kijelentette, hogy mihelyt az ország integritása helyre állítva és a lázadás elnyomva lesz, azonnal rendelkezésére bocsátják a királynak mindazon csapatokat, melyek az országban nélkülözhetők. Az udvarral való békés kiegyenlítést hőn óhajtó miniszterek a minisztertanácsban többségben voltak, sőt ebben az időben még Kossuthról sem lehetett állítani, hogy a békés kiegyenlítést nem látná a legnagyobb örömmel. Ebből joggal következtethetjük, hogy nagyon nyomós okai voltak a minisztertanácsnak arra, hogy az olasz segély megadását a fentemlített fentartáshoz kötötte. 18.000 katona volt az országban, ez sem mind megbizható. A szerb lázadók száma már túlhaladta a 30.000-et s ezek határőrvidéki tisztek vezetése alatt fegyverrel s minden hadiszerrel jól el voltak látva.

Horvátországban ott állt Jellacsics mintegy 40.000 emberrel Magyarországba betörni készen. A magyar ezredek nagyobb része az olaszországi harctéren vagy Galiciában volt. A magyar kormány kért, könyörgött, hogy bocsássák őket haza, mert nem bír a lázadókkal. De kérelmét nem teljesítették.

Ily helyzetben az a követelés, hogy a polgárháborútól dúlt s a horvát invázióval fenyegetett ország küldjön 40.000 katonát az olasz csatatérre, tulajdonképp akademiai kérdés volt, vagy mondjuk ki nyiltan, képtelenség. Az efelett a válaszfelirati vitában lefolyt szóharc merőben meddő s hogy az országgyűlés mily formulában fejezi ki ezt a nyilvánvaló lehetetlenséget, az valóban gyakorlatilag közömbös volt. Batthyány az országgyűlési felirati vitában is exponálta magát oly formulázás mellett, mely nyitva tartotta a békés kiegyenlítés lehetőségét.

Az olasz segély kérdése egyébiránt nemsokára elvesztette aktualitását. A szárdiniai királylyal augusztus 5-én megkötötték a fegyverszünetet s most már az udvar, mely nemsokára visszatért Bécsbe, egész erejét Magyarország ellen fordíthatta. Aug. 14-én kelt s a képviselőházban aug. 22-én felolvasott leiratában a király tudtára adta az országgyűlésnek, hogy az István nádor és királyi helytartóra ruházott felhatalmazást visszavonja.

Batthyány, mint láttuk, a miniszteriumban a békés kiegyenlítés gondolatát képviselte. Vele tartott a kabinetnek három legjelentékenyebb tagja : Széchenyi, Deák, Eötvös. Hogy a kormányban mégis a Kossuth befolyása vált döntővé, annak oka nem csupán Kossuth egyéniségének súlya s az a körülmény volt, hogy szónoki erejével hatalmában tartotta az országgyűlést és a közvélemény tulnyomó részét, hanem még inkább oka volt az, hogy az események s az udvarnak tényekben nyílatkozó magatartása fokról-fokra jobban rácáfoltak a kabinet békebarát tagjaira s a képviselőház ama töredékére, mely mögöttük állt. Kossuth önhatalmú intézkedései, a szélső párttal való kacérkodásai, mindazon eljárása, melyet Deák „forradalmi számítgatásoknak“ nevez, sok hibának lettek forrásává, talán bizonyos fokig hozzájárultak a helyzet elmérgesítéséhez. De a következmények megmutatták, hogy ez a helyzet már eleve annyira el volt mérgesedve, hogy azt a kabinetnek legbékülékenyebb tagjai sem lettek volna képesek a békés irányba belezökkenteni.

Miben állott az ő politikájuk? Kérni, könyörögni és ismét könyörögni, hogy a király az ő tekintélyével és hatalmi szavával vessen véget a lázadásnak. A királynak azonban sem tekintélye, sem hatalma nem volt. Ő hozzá hiába könyörögtek, akik pedig mögötte álltak, azok Magyarország irányában könyörületet nem ismertek.

Batthyány és Deák augusztus utolsó napjaiban még egyszer

Bécsbe mentek, hogy egy utolsó kisérletet tegyenek a béke megmentésére s a minisztérium következő kérelmeit terjeszszék az uralkodó elé: Parancsolja meg a király az országban levő hadseregnek, hogy a pártütők ellen híven és vitézül teljesítse kötelességét. Mondja meg ő felsége, hogy a Horvátország irányában fönforgó kérdéseknek a magyar nemzet azon készségénél fogva, miszerint minden méltányos és igazságos kivánatot teljesíteni hajlandó, békés úton kelletvén kiegyenlíttetni, Jellacsics ne merészelje az országot megtámadni. Jöjjön le ő felsége az országgyűlést személyesen berekeszteni. Szentesítse azon törvényeket, melyeket saját fölhivása következtében, saját felelős minisztériuma előterjesztésére az ország védelme és a pénzügy tekintetében a törvényhozás alkotott.

E kérelmeket a király nem teljesítette. Az udvar válasz helyett Batthyányt és Deákot egy emlékiratra utasította, melyet az osztrák kormány pár hét előtt az uralkodó elé terjesztett s melyben az foglaltatott, hogy Magyarország önálló kormányzata (hadügy, pénzügy és kereskedelem) ellenkezik az ausztriai birodalom egységével és jóllétével, nincs összhangban a pragmatica sanctióval s hogy ő felségének nem volt joga a múlt országgyűlés törvényeit szentesíteni.

A király, illetőleg az udvar az emlékirat tartalmát magáévá tette, és azt a saját ajánló kézirata mellett a nádornak már leküldötte.

Ebből Batthyány és Deák látták, hogy igenis, lehetséges a békés kibontakozás, de csak a 48-ki törvényekben letett alkotmányos jogok legfontosabb részének visszavétele árán. Ez végre világos beszéd volt. A miniszterek megértették és levonták a következményeket. Batthyány szeptember 9-én benyujtotta lemondását s a Bécsben időző két miniszter az időközben szintén Bécsbe érkezett s az uralkodónál kihallgatást kérelmező parlamenti küldöttséghez már csak mint egyszerű képviselő csatlakozott.

Eszterházy miniszter már előbb leköszönt s helyette Pulszky államtitkár vitte az ügyeket. Eszterházy külföldre távozott.

Széchenyi István idegei nem birták ki a helyzet rettenetes izgalmait. Szeptember 5-én elméje elborult.

Jellacsics 40.000-nyi seregével szeptember 9-én, tehát azon napon, melyen a magyar minisztérium benyujtotta lemondását s melyen az országgyűlés küldöttsége — szándékos huzavona által okozott késedelemmel — az uralkodó elé bocsáttatott, átlépte a Drávát. Az uralkodó azt válaszolta a küldöttségnek, hogy elgyengült egészsége miatt Magyarországba nem mehet, a fölterjesztett törvényjavaslatokat meg fogja vizsgálni, a többi pontot illetőleg a miniszterium utján fogja szándékát tudatni.

A Batthyány-minisztérium leköszönésével sajátságos helyzet állott elő. A nádor rögtön elfogadta a minisztérium lemondását, de ahelyett, hogy megbízta volna a minisztereket, hogy az új minisztérium kinevezéséig vigyék az ügyeket, ezt jelentette az országgyűlésnek: „a minisztérium lemondását elfogadtam, a jövendő miniszterelnököt őfelsége jóváhagyása alá felterjesztettem és a törvény értelmében gyakorlandó kormány gyeplőit kezembe vettem".

Pedig hát a törvény sehol sem mondja, hogy az egyik minisztérium leköszönése és az újnak kinevezése közti időben a felelősség nélküli királyi helytartó vegye a kezébe „a kormány gyeplőit". Hisz ez az interregnum hetekig is eltarthat. Ez még rendes időkben sem volna megengedhető, annál kevésbé oly időben, mikor egy ellenséges sereg közeledik a főváros felé.

Az országgyűlés törvénytelennek nyilvánította a nádor eljárását, mely lehet, hogy tudatlanságból származott, de lehet, hogy annak az élénk vágynak volt a kifolyása, hogy mielőbb szabadulhassanak Kossuthtól. Kossuth azonban kijelentette, hogy nem teszi le addig a hatalmat, mig nincs törvényes utódja, kinek azt átadhatja. Az országgyűlés pedig elhatározta, hogy addig, míg őfelsége új minisztériumot nevezend, Kossuth Lajos és Szemere Bertalan minisztereket megbízza a közigazgatás vezetésével s az aldunai táborban levő Mészáros Lázár hadügyminisztert is utasítja tárcájának ideiglenes megtartására.

Az új miniszterelnök, kit a nádor a királynak felterjesztett, gróf Batthyány Lajos volt. Batthyány a képviselőház szept. 12-ki ülésében, amelyben a nádor fentemlített levelét felolvasták, megokolta lemondását. E megokolás lényege az volt, hogy a minisztériumban hiányzott a nézetek egysége. Mikor pedig Szemere azzal az indítványnyal állott elő, hogy tartsák meg a miniszterek tárcáikat addig, míg az új kormány ki lesz nevezve, ez ellen is azzal érvelt, hogy épen a fenforgó válságos esetben szükséges, hogy egy akarat legyen a kormányban, mert csak így lehet működése sikeres.

Hogy azonban nem csupán az egység hiánya volt a minisztérium leköszönésének oka, sőt nem is ez volt a főok — mert hisz az egység már a kabinet hivatalba lépésének elején sem volt meg — arra nézve, mint klasszikus tanura hivatkozhatni Deák Ferencre, ki sógorához, Tarányihoz intézett levelében (szeptember 22.) teljes őszinteséggel feltárja a lemondás okait. Elmondja egyúttal, hogy miért nem hajlandó a második Batthyány-minisztériumba belépni. Deák így ír: „Én a minisztériumból kiléptem, midőn az felbomlott, mert az udvarnak (a minisztérium megkérdezése nélkül s ismételt előterjesztése ellen) követett politikája mellett, ha csak ennek részese nem akart lenni, fenn nem állhatott. Az udvar ezen honunk

elleni gonosz politikája nem változott, sőt még gonoszabb lett, midőn Batthyányt a nádor felterjeszté. Batthyány feltételül kötötte ki: hogy Jellacsicsot őfelsége visszaparancsolja. Batthyány miniszterelnöknek kineveztetett, de a feltétel el nem fogadtatott s Jellacsics az udvar akaratából, a fejedelem tudtával s annak nevében háborút folytat ellenünk s őfelsége még csak parancs által sem gátolja ezt a háborút."

„Monarchiában a miniszter mindig a király minisztere s mint ilyen felelős az országnak, de mikor a király nevében és tudtával, sőt tettleges engedelmével háború folytattatik a nemzet ellen, hogyan legyek én minisztere a királynak?"

„Batthyány más állásban van — írja tovább Deák — ő kénytelen volt elfogadni állását, mert csak ő volt, kit ott fenn is mint elnököt megerősítettek, itt alant is elfogadtak. Nélküle tüstént anarchia lett volna."

A király szeptember 15-én a nádorhoz intézett leiratában kijelentette, hogy a minisztérium lemondását elfogadja és Batthyány gróf kinevezéséhez megelégedését nyilvánítja. „Feltételeit illetőleg most nem szólhat, mert a volt kormány alatt oly dolgok történtek, melyek sem Magyarország érdekeinek, sem a Magyarország és Ausztria közt törvényesen fennálló összeköttetés fentartásának nem felelnek meg. Sőt szeptember 11-én a képviselőház elhagyta a törvényes tért, midőn a kormányt felhatalmazta, hogy nem szentesített törvények alapján a hatóságok ujoncokat állítsanak, 5 forintos bankó nyomassék, sőt a Magyarországon fekvő seregemet zászlójuktóli hűtelen távozásra és a honvédsereghezi átmenetelre felszólította." (De hát miért nem szentesítette a törvényeket, mikor annyira kérték?)

„Azért tehát elvárom azon személyekről, kikből gróf Batthyány minisztériumot alkotni lehetségesnek tart, kedvességednek további feljelentését."

Ennek a második Batthyány-minisztériumnak tagjai következők lettek volna: Ghyczy, Szentkirályi, báró Vay Miklós, Kemény Dénes, Mészáros Lázár, báró Eötvös és Erdődy Sándor. Deák Ferencet a belügyi tárca elvállalására szerette volna Batthyány rábírni, de mint fentebb láttuk, Deák a belépésre nem volt hajlandó. (L. Lónyai levelét: Kónyi, Deák F. Beszédei II. 120. l.)

Batthyány a képviselőház szept. 16-ki ülésében bejelentette, hogy mivel a király azon feltételeket, melyek mellett minisztériumot alakítani hajlandó lett volna, nem fogadta el s a képviselőház bizalmát sem bírja, ő a kabinetalakítástól visszalép. Ettől azonban lelkes szónoklatokban nyilvánuló közkívánatra elállott s a következő ülésben bejelentette a miniszterekül kiszemelt férfiak fentebb olvasható neveit.

Sajátságos helyzet állott elő. Az országnak volt egy a király által kinevezett miniszterelnöke s egy felterjesztett, de még ki nem nevezett minisztériuma. Ennek tényleges hatalom nem volt a kezében. Egyidejüleg volt egy szeptember 16-án alakított honvédelmi bizottmánya, melynek tagjai voltak: Kossuth, Nyáry Pál, Madarász László, Pálffy János, Patay József, Sembery Imre — a képviselőház legextrémebb tagjai. Ennek a kezében volt a tényleges hatalom. Élén Kossuth állt, ki egyúttal pénzügyminiszter volt s már ekkor tényleg mint diktátor intézte az ügyeket.

A legmagasabb fokra hágott feszültség e napjaiból csak mint érdekes, de eredmény nélkül lejátszódott epizódot kell felemlíteni a magyar országgyűlésnek a bécsi reichsrathhoz küldött tizenkét tagú küldöttségét. Ennek élén Deák Ferenc állott. Feladata lett volna „azon érdektalálkozásokat, melyek köztünk és a birodalom közt szomszédság, barátság és fejedelmünk egységénél fogva fönforognak, az alkotmány, igazság és méltányosság alapján kiegyenlíteni és szabályozni, mint szabad nemzet szabad nemzettel.“ E küldöttség tudvalevőleg eredményre nem vezetett, a birodalmi gyűlés elé azon a címen, hogy küldöttségek fogadása a házszabályokkal ellenkezik, nem is bocsáttattak.

A kinevezett miniszterelnök ezekben a napokban hibákat követett el, melyek a politikában súlyosabban számítanak, mint a bűnök. Nem ismerte fel a helyzetet, nem látta be, kogy a békéltetési politika tökéletesen csődöt mondott. Azt hitte, hogy mint közbenjáró még mindíg szolgálatokat tehet hazájának, jóllehet világos volt, hogy ha sikerülne is megalakítania tervezett új minisztériumát, melybe a régi minisztérium tagjai közül csak egyet, az izgalom e napjaiban számba alig jöhető báró Eötvöst vette fel, e minisztérium az országgyűlésen, amely egészen Kossuth hatalma alatt állt, nem tarthatta volna magát, Bécscsel szemben pedig semmit sem vihetett volna keresztül.

Bécsben Batthyányt sem fel nem mentették a vállalt miniszterelnökség alul, sem az általa javaslatba hozott minisztereket ki nem nevezték. Várták a dolgok fejlődését. Jellacsics egyre jobban közeledett a fővároshoz. Kossuth egy hat tagú bizottmányt választatott a többnyire a táborban tartózkodó miniszterelnök támogatására, valóságban talán inkább ellenőrzésére. Batthyány ezt zokon vette, azonban még mindíg abban a hitben ringatta magát, hogy ha az ő második minisztériumának sorsa Bécsben eldül, Kossuth egyszerűen félre hagyja magát tolni.

Pedig Bécsben már az ő miniszterelnöksége túlhaladott álláspont volt. Ott Lamberget szemelték ki a hadsereg főparancsnokának,

Majláth Györgyöt a leköszönt és eltávozott István nádor helyébe királyi helytartónak, br. Vayt magyar miniszterelnöknek.

Tudnunk kell, hogy Lamberg grófot, ki magyar indigena volt s abban a hírben állott, hogy a magyarok barátja, — katonai és politikai munkái révén egy ízben a magyar akadémiában tiszteletbeli tagnak hozták javaslatba — régi barátság fűzte gr. Batthyányhoz. Ennek tudomása volt a Lambergnek szánt szerepről. Azért a honvédelmi bizottmány tudtával és beleegyezésével a Jellacsics seregével szemben álló táborba ment, hogy Lamberget, kit ott megtalálni remélt, a törvényes téren maradásra rávegye. De ott nem találta. Jellacsics táborában is hiába kerestette.

Miután a tisztek megigérték neki, hogy addig le nem teszik a fegyvert, míg Jellacsics a haza földjét tapossa, — feltéve, hogy az őt állásától felmentő manifesztumnak nem engedelmeskedik, indult vissza Pestre. De hagyjuk őt magát, illetőleg azt a levelét beszélni, melyet — hogy magát mindenféle gyanusítások ellen tisztázza — egy barátjához intézett s mely később, okt. 18-án a „Kossuth Hirlap"-jában szóról-szóra közzététetett. „A táborból Pestre indulván — írja Batthyány — egy futár által értesültem Lamberg kimúltáról (felkoncolta a feldühödt nép a budapesti hajóhídon szept. 28-án) s egyszersmind őfelségének három kézírata kezemhez szolgáltatott. Felszólíttattam t. i., hogy Lambergnek, mint meghatalmazott királyi biztosnak és Majláth Györgynek, mint helytartónak kinevezését s az országgyűlés elhalasztását (elnapolását) tárgyaló oklevelet ellenjegyezzem."

„Rögtön visszasiettem a táborba, hogy miután Lamberg már az élők között nem volt, magam szólván Jellacsicscsal s a kir. kézírattal igazolván Lamberg kineveztetését (Jellacsics helyébe főparancsnoknak) — mert Jellacsics ezt a manifesztummal együtt koholmánynak állítá — őt arra bírjam, hogy seregével az országból kitakarodjék. Ez nem sikerült." (Ebből látszik, hogy az a manifesztum, mely Jellacsicsot a hadvezérségtől felmenti, csak a nyilvánosság számára készült s Jellacsicsnak parancsa volt, hogy azt semmibe vegye.)

„Ekkor elindultam Bécsbe és pedig két okból; először, hogy a kapott kir. kéziratok törvénytelenségét kifejtsem, másodszor, hogy a Lamberg szomorú halálára nézve a dolgot kiegyenlítsem, nehogy önkény vagy rossz akarat, ezt az esetet egy statuscsapás (államcsiny) merényletére felhasználja. És sejtvén már akkor, hogy ügyeink legközelebbi fordulata Bécsben fog eldőlni, azért is mentem oda, hogy a fenyegető veszélyt ott hárítsam el, a honnét hazánkra nézve leginkább származik."

Bécsben azonban a döntő körök már szóba sem állottak

Batthyányval, — aki pedig még mindig kinevezett magyar miniszterelnök volt, — hanem b. Wessenberg osztrák miniszterelnökhöz utasították, tehát annak a kormánynak elnökéhez, mely a 48-iki magyar törvények érvényességét utóbbi emlékiratában tagadta. Wessenbergnek Batthyány megmagyarázta, hogy a magyar törvény helytartót nem ismer, a házat elnapolni pedig a költségvetés letárgyalása előtt nem lehet. Azért kijelentette neki, hogy az e tárgyban kiadott oklevelet ellenjegyezni nem fogja. Figyelmeztette Wessenberget, hogy a Lamberg szomorú sorsának — melyet a képviselőház is sajnál — okai ők is, mert a törvényes formákat mellőzték. Kérte Wessenberget, hogy küldjék el hozzá br. Vaynak magyar miniszterelnökké való kineveztetési okiratát, ezt ő ellenjegyzi. A következő napon megkapta felmentését, de utóljára még ellenjegyezte br. Vay kinevezését, ez azonban még meg volt toldva br. Récsey kinevezésével herceg Eszterházy helyébe. Récsey kinevezését nem ellenjegyezte, mert a lelépő miniszterelnök csak utódja kinevezését ellenjegyzi. Találkozott br. Récseyvel is és figyelmeztette, hogy ne hagyja magát felhasználtatni egy készülő statuscsapásra (államcsínyre), mit Récsey meg is igért.

„Nemsokára azonban — írja tovább Batthyány — tudomásomra jutott ama híres manifesztum, mely ellenjegyezve van br. Récseytől és mely Magyarország függetlenségét semmivé tenné. Felkerestem tehát őt s miután találkoztunk, tanuk előtt szemére vetettem ingatagságát és törvénytelen lépését, a manifesztumról pedig kinyilatkoztattam, hogy az oly megvetése minden törvénynek s önkényes hadüzenet a magyarok ellen, mely után Magyarországnak nem marad más hátra, mint önvédelméről gondoskodni.“

És ezzel odahagyta Bécset. Jószágára Ikervárra ment, csapatot szervezett a horvátok ellen, de szerencsétlenül járt, lóról leesve karját törte. Nem is a maga kastélyában, hanem Hegyfalun, ágyban fekve írta ezt a hosszú levelet, mely ezekkel a sorokkal végződik: „remélem, nem sokára szembe szállhatok az ellenséggel, hogy a győzelem dicsőségében, vagy ha lenni kell, a gyászos, de nagyszerű temetkezésben részt vehessek.“ Vörösmarty szózatának végakkordjában hangzik ki ez az érdekes irat, melyet e nemes férfiú hattyúdalának nevezhetnénk.

Van valami megható abban, ahogy ez a minisztérium nélküli névleges miniszterelnök, akiben lent sem bíznak már, akit fönt elejtettek s akit csak azért nem dobtak még el, mivel a citromot utóljára még ki akarták facsarni, alá akarva vele iratni néhány törvénytelen rendeletet, — ahogy ez a már-már minden befolyás nélkül való hazafi sorra járja a kamarilla leggyűlöletesebb kreaturáit,

Jellacsicsot, br. Wessenberget, br. Récseyt, abban a kalandos hitben, hogy egyéni rábeszélőképességével még tud valamit lendíteni hazája sorsán.

Ezzel a kálváriával lezáródik Batthyánynak mint aktiv államférfinak pályafutása. Mig ő törött kezével Hegyfalun feküdt, azalatt nagy dolgok történtek: szeptember 29-én a magyar sereg tönkre verte Jellacsics seregét, október 6-án kitört Bécsben a második forradalom s lámpavasra került gr. Latour hadügyminiszter, a horvát invázió szellemi szervezője. Az udvar Olmützbe menekült, s — meggyőződvén, hogy a horvátokkal nem lehet legyőzni a magyarokat, — most már rendszeres hadjáratban az egész osztrák hadsereget a négy világtáj felől megindítja Magyarország megfojtására.

Batthyány visszatért Pestre. Még egyszer jutott neki, ezúttal is igen szomorú szerep: Deák Ferenc, Majláth György országbíró, gr. Majláth Antal és Lonovics érsek társaságában ő is elment Windischgrätz herceg fővezérhez abban az ismeretes békeküldöttségben, melyet a herceg 1849. jan. 1-én Bicskén fogadott. Ismeretes az osztrák fővezér rideg elutasító válasza: lázadókkal nem alkudozom. Unbedingte Unterwerfung. Batthyányt a herceg maga elé sem bocsátotta. De Budára történt bevonulása után 1849. január 8-án elfogatta.

*

A politikai pálya véget ért. Megkezdődött a hosszú és keserves út a Golgota felé.

Ápril 22-én indították el a foglyok egy nagy karavánját nyugat felé. Három gróf volt ebben: gr. Batthyány Lajos, gr. Károlyi István és gr. Zselénszky László. Ezeket kocsiban szállították s vigyáztak rá, hogy ne érintkezhessenek a többi 28 politikai fogolylyal, akik ökrös szekereken tették meg a hosszú útat. Ezek közt volt Barsi József bicskei plébános is, kit azért fogtak el, mivel a honvédelmi bizottmány kiáltványát kihirdette s ezenkivül Kossuth Hirlapjának jeles tollú munkatársa volt. Ez az áldott emlékű barátom, egyik legjobbika az embereknek, kiket valaha ismertem, egy megható könyvben, melynek címe „Utazás ismeretlen állomás felé“, megírta Batthyánynak és fogoly társainak utaztatásait Budapestről Laibachba, onnét később Olmützbe s Olmützből vissza Budapestre az Újépületbe. Akit a közelebbi részletek érdekelnek, olvassa el ezt a kitünő könyvet.

Részletesebben le van benne írva az a Jánosházán történt jelenet is, melyről megemlékeztem, mikor a nép ki akarta szabadítani Batthyányt és fogolytársait, de a gróf saját kérelmére elállott e szándékától.

Nem érdektelen, hogyan élt Batthyány a laibachi várban, hol máj. 5-től jul. 22-ig időztek a foglyok. A grófokat lehetőleg elkülö-

nítették a többi foglyoktól, de azért ezek tudtak módot találni, hogy pénzsegélyt juttassanak egyes szegényebb elfogottaknak.

„Egyszer egy délelőtt, mikor már feljöttünk volt az udvarból, — irja Barsi — egyikünk az ablakon át megpillantá gróf Batthyány Lajost a kút közelében s mingyárt akik csak odafértünk, odasiettünk a szokatlan látványra. Egy ideig sétálgatott, azután leült a kút kőkávájára. Aranyhímzésű házi sapka volt fején, igen bő, pirosló, virághímes selyemhálóköntös födte termetét, lábán harisnya és himzett papucs. Őszbecsavarodó hosszú szakállát néha-néha meglengette a szellő. „Valóságos Erlkönig" — mondá az egyik fogoly, Fiedler Gyula s kezdte Goethe Erlkönigjét Schubert dallama után énekelni."

A foglyokat julius 22-én az olmützi várba, onnét októberben Pestre az Újépületbe szállították.

Barsinak az ismételt utazások alatt alkalma volt a gróffal megismerkedni. Az Újépületben e g y folyosón voltak fogva. Barsit 20 évi várfogságra itélték s ezt is csak Nedelkovics jószívü hadbírónak köszönhette, mert Haynau halálát követelte s a bíró csak úgy tudta megmenteni életét, hogy a legsúlyosabb fogságbüntetést, 20 évi várfogságot vasban, mondta ki rá. Ebből hét és félévet leült Olmützben. Az ítélethirdetés után gróf Batthány bejött Barsihoz, melléje ült a pokrócos ágyra és részvétét fejezte ki neki. „Midőn neki is elmondtam a Nedelkovicstól hallottakat — írja Barsi — megérezte, hogyha a dolgok hirtelen és gyorsan nem fordulnak jobbra, őt Nedelkovics sehogy sem lesz képes a haláltól megmenteni. S mi lehetne — kérdé Barsi — az a fordulat? Mire a gróf azt mondá: ő hiszi, tudja, hogy Komárom külsegítség nélkül nem tarthatja magát végtelenig. Gyanítja, mennyire érdekében van Bécsnek Komáromot mielőbb megszerezni s így azt reméli és óhajtja, hogy Komárom kapitulálni fog, de okosan s tekintettel az egész országra, akkor aztán az amnesztia lehet a kapituláció pontjai közt . . ."

Látszik ebből, hogy Batthyányt ekkor már halálsejtelmek környékezték.

Komárom kapitulációja október 5-én fejeztetett be s gróf Batthyány Lajost október 6-án este 9 órakor lőtték agyon, mert dr. Balassa János, bár fogoly volt maga is, határozottan tiltakozott a grófnak, ki egy hozzá juttatott késsel erősen megsebezte nyakát, kötéllel való kivégeztetése ellen. Különben ő is az nap reggel kötél által mult volna ki b. Perényi Zsigmonddal és Csányi Lászlóval.

A világosvári fegyverletétel után, aug. 29-én, Lord Palmerston jegyzéket intézett Nagybritannia bécsi nagykövetéhez, melyben ezt mondja: Őfelsége kormánya mulasztást követne el, ha Önt nem utasítaná azon aggodalmas remény kifejezésére, melyet ő — az angol

királyné — ezen ország népével egyenlően érez, hogy az osztrák kormány nyert sikerét nagylelkűen használandja fel stb. Schwarzenberg herceg, ez a sivár lelkű kéjenc, gúnyosan utasította vissza ezt a tanácsot, mely nemcsak emberséges, hanem okos is volt. A szabadságharcban résztvett előkelőbb állású egyének közül 1046-ot ítéltek el, ezekből 513-at halálra. Ezekből 362-nek kegyelem utján 20 évi várfogságra (vasban) mérsékelték büntetését, 371-et közvetlenül ítéltek 20 évi várfogságra, sáncra ítéltek 66-ot, in effigie felakasztottak 36-ot, ezek közt gr. Andrássy Gyulát.

A legtöbb esetben a büntetéssel együtt járt a vagyon elkobzása. A külföldre menekültek vagyonát mind elkobozták. A fentebb elősorolt számok az úri rendhez tartozó elitélteket tüntetik fel, akiknek itéleteit az ujságban is közölték. De sok százra megy azoknak az ismeretlen nevű szegény bújdosóknak a száma, akiket a katonai rögtönitélő biróságok kivégeztettek azon a címen, hogy rablók. E katonai biróságok hajmeresztő lelketlenségének példáit sorolja fel a nemrég elhúnyt dr. Busbach Péter „Egy viharos emberöltő“ cimű, 1898-ban megjelent munkájában.

Bekövetkezett tehát, amit Batthyány jóslatszerű levele végén megírt: a nagyszerű temetkezés. Eltemettek több száz kivégzett embert. Eltemették más százait az érdemes hazafiaknak az osztrák várak kaszamátáiba, hol oly aláváló bánásmódot állottak ki sok éven keresztül, mely művelt emberre nézve pokollá teszi a létet.

Eltemették magát gr. Batthyány Lajost is. Dank Agápius, a ferencrendű szerzetesek hazafias főnöke, nem csekély veszélylyel dacolva, dugva, éjfélkor helyezte el a vértanú tetemét e rend temploma kriptájában. Csak kevesen tudták e titkot s e kevesek mind jól megőrizték.

Eljött végre a „nagyszerű temetkezés“ napja is. 1870. jun. 9-én történt meg az első magyar miniszterelnök második temetése oly gyászpompával, amihez hasonlót addig Magyarországon soha sem láttak. Később Deák Ferenc és Andrássy Gyula temetése volt hasonló.

Fekete zászlók ezrei mindenütt, ahol a gyászmenet elhaladt. Több mint százezer emberből álló tömeg lepte el az utcákat, tereket, még a házak tetejét is.

Megjelent Deák Ferenc, hogy bemenjen ő is a gyászszertartás szinhelyére, a templomba, de a tömör falként álló tömegen nem birt keresztülhatolni. A templomban ott volt Andrássy, Eötvös, Gorove, Kerkapoly, Szlávy, Horváth Boldizsár, Sommsich Pál a képviselőház elnöke s a képviselők, országos és fővárosi előkelőségek akkora tömege, amekkora befért. (A főrendiház elnöke Majláth György nem volt jelen.)

A ferenciek rendfőnöke Piry tartotta a gyászbeszédet, a ravatalon

nyugvó gróf megyéjének püspöke, Szabó szombathelyi püspök celebrálta a gyászmisét. Piry igyekezett mérsékelt, tapintatos lenni, de mikor a golyók nyomát említette, mely a szétroncsolt magas homlokon most is látható, akkor úgy tetszett, mintha a Nemezis nemtője lebbentette volna meg egy percre sötét szárnyait. Mikor pedig az országszerte tisztelt özvegyet apostrofálta, akkor minden szem a gyászoló nemes alakja felé fordult s a szemekben a meghatottság könnye csillogott. Végül felhangzott Komócsy Józsefnek Mosonyi Mihály által zenésített gyászdala, mely így kezdődik: Hajtsátok meg a zászlókat le a földig.

A temetési menet nem az akkori Hatvani-utcán (mostani Kossuth Lajos-utcán) vonult végig, mert ez akkor még keskeny utca volt, hanem elkanyarodott a Kecskeméti-utcán és a mostani Muzeumköruton (akkor országút) át a Kerepesi-út (most Rákóczi-út) felé. A menet eleje már túl volt a Rókuson, a vége még akkor bontakozott ki az Egyetem-utcában. A testületek, fővárosi és vidéki küldöttségek nagy száma, 400 agg honvéd Ivánka Imre vezetése alatt és beláthatatlan néptömeg alkotta a menetet.

Különös érzés fog el, mikor most 40 év mulva e menetre visszagondolok. Akkor egy halott volt és százezer kisérő. Most a százezerből alig él egy-kettő. Az ott volt ismert közéleti alakok közül már egy sincs életben.

Ime a letünt nemzedék — nemcsak az, mely 48-at, de az is, mely 67-et megcsinálta!

A nemes özvegy 1888-ban követte férjét az örök némaság birodalmába.

Három évvel Batthyány temetése előtt 1867. junius 8-án, a koronázási nap estéjén fényárban úszott a főváros. Éjfélig bolyongtam az utcákon. Egy történelmi nap titokzatos glóriája sugározta be az akkor még nem igen nagyvárosias Budapestet. Minden ablak kí volt világítva. Csak egy előkelő úri lakásnak ablaksora volt sötét. Ki lehet az, aki tüntetni merészel a nemzet nagy örömünnepén? E kérdés hangzott fel egy felháborodott csoportból. Egy korosabb úr odaszólt: azok özvegy gróf Batthyány Lajosné ablakai. A megilletődés hallgatása vonult végig az emberek arcán.

A toronyóra tizenkettőt vert. A hüvős éjjel borzongása suhant át a csendesülő utcákon. Hazafelé indultam s egy különös érzés rezegtette meg bensőmet: ha igaz volna a régiek naív hite, hogy éjfélkor a halottak néha felkelnek sírjaikból, akkor ezen az éjszakán egy szétroncsolt homlokú férfiú szellem-árnya bizonyára ott lebegne hosszasan mélázva ama sötét ablakok előtt.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

A nagy ember teremti-e meg korát, vagy a korok teremtik meg a nagy embert, akire szükségük van?

Ezt a kérdést az ujabbkori történettudomány világánál hajlandó vagyok oly értelemben eldönteni, mely nem kedvez a héroszok kultuszának. Ezzel nem mondom, hogy semmi igaza nincs Carlylenek, ki a népélet evolucióit egy-egy hősköltemény gyanánt vonultatja el szemeink előtt.

Igenis, vannak nagy emberek, vannak — Emersonnal szólva — „reprezentativ férfiak" s érthető a tömegösztön, mely a millió agyvelő és millió kar működésében megnyilatkozó erőt ilyenekben, mint valami hatalmas akkumulátorokban szereti összpontosítani.

Az apotheozisra való hajlandóság nálunk még nagyobb mértékben megvan, mint más népeknél. „Más országokban — írja Széchenyi — azt az embert, aki hazájának szolgál, egyszerűen becsületes embernek tartják. Nálunk vagy hősnek, vagy szentnek kell lennie." (Úti rajzok, 1882.)

A tömeg bálványt akar, mely előtt leborulhasson, vagy áldozatot, akit megkövezhessen. Pedig valamint a kőnél, mely a testet éri, jobban fáj az indulat, mely a követ irányítja, úgy a nagy ember többre tartja az imádatnál a megértést.

Széchenyi István nem volt hős, aki diadalmasan tűzi ki a zászlót az ostromlott vár fokára. Martir sem volt, ki azzal az isteni tudattal megy a golgotára: én elvesztem, de eszméim győzni fognak! Széchenyi, midőn önmardosástól és tépelődéstől gyötrött hatalmas lelke elborult, azzal a kínzó tudattal indult Döblingbe ellemetkezni, hogy nemcsak ő maga, de az eszme is megbukott, melynek életét szentelte. Nem hősköltemény az ő életpályája, hanem megrázó tragédia.

„Én a csillagokból olvasok", — kiáltott fel könnyezve, mikor az őrület pokoli lángjai kezdték körülvenni agyvelejét — „vér és vér mindenütt. A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és őrülten. Szálguldó csapatok dulnak szét mindent, amit építettem. Oh az én füstbe ment életem!"

A függöny legördült, a tragédia véget ért. Széchenyi naplóit olvasgatva igazat adunk Csengerynek, aki azt mondta róla, hogy ez

a legboldogtalanabb ember, akit valaha ismert. Egy megkapóan érdekes életpálya, melynek első felét, 1825—1840-ig az tette disharmonikussá, hogy a honfiak többsége nem értette meg, második felét az, hogy a kortársak többsége félreértette. De a kortársak közt nem volt senki, aki annyira félreértette volna Széchenyi életpályájának eredményeit, mint ő maga, midőn megtört lélekkel azt hitte, hogy az ő fellépése s az ő agitátori működése zudította hazájára a veszedelmek romboló lavináját.

* * *

Az ötvenes évek végén a magyar hazafiak hangulata a kétségbeeséssel határos pesszimizmus volt. Az ország alkotmányos feltámadásának reménye Solferino és Magenta csatatéreiről egy pillanatra gyenge sugárként világított bele az abszolutizmus sötét éjszakájába. Lázas érdeklődéssel olvastuk akkor Széchenyi „Blick auf den anonymen Rückblick“ cimű, 1858-ban Londonban kinyomatott s az országba becsempészett munkáját, mely titokban kézről-kézre járt. Bach miniszter sugalmazott volt egy könyvet, mely „Blick“ cím alatt feldicsőítette az osztrák uralom állítólagos eredményeit. A döblingi beteg oroszlán még egyszer megmutatta körmeit. Széttépte a sugalmazott munkát. Kevés is, sok is volna, ha azt mondanók róla, hogy birálta. Sziporkázó ötletek, Juvenáli szatirák, még maróbbak és keserübbek, mint aminőkkel Széchenyi régibb munkáiban találkozunk, sajátságos vegyüléke a groteszknek és fenségesnek — ez volt Széchenyi hatalmas pamfletje.

A „Blick“ élesztette a hazafias remények szikráját, de a villafrancai békekötés után ez a szikra is kialudt. Merész fantázia kellett ahhoz, hogy valaki még hihesse, hogy kivülről jövő segítség fel fogja támasztani Magyarországot halottaiból.

Egyszerre megjött, vagy mint Arany János eneklé ódájában, „végig nyilallott a hazán“ a gyászhír, hogy Széchenyi önkezével vetett véget életének. A hazafiak a szó szoros értelmében megsiratták. Egy nemzet zokogott nagy fia felett, kit előbb annyira félreismert. Széchenyi a negyvenes években határozottan népszerűtlen alakja volt közéletünknek. Most hogy meghalt, nyomban mint próféta támadott fel a nemzet szemei előtt. Imádni kezdték azt, akit előbb majdnem megköveztek.

Az emberek elővették Széchenyi utolsó magyar nyelven írt (1847-ben megjelent) munkáját, a „Programmtöredékeket“ s áhítattal olvasták ebben a Kossuth ellen intézett s a forradalmat megdöbbentő módon megjósló filippikát.

„A honnak álladalma — így szól a próféta — megrendül s a legmélyebbre látó hazafiak egyedül buzgó imádságban lesznek ultimum

remedium gyanánt kénytelenek keresni státustudományt s kérni a magyarok Istenét, hogy irgalmazzon kiskoruságunknak és segítsen."

„S ön Kossuth . . . ki fog bontakozni ama édes illuzióiból, melyek Önt most még sötétben tartják, hogy:

„Midőn státusbölcseséggel hitte magát telve, csak fantáziával és önhittséggel volt saturálva."

„Midőn prófétának tartotta magát, nem látott semmit előre s miglen teremtői illuzióban ringatta magát, nem volt soha egyéb, mint indítványozó és projektáns."

„Midőn másokat akart vezetni, még saját magát sem birta kormányozni."

„Mikor népeket gondolt boldogítani, zúgprókátorként csak felizgatójuk volt."

E néhány jellemző mondatot szakítom ki a hosszú filippikából, melynek konkluziója ez: „azért a haza szent nevére kérem önt, lépjen le agitátiójának azon vészterhes teréről, melyre állott, sőt nemes érzelmeihez fordulva alázatosan esedezem, mondjon le a politikai vezérségről is általán."

„Ha azonban ön végig el akarja járni az egyszer felvett, nélkületek, sőt ellenetek-féle vilitáncot: ám tessék."

„Ha azonban egykor, mikor már késő lesz, érezni és átlátni fogja, hogy átok volt az, mit fejünkre hozott és nem áldás: akkor ne mentse magát azzal, hogy nem volt a nemzetben egy hű is, ki önnek csalálmait még idején kettétörni elég elszántsággal birt és tehetsége szerint törekedett."

Hogy maga Széchenyi annak idején valóban hitte-e, hogy egy röpirattal, legyen bár annak szerzője a legnagyobb magyar, fel lehessen tartóztatni a reformok megvalósítását végre valahára erélyesen követelő közvéleményt, nem tudhatjuk. Aki ismeri a nagy szellemi átalakulások dinamikáját, az mai szemmel nézve be fogja látni, hogy ily feltevés képtelenség volt. A közvélemény 1847-ben valóban felháborodással olvasta a Programmtöredékeket. De 1860-ban úgy olvasták a hazafiak e könyvet, mint egy nagy látnok politikai végrendeletét.

Az emberek többsége szereti a csodálatost és titokszerűt. A „Programmtöredékek" megdöbbentő olvasói az abszolutizmus szenvedései közepett nem kutatták azt a kérdést: vajjon a Magyarországot ért elnyomatás nem következett volna-e be akkor is, ha az országgyűlés a párisi és bécsi forradalom kitörését nem használta volna fel, hogy egy csapással törvénybe iktassa azokat a reformokat, melyekre a haladni akaró Magyarország egy évtized óta szizifuszi erőfeszítéssel hiába törekedett.

Nem kérdezték: az ismét erőrekapott reakció nem nyomta volna-e

el Magyarországot akkor is, ha a 48.-i törvények meg nem alkottattak volna.

Nem kérdezték, hogy a diadalmas reakcióval szemben nem lett volna-e még végzetesebb, ha a jobbágyok felszabadítását, az ősiség eltörlését és a többi nagy alapvető reformokat majdan az osztrák abszolutizmus kezdeményezte volna s úgy állott volna a világ előtt, mint a nép felszabadítója és Magyarország civilizátora.

Nem kérdezték, hogy az 1848.-i törvények csakugyan valódi okai voltak-e a dinasztiával való összeütközésnek, valóban össze nem férők voltak-e a monarchia nagyhatalmi állásával.

Ma már jóformán mindenki beláthatja, hogy jobb volt a nagy demokratikus reformok proklamálása és egy becsülettel megvivott önvédelmi harc után, — mely harcot a kamarilla kényszerítette ránk — elbukni, mint ezek nélkül hajtani nyakunkat a diadalmas reakció igája alá. Mert ma már a tapasztalás kimutatta, hogy a becsülettel megvivott, bár gyászos kimenetelű harc után végre mégis felvirradt a nemzetre a feltámadás napja, míg az utóbbi esetben a dicstelen megsemmisítés éjszakája borult volna a nemzetre.

1860-ban a közvélemény mindezt nem kutatta. Csak azt nézték megdöbbenő szemei, hogy Széchenyi 1847-ben meglátta 1848-at és 1849-et. Aki ilyesmire képes, az az emberek véleménye szerint több volt mint bölcs. Az látnok volt. Széchenyi a politikus meghalt, a próféta feltámadott. Halála után beteljesült Széchenyin, amit 1822-ben írt: nálunk hősnek és szentnek kell lenni annak, ki hazájának szolgál.

* * *

Széchenyi a magyar nemzetet halálos álomban dermedezőnek, a dicstelen enyészethez közelállónak hirdette. Ez a gondolat mondhatni vezérlő motivuma annak a három nagy munkájának, melyben agitátori tevékenysége kimagaslik: A Hitelnek, Világnak és a Stádiumnak. Tulajdonképp mind a három munka ugyanazokat az alapgondolatokat tartalmazza. Mintha Berzsenyi fenséges ódájának visszhangját hallanók a „romlásnak indult hajdan erős magyar"-ról. Széchenyi nagyrabecsülte Berzsenyit, s ez nem csoda, hisz nagybátyja az országos hírű, jeles gazda, a Georgikon megalapítója, Festetich György, (ennek a nővére volt gr. Széchenyi István anyja) kalaplevéve ment eléje a költőnek, mikor a Keszthelyen rendezett helikoni ünnepen megjelent, Széchenyi túlzott, mikor ezerszer visszatérő variációban r o t h a d t n a k, f é l h o l t n a k, menthetetlennek mondotta a magyart. Szerette a szuperlativuszokat. 1822.-i útleirásának jeligéje: La Hongrie n'est pas compté parmi les nations. 1829-ben Potsdamban azt írta naplójába: „minden kilátásom eloszlott Magyarország leendő nagyságára. Szivemben kese-

rűség, görcsös vonaglások." Aldunai utján (1830) azt írja: „jobb volna töröknek lennem, még abból is hamarabb válhatik valami, mint a mi szerencsétlen országunkból." Jellemző, hogy az öngyilkosság gondolata már ekkor megvillan ebben a lázasan lüktető agyvelőben. „Isten bocsásson meg nekem, ha őrülési rohamban kivégezném magamat. Cela anéantirait ma nouvelle école, que je viens d'etablir en Hongrie."

Széchenyi odáig ment elkeseredésében, hogy alkalmilag egyenesen azt mondta: utálom ezt az országot. Nemcsak a nemzet jelenét, hanem multját is megutálta. „Annyit fecsegünk dicső elődeinkről" — kiált fel Hamburgban, látva ott a sok hajót, a kis nemzetekéit is — „kik a legfőbbről feledkeztek meg, a nemzeti függetlenségről. Kutyákat kellene temetni őseink mellé." A keserüségnek Széchenyi munkáiban, naplóiban, leveleiben folyton ismétlődő ily kitöréseit csak a forrás menti, amelyből fakadtak. Ugyanaz a Széchenyi szólott így, aki később nem szünt meg Kossuthnál és másoknál a heves modort kárhoztatni.

Ne keressünk Széchenyi s z a v a i b a n következetességet.

Idegessége, heves temperamentuma gyakran végletekre ragadta őt. Mindig az ész politikáját, az érzelmi politika káros voltát hirdette s ahol tettekről volt szó, ott nem hiányzik nála a következetesség. De bensőjében ez a hatalmas elme szakadatlanul harcban állt szivével s mint az állatszelídítő az oroszlánt, úgy igyekezett megfékezni szivét. De az oroszlán is felordított néha fékezője ostora alatt.

Ugyanaz a Széchenyi, aki a nemzetet ezerszer a sír szélén állónak, merev halotti álomban dermedezőnek mondotta, máskor nem győzte ismételni, hogy a magyar még fiatal nemzet, hogy nagy jövőre van kilátása, hogy hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy új nemzettel megajándékozni, hogy ezen Európában testvértelen fajban hatalmas új és eredeti erők szunnyadoznak. Egyszer a kétségbeesésig marcangolta szivét a reménytelen keserűség, másszor édes és merész reményekkel tört egek felé. Forrongó lelke az ellentétek két véglete közt hányattatott szakadatlanul.

Agitátori pályája kezdetén inkább a reménytelenség felé hajlott. Mint a „Kelet Népé"-ben maga mondja, a remény, hogy lehetséges a nemzet ujjászületése, csak később ébredt fel benne. Hozzájárultak e remények felébredéséhez: az érettebb férfikor tapasztalatai, a boldog családi élet, melyet ideáljának, Seilern Crescencia grófnőnek oldalán élvezett. Vegyük ehhez az elért sikereket, a nemzeti élet fejlődésének látását. Hisz aki nem volt vak, annak látnia kellett a megujhodás előjeleit. Pályája második szakában 1840 után ismét a pesszimizmus, egész a betegességig menő sötétlátás vett erőt rajta, csak időnként

felderítve egyes felvillanó reménysugártól, — a végzetes lejtő azonban végre is megőrüléshez, végül az öngyilkossághoz vezette.

* * *

A sötét háttér hozzátartozott Széchenyi reformátori szerepének inszcenálásához. A valóságban Magyarország soha sem volt Balkán, soha sem volt félázsia. Az európai eszmék minden nagy evolúciója megtalálta útját Magyarországra. Az is tévedés, hogy az ország a szatmári béke óta nem fejlődött, mivel a kormányok nem tettek sokat a fejlődés előmozdítására. Az a tény, hogy béke és bizonyos rend uralkodott, előidézett bizonyos természetes növekedést. A fa nől, még ha súlyokkal terhelik is ágait, a gyermek fejlődik, ha nem részesül is nagy gondozásban. Magyarország is gyarapodott a 18. században lakosságban, vagyonban, értelmiségben.

A francia enciklopedisták eszméi elterjedtek a műveltebb körökben. Akkor aránylag többet olvastak nálunk franciául, mint németül. Hisz maguk a németek is több francia könyvet olvastak, mint németet, mert a francia irodalom már igen fejlett volt és virágzó, a német múzsa csak később kezdte próbálgatni szárnyait. Nagy Frigyes Voltaire barátja volt; maga is franciául írta munkáit. Nálunk is olvasták Voltairet, Rousseaut, utóbb Holbach hires munkáját „Système de la Nature.“ Egy magyar mágnás, gr. Fekete, levelezett a Ferneyben lakó Voltairerel. Bessenyeyvel a régi latinos irány helyébe a francia lépett és a körötte csoportosult irodalom a francia múzsa emlőin gyarapodott tartalomban, finomodott izlésben. A német irodalom felvirágzásának hatása alatt jött Kazinczy, a nagy irodalmi apostol.

A sajtó még kezdetleges volt, ehelyett az emberek tizszer annyit leveleztek, mint manapság. Nagyfontosságú tényezővé emelkedett hazánkban a szabadkőmívesség, melynek szabadság, egyenlőség, testvériség volt a jelszava. Az ország értelmiségének szine-java a 18. században szabadkőmíves volt. A magyarországi páholyoknak gróf Pálffy Károly alkancellár volt a nagymestere. Ez egyik levelében kifejti, hogy jó hazafiaknak kötelessége a rendben a hazafias érzületnek azon csiráit ápolni, melyek egykor helyreállíthatják a nemzetet. A Josefinismus nyomása már ébresztette a nemzeti ellenhatást. „Ha most szenvedünk is, ha nem érjük is meg fáradalmaink sikerét, legalább az utókor tudni fogja, hogy mi voltunk egy kitünő nemzet felélesztői.“ Mintha csak Széchenyit hallanánk.

Ott volt a szabadkőmívesség soraiban majdnem az egész arisztokracia. De mégis leginkább a köznemesség, a katonai és tisztikar karolta fel. Kazinczy szerint alig volt megye, melynek legjobb elemei ne érintkeztek volna a társasággal, melynek jótékony fénye minden

felé világított. (L. Marczali: Az 1790—91.-i országgyűlés. 289. l. és köv.)

Ez időben az volt a páholy, amivé később Széchenyi a kaszinókat akarta tenni: a művelt eszmecsere otthona.

A nagyjelentőségű 1790.-i országgyülésen a szabadkőmívesség volt a mozgató elem. Vezető szónokai és politikusai ehhez tartoztak. Ezek mind át voltak hatva a francia forradalom eszméitől. Hajnóczy (a későbbi vértanú), a tudós kutató, az emberbarát, körülbelül ugyanazon alapon áll, mint a francia nemzetgyülés akkori többsége. Képviseleti rendszert akart cenzusos alapon. Gróf Fekete, a kozmopolita műveltségű nagyúr, Voltaire barátja, Rousseau alapján általános szavazatjogot követelt, Vay József a nagy magyar községek és a szabad kerületek követküldési jogát sürgette.

Az a nemzet, melynek országgyülése 1790-ben át meg át volt hatva az európai haladás eszméitől, mely az irodalomban egy Kazinczyt, a közgazdaság terén egy Berzeviczy Gergelyt birt felmutatni, ki a parasztok rögtöni felszabadítása s a politikai jogok kiterjesztése mellett tört lándzsát, nem volt az a rothadó hulla, amilyennek Széchenyi tartotta. Sőt birt a haladás minden feltételével, mert a szellemekben végbement átalakulás, mely egyre szélesebb hullámgyürűket vont, szükségképp maga után vonta volna az intézmények átalakulását, ha be nem következtek volna oly akadályok, melyek a fejlődést egy nemzedékre visszalökték.

A jóindulatú és felvilágosult II. Lipót uralkodásának hamar véget vetett a halál. Utána a legsötétebb reakció megtestesülése, Ferenc következett. A francia forradalom túlzásainak első sorban Magyarország itta meg a levét. Franciaországban a Napoleoni „gloire“ korszaka alatt a forradalom eszméi átmentek az életbe és az intézményekbe s a restauráció csak 23 év mulva következett be, mikor már ezek erős gyökereket vertek s kiirthatók nem voltak. Nálunk Ferenc alatt nyomban beállott a visszahatás. Minél tehetetlenebb volt Ferenc a francia forradalommal szemben, annál nagyobb szenvedéllyel tiporta el nálunk a szabad eszméknek ama még zsenge oldalhajtásait, melyek a nemzet gondolkodó rétegeiben mutatkoztak. Nagynénjének, a gouillotine bárdja alatt elvérzett Mária Antoinettenek haláláért, Martinovicsnak, Hajnóczynak és társaiknak a szolgai magyar biróságok asszisztálása mellett ártatlanul kiontott vére lett az engesztelő áldozat. Tanácsadói Thugut, s utána, Metternich épúgy gyűlölték a forradalom eszméit s ép úgy rettegtek ezektől, mint maga Ferenc. Minden szellemi mozgalmat elnyomó kémrendszer nehezedett Magyarországra. Oly gyenge volt a nemzet, hogy a nemesség, melynek körében az új eszmék gyökerei még nem hatolhattak mélyre, bele-

törődött az elnyomásba, mely privilegiumait s a feudális társadalom összes kinövéseit nemcsak kimélte, de egyenesen dédelgette.

A napoleoni háborúk az ország területét többnyire megkimélték. A csatákban a paraszt ontotta vérét A háborúk még emelték a termények árát, úgy, hogy a birtokosok jó meleg májusi esőt s egy kis friss háborút kivántak egymásnak. A pénzdevalvációk a készpénz birtokosainak pillanatnyilag ártottak ugyan, de másrészt lehetővé tették, hogy az eladósodott nemes ember csekély belértékű pénzzel fizesse ki adósságait s válthassa vissza elzálogosított birtokait. A saját zsírjába fulladás tespesztő korszaka uralkodott Magyarországon s ebben a tespesztő nyugalomban az 1809.-i înszurrekció csak rövid intermezzo volt. Utána ismét nyugalom s a munkátlanságban és lakmározásban elpuhult nemességet Berzsenyi joggal nevezhette „rút sybarita váz"-nak.

Mikor Széchenyi Magyarország ujjáalakítására irányzott tevékenységét megkezdette, ezt a Magyarországot látta maga előtt, pedig előzőleg ez az ország már egy hatalmas és sokat igérő fellendülési korszakon ment keresztül, melyben a magyar társadalom java megértette a kor eszméit, sőt neki is indult mindazon reformeszmék megvalósításának, melyeknek Széchenyi életét vala szentelendő.

* * *

Mikor kezdett derengeni Széchenyiben reformátori hivatásának gondolata? A katonai pályára lépésétől (1809) a bécsi kongresszus végeig (1815) aligha. A hevesvérű Széchenyi fiatal életének ezt a részét úgy látszik az élvezeteknek szentelte. „Az ember életének első felében ostobaságokat követ el, melyeket aztán második felében jóvá tenni iparkodik." A fiatal Széchenyi fiatal évei sem voltak mentek efféle ostobaságoktól.

De elég korán felébredhetett benne annak a tudata, hogy egy Széchenyi Ferenc fiának s a nem kevésbé nagynevű Festetich György — a keszthelyi Georgikon alapítója — unokaöccsének vannak kötelességei is hazája iránt. Családi előkelő poziciójának jelentékeny előnyeit ő maga is teljesen átérezte. „Ha én a közjóért annyit vagy többet akartam tenni, mint sok más, az nem vala érdem. Mert egy fáradozó atya s egy gondos anya után nagy jószágokba uriasan beléülni nem volt felette szövevényes mesterség." (Stádium.)

Egy plebejus ifjat, akármily tehetséges, meg nem hallgattak volna. A fiatal Széchenyivel Metternich is szóba állt. Igaz, hogy a hatalmas miniszter nyughatatlan vérű projektánst látott benne, ki el fog veszni, — pedig kár érte.

Széchenyi reformátori szerepének az, hogy ú. n. rendszeres

főiskolai kiképzésben része nem volt, sőt egész fejlődése homlokegyenest ellenkező utakon járt, mint kortársaié, nemcsakhogy nem ártott, hanem használt, mert ez tette őt a legeurópaibb magyarrá. Pedig csakis ilyen lehetett hivatva arra, hogy ezt az országot kivezesse a középkor társadalom-politikai nyomorúságaiból. 17 éves koráig otthon nevelték, egy ideig a Therezianumban is tanult. De már 1809-ben két bátyjával együtt részt vett az inszurrekcióban, azután pedig belépett a hadseregbe, végigküzdötte a napoleoni háborúkat, ott volt a lipcsei nagy csatában s bátorságával és eszével nagy mértékben kitüntette magát. A szövetségesekkel bevonult Párisba, majd végig táncolta és udvarolta a bécsi kongresszus nagy nemzetközi mulatozásait. Ennek végeztével utazásokat tett. Beutazta Európát Görögországtól Spanyolországig. Angliában összesen 16-szor járt. El lehet képzelni, mily óriási űr tátongott egy ily fiatal férfi világnézete és azon művelt magyar nemeseké közt, akik, ha a Corpus juris és a latin dikciók szokásos felcicomázására alkalmas klasszikus idézetek ismeretéig felvitték, azt hitték mindent tudnak, amit tudni érdemes.

Széchenyi fiatal korában éppen ezt nem tudta. Latinul is csak később tanult meg, mikor már a közpályán szerepelt. Ekkor ismerkedett meg a Corpus jurisszal is. De tudott ezer mást, amit kortársai nem tudtak. Nyilt eszű és szemű utazó volt, aki folyton a különböző nemzetek összehasonlítására irányozta figyelmét s ezeket viszont a magyar viszonyokkal vetette egybe. 1815-ben, tehát tíz évvel hamarabb, hogysem az alapítandó Akadémia számára tett adományával megnyitotta országos szereplését, ezt írja uti naplójában: „A német sokat ír, a francia sokat beszél, az angol tesz." A magyarokról úgy vélekedett, hogy semmit sem szeretünk úgy, mint tanácskozni, de hosszú tanácskozásainkat rendszerint rövid tett követi, vagy semmi.

Első fellépése az Akadémia alapítása ügyében követett eljárása nagyon ügyes, eredeti, huszáros volt. Ma azt mondanák, hogy fényesen lancirozta magát. Mágnás társai, azon keveseket kivéve, kik példáját követték, csendes gúnnyal fogadták lépését. Jellemzi őket az a kérdésük, hogy ha egy évi jövedelmét odaadja, miből fog élni egy esztendeig. Széchenyinek, a pár év mulva megjelenő „Hitel"-nek szerzőjétől az a válasz, hogy „eltartanak barátaim", találó szarkazmus volt a gúnyos provokálásra.

A nagy tehetségű gr. Dessewffy Aurél és b. Wesselényi Miklós azt állítja, hogy Széchenyi készületlenül lépett a törvényhozói pályára. Katonapajtásai, mikor „Hitel"-je megjelent, el nem tudták képzelni, hogyan támaszthatott oly nagy mozgalmat az elmékben egy „tudós"-munkával.

Nos hát, a Széchenyi „Hitel"-je nem volt tudós-munka, ő nem

volt tudós. Azaz nem ismerte a Corpus jurist s efféléket, amit az emberek nálunk akkor tudósságnak tartottak. De biztosra vehetjük, hogy ismerte Smith Ádám korszakos munkáját a népek jóllétének eredetéről, ismerte Bentham-et is. Ennek utilitarista rendszerét vallotta egész életében. Megjegyzésre méltó egyébiránt, hogy Magyarország kimagasló műveltségű férfiai, kik külföldi munkákat olvasni szoktak, a mult század első felében mind benthamisták voltak. A közgazdasági tudományban az 1791.-i nagy országgyülési operátumok tanúsága szerint nálunk a fiziokraták tanai voltak uralkodók. 1825. után általában a merkantilizmusban úszott az ország, mint az 1825. évi országgyülés bizottságainak operátumai mutatják. Széchenyi volt az első, ki a Smith Ádám elvei szerint irányozta lépteit közgazdasági alkotásaiban.

Széchenyi a maga előképzettségéről a „Kelet Népé"-ben így nyilatkozik: „Semmit sem tettem rögtönzésként, lépteim, tetteim egy előre kiszámított messzeható tervnek szüleményei. A nyilvános élet tövismezejére azzal a komoly elhatározottsággal léptem, hogy én fognám, ha senki más, nemzetünk egykori fényének megvetni alapját."

Dessewffy Aurél és Wesselényi bizonyosan jóhiszemüleg nyilatkoztak, midőn Széchenyi készületlenségét állították. Széchenyi nem volt tudós, később se lett azzá. Egy doktori szigorlaton aligha meg nem bukott volna. De munkáinak minden lapja elárulja rengeteg olvasottságát. Még értékesebbek voltak utazásai közben szerzett ismeretei.

Amit Széchenyi mond, hogy előre kiszámított messzeható terv szerint járt el, azt nem szabad úgy értenünk, mintha §§-ba szedve egész rendszere lett volna fejében mindannak, amit később alkotott, vagy alkotni akart. A nagy reformátorok nem efféle kodifikált tervezetek szerint indulnak pályájukra. Annál kevésbé teszik ezt, mert első feladatuk majdnem minden esetben a rombolás. A legnagyobb lángelmék a munka és küzdelem melegségében nőnek és formálódnak nagyokká. Crescunt eundo.

A romboláshoz s ennek nyomán az építéshez nem elégségesek a §§-ok, amelyeket a középszerüség is megtanulhat. Ide Széchenyi-féle gondolatvillámok kellenek, amelyek megláttatják azt, amit mások, ezeren és ezeren nem vesznek észre, ami a többi emberek eszejárásának többnyire az ellenkezője.

Az államférfinál pedig, aki a maga utján akar járni és ujat akar alkotni, még Galilei és Kepler tisztánlátása sem elég. Annál a tisztánlátáshoz az akaratnak minden akadályon keresztültörni kész szívós ereje is megkívántatik. Széchenyi Naplójában erről ezeket a remek sorokat olvassuk, melyek oly érdekesen jellemzik őt: „Lenyesik szár-

nyamat, lábamon járok. Levágják lábaimat, kezemen fogok járni. Kiszakítják kezeimet, hason fogok mászni. Csak használhassak."

Ha Széchenyi irodalmi munkái úgynevezett rendszeres vagy doctrinair alkotások lettek volna, akár oly magas színvonalon állók, mint a br. Eötvös későbbi politikai dolgozatai, abban az időben, amikor fellépett, alig ért volna el velük jelentékeny hatást. Kevesen olvasták volna. Széchenyi publicisztikai dolgozataiban egy dilettáns lángész ereje lüktet. Hosszú körmondataiban, mint valami forgatagban, megkapó képek keringenek, ebben a szinte szédítő rendszertelenségben a gondolatoknak szabályozhatatlan özöne forrong. Niagara dörgéseként hallgatjuk megrázó kitöréseit fenséges haragjának. Majd a haza szebb jövőjén andalgó sovárgás képein merengünk el, melyek mintha egy nagy költemény töredékei volnának. Sziporkázó élc váltakozik maró gúnynyal. Logikai érvek vasláncolata a megsemmisítő szatira ostorsuhogtatásával. Széchenyi minden munkája sorozata a „causerie"-knek. Soha sem rendszeres, gyakran messze csapong, de mindig visszatér tárgyához, sokszor ismétli magát és ami fő, még sem válik soha unalmassá.

A „Lovakról" szól első munkája. Itt még a genialis huszártiszt beszél, ki nemrég vetette le az egyenruhát. Csak természetes, hogy arról ír, amihez legjobban ért. De ne higyjük, hogy eljárásának komoly közgazdasági háttere nincs.

A közlekedési viszonyok akkori kezdetleges állapota mellett a ló volt az a mezőgazdasági árucikk, mely legkönnyebben volt exportálható. Magyarország keleti részétől a fogyasztási piacok oly messze estek, hogy a saját szükségleten felül gabonát termeszteni nem volt érdemes, mert a tengelyen való szállítás egészen föleménsztette volna a termény értékét. Csakis a Dunán volt lehetséges a szállítás vontató hajókkal. Legelőül használták tehát a terület nagyobb részét. A szarvasmarha és sertés a maga lábán ment Ausztriába, ahová nagy csapatokban hajtották. Még nagyobb szállítható képessége volt a lónak, melynek darabonkénti értéke is nagyobb a szarvasmarháénál, mely gyorsabban is jár s mely felülrá a hátán viszi a hajcsárját.

A lótenyésztés érdekében való agitáció tehát közgazdasági szempontból is megokolt volt. De politikai gondolat is rejlett mögötte. Lótenyésztés, lóverseny, kaszinó, Budapest országos központtá emelése, a széttagolt társadalomnak e központban tömörítése. Gróf Hunyady Ferencnéhez intézett levelében (1829. nov.) maga Széchenyi így szól (persze németül): Kaszinó és lóverseny eszközök arra, hogy honfitársaimat lassanként kicsalogassam medvebarlangjaikból. Ezeket akarom tulajdonképp trainirozni, nem lovaimat.

* * *

Most már elkövetkezett a nagy triasz megjelenése: Hitel (1829.), Világ (1831.), Stádium (ezt 1831-ben írta, de a cenzura által támasztott nehézségek miatt csak 1833-ban jelenhetett meg).

Széchenyi e három főmunkájának megjelenése aránylag rövid időre összpontosítva a nagy reformátor férfikorának delére esik. Az előtanulmányokon már túl volt. Nézetei kiforrottak. Tisztában volt vele, mit akar. Gyors rohamban foglalta el a haladó Magyarország vezérének állását. Mind a három munka bővelkedik ama ragyogó vonásokban, amelyekkel Széchenyi irodalmi tevékenységét fentebb jellemeztük.

E munkák tartalmának ismertetése nem feladata e cikknek. Lényegileg a három munka ugyanazt tartalmazza. Sokan a „Világ"-ot tartják a legkiválóbbnak. Polemikus, pamflet-szerű jellegénél fogva talán ez a legérdekesebb. Én a Stádiumot tartalmasabbnak vélem. A Hitelt illeti a kezdeményezés pálmája. A Stádium ismerteti meg velünk legjobban Széchenyi reformtörekvéseinek programmját. Mind a három munkában rendszertelenül vannak elszórva reformeszméinek egyes tömbjei.

Széchenyi munkái nem alkotnak nyirott, szabályos versailles parkot. De igazában még angol parkot sem, amelyhez b. Kemény hasonlítja. Inkább rengeteghez hasonlíthatók, mely gazdag, megragadó és fenséges részletekben, de melyben az avatatlan könnyen eltéved.

Széchenyi e nagy alapvető munkái szerencsés időben jelentek meg. A juliusi forradalom szele fujdogált ekkor Európa felett. A reakció méregfogai kihullottak. Párisban a polgárkirály jutott trónra. Belgium felszabadult s mintaállama lett az alkotmányos monarchiának. Egész Európában egy új szellem ébredezett. A mi Ferencünk is megvénült már. A kancellári székben a derék gr. Reviczky Ádám ült. A bécsi abszolutizmus vesztett rideg jellegéből. Az a gondolat, mely Széchenyi egész akciójának kiinduló pontja volt, hogy végre is sikerülni fog a dinasztiát meggyőzni arról, hogy Magyarország elnyomása nem áll érdekében, már nem látszott egészen kalandos ábrándnak. Az 1825.-i országgyűlésből kiküldött bizottságok munkálatai, bár alatta állottak az 1790.-i országos bizottsági operátumoknak, sok becses eszmét tartalmaztak, melyeket az utókor Széchenyinek tulajdonít. Mert szokása a népeknek, ami nevezetes valamely korban történik, azt mind egy kiváló alak vállaira rakni. József nádor a „Hitelt" az 1825.-i operátumok paródiájának nevezte. Igaz, ez esetben a paródia többet ért az eredetinél.

De nagyon tévednek a mai nemzedék azon tagjai, kik azt képzelik, hogy Széchenyi munkáiban a jogegyenlőségre és közteherviselésre alapított képviseleti kormányrendszer legalább körvonalaiban kibontakozik előttünk.

Széchenyit nem lehet a pártok keretébe besorozni, amint hogy igazi nagy ember nem is fér bele egy párt keretébe. Még Deák is azt mondta a róla nevezett párt egyik tagjának, ki őt mint pártvezért aposztrofálta: az ördög a vezéretek. Széchenyinek még oly értelemben sem volt pártja, mint Deáknak.

Széchenyit még legtöbb joggal lehetne konzervativnak nevezni, de e szónak az értelme nálunk egészen meg lett hamisítva. A reakcionáriusok konzervativeknek nevezték magokat, úgy mint manapság az ultramontánok „néppártnak". Konzervativ volt jó értelemben a 48 előtti Magyarországban tulajdonképp Széchenyin kívül csak néhány felvilágosult mágnás és a megyei nemességnek felvilágosultabb része. Talán ide lehetne sorolni magát József nádort is. Nagyobb része azoknak, kik magokat konzervativeknek nevezték, reakcionárius volt.

* * *

Rengeteghez hasonlítottuk gróf Széchenyi munkáit, melyben az avatatlan könnyen eltéved. Keressük meg az ariadne-fonalat, mely bennünket e rengetegen keresztül vezethet.

Széchenyi reformátori tevékenységét három csoportba kell osztanunk:

1. Reformok, melyek az Ausztriával való kapcsolatot érintették volna. Ezeket következetesen kerülte s amennyiben ki nem kerülhette, a minimumra szorította. De ezt a minimumot sem valósíthatta meg.

2. Reformok, melyek az ország belső átalakításait célozták, de a nemesség privilegizált állását többé-kevésbé érintették és a törvényhozás és a kormány hozzájárulása nélkül megvalósíthatók nem voltak. Széchenyi — főleg a cél érdekében — ezeknél is nagyon óvatos volt. Kevésre szorította le követeléseit. S ennek a kevésnek egy részét, de csakis egy részét, sikerült keresztülvinnie.

3. Reformok, melyek társadalmi tényezők segítségével vagy egészen a törvényhozás közreműködése nélkül, vagy ennek aránylag kevés és könnyebben kinyerhető támogatásával megvalósíthatók voltak. *Ezekben fekszik alkotásainak súlypontja; itt érte el a legszebb sikereket.* Itt aratta az ő reformátori és agitátori lángelméje a legszebb diadalokat: Akadémia, Lánchid, Dunagőzhajózás, Balatoni gőzhajózás, Vaskapuszabályozás, Kaszinó, Lóverseny, Hengermalom stb.

Mindenekelőtt szegezzük le, hogyan fogta fel viszonyunkat Ausztriához, melyet ő vegyesházasságnak szeretett nevezgetni. Jóllehet egész a fanatizmusig menő hévvel szerette nemzetét — ami azonban nem gátolta abban, hogy titáni haraggal ostorozza hibáit — s jól-

lehet háborgó lelkéből időnként, de ritkán, kuruc gerjedelmek is törtek elő: az Ausztriával való kapcsolatnak minden lazítását feltétlenül elutasította magától. „A magyar független alkotmányos monarchia álma nem való korunkba. Ne kivánjunk lehetetlent" — írja 1825. okt. 4.-én.

Gyengének tartja nemzetét s azért kárhozatosnak minden összetűzést Ausztriával. Meg van győződve, hogy a császárt nemcsak az akkor európai befolyása zenitjén álló monarchia nyers ereje támogatja, de hogy egész Európa tapsolna neki, ha felrugná a korhadt magyar alkotmányt. „Magyarország üdvét kell hogy a monarchia jólétében keressük."

Gyakran ismételt hasonlatához, hogy „a makkból idővel termő tölgyfa lesz", — mindig hozzátette: „ha el nem tapostatik." Az eltaposástól való aggodalmában odáig ment, hogy Wesselényihez intézett egyik levelében (1830. okt.) azt mondja: „absurdumnak tartom olyat kérni, hogy a király lakjon, a trónörökös maradjon Budapesten."

Meg volt győződve, hogy az Ausztriával való viszony bolygatása forradalomra vezet. Ettől pedig borzadott, nem a reakcionárius hallucinálók remegő félelme miatt, nem is, mert alapjában konzervativ (jó értelemben konzervativ) politikus, hanem mert meg volt győződve, hogy a forradalom menthetetlenül halálba viszi a magyar államiságot és nemzetiséget.

Másodszor: nagy veszedelmet látott a nemzetiségekben. A lelke mélyén rejlő, a hipochondriával határos pesszimizmus (mely 1860-ban a pisztolyt nyomta a kezébe) túlsötéten láttatta vele az akkoriban erősen megindult pánszláv mozgalmat (1831-ben a kolera miatt fellázadt tótság zendülésében Oroszország keze is dolgozott), a Horvátországban megindult illir mozgalmat, melyet Bécsből is szították. Ez a nem alaptalan, de mégis némileg túlzott sötétlátás sugallta 1842-ben tartott akadémiai beszédét, melyben erősen kikelt a magyarosítás minden kísérlete ellen. A nemzetiségi táborban ujjongva fogadták e beszédet, a magyarok felháborodással, mert azt mondották, hogy Széchenyi indirekte igazat ad a nemzetiségi bujtogatóknak. A nemzetiségekkel szőrmentében bánás politikája végigvonul Széchenyi egész pályáján.

Szenvedélyesen kárhoztatta a horvátokkal szemben az országgyűlésen követett eljárást, különösen azt, hogy a magyarok nem akarták tűrni, hogy a horvátok egyelőre még latinul beszélhessenek. Mert csak erről volt szó s nem afféle hetekig tartó szabcrézásról, aminőt 1907-ben átéltünk!

Bármily buta és gonosz volt a bécsi reakció, Széchenyi minden

áron kerülni akarta a vele való konfliktust. Mihelyt Bécsből kissé emberibb arcot mutattak, reménykedett. Meg volt győződve róla, hogy előbb-utóbb sikerül meggyőzni a dinasztiát, hogy Magyarország felvirágzása neki is érdeke.

Tudnunk kell, hogy 1848. előtt Magyarországon tényleg az osztrák abszolutizmus uralkodott bizonyos ósdi alkotmányos formák közt s a félig anarchikus megye által korlátolva. A helytartótanácsot a bécsi magyar udvari kancelláriából dirigálták, a bécsi magyar kancelláriát pedig az osztrák államtanács és az osztrák kormány dróton huzogálta. A legkisebb előterjesztés sem jutott a magyar kancelláriából az uralkodó elé, mielőtt azt az osztrák államtanács nem tárgyalta. A budai helytartótanácsnak semmi kezdeményezési joga nem volt. Maga a magyarok iránt jóakaratú József nádor, bár Ferenc császár testvére volt, Sedlnitzky osztrák rendőrminiszter kémeinek ellenőrzése alatt állott. Ferenc még azt is rossz szemmel nézte, hogy a magyarok szeretik József nádort. Nem bizott benne.

Széchenyi mindamellett kimélte az osztrák kormányt, sőt később hivatalt is vállalt a budai helytartótanácsnál, mint az ott felállított közlekedési osztály főnöke. Mikor a szólásszabadság brutális megsértése s a tömeges elfogatások miatt panaszok hangzottak el az országgyűlésen, Széchenyi nem vett részt a vitában. Magatartását csak az magyarázza, hogy féltette a szociális tényezők segítségével létrehozott s még létrehozni szándékolt értékes alkotásait, azért nem akarta provokálni az udvart és a bécsi kormányt. Másfelől hitte, hogy hivatalában sikerülni fog becses szolgálatokat tenni, ami részben sikerült is. Hogy többet nem tehetett, az nem rajta, hanem a pénzhiányon s a főrendek és képviselők szűkkeblűségén mult, kik minden anyagi áldozattól fáztak. „Kormányzati harmonia s annak minden módoni utilizatiója nélkül semmi nagyobbszerűt, alapost és kivált az egész nemzetre hatót végbe nem vihetni" — írja „Eszmetöredékeiben".

Nem annyira gonosznak, mint inkább butának tartotta a bécsi irányadó köröket. „Hogyan támogathatod ezt a kormányt — kérdé Wesselényi — nem látod a szarvait, — ördög." „A szarvakat látom — felelt Széchenyi — nem ördög az, hanem ökör, melyet vezetni lehet."

Csakhogy ez az ökör öklelt és döfött!

Széchenyi a fentebb érintett okokból mindent, ami az Ausztriával való viszonyt bolygathatta vagy csak érintette volna, ne bántsd virágnak tekintett. Annyit azonban ő is követelt, hogy a helytartótanácsnak fentebb vázolt függő viszonya megszünjön s az ország

csak a Budán székelő helytartótanács közbevetése és befolyása által kormányoztassék.

Azonban ez sem valósult meg.

A védegylet ellen is küzdött Széchenyi, mert tartott Ausztria visszatorlásától. A 40-es években fellépett doctrinaireket, Eötvöst, Szalayt stb., kik a képviseleti felelős kormányrendszer és az összpontosítás mellett kardoskodtak, utopista álmodozóknak tartotta. Pedig különben ő is centralista, talán épen a leghatározottabb és legcéltudatosabb centralista, de a miniszteri felelősség előtte elérhetetlen ábrándképnek tünt fel.

Nagy igazságtalanság volna azonban, ha valaki azt hinné, hogy Széchenyi utolsó gondolata Magyarországnak az akkori silány függő állapotban való vegetálása örök időkig, vagy legalább is egy századig.

Ő a fejlődés sorrendjét így képzelte magának:

1. Az ország vagyonosodása közgazdasági vállalatok teremtése, korszerű hiteltörvények alkotása, az általa tervezett közlekedési hálózat kiépítése által.

2. A feudális társadalom-politikai rendszer fokozatos kiküszöbölése, a magyar alkotmányos élet megujhodása, a megyei széttagoltság megszüntetése, hatalmas főváros fejlesztése, kultúra, nemzetiség megizmosodása.

3. Az országban rejlő hatalmas erőforrásoknak a fentebbi két pont értelmében való kifejlesztése után mint harmadik (de talán nem is éppen legutolsó) állomás következett volna az ország nagyobb önállósága, úgyszólván mint önként előálló fejlemény. De ezt nem a monarchia ellen, hanem Ausztriával és a dinasztiával kapcsolatban gondolta megvalósítandónak.

Sejtelemszerüleg derengett előtte a jövő hajnalpírjában az a gondolat, hogy az előbbi 1., 2. és 3. pont megvalósulása után a monarchia súlypontja egykor Magyarországra fog áthelyezkedni s a birodalom a magyar nemzetre, mint hatalmának főfaktorára támaszkodó dinasztia által Buda várából fog kormányoztatni.

Szép álom, merész koncepció!

Ha Ferenc király 1832-ben bekövetkezett halála után egy felvilágosult, geniális uralkodó, afféle magyarba ojtott József császár jutott volna trónra, ez a szép álom nem maradt volna szükségképp álom, ez a merész koncepció talán nem lett volna merő utópia. Elképzelhető mindenesetre, hogy a dolgok rendje ily irány felé fejlődött, illetőleg fejlődhetett volna.

De nem ez volt megírva a sors könyvében. A gyenge elméjű

Ferdinánd jutott a trónra s nevében és helyette az ezen időben kialakult u. n. kamarilla vette kezébe a hatalom gyeplőjét. Ferenc végrendeletében legfiatalabb testvérét, Lajos főherceget rendelte Ferdinánd mellé gyámul, tanácsadóul pedig „leghívebb szolgáját és barátját“ Metternichet. Nagy befoyása lett Ferenc Károly nejének, az erélyes Zsófia főhercegnőnek is.

Most újból elérte Magyarországot fátuma, hogy rá nézve minden trónváltozás a reakció újraéledésével és a megindult haladás visszalöketésével járt.

Ez történt 1791 után először, 1835-ben másodszor, 1848-ban harmadszor. Nem fog-e a jövő trónváltozásnál negyedszer ismétlődni? Ez a baljóslatú kérdőjel áll jelenleg Magyarország egén.

Háromszor indult neki Magyarország a politikai megújhodás nagy munkájának. Háromszor érte meg a szabadság szellemének tavaszát. Először a 18. század végén a Josefinismus és főleg a nagy francia forradalom hatása alatt, másodszor 1830 körül, Széchenyi fellépésével, harmadszor 1848-ban, amidőn végre sikerült tető alá hozni a polgári egyenlőség, a közteherviselés, a felelős képviseleti kormányrendszer nagy vívmányát.

Mind a három esetben Párisból, a nagy szabadsági mozgalmak kontinentális gócpontja- és központi kohójából jött a lökés: a nagy forradalom (1789), a juliusi forradalom (1830), a februári forradalom (1848).

De 1790 után a megindulandó fejlődést eltiporta Ferenc, ki a hóhérpallos jegyében, Martinovics, Hajnóczy és társaik véres hulláin át, a nemzet megfélemlítésével indult szomorú uralkodói pályájára. Ferenc halálából született a kamarilla, mely igyekezett megmutatni, hogy ő jobban ért az uralkodáshoz, mint a kedélyes és vénülő Ferenc, ki alatt vége felé már kissé emberibb arcot kezdett ölteni a reakció.

A friss erővel munkába lépett kamarilla az érdemes Reviczky Ádám kancellárt elejtette s helyébe Metternich társának, az ennél is reakciósabb s felülrá szláv irányú Kolowrátnak unokaöccsét, a szolgalelkű Pálffy Fidél grófot ültette, ezt a névleges magyart, kiről Széchenyi gúnyosan írta Taschernek, hogy „Pállfy mátyárul peszilt.“

Megindultak tehát a bebörtönözések, Wesselényi és Kossuth és még sok más hazafi elfogatása, a szabadszólás jogának elnyomása. A nyomás évek folytán enyhült, Pálffyra következett a felvilágosultabb gr. Majláth Antal, azután gr. Apponyi György.

1848-ban újabb nekilendülés, erősebb, mint minden előzőek. De a visszalökés is erősebb lett. 1849-ben már nem csupán a börtön dolgozott, mint 1835 után, most már ismét a hóhér is akcióba lépett.

Arad és az Újépület 1849-ben még több magyar vért ivott, mint a budai Vérmező 1795-ben.

Évtizedes nyomás után ismét derengeni kezdett. Ferenc József és Deák bölcsesége egy 40 éves haladási korszak áldását juttatta Magyarországnak.

Ismét aggódva gondolunk a jövő trónváltozásra. Ismét megújul-e a reakció, mely Halley-féle üstökösként minden nemzedéknek egyszer meg szokott jelenni ez országnak égboltján?

* * *

Térjünk át most már a reformkérdések ama második csoportjára, melyek az Ausztriával való „vegyesházasságot" nem érintették. Ezek Magyarország belügyeit, a feudalizmusból való kibontakozást, az ország európai lábra állítását célozták. Széchenyi ezeknél nem tartott az osztrák kormány ellenállásától, bátrabban nyomult előre, de még itt is nagyon óvatos volt reformjavaslataiban, mert ezeknél nem nélkülözhette a törvényhozás közreműködését s a privilegiumok mögé elsáncolt megyékben, a nemesség többségének maradiságában és az arisztokrácia szűkkeblűségében nagy akadályok tornyosultak elébe, nem is szólva a társadalmi előitéletek tövises bozótjáról, melyen átgázolnia kellett.

Tudtommal eddig nem mutattak rá arra a legfőbb okra, mely miatt Magyarországnak a középkori állapotból való kibontakozása oly keserves lassúsággal haladt előre.

Ez az ok az, hogy Magyarországon minden huszadik ember nemes volt, Nyugateurópában csak minden ezredik. A nemesség percentszáma tehát ötvenszer oly nagy, mint a nyugateurópai országokban. Csak egy ország van, ahol a nemesség arányszáma megközelítőleg oly nagy, mint nálunk: Lengyelország. Hasonló ok hasonló tüneteket szült ott is.

Az új kor szellemének Franciaországban csak a kastélyok ellen kellett küzdeni, nálunk ezenkívül a nemesi kuriák ezrei és a birtoktalan, de éppen ezért műveletlen és csak még csökönyösebb alsó nemesség százezrei ellen is. Mint segédcsapatok sorakoztak a már magában is tömeges nemesség mellé a felsőbb régiókban az órási vagyonú klérus, az alsóbbakban a szabad jászok, kúnok, hajdúk, székelyek, szászok, kik privilegiumaik birtokában nem rokonszenveztek a privilegiumok megszüntetésével.

A nemesség haladni akaró része mellé ellenben nem sorakozott nálunk a „tiers-état", egy erős polgári osztály. Városaink a dohos nyárspolgárság odui voltak, felülrá túlnyomóan idegen elemből állottak,

szavuk az országgyűlésen súlytalan volt, mert összesen együtt egy szavazatuk volt.

A megyékben, mint megannyi elsáncolt táborban a birtokos nemesség uralkodott, az az osztály, melyet manapság a felkapott gentry szóval jelölünk.

A gentry többsége adta a maradiság védelmi harcában a táborkart, az alsóbb nemesség nyers tömegei szolgáltatták a csapatokat, melyek a haladás pártját, ha másképp nem ment, terrorizmussal verték le.

A Forintos-párt vérengzése Zalában, Deák megyéjében, az Uray Bálint által felizgatott csengeri és tyukodi parasztnemesség fütykösei verték le Szatmárban, Kölcsey megyéjében a hires szatmári 12 pontot. Kölcsey ennek folytán eltávozott a pozsonyi diétáról. Deák el sem fogadta a véres mandátumot.

Ezek a tipikus esetek. De dolgozott a fokos és az ólmosbot szerte az országban. Találóan nevezte el gr. Andrássy Károly (Andrássy Gyula apja) ezt az állapotot „bunkókraciának".

Széchenyi, mikor Hitel-ével az első nagy homloktámadást intézte a középkori állapot ellen, mint maga bevallja, első sorban az arisztokrácia jobb részéhez kívánt fordulni. Itt aránylag több megértést és európai szellemet várt.

A megyétől mindig idegenkedett, nemcsak mivel ő mindig centralista volt, hanem mivel ott az az elem dominált, melyet ő „pipázó, káposztaevő magyarok"-nak nevezett s kegyetlen szarkazmusával ostorozni meg nem szűnt. Nemcsak az ő politikai meggyőződése, de finom eszthetikai érzéke idegenkedett ettől az elemtől.

Midőn a „Hitel"-ben azt írja, hogy „nemcsak a proportione, de valóságosan több igazi s férfihoz illő tudomány van Magyarországon a közép, mint a főrendek közt" — ezalatt a nemesség haladópárti részét és a lateiner osztályt együtt érti.

Az utóbbi értette meg Széchenyit leghamarabb s valóban műveltebb is volt, mint a magát a Corpus jurisban begubózó nemesség zöme.

A „Hitelt" az arisztokrácia túlnyomóan kicsinyléssel fogadta, a nemesség sok helyütt megégette s ahol ezt nem tette, ott azt hangoztatta: mit akar ez a pesti gróf nekünk politikát tanítani. Ezt mi jobban értjük. Irjon ő csak a lovakról. (Pulszky: Életem és korom.)

Hát a nép, az istenadta nép? Ez akkor nem számított. Széchenyi hite szerint a magyar népben hatalmas erők szunnyadoztak, de apathikusnak, hanyagnak tartotta. A tiszai magyar népet, mely pedig megszerette a Tisza mentén járt Széchenyit (sokan azt hitték róla, hogy ő találta fel a gőzhajót, mert ilyet csak magyar ember talál-

hat ki") Széchenyi így jellemzi az Eszmetöredékekben. „Kenyere, bora, sódara van. Gatya is nyáron, bunda télen, egy pár csizma és egy kalap, ólmos a kézben, néha egy szívrepesztő szomorú nóta, meg andalgó álom, mennyi kell . . . Minek e fölibe munka?"

Soha senki találóbban nem jellemezte az alföldi magyar parasztot, mint Széchenyi ebben a pár sorban.

A nemesség egyes művelt, valóban nemes alakjai azonban, valamint a fiatalság és a lateiner osztály többsége megértette Széchenyit. Egy szegedi tanár így nyilatkozott: Széchenyit a magyarok teremtőjének kellene nevezni.

A mondottak után nem nehéz megérteni, hogy Széchenyi azoknál a reformjavaslatainál is, melyek Ausztriát ugyan nem érintették, de a törvényhozás közreműködése nélkül megvalósíthatók nem voltak, igen óvatos volt. Keveset kért a törvényhozástól, de e kevésnek is csak egy része valósult meg a 48 előtti országgyűléseken.

Széchenyi reformjavaslatainak azt a csoportját, melyet csak a magyar törvényhozás hozzájárulásával lehetett megvalósítani, legvilágosabban ismerhetjük meg „Stádium" című munkájából. Ez egy neme volt a politikai programmnak, melyet Széchenyi az 1834.-i országgyűlés számára írt.

Lássuk Széchenyi követeléseit s hogy mennyi valósult meg belőlük:

Váltótörvény. Ez megvalósult 1840-ben. Hatalmas döfés volt ez a feudalizmus bástyájának kellő közepébe. A váltó nem kérdi, ki a nemes, ki a nem nemes. A váltó azt mondja: adós fizess!

A váltótörvény hiánya s felül rá a nyomorult igazságszolgáltatás volt az oka, hogy az országban 1840 előtt hitelintézetek nem alakulhattak. A bécsi Takarékpénztár kisérletet tett néhány fiók felállításával, de ezeket hamar beszüntette. A megyékben néhány közgazdasági analfabéta időnként deklamált Nemzeti Bankról. De az országban még egy kis bankocska vagy takarékpénztárocska sem alakulhatott. A váltótörvény megalkotása után megindult az alapítások sora. Megalakult a Pesti Hazai Első Takarékpénztár s a bankok közül a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. 1848-ig 36 pénzintézet alakult.

Ősiség eltörlése. Az ősiség a nemesi birtok oly megkötöttsége volt, mely a nemest hitelképtelenné tette. Széchenyi a Hitelben, a Világban és a Stadiumban e békó megszüntetését sürgette. De célt nem ért. Az ősiség megszüntetését csak 1848-ban mondta ki a törvény, de a keresztülvitel már az osztrák kormányra maradt.

A nemesi birtokra vonatkozó fiskalitás megváltása. A nemesi birtok a család magvaszakadtával a koronára visszaszállt. A király azt tetszése szerint újból eladományozhatta. Értékes

vagyoni és hatalmi forrás volt ez a korona kezében. Széchenyi 1% örökösödési adó fejében javasolta ennek megváltását. Nem valósult. Követelte továbbá, hogy a nem-nemesek is bírhassanak ingatlan vagyont, de azért a nemesi birtok ezentúl is adómentes maradjon. 1844-ben az első követelés megvalósult. A nemesi birtok adómentessége megmaradt.

Követelte, hogy a paraszt polgári jogot nyerjen, de a teljes jogegyenlőséget Széchenyi sem követelte. A jobbágynak, ha pere volt, a megye rendelt ügyvédet. Széchenyi azt követelte, hogy a nem-nemes osztály, (tehát nem az egyes jobbágy) választhasson magának pártvédet. Ez sem valósult meg 1848 előtt. Akkor pedig feleslegessé vált.

Házi, azaz megyei adó. Követelte Széchenyi, hogy a házi adót a nemesek is fizessék, de nem követelte, hogy a nemes ember állami adót is fizessen. Ő is azt óhajtotta, hogy maradjon az állami adó (melyet akkor hadi adónak hívtak) kizárólag a jobbágy terhe.

A jobbágy fizette a hadi adót, mégis az ő fiát vitték katonának, a nemesét nem.

A jobbágy fizette a házi adót, tehát ő viselte az egész belkormányzat költségét, az ő pénzéből fizették a tisztviselőket, de ő nem viselhetett hivatalt.

A jobbágy építette a megyeházát, de ő legfeljebb mint rab kerülhetett be abba.

A jobbágy csinálta az útakat és hidakat, de azért ő vámot fizetett rajtuk, a nemes vámmentesen utazott.

A jobbágy adójából fizették a bírákat, de azért ő jogvédelemben nem részesült; személye és vagyona és becsülete az úriszéknek volt kiszolgáltatva, hol a nemes saját ügyében mint fél és bíró ítélt.

A paraszt viselte az országgyülés költségeit is egész 1840-ig, de ő választó nem volt.

A paraszt szolgálta a robotot a földesúrnak, művelte ennek földjét, fizetett neki terményeiből tizedet, adott előfogatot, szenvedte a katonabeszállásolás terheit s azonkívül egész sorát a közszolgáltatásoknak; ellenben a földesúr őt botoztathatta. Csakis az 1836.-i törvény korlátolta nagy kegyesen a botozások számát évenként négyre, az egyszerre kiszolgáltatható botütések számát 25-re.

Mindezen állapotokat érintetlenül találta az 1848.-i országgyülés.

Széchenyi sem követelte ezen állapotok megszüntetését, kivévén azokat, melyeket említettünk. Követelte a „Stadium"-ban a helytartótanácsnak már említett függetlenségét a kancelláriától — egyetlen követelése, mely az osztrák abszolutizmusba ütközött, de ez sem valósult.

Széchenyi a jogegyenlőséget, az egyenlő közteherviselést, a felelős kormányt követelni nem merte. Ezeket ő egy távol jövő álmának tekintette. Pedig ő is úgy gondolkodott, hogy amit a jelen alkot, az eltörpül amellett, amit a jövő nemzedékek alkotni fognak. E gondolatot megtaláljuk műveiben.

A jobbágy felszabadítását nem követelte. Komolyan nem is jött szóba az országgyülésen 1848 előtt. Még az örökváltság is csak fakultative ment keresztül 1839-ben, de nem kötelező alakban.

Hogy a paraszt felszabadítása állami költségen eszközöltessék, arról egy-két rajongó álmodott, de komoly programmpont ez sem Széchenyinél, sem másnál nem volt.

Széchenyi, mikor a helytartótanácsnál a közlekedési osztály élére állt, természetesen belátta, hogy közmunkákat létesíteni, az ő pompás vasúthálózati tervét megvalósítani, Dunát szabályozni stb. pénz nélkül nem lehet. Egy pénzalapot akart teremteni s erről egy röpiratot is írt „Adó és két garas“ cím alatt. Ezt a külön közmunkaadót — mely némileg hasonlít a mai útadóhoz — a nemesek is fizették volna. A bejövő évi 6—10 millió forint alapul szolgált volna egy elég jelentékeny, 100 millió körüli hitelműveletnek. A főrendek ezt a javaslatot évi 3 millióra zsugorították össze. A két ház egy darabig labdázott a javaslattal, végül egyetértés nem jövén létre, az egész dugába dőlt. Titkon még azok is örültek neki, akik a nemesi birtok ily nevetségesen csekély megadóztatását elvben ellenezni nem merték.

Látjuk, mily szerény körben mozog Széchenyi reformköveteléseinek az a csoportja is, mely Ausztria érdekeibe nem ütközött s melynek útjában csak a nemesség szűkkeblűsége állott. Keveset követelt a nagy reformátor s e kevésnek is csak egy részét lehetett megszavaztatni az országgyüléssel.

Széchenyi bizonyára szeretett volna többet, gyorsabban, de azt kivihetőnek nem tartotta. Támadta Kossuth és a doktrinairek agitációját, mert attól tartott, hogy veszélyezteti azt a keveset is, ami kivihető. Rettegett attól, hogy a gyorsabb haladás forradalomba viszi az országot.

Nyolcvan esztendő folyt le azóta, hogy Széchenyi Magyarország megujhodásának zászlajával a kezében a közpályára lépett. S ha a mai állami és társadalmi fejlődés talapzatán állva szemlét tartunk alkotásai felett, ha látjuk, hogy tulajdonképen mily szerény körben mozog az, amit követelt s ebből is mily kevés ami megvalósult, ha látjuk, hogy eszméivel a lelkekben nagy eredményeket ért ugyan el, de a középkori intézmények bástyafalaiban csak szűk réseket törhetett: alig birjuk felfogni e nagy embernek azt a mardosó önvádját, melybe

— beteges prediszpozicióinak hatása alatt — végre beleőrült, hogy miért is rázta fel dermesztő álmából nemzetét s lett ezzel végzetes sorsának okozójává.

Nagy volt az ő lánglelke, de mily kevéssé értékelte a tömegben működő erőket s mily kicsinynek látta nemzetét! Különben képtelenségnek kellett volna tartania azt a gondolatot, hogy az éppen ő általa megindított átalakulás megállhasson féluton, a nemesség adómentességénél, a jobbágyok nagylelkűen negyedévi időközökre korlátolt botoztatásánál. Pedig ő maga írta a Stádiumban: „A mint mi bánunk jobbágyainkkal, úgy bánnak velünk. Nem kellene tovább Istent kisértenünk."

Megfoghatatlan kell hogy legyen a mai nemzedék előtt az az ismételve hangoztatott gondolata is, hogy ha ő a nemzetet fel nem rázta volna dermesztő álmából, akkor a nemzet örökre megmaradt volna dermedtségében s nem akadt volna senki, aki megfujja neki az ébredés riadó harsonáját.

Az átalakulás, amely az ő lelkében fogantatott, 1848-ban a februári forradalom által febébresztett s egész Európában mutatkozó haladási mozgalom hatása alatt, végre annyi szizifuszi erőfeszítés után megvalósult. A zátonyok közt vergődő hajót egy hatalmas hullám megemelte s a kikötőbe juttatta. Az embrio most már gyermekké fejlődve, világra jött.

Először Széchenyi is örült az 1848.-i törvények szentesítésének, de nemsokára ismét erőt vett rajta sötét pesszimizmusa. Olyan gyengének tartotta nemzetét, hogy azt vélte, a gyors haladást, vagy éppen egy forradalmat elviselni nem lesz képes.

Ekkor írta Taschnernek: Európa nemsokára magas hullámok közt! Lehet-e ebből haszna a magyar honnak? Uj hajnal támadhat, ámde ehhez ész és jó szerencse kell. Ami az elsőt illeti, az alkalmasint nem lesz.

Veszedelmesnek tartja a kormányrudat Kossuth és Batthyány kezében. „Nous avons vendu notre pays pour deux Louis." „A franciákat kellene utánoznunk nem abban, hogy kimondjuk a respublikát, hanem hogy mi is farba rugjuk Lajosunkat." Ily keserű szarkazmusokban tör ki bizalmatlansága.

Széchenyi végzetesnek tartotta azt az utat, melyet Kossuth és Batthyány követett.

Széchenyi — Kemény Zsigmond szerint, ki Széchenyi szándékairól jól volt informálva — a helyzetet így fogta fel: most Olaszország lángba borult, Bécsben s Ausztria több részében forradalom tört ki. Most a magyar országgyűlésnek így kellene szólni a királyhoz: uram! most trónodat vész fenyegeti, mi védelmedre sietünk, számít-

hatsz a nemzet egész erejére. — Ily eljárás mellett hite szerint a monarchia súlypontja áthelyezkedett volna Magyarországba s Budapest lehetett volna annak központjává, mint Jenő herceg, mint Gentz és Ausztriának és a dinasztiának eddig elhanyagolt nagy keleti érdekei javasolták.

Lehetséges volt-e az adott viszonyok közt, a hibák és bűnök sorozata után, melyek Bécsből Magyarország ellen három század óta s a megelőző évtizedekben is elkövettettek, a magyar politikának ily irányítása? Az események fejlődése e kérdésre nemmel felelt.

Széchenyi kezéből kiesett a vezetés. Politikájának ideáljai összeomlottak. A fényes meteor kialudt és lehullott.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA

I.

Húsz éve mult, hogy megszünt a mienk lenni s birtokába vette őt a történelem.

Egyéniségének csodás varázsa, mely egész lényéből mint valami delejes áram sugárzott ki, ma már csak ama kevesek emlékezetében él, kik hatását közvetlenül érezték. S e kevesek is egyre kevesebben lesznek. És egyre halványabb lesz a kép is, mely róla e kevesek emlékezetében megmaradt.

Nem így vagyunk azzal az Andrássyval, ki nem csupán azoké, akik közt élt és mozgott: az államférfival, ki a történelemé. Ennek alakja szilárdabb és maradandóbb, mint az az ércszobor ott az országház előtt. Andrássyt, az államférfit ma jobban értjük, mint életében, mert ami akkor politikai gondolat volt az ő agyvelejében, az ma mint tárgyiasodott eredmény áll szemeink előtt. Hol egykor homály volt, ott ma világosság van. Hány aktából, vagy levelezésből, mely egykor el volt rejtve a hivatalos titkok mélyében, lett azóta történeti dokumentum. Töredékesen és hiányosan ismert s néha félreértett törekvések és tervezetek mint befejezett tények állanak a mai nemzedék előtt.

Ami egyéni varázslat volt, az a távolság növekedésével eltünik, de az államférfi életpályája és alakja tisztábban kivehető és imponálóbb ma, mint aminőnek kortársai látták.

Sokszor tünődtem rajta, hogy Andrássy sajátságos egyéni varázsáról, környezetére gyakorolt delejes hatásáról vele való hosszas érintkezéseim alatt miért nem tudtam magamnak tökéletesen számot adni?

Elmélkedéseimben következő eredményre jutottam.

Minél komplikáltabbak az agyvelő műhelyében végbemenő folyamatok, annál nehezebben érthetők, mert az ember lelki életének annál titokzatosabb mélységeiből indulnak ki, oly mélységekből, melyek már az öntudatosság határán, vagy még e határon is túl, az öntudatlan lelki funkciók körében feküsznek.

A köznapi emberek aránylag könnyen megértik magokat s mások által is könnyen megérthetők, mert az ő sekélyes lelki világukban a kutató ólom hamar feneket ér.

A lángész önmaga előtt is örök titok marad, minél mélyebb, annál nagyobb titok. Hogyne maradna titok előttünk, kik csak kivülről és csak egyes megnyilatkozásaiban szemléljük.

Mindig szegényes kisérlet marad tehát, ha Andrássy egyéniségének bensőségéhez, ahhoz, ami énjének legjava volt, úgy akarunk közelebb férkőzni, hogy egyes tulajdonságait számba vesszük. Úgy járunk mint a gyermek, aki kedvenc játékszerét szétszedi, mert szeretné megtudni, milyen belül. A részeket megismeri, de a kedvelt játékszer nincs többé!

Nincs könnyebb, mint Andrássy egyes tulajdonságait elsorolni. Arisztokrata előkelőség demokrata felfogás által mérsékelve. Őszinte egyenesség a szeretetreméltóság könnyed mezébe öltöztetve. Büszkeség, mely jósággal és igazságossággal, bátorság, mely óvatossággal párosul. Gúny, melynek fulánkját a humor temperálja, ötletesség, mely elhamarkodássá, erős akarat, mely akaratossággá nem fajul. A legerősebb nemzeti érzés, melylyel más népek helyzetének méltánylása, jó tulajdonságaik megbecsülése összefér. Kutatom, boncolgatom e tulajdonságokat s kutatva, boncolgatva találnék még többet is, de ime, míg e részletekbe mélyedek, maga az e g é s z alak, a varázslat élő forrása, szétfoszlik szemeim előtt. Csak az összes tulajdonságok harmóniája e g y ü t t tette Andrássyt azzá, ami volt.

Aligha akad történettudós, vagy akármilyen művészi tehetséggel rendelkező lélekbúvár, aki valamikor csak megközelítő hűséggel is megeleveníthesse az utókor előtt Andrássy Gyula képét.

Pedig egyéniségének sajátságos varázsa nála nem valami mellékes tulajdonság volt, melynek életmunkája végrehajtásában csak holmi dekorativ szerep jutott. Ellenkezőleg, ez az ő politikai sikereinek lényeges és a legválságosabb pillanatokban egyenesen döntő tényezője volt. Akármily nagy volt az ő eszének lucidítása a politikai célok kitüzésében, akármily bámulatos az ő találékonysága a helyes eszközöknek minden egyes esetben való rögtöni felismerésében: ama nagy erőforrás nélkül, melyet egyéniségének bűvölő hatásában bírt, nem lett volna képes meghódítani azt a sikert, mely soha sem önként, hanem mindig erős ellenfelekkel kiküzdött harc után hullott ölébe, soha sem lett volna azzá, a providenciális államférfivá, aminek őt Deák, a lényeget oly kitünően eltaláló szóval jellemezte.

Ez volt az ő erejének egyik, majdnem azt mondanám, jobbik fele. Ennek az erőnek pedig kettős irányban kellett érvényesülni. Céljai szolgálatába kellett hajtania a kortársakat, a parlamentet, a közvéleményt. De ezenfelül meg kellett nyernie az uralkodó bizalmának teljességét, azét az uralkodóét, aki birodalma jövőjéért aggódó súlyos gondjai közepett az Andrássy céljaival — vagyis, ami ezzel egyértelmű, Magyarország és a monarchia életbevágó érdekeivel — ellenkező törekvések folytonos ostromának volt kitéve.

A mai nemzedék már nehezen bír magának számot adni arról

az állapotról, melyben Königgrätz után Magyarország és a monarchia volt. A legtöbben azt hiszik, hogy csak a romjaiban heverő Magyarországot kellett ujjáteremteni. Pedig a monarchia is közel volt hozzá, hogy rommá legyen. Ámde Andrássy politikai hitvallásának egyik sarkalatos tétele volt, hogy a magyar nemzet életbenmaradásának és sikeres fejlődésének lényeges feltétele, hogy ez a monarchia fennálljon és pedig mint nagyhatalom álljon fenn. És az ő providencialis közreműködése nélkül ez a monarchia talán azóta rommá is leendett, de mindenesetre nagyhatalmi poziciójában erősen megingott volna.

Azon a napon, amelyen Andrássy Ferenc József fejére tette Szent István koronáját, nemcsak Magyarország, hanem a monarchia számára is új korszak vette kezdetét. A Magyarország újjáteremtését eszközlő munkában Andrássy osztozott Deákkal. Andrássy Deák nélkül és Deák Andrássy nélkül sohasem lett volna képes keresztülvinni a kiegyezést. Ama másik küldetésből, a monarchia politikai ujjáteremtésének amannál nem kisebb munkájából azonban már Andrássynak jutott az oroszlánrész.

A koronázás után magyar miniszterelnökségének végéig a magyar állam kiépítésének s gazdasági megalapozásának kezdetein kívül öt nagy problema adta meg a korszak jellegét.

Az első volt a horvát kiegyezés.

A második a véderő újjászervezése s ezzel kapcsolatban a honvédség megteremtése.

A harmadik a Határőrvidék megszüntetése, területének a magyar állam területébe tényleg bekapcsolása.

A negyedik a külpolitika irányítása szemben a Königgrätz miatti „revanche“ végzetes gondolatával, mely az udvart és Beust politikáját dominálta.

Az ötödik végül a Hohenwarth-féle kisérlet meghiúsítása, mely kisérlet, ha sikerül vala, következményeiben menthetetlenül rombadöntötte volna a dualizmust s vele együtt Magyarország államiságát.

A horvát kiegyezést Andrássy még Deákkal és a többi magyar politikai tényezőkkel egyesülve hajtotta végre. A honvédség megteremtése és a Határőrvidék bekebelezése már jóformán egészen Andrássy műve volt, mely munkájában azonban, amennyiben ezt ismerték, még a magyar közvélemény osztatlan támogatására számíthatott.

A porosz-francia háború idejében kifejtett tevékenységében államférfiúi lángelméje legmagasabbra emelkedett, de itt már a magyar közvélemény nem bírta követni szellemének magas szárnyalását és bizonyos tekintetben már meg is nehezítette Andrássy mun-

káját. Végül a Hohenwarth-féle politikai kisérlettel szemben követett eljárása szerencsére a hazai politikus körök szemei elől elrejtve folyt le, mert különben, miként utólag nemcsak a szélsőbalnak, hanem a Tisza vezérlete alatti balközépnek is a bevégzett tényekkel szemben tanúsított magatartása megmutatta, akadékoskodó és rövidlátó gáncsoskodásukkal megnehezítették, esetleg meg is hiúsították volna ezt.

Andrássy történelmi szerepe azon a napon kezdődött, melyen őt a königgrätzi katasztrófa után az uralkodó magához hivatta. E naptól a koronázásig rakattak le az új állami rend alappillérei. A köztudatban leginkább mint ez alapozó munka egyik építőmestere él Andrássy Gyula.

Az átlagközvélemény abban az optikai csalódásban él, mintha a koronázás a Deák és Andrássy nevéhez fűződő nagy politikai mű zárköve lett volna. Ámde a koronázás talán több joggal volna alapkőletételnek nevezhető. De ha több volt is annál, az épület befejezésétől még nagyon távol állottunk.

A kiegyezési mű történetére s az ezt közvetlenül követő korszakra 1868 végéig egyelőre nem fogok kiterjeszkedni. Mikor majd e fejtegetés során Deákról s azokról a többi államférfiakról fogok szólani, kik Andrássyn kivül e korszak alkotásaiban részt vettek, akkor lesz alkalmam kitérni ezekre is.

Ezuttal a határőrvidéki kérdésnél veszem fel a fonalat. E kérdés megoldása fontosabb és talán nehezebb is volt még a horvát kérdésnél is, nemcsak azért, mivel a Határőrvidék háromszor akkora volt, mint az akkori Horvát-Szlavonország, hanem még inkább azért, mivel a Határőrvidék volt az a hadműveleti alap, melyen a katonai reakció 1869-ben fokozott erővel megindította aknamunkáját. A Határőrvidéket — ugy mint 1848-ban ezt és Horvátországot — a reakció 1867 után is magyar „Vendée"-ül szemelte ki magának. Itt kezdte lerakni azokat az aknákat, melyek segitségével a dualizmust és ezzel együtt a magyar államot a levegőbe lehetett volna röpíteni. A katonai reakciónak — félig tudatosan, félig öntudatlanul — kezére dolgozott az akkor uralmon levő osztrák-német szabadelvü párt, mely akkor még tökéletlenül vedlett át centralistából dualistává. Ez az átvedlés egyébiránt még ma sem ment végbe tökéletesen.

A Határőrvidék polgárosításának története nagyrészt még ma is zárt könyv a nagy közönség előtt. Ez a nagyfontosságu politikai akció a dolog természeténél fogva nem a nyilvánosság előtt folyt le, mint pl. a horvát kiegyezés. A rá vonatkozó adatok és akták még ma sem ismeretesek mind, vagy amennyiben közzé tétettek, a nagyobb

közönség kezein nem forgó könyvekben és emlékiratokban vannak letéve. Legértékesebb forrásul szolgálhatnak azok a közlemények, melyek gr. Andrássy Gyula „Beszédei"-nek 1893-ban közzétett gyűjteményében feltalálhatók.

A jelen értekezés megírása közben került ki a sajtó alól Monori Wertheimer Ede gr. Andrássy Gyula életét tárgyazó, a m. tud. Akadémia által kiadott munkájának első kötete. A tudós szerző óriási eddig kiadatlan levéltári anyag és bel- és külföldi köz- és magánlevéltárakban található levelezések és naplószerü feljegyzések felhasználásával írta meg e becses munkáját. Gazdag tárháza ez eddig nem ismert, hangyaszorgalommal összegyűjtött kortörténeti adatoknak. A munka középpontja Andrássy Gyula személye. Körülötte azonban nemcsak a magyarországi események legfontosabb része csoportosul, hanem szemeink elé tárul az is, hogy Andrássy tevékenysége hogyan kapcsolódik bele az európai események láncolatába. Egy darab világtörténet ez a javából.

Legérdekesebbek ama részei, melyek Andrássynak azt a titáni harcát tárgyazzák, melyet a „revanche"-politika képviselői, különösen gr. Beust áldatlan politikája ellen folytatott. Andrássy politikai működésének ezt a legfontosabb fázisát eddig is ismerte ugyan a közönség Kónyinak „Beust és Andrássy" cimű munkájából és más forrásokból, de Wertheimer Ede könyve sok, merőben új, eddig ismeretlen adatot nyujt. E könyvben Andrássy alakja mellett mint egy negativ kép igaz valóságában rajzolódik le Beust alakja is. Magától értetődik, hogy a jelen értekezésben, megfelelő utalásokkal, fel fogom használni Wertheimer munkájának is nem egy új és eredeti adatát.

*

De térjünk vissza a határőrvidéki kérdésre.

Andrássy tiszta tudatában volt annak, hogy mig a Határőrvidéken a katonai uralom megszüntetve nincs, addig az 1867-iki kiegyezési mű s Magyarországnak ebben helyreállitott államisága teljesen biztosítottnak nem tekinthető. Mikor a horvát kiegyezés perfektuálása után az uralkodó kiséretében Zágrábba utazott, már szemle alá vette a terepet a határőrvidéki kérdés megoldása szempontjából. De a cselekvés ideje ekkor még nem látszott egészen elérkezettnek, jóllehet a horvát kiegyezésről szóló 1868: XXX. törvénycikk 65-ik szakaszában már ki van mondva, hogy Magyarország kötelezettséget vállal a Határőrvidék azon részének, mely közjogilag Horvát-Szlavonországokhoz tartozik, ez országokkal való egyesítésére.

A horvátországi parancsnokló tábornokká kinevezett Gablenz táborszernagy azt a megbizást kapta, hogy a Határőrvidék helyzetét

tegye tanulmány tárgyává. Az ő tanulmányának felülbirálására egy bizottságot is alakítottak. Mind Gablenz, mind a bizottság határozottan a Határőrvidék fentartása mellett foglalt állást. Lehetetlennek állitották, hogy a monarchia lemondjon arról a 70.000-nyi iskolázott katonaságról, melyet a Határőrvidék szolgáltatott.

E pontnál stagnált a határőrvidéki kérdés 1868 vége felé. Hogy a kérdés folyamatba jött, ahhoz akaratlanul azok adták meg a lökést, akik annak végleges megfeneklését leginkább óhajtották volna.

Br. Kuhn hadügyminiszter 1868. október 12-én elrendelte, hogy a határőrvidéki erdőkből 33.000 hold adassék át 20 évre kiirtás végett a franco-osztrák bank és érdektársaiból alakult vállalkozó cégnek, az ottocsányi és ogulini ezredek területén fekvő erdőségek eladása végett pedig tétessenek meg haladék nélkül az előmunkálatok.

A hadügyminiszternek ezen erdőeladásokhoz joga nem volt. Felülrá ezek az eladások mélyen belevágtak volna a határőrvidéki lakosság érdekeibe, mert ennek faizási és egyéb szolgalmi jogai révén az erdőségek szolgáltatták megélhetési forrásainak tetemes részét.

A határőrvidéki lakosság zömét az erdőeladások hirére forradalomszerü izgatottság fogta el. A végpusztulás rémképeitől zaklatva küldöttségekkel, folyamodványokkal és zajos népgyülésekkel igyekezett magától elháritani a fenyegető veszélyt.

A fentemlitetten kivül egy másik konzorcium is alakult a horvát és határőrvidéki ellenzék soraiból négy millió forint aláirt tőkével. E konzorcium Bécsből jött intésre alkult s az erdőkre vonatkozólag neki tett igéretek fejében viszontszolgálatul a Határőrvidék feloszlatása elleni izgatás tétetett kötelességévé.

Nagyon érthető, hogy Andrássy és a magyar kormány nem nézhette tétlenül ezeket a dolgokat. Andrássy közbelépésére a hadügyminiszter felfüggesztette az erdőeladást, s az erre vonatkozó adatokat közölte a magyar kormánnyal.

Ezzel a magyar kormány nem érte be, hanem szakértőkkel megbecsültette az eladásra kijelölt erdőket s akkor kitünt, hogy a faanyag, melyet a hadügyminiszter 9 millió forintért akart eladni, nem ennyit, hanem 21—24 millió forintot ér. (L. Andrássy Gyula Beszédei I. 85. s köv. lapokon Lederer Béla előadását.)

Kapóra jött Andrássynak a horvát országgyülés fellépése. Ez ugyanis 1869 ápril 21-én kelt átiratában felkérte a magyar országgyülést, melynek jóváhagyása nélkül az 1868: XXX. törv.-cikk 8. §-a értelmében az erdőket eladni nem volt szabad, hogy az erdők eladása felfüggesztessék és a lakosság haszonélvezeti jogai fentartassanak.

Andrássy az őfelsége elnöklete alatt 1869. május 26-án tartott

közös minisztertanácsban előhozta a határőrvidéki kérdést és megjegyezte, hogy ideje volna hozzálátni a Határőrvidék polgárosításához. (L. Wertheimer, Andrássy Élete 482. l.)

Egész erejével hozzáfogott ehhez az akcióhoz. „A legkeményebb küzdelmek és harcok után — irja jun. 30-áról feleségének — melyek a legjobb idegeket tönkre tehették volna és melyek következtében igen keveset aludtam, mióta itt vagyok, végre ma reggel óta szabadon kezdek lélegzeni. Úgy hiszem több eredménnyel fogok haza jönni, mint bárki hinni merte volna. De a napot még csak nyugta után kell dicsérni."

A határőrvidéki kérdés tehát napirendre volt tűzve. Én akkor publicistikai figyelmemet e kérdésnek szenteltem s több cikkben hozzászóltam. Az egész kérdés politikai expoziciója gyanánt hadd álljanak itt 1869. jul. 29-én és 30-án irott cikkeimnek egyes részei:

„Ne ámítsuk magunkat tovább ezzel a határőrvidéki kérdéssel. E jelentőségteljes pillanatban, midőn a magyar delegáció és a hadügyminiszter szemben állanak egymással, mikor delegációnknak még a kezében van a hatalom, hogy követeléseinek anyagilag is nyomatékot adhasson, helyén való szemügyre venni a Határőrvidéken uralkodó törekvéseket." (A hadügyminiszter ugyanis 17 millió forint kiadási többletnek s több millió póthitelnek megszavazását kérte a delegációtól.)

„A határőrvidéki kérdés nem puszta közigazgatási kérdés. Annak kellene ugyan lennie, de igen hatalmas áramlatok, melyek részint Bécsből, részint másunnan indulnak ki, államjogi és területi kérdéssé fokozzák. E kérdés súlyos válságok csiráját rejti magában, melyek az új korszak alapjaira, a dualizmusra nézve veszélyesekké válhatnak."

„Az uralkodó közvetlen közelében hatalmas befolyások érvényesülnek, melyek a határőrvidéki intézmény megszüntetésének meggátlását célozzák s arra törekesznek, hogy a magyar korona e terjedelmes és fekvésénél fogva kétszeresen fontos területe eddigi állapotában megtartassék."

„Fel kell tennünk Kuhn b. hadügyminiszterről, hogy ismeri törvényes kötelességét, hogy küzd ama reakcionárius törekvések ellen, de a tények azt bizonyítják, hogy ha küzd, hát eddig hiába küzdött. Utalások történtek arra, hogy a Határőrvidék átalakításának keresztülvitele nehéz munka, melyhez óvatosság, tapintat és idő kívántatik. Ezt nem is tagadjuk. De mi az oka, hogy egy oly munkához, melynek nehézségeit mindenki elismeri, még az előkészítő lépéseket sem tették meg? Nem arra mutat-e ez, hogy eddig nem sikerült megtörni annak a pártnak az ellentállását, mely a Határőrvidéket, mint a katonai uralom támpontját, mint esetleg Magyarország ellen használható kitünő hadműveleti alapot fenn akarja tartani?"

„E reakcionárius befolyásoknak — tudatosan vagy öntudatlanul — az osztrák-német chauvinisták egy töredéke nyujt kezet. A centralizmus ez utolsó mohikánjai még mindig egységes Nagyausztriáról álmodoznak. Ők a Határőrvidéket Ausztria kinyujtott vas karjának tekintik, mellyel ez Magyarországot egész déli oldaláról erősen körülkarolja, hogy adandó alkalommal ismét magához huzhassa. Arra az elméletre, hogy a Határőrvidék közvetlenül a „birodalomhoz" tartozik, következett egy másik államjogi tan, mely a Határőrvidéket egyszerüen Cizlajtánia számára követeli. Tekintélyes lapok, melyekről az a hír, hogy közel állanak az osztrák kormányhoz, ezt az új államjogi tant Magyarország ellen intézett heves kifakadások kiséretében fejtegetik. Felkorbácsolják az osztrák-németek nemzeti érzelmeit Magyarország ellen s a reichsrathot felszólítják, hogy érvényesítse állítólagos jogát a Határőrvidékre."

„A katonai udvari párt és a titkos centralisták e törekvései révén a Határőrvidéken oly izgatás indult meg Magyar- és Horvátország ellen, mely ha az eddigi terjedelemben folytatódik, erőszakos kitörésekre kell, hogy vezessen."

„Az a gondolat, hogy a magyar királyság e határterületei a cislajtán államba kebeleztessenek, magában véve oly nagy történeti, földrajzi és politikai képtelenség, hogy végrehajtására komolyan senki sem gondolhat. Akik e gondolat mellett síkra szállnak, azok szeme előtt jóformán nem is lebeg más, mint a Határőrvidék Magyarországba és Horvátországba leendő bekebelezésének megakadályozása."

„Ezek a Bécsből kiinduló politikai áramlatok a panszláv pártot oly izgatásokra bátorítják, melyek ha célt érnének, egészen mást eredményeznének, mint a Határőrvidék Magyar- és Horvátországba való bekebelezésének puszta meggátlását. Ausztriában ki van adva a jelszó, hogy ezen „osztrák koronatartomány" számára tartománygyülést kell követelni, aminővel Csehország vagy Galicia bír. Azt mondják a határőrvidékieknek, hogy a Határőrvidék tulajdonképp az igazi Horvátország. És valóban a Határőrvidék Csehország és Galicia után Cislajtánia legnagyobb koronaországa volna. Ha a Határőrvidék tartománygyülést kapna, akkor Horvátország nemsokára melléktartománya lenne ennek a nálánál háromszor nagyobb délszláv tartománynak s vonzerejének aligha tudna ellentállni. A mostani horvát uniópárt a tulzó nemzeti áramlattal szemben nem soká tudná tartani magát. Ezzel Magyarország és Ausztria közé egy föderalista ék veretnék be, a dualistikus épület alapjaiban megrendülne, a föderalista izgatásoknak egy új tűzhelye lenne megteremtve, mely földrajzi helyzeténél fogva a csehországi cseh nemzeti mozgalomnál is veszedelmesebb lenne."

A cikk végül komolyan inti az osztrák-német szabadelvüeket, hogy gondolják meg, hogy a határőrvidéki kérdésnek osztrák centralista értelemben való megoldása úgyis merőben lehetetlen, ők tehát magatartásukkal a föderalizmus kezére dolgoznak, mely rájuk nézve is csakhamar aggasztó hatalommá válnék.

A magyar delegáció a határőrvidéki kérdésben megfelelt a fentebb idézett vezércikkben kifejezett várakozásoknak. Csakhamar meggyőződhetett azonban, hogy a reakció fokozott erővel dolgozik. A hadügyminiszter a hozzá intézett interpellációra, hogy mit tett eddig a Határőrvidék visszakebelezésére és mit szándékozik tenni annak előkészítésére jövőben, oly választ adott, melynek értelme az volt, hogy semmit.

A hadügyminisztert azzal mentegették hívei, hogy az ő alkotmányos érzéséhez kétség nem fér, hogy ő nem a maga szántából megy oly irányban, mely a törvényekkel ellenkezik, hanem erősebb befolyások által szoríttatik. Ez is optimista felfogás volt azonban s ha a fentebb idézett cikk, melynek lényegén ma 41 év mulva sem találok semmi módosítani valót, azt a nézetet fejezte ki, hogy a hadügyminiszter alkotmányos érzéséhez kétség nem fér, úgy ez csak taktikai okokból történt, hogy nyitva tartassék számára a visszavonulás lehetősége.

Az sem javított volna egyébiránt semmit a helyzeten, ha igaz lett volna, hogy a hadügyminisztert felsőbb befolyások tolják előre, ami igaz is volt. A hadügyminisztert végre meg lehetett volna buktatni, de ama reakcionárius befolyások megmaradtak volna. Tényleg az volt a helyzet, hogy Kuhn hadügyminiszter maga is teljesen a Gablenz táborszernagy által kifejezett álásponton állt s ama titkos befolyások is ily irányban dolgoztak.

Andrássy beszédeinek összegyüjtője és kommentatora azt a véleményt nyilvánítja, hogy a magyar delegáció fellépése a határőrvidéki kérdésben Andrássyt meglepte. Valószinübb, hogy ebben benn volt a keze, de nagyon érthető okokból nem akarta, hogy ez közhiedelem legyen. Kuhn válasza után láthatta, mennyire igaza volt, midőn junius végén azt írta feleségének, hogy nyugta után kell dicsérni a napot. Amit a május 26-ki minisztertanácsban óriási erőfeszítésekkel kiküzdött, azt azóta más befolyások lerontották s az uralkodó ismét a Határőrvidék fentartása mellett foglalt állást.

Andrássy belátta, hogy csakis az ő hathatós fellépése mentheti meg az ügyet. Augusztus 12-én az uralkodót harmadfél órai kihallgatáson igyekezett meggyőzni a maga álláspontja helyességéről. De egyelőre sikert nem aratott. „Soha oly roszkedvünek és difficilisnek nem láttam a császárt“ — írja feleségének néhány nappal e

kihallgatás után. Az uralkodó rosz kedve az ugyanazon nap este a delegációknak adott udvari ebéden is feltünően nyilvánult. Az uralkodó hosszas beszélgetésbe merült Albrecht főherceggel, aki a többször említett katonai reakciónak feje volt. Albrecht főherceg maga sem titkolta, hogy Horvátországból, Dalmáciából és a Határőrvidékből, esetleg Bosznia majdani hozzácsatolásával egy vendée-t alkotna a dinasztia erős védbástyájául a magyarok ellen. Megmondta ezt magának Adrássynak is, ki azonban hasonló nyiltsággal megmondta a főhercegnek: csak bizza ő Fensége a dinasztia védelmét a magyarokra, akik e feladatot jobban fogják teljesíteni, mint a délszláv konföderáció. „A Jellacsicsiádok már idejöket multák." (E részletet Wertheimer b. Orczy naplójából idézi, ki legbizalmasabb embere volt Andrássynak. L. Wertheimer, Andrássy Élete 484. l.)

Az uralkodó nyomott hangulatát az mutatja legjobban, hogy Andrássyt ez estén szóra sem méltatta s az udvari emberek — mint Andrássy feleségének aug. 16-ról írja, már kegyvesztett embernek tartották.

A magyar delegátusokat is tüntetőleg mellőzte a király e szomorú augusztus 12-iki estén. Egyiköknek azt mondta: „A magyar delegátusok mindig akarnak valamit haza vinni, csak erre gondolnak, de megfeledkeznek a tekintetekről, melyekkel a monarchia összetartozandósága iránt kellene lenniök." (Orczy Naplója.)

Úgy látszott, hogy a határőrvidéki kérdésben a magyar álláspont tökéletesen megbukott.

Andrássynak és a delegációnak szilárd magatartása azonban megmentette. Csakis ezzel magyarázható meg, hogy a király az aug. 12-iki ominózus delegációs ebéd után már a következő napon engedett. „A delegációt itt a leglevertebb hangulatban találtam" — írja Andrássy aug. 16-ról feleségének. „Sok mindenféle baj volt a budgettel s csak egy módon lehetett segíteni, ha t. i. a határőrvidéki kérdésben valami eredményt ér el a delegáció. Mult csütörtökön (aug. 12.) harmadfél óráig beszéltem a felséges urral e tárgyról ... Másnap ő felsége megint hivatott. Én megmaradtam a magam nézete mellett ... Még aznap volt egy minisztertanács az itteni miniszterekkel, amely béketűrésemet teljesen kimerítette. De igen nyugodt és jókedvű voltam és győztem sur toute la ligne. Az eredmény az, hogy két ezred mindjárt feloszlatik, két város királyi város lesz, a többi természetesen már magától fog következni. Több reánk nézve egyszerre nem lett volna jó. Az ország (a Határőrvidék), mely ezáltal egy pár év alatt Magyarországhoz fog csatoltatni, két és félszer oly nagy, mint a szász királyság, a reakciónak pedig főtámasza elesik ... Most már elvben megvan, de formulázni kell még s ez is

sok bajjal fog járni, mivel most a horvát tábornokok mind összegyűltek és mindent meg fognak kisérelni, ami csak lehetséges, hogy még meghiusítsák a dolgot.“ (L. Lederer, Andrássy Beszédei 486. l.)

Abban a döntő minisztertanácsban, melyet gr. Andrássy fentebbi levelében érint, Andrássynak nemcsak a katonai reakciót képviselő Kuhn hadügyminiszterrel, hanem az osztrák-szabadelvű párt álláspontját védő Giskra osztrák belügyminiszterrel is meg kellett küzdenie. Andrássy ez utóbbival szemben is győztes maradt s az uralkodó, ki nagy figyelemmel kisérte vitatkozásukat, az ülés után így szólt Andrássyhoz: „Aber hat der Giskra einen Stiefel zusammengesprochen.“

A határőrvidéki kérdés tehát ebben az aug. 13-iki minisztertanácsban lényegében eldűlt. Az osztrák centralista párt részéről indított támadás, — mely egyébiránt, mint ezt fentebb jelzett cikkemben kifejtettem, az osztrák szabadelvűek saját szempontjából is már eredetileg elhibázott lépés volt — végleg leszerelt. Az osztrák delegáció hallott valamit a minisztertanácsban történtekről és dohogott s a N. Fr. Presse még cikkezett egy darabig, hogy Magyarország darabonként úgy fogyasztja el a Határőrvidéket, mint az articsókát. De lassanként a centralista tábor elhallgatott. Belátta tévedését s hogy itt tulajdonkép a reakció és föderalizmus számára kaparná ki a gesztenyét.

Ausztriának, azaz Cislajtániának valóban közjogilag semmi köze sem volt a Határőrvidékhez. Őket csak a kvótakérdésnek megfelelő szabályozása érdekelhette. Ez úgy szabályoztatott, hogy a Határőrvidék teljes bekebelezése után Magyarország e címen a közös költségekből két percentet vállalt magára. A többi közös költség az eddigi kvótaarányban osztatott meg.

Hátra volt még az aug. 13-iki minisztertanácsban hozott határozatoknak formába öntése. Ez megtörtént az aug. 20-iki hivatalos lapokban közölt legfelsőbb kéziratokkal. Mint Andrássy előre látta, nagy bajjal járt ezeknek a kéziratoknak a formulázása, mert a Határőrvidék megszüntetését ellenző katonai körök körömszakadtáig küzdöttek Andrássy ellen. „Azóta ismét sokat szenvedtem az itteni miniszterek haszontalanságai miatt. Kevésbe mult, hogy megint minden meg nem akadt“ — írja Andrássy aug. 20-án feleségének.

De Andrássy nem az az ember volt, aki kihagyta volna csikarni kezéből a már elért sikert, melyet ez esetben nagyrészt a delegáció pressziójának köszönhetett. Csak akkor volt teljesen nyugodt, mikor a legfelsőbb kéziratok a hivatalos lapban megjelentek.

A „horvát tábornokok“ áskálódása azonban még ekkor sem

szünt meg. Lederer, gr. Andrássy „Beszédei"-nek összegyűjtője, azt állítja, hogy a legfelsőbb kéziratok közzétételével „a legfelsőbb katonai körök, kénytelen-kelletlen mégis csak meghajoltak az uralkodó akarata előtt." Szerinte tehát ezeknek a keze nem lett volna benne a Határőrvidéken tovább folyt mértéktelen izgatásokban. A valóság az lesz, hogyha nem is Albrecht főherceg parncsára, de az ő nevére való hivatkozással is izgattak odalent a polgárosítás ellen.

Mint később látni fogjuk, ezekben az izgatásokban Kuhn hadügyminiszternek és König ezredesnek, ki a határőrvidéki ügyek előadója volt a hadügyminiszteriumban, benne volt a keze.

A határőrvidéki erdők átvételére s az ottani vasutak építésére még julius végén megalakult Zágrábban Vranyczány Ambrus b. elnöklete alatt egy konzorcium. A látszólag spontán határőrvidéki mozgalmaknak ez a konzorcium volt egyik intézője.

A határőrvidéki nép közt az erdőeladások tervezésének hírére még az előző év végén kitört mozgalom éle, mint láttuk, eleinte a hadügyminiszter ellen volt irányozva. Az izgatások intézőinek sikerült a nép izgatottságát a hadügyminiszterről elterelni s egészen a magyarok ellen fordítani.

Az izgatásokra annak intézői ügyesen felhasználták azt az időt, míg Andrássy ő felsége kiséretében október 25-ikétől december 6-ikáig a Suezi-csatorna megnyitása alkalmából a Keleten időzött. Az uralkodó és Andrássy volt az a két döntő tényező, kiknek akaratán minden nyugodott, ami eddig a határőrvidéki kérdésben történt. E két döntő tényező távolléte alatt a katonai reakció minden erejét megfeszítette, hogy utólag kiforgassa azokat az intézkedéseket, melyek az augusztus 20-án közzétett legfelsőbb kéziratokban kifejezést nyertek.

Egyelőre ez intézkedések szerint a Határőrvidék bekeblezését a két varasdi ezreddel, Zeng és Sziszek városokkal és a szluini ezred két századával kellett volna megkezdeni. Az átmeneti közigazgatás szervezése a hadügyminiszterium kötelessége volt. Hogy a dolog minél több huzavonával és bonyodalommal menjen, már abban is remekelt a katonai bürokracia.

Október 14-én, tehát kevéssel a királynak és Andrássynak a keleti útra indulása előtt, Bécsben még egy közös minisztertanácsot tartottak s ebben megállapították mindazokat az elveket, melyek szerint a Határőrvidék fokozatos megszüntetésének végre kellendett mennie.

Andrássy abban a nyugodt tudatban indulhatott útjára, hogy a határőrvidéki kérdés most már érdemileg el van intézve, hogy e nevezetes reformmunkát most már senki sem forgathatja ki sarkaiból.

Alig távozott azonban ő felsége és Andrássy, sőt tulajdonkép még nem is távozott, máris a legféktelenebb izgatás vette kezdetét a Határőrvidék lakossága között. Agitátorok azzal ijesztették a Határőrvidék tudatlan népét, hogy a Magyarországba — illetőleg Horvátországba — való bekebelezéskor elveszik földjeiket, megszüntetik a katonai hivatalnokok nyugdíjait, elcsapják tanítóikat. Bizonyos Utyazsanovics udvari tanácsos röpiratot írt, melyben következőleg nyilatkozik: A magyar politikusok azt hiszik, hogy a határőrvidéki erdőségekben Nibelungen-kincsre akadtak, amelyet a befejezett feloszlatás után res nulliusként lefoglalhatnak a magyar kincstár számára. Azzal is bujtogatta a határőrvidékieket, hogy a magyarok úgy akarnak elbánni velök, mint valami csordával, amelyet tetszés szerint beterelhetnek ebbe vagy amabba az akolba. Erre a több kiadásban megjelent röpiratra a félműveltek úgy esküdöztek, mint valami evangéliumra. (Križ vezérőrnagy Kuhnhoz. Andrássy levéltár. L. Wertheimernél 492. l.)

Míg ő felsége és Andrássy a Keleten távol volt, megmozdult az egész délszlávság. Déli Dalmáciában, a kattarói öböl környékén, az u. n. Krivosciében kitört az az ismeretes lázadás, melyet az odaküldött csapatok nem voltak képesek leverni. A lázadók a kezeik közé esett megsebesült katonákat leírhatatlan kínzások közt végezték ki. Végre Rodich altábornagyot, ki mint maga is délszláv, a saját fajtája viszonyaival és szokásaival legjobban ismerős volt, küldték oda Nagyszebenből. Ez azután 30.000 emberrel nem is annyira elnyomta, mint lecsillapította e vadállati hordákat. Teljes büntetlenség mellett s a kolomposok lekenyerezésével megkötötte velük a monarchiára szégyenletes u. n. „knezlaci békét." (Ez már ő felsége visszajövetele után történt 1870. jan. 10-én.) Ez a komédia öt millió forintba került a monarchiának.

„A kattarói dolog nekem nem tetszik" — írta Lónyay Menyhért már október 28-án Andrássynak. — „Minden jelenség arra mutat, hogy komolyabb a dolog. Valószinüleg a mi délszlávjaink is tudnak róla és némi jelenségek vannak arra, hogy ők is készülődnek. Miletics Zasztavájában volt mostanában egy cikk Luka Vakulicstól, mely nyiltan hirdeti, hogy eljő nemsokára az idő, mikor a déli szlávok függetlenségöket visszanyerik." Lónyay erősen sürgeti Andrássy mielőbbi visszatérését, mert mindenfelé zavarok előjeleit látja.

Még nyomatékosabban sürgette Andrássy visszatérését báró Eötvös, ki mint legidősebb miniszter, Andrássy távolléte alatt a miniszterelnökségi teendőket végezte. „Miután hazánkban — írja Eötvös 1869 november 2-án kelt levelében — a régens kérdése elhatározva nincs s így Magyarország egy hónapnál tovább fejedelmi hatalom nélkül

van; miután a miniszterelnökség dekretum utján senkinek sem adatott át s így személyed a minisztertanács, azaz egy — és pedig nem is rendkívül erélyes — kollegium által helyettesíttetik; miután azon felül a közügyeket annyira saját fejedben tartod, hogy igen fontos ügyekről, mint pl. a határőrvidéki kérdés, még értesítve sem vagyunk s a lajtántúli miniszteriummal semmi összeköttetésben nem állunk: a dolgok jelen állásában nálunk tehetetlenebb kormány alig létezik és nem valószinütlen, hogy a monarchia egy válságos pillanathoz közeledik."

Kerkapoly pénzügyminisztert és Bedekovich horvát minisztert a minisztertanács felküldte Bécsbe. De ezek is keveset tudhattak meg. „Úgylátszik — írja báró Eötvös tovább levelében — az osztrák miniszterek maguk sem tudnak sokat és mint rendesen, semmi vezéreszméjök sincs."

„A határőrvidéki izgatások — folytatja báró Eötvös tovább — összefüggése a kattarói lázadással ki nem mutatható. Ellenben Rauch (horvát bán) és mások értesítései szerint a hangulat a katonai határőrvidéken és Horvátországban rendkívül ingerült Magyarország ellen s úgylátszik a felsőbb katonai hatóság részéről nem történik semmi annak lecsillapítására."

Később a helyzet még rosszabbodott. November 15-ikén kelt hosszú levelében báró Eötvös többek közt ezeket írja Andrássynak: „Ha a felség azt hiszi, hogy mihelyt Te elmégysz, minden ingadozik, teljesen igazsága van. A dolgok természete és a Te egyéniséged úgy hozták magukkal, hogy a kormány csak benned van képviselve. Lónyay kivételével, ki a saját kezére dolgozik, mi többiek több vagy kevesebb ügyességgel biró bureau-chefek vagyunk és csak udvariasságból neveztetünk minisztereknek, úgy hogy Téged nem pótolhatunk." . . .

„A Határőrvidékről — írja tovább — nem hiányzanak a rossz hírek. Az, hogy a Határőrvidéken izgatás létezik s hogy azt főképp a tisztek szítják, tagadhatatlan. Miután azonban a dalmáciai zavarok kedvezőbb fordulatot vettek, nem valószinű, hogy a jelen izgatás, legalább jelenleg, nagyobb bajt okozzon." . . .

Eötvösön és Lónyayn kívül mások is, névszerint báró Orczy külügyi osztályfőnök is sürgették Andrássyt, hogy térjen mielőbb haza. Andrássy azonban nem engedett e sürgetéseknek. „Őfelsége nélkül úgy sem érhetek el üdvös eredményt sem a Határőrvidéken, sem Dalmáciában. Őfelsége nélkül hiába térnék haza." Igy válaszolt Andrássy és igaza volt. A jó ügyre nézve üdvösebb volt, hogy Andrássy mindvégig az uralkodó mellett maradt.

Végre december 6-án megtörtént várvavárt hazaérkezésök.

Andrássy nyomban megindította az ellenakciót a határőrvidéki

felfordulás tárgyában. Az október 14-iki minisztertanácsban meghatározott elvek alapján december 28-án végre megállapíttattak a magyar kormány és a hadügyminiszterium közt azok a „punktációk“, melyek a határőrvidéki erdők értékesítése szempontjából döntő fontosságúak voltak. Nem mellőzhetem e nagyjelentőségű pontozatok rövid tartalmának jelzését. Ez következő: Az erdők csak nyilvános árverésen értékesíthetők. A határőrvidéki lakosság által élvezett szolgalmi jogok megváltandók és pedig oly módon, hogy az erdők az állam és a határőrvidéki községek közt felerészben felosztandók. E felosztást azonnal és lehető gyorsan kell végrehajtani. E pontozatokat még az árverés kiírása előtt közzé kell tenni. A befolyó vételár a Határőrvidék területén építendő vasútakra és csatornákra fordítandó. E vállalatokra az előmunkálati engedélyeket a magyar kormány adja, de egyetértve a hadügyminiszterrel.

E pontozatok alkalmasak lettek volna arra, hogy a határőrvidéki izgatások alól elvonják a talajt. Úgy látszott tehát, hogy Andrássy most már véglegesen győzött.

De a sarokba szorított katonai reakció még most sem tette le a fegyvert. Eddig csak puskából lövöldözött, most már elsütötte az öreg ágyút.

A fentebb jelzett punktációkon kívül a Határőrvidéket érintő összes kérdésekre, valamint a posta- és távírdaigazgatásnak és a tengerészeti egészségügyi szolgálatnak a magyar kormány kezébe való átadására nézve a részletes javaslatok nem csekély fáradsággal már ki voltak dolgozva és 1870 január 25-én be voltak mutatandók az uralkodónak.

Ekkor K ő n i g ezredes — egy németországi származású tehetséges katona — a határőrvidéki ügyeknek a hadügyminiszteriumban előadója, egy terjedelmes emlékiratot nyújtott át a hadügyminiszternek. Ez emlékirat célja volt mindent fenekestül felforgatni, ami a Határőrvidék ügyében történt.

A katonai reakció tehát most már nyíltan megmutatta arcát. Emlékezünk erre a szörnyeteg-arcra 1848—1849-ből. Kissé vénült azóta, fogai részben kihullottak, de gonoszsága nem csökkent.

A Kőnig-féle emlékirat tartalmát Kuhn hadügyminiszter is nyiltan vallotta. De mivel ő e kérdések eldöntésében az ő felsége elnöklete alatt tartott fontos minisztertanácsokban részt vett s az ott hozott határozatok alapján kibocsátott legfelsőbb kéziratokban foglalt parancsokat végrehajtani az ő kötelessége volt, jónak látta saját előadójának, Kőnig ezredesnek háta mögé bújni.

Kiemelendő, hogy a hadügyminiszteren kívül még nálánál hatalmasabb szószólói is voltak a Kőnig-féle emlékiratban kifejtett tervnek.

Az emlékirat, melyet a hadügyminiszter az uralkodó elé terjesztett, mintaképe a politikai perfidiának. Kőnig ezredes 1870 január 18-án közvetlenül Andrássyhoz is intézett egy ritka álnoksággal fogalmazott levelet, mely ugyanazon elveket tartalmazta, mint az emlékirat s melyhez Andrássy szíves támogatását kérni nem átallotta. Természetesen Andrássy első pillanatra látta, hogy ez a levél a katonai reakció hadüzenete Magyarország területi épsége és állami egysége ellen.

Nem kivánom az olvasót a nagyterjedelmű emlékiratnak s az Andrássyhoz intézett levélnek valami bő ismertetésével fárasztani. De nem mondhatok le arról, hogy a lehető legrövidebben ne jelezzem az okiratok velejét. Szükséges ez a katonai párt terveinek megismeréséhez.

A katonai párt, mint fentebb láttuk, példátlanul hazug és perfid izgatásaival a kitörésig szította a határőrvidéki lakosság gyülöletét a magyarok ellen. Most a király elé állott s erre az önokozta izgatottságra hivatkozva kérte a királyt: Uram, vond vissza, amit határoztál, amit nekünk kézirataidban megparancsoltál, mert különben lázadás tör ki a Határőrvidéken.

„A határőrvidéki nép hangulata rendkívül izgatott."

„Ne ámítsuk magunkat, e hangulatot okvetlenül fokozni fogja e nép óhajainak és kérelmeinek mellőzése." (Megjegyzendő, a katonai párt már előbb gondoskodott róla, hogy a határőrvidéki lakosság nagyszámú peticiókkal és deputációkkal járuljon az uralkodó elé.)

„Már pedig nem hiszem, hogy az államra nézve közönyös volna, a meglevő sok bonyodalom mellett egy újabb s meglehet igen veszedelmes bonyodalmat idézni fel oly tartományban, mely földrajzi fekvésénél és belső berendezésénél fogva arra van hivatva, hogy egykor jelentékeny szerepet játszék a délszláv kérdésben."

„Nagyobbára a Határőrvidék állapotától fog függni, valjon a jelenleg Törökországhoz tartozó délszláv tartományok Ausztriához igyekeznek-e majd csatlakozni, vagy Oroszország felé gravitálni."

Az emlékirat javaslatai a Határőrvidék rendezése tárgyában következőkben foglalhatók össze:

Alakíttassék a Határőrvidékből (a déli országhatár egész hosszában, az adriai tengertől egész Erdély határáig terjedőleg) egy külön tartomány, mely a hadügyminiszteriumban szervezendő külön osztály kormányzása alatt állana. Ez osztály élére egy határőrvidéki származásu katonát kellene állítani.

Minden, ami a Határőrvidéken történni fog, e tartomány gyülésének közreműködésével állapíttassék meg.

A Határőrvidék feloszlatása ne részletenként, hanem egyszerre hajtassék végre.

Tehát a katonai párt programmja ez volt: először autonom tartománynyá szervezni a Határőrvidéket, külön kormánynyal, külön tartománygyüléssel. Az így megszervezett tartományt, mely előreláthatólag a magyargyülöletnek gócpontja lett volna, idővel egyesíteni Horvátországgal és pedig egyszerre.

Gondoljuk csak el, mit jelentett volna az ily „egyesítés" gyakorlati értelemben? Azt, hogy nem ez a háromszor nagyobb autonom tartomány kebeleztetett volna be Horvát- és Magyarországba, hanem valóságban a Határőrvidék annektálta volna a nálánál sokkal kisebb Horvátországot. Ha az olvasó ezt elgondolja, akkor megérti, miért kellett ezzel a Határőrvidékkel „articsóka" módjára elbánni? Miért kellett a megszüntetést és bekebelezést részletenként, több évi időközökben végrehajtani.

Elég érthetően jelezve van a König-féle emlékiratban, hogyha minden, úgy a hogy az emlékirat javasolja, meg nem történik, akkor valószinüleg lázadás fog kitörni. „Az őrvidék — ugymond König — mindenkor rendíthetetlen hűségü tartománynak bizonyult s a legveszélyesebb időkben (értsd 1848—49-ben) Ausztriának erős támasza volt. Igen veszélyesnek tartanék minden kisérletet, mely arra irányul, hogy e nép oly igazgatás alá kerüljön, mely akaratával ellenkezik."

Az ilyet németül úgy hívják: ein Wink mit dem Zaunpfahle. Ilyen eszközzel akarták a katonai reakció vezetői a császárt kapacitálni.

Andrássy teljes erővel felvette a harcot. Ő is emlékiratot dolgozott ki s ezt, természetesen megfelelő magyarázat kiséretében, ő felsége elé terjesztette.

Andrássy emlékiratában mindenek előtt csudálkozását fejezi ki, hogyan lehetett oly meggyőződéssel, mint a König ezredesé, heteken és hónapokon át munkálni azon, mi módon legyen foganatosítandó az az elhatározás, melyet ő — König ezredes — semmi módon nem vél foganatosítandónak.

„Sérteni vélném Felségedet — folytatja Andrássy — ha kérném, méltóztassék mindenek előtt a felett határozni: fenn kivánja-e tartatni és tettleg keresztülvitetni legmagasabb elhatározását, mely alázatos véleményem szerint nemcsak teljesen helyes, de egyedül helyes. A fejedelmi szó szentsége feltétlenül megkivánja annak fentartását."

Andrássy emlékiratában továbbá kifejti, hogy König emlékirata egyetlen komoly okot sem tud felhozni a már elhatározott meg-

oldási mód ellen, csupán azt, hogy a lakosság ellene hangoltatott. Vagyis: először felbujtogatták a határőrvidéki népet s most azzal jönnek az uralkodó elé: uram, baj lesz, ha végre nem hajtod azt, amit mi ennek az elámított népnek suggeráltunk.

Andrássy emlékiratának végkonkluziója ez: „Felforgatása lenne ez — t. i. a König-féle javaslat — a jelenleg fennálló dualisztikus rendszernek, melynek alapgondolata a magyar korona egysége. Inangurálása egy más rendszernek, mely oly erőre emelné a centrifugál elemeket, hogy azoknak együtt tartását csak az abszolutizmus birná eszközölni s az is csak addig, míg a rendelkezésére álló erőket kifelé nem lenne kénytelen fordítani."

A König-féle emlékiratnak arra a fejtegetésére, hogy a külön tartománynyá szervezett Határőrvidék a balkáni tartományokra vonzó erőt gyakorolna, így felelt meg Andrássy:

„Hibásnak kell találnom azon combinátiót, mely a Határőrvidék által akarna hódítani. Saját céljaira csak saját erejével szerezhet a monarchia. Mit a Határőrvidék hódítana, az külön célokra, nem pedig a monarchia céljaira lenne meghódítva s így áldás és erőnövelés helyett átkot és gyengülést hozna."

Igy viaskodott Andrássy a katonai reakció hidrájával. Viaskodott egyedül és győzött. Igaz, hogy a legerősebb érvet, a királyi szó szentségére való hivatkozást is mérlegbe kellett vetnie, — de győzött. Keresztülvitte azt is, hogy átvételi biztossá b. Rosenzweig altábornagyot, zágrábi parancsnokló tábornokká pedig b. Mollinary táborszernagyot nevezték ki, nagyműveltségü katonákat, kik sem délszláv exzaltadók, sem reakcionáriusok nem voltak.

Mivé nőtte volna ki magát ez a határőrvidéki kérdés, ha az a következő gyenge kormányokra maradt volna, azt még elgondolni is szörnyüség.

Annak a veszélynek a nagysága, melyet Andrássy a határőrvidéki kérdés megoldásával hazájáról elhárított, már az eddigiekből is megérthető. Még jobban ki fog az tünni, ha majd e fejtegetés során a Hohenwarth-féle kisérletről lesz szó. Ki fog tünni, hogy a katonai reakció kisérlete csak egy láncszeme ama szláv föderalista tervnek, mely a magyar államterület szétdarabolását célba vette.

Andrássynak még minisztertársai is csak hiányosan voltak tájékozva a határőrvidéki kérdésben diadalmasan lefolytatott campagne egyes fázisairól. E nagy győzelmet maga Andrássy vívta ki az uralkodó teljes bizalmának megnyerésével. Ezt csak így, az egyéni prestige ama szokatlan mértékével lehetett kivívni, melylyel az akkor élt államférfiak közül csupán Adrássy rendelkezett.

A nemzet majdnem semmit sem tudott róla, mekkora veszedel-

met hárított el fejéről ez a nagy fia. Tulajdonképp még ma sem tudja, mily sokkal tartozik Andrássy Gyulának.

*

A sajtó is csak töredékesen volt értesülve ezekről a dolgokról, melyek többnyire a szinfalak mögött folytak le. Különben is a magyar lapok figyelmét abban az időben tulnyomólag az a harc foglalta le, mely egyfelől a Deák-párt, másfelől a két balpárt közt soha sem szünetelt. Csernátony epés kirohanásai, melyeknek hosszan elnyuló mondatait Salamon Ferenc „egy magával meghasonlott lélek szomorú üvöltésének“ nevezte el, továbbá soha véget nem érő polemizálások a kiegyezés és a közös ügyek felett, — ez volt akkor a magyar politikai sajtó. Kemény Zsigmond, a nagy essayista, már beteg volt, az előző korszak kiváló publicistái közül némelyek miniszterek lettek, mások egyéb magas állásokat foglaltak el. A lapok szaporodtak, külterjileg nőttek, tehát több erőt kivántak volna, mint előbb és kevesebb jutott nekik.

Én 1868 óta a Falk által szerkesztett Pester Lloydnak voltam főmunkatársa. Majdnem naponként megjelenő vezércikkeimmel csak kevés részt vettem a jobb- és baloldal közt folyt, meglehetősen sivár polemiákban. Inkább a magyar államot a maga egészében érdeklő kérdéseknek, minő a horvát és a határőrvidéki kérdés is volt, továbbá társadalom- és kulturpolitikai, pénzügyi, közgazdasági s egyházpolitikai kérdéseknek szenteltem erőmet. Cikkeim, melyek többnyire (H) jegy alatt jelentek meg, nem kerülték ki gr. Andrássy figyelmét.

Legalább erre vall, hogy egy napon a miniszterelnökségi sajtóosztály főnöke, Ludassy osztálytanácsos meglátogatott s közölte velem Andrássy elismerését működésem felett. Egyuttal hozzátette, hogy ha valami kérelmem volna, a gróf készségesen teljesítené azt.

Azt feleltem Ludassynak, hogy Andrássy elismerését a legszebb utalomnak tekintem. Kértem, mondja meg a grófnak, hogy a mennyire csekély erőmtől telik, jövőre is támogatni fogom az általa képviselt politikát. Ezt hazafias kötelességemnek tekintem s érte semmi jutalmat el nem fogadok.

Lehet, hogy e korrekt válaszomnak köszönhettem, hogy ezentul meghivtak azokra a fényes estélyekre, melyeket Andrássy és neje minden télen többször adtak. A vendégsereg száma ezer körül lehetett. A grand seigneur házi úr, ki a nagyterem ajtajában fogadta vendégeit, mindig vett magának fáradságot, hogy néhány szives szóval kifejezze munkálkodásom iránt való érdeklődését.

Ez estélyeken az előkelő magyar társadalom szine-java jelen

volt. Bizonyára annyi évtizeden át sem mosódott el emlékük azok előtt, akik a jelenvoltak közül még életben vannak. Fénypontok voltak ezek a magyar társaséletben, melyek áthatolnak az idők szürkeségén.

A nagyteremtől nyugatra fekvő helyiségekben túlnyomólag a hölgytársaság foglalt helyet, melynél fényesebbet, szépségben, szellemben gazdagabbat Magyarországon nem lehetett látni. Ennek középpontjában trónolt a ház bájos úrnője, mint valami fejedelemasszony.

Egy alkalommal azonban őt is túlragyogta az igazi királyné: Erzsébet.

A nagyteremben s a palota kelet felé eső termeiben hullámzó férfisereg zsongása elhallgatott. Jön a királyné! A több száz főből álló férfitömeg, mint valami parancsszóra sorakozott, széles útat hagyva a termek közepén.

Előtünt Erzsébet sugár alakja. Az elbűvölt férfisereg sorfalai közt végig lebegett inkább, mint lépdelt a századnak legszebb asszonya. Végig ment a termeken a férfinépség sorfalai közt, nyájas mosolyának napsugaras üdvözlését osztva jobbra-balra.

Több volt ő nekünk, mint királynénk. Az érzés, amelylyel a rajta nyugvó sok száz szem körülsimogatni látszott tündéri alakját, még a királynét megillető hódolatnál is több volt: a szivek mélyéből fakadó imádatos szeretet volt az.

Mondták, hogy volt idő, mikor abban a magas, de hideg légkörben, ahol trónolt, ő is szenvedett s hogy ezért volt képes úgy átérezni egy szenvedő nemzet fájdalmát, mint senki azok közül, akik valaha azon a trónon ültek.

Soha királyné nem volt ennyire nő és soha nő nem volt ennyire királyné.

A mult ködéből még ma is átsugárzik felém ez a kép, melyet ha egy nagy művész megfestett volna, ezt lehetne alája írni: egy letünt nemzedék hódolata, egy letünt királyné előtt. Miért kellett ennek a tüneményszerű alaknak tőlünk oly hamar örökre elszállani!

II.

Mi az oka, hogy a mai nemzedék oly keveset tud a 40—50 év előtt történtekről? Első és főoka kétségkivül az, hogy ma már egy tizedrésze sem él azoknak az embereknek, akik félszázad előtt éltek. Másik oka az, hogy ennek az egy tizedrésznek is kilenctizedrésze gyermek volt félszázad előtt. A tizedik tizedrész tudhatta volna talán, hogy mi törént akkor a nagyvilágban, de annyira el volt foglalva a saját bajaival, hogy csak töredékes tudomást szerzett a másokéról. Az u. n. „legöregebb emberek" is többnyire csak elemi csapásokra s effélékre emlékeznek vissza.

Azután éppen a dolgok legfontosabb része nem is a kortársak szemei előtt szokott lefolyni. Az események csak később bontakoznak ki, rejtett indító okaikkal együtt, a hivatalos akták, levelezések, emlékiratok homályából. Legtöbbet tudnak a multakról az öreg ujságirók, mert ők nemcsak krónikásai, hanem birálói, sőt néhanapján aktiv tényezői is voltak a megtörtént dolgoknak.

A határőrvidéki kérdést például és Andrássy szerepét ebben a kérdésben a nagyközönség számára ma már úgy kell régi akták tömegéből kihantolnunk.

De nemcsak ennél a kérdésnél kellett Andrássynak egy évekig tartó akciót folytatni oly hatalmas befolyások ellen, melyekkel az akkor élt magyar államférfiak közül egyedül ő volt elég erős, sikerrel felvenni a harcot.

Még fontosabb és épp oly elrejtett része volt Andrássy államférfiui működésének az, mely a külügyi politika körében játszódott le. Az 1867 : XII. törvénycikk 8. §-a szerencsére kimondja, hogy a külügyeket a közös külügyminiszter „mindkét fél miniszteriumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett intézi."

Andrássy magyar miniszterelnök korában ezt a fontos jogot komolyan vette és tényleg gyakorolta is. Az ország és a monarchia érdekében kifejtett tevékenységének legfontosabb része magyar miniszterelnökségének idejébe esik. Ami később külügyminisztersége alatt s különösen ennek a végén történt: a német birodalommal való békeszövetség megalkotása, ahhoz még mint magyar miniszterelnök rakta le az alapokat.

A külpolitikában Andrássy ugyanazokkal az elemekkel találta magát szemben, amelyekkel a határőrvidéki kérdésben oly kemény harcot vívott: a katonai párttal s ennek az udvarnál nagybefolyású vezetőivel. Ezekhez csaltakozott Beust külügyminiszter is. Sőt egyenesen ő volt irányítója annak a politikának, melyet röviden „revanche"-politikának fogunk nevezni. Ez a politika a Habsburgok németországi poziciójának visszahódítását célozta és következményeiben kimaradhatatlanul maga után vonta volna Magyarország államjogi helyzetének megrendítését és a dualizmus bukását.

Abban a korban a magyar közvélemény nagyon keveset tudott Andrássynak e veszedelmes áramlatokkal szemben kifejtett nagyarányú küzdelmeiről. A legtöbben azt hitték és még ma is azt hiszik, hogy Andrássy ereje a balközép és a szélsőbal elleni védekezésben merült ki, legfelebb a szélbali izgatások révén támadt demagóg-mozgalmak megfékezése körül koncedálnak neki némi érdemet.

Pedig hát nem így volt a dolog. Ezeket a belső csatározásokat talán minisztertársai is csak végigküzdötték volna valahogy. Azt azonban, amit a külpolitikában végzett, azt a nagy dolgot csakis ő volt képes elvégezni.

E küzdelemnek egyes mozzanatait a külügyminiszterségtől való visszalépése után, legkivált Kónyi „Beust és Andrássy" című munkájából megismerhette a közönség. E munkának különös értéket ad, hogy maga Andrássy szolgáltatta hozzá az adatokat.

Másik nagyértékű forrásul szolgál az a gyűjteményes munka, mely „Gróf Andrássy Gyula Beszédei" cím alatt Andrássy halála után 1893-ban jelent meg. Nem annyira magok a beszédek szolgáltatják ebben a leleplezéseket, mert hisz a beszédek a nyilvánosság előtt tartattak, mint inkább a beszédeket kisérő kommentárok. A közönség nem tudja, mert senki sem mondta meg neki, hogy e kommentárok ama kor legértékesebb dokumentumai közé tartoznak.

A napokban jelent meg továbbá — miként már Andrássyról szóló első cikkemben említettem — „Gróf Andrássy Gyula Élete és Kora" cím alatt, a magyar tudományos Akadémia kiadásában Wertheimer Ede tollából egy kétkötetes munkának első kötete. Ritka történelmi kutatónak jut az a szerencse, mely Wertheimernek jutott, hogy eddig kiadatlan naplók és levelezések, valamint az eddig féltékenyen őrzött levéltári anyagnak akkora tömege álljon rendelkezésére, amekkorához neki nagy befolyású egyének támogatásával hozzáférkőzni sikerült.

Csakis most ez eddig kiadatlan anyag alapján nyer a tudományos és politikai világ teljes bepillantást az osztrák-magyar politika

1867 utáni alakulásába s abba a döntő szerepbe, mely ebben Andrássynak jutott. E sorok írója elismeréssel jelenti ki, hogy az általa eddig ismert s részben közvetlen értesüléseken alapuló adatok a fentebb említett eddig kiadatlan anyagban bőséges kiegészítést és megvilágítást nyertek.

*

Beust Bismarcknak leghatározottabb ellenfele volt. Ez az ismeretes körülmény szolgált indító okául annak, hogy a königgrätzi katasztrófa után Ausztria szolgálatába fogadták. Beust politikájának kezdettől fogva a königgrätzi vereség miatt való „revanche", Ausztria németországi poziciójának visszaszerzése, és a porosz hegemónia megtörése volt az uralkodó eszméje. Nem tagadhatjuk meg tőle azt az elismerést, hogy az 1867-ki kiegyezés létrejötte körül értékes szolgálatokat tett a magyar ügynek. Az ő közreműködése nélkül, a régi szabású osztrák államférfiakkal a kiegyezés talán soha sem jött volna létre.

De a szász eredetű államférfi politikai számításaiban a magyar kiegyezés csak eszköz volt. Eszköz arra, hogy a monarchia belső válságának leküzdése után németországi vezető befolyását visszaszerezhesse. Beust a magyar kiegyezést s az ezzel megállapított dualizmust bensőleg soha sem kedvelte, csakis átmeneti állapotnak tekintette. A bécsi körök egy nagy befolyású részével együtt ő is arra számított, hogy a monarchia régi katonai és politikai súlyának visszaszerzése után majdan ismét lehetővé válik a dualizmus megszüntetése, Magyarország 1867-ben nyert poziciójának szükebb határok közé szorítása.

Bismarck már 1867-ben Bécsbe küldötte Tauffkirchen gróf bajor minisztert, hogy Poroszország és Ausztria közt a közeledés utját egyengesse. A porosz kezdeményezés udvarias, de hűvös elutasításával Beust már megindult azon az uton, melynek célja a königgrätzi csapás visszatorlása lett volna.

Ez volt, ez maradt mindvégig az ő politikájának vezérlő gondolata. Ez teljesen megfelelt a Bécsben uralkodó áramlatnak, melynek élén Albrecht főherceg állott.

Beust ama vezető gondolatának megfelelően mindenek előtt a Franciaországhoz való közeledésre törekedett. A Tauffkirchen-féle ajánlat visszautasításáról nyomban értesítette Napoleon császárt s kieszközölte, hogy Napoleon nejével együtt még 1867 augusztus havában Salzburgba jött. Külső jogcím volt erre a Mexikóban nemrég kivégzett Miksa császárnak, uralkodónk testvérének elhunyta

alkalmából való részvétnyilvánítás. A cél a francia barátság egyengetése volt.

Erre következett ugyanezen év októberében Ferenc József látogatása Párisban, mely látogatás egyik célja a kiállítás megtekintése, másik, fontosabb célja a francia-osztrák közeledés továbbfejlesztése volt. Mind Salzburgban, mind Párisban Andrássy is jelen volt az uralkodók találkozásánál. A salzburgi találkozás alkalmából Lónyay magyar pénzügyminiszter is figyelmeztető levelet intézett Andrássyhoz, hogy a Franciaországhoz való közeledés tekintetében legyen résen. E figyelmeztetés azonban felesleges volt, mert Andrássy már ekkor felismerte, hogy hova céloz a Napoleonnal való barátkozás. Beust emlékirataiban azt mondja, hogy Andrássy Salzburgban az ő kabátját fogta, hogy a Franciaországhoz való közeledéstől visszatartsa.

A párisi út előtt a Baden-Badenben időző Vilmos porosz király azt az óhajtását nyilvánította, hogy az átutazó osztrák császárt Oosban — Baden-Badenhez közel — kivánná üdvözölni. Beust ezt a találkozást igyekezett meghiúsítani, s midőn ez nem sikerült neki, annyit mégis kivitt, hogy a találkozás rövid és hűvös volt.

A két heti párisi tartózkodás alatt nem jött ugyan létre formális szövetség Napoleonnal, de Beust egyelőre nem is akart többet, mint azt, hogy a közeledés útja addig a pontig egyengettessék, hogy az alkalmas pillanatban a szövetség gyorsan nyélbe üthető legyen.

Bismarckot a párisi út politikai eredménytelenségéről Beust által terjesztett félhivatalos ujságkommentárok nem tévesztették meg. Ő tisztában volt a helyzettel. Gramont herceg, akkori bécsi francia nagykövet úgy nyilatkozott a bécsi orosz nagykövet előtt, hogy Ausztria rezignációja ne téveszszen meg senkit, mert Ausztria át meg át van hatva a „revanche“ gondolatától. (Werther északnémet nagykövet levele Bismarckhoz l. Wertheimernél 545. l.)

Teljesen tisztában volt Beust politikájának kétértelműségével gróf Andrássy Gyula is, ki azt a törvényadta jogát, hogy a külügyi politikára befolyást gyakorolhasson, teljes mértékben érvényesítette. A párisi tartózkodás alatt mind Napoleon, mind neje rendkívül kitüntető figyelemben részesítette Andrássyt, de Párisból nejéhez írott levelei bizonyítják, hogy e kedveskedések fejében kezeit megkötni engedni nem volt hajlandó.

Kevésbé fontos epizódokat mellőzve, Andrássy ez időbeli álláspontját abban foglalhatjuk össze, hogy ő mind Franciaországgal, mind az északnémet szövetséggel lehetőleg jó viszonyban óhajtott volna lenni. Csak abban az esetben lett volna hajlandó Francia-

országgal szövetkezni, ha Bismarck vagy Oroszországot, vagy keleten akármelyik államot támogatta volna. (Wesdehlen flórenci porosz követ levele Bismarckhoz l. Wertheimer id. m. 551. l.)

Bismarck megértette az intést és tudatta Károly romániai fejedelemmel, hogy Poroszország jó viszonya Romániával csak úgy tartható fenn, ha a román részről Magyarországban szított üzelmek megszünnek. Ellenkező esetben Poroszország kénytelen volna követét Romániából visszahívni. Erre Károly fejedelem elbocsátotta miniszterelnökét, Juon Bratianot, ki a román izgatások lelke volt. Bismarck eljárásának az volt a célja, hogy Andrássyt elvonja Beust poroszellenes politikájának támogatásától.

Andrássy és Beust közt kezdettől fogva éles ellentét állott fenn. Beust, mint már említettük, politikája céljául a monarchia németországi poziciójának visszaszerzését tűzte ki, melyhez az első lépés egy délnémet szövetség alakítása lett volna Ausztria vezetése alatt. Andrássy e törekvéseknek a leghatározottabb ellenfele volt, mert ezt Magyarországra, Magyarország államjogi helyzetére nézve végzetesnek tartotta. De egyúttal a monarchiára nézve is a legnagyobb veszélyt látta a német hegemoniára való törekvésben, mert ez kikerülhetetlenné tette volna az összeütközést Poroszországgal. Azt pedig, hogy a német egységi törekvéseknek bármily kockázatos politikával útját vágni lehessen, Andrássy merőben kizártnak tartotta.

Hogy Beustnak veszedelmes politikáját ellenőrízhesse, követelte, hogy Orczy Béla bárót nevezzék ki osztályfőnöknek a külügyminiszteriumba. Ez 1868 elején meg is történt. Orczy annak a hivatásának, hogy Andrássyt a külügyminiszteriumban előforduló minden fontosabb ügyről értesítse, mint most már ismeretessé vált naplójából látjuk, kitünően megfelelt. Beustnak ez nem volt inyére. Úgy tüntette fel a dolgot, mintha Orczynak csak az volna a feladata, hogy tolmácsul szolgáljon a magyar delegációval szemben. De Beust tűrte ezt a helyzetet, mert tudta, hogy Andrássy a magyar delegációval bármikor megbuktathatja, állásához pedig görcsösen ragaszkodott.

Beust és Andrássy közt éveken át folyt egy neme a politikai sakkjátéknak. Ez nem úgy értendő, hogy Andrássy — mint a banális ujságkifejezés hangzott — Beust állására törekedett. Ha csak ez lett volna a célja, már 1869-ben bevonulhatott volna a Ballplatzi palotába, mert Beust akkor már politikailag és erkölcsileg bukott ember volt. Az Andrássy és Beust közti sakkjátszmának célja csak az volt: megakadályozni Beustot, hogy a monarchiát és vele Magyarországot egy végzetes politikai katasztrófába belevigye.

Andrássy államférfiúi működésének alapja és célja egy nagy-

szabású politikai gondolat volt. Az a gondolat, hogy a monarchia szakítva a hagyományos német és olasz aspirációkkal, önmagában keresse nagyhatalmi állásának súlypontját, tekintetét pedig kelet felé fordítsa, mert csak onnét, Oroszország részéről fenyegethette komoly veszély, csak ott nyilt tere hatalmi sférájának tágítására. Beust politikájának alapja egy tökéletesen lejárt, merőben lehetetlen gondolat volt: a német hegemonia, a Königgrätzért való boszúállás. Eszköznek minden jó volt neki, ami e célt előmozdíthatta. Innét szakadatlan kapkodása, a német államokban való bujtogatásaitól, az 1868-ban lefolyt bécsi lövészünnepélyen való tüntetésektől elkezdve a francia, olasz, sőt orosz szövetkezési kisérletekig. Andrássy politikája alapgondolatának benső értékénél, csupán kivihető célokra törő határozottságánál, eljárásának egyenességénél és következetességénél fogva határozott fölényben volt a Beusté felett, mely tulajdonkép egy ravasz, síma, kapkodó, sokszor saját egyéni hiuságát és egyéni érdekét is hajszoló kalandorpolitika volt. De jelentékeny előnyben volt Beust Andrássyval szemben a diplomáciai mesterkedések kicsinyes eszközeinek felhasználásában, különösen pedig abban, hogy valódi virtuóz módjára kezelte a sajtót s ebben a kitünően szervezett külügyminiszteriumi sajtóiroda nagy sikerrel járt kezére. Nem hiába mondották róla magáról is, hogy egy kitünő ujságíró veszett el benne.

A külügyminiszter a magyar miniszterelnök felett a sajtóra gyakorolt hatás tekintetében nemcsak a saját és közegei nagyobb ügyessége, élelmessége és az eszközökben nem válogató merészsége folytán volt előnyben, hanem abban is, hogy az ő székhelye Bécs, Andrássyé Budapest volt. A külügyminiszteriumban napról-napra az úgynevezett „lecture“ után megjelennek az összes bel- és külföldi lapok levelezői s a külügyminiszterium, mely a dolog természeténél fogva leggazdagabb forrása a napisajtóra nézve érdekes és értékes hireknek, napról-napra kedveskedhetik nekik a barátság fentartására köztudomás szerint nagyon alkalmas apró ajándékokkal.

Budapesten, abban az időben legalább, külföldi lapok nem igen tartottak rendes levelezőket.

Afféle kedveskedésekkel, aminőkkel — egyéb hatásos eszközökről nem szólva — a Ballplatzi sajtóiroda a lapokkal a jó barátságot fentartotta, Budán nem volt k i n e k és nem volt m i b ő l szolgálni. A mi kisebb-nagyobb belső ügyeink, pártközi béka-egérharcaink nem érdekelték Európát. Ha valami nagyobb válság vagy botrány nem történt, nem sokat törődtek velünk a külföldi lapok.

Ehhez járult, hogy a mi minisztereink — s ebben Andrássy sem sokat különbözött a többiektől — csak akkor törődtek a sajtó-

val, ha egyik-másik lap nagyot ütött rajtuk. Ahelyett, hogy igyekeztek volna vezetni, irányítani a sajtót, ami csak rendszeres információ segítségével lett volna lehetséges, csupán szórványosan, esetről-esetre és csak akkor vették igénybe a sajtót, mikor ők akartak szivességet kérni a lapoktól. Azt nem birták felfogni, hogy ezen a téren a kölcsönösség elvének kell uralkodni. És pedig a durva „do ut des"-nél gyakorlatilag sokkal fontosabb a „facio ut facias". Az európai sajtó előkelőbb része oly gazdag, hogy nála a pénz jóformán mellékes.

Hogy Beust a gróf Andrássy politikájának hasonlíthatlanul értékesebb beltartalmával szemben még akkor is tartotta magát egy ideig az ő kalandorpolitikájával, mikor ennek silányságát már a tények is kézzelfoghatólag bizonyították, azt nagyrészt annak köszönhette, hogy mint a pók, bámulatos ügyességgel szövögette hálóit az európai sajtóban. Andrássynak soká még tudomása sem volt azokról a külföldi sajtót elárasztó levelezésekről, melyek Beustot mint a béke megmentőjét, Andrássyt mint békebontót állították Európa elé, kit csak Beust bölcs mérséklete tartott féken, hogy bele ne rohanjon a háborúba Németország ellen. Soha még államférfi a tények elferdítésének mesterségét akkora cynizmussal nem űzte, mint Beust.

Egy ízben annyira merészkedett, hogy egyenesen a Deák-párt főorganumát, a Pesti Naplót használta fel „revanche"-politikájának támogatására. Akik a hatvanas évek végén a sajtó terén működtek, azok emlékezhetnek még azokra a cikkekre, melyek 1868 vége felé Danielik címzetes püspök tollából a Pesti Naplóban megjelentek. Danielik egyátalán nem volt az a jámbor naiv ember, akiről feltehető volna, hogy nem volt tudatában cikkei horderejének. E cikkek a Beust és Andrássy politikája közti leglényegesebb ellentétet érintették. Danielik azt fejtegette nem is egy, hanem két vezércikkben, hogy ha Poroszország át merné lépni a Majnavonalat (vagyis az Északnémet szövetséget oly irányban kivánná továbbfejleszteni, hogy az a délnémet államokra is kiterjedjen), ezt Magyarország casus bellinek tekintené.

Danielik régi barátja volt báró Kemény Zsigmondnak. A báró kedvelte a vidám kedélyű bonvivant papot, szeretett vele együtt vacsorálgatni, néha a hires „Mezitlábas" cimű kültelki kocsmában. Mikor 1867-ben a Lipótvárosban Kemény képviselőnek lépett fel, az ellenpártja gúnyos kortesversének az vott a refrainje: „Mindig poros a kabátja, Danielik a barátja."

Ezt a baráti viszonyt használta fel Danielik arra, hogy a maga Majna-vonalos kakuktojásait belerakja a bécsi revanche-párt magyar ellenfeleinek főorganumába, a Pesti Naplóba.

Eddig még maga Beust és a revanche-párt legmerészebb szó-

vivői sem mertek odáig menni, hogy a Majna-vonal átlépését casus bellinek minősítsék.

A Pesti Napló cikkei úgy hatottak egész Európában, mint egy bomba. B. Kemény, aki a német kérdésnek legalaposabb ismerője volt egész Magyarországban, csak úgy adhatta ki Danielik cikkeit, hogy nem olvasta őket. Keményen már abban az időben mutatkoztak a paralysis előjelei, melynek 1875-ben áldozatul is esett. Az a mondás járta akkor, hogy a Pesti Naplót nem szerkesztik, hanem csak úgy szerkesztődik.

Hogy a Danielik-féle cikkek óriási szenzációt keltettek, azt akkor is tudtuk. Annál nagyobb érdekkel olvashatjuk most a Wertheimer által nyilvánosságra hozott adatokat, melyekből kitünik, hogy ez a kavarodás a diplomáciában is akkora volt, hogy csak kevésbe mult, hogy már akkor háborura nem került a dolog.

Gramont herceg bécsi francia nagykövet megtáviratozta a cikkek tartalmát Napoleon császárnak. A külügyminiszteriumban Beust leghívebb emberei, Hoffmann b. osztályfőnök és mások melegen gratuláltak b. Orczynak a magyar politika e jelentős fordulatához. Az egész revanche-tábor ujjongott. Most már biztosra vették az osztrák-francia szövetség létrejöttét. A Beust befolyása alatt álló sajtó egész erdeje megmozdult a nagy fordulat magyarázására.

Ha Danielik egyénisége már magába gyanussá nem tette volna is cikkeinek eredetét, a revanche-tábornak s később magának Beustnak magatartása ebben a kérdésben azt engedné sejtetnünk, hogy keze benne volt ebben a zsurnalisztikai coup-ban.

De akármily nagy volt a diadal az első napon, akárki töltötte meg ezt az öreg ágyut, bizonyos, hogy ez hátrafelé sült el. Andrássy kérelmére a Deák-párt elhatározta a Danielik-féle cikkek megcáfolását. A Pesti Napló-ban entrefilet jelent meg, melyben az volt, hogy a kérdéses cikkek csak egyes ember magánvéleményének tekintendők s a Deák-pártnak nincs hozzájuk semmi köze.

Szörnyű elképedés a külügyminisztériumban. Hoffmann b. azt mondta Orczy bárónak, hogy a Pesti Napló helyreigazítása kompromittálja Beustot s oly súlyosan sérti, hogy „képes volna távozni.“ Azt mondta továbbá, hogy a Pesti Napló helyreigazító entrefiletje egyenesen provokálja Poroszországot a Majna-vonal átlépésére, mi ha megtörténik, az osztrák örökös tartományoknak már csak a Németországgal való egyesülésen fog járni az eszük.

Magát Beustot is, aki eddig ami elég különös — abban az illuzióban ringatta magát, hogy Magyarország a Majna-vonal védelméért még háborura is kész volna, egészen megrendítette a Deák-párt cáfolata. Izgatottan panaszkodott Orczynak, hogy csúffá teszik

és meghazudtolják őt, mert a P. Napló cáfolata mi egyebet jelentene, mint azt, hogy a Danielik cikkeit ő sugalmazta. Azt kívánta tehát Orczytól, hívja fel Andrássyt, hogy a Pesti Napló utóbbi nyilatkozatának rossz hatását valamiképp enyhítse.

Andrássy azonnal válaszolt, hogy a cáfolat már a magyar ellenzékre való tekintetből is szükséges volt, mert a közelgő választásokra való tekintetből ily fegyvert nem szabad az ellenzék kezében hagyni. Annál kevésbbé, mert hisz Beust maga a delegációkban homlokegyenest ellenkező értelemben nyilatkozott, mint a Danielik-féle cikkek.

Beustot ez nem elégítette ki. Ujra felhívta Orczyt, hogy bírja rá Andrássyt valamiféle lépésre az ő — Beust — érdekében. A bécsi lapok gúnyolódva tárgyalták a kérdést s azt fejtegették, hogy tényleg már Andrássy a külügyminiszter, nem Beust. Végre Andrássy mégis elhatározta magát, hogy tenni fog valamit, ami a közte és Beust közt fennálló nézetkülönbséget valamivel enyhébb világításban tüntesse fel. Megkérte tehát Falkot, a Pester Lloyd szerkesztőjét, hogy fejtse ki egy cikkben, hogy Magyarország a Majna-vonal megvédése miatt nem viselhet háborút.

Falk e feladatnak egy remek cikkben felelt meg, mely a P. Lloyd karácsonyi számában jelent meg. E cikket kéziratban látta Andrássy, sőt br. Eötvös is, tehát ez tökéletesen hű tolmácsolója a magyar kormány akkori felfogásának.

Falk kifejtette, hogy milyen Andrássy politikája Beust politikájával szemben. Gróf Andrássynak semmi kedve sincs háborút kezdeni a Majna-vonalért. De ha volna is kedve, akkor sem találhatna egyetlen delegátust, aki a végett, hogy a Majna-vonal porosz betörés ellen megvédessék, akár egy katonát, akár egy fillért hajlandó volna megszavazni.

„És ami áll Andrássyra — fejtegeti tovább Falk — ugyanaz kell, hogy álljon Beustra nézve is. Ausztria nem tud háborút viselni, ha Magyarország eszközei nem állanak rendelkezésére és Andrássy nem tudja ezeket rendelkezésére bocsátani, ha a Majna-vonalról, a délnémet szövetségről, vagy egyáltalán valamely más érdekről van szó, mint az osztrák-magyar monarchia fennállásáról és integritásáról. Beust gróf okos államférfiú. Bizonyára csak azt akarja, amire képes és csak arra képes, amit Magyarország akar. Tehát általában nem áll fenn oly ellentét, mely arra ösztönözne bennünket, hogy elszakadjunk Beust politikájától."

Quod erat demonstrandum! Adtál Uram esőt, de nincs köszönet benne, mondaná a magyar ember a Falk cikkére. Beust kétségbe volt esve. Keserves panaszokban tört ki Orczy előtt a magyarok ellen, kik állását tarthatatlanná teszik. Orczy táviratozott Andrássy-

nak, hogy jöjjön hamar, mert nagy baj van. A helyzet válságos. A bécsi és berlini lapok is szenvedélyesen tárgyalják ezt az ügyet.

Andrássy december 30-án Bécsbe érkezett s a fogadására siető Orczynak először is élénk szemrehányást tett már a puszta feltevésért is, hogy ő Beustnak elégtételt adjon, holott ez a maga áldatlan német politikájával az összes hatalmakat ellenünk zúdítja. Poroszország természetesen rossz néven veszi Beust izgatásait Délnémetországban s mi minthogy nem volnánk képesek magunkat Poroszország ellen megvédeni, kénytelenek volnánk szégyenletesen meghátrálni. „Ilyen politikára nem adom oda a nevemet, inkább visszalépek, hogysem belesodortassam magamat ily szégyenletes vereségbe."

Így beszélt Andrássy. Beusthoz nem ment el, mert attól tartott, hogy gorombaságokat mondana neki. (Andrássy magatartása bizonyítja, hogy akkor már ő is Beustot tartotta a Danielik-féle cikkek sugalmazójának.)

Beusthoz nem ment, de ment egyenesen a királyhoz. Jól tudta, hogy csak ha sikerül az uralkodót meggyőznie a saját politikájának helyességéről, csak akkor győzhet Beustnak és szövetségeseinek veszedelmes iránya felett. Andrássy megmutatta az uralkodónak az örvényt, mely felé Beust politikája a monarchiát vezeti s az uralkodó, jóllehet nehezen eshetett neki lemondani a német hegemonia visszaszerzésének kedvelt gondolatáról, Andrássy fejtegetései nyomán belátta a semlegesség megőrzésének feltétlen szükségességét arra az esetre, ha Porosz- és Franciaország között leszámolásra kerülne a dolog. Most már, miután hátát az uralkodónál fedezte, elment Beusthoz. Ez eleinte érzékenykedett, megpróbálta német politikájának megvédését, de Andrássy nem engedett s kijelentette, hogy kész azonnal lemondani, ha Beust abba nem hagyja a Poroszországgal való ujjhuzást. Beust végre engedett, mert tisztában volt vele, hogyha nem enged, az a saját bukását fogja maga után vonni.

Andrássy erélyes fellépése tehát 1869 elején megmentette a békét. Mert, mint Orczy naplójából megtudjuk, 1869 januárjában a viszony Poroszországgal oly feszültté vált, hogy már a diplomáciai összeköttetés megszakításáról beszéltek. Mekkora cinizmus kellett ahhoz, hogy a dolog ily állása mellett Beust azt kürtöltette az európai sajtóban, hogy Andrássy háborúba akarta belevinni a monarchiát és csak Beust államférfiúi bölcsesége mentette meg a békét. Andrássy azonban azt mondta Gramont hercegnek: Ne higyjen a félszavaknak és a féligéreteknek, mert bárki legyen az, aki azokat Ön előtt kifejti, hazudik. Andrássy később maga mondotta el ezt Waecker Gotternek s az jelentette Bismarcknak. (Mindezekről l. B. Orczy

naplójának részletes adatait és Waecker-Gotter 1870 november 10-iki jelentését. Wertheimer id. m. 570. s köv. l.)

Andrássy tehát, mint láttuk, 1869 január elején győzött. Beust látszólag beadta a derekát. Hisz Bismarck közlönye, a Norddeutsche Allgemeine Zeitung e napokban kijelentette, hogy mindaddig, míg Beust áll az ügyek élén, nincs biztosítva a béke fentartása. De titokban Beust tovább szövögette a revanche-háború előkészítésére irányuló terveit. Igyekezett Francia- és Olaszországgal létrehozni egy hármas szövetséget Poroszország ellen. Ez azonban most sem sikerült, mivel Olaszország ragaszkodott ahhoz, hogy lobogóját Rómában kitűzze, Napoleon viszont e kivánság teljesítését megtagadta. Mindössze annyit értek el, hogy szeptemberben a három uralkodó sajátkezű kéziratokat váltott, melyekben biztosították egymást, hogy más hatalmakkal csak együttesen fognak megállapodásokat kötni.

Werther éjszaknémet nagykövet május 4-én Bismackhoz intézett leveléből azt is megtudjuk, hogy ezidőben Beust, mint végső eshetőségre arra is gondolt, hogy Galicia önálló királysággá alakíttassék s Ausztria e veszteségeért bizonyos aldunai tartományokkal kárpótoltassék. Werther úgy vélekedett, hogy a magyarok ebbe soha sem nyugodnának bele, mert a nem magyar elem szaporítása ártana az ő befolyásuknak. Bismarck május 11-én azt válaszolta Werthernek, hogy ő Beustot a revanche-politika érdekében mindenre képesnek tartja. A magyarok kívánságai pedig Bismarck szerint egy Ausztriára nézve szerencsés háború esetén nem nyomnának sokat a mérlegben, mert Ausztria a Magyarországnak adott engedményeket úgyis csak átmeneti kivételes állapotnak tekinti. Az osztrák-olasz-francia szövetség létre nem jötte, továbbá Frigyes porosz trónörökösnek Bécsben tett látogatása s az év végén Ferenc József császár-királynak — Beust és Andrássy kiséretében tett — keleti utazása egy rövid békésebb intermezzot teremtettek.

De már 1870 elején ismét komor fellegek vonultak fel. Klacsko Julián lengyel-francia írónak a külügyminisztériumban való alkalmazása, melyben Beust kalandos lengyel terveinek felujítását látták, gyanut keltett Berlinben. De egyenesen megdöbbentő hatást tett, midőn 1870 március havában, tehát oly időben, mikor már mindenki a Francia- és Poroszország közti összeütközés kikerülhetetlenségéről beszélt, Albrecht főherceg hosszabb tartózkodásra Párisba ment. Okául tudományos intézetek megtekintését mondották, valóságban azonban Albrecht főherceg egy Francia- és Olaszországgal közösen Poroszország ellen a jövő tavaszon (1871-ben) viselendő háború haditervét terjesztette Napoleon császár elé.

E haditerv szerint a támadást a franciáknak kellett volna meg-

indítaniok. Kisebb erővel le kellett volna kötniök a poroszokat a Saarnál, főseregükkel pedig átkelni a Felső-Rajnán, hogy ily módon Délnémetországot elvágják az éjszaki részektől. E felvonulás befejezése után a francia seregek egyesültek volna Ausztria-Magyarország és Olaszország seregeivel. A döntő ütközet szinhelyéül a custozzai győző a lipcsei síkságot jelölte meg. A francia tábornokok Albrecht főherceg tervének oly módosítását követelték, hogy a három szövetséges hatalom egyidejüleg üzenje meg a háborút.

Egy „rendesen jól értesült személyiségtől" Wertheimer azt hallotta, hogy Albrecht főherceg ezt a messzemenő ajánlatot missziója elején csakugyan megtette. Hihetetlennek látszik, hogy a főherceg csupán a maga felelősségére merészelt volna tárgyalni III. Napoleonnal. Később óvatosabb lett és egyelőre szerződés nem jött létre, hanem 1870 június 6-án Lebrun tábornok Napoleon megbizásából Bécsbe jött, hogy az ellenségeskedések kitörése esetére keresztülvigye monarchiánk haladéktalan közreműködését. (L. Général Lebrun, Souvenirs militaires, Wertheimernél 596. s. köv.)

Uralkodónk szíve még mindig sajgott az 1866-ban szenvedett vereségtől. Tehát nem zárkózott el a befolyásos udvari körök sugdosó biztatásai elől. De láttuk, hogy 1869 elején hallgatott Andrássy tanácsaira, mikor Beust mint egy őrült akart belerohanni a háborús veszedelembe. Bizonyára tudomása volt Albrecht főherceg terveiről s megengedte, hogy a bekövetkezhető szükség esetére szövetségeket készítsenek elő. De mikor 1870 június 14-én Napoleon követét, Lebrun tábornokot fogadta, mégis ezt mondta neki: „A békét akarom, — arra, hogy háborúba menjek, kényszerítve kell lennem." Ha tetszetős indoka akadt volna, akkor úgy látszik csatlakozott volna Napoleonhoz abban a reményben, hogy Andrássynak és a magyaroknak a Poroszország elleni háborúval szemben tanusított ellentállását leküzdheti. (Lebrun i. m., Werthemier 600 l.)

Félrevezetve Beust biztatása által, Orczynak anyjához írt levele szerint Napoleon meg volt arról győződve, hogy nálunk a revanchesóvárgás elnyom minden más tekintetet. Gramont herceg, ki ekkor már francia külügyminiszter volt, az egyik minisztertanácsban úgy nyilatkozott, hogy monarchiánk egy hadtestet azonnal mozgósítani fog, mihelyt a háború megkezdődik. (Orczy Naplója július 9. Wertheimer id. m. 604. l.)

*

Ilyenek voltak Bécsben és Párisban a dispoziciók azokban az izgalmas napokban, melyek a háború megüzenését megelőzték. Az osztrák háborúpárt csak 1871. év tavaszára tervezte és várta a háború kitörését.

Július 3-án a spanyol kormány elhatározta, hogy Hohenzollern Lipót herceget ajánlja a Cortes-nek királyul az elűzött Izabella trónjára. A herceg megígérte a jelöltség elfogadását.

Július 8-án Benedetti francia nagykövet megjelent Emsben, hol akkor Vilmos porosz király időzött s tiltakozott a Hohenzollern jelöltség ellen. Hohenzollern Lipót herceg Vilmos király tanácsára visszalépett a jelöltségtől, mert „nem akarta, hogy egy alárendelt családi kérdés a háborúra szolgáljon ürügyül".

Július 13-án Vilmos király reggel a fürdősétányon beszélt Benedettivel. Délután pedig szárnysegédével megüzente neki, hogy — mint hivatalosan értesül — Hohenzollern Lipót a trónjelöltségtől visszalépett s ezzel az egész ügy el van intézve.

De a francia kormány nem tekintette azt elintézettnek. Benedetti még aznap újabb kihallgatást kért a királytól. Elébe akarta terjeszteni a francia kormánynak azt az óhajtását, hogy Vilmos kötelezze magát arra, hogy egy Hohenzollern visszatérését a trónjelöltségre soha megengedni nem fogja. Vilmos azt üzente Benedettinek, hogy e pontra nézve tárgyalásba bocsátkozni nem hajlandó. Amit reggel mondott, az ebben az ügyben utolsó szava.

E napokban egész Európát lázban tartotta az a kérdés: lesz-e háború, vagy nem. Sokan még bíztak a béke fentartásában. A közönségnek akkor még nem volt tudomása arról, hogy a porosz-francia háború már három év óta készülődik s hogy a mi külügyminiszterünk is szítja ezt s hogy a császárok küldöttei Bécsből Párisba, Párisból Bécsbe jártak, hogy megkötni próbálják a szövetséget a poroszok ellen.

A spanyol trónjelöltség nem az igazi oka volt a háborús veszedelemnek, hanem csupán az a szikra, mely váratlanul a felhalmozott robbanó anyagok közé hullott.

Én ez időben a Pester Lloyd főmunkatársa voltam. Falk, a lap szerkesztője, minden nyáron két hónapi szabadságra szokott távozni. Ez idő alatt az én nevem szerepelt a lapon mint felelős szerkesztőé. Falk ebben a háborúval fenyegető időben sem akart lemondani szabadságáról. Július 10-én bejött hozzám búcsuzni. Én figyelmeztettem, hogy talán mégis jó volna kissé megbeszélnünk a lap dolgát, midőn a háború kitörni készül. Falk, kinek az esze már az utazáson járt, így felelt: ugyan hagyjuk ezt, hiszen nem lesz háború.

Július 15-én már meghozta a távíró Gramont herceg nyilatkozatát a törvényhozó testületben, mely nyilatkozat teljesen egyértelmű volt a hadüzenettel s a poroszok is annak vették, bár a formaszerinti hadüzenet Berlinben csak négy nap múlva nyujtatott át.

Gramont herceg azt a felvilágosítást adta a meglepett Metternich

hercegnek: Tény, hogy a császár engedni akart, de Ollivier és én megakadályoztuk.

Július 15-én természetesen a hadüzenetről kellett vezércikkeznem. Állást kellett foglalnom és pedig rögtön. Cikkem veleje ez volt: „a monarchia nyilatkoztassa ki semlegességét, a valódi, nem pedig a fegyveres semlegességet. Ragaszkodjunk a semlegességhez még akkor is, ha esetleg Dánia, sőt Olaszország is beleavatkoznék a háborúba. Ne költsünk el mozgósításokra száz milliókat, mint a krimi háború idején. Csak egy esetben lépjünk ki a semlegességből, de akkor azután egész erőnkkel: ha Oroszország akcióba lépne." Így beszélhettem, mert szentpétervári levelezőnktől nemrég érkezett oly értelmű tudósítás, hogy Oroszország katonailag merőben készületlen. Ez igaz volt. Később a berlini kongresszuson Gorcsakov bevallotta Andrássynak, hogy 50.000 embert sem lett volna képes az országból kifelé indítani.

Ily komoly időben kötelessége egy hazafias lapnak tájékozni magát a kormány szándékai iránt. Másnap Andrássyval óhajtottam volna beszélni, de lehetetlen volt, mert a gróf a hadüzenettel egyértelmű Gramont-féle nyilatkozatra július 16-án már Bécsbe utazott. A sajtóosztályhoz pedig hiába fordultam volna, mert tudtam, hogy ez maga is tájékozatlan. Andrássy ez időben nem igen törődött a sajtóval, legfelebb dementik közlésére használta.

Meglátogattam tehát b. Eötvös Józsefet, ki mint legidősebb miniszter, Andrássyt távolléte alatt helyettesíteni szokta. Eötvös jól ismert. Fürdő-utcai lakásán fogadott s barátságosan és hosszasan beszélgetett velem. E beszélgetésre, majd ha Eötvösről magáról írok, talán visszatérek. Most csak annyit említek, hogy Eötvös teljesen be volt avatva Andrássy külügyi politikájába, ennek alapvonalait előttem kifejtette s örömmel győződtem meg, hogy a kitörő háborúval szemben való állásfoglalásom annyira megfelelt Andrássy felfogásának, hogy ha Andrássytól magától kaptam volna információt, akkor sem írhattam volna mást, mint amit írtam.

Nem az egész magyar sajtó mutatta ezt a magatartást. A kellő tájékozás hiányában a legtöbb lap a Beust sajtóirodájából suggerált nótát fújta, melynek mottója „a szabad kéz politikája" volt. Ez homlokegyenest ellenkezett volna a magyar érdekkel s Andrássynak ezt szem előtt tartó politikájával. A szabad kéz politikája, amint azt Bécsben értelmezték, ezt jelentette: egyelőre semlegesnek maradni, de a semlegességet ki nem nyilvánítani, hanem készülni a háborúra s alkalmas pillanatban indulni a poroszok ellen. Bármily kellemetlenül lepte meg Beustot a háború időelőtti kitörése, azért ő nem adta fel a „revanche"-politikát.

A magyar lapok közül legszenvedélyesebb porosz ellenfél volt a „Reform“. Azonban ez sem követelte a francia hadüzenethez való csatlakozást, de neki a semlegesség csak álarc lett volna, melyet mihelyt lehet, elvetnünk kell vala. A Magyarországon akkor uralkodott sajtóanarchiát semmi sem jellemzi úgy, mint az a tény, hogy ennek a lapnak, mely — tudtán kívül — egészen a bécsi „revanche“-politika áramlatában úszott, legtehetségesebb munkatársai benn ültek Andrássy sajtóirodájában.

Bécsben történt valamivel később, mikor Andrássy Schweinitz gróf előtt, ki ez időben már az éjszaknémet szövetség bécsi nagykövete volt, fejtegette politikáját és a Németországgal való barátságos viszony létrehozására való törekvését hangsúlyozta, hogy Schweinitz tábornok ezt jegyezte meg Andrássynak: Különös, hogy azokat a poroszellenes cikkeket Excellenciád sajtóirodájában írják. Andrássyt meglepte ez a nyilatkozat, mely pedig szó szerint igaz volt. A bécsi német nagykövet alaposan ismerte a magyarországi sajtóviszonyokat.

Pár évvel később alkalmam volt megismerkedni Waecker-Gotter budapesti német főkonzullal. Megmutatta azokat a sajtójelentéseket, melyeket a főkonzulátuson napról-napra szerkesztettek s a bécsi nagykövetségnek beküldöttek. Nem holmi halvány lapkivonatok voltak ezek. A poroszok kivágtak minden fontosabb cikket vagy közleményt, mely Bismarckot érdekelhette s ezeket egy mappába ragasztva s a szükséges magyarázatokkal ellátva küldték el mindennap a bécsi nagykövetségnek, honnét azok Berlinbe vándoroltak. Nemcsak Schweinitz, de maga Bismarck jobban volt informálva a magyarországi sajtóról, mint a magyar miniszterek.

*

Gróf Andrássy, kit b. Orczy osztályfőnök a külügyminiszter minden lépéséről pontosan értesített, ezekben az izgalmas napokban tökéletesen keresztül látott Beust ármánykodó politikáján. Tudta, hogy mig szinleg a békét mindig ajkán hordja, a valóságban a háborúra dolgozik. Ha erről egyéb tanubizonyságunk nem volna, meggyőződhetnénk erről abból a beszédből, mellyel Andrássy julius 14-én, tehát azon a napon, melyen Párisban a minisztertanácsban épen csak egy hajszálon, az Eugénia császárné finom hajszálán függött a béke sorsa, a magyar képviselőházban gr. Csáky Tivadar és Horn Ede interpellációjára felelt. Ezek külügyi dolgokban a legjobban informált képviselők közé tartoztak, mert gr. Csáky Tivadarnak Berlinben, Hornnak Párisban voltak összeköttetései. Gróf Andrássy válaszának jellemző passzusa így hangzik: „Törvényeink értelmében, valamint a dolog természetében fekszik, hogy a közös külügyminisztérium csak a két

kormánnyal egyetértőleg intézkedhetik ily nagy fontosságú kérdésben és ebben rejlik, nézetem szerint, a garancia, mely talán még a t. képviselő urat is ki fogja elégíteni.“ (Tehát a garancia, hogy háborúba nem megyünk, abban fekszik, hogy a külügyminisztérium a maga szakállára nem dönthet.)

Ez történt julius 14-én. Julius 15-kén pedig Gramont herceg megtette hadüzenettel egyértelmű nyilatkozatát a francia kamarában. Andrássy julius 16-án Bécsbe ment. Tudta, hogy a háború-párt az utóbbi időben erősen dolgozott. Bizonyára ismerte azt az emlékiratot is, melyet b. Kuhn hadügyminiszter nemrég az uralkodó elé terjesztett.* Tudta, hogy Albrecht főherceg a leghatározottabban a háború mellett van. Arról is volt tudomása, hogy mindezek a tényezők együtt az uralkodót ismét a háború mellett hangolták. És mégis így ír b. Orczy julius 17-én anyjához intézett levelében s ugyanezen napról Naplójában: „Andrássy tegnap megérkezett, jó kedve van, részünkre a legjobbat reméli és azt, hogy a háborút elkerüljük.“

Hogyan magyarázhatjuk meg magunknak Andrássy jó kedvét ebben a válságos pillanatban?

Nézetem szerint így: ugyanazon okból, amiért Beust és az egész háborúpárt kellemetlenül volt meglepetve a háborúnak — szerintök — időelőtti kitörése által, ugyanazon okból ez Andrássynak kellemes

* Kuhn emlékirata szerint a monarchia a háborúval szemben nem maradhat semleges. Ha Franciaország győz, — amit Kuhn biztosra vesz — akkor a monarchiának be kell avatkozni, hogy megmentve Németország területét attól, hogy a franciák a Rajnahatárt elfoglalhassák, visszaszerezze Németországban pozicióját. Kuhn szerint a győzelmes Franciország mit sem tehetne a monarchia ellen, mert hisz az olasz tartományok már úgyis el vannak veszve.

Ha Poroszország győzne és mi semlegesek maradtunk volna, sokkal roszszabbul állana a dolgunk, mert Poroszország az összes német fejedelmeket megfosztaná trónjaiktól, a porosz király kikiáltatná magát német császárnak s a porosz sisak az Inn folyónál azt jelentené, hogy: finis Austriae.

Durva önámítás volna Kuhn szerint azzal vígasztalódni, hogy az osztráknémet tartományok elvesztése után ott volna mendékhelyül Magyarország. A hatalmas Németország — szerinte — nem tűrné, hogy a német folyó, a Duna, továbbra is idegen kézen maradjon. Hatalmába kerítené az egész folyót és a magyarok uralmának véget vetne.

Kuhn mellőzhetetlen szükségességnek tartja, hogy a monarchia a háborúban részt vegyen, még ha egész Európa lángba borul is. Minthogy föltételezte, hogy Oroszország is ott lesz a háborúban, még pedig mint Poroszország szövetségese, Lengyelország fellázítását is belevonta számításaiba. Kész lett volna lemondani Galiciáról, sőt még Déltirolról is, utóbbit Olaszországnak szánta. Kárpótlásul a monarchia megkapná Romániát, Boszniát, Bajorországot, Württemberget és Badent. E merész terv koronája volna a belső viszonyok rendbehozatala, azaz Magyarország államiságának megszüntetése.

meglepetést okozott. Most már biztos volt benne, hogy akármily makacsul harcol is ellene a koronatanácsban a háborúpárt, ő fog győzni. Mert az ő részén volt a legerősebb érv, az a tény, hogy a monarchia a háborúra sem politikailag, sem stratégiailag nem volt elkészülve. Gondoljuk csak meg, hogy a törvényhozások az új védtörvényt 1868 vége felé szavazták meg. A monarchia 1870-ben képtelen volt háborút viselni. De 1871-ben, esetleg 1872-ben már képes lett volna.

Így állt a politikai sakkjátszma a történelmi fontosságú julius 18-iki minisztertanács, vagy amiként — közjogilag helytelenül — nevezni szokták, koronatanács előestéjén.

Előzőleg Andrássynak még sikerült az ingadozó Potocky osztrák miniszterelnököt rávennie, hogy kitartson eddigi békés álláspontja mellett s egyesült erővel igyekezzenek hatni az uralkodóra, kit — úgy látszik — az utóbbi időben a harcias irány ismét maga felé hajlított.

A koronatanácsról szóló alábbi adatok eddig sehol közzétéve nem voltak. Wertheimer azt mondja, hogy „teljesen megbizható egykorú kiadatlan feljegyzések"-ből merítette tudósítását. Ez magyarul azt teszi, hogy sikerült neki hozzáférkőzni ama koronatanács jegyzőkönyvéhez. Érthető, hogy a forrás megjelölésében óvatos körülírással él.

Tekintettel a foganatosítandó intézkedések következményeire, az uralkodó megnyitó beszédében felhívta az értekezlet tagjait, hogy teljes nyiltsággal adják elő véleményüket. Kifejezte továbbá azt az akaratát, hogy a döntés, melyet valamennyi nézet meghallgatása után hozni fog, egyetértőleg és erélyesen hajtassék végre. (Ez a kifejezés háborús döntés valószínűségére.látszik utalni.)

Ő felsége után Beust volt az első felszólaló. Álnok módon a passivitás mellett tört lándzsát s Wertheimer elszörnyűködik a szemérmetlenség ekkora mértéke felett, mely abban mutatkozott, hogy nyilatkozata kirivó ellentétben állott tetteivel. Beust — Orczy Naplója szerint — biztosra vette, hogy a franciák egész Berlinig fognak előnyomulni s azt remélte, hogy sikerül magával ragadni a habozó császárt. A háború kitörésekor mindjárt Drezda megszállását tervezte.

Andrássy ekkor még nem ismerte Beust machinációinak minden részletét, de annyit tudott, hogy a monarchiát Franciaország oldalán bele akarja vinni a háborúba. Jól tudta, hogy amit Beust passivitási politikának nevez, a monarchiát a legnagyobb veszedelembe fogja sodorni.

Andrássy a semlegesség nyilt proklamálását követelte annak határozott kimondásával, hogy míg Poroszország magára marad, addig nem elegyedünk a háborúba. E mellett egyelőre

lovak és más készletek beszerzését s mintegy 300.000 ember mozgósítását javasolta, hogy minden eshetőségre három hét alatt harcképesek legyünk. Ezt az indítványt megtámadta az uralkodó, Albrecht főherceg és b. Kuhn hadügyminiszter. Az uralkodó úgy vélekedett, hogy hadseregünk jelenlegi szervezete mellett félig való felfegyverzést nehezen lehetne keresztülvinni. Nem marad tehát fenn más, mint vagy teljes felfegyverzés, vagy teljes passivitás.

Albrecht főherceg azt a nézetét nyilvánította, hogy szeptember elejére várható a döntő ütközet, még pedig Szászország határán. (Tehát a lipcsei síkon.) Ez az esemény minket tettre fog szólítani. Veszedelmes volna mozgósításunkat erre az időre halasztani, amikor már harckészen állana Oroszország is. Ha szeptember közepén nem tudunk és nem akarunk akcióba lépni, akkor hagyjuk el az egész fegyverkezést. Ha azonban akkorra készenlétben akarunk lenni, akkor tétessenek meg az elő készületek rögtön és erélyesen.

Kuhn b. hadügyminiszter emlékirata értelmében a hadjáratban való részvét mellett szólalt fel.

Beustnak Kuhn a lelkéből beszélt, de nem mert hozzá nyiltan csatlakozni, csak annyit mondott, hogy kerülnünk kell mindent, ami azt a látszatot keltené, hogy Poroszországot támogatjuk, a semlegességi nyilatkozat pedig többet használna Poroszországnak, mint Franciaországnak.

Andrássy erélyesen síkra szállt Beust franciabarát magatartása ellen. Beust akarata ellenére kimutatta, hogy a Napoleonnal való szövetkezést azért nem hajtotta végre, mert őt magát váratlanul lepték meg az események.

Napoleon császár — így érvelt Andrássy — még sohasem fejezte be egyetlen vállalkozását sem s mint a tapasztalat mutatja, gyakran megteszi, hogy szövetségesei megkérdezése nélkül önállóan jár el. Ki kezeskedik nekünk arról, hogy Napoleon nem jut-e hirtelenében megegyezésre a poroszokkal s nem szolgáltat-e minket ki Porosz- és Oroszországnak? Utalt Andrássy arra, hogy közvetlenül az 1866-iki háború kitörése előtt Napoleon azzal az ajánlattal lépett fel Berlinben, hogy Belgium annektálása fejében kész 250.000 emberrel támogatni Poroszországot Ausztria ellen s beleegyezni, hogy Poroszország nyolc millió lelket számláló területet vegyen el Ausztriától. Bismarck akkor ezt az ajánlatot elutasította s jobbnak látta, ha Poroszország maga vívja meg harcát Ausztria ellen. (Bismarck levele Bernstorffhoz Londonba 1870. jul. 23.)

Semlegességi nyilatkozattól s ezzel kapcsolatban saját kezdeményezésünkből eredő oly biztosítással, hogy mindaddig, míg Porosz-

ország magára marad, mi nem avatkozunk a háborúba, Andrássy nagy előnyöket várt. Beust szívósan harcolt két napon át álláspontja mellett, de harmadik napon megadta magát.

Az uralkodó Andrássy javaslata értelmében mondta ki a határozatot.

De Beust még mindig nem adta fel azt a reményt, hogy meghiusítja Andrássy javaslatának keresztülvitelét. A semlegesség proklamálására kész volt, de az Andrássy javaslatának második felét tevő bizalmas közlést ellenezte, tudni sem akart Andrássy ama javaslatáról, hogy ő felsége hivassa magához Schweinitz tábornokot s barátságos formában ismertesse meg vele az okokat, melyek őt részleges fegyverkezésre késztetik. E pontban nem sikerült győzni Andrássynak, mert a tanácskozás vége felé, bár csak pillanatra, ismét fellángolt az uralkodó harcias kedve. Mikor később az események fényesen igazolták Andrássy felfogásának helyességét, joggal utalhatott rá, hogy ha tanácsát megfogadták volna, Vilmos király nem sürgönyözhette volna a cárnak, hogy kizárólag az orosz cár által ránk gyakorolt nyomásnak köszönheti, hogy mi semlegesek maradtunk.

Ez volt ama nagy jelentőségű minisztertanács, vagy mint az osztrákok közjogilag helytelenül mondják, koronatanács lefolyása. De ez nem gátolta Beustot abban, hogy egy 1871-ben Budapesten megjelent röpiratban dícséneket ne zengedeztessen magának, hogy Andrássy harcias törekvéseivel szemben ő mentette meg azt a semlegességet, melyet a koronatanácsban egész erejével megostromolt.

A semlegességi nyilatkozat julius 20-án elment a hatalmakhoz, Andrássy pedig 1870. julius 28-án a magyar képviselőházban megadta válaszát Tisza interpellációjára teljesen oly értelemben, ahogy a koronatanácsban enunciált határozat hangzott. (L. Andrássy Beszédei II. 332. s. köv.)

*

Egy napon Falk beállított. A hadüzenet hazazavarta külföldi nyaralásából. Kedvetlen volt, nem azért, hogy jóslata be nem vált, hanem azért, hogy meg kellett szakítania üdülését.

Egyébként azonban — bár egyenesen Németországból jött — az volt a hite, hogy a franciák fognak győzni. Ez a vélemény a hadműveletek kezdete előtt nemcsak osztrák katonai körökben volt általános.

A Frohner-szállodában minden pénteken u. n. halebéd volt. Előkelő társaság jött itt össze, olyan urak mint Hollán Ernő, Horváth Boldizsár, magasabb rangú tisztviselők, bírák. Falk és én is tagjai voltunk ezen asztaltársaságnak. A háború kitörését megelőző napokban nemcsak a pezsgő, hanem a politizálás is erősen folyt. Lesz-e háború

s ha lesz, ki fog győzni? Az egész társaság véleménye az volt, hogy háború talán nem lesz, de ha lenne, a franciák elvernék a németeket. A francia gloire-ban való hit uralkodott akkor még a lelkeken. Hát Ön mit szól a kérdéshez? — fordult hozzám Hollán. — Én hallgatok — felelém — mert nem akarok ellenkezésbe jönni a közvéleménnyel. Megütköztek rajta, hogy a németek győzelmét lehetőnek tartottam.

Falk hazatérése után most már én kezdhettem meg szokásos nyári szabadságomat. Hová menjek? Á Berlin, à Berlin! — hangzott akkortájt a boulevardokon. Miért ne mennék Berlinbe é n, — gondolám. Hisz nekem könnyebb lesz odajutni, mint a franciáknak.

Elutaztam, de nem egyenesen Berlinbe. A Németországban való bolyongás rendkívül érdekes volt ez időben. Ezredeikhez bevonuló fiatalemberekkel voltak tömve a vonatok. Más vonatok beláthatatlan kocsisorai szállították a katonákat a harctérre. Az óriási mozgás-, nyüzsgésből kiérzett az idők rendkívülisége. Az emberek kevesebbet beszéltek, mint rendesen. Látszott, hogy mindenki a maga gondolataival van elfoglalva. Más a háború, ha a kávéházi asztalnál beszélünk róla, mint hogyha a csatatér felé szállít bennünket a zakatoló vonat. Komolyság, elszántság ült az arcokon.

Útitársaim csupa olyan fiatalemberek voltak, kik külföldről, a Balkán félszigetről, Magyarországból is, siettek haza, hogy a háborúba vonúljanak.

Mikor Berlinbe érkeztem, már Weiszenburg, Wörth és Spicheren után voltunk. (Aug. 4. és 6.) Amint droschkém a pályaudvarról a városba vitt szállásom felé, a hosszú egyenes utcákon máris feltünt a sok fekete zászló. Ezek azt jelentették, hogy annak a háznak halottja van a csatatéren.

Tehát ilyen ez a híres „frischer, fröhlicher Krieg“, még ha győzelmes is — hátulról nézve! Bizony soha ennél hazugabb frázist nem találtak fel. Halál, gyász, siralom, pusztulás — ez a háború.

Szomorú város volt ekkor Berlin. Körülbelül egy hétig időztem benne és környékén. A Thiergarten és a potsdami parkok árnyas útjain csend, némaság mindenütt. Még a lehulló falevél is arra emlékeztetett, hogy arra messze nyugaton fiatal férfiak százezrei néznek szembe az enyészettel. Az utcák zászlóerdejét lengető nyugati szellő, mintha ezernyi haldokló utolsó sóhaját hozta volna szárnyain.

Az utcasarkokon nagy falragaszok hirdették a legújabb ütközeteket, az elesettek, sebesültek számát, részben neveit is. A falragaszok előtt embercsoportok, megnyúlt komor arcok, új híreket kereső szemek. Él-e a harctérre vonult testvér, gyermek, rokon vagy jó barát?

A vendéglőkben, cukrászdákban — kávéházak akkor még Berlinben nem léteztek — mindenütt csak a háborúról, elesettekről,

sebesültekről beszéltek az emberek. A nemzeti dicsőségről kevés szó esett, pedig ekkor már a poroszok derekasan megindultak a győzelem felé vezető úton.

Ha reggel szállásomról sétára indultam, először is a falragaszok meg az ujságok híreit kereste szemeim. Majd mindennap új csaták híre. A fekete zászlók szaporodtak. A német csapatok már túl voltak a Vogézeken.

Weiszenburg, Wörth, Spicheren után egy kis szünet. Azután jött:

Augusztus 14. Courcelles. Újabb fekete zászlók.

Augusztus 15. Vionville. Több fekete zászló.

Augusztus 16. Mars la Tour. Még több fekete zászló.

Augusztus 18. Gravelotta — a háború legvéresebb csatája. Legtöbb fekete zászló.

Betévedtem a múzeumba. A véletlen úgy akarta, hogy ciceroném itt is azokra az egyiptomi múmiákra hívta fel figyelmemet, melyekben a berlini múzeum oly gazdag.

Hát már sohasem menekülhetek ki ebből a hulla-atmoszférából? Egy este elhatároztam, hogy elmegyek egyikébe azoknak a híres mulatóhelyeknek, melyeket „minden idegen" meg szokott látogatni. Ily elhatározás talán rosszul vágott a komor napokhoz. De hát Shakespeare is belesző tragédiáiba egy-egy víg jelenetet. Az Olimpus lakói is megengedtek maguknak egy-egy jó napot, ha elunták magukat ott fenn a magasban. Ilyen gondolatokkal mentem a kiszemelt mulatóhely felé.

Egy nagy és több kisebb terem, máskor a vígság tombolásának tanyái. Most is egész sereg cicomásan öltözött nő kavargott e termekben. Csak itt-ott szórványosan egy-egy hímnemű alak.

A női elem e túlnyomósága szinte megdöbbentő volt. E hölgyikék — bocsánat a szóért, mert mind magasak és csontosak voltak — kérdő szemeket vetettek rám, mintha azt mondanák: uraságod úgy látszik idegen Vígságot kerestem s íme egy Madáchi jelenetet találtam.

Sok volt a némber, kevés a — fóka!

III.

A miniszterelnök julius 28-án adta meg a választ Tisza Kálmánnak, valamint Madarász és társainak a külügyi politika tárgyában hozzá intézett interpellációira. Válasza — mint ez másképp nem is gondolható — teljesen megfelelt a közös minisztertanácsban szótöbbséggel hozott s az uralkodó által enunciált határozatnak. A miniszterelnök tudatta a képviselőházzal, hogy a háború hivatalos notifikációjának napján, vagyis julius 20-án a közös miniszterium körlevelet intézett Európa minden udvarához, melyben Ausztria-Magyarország neutralitása kimondatott. Kijelentette, hogy a kormány nem felelne meg a monarchia érdekeinek és nem találkoznék a közvéleménnyel, ha a neutralitásnak oly formát akarna adni, mely bármely hatalmat feljogosítana arra, hogy ebben kihívást lásson. De nem szándékozik teljesen tétlenül és fegyvertelenül bevárni a hadjárat esélyeit. Legnagyobb megnyugvást keltett Andrássy beszédének következő paszszusa: „Valamint a kormány, mint már szerencsém volt kifejezni, el van határozva a birodalom függetlenségét, biztosságát és érdekeit minden irányban megvédeni, úgy a kormányban és döntő körökben egyáltalán nincs meg az a szándék, hogy a Németországban 1866-ban felhagyott állás visszaszereztessék, ami az én meggyőződésem szerint is a birodalomra hasznot nem, de kárt és veszélyt hozhatna". (Általános élénk helyeslés.)

Tisza teljes örömét és megnyugvását fejezte ki a német politika felől tett nyilatkozat felett. A Madarász-féle interpelláció aláírói közül pedig a legszélső baloldal egyik tagja Csanády Sándor szintén elismerését fejezte ki afelett, „hogy a kormány nem kiván a német nemzet magasztos törekvései elé gátat vetni."

Andrássy teljes joggal beszélhetett úgy, ahogy beszélt. A julius 18-iki közös minisztertanács határozata után nem is lett volna joga másképp beszélni.

De a katonai „revanche"-párt és Beust maga csak látszólag hajoltak meg a közös minisztertanács határozata előtt. El voltak határozva ezt kijátszani s az eseményeknek a gyakorlatban e határozattal ellenkező irányt adni.

Ugyanazon a napon, melyen a monarchia neutralitási nyilatkozata a hatalmaknak elküldetett, azaz julius 20-án, Beust titokban,

Andrássy tudta nélkül, Metternich párisi nagykövetünknek ezt írta: „Ismételje a francia császár és miniszterei előtt, hogy híven a kötelezettségekhez, amint ezek a mult év végén a két uralkodó közt megállapítva lettek, mi Franciaország ügyét a magunkénak tekintjük s a lehetőség határain belül fegyverei sikeréhez hozzá fogunk járulni".

A jegyzék ezután előadja, hogy mivel Ausztria-Magyarország közbelépése maga után vonja Oroszországét, Ausztria-Magyarországnak azon kell lennie, hogy Oroszország semlegességéből mindaddig ki ne lépjen, míg az előhaladott évszak csapatai összevonását rá nézve lehetetlenné nem teszi. Ezután pedig így folytatja: „Ilyen körülmények között e szó: neutralitás, amelyet nem sajnálat nélkül ejtünk ki, parancsoló szükség reánk nézve. De ezt a semlegességet csak eszköznek tekintjük, hogy közelebb jussunk politikánk valóságos céljához, az egyetlen eszköznek, hogy hadi készülődéseinket befejezzük anélkül, hogy kitennők magunkat Poroszország vagy Oroszország időelőtti támadásának". Gramont herceg állítása szerint Metternich ugyanazon a napon, amikor vele e jegyzéket közölte, azt az írásbeli nyilatkozatot is tette, hogy „szemben azzal az állapottal, amelyben a háború Ausztriát meglepte, ez szeptember eleje előtt nem szállhat síkra". Ugyanakkor Gramont, Vitzthum és Metternich megállapították alapvonásait, sőt cikkeit annak a szerződésnek, amely szerint Ausztria fegyveres semlegessége valóságos együttműködéssé alakulna át Franciaországgal Poroszország ellen. (L. Kónyi, Beust és Andrássy 30—31. l.)

Ezekből megértjük, miért küzdött Beust a julius 18-iki „koronatanácsban" körömszakadtáig Andrássy javaslatának ama része ellen, mely szerint Ő felsége az Éjszaknémet szövetség nagykövetét magához hivatta volna s ennek útján bizalmasan szavát adta volna Vilmos királynak, hogy akárhogyan alakuljon a helyzet, ő mind Franciaország, mind Poroszország irányában a legpártatlanabb jószomszédi viszonyt fogja fentartani.

Andrássy Beustnak Metternichhez intézett titkos jegyzékéről semmit sem tudott. A háborúpárt machinációit gondosan titkolták előtte. Beust a julius 18-iki közös minisztertanács után már bukott embernek látszott. A reakcionáriusok terve ez időben az volt, hogy b. Hübnert teszik Beust helyébe. B. Hübner, ki ez időben Amerikában utazott, sietve, egy heti időzés után visszatért Bécsbe, de már későn jött. Beust a császárnál ismét felülkerekedett.

A weiszenburgi, wörthi és spichereni német győzelmek lehetetlenné tették ugyan a francia császárral történt, fentebb említett megegyezés végrehajtását, de azért Beust nem adta fel háborús terveit.

Most már azt az újabb tervet gondolta ki, hogy Oroszországot összeveszíti Poroszországgal. Ez irányban tett lépéseit is titkolta Andrássy előtt.

Eddig azt hittük, hogy az oroszok kezdték a közeledést, mivel megijedtek a németek augusztus 12 és 15-ike közti győzelmeitől. Legalább Beust, mikor az Oroszországgal szövögetett terveket Andrássy előtt tovább nem titkolhatta, ily színben tüntette fel a dolgot előtte s azt ajánlotta Andrássynak, hogy az orosz előzékenységre hasonló előzékenységgel feleljünk s fogjunk kezet az orosszal az ő általa — Beust által — indítványozott közös mediációra, melynek célja Franciaország integritásának megmentése lett volna.

Most már tudjuk, hogy nem így történt a dolog. Mikor a Franciaországgal való, szeptember elejére tervezett, együttműködés dugába dőlt, akkor Beust maga kezdte a közeledést Oroszországhoz és pedig azzal, hogy az Oroszországra nézve oly terhes 1856-iki párisi szerződés megváltoztatásának javaslatát, — mellyel egyszer 1867-ben már Oroszországot megnyerni megpróbálta — most ujból felvetette. Schweinitz gróf ugyan csak azt írta Bismarcknak, hogy Beust ezt az ajánlatot csupán tervezte, de Orczy azt írja naplójában szept. 12-én, hogy ez az ajánlat tényleg megtörtént. (L. Wertheimer, Andrássy élete, 640. l.)

Hogy erre Sándor cár, aki tudta, hogy hova céloz Beust javaslata, barátságos arcot mutatott, az nagyon érthető. Beust és a „revanche"-párt már biztosan számított az Oroszországgal való kooperáció sikerültére s ez eszmének már Lónyay közös pénzügyminisztert is megnyerték. Sándor cár azonban Beust kisérletéről rögtön tudósította Bismarckot. Esze ágában sem volt Ausztria-Magyarországgal kooperálni Poroszország ellen. A párisi szerződésre vonatkozó jó tanácsot azonban megfogadta s mikor erre az időpontot legalkalmasabbnak tartotta, elő is állott a Pontus-kérdés felvetésével.

Beust felsülése tökéletes volt. „Beust és szegény Chotekünk Péterváron — írja Orczy Naplójában 1870. szept 12-én — elfujhatnák a nótát arról, hogy betörték az orrukat a pétervári kabineten, azért a föltevésért, hogy velünk majd cause commune-t csinálnak Poroszország ellen."

Ezekről a mesterkedésekről Andrássy csak akkor értesült, mikor Bécsbe már megérkezett Chotek jelentése az orosz kormánynál kifejtett fáradozások sikertelenségéről. Mikor megtudta, nagy haragra lobbant, mert most már Oroszország levetette az álarcot és követelte fegyverkezéseink beszüntetését. Nemsokára pedig többet is tett: előállott a Pontus-kérdéssel.

Míg Beust kapkodó eljárásával egyik kudarcot a másik után vallotta, azalatt ő és a revanche-párt nem szünt meg a császárt And-

rássy ellen izgatni, ilyenforma modorban: Nyitva állt volna az út Berlinbe, de Andrássy nem akarta, hogy Felséged megszerezze magának ezt az elégtételt. Ugyanakkor Beust a külföldi sajtóban azt hiresztelte Andrássyról, hogy minden áron bele akarta vinni a háborúba a monarchiát. Később a delegációk előtt is (decemberben) folyton azt állította, hogy a felelősség a hadsereg felszerelésére kívánt öszszegekért kizárólag a két miniszterelnököt, Andrássyt és Potockit terheli. (L. Lederer, Andrássy Beszédei, II. 333. l.)

Hiába mondotta meg Andrássy magának Thiers-nek, ki szeptemberben körutat tett az európai udvaroknál, hogy ezeket a Franciaország érdekében való akcióra indítsa, — hogy ő a franciákkal karöltve folytatandó revanche-politikának ellene volt, hiába igyekezett másfelől Schweinitz tábornokot meggyőzni, hogy Poroszország semmi hálával nem tartozik Oroszországnak azért, mintha Ausztria-Magyarországot a háborúban való részvételtől ő tartotta volna vissza. Még Bismarckra magára sem maradtak hatás nélkül az Andrássyról rendszeresen terjesztett valótlanságok. Ez irányban, Beust machinációin kívül, hatással voltak Waecker-Gotter budapesti éjszaknémet főkonzul jelentései is, ki azt írta Bismarcknak, hogy Andrássyt szive Franciaországhoz húzza s hogy ebben őt megerősíti hasonló érzelmű felesége is s hogy csak a fényes porosz győzelmek vetettek véget a kemény harcnak feje és szíve között. (L. Waecker-Gotter levelét Bismarckhoz nov. 20. Wertheimernél, Andrássy Élete 644. l.) Waecker-Gottert, ki a poroszellenes budapesi ujságcikkeket napról napra elküldötte Schweinitz-nek, úgy látszik mégis tévedésbe ejtette az a körülmény, hogy ama cikkek egy részének szerzői a budai sajtóirodában ültek, ami szószerint, de csak szószerint volt igaz.

Rendkívül érdekesek e tekintetben azok a levelezések, melyeket Wertheimer a porosz állami levéltárakból napvilágra hozott. Schweinitz tábornoknak Bismarckhoz intézett leveleiből látjuk, hogy Andrássynak vele folytatott beszélgetéseiből átcsillámlott az az aggodalom, hogy Poroszország és Oroszország közt a kelet jövőjére nézve valami megállapodás létezik. Bismarck azt írja Schweinitznek, (1870. okt. 3.) hogy különös, hogy éppen az a két ország, mely Poroszországnak legtöbbet köszönhet, t. i. Olaszország és Magyarország, leghálátlanabbnak mutatkozik Poroszország iránt. Ezek a nemzetek jobban rokonszenveznek ellenségeikkel, mint azokkal, akikről tudják, hogy köszönettel tartoznak nekik. Ez időben tehát Bismarck félre volt vezetve Andrássy politikai magatartására nézve.

Érdekes, mily világosan fogta fel a német kancellár Magyarország helyzetét a francia-porosz háborúval szemben: „Vagy az lesz — írja gr. Schweinitznek — hogy a szövetkezett Franciaországot

és Ausztriát leveri az osztrák közbelépés által felidézett porosz-orosz szövetség. Ez esetben aztán az az elkeseredés és bizalmatlanság, amelyet Magyarország viselkedése Németországban támasztana, önként érthetőleg további gyümölcsöket is teremne. Vagy pedig Ausztria és Franciaország győznének: akkor kétségtelenül helyre állana az (osztrák) központi kormány képessége, hogy Magyarországot ismét az 1866. előtti állapotba juttassa. Hogy az akarat is megvan ehhez, azt Bécsben és Pesten jobban kell, hogy tudják."

Bismarck felfogása lényegileg fedi Andrássynak és a magyar vezető politikusoknak véleményét s ez a felfogás megadja a kulcsot Andrássy magatartásához.

Mikor az Oroszországhoz való közeledési kisérlet is csütörtököt mondott, akkor már semmiféle mesterkedés sem rejthette el az uralkodó előtt, hogy Beust politikai belátása és előrelátása nem állja ki a próbát, s hogy nyughatatlan ide-odakapkodása csak kudarcoknak teszi ki a monarchiát. Beust ekkor már tökéletesen lejárt államférfi volt azok szemében is, kik addig őt bizonyos célok elérésére legalkalmasabb közegnek tartották. Bukása valószínűleg már 1870. vége felé bekövetkezett volna, ha Oroszország 1870 okt. 31-én elő nem áll azzal az egész Európában óriási feltünést keltő jegyzékével, melyben kijelentette, hogy az 1856-ki párizsi szerződésnek 11. §-át, mely a Fekete-tengert neutralizálta és a parti államoknak, tehát Oroszországnak is megtiltotta, hogy e tengeren hadihajókat tartsanak, többé kötelezőnek nem tekinti.

A Pontus-kérdés felvetése egyelőre megmentette Beustot. „Nous lui avons rendu un grand service, sans le circulaire il ne serait plus chancelier" — mondá Novikov Schweinitz tábornoknak 1870. novemberében.

Sajátságos volt Beust viselkedése a Pontus-kérdés felvetése alkalmával. Először úgy tett, mint a gyermek, aki rosz fát tett a tűzre: a november 9-én a jegyzéket átnyújtani akaró Novikovot nem akarta fogadni. Az volt a kifogása, hogy neki Veveybe utazó családja elkisérése végett Münchenbe kell utaznia, maradjon a jegyzék átnyújtása november 12-re, mikor Münchenből visszatér. Csakis Orczy sürgetésére fogadta mégis Novikovot. Ekkor azonban három napig teljesen titokban tartotta a jegyzék létezését. Sőt mikor a Pester Lloyd november 12-kén egy bécsi táviratot közölt, mely szerint Oroszország közölte a portával, hogy a Fekete-tengerre vonatkozó szerződési pontot magára nézve kötelezőnek nem tartja, Beust az ő félhivatalos lapjában a Fremdenblattban valótlannak jelenttette ki azt a hirt, mintha ily orosz jegyzék egyátalán léteznék.

Mi lehetett Beustnak a célja ezzel a bujkálással? Egyetlen

ember volt, akivel Beust ezt a nevezetes dolgot mingyárt az átnyújtás napján tudatta. Magához hivatta Rothschild bárót s közölte vele a hirt. A november 10-ki tőzsde reggel még kitünő hangulatban volt, s a hausse-irányzat uralkodott. Ekkor egyszerre a Todesco ház mint eladó lépett fel s a papirok rohamosan kezdtek esni.

Beust már máskor is, névszerint 1868-ban kimutatta, hogy van érzéke a börze mozgalmai iránt. Akkor a török sorsjegyeknek a bécsi börzén való kotirozása érdekében exponálta magát. Ő és Gramont herceg, akkor bécsi francia nagykövet, ebben az üzletben egy millió frank erejéig voltak érdekelve. Az osztrák szabadelvű miniszterium ellenezte a török sorsjegyek kotirozását s ma már bebizonyított dolog, hogy Beust e miatt buktatta meg.

Más oka is volt Beustnak arra, hogy az orosz jegyzékkel szemben való állásfoglalást halogatni igyekezzék. Az a körülmény, hogy az ő biztatásának része volt abban, hogy Oroszország a Pontus-kérdést felvetette, arra indította, hogy igyekezett Anglia mögé bújni. S ebben célt is ért, mert ő csak november 14-kén tárgyalta az orosz jegyzéket minisztertársaival, Anglia pedig nyomban a jegyzék átvétele után, november 10-én már megadta és pedig meglehetős gyengén tartott válaszát.

Andrássyval Orczy már november 10-én közölte bizalmasan az orosz jegyzéket. Andrássy számított rá, hogy a Pontus-kérdés felvetése felháborodást fog előidézni egész Európában. A párisi szerződés megsértését az aláíró hatalmak annak idején casus belli-nek nyilvánították Ha nem zárkózhattak is el a hatalmak az elől, hogy Oroszországnak nagyon fáj a szerződésnek a Fekete-tengerre vonatkozó határozata s hogy alkalomadtán elő fog állani a szerződés reviziójának javaslatával: az a kategorikus és kiméletlen forma, ahogy ezt most megtette, mégis méltán feltünést keltett s éles ellentétben állott az orosz diplomácia szokott sima modorával.

Andrássy tehát kiváncsian várta Beust hivatalos közlését az orosz jegyzékről. Várt, de sem november 11-én, sem 12-én reggel nem jött semmi tudósítás. Tehát felment Bécsbe s ott megütközéssel tudta meg, hogy Beust november 10-én Münchenbe utazott.

Ennek a müncheni utazásnak is nem a családja elkisérése volt az igazi oka, hanem az, hogy Versaillesban e napokban folytak a tárgyalások Bismarck és a délnémet államok képviselői közt a német birodalmi központi hatalom jogköréről és Beust bajor közvetítéssel rá akarta venni Württemberg képviselőit, hogy ne írják alá a szerződést. Ilyen utasítás ment is Versailles-ba és Mittnacht és Sukow württembergi képviselők azonnal haza utaztak és benyújtották lemondásukat. A württembergi király erre meghátrált, elfogadta a szerződést, mire azután Bajorország is felhagyott ellenzésével.

Beust emlékirataiban keveset foglalkozik a Pontus-kérdéssel, külügyminiszterségének e szomorú fejezetével. Azt akarja bebizonyítani, hogy Anglia lanyha magatartása okozta a meghátrálást. Ha úgymond Anglia a Bismarcknak rokonszenves Odo Russel helyett egy keménynyakú emberét küldötte volna Versailles-ba, s megkérdezte volna Bismarcktól, hogy kész-e csatlakozni az Oroszország ellen való együttes eljáráshoz s ha Poroszország erre kész lett volna, akkor Gorcsakow kénytelen lett volna meghátrálni.

„Az ember nem hisz szemeinek!“ — írja Kónyi, aki közvetlenül Andrássytól kapta információit. „Ugyanaz a Beust írja ezeket, aki az orosz jegyzéket napokig hevertette, félhivatalos lapjában létezését is letagadtatta, sőt miután a jegyzéket felolvasták előtte, elutazott Bécsből, úgy hogy a hatalmak, melyek éppen ebben a kérdésben Ausztria-Magyarországtól várták az irány megjelölését s kiknek képviselői ezért megbizásukhoz képest szünet nélkül ostromolták a külügyminisztériumot, csak azt írhatták haza, hogy Beust úr nincs Bécsben. Mintha a Kelet ügyeihez éppenséggel semmi közünk sem volna, november 10-én nyugodtan Münchenbe utazott, ott áskálódott Bismarck német politikája ellen, 14-én tárgyalta az ügyet minisztertársaival és Andrássyval, megbuktatta ennek a hatalmak együttes fellépésére irányuló indítványát és csak 16-án felelt a jegyzékre, ugyanazon szellemben, mint Anglia már 10-én tette: s emlékiratában ő hányja szemére Angliának, hogy miért nem kérdezte meg 22-én Bismarcktól, kész-e valamely együttes lépéshez csatlakozni“. (Kónyi: Beust és Andrássy 71. l.)

Novikov később egy alkalommal megkérdezte Andrássytól: hát ön mit tett volna, ha ön lett volna a külügyminiszter? „Elnyelettem volna önökkel körjegyzéköket papirosostul együtt!“ volt Andrássy felelete.

Meg kell adni egyébiránt, hogy Gorcsakow nagyon jókor vetette fel a Pontus-kérdést. Az az állítása Beustnak, hogy Gorcsakow ez ügyben előzetesen megegyezett volna Bismarckkal, feltétlen hitelességű bizonyítékokkal meg lett cáfolva. De hogy Bismarck, ki akkor Versailles-ban Páris ostromával és a német birodalom megalapításával volt elfoglalva, Ausztria-Magyarország és Anglia lanyha magatartásával szemben józan ésszel nem húzhatott ujjat Oroszországgal, azt felesleges magyarázni. Franciaországtól, mely annak idején óriási áldozatokkal legfőbb kiküzdője volt a párisi szerződésnek s mely most ezer sebből vérezve legyőzője lábainál feküdt, nem lehetett ellenkezést várni. Olaszország mostanában tette rá kezét Rómára, örült, hogy egyesülési nagy munkájában nem zavarják. Törökország pedig, melynek első sorban a bőrére ment ez a dolog, bölcsen hall-

gatott, mert miután a többi aláírók mind cserben hagyták a szerződést, az ő ellenzése Oroszország hadüzenetét vonta volna maga után.

A Pontus-kérdés — Bismarck tanácsára — a londoni konferencia elé utaltatott, mely 1871. márciusig rágódott rajta. A hatalmak egy akadémikus jellegű és magától értetődő elvi deklaráció kiséretében, hogy t. i. nemzetközi szerződések csak az összes aláírók beleegyezésével változtathatók meg, a lényegben megadták Oroszországnak, amit kívánt.

*

A 60-as évek végén és a 70-esek elején egy fürdő-utcai kávéház, a „Kávéforrás" főhadiszállása volt egy író- és zsurnalisztatársaságnak, melynek magvát a Rákosi „Reform"-jának szerkesztősége alkotta. Ágai Borsszem Jankója, mely akkor virágzása tetőpontján állott s az ellenzékre nézve félelmesebb volt a komoly politikai lapoknál, félig-meddig szintén ebben a szellemi kohóban készült el. E lapok szorosabb értelemben vett munkatársain kívül mint szívesen látott vendégek ellátogattak a kávéforrási asztalkörhöz mások is: Szilágyi Dezső, Márkus István, Rothfeld Soma, Toldy István és többen, akik már nincsenek életben. Rákosi Jenő, Ágai Adolf, Dóczi Lajos, b. Kaas Ivor még ma is díszei annak az életpályának, melynek akkor részben még kezdeténél tartottak. E sorok írója is elég gyakran megjelent ott s az órák, melyeket ott töltött, ma is kedves emlékei közé tartoznak.

Egy téli estén a miniszterelnökségi sajtóosztály egyik tagja — de miért ne mondanám meg, hogy Dóczi Lajos miniszteri fogalmazó volt — egy bizalmas kérdéssel fordult hozzám: nem volnék-e hajlandó elvállalni a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetését, ha az nekem felajánltatnék. A kérdés komoly természetének megfelelt válaszom: hogy ezt a dolgot magával Andrássyval kellene megbeszélnem.

Pár nap mulva levelet kaptam Toldy Istvántól, ki Ludassy távozása után az osztály vezetésével bízatott meg, hogy Andrássy kéret, látogatnám meg. Ez megtörtént. Hosszasan, tovább egy óránál beszélt velem a miniszterelnök. Ez időben igen sok külföldi lapot olvastam s tájékozottságom a nagy aktuális kérdések körül bőségesen elég volt arra, hogy ezekről a miniszterelnök beható társalgást folytathasson velem. A németek Páris kapitulációjánál tartottak, a londoni konferencia a Pontus-kérdésen rágódott. Minket gróf Széchen Antal képviselt ott. Egyébiránt ez a kérdés annyira el volt rontva, hogy előre lehetett látni a konferencia eredményét, illetőleg eredménytelenségét. Azt rögtön látta Andrássy, — ha ugyan eddig is nem tudta volna, — hogy külügyi politikájának alapvonalait ismerem. Alkalmat vettem egyébiránt magamnak már ekkor, hogy rámutassak

a bécsi sajtóiroda Andrássy ellen irányzott aknamunkájának egyes nyomaira. Andrássy erről alaposabb tájékozást nagyúri büszkeségből, vagy nonchalanceból addig úgy látszik nem szerzett.

De hát azt végre maga is belátta, hogy a sajtóval többet kell törődnie, mint eddig. Megmondta nyiltan, hogy megnyertem rokonszenvét és bizalmát. Hogy rám az első behatóbb szellemi érintkezés e nemes, nyilt, egyeneslelkű, lángeszű államférfival mily hatást tett, azt ha akarnám, sem tudnám méltóan ecsetelni. Nem titkoltam, hogy nem szándékozom a bürokrata pályán megöregedni, mindazáltal, míg ő áll az ügyek élén, szívesen bocsátom erőmet rendelkezésére. De van egy bökkenő! Nekem még két évi szerződésem van Falkkal, természetes, hogy ha ő fel nem ment, szavamnak rabja vagyok. Ezt bízza rám, ezt elvégzem én Falkkal, mondá ő. Egynémely részletkérdés elintézése után búcsút vettem a gróftól.

Falk pár nap mulva, miután Andrássy beszélt vele, igyekezett lebeszélni távozási szándékomról. Még azt is mondta, hogy ő már fáradt ember, néhány év mulva falusi jószágot vesz magának és visszavonul. Akkor biztos számomra a főszerkesztői állás.

Az akkor negyvenkét éves, ereje teljességében levő férfiúnak megmondtam, hogy e szándéka keresztülvitelét erkölcsi lehetetlenségnek tartom. Egyébiránt engem Andrássyval szemben szavam köt. Ha a szerződés betűjét ellenem alkalmazni kívánja, maradok, különben nem. Falk engedett s mindnyájunk örömére még harmincöt esztendeig jó egészségben szolgálta a közügyet, mint publicista és képviselő.

Új állásomba csupa régi jó ismerős és kolléga társaságába léptem be. A hivatal élén Toldy István miniszteri titkár állott, mint belletrista és publicista egyaránt kitünő erő. Soha egy árnyalattal sem mutatta, mintha rosszul esett volna neki, hogy egy új, nálánál nem sokkal idősebb embert tettek helyette a hivatal élére. Derült világnézetű s nemes gondolkodású férfi volt, kinek lelkéhez nem fért perfid gondolat. Meghajtom zászlómat negyven év mulva emléke előtt, miután a halál harmincegy évvel ezelőtt letétette vele nagyra hivatott tollát. Ő egyébiránt szabadon választhatta meg a hivatalban munkakörét s nemsokára hozzá fogott „Öt év története" című munkájának megírásához, mely amaz évek történetéhez ma már értékes forrásmunka-számba megy.

Ott volt a hivatalban a fiatal Dóczi Lajos, ki sikerült Faust-fordításaival akkortájt indult neki a Parnassusnak, melynek havasi rózsáiból azóta oly kényelmes pihenő ágyat vetett magának. Ott volt Berczik Árpád, kinek bőségszarújából az azóta lefolyt negyven év alatt sem fogyott ki az adományok özöne, mellyel nemzetének kedveskedett, mert ez a bőségszarú ép oly kimeríthetetlen, mint az

ő kedélyének derültsége. Mindazok közt, akik vele egykorúak vagyunk, ma is ő a legfiatalabb.

Ott volt közöttünk b. Kaas Ivor, ki nemrég tért haza a keletázsiai expedicióval megtett nagy útjáról. A földkörüli út neki kevés volt, mert ő lelkével az eget ostromolta. Kaas, mint a többi kolléga, lelkes híve volt a deákpárti politikának. Valóban ennél fényesebb táborkar nem védhette volna Deák nagy művét az akkori ellenzék ostroma ellen. Kellő irányítás mellett bizonyára képesek, s egynek kivételével, készek is lettek volna képviselni és támogatni Andrássy nagy külpolitikai akcióját is. Kitűnt ez később Dóczinál, aki ez időben szintén a kávéforrás poroszellenes levegőjét szitta s gondolatban, érzésben ahhoz a milieu-höz húzott, melyben élt s később Andrássy oldala mellett mégis egyik leghűségesebb harcosa lett annak a politikai iránynak, melyet a nagy gróf képviselt.

A táborkar tehát meglett volna: egész serege a genie-knek. De hol volt a hadsereg? Talán a jó Medve Imrét tegyem meg hadseregnek, ki mint Tatár Péter ismert és kedvelt népíró volt akkoriban. De hát akármily tiszteletet gerjesztők voltak az ő nevei: medve és tatár — ettől ugyan az ellenfél meg nem szaladt. Az ő szép lengő szakálla, mely ma már hófehéren verdesi az ő becsületes mellét, végre sem takart valami nagy publicistikai erőt. Meg aztán egy ember csak egy ember, még ha két neve van is.

Egy csapatja a genie-knek, kik a hivatalban verseket írtak — a versek közül azok szolgálták legjobban a politikát, melyek a Borsszem Jankóban jelentek meg — szóval csupa lángelmék, akik Pegazusaikon lovagoltak. Ezeknek a generálisa leszek hát én, az egyetlen földön gyalogló tagja ennek a hivatalnak. Hála mindnyájatoknak, hogy soha sem beszéltetek velem a Pegazus hátáról.

Ami b. Kaas Ivort illeti, ő a sorsnak különös iróniája folytán tévedhetett bele a keletázsiai expedicióból ebbe a sajtóirodába, melyet bizonyára ő maga is csak átmeneti állomásnak tekintett. Ekkora tehetséggel, az egyéni felfogásnak minden alkut és alkalmazkodást eleve kizáró szenvedélyességével, hogy valakiből félhivatalos ujságírót lehessen faragni — az még gondolatnak is képtelenség. Kaas Ivornak nagy tehetségével és erős individualizmusával egyenlő magaslaton állott az ő becsületessége. Ő nyiltan és határozottan kimondta, hogy nem hajlandó támogatni Andrássy külügyi politikáját. Én pedig hasonló nyíltsággal és határozottsággal kimondottam, hogy ebben a hivatalban csak egy politika lehetséges, az Andrássy Gyuláé.

Mikor ezt Andrássynak elmondottam, — jelen volt a majdnem mindennapos Kerkapoly is — távol vala tőlem, hogy valami tragikusan vegyem a dolgot, inkább a humoros oldalát domborítottam

ki. A többit jóságosan és tapintattal elintézte a kedves és szelid Kandó Kálmán miniszteri tanácsos, aki mindig jó barát volt inkább, mint hivatali felebbvaló. Bucsút vett hát tőlünk b. Kaas, a legvehemensebb és legbecsületesebb emberek egyike, akit valaha ismertem s elindult azon a fényes publicistikai pályán, melyet negyven éven át megfutott. Az életben azóta néhányszor találkoztam vele. Ha viselkedésemből észre nem vette volna, vegye tudomásul most, midőn mindaketten az utolsó állomás felé közeledünk, hogy bennem harag ő ellene soha egy percig sem volt. Ő úgy tett, amint neki lelke parancsolta, én is úgy tettem. Az én lelkem pedig nekem azt parancsolta: tedd meg kötelességedet.

A fenforgó esetben ezt a kötelességet az állam fontos érdeke irányította. Mert feljegyzésre méltó tény, hogy akkor az író egyéni meggyőződését komolyabban vettük és jobban megbecsültük, mint manapság szokás. Jellemző például, hogy maga a „Budapesti Közlöny" is nemhivatalos részében teljesen független lap volt, mely csak annyiban különbözött a többi lapoktól, hogy ha különös nyomatékot akartunk adni valamely communiqué-nak, akkor azt a Budapesti Közlöny nemhivatalos részében tettük közzé.

Salamon Ferenc, ez a kemény nyakú magyar, kinek az esze éles acélpenge, jelleme kristály volt, állott a hivatalos lap élén. Ez a jeles ember nem tekintette szinekurának szerkesztői állását, hanem ambicióját helyezte abba, hogy a Közlöny nemhivatalos része egy tökéletes lap legyen. Külpolitikai része határozottan jobb és kimerítőbb volt az összes többi lapokénál, mert ezek mint laptölteléket kezelték a külföldre vonatkozó közleményeket, holott a Közlöny annyi helyet szentelt nekik, amennyit a közlendők természete megkivánt.

Magas színvonalon állt a Közlöny irodalmi és művészeti része. Az új színművekről szóló kritikái egész essay-ek voltak, melyek néha több számon át huzódtak s az egész hazai sajtó e fajta közleményeit felülmulták. E magas színvonalú tanulmányokat részint maga a nagytudású és tehetségű szerkesztő, részint Arany László írta.

Manapság szinte megfoghatatlan sajátossága volt a hivatalos lapnak, hogy nemhivatalos részében időnként nagy súlyú és terjedelmű polemiákat is folytatott politikai kérdésekről, politikailag szereplő egyének ellen. Ezeket pedig nem más, mint a hatalmas dialektikai erővel rendelkező Salamon Ferenc maga írta. Egy ízben csontig hatoló támadást intézett a Pester Lloyd és különösen Falk Miksa személye ellen. Falk, midőn hosszas sikertelen fáradozások után bejutott a képviselőházba, ott kissé prepotens fellépésre ragadtatta magát, úgy hogy Deák Ferenc maga szükségesnek látta rendre utasítani. Salamon Ferenc jónak látta irgalom nélkül megtorolni

Falk tapintatlanságait. Más alkalommal Csernátonyt, ezt a nyughatatlan vérű, mindenkit megmaró ujságírót vette tolla hegyére azzal a látható szándékkal, hogy ezt a Cato Censorinus szerepét játszani akaró, de ily szerepre legkevésbé hivatott embert egész egyéniségében szétmorzsolja. Ebben a cikkében mondotta Salamon Csernátony kacskaringós stilusát „egy elkárhozott lélek fájdalmas üvöltésének.“ A cikkből látszott, hogy még folytatásai lesznek. Ez már mégis kissé sok volt a jóból. Meglátogattam Salamont s a kormány nevében felkértem, szüntesse be a hivatalos lapban ezt az éles polemiát. A pompásan induló cikk derékben lett kettétörve, mert nem látszott észszerűnek provokálni az úgyis elég szenvedélyes ellenzék retorzióját.

Hivatalba lépésem első napján Andrássytól engedelmet kértem, hogy a grófnénál is tiszteleghessek, ami már azért is helyén való volt, mivel az a lakosztály, melyben Andrássy hivatalnokait fogadta, kiegészítő része volt magánlakásának. Pár percre tervezett tisztelgésem jó hosszúra nyúlt, mert a grófné, kinek a politikai kérdésekben való tájékozottsága meglepett, kegyes volt velem hosszabb beszélgetésbe bocsátkozni. Különösen tudni óhajtotta az ellenzék leghangosabb szavú tagjairól való vélekedésemet.

Andrássy nagyon szerette családját. Gyermekei, különösen a két fiu, Tivadar és Gyula néha bejöttek apjuk lakosztályába s a nyakába ugráltak. Andrássy szeretettel tűrte a fiúk kedves pajkosságát s látható örömmel foglalkozott velük. Egy oroszlán, mely kölykeivel játszik.

Különben szomorú napra esett hivataloskodásom megkezdése. B. Eötvös József a ravatalon feküdt. Még csak hat hónapja volt, hogy előttem az aktuális politika legfontosabb kérdéseit fejtegette. Akkor egyebek közt arról is említést tett, hogy egy nagy kultur-filozófiai munkát tervez, sajnos, hogy a miniszteri teendők és gondok nem engednek neki időt e munka megírására. De ha majd a miniszterségtől visszavonul, erejét egészen ennek fogja szentelni. Úgy látszik, szellemi értékek termelésében gazdag életének mintegy megkoronázását látta volna egy ilyen, mély gondolkozásának eredményeit összefoglaló munkában.

Most első hivatalos ténykedésemül nekem jutott feladatul egy levél megfogalmazása, melyben Ő felsége részvétét nyilvánította az elhúnyt államférfi özvegyének.

Nem oly könnyű, mint talán az emberek hinnék, eltalálni azt a hangot, a melegségnek azt a mérsékelt fokát, mely az államfő ilynemű iratához illő. Igyekeztem kellőkép temperálni azokat az érzelmeket, melyek bensőmet eltöltötték. De midőn ma előveszem régi írásaim közül ezeket az elsárgult lapokat, melyeknek tartalma az 1871. február 5-iki hivatalos lapban megjelent, úgy érzem, hogy

a bensőmet eltöltő fájdalomból talán mégis túlságosan sok átrezgett ama sorokon.

„Midőn a haza a boldogultban hű és kitünő fiát, legjobbjainak egyikét siratja, nem lehet, hogy mély sajnálatot ne érezzek én is, ki elhúnyta által egy hű és bölcs tanácsadót is vesztettem."

„De túl fogják őt élni hazafias érdemei, valamint nagybecsű irodalmi művei. — A legbensőbb részvéttel, — mely bizonyára az egész országban, sőt annak határain túl is, mélyen érzett viszhangra talál, — intézem Önhöz e sorokat . . ." — E kiragadott sorokat olvasva, ma úgy találom, hogy a királyok nem egészen ezen a hangon, nem egészen ezzel a melegséggel szoktak beszélni.

De hát akkor negyven évvel fiatalabb voltam s ugyanannyival fiatalbb volt az a fenkölt lelkű uralkodó is, aki e sorokat aláírta.

Károly romániai fejedelem szintén meleg résztvevő sorokat intézett Andrássyhoz, mint a magyar kormány fejéhez Eötvös b. elhúnyta alkalmából. A magyar király levelének az a jóslata, hogy a gyászeset élénk viszhangot fog kelteni az országban, beteljesült. Az országból özönlött a sok részvétirat Eötvös özvegyéhez.

Andrássynak sok gondot okozott, alkalmas utódot találni Eötvösnek. Egy napon a tárgyról beszélve így szólt hozzám: gondolkozzék, ki volna legalkalmasabb Eötvös helyére s ha valaki eszébe jut, mondja meg nekem.

Nem sok fejtörés kellett hozzá, hogy eltaláljam, ki lett volna a legalkalmasabb a magyar közoktatásügy élére. Politikai vezető férfiaink közt volt egy, aki igen alaposan tanulmányozta a közoktatásügyi kérdéseket: Csengery Antal. A lefolyt években egész sorozatát tette közzé a különböző országok közoktatásügyi viszonyait ismertető tanulmányoknak a Budapesti Szemlében. Én is írtam egyet e tanulmányok közül.

Délután meglátogattam Arany László kedves barátomat, ki akkor még nőtlen volt s apjánál az Akadémia palotájában lakott. Kellemes órákat töltöttünk együtt ez években Arany Lászlóval, ki egy rendkívül jó kedélyű s amellett szellemes ember volt és egy másik költő fiával, Garay Dezsővel. László szobáját csak egy ajtó választotta el Arany János szobájától. Párszor én is benn voltam nála. Egy álló íróasztal mellett dolgozott és hosszú szárú pipájából eregette a füstöt a Toldi szerzője. A pipafüst földig megtöltötte a szobát. Mintha azt a ködöt akarta volna jelképezni, mely Arany lelki szemei előtt akkor borongott, mikor azt a halhatatlan költeményét írta, melynek strófái így hangzanak ki: Jer Ossián ködös homályos énekeddel!

A költő szavai, melyekből egy kihaló nemzet véghetetlen fájdalma sír felénk: „nincs többé Caledonián nép, kit te felgyujts éneked-

del“ — ezek a szavak nem illettek már a mi nemzetünkre. Ismét volt már nép Caledónián, de ő maga, e népnek Ossiánja elköltözött már a ködök és az örök homály honába. Elköltözött nemes és daliás fia is László, ki abban az időben írta nagy titokban a „Délibábok hősét.“ Előttem, bizalmas barátja előtt is titkolta ezt s névtelenül jelentette meg. Mikor elolvastam, Lászlónak a velem való beszélgetései során elejtett szavai és gondolatai s az általa használt képek rávezettek a nyomra. „Laci — mondám neki első találkozásunk alkalmával — a Délibábok hősét te írtad. Rá ismerek.“ Nem is tagadta.

Délibábok hőse! Azóta igazán azzá lett. Légy üdvözölve ott a kéklő messzeségben. Te nem halhattál meg egészen, mert igazi költő voltál. Ha nyári napokon szellemed ott lebeg a Délibáb szárnyain az Alföld rónái felett, nem tekintesz-e sóvárogva erre nyugat felé, hogy Bor vitézként, mint puszta árnyék, lásd egy pillanatra azt a nőt, akit szerettél s akit oly fiatalon kellett itt hagynod? — —

És légy üdvözölve Te is, angyali gyermek, te kis Széll Piroska, két igazi költő dédelgetett kegyence, kit annyiszor ölembe kaptalak, mikor a Laci bátyád szobájába bejöttél. Miért, hogy neked is ércből öntve kell ott ülnöd a Muzeum-kertben halhatatlan nagyapád szobrának talapzatán?

Elköltözött férje után az a nemes hölgy is, az ő örömben-búban hűséges élettársa, kihez Arany János egy szomorú alkalommal költeményében így szólott: oh ne nézz rám oly sötéten, pályatársa életemnek! Alig tudom elképzelni, mekkora búbánatnak kellett lenni Aranyéknál, mikor ez a szelid, kedves arcú nő sötéten nézett férjére.

Azon az előttem emlékezetes délutánon, melytől ezekre a délibábos emlékekre kalandozott el képzeletem, Aranyné szokott nyájas, barátságos modorában beszélgetett velem. A közoktatásügyi miniszterségre és Csengery Antalra tereltem a beszélgetést. Így tudtam meg, amit Aranyné barátnőjétől Csengerynétől hallott, hogy Csengery néhány nap előtt úgy nyilatkozott: ezt az egy tárcát elvállalnám, mert azt hiszem, a közoktatás terén sokat használhatnék.

Csengerynek ezt a nyilatkozatát másnap elmondtam Andrássynak, nem mintha komolyan remélhettem volna, hogy a dolognak gyakorlati következménye lesz, de mint mindenesetre érdekes tényt. Andrássy azt felelte: Csengerynél jobbat erre az állásra nem lehetne találni. De hát református embert a klerus miatt nem javasolhatok a királynak, bár a törvény ezt nem tiltaná.

Hát bizony szomorú, hogy a felekezetiségnek akkora hatalma van ebben az országban. A kultusz ismét agyonütötte a közoktatást. És agyon is fogja ütni mindaddig, míg a közoktatást külön nem választják a kultusztól és fel nem szabadítják a felekezetiség békóiból.

Egy vagy két nap mulva Andrássytól hallottam, hogy talált már utódot Eötvösnek Pauler személyében. Kérdezte, mi a véleményem róla, ismerem-e Paulert? Nekem Pauler tanárom volt valamikor az egyetemen s jó lélekkel felelhettem, hogy tanárnak derék tanár volt, ha miniszternek is olyan derék lesz, akkor szerencsés a választás. Azt hiszem Paulert Kerkapoly hozta javaslatba Andrássynak. Kollegák voltak az egyetemen, mert Kerkapoly is pár évig budapesti egyetemi tanár volt. Pauler kinevezése közoktatásügyi miniszterré — akárki tanácsolta — nem volt szerencsés választás. Benne az egyetem egy jó tanárt vesztett, az állam egy gyenge minisztert kapott.

*

A külpolitikai nagy campagne ránk nézve a Pontus-kérdésnek a londoni konferencia elé utalásával véget ért. A Pontus-kérdés nyugodtan haladt az elposványosítás felé. Páris január 29-én kapitulált. A most már német császárrá proklamált Vilmos és Bismarck hozzáláttak az új német birodalom megalapozásához. Beust politikája az egész vonalon vereséget szenvedett. E szomorú politika utójátéka a Budapesten 1870. decemberben és 1871. januárban tartott delegációkban játszódott le. Beust erős támadásoknak volt kitéve a magyar delegációban. Pulszky Ferenc Beust politikáját a tévedések komédiájának nevezte, mely könnyen válhatott volna a tévedések tragédiájává. Azonban az Andrássy előtt való tökéletes meghátrálás árán Beust megmenekült a leszavaztatástól.

A király február 6-án Bécsbe utazott. Beust február 7-én utazott el. Úgy látszott, hogy most már a nagy politikában nyugodtabb korszak kezdődik, de nem így történt. Február 7-én csendesen dolgozgatva ültem hivatalomban, mikor a távirati iroda táviratait hozták. E táviratok a Hohenwarth-minisztérium kinevezését tartalmazták. Azonnal mentem Andrássyhoz, mert gyanítottam, hogy e kinevezés őt is meg fogja lepni. Nem is csalódtam. Andrássynál, mint ez időben majd mindennap délelőtt, ott volt Kerkapoly. Andrássy olvasni kezdte a nem nagyon jó írással írott kékbetűs táviratokat. Hohenwarth és Schäffle nevénél még csak ment valahogy a dolog. Azután megakadt az olvasás. Kisegítettem a grófot, mert én már kibetüztem a táviratokat. Jirecsek, Habietinek – szokatlan, sohasem hallott cseh nevek. Andrássy elmosolyodott. A dolog azonban nagyon komoly volt. A kinevezések után következett egy terjedelmesebb császári leirat, mely Hohenwart-hoz volt intézve. Kissé hosszú lére eresztett vezércikk-féle volt ez, nyilván Schäffle tollából. Szándékos homályossága ellenére a tapasztalt szem kivehette belőle a föderalizmus körvonalait. A Hohenwarth-miniszterium a pártok felett állónak mondotta

magát. Andrássy kicsinylőleg legyintett kezével e szavaknál. A kinevezett új miniszterek közül Andrássy csak Holzgethan pénzügyminisztert ismerte, ki a Potocki-minisztériumból megmaradt az új kabinetben. Andrássy kérdezte, ismerek-e valakit az új miniszterek közül. Csak Schäfflét ismertem, ki nevezetes német közgazdasági író volt, tehetséges ember, kissé extrém, félig a socializmus felé hajló irányzattal. Híres poroszfaló volt, emiatt távozott Németországból s a bécsi egyetemen a közgazdaságtan tanára lett.

Mikor aznap délután a hivatalból távoztam, a siklón találkoztam Andrássyval. Pestre indult és pedig gyalog. Mindjárt gondoltam, hogy Deákhoz megy, mert oda rendesen gyalog szokott menni. Felszólított, hogy menjek vele. Az úton a Hohenwarth-minisztériumról beszéltünk. Andrássy úgy vélekedett, hogyha a föderalizmus Ausztriában állandósul, nem fog megállni a Lajtánál. Ebből láttam, hogy tökéletesen tisztában van az új osztrák minisztérium jelentőségével. Az angolkirályné előtt váltunk el. Andrássy felment a haza bölcséhez.

A Hohenwarth-minisztérium kinevezése az uralkodó legsajátabb ténye volt. Beust, ki öt év óta csinálta és buktatta az osztrák minisztériumokat, csak Budapestről Bécsbe utaztában az Érsekujváron megvásárolt bécsi lapokból tudta meg Hohenwarth és társai kinevezését. Már érezte, hogy bukása közel van, mert a császár egy szót sem szólt neki e kinevezésről.

Restelte mellőzését. Orczynak azt mondotta, hogy a császár már február 5-én reggel Budán egész bizalmasan közölte vele Hohenwarth kineveztetését, oly feltétel alatt, hogy ezt Andrássynak valahogy el ne mondja. Ez nem volt igaz s ellenkezik Beustnak azzal a másik állításával, mely szerint a császár Bécsben történt első találkozásuk alkalmával formálisan mentegetődzött, hogy nem vette igénybe tanácsát. „Nem akartam Önt — ezt mondta volna állítólag a császár — előzetesen összeköttetésbe hozni a miniszteri kombinációkkal, mivel úgyis azzal vádolják, hogy beavatkozik a belügyekbe. Tehát meg akartam kimélni e tekintetben a felelősségtől. De a külügyekre vonatkozólag Ön teljes bizalmamat birja". (B. Orczy Naplója, Wertheimernél 675. l.)

Tehát hogy zavarát palástolja, most úgy akarta feltüntetni a dolgot, hogy még hálás az uralkodó iránt, hogy kihagyta őt a játékból. Pedig előbb kijelentette volt, hogy ha az új minisztériumot az ő megkérdezése nélkül neveznék ki, ő azonnal benyújtaná lemondását. Most pedig egyszerre úgy beszélt, hogy „milyen cudarság volna tőlem most cserben hagynom a császárt, ki már egy esztendő óta szinte védpajzszsal oltalmaz minden támadás ellen."

A valóság az, hogy Beust, ki előbb a németek félretolásával

Potockit segítette nyeregbe s a csehekkel kacérkodott, most ismét a német alkotmánypártot szerette volna uralomra juttatni s hogy megnyerje ezt, igyekezett elhitetni a németekkel, hogy a julius 18-ki minisztertanácsban ő vitte ki Andrássy ellen, hogy a monarchia semleges maradt. Tényleg rövid idővel előbb, anélkül hogy megkérdezték volna, Koller tábornok volt csehországi helytartót, a csehek ráncba szedőjét, továbbá Hopfent és Lassert ajánlotta a császárnak, de ez úgy tett, mintha nem is hallotta volna.

A császár ebben az időben hallani sem akart a német alkotmánypártról, mert a németekről az egész udvar azt hitte, hogy nem megbizhatók és Németországhoz akarnak csatlakozni. Ez a szempont volt az igazi indító oka a Hohenwarth-minisztérium kinevezésének, a csehekre való támaszkodás megkisértésének s általában annak, hogy megpróbálták, nem lehetne-e a szlávok és a föderalizmus segítségével szilárdabb alapra állítani az öt év óta a német-szláv nemzetiségi küzdelmekben vergődő Cislajtániát.

Az Ausztriában beállott fordulat nálunk is csakhamar éreztette hatását és pedig először is Horvátországban. Az unionista többségű horvát tartománygyülésnek, mely a Horvátországgal való paktumot 1868-ban megcsinálta, lejárt a mandátuma. Az újonnan kinevezett bán, a jó és szelid, de gyenge Bedekovich Kálmán nem birt a horvát nemzeti mozgalommal. Utólag kitünt, hogy hiba volt az erős kezű b. Rauch Levin elejtése. Rauch ellen a horvát nemzeti párt — az azóta Horvátországban és nálunk többször bevált módszer szerint — afféle emberhajszát rendezett az akkor sokat emlegetett Lonsko-polje ügy miatt. Ez volt bukásának oka.

Bedekovich-csal egy minisztertanácsot megelőzőleg, mikor a miniszterek éppen gyülekezőben voltak, találkoztam a minisztertanácsi teremben. Keserűen panaszkodott a horvátországi sajtóban megindult féktelen izgatások miatt. Ez előttem nem volt ujság, mert a sajtóosztálynak — hirlapírói ügyekre nézve — mintegy fiókja volt a fordító osztály, mely mindennap szemlét készített az összes szláv lapokból. Én hivatalba lépésem után elrendeltem, hogy e szláv lapszemlék, mielőtt a lapoknak szétküldetnének, még kéziratban elém terjesztessenek és pedig a fordító osztály főnökének, vagy egy tagjának személyes előterjesztése kiséretében, hogy kérdéseket is intézhessek netalán szükséges bővebb információ végett. A fordító osztály derék és zseniális főnöke, Ferencz József, maga is dicsérte intézkedésemet s buzgón és odaadólag támogatott.

Bedekovich nem mondott tehát nekem újat, az is világos volt előttem, hogy a horvát sajtóban észlelhető féktelenséget az Ausztriából fujdogáló szláv szél szítja. Bedekovich kért, hogy menjek le Zágrábba

körülnézni s az egyik unionista lapnál fenforgó jogi és pénzügyi természetű zavarokat rendbehozni.

Andrássynak nem volt kifogása ez ellen. Elutaztam tehát Zágrábba ugyanazon a vonaton, melyen maga Bedekovich utazott és az úton is volt alkalmam a bánnal értekezni.

Zágráb akkor még jelentéktelen vidéki város benyomását tette. Ép úgy mint Budapest, azóta bámulatos fejlődésnek indult s ma a délszlávságnak Belgráddal versenyző centruma. Sajnos, hogy a város növekedésével a magyargyülölet is szinte mesés dimenziókban fejlődött.

Abban az időben még patriarchális állapot uralkodott a kis horvát központban s virágjában volt az a vendégszeretet, melyet mi magyar vendégszeretetnek szoktunk nevezni, de mely nem magyar specialitás, hanem rendes kisérője a társadalom primitiv állapotának. A bán ebédre is meghivott. Egy fiatal eszes hivatalnokot adott mellém állandó cicerónénak s ennek társaságában bekocsikáztam a várost, a tavaszi zsendülésében gyönyörű Maximir-parkot s meglátogattam több előkelő állású férfiút, első sorban az egy év óta a zágrábi érseki székben ülő Mihalovich József érseket is. Az érsek is meghívott ebédre a másnap következő husvét napjára.

Zágrábban akkor az volt a szokás, hogy a magasabb rangú tisztviselők minden vasárnap elmentek a templomba. E szokásnak már az érsekre való tekintetből is, de azért is, mivel belül is látni akartam a történelmi nevezetességű szép zágrábi székesegyházat, én is hódoltam. A nagyszerű, gót stilű székesegyház portáléja felett látható Szent László királyunknak, a székesegyház és a zágrábi püspökség alapítójának kőből faragott szobra, mely el nem évülő dokumentum gyanánt hirdeti, hogy azt a területet, mely ma Horvátországnak neveztetik s mely egykor Szlavoniának neveztetett, nem Kálmán király, hanem még Szent István királyunk vette birtokába. Az a Horvátország, melyet a Szent László után következő Kálmán királyunk a magyar koronához csatolt, Zágrábtól messze délre a tenger felé feküdt. Az ugynevezett török Horvátország is ehhez tartozott.

A nevezetes székesegyházban a magasabb rangú tisztviselők részére felállított karos székek egyikébe ültettek. Onnét volt alkalmam gyönyörködni a székesegyház szépségében s hallani az érsek által tartott egyházi szónoklatot, melyet ugyan nem értettem, mert horvátul volt.

Az istenitisztelet végeztével az ebédidőig megtekintettem a szép érseki parkot, azután megjelentem az érseknél, ki két szép unokahugának bemutatott. A beszéd ebéd előtt és alatt magyarul folyt, mert maga az érsek és unokahugai oly tisztán beszéltek magyarul, mint akár jómagam.

Mihalovich érsek nevezetes ember volt. Torontálmegyei származású. 1848-ban a csanádi püspöknek helynöke volt. A közügyekben való részvétele miatt az abszolutizmus hivatala vesztésére és 12 évi börtönre itélte a hazafias papot. A börtönből való kiszabadulása után rendőri felügyelet alatt állott s csakis 1856-ban kapott lelkészhelyettesi állást Uj-Besnyőn, Torontálmegyében. A magyar alkotmány helyreállítása idejében cimzetes apát volt, azután cimzetes püspök lett s mint ilyet nevezték ki a magyar kormány befolyása folytán 1870-ben zágrábi érsekké. Később kardinális lett. Nevezetes pályát futott tehát meg az a férfiú, kinek 1871. husvét napján asztalánál ülni szerencsém volt. A horvátok eleinte ellenszenvvel fogadták, de az ő nemes, tapintatos egyénisége megtörte ezt az ellenszenvet és Mihalovich a magyar-horvát jó viszonynak egyik értékes támasza lett egész 1891-ben bekövetkezett haláláig. Nem fog tehát most már csodálkozni az olvasó azon, hogy Mihalovich és szép unokahugai jól beszéltek magyarul.

Még egy vendégszerető családról kivánok megemlékezni. Vakanovics, akkor pénzügyigazgató, később egy ideig bánhelyettes, kit még Bécsből a pénzügyi kiegyezés napjaiból (1867) ismertem, szinte vendégül hívott. Itt a vendégszeretet ha lehet még „magyarabb" volt, mint a bánnál és az érseknél. Pedig itt már a nagyszámú társaság kedvéért németül kellett beszélni.

Az ebédnek mingyárt az elején a házi gazda egy nagy és díszes serleget vett elő és elmondta, hogy ősi horvát szokás, hogy minden vendég, ki először jelenik meg egy társaságban, ezt a serleget tartozik kiüríteni és pedig fenékig. Ezt a serleget horvátul úgy hívják, hogy „vilikom". Mingyárt tisztában voltam vele, hogy a „vilikom" édes testvére a magyar billikomnak. De se nem magyar, se nem horvát eredetű, hanem egyszerűen a német „Willkomm" szónak módosulása. Míg a serleget megtöltötték, tovább fűztem magamban ezt a kis lingvistikai okoskodást és világos lett előttem, hogy a „Willkomm" sem német talajon termett, mert hisz etimológiailag értelme a németben nincs, hanem annyi, mint az angol „well come" = Isten hozott.

A finom borral megtöltött serleget, előbb felköszöntve a házi gazdát és kedves nejét, egy huzamban kiürítettem. De nem lett baj, bár a serlegnek az ebéd alatt még folytatásai is következtek. Mint mondani szokás, „becsületet szereztem a magyar névnek."

IV.

Amit a zágrábi tartózkodásomról eddig írtam, abból azt következtethetné az olvasó, hogy csupa kedélyes lakmározásokkal teltek el napjaim. De nem így volt. Tulajdonképpi teendőim elintézésére a délelőtti és esti órákat fordítottam. Az unionista lapokkal nem volt baj. Ezek eddig csak a kellő irányítást nélkülözték. Rendszeres levelezéseket helyeztem nekik kilátásba, amit köszönettel fogadtak. Arról viszont, hogy a nemzeti párt és a még ennél is tulzóbb ú. n. nagyhorvát párt sajtóját megnyerhessem, szó sem lehetett. De súlyt helyeztem arra, hogy úgy a sajtónak, valamint a mögötte álló pártoknak viszonyairól minél alaposabb tájékozást szerezzek magamnak. S ez nem volt nehéz, mert oly kis városban, minő akkor Zágráb volt s oly éppen nem nagyarányú víszonyok közt, amilyenek a horvát pártviszonyok voltak, mindenki mindent tudott mindenkiről.

A véletlen összehozott egyik legkiválóbb horvát publicistával, a híres Kvaternikkel. Az ú. n. nagyhorvát pártnak vezére Starcsevics Antal, de publicistikai esze, tolla Kvaternik volt. Nemcsak ujságcikkek, de egész könyvek is kerültek ki tolla alól, melyek mind Magyarország ellen voltak irányozva. Egy személyben tudós, író és agitátor volt. De társaságban nem volt az a szenvedélyes ember, akinek az ember írásai után gondolta volna. Általában azt tapasztaltam, hogy egy pohár jó bor mellett a magyar-horvát ellentét vesztett érdességéből. Kvaternikék programmjának lényege Horvátország, Krajna, Isztria, Dalmácia, Bosznia s talán még néhány ország egyesítése lett volna egy ú. n. Nagyhorvátországgá. Nagyjából az egész a Gaj-féle illirizmus újabb kiadásban. De nem oly rettenetes, amilyennek első tekintetre látszik és pedig azért nem, mivel a Nagyhorvátországba kebelezendő tartományokat részint Ausztriától, részint Törökországtól kellett volna elhódítani. Kvaternikkel való hosszabb társalgásaim alatt első sorban arra irányoztam figyelmét, hogy nekik tulajdonképp rajtunk magyarokon semmi keresni valójuk sincs. Mi az a kis Muraköz a rengeteg sok meghódítandó tartományhoz képest? Szót sem érdemel, a miatt ugyan kár hajba kapnunk. Ami pedig a Horvátországgal való közjogi kapcsolatunkat illeti, legyen meggyőződve, hogy Magyarországon nincs senki, aki akárcsak egy horvát árva-

gyereket is meg akarna magyarosítani. Horvátország éli az ő nemzeti életét s ha valamikor megnőhetne Nagyhorvátországgá, ez csak úgy történhetnék meg, ha a történelmi Horvátországgal politikai unióban levő magyar nemzet jóakaratára s esetleg segítségére támaszkodhatnék. E históriai alap nélkül a horvátság aligha képes volna felvenni a versenyt a szerbséggel s ha valamikor létesülne az általuk álmodott délszláv állam, abban nem a horvát, hanem a szerb, nem Zágráb, hanem a Duna és Száva összefolyásánál páratlanul előnyös földrajzi fekvésű Belgrád lenne az uralkodó tényező. Ebben a keretben folytak beszélgetéseim Kvaternikkel. Mint érdekes részletet említem, hogy Kvaternik egészen jól beszélt magyarul, mert magyarországi középtanodában végezte tanulmányait s magyar úri házaknál nevelősködött fiatal korában.

Fejlődésének menete hasonlít a Palackyéhoz, ki a csehek legnagyobb történetírója és publicistája, mint mondani szokták, a csehek Deákja volt. Palacky is a pozsonyi evangelikus líceumban végezte iskoláit, ő is — a szegény morvaországi fiú — magyar úri házaknál mint nevelő nyerte meg társadalmi műveltségét. Ez a magyar nemzeti szellem ébredésének korszakában történt. Majdnem bizonyos tehát, hogy Palackyban, mint Kvaternikben a nemzeti lelkesedés a magyar hazafiságnak már akkor erősen lobogó lángjánál gyuladt meg.

Kvaternikben bizonyos rokonszenvet ébreszthetett az én nyilt, őszinte beszédem, mert mikor Zágrábból távoztam, kijött a vasútállomásra, hogy tőlem búcsúzzék. Örökre búcsúzott tőlem, mert hat hónappal később az ogulini lázadás alkalmával, melynek ő volt egyik szervezője, menekülése közben agyonlőtték.

Zágrábból nem is Budapestre, hanem Bécsbe utaztam, mert úgy számítottam, hogy ott találom Andrássyt. A szép dunántúli vidéken átrobogva volt időm végig gondolni zágrábi tartózkodásom eredményeit. Meg voltam ezekkel elégedve, különösen abból a szempontból, hogy a horvát viszonyokról való ismereteimet bőséges részletekkel egészítettem ki. Erre pedig előreláthatólag szükségem leendett.

Bedekovich nem tudott megbirkózni a horvát ellenzékkel. A nemsokára megindult választásoknál a horvát uniópárt kisebbségbe jutott a nemzeti párti ellenzékkel szemben. Ismételve el kellett halasztani a zágrábi országgyűlés megnyitását s nem is sikerült soha többé uralomra juttatni az uniónistákat, hanem két évi meddő kisérletezés után végre Szlávy megalkudott a nemzeti párttal, úgy hogy lényegileg megadott neki mindent, amit ez akart s kinevezte bánnak Mazsuranicsot, a horvát nemzeti költőt.

Az izgatások egyébiránt, melyeknek lángját a Hohenwarth-féle föderalista kisérlet és az ennek nyomán támadt cseh mozgalom is szította, nem szorítkoztak Horvátországra, hanem kiterjedtek Délmagyarország szerblakta vidékeire is. A szerb omladina féktelenségei ebben az évben érték el tetőpontjukat.

A szerb kormány összeköttetésben állott az omladinával és segélyezte Miletics lapját a Zasztavát. És még ők panaszkodtak illoyalitásról, mivel a magyar kormány nem itéltette el Karagyorgyevics Sándor herceget, kit azzal gyanúsítottak, hogy része volt 1868-ban Mihály herceg meggyilkoltatásában. Hogy volt-e és mi része Karagyorgyevics Sándornak — a mostani szerb király apjának — a topcsideri rémes tettben, annak kutatása nem tartozik ide. Azt hiszem, Karagyorgyevics Sándornak a magyar bíróság által való felmentése a szerb kormánynak nem annyira okul, mint inkább ürügyül szolgált arra, hogy irántunk tanusított illoyalitását mentegesse.

Kállayval, kit 1869-ben Andrássy neveztetett ki belgrádi főkonzullá s ki ott nagyszerűen betöltötte hivatását, Andrássy időnként levelezett. Többször, mikor olyan levelet intézett hozzá, melynek az volt a rendeltetése, hogy a szerb kormányférfiaknak felolvassa, én írtam e leveleket és pedig német nyelven. Egy ily levélben megmagyaráztam a szerbeknek, hogy Magyarországon a bíróság független a kormánytól, a bírák a saját lelkiismeretük s a törvény szerint hozzák ítéleteiket s így a magyar kormány merőben ártatlan a Karagyorgyevics felett hozott ítéletben. Ez persze nehezen ment bele a balkáni fejekbe. Karagyorgyevicset a kir. kuria 1871. jun. 3-án bizonyítékok elégtelensége miatt felmentette.

Az Andrássy számára fogalmazott leveleken kivül magam is írtam többször Kállaynak. Minthogy az akkor nálunk aktuális kérdések sorában első helyen álltak a szláv, de különösen a délszláv ügyek, a legtájékozottabb férfiúhoz, Kállayhoz is fordultam információért s ő készségesen szolgált tanácsával. Közlök egyik leveléből néhány részletet, mely a magyar-szerb viszony akkori állására nézve igen jellemző. Aminek közzététele még ma is aggályos lehetne, azt mellőzöm.

„Holnap reggel indulok Boszniába — így kezdi Kállay egyik levelét — egy pár hétig tartó útra és így már nincs időm Nagyságod legutóbbi levelére behatóbban válaszolhatni. Mindazáltal, mivel Nagyságod kegyes volt megengedni, hogy véleményemet nyilváníthassam a magyar journalistikának a délszlávok irányában követendő magatartásáról, bátorkodom itt néhány nézpontot feljegyezni.“ — —

— — „Meg kell támadni erősen és folytonosan Mileticset és pártját, kiemelve különösen, hogy nem azért támadtatnak meg,

mert szerbek, hanem mert az állam lételét s a társadalmi rendet veszélyeztetik subversiv tanaikkal és törekvéseikkel. Ezért az ily cikkeket mindenkor a Zasztava, Narod és a Pancsevác kifakadásaira kellene alapítani, mintegy annak bizonyságaira, hogy amit a mi lapjaink állítanak, mindaz objektive van mondva."

— „Meg lehetne támadni a szerb kormányt is, nem ugyan az egyes szerb kormányférfiakat, mert így a szlávok előtt, mint martirok tünnek fel a megtámadottak azok rovására, kikről a mi lapjaink említést nem tesznek, mint ez az eset jelenleg Blaznavac és Risztics között. Egyszerűen tehát „a szerb kormányról" kellene szólani és pedig minden keserűség nélkül, inkább szánakozva. Kifejteni azt, mennyire téves az a nézet, hogy nálunk a livádiai út egyedül képes lett volna megváltoztatni a nézeteket Szerbia felől. Ausztria-Magyarország jó viszonyban állott Oroszországgal, e viszony napról-napra barátságosabbá válik s így nekünk nem lehet megjegyzésünk a livádiai út ellen." (A fiatal Milán herceg meglátogatta az orosz cárt Livádiában. H. I.) „A szerb kormány azonban — így folytatja tovább Kállay — jónak látta ezen utazás után egyszerre köpenyeget fordítani s nemcsak lapjaiban intézett éktelen durva támadásokat minden ellen, ami magyar, hanem iparkodott más útakon is viszályt hinteni a magyarországi nemzetiségek között. Természetes, hogy egy ily kormány iránt, mely minden ok nélkül, minden kitelhető módon a mi államunkat aláásni törekszik, nemcsak hogy szimpátiával nem viseltetünk, de sőt annak minden lépését a legnagyobb bizalmatlansággal kisérjük. Emellett ki kellene emelni, hogy mi élesen megkülönböztetjük a szerb népet kormányától. A szerb nép iránt, melylyel századok óta annyi érintkezésünk volt, melylyel annyi közös érdekünk van, szimpátiáink nemcsak nem csökkentek, de még növekedtek, főkép mióta azt látjuk, hogy egy oly kormány igazgatása alatt áll, melynek nincs egyéb gondja, mint a szomszédban zavart idézni elő, saját országa ügyeit pedig teljesen elhanyagolja. A szerb nép kétségkivül szivesebben venné, ha a Mileticséknek küldött szubvenciók hazai célokra fordíttatnának. Pedig volna elég ügy, mely megkivánná a szerb kormány figyelmét és szorgoskodását s melylyel inkább sikerülne a jelenleg egész Szerbiában uralkodó elégületlenséget megszüntetni, mint a Magyarország ellen intézett hirlapi támadásokkal." — —

— „Különösen kedvezőleg kellene nyilatkozni Milán hercegről. Mi már trónra jutásának is örvendettünk, mert ez által a dinasztikus folytonosság elvét láttuk megállapítva, ez elv pedig egyik leghathatósabb biztosítéka a békének és rendnek, ami nélkül Szerbia nem fejlődhetik. Mi örömmel üdvözöljük Milán herceg nagykorú-

ságát s reméljük, hogy dacára ifjúságának, nagymérvű szellemi fejlettségénél és higgadt, igazságszerető jelleménél fogva csakhamar be fogja látni, hogy mely úton valósíthatja meg leginkább hazája érdekeit. Sehol sem kisérik tehát annyi érdekkel és annyi rokonszenvvel a kormány gyeplőjének átvételét a fiatal fejedelem által, mint nálunk." — —

Kállay levelének többi részei bizalmas természetüknél fogva nem közzétételre valók.

Nemcsak a délszláv, hanem a cseh ügyekre is nagy figyelmet kellett fordítani ebben az időben, mert a cseh nemzeti mozgalom egyre nagyobb hullámokat vetett, melyek — mint e fejtegetés további folyamán látni fogjuk — Magyarország államjogi pozicióját és a dualizmust megdöntéssel fenyegették. A cseh mozgalom figyelemmel kisérése szempontjából a fordító osztályban való működésre sikerült megnyernem kedves barátomat, Riedl Szende egyetemi tanárt, ki csehül tudott.

A magyar sajtóvezetésnek legelhanyagoltabb része volt abban az időben a külföldi sajtó, pedig a szláv ügyek mellett a nyugateurópai, különösen a németországi lapokra nagy figyelmet kellett volna fordítani. A külföld, mely nyelvünket nem érti, főleg az irántunk ellenséges bécsi lapokból nyert tudomást a magyar dolgokról. Beust sajtóirodájának működése is nem csupán Andrássynak, hanem Magyarországnak is ártott. El voltam határozva, hogy ezeken a bajokon lehetőleg segíteni fogok. Ezt persze könnyebb kimondani, mint megcsinálni. A külföldi nagy lapok Budapesten levelezőket nem tartottak. Ha valamit írtak rólunk, ez bécsi levelezőik tudósításaiból eredt.

Elhatároztam tehát, hogy nem hátsó ajtón, hanem a legegyenesebb úton próbálom meg hozzáférkőzni a külföldi sajtónak bennünket legközelebbről érdeklő részéhez. A francia sajtó egyelőre nem számított, mert Páris akkor a commune borzalmainak volt szinhelye. Levelet írtam tehát a legnagyobb és legtekintélyesebb németországi lapok szerkesztőinek és pedig egyenesen hivatalos minőségemben mutatkozva be nekik. Felkértem őket, engedjenek tért lapjaikban Magyarországra vonatkozó hű és tárgyilagos tudósításoknak. Felajánlottam nekik, hogy hetenként, a szükséghez képest sürübben is, fognak kapni tőlem, illetőleg egy általam megbízandó levelezőtől ilynemű tudósításokat. Az eredmény kedvezőbb volt, mint remélni mertem. Mind szívesen fogadták a tudósításokat. De mivel magam, annyi mindenféle dologgal elfoglalva, nem győztem volna e tudósítások megírását, a hivatalban levő urak pedig nem tudtak eléggé németül írni, — az az egy, aki tudott volna, kedvetlenül vette munkamennyiségének ilynemű szaporítását, a kedvetlen munka pedig nem sokat ér — a sajtóirodán kivül álló ügyes levelezőket, valódi újságírókat

nyertem meg e célnak. S a dolog jól meg is indult. S ezentúl már a Norddeutsche Allgemeine Zeitung, a Kölnische Zeitung, a Schlesische Zeitung, Deutsche Allgemeine Zeitung és még több más lap rendes budapesti leveleket hozott, melyekben kellő tájékozottsággal és becsületes igazságszeretettel voltak tárgyalva a magyar dolgok.

Legbajosabban tudtam hozzáférkőzni az akkor nagytekintélyű Augsburger Allgemeine Zeitung-hoz, mert ennek volt Budapesten levelezője és pedig elég ügyes, de olyan, aki időnként szeretett egyet ütni a magyarokon. Soká nem tudtam kifürkészni ezt a levelezőt. Még Pulszkyt is meglátogattam, mert tudtam, hogy valamikor ő levelezett az augsburgi ujságnak, esetleg talán meg tudná mondani, ki annak mostani levelezője. De Pulszky sem tudott semmi utbaigazítást adni. Végre is tudomásomra jutott, hogy a levelező egy állami hivatalban alkalmazott erdélyi szász ember volt. Levélben felkértem, szíveskednék hozzám ellátogatni. Megdícsértem csinos leveleit, csak a felett sajnálkoztam, hogy néha értesülései tévesek. Felajánlottam neki, hogyha időnként meglátogatni szíveskedik, én örömmel szolgálok neki minden felvilágosítással, amelyet nyujthatok. Az ügy meg volt nyerve. A levelező ezentúl felhagyott a magyarok iránt barátságtalan magatartásával. Hisz nem akartunk mi ő tőle egyebet, minthogy kövesse Deák Ferenc ismeretes mondását, hogy a sajtótörvénynek egy szakaszból kellene állani: nem szabad hazudni.

Két irányban kellett tehát aktiót kifejteni, egyrészt a szláv világ, másrészt nyugat felé. A mi házi perpatvarkodásunkat, a jobb és baloldal közt folyó harcot, bátran rá lehetett bizni a mi derék ujságíróinkra. Fontosabb volt a kifelé való hatás. Erre a távirati iroda is jó közegül szolgált, akkor a bécsinek fiókja volt ugyan (talán ma is az), de melynek vezetője sohasem tagadta meg tőlem jó szolgálatait, ha azokat igénybe venni kivántam.

Tettem annyit, amennyit szellemi eszközökkel, vagyis a rendelkezésre álló majdnem a semmivel határos pénzeszközökkel tenni lehetett. Az ellenzék által időnként felhánytorgatott rendekezési alapból sajtócélokra majdnem semmi sem jutott. Felemésztették ezt más célok: kiérdemült rokkantjai a politikai életnek, kik valamikor szenvedtek a hazáért és más az elvadult nemzetiségi és horvátországi izgatásokkal kapcsolatos szükségletek.

Amit a kormány az országgyűlésen ismételve kijelentett, hogy a magyar kormánynak félhivatalos lapja nincs, az a szó szoros értelmében igaz volt. Az előbbi időkből egyetlen magyar lap részesült némi szerény anyagi támogatásban. Andrássy kategorice kijelentette előttem, hogy ezt is meg kell szüntetni, mert ha interpellálják, ő nem tud és nem akar valótlant állítani.

Ilyen volt Andrássy. Ez az ő finomlelkű gavallérsága, mely annyira díszíti az e m b e r t, politikai szempontból egyáltalán nem lett volna kötelező az államférfira nézve, mert az ellenzéknek semmi erkölcsi jogosultsága sem volt arra, hogy exminatoriumot tartson a kormánnyal arról, mire fordítja azt az összeget, melyet neki a parlament egyenesen úgy szavazott meg, hogy arról számot adni nem köteles. Legkevésbé voltak pedig jogosítva ily számonkérésre azok a nagyhangú „hazafiak," kik közül egynémelyik később, mikor hatalomra jutott, felháborító módon és felülrá néha esztelenül szórta a pénzt.

A magyar hirlapirodalom negyven év előtti munkásai az erkölcsi függetlenségnek s a tisztességnek magas fokán állottak. Jóllehet többnyire szerény anyagi viszonyok közt éltek, nem tudok rá esetet, hogy magyar hirlapíró pénzsegélyért folyamodott volna. Voltak hibái, tökéletlenségei sajtónknak, de aki a viszonyokat ismeri, kalapot kell hogy emeljen e sajtó munkásainak erkölcsi színvonala előtt.

Két esetre emlékszem, hogy magyar hirlapíró pénzsegélyben részesült. Mind a kettő ellenzéki és pedig szélső balpárti hirlapíró volt. Egyik sem azért kapott segélyt, hogy hirlapírói magatartásán valamit változtasson. Az egyiknél oly érdemek méltánylásáról volt szó, melyeknek semmi köze sem volt a napi sajtóhoz. Folytatta tovább is ellenzéki hirlapírói működését. A kormány felül állt azon, hogy meggyőződéseket vegyen s az illető azon, hogy meggyőződését eladja. A másik esetben egy betegség folytán nyomorba jutott szintén ellenzéki hirlapíróról volt szó, ki hónapos ágyakon ténferegett és néha talán még éhezett is. Ennek utalványozott Andrássy az én javaslatomra száz forintot. Miután az összeget a pénztárnál felvette, bejött hozzám s megindulástól remegő hangon e szavakat mondotta: mindig tudtam, hogy Andrássy igazi nagy úr, de hogy mily nagylelkű, azt csak most látom igazán.

Volt korrupció és panamázás akkor is elég, de ezeket nem a szerkesztőségekben kellett keresni, hanem a közélet más térein.

*

A határőrvidék polgárosításának tényleges megkezdése is 1871 június havára esik. Ez évben a delegációkat, melyek a folyó évre szóló közös költségvetést még januáriusban Budapesten megszavazták, már június havában újra összehívták Bécsbe, a következő évi közös költségvetés megszavazására 1872-re. Mindez azért történt, hogy a Hohenwarth-miniszteriumnak szabad keze legyen a megindítandó cseh kiegyezési campagne számára, hazaküldhesse a reichsrathot s olyat választathasson, melyben meglesz a föderalista tervek számára a többség. A határőrvidék polgárosításának t é n y l e g e s megkezdését nem lett volna tanácsos tovább halasztani, mert ezzel nyitva maradt

volna a kapu a föderalizmusnak magyar területre való inváziója számára.

Megjelent tehát ő felsége manifestuma, mely igyekezett megértetni a határőrvidék népével, hogy a polgárosítás rá nézve alkotmányos, közgazdasági és közművelődési tekintetben mily nagy áldás. A hivatalos lapok pedig megkezdték s pár héten át folytatták azon terjedelmes rendeletek közlését, melyek a határőrvidék összes közviszonyait új alapon, a polgárosításnak megfelelően szabályozták. Mindez nagyon fontos és sürgős volt, mert az őszre a föderalista áradat legmagasabb színvonalra való emelkedése előre látható volt. A delegátiók miatt heteken át Bécsben tartózkodtam Andrássyval s az egész határőrvidéki kérdésnek eddigi előzményeiről, valamint az óriási terjedelmű rendeletekben való szabályozásáról egy összefoglaló s az egészet nagy vonásokban megvilágító cikket szerkesztettem német nyelven s ezt az ő felsége oldala melletti miniszterium kőnyomdáján sokszorosítva szétküldettem a lapoknak, hogy módot nyújtsak nekik kevés fáradsággal cikkeket írni erről a kérdésről. Az óriási anyag áttanulmányozására aligha vállalkoztak volna a lapok. Elértem célomat. E ránk nézve fontos kérdést helyes világításban fogta fel a sajtó. Andrássy külön is szükségesnek tartotta elismerni eljárásom helyességét. B. Wenckheim a maga számára személyesen kért egy példányt az operátumomból, hogy kellőképp tájékozva legyen.

*

Szeptember elején Budapesten távíratot kaptam a Bécsben levő Andrássytól, hogy siessek rögtön Bécsbe, mert óhajtja, hogy a salzburgi találkozásra elkisérjem. A Gasteinből Németországba hazatérő Vilmos császár találkozása a mi uralkodónkkal Salzburgba szept. 6-ra volt kitűzve. Hogy a találkozásnál a két miniszterelnök is jelen legyen, az csak utolsó napon lett elhatározva. Vilmos császár és Bismarck ugyanis óhajtotta, hogy Andrássy is jelen legyen, hogy vele megismerkedhessenek. Miután Andrássyt meghívták, Hohenwarth-nak is meg kellett jelenni, pedig ő szeretett volna kibujni a német császár előtt való tisztelgés alól, mert hisz az ő szláv politikája éles ellentétben állott a Németországgal való barátságos viszony szilárdításához, amire Salzburgban tétettek meg az első határozott lépések.

Tudtam, hogy Andrássy most fog először találkozni Bismarckkal s azért magammal vittem Bismarcknak egy akkor — gondolom Braun von Wiesbaden tollából — megjelent igen jó életrajzát s ezt nyujtottam át neki vasúti olvasmányul.

A német császárt szeptember 6-án, délután várták kíséretével Salzburgba. Az Erzherzog Karl Hôtel előtt ott várta őfelsége Ferencz

József, továbbá Lajos Viktor főherceg, gr. Beust és br. Kuhn közös miniszterek, gróf Andrássy (Hohenwarth megkésve érkezett meg) és nagy néptömeg. Némi késéssel, 3 óra 45 perckor berobogott Vilmos császár és Bismarck hintója, melynek közeledtét már messziről jelezte a nagy néptömeg hocholásának moraja. Én szállodai ablakomból kényelmesen néztem a festői jelenetet.

Andrássy nemsokára hazajött szállodai lakására. Éppen nála időztem, mikor nehéz léptek közeledése hallatszott s alig telt el egy perc s belépett Bismarck. Gyalog jött, mert szállodánk csak vagy száz lépésnyire volt az Erzherzog Karltól. Elsőnek Andrássyt látogatta meg Bismarck s csak azután ment Beusthoz, ki a rezidenciában volt elszállásolva.

Bismarckkal Andrássyhoz érkezése alkalmával egy kis incidens történt, melyet a világtörténet nem fog felvésni érclapjaira, tehát idejegyzem én. A nagy kancellár a lépcsőn feljövet elvesztette egyik sarkantyúját, mely beleakadt a lépcső szőnyegébe. Andrássy jó magyar inasának jutott a feladat, a sarkantyút felerősíteni a kancellár lovagcsizmájára. Bismarck nyugodtan tartotta oda lábát, pár szóval boszankodását fejezve ki e kis baleset felett. Míg a kis művelet tartott, volt alkalmam közelről szemlélnem hatalmas alakját.

Jó ideig időzött Andrássynál, később meglátogatta Hohenwarhot is, kinek szobáját az Andrássyétól csak egy ajtó választotta el, úgy hogy Andrássy akaratlanul fültanúja volt a beszélgetésnek, mely a jó hangos beszédű német kancellár és Hohenwarth közt lefolyt. (Ez persze viceversa is áll.)

Bismarck Andrássynak, egyebek közt, a Hohenwarth kísérletéről is elmondotta nézetét, hogy sem joga, sem kedve nincs beavatkozni abba, amit Hohenwarth a csehekkel tervez, de ha majd beszél vele, nyiltan meg fogja neki mondani nézetét. Bismarck kivánta, hogy rossz próféta legyen, de Hohenwarth meg fogja látni, hogy kisérlete rosszul fog elsülni. Ezt azért érdemes feljegyezni, mert Beust emlékiratában (II. kötet 407. l.), hogy Bismarckot gyanúsítsa, azt állítja, hogy ő fültanúja volt, amikor Bismarck búcsúzáskor azt mondotta Hohenwarthnak: „Tehát bonne chance!" Andrássy pedig az ajtón át akaratlanul fültanúja volt, mikor Bismarck Hohenwarthnak a cseh kísérletről ugyanazt ismételte, amit már előbb Andrássynak megmondott. (L. Kónyi, Beust és Andrássy 86. l.)

Hasonló helyzetben voltam én Bismarcknak titkárjával. A mi szobánkat is csak egy ajtó választotta el egymástól. Én a nálam megjelent hírlapírókkal való társalgásomban szándékosan jól megnyomtan a szót. Hadd hallják meg Bismarckék, mit beszélek. Nekünk nem volt titkolni valónk!

Andrássyval is Salzburgban közölte Hohenwarth először az ő cseh politikájának részletesebb programmját, mely — tekintettel a pár nap mulva megnyiló cseh tartománygyűlésre — úgysem volt tovább titkolható. Hohenwarth felolvasta a tartománygyűléshez intézendő császári leírat szövegét, mely Csehországot kiemeli az osztrák alkotmány keretéből s a cseh államjogot elvileg elismeri. Ez a leírat volt kiindulási pontja annak a nagy alkotmányos harcnak, mely a csehek és németek közt kitört s nem egészen két hónapi küzdelem után Hohenwarthnak s kísérletének bukását vonta maga után. Andrássy már első hallásra megjelölt a leírati tervezetben néhány pontot, mely ellen kénytelen lesz a magyar közjog szempontjából állást foglalni. Tanácsolta Hohenwarthnak, hogy ne azonosítsa magát a leíratban kifejezésre juttatott cseh követelésekkel, hanem úgy terjessze elő a dolgot a császárnak, mint a csehek kivánságait és a császárt se engagirozza mellette. De Hohenwarth nem hallgatott a jó tanácsra.

A szeptember 14-én megnyilt cseh tartománygyűlés ezt a leíratot egy 30 tagu bizottsághoz utasította, mely azután kidolgozta azokat a „fundamentális artikulusokat", melyek Csehországnak majdnem olyan állást adtak volna, mint aminőt a 67-iki törvények Magyarországnak adnak. A csehek nagyjából utánozni akarták Magyarországot, de egy nagy különbséget — a többiekről nem is szólva — nem vettek tekintetbe: a világosi fegyverletétel és 1867 között csak 18 év folyt le, ellenben a csehek „Világosa", a fehérhegyi csata (1620) és a fundamentális cikkek szerkesztése (1871) között 251 év. Ez nagy különbség. Ez maga elég arra, hogy az 1620-ban eltemetett cseh államjog restauratiója lehetetlen legyen.

Andrássy Salzburgból Ischl felé vette útját, mert a királynénál is tisztelegni kivánt. Én egyenesen Bécsbe indultam. Mikor elbúcsúztam, Andrássy átnyujtotta a Vilmos császár által részemre adományozott rendjelet.

A vonaton meglepetés ért. Egyszerre betoppant kocsiszakaszomba Türr tábornok. A salzburgi találkozás után szinte megdöbbentett Napoleon császár bizalmas ügynökének belépése s az a gondolat cikázott át agyamon, hogy ezt a találkozást talán nem is merő véletlennek köszönöm. Együtt utaztunk Bécsig s másnap ott a Hôtel Müllerben együtt ebédeltünk. A daliás tábornok a francia császárság bukása után is elég fontos és érdekes férfiú maradt, mert bizalmas összeköttetésben állt Viktor Emánuel olasz királlyal, ki épen most érte el — Róma elfoglalásával — dicsőségének és hatalmának tetőpontját.

V.

A salzburgi találkozásra következő heteket a szélcsend jellemezte, mely a nagyfokú politikai feszültséget leplezte a nagy közönség szemei előtt. A cseh tartománygyülésben 1871 szept. 14-én felolvasott királyi leirat felszólította a tartománygyülést, hogy a mérséklet és engedékenység szellemében fogjon hozzá a cseh királyság államjogi viszonyainak rendezéséhez. A cseh tartománygyülés harminc tagú bizottságot választott, mely — miként annak idején a magyar országgyülés hatvanhetes bizottsága — terjedelmes elaboratumot dolgozott ki a cseh királyság közjogi viszonyainak s ezzel kapcsolatban egész Ausztria állami szervezetének újjáalakításáról. Ezek voltak azok a hires „fundamentalis artikulusok", melyeknek lényegét néhány sorban jelezni akarom, minthogy a nélkül nem lehet megérteni azt a nagyjelentőségű küzdelmet, melyből gróf Andrássynak is döntő rész jutott.

A fundamentalis artikulusokban Csehország hajlandó volt hozzájárulni az 1867-iki kiegyezéshez, de ugyanakkor azt kiforgatta volna lényegéből, mely a dualizmus eszméjében nyert kifejezést.

A reichsrath és pedig annak úgy alsó, mint felsőháza megszünt volna. Az osztrák delegációba ezentúl az egyes osztrák tartománygyülések választották volna a delegatusoknak az egyes tartománygyülésekre eső számát.

A reichsrath képviselőháza helyébe egy „Delegirten-Congress", az urakháza helyébe a szenátus lépett volna, de ezeknek illetékessége egészen jelentéktelenné zsugorodott volna össze. Csupán a vámügy, bankügy, a közlekedésügy, a védrendszer megállapítása, államadósságügy tartozott volna a Delegirten-Congress és a szenátus elé, mely ügyeket egy udvari kancelláriákból és szakminiszterekből álló kormány intézett volna. Minden ügy, mely kifejezetten osztrák közös ügynek nem nyilváníttatott és a most említett kormányhoz utasítva nem lett, átment volna az autonom cseh tartománygyülésre és tartományi kormányra. A szűkebb értelemben vett osztrák közös ügyeknek és az államadósságoknak költségeihez Csehország csak bizonyos, alku utján megállapítandó kvótával járult volna.

Csehország tehát — s a rendszer kimaradhatatlan kifejlesztésével a többi tartományok is — oly önállóságra tettek volna szert, mely Magyarország államjogi helyzeténél valamivel kisebb, de a horvát autonomiánál nagyobb lett volna.

Mikor a fundamentalis artikulusok tervezete október 7-én nyilvánosságra jutott, az egész osztrák németséget forradalomszerű izgatottság ragadta meg, melyhez hasonló, mint Schweinitz Berlinbe jelentette, 1848 óta elő nem fordult.

A magyar közvélemény és sajtó hasonlókép nagy felháborodással fogadta a cseh tervezetet, mely sarkaiból forgatta volna ki nemcsak Ausztriát, de Magyarország közjogi állását is. Andrássy szándékosan visszavonult Terebesre s onnét szemlélte a dolgok fejlődését. Hiába sürgették barátai, hogy avatkozzék be az osztrák ügyekbe. Ő, és talán még inkább Deák, erősen ragaszkodott ahhoz az elvhez, hogy valamint mi nem türjük Ausztria beavatkozását a mi ügyeinkbe, ugy mi sem avatkozunk az osztrák ügyekbe, mindaddig, míg azok fejlődése jogainkat nem sérti.

Andrássy úgy vélekedett, hogy a cseh államjog visszaállításának kérdéséhez hadd szóljanak hozzá elsősorban azok, kiket a dolog közvetlenül érint. Azzal a hasonlattal élt, hogy odaát — ez alatt a Hohenwarth akcióját pártoló egész udvari pártot értette — oly pohárból készülnek inni, melyről azt hiszik, tokaji aszú van benne, pedig csak lőre. Ha elvenném szájuk elől a poharat — úgymond — s tartalmát a földre önteném, teljes életökben arról lennének meggyőződve, hogy tokajitól fosztottam meg őket. Hadd kóstolják meg előbb.

Az osztrák-német mozgalom viharként zúgott végig az összes tartományokon. Egyik nevezetes tünete, mely a Beust és Hohenwarth közti élethalálharc kitörésére alkalmat adott, a bécsi egyetem új rektorának beiktatási ünnepélye volt, melyre Beustot is meghívták. Mikor az egyetem évi jelentésének ahhoz a passzusához jutottak, hogy Habietinek és Schäffle miniszterekké neveztettek ki, az egész ifjúság zúgni kezdett és pereatot kiáltott. A jelen volt Jirecsek közoktatásügyi miniszter erre jónak látta távozni, Beust habozott, menjen-e, ne menjen-e. Már indulni akart, de a fiatalság elállta útját s egetverő „Hoch Beust“ kiáltásokban tört ki. A hiú embernek jól esett az ünnepeltetés és maradt.

Hohenwarthék ezt nagy sérelemnek vették. Minisztertanácsot tartottak s táviratilag Beust elbocsátását követelték az akkor Ebenseeben vadászó császártól. A császár táviratilag válaszolt Hohenwarthnak: „Elbocsátás a jelen pillanatban lehetetlen. Megegyezés szükséges. Cselekedjék nyugodtan.“

Most már Beust belátta, hogy a lenni vagy nemlenni kérdése közte és Hohenwarth közt fel van téve. Emlékíratot dolgozott ki, melyben kifejtette, hogy a Hohenwarth politikája a bel- és külviszonyokban egyaránt veszedelembe dönti a monarchiát. Szerette volna Andrássyt is belevonni akciójába, hogy ha már buknia kell, Andrássy is vele bukjék. De Andrássyt hiába hívta, ez egyelőre nem távozott Terebesről.

Ugyanazon a napon, mikor a bécsi egyetemi botrány történt, melyet Wenckheim Béla rögtön megtáviratozott Terebesre, vagyis október 8-án, lázadás tört ki a határőrvidék ogulini ezredében. Én akkor Budán voltam s naponként érintkeztem az Andrássyt helyettesítő Szlávyval. Szlávy minisztertanácsot hívott össze s ez sürgősen hívta Budára Andrássyt, de ez nem jött rögtön, hanem azt felelte, hogy jönni fog, ha szükséges lesz. Ő ugyanis Terebesen naponkénti távírati összeköttetésben állott Mollinari táborszernagygyal s a lázadás részleteiről teljesen tájékozva volt.

A határőrvidéki események összeköttetésben állottak a csehországi mozgalommal s e nagyszabásúnak tervezett föderalista akciónak mellékepizódját alkották. Érdekes, hogy Schweinitz gróf, német nagykövet, ki egyik legélesebb szemű megfigyelője volt az osztrák és magyar dolgoknak, mit jelentett az ogulini zendülésről Bismarcknak. Szerinte a csehek a diverzió egy nemét akarták alkalmazni. A magyarok hadd legyenek elfoglalva a saját tűzhelyüknél. Horvátország legnyugatibb szögletétől egészen a ruthénektől lakott északkeleti vidékig elő volt készítve a felkelés a „gyülölt“ magyarok elpusztítására.

B. Orczy is így vélekedik anyjához írott október 15-iki levelében: „Képzelem, — úgymond — hogy az ogulini zendülés mily alkalmatlan időben jött a prágai uraknak, nem azért, mivel megtörtént, mert meg vagyok győződve, hogy Prágából sugalmazták, hanem azért, mert idő előtt ütött ki. E mozgalomnak nagymértékben ki kellett volna törni a Határőrvidéken és Horvátországban, ami meggátolta volna a magyarokat abban, hogy az 1867-iki kiegyezés megdöntésére irányult cseh merénylet ellen hatásosan felléphessenek.“

Kállay azt írta Belgrádból, hogy szerb és orosz izgatók keze is benne volt az ogulini lázadásban s hogy Ankujucsics és Vleikovics szerb alattvalók — az utóbbi nyugalmazott orosz tiszt — Belgrádból állítólag Montenegróba, de valószinűleg a Határőrvidékre utaztak.

Nagy szerencse volt, hogy Zágrábban Mollinari, Károlyvárosban Rosenzweig, tehát teljesen megbízható, nem pedig valami délszláv érzelmű tábornokok parancsnokoltak. A zendülést három nap alatt

elnyomták s mikor ő felsége Ebenseeből visszatért Bécsbe, íróasztalán találta nemcsak Beust emlékíratát, hanem Mollinari jelentését is az ogulini lázadásról.

Andrássy is visszaérkezett Terebesről Budára. Néhány perc mulva megérkezése után beszéltem vele. Jókedvű volt s nem titkolta, hogy kedvező politikai hatást vár ettől az ogulini zendűléstől a Hohenwarth-féle kisérlet tekintetéből. Mikor említettem neki, hogy Kvaternik, amint kocsin menekülni próbált a boszniai határ felé, az utána lövöldöző katonák golyóitól találva, kocsijáról a földre bukott és meghalt, sajnálkozásának adott kifejezést kivált abból a szempontból, hogy Kvaternik élve nem került a katonák kezébe, mert szerinte Kvaternik volt a zendűlés főkolomposa s tőle esetleg érdekes dolgokat lehetett volna megtudni a lázadás keletkezéséről.

Október 16-án Andrássy kiséretében Bécsbe mentem, hol most már megkezdődött a nagy ütközet a Hohenwarth föderalista kisérlete felett. Az ütköző pontot alkották: egyfelől a cseh fundamentális cikkekre s az ezeket kisérő felíratra adandó királyi válasz, másfelől Beust már említett emlékírata.

Andrássy tehát megjelent a küzdő téren, de nem előbb, semmint a királynak október 14-én kelt távírata Terebesről egyenesen Bécsbe hívta. Megjelenése abban a szerencsés pillanatban történt, midőn az ogulini lázadás lerántotta a leplet a reakcionáriusok és szláv-nacionalisták konspirációjáról.

A csatát az uralkodó elnöklete alatt megtartott koronatanácsnak október 20-án kellett eldöntenie. E történelmi fontosságú „koronatanács"-ról, épp úgy, mint arról, melyen 1870 július 18-án a porosznémet háború semlegességét kimondták, csak mostanában kapott a világ hiteles tudósítást. Wertheimernek sikerült hozzáférkőzni e „koronatanács" jegyzőkönyvéhez.

Előzőleg október 17-én, 18-án és 19-én hosszas és részben szenvedélyes tanácskozások voltak a miniszterek között. Ezek egy része — órákon keresztül — az uralkodó szeme előtt folyt le.

Andrássynak a Bécsbe érkezését követő éjjel órákig tartó értekezése volt Beusttal, melyről Orczy azt írja, hogy „meglehetős keményen neki mehettek egymásnak." Pedig ezúttal Andrássy nem szemben állott Beusttal, hanem inkább egész erejéből támogatta. A nekimenés alatt azt kell érteni, hogy Andrássy szemére lobbantotta Beustnak egész bűnlajstromát, mert hisz Beustnak nagy része volt ama veszedelem felidézésében, mely ellen most harcolni kényszerült.

Beustnak minden eszköz jó volt, ami a „revanche"-politikát támogatta, minden rossz volt, ami azt hátráltatta.

Az osztrák-német szabadelvűek uralma tehát neki nem volt

ínyére. Nemcsak azért nem, mivel az oly erős egyéniségek, mint Herbst, Giskra stb. neki kényelmetlenek voltak, nem csak azért, mivel ezek — mint pl. a török sorsjegyek kérdésében — még magánérdekeit is keresztezték, hanem elsősorban és legfőképpen azért, mivel meggyőződött, hogy a szabadelvű németek nem kaphatók a revanche-politikára.

Ezért kezdte még 1869-ben hátratolni a szabadelvű németeket, amit e párt saját hibái, belső versengései nagyon megkönnyítettek neki. Ezért tolta előre először Potockit, kinek azonban a csehekkel való kiegyezés nem sikerült, mivel azt az 1868-ki alkotmány sértetlen fentartásával próbálta megcsinálni. Beust azért kacérkodott a csehekkel, mivel ezzel a hatalmát, befolyását a németekkel és a feudál-arisztokrata és ultramontán elemekkel szemben erősíthetni vélte.

Ily módon Beustnak a saját politikai fondorkodásai a nyakára nőttek. 1870-ben a porosz-francia háború alatt kapkodásával, előrelátásának hiányával az uralkodó előtt elvesztette hitelét.

Attól az aggodalomtól hajtatva, hogy az osztrák-németség a megalakult német birodalommal való egyesülésre törekszik, az uralkodó a Hohenwarth-féle kísérletre szánta el magát. Rekonstruálni a nemzetiségi villongásokban vergődő Ausztriát a feudális, katonai és ultramontán reakció elemeinek segítségével és pedig oly módon, hogy az ezek által képviselt politika szekere elé fogják azt a nagy erőt, mely a szlávok nemzeti fanatizmusában rejlik: ez volt a cél. A reichsrath eltörlése s egy mindenkor ultramontán, reakcionárius és szláv többségű, komoly parlamentnek alig tekinthető delegirten-kongressel és szenátussal való helyettesítése, a szabadelvű németségnek örökös kisebbségbe szorítása lett volna következménye a Hohenwarth-féle kísérlet sikerének.

De a revanche-politika időközben az egész vonalon megbukott. A salzburgi találkozáson végleg megpecsételték a Németországgal való barátságos viszony politikáját. Azok az elemek azonban, melyekre a Hohenwarth-rendszer támaszkodott, a németellenes politikát képviselték. Ily módon Beust a saját maga által szőtt hálóban fogta meg magát. Mindezt Andrássy azon a nevezetes értekezleten elébe tárta Beustnak.

Október 18-án őfelsége együtt fogadta Andrássyt és Hohenwarthot délután egy órától háromnegyedötig tartó kihallgatáson. Andrássy, mint feleségének megírta, nagyon meg volt elégedve az eredménnyel. Október 19-én őfelsége ismét két óra hosszat értekezett Andrássyval. Orczy naplójából megtudjuk, hogy e kihallgatáson Andrássy vázolta a veszedelmeket, melyek előállhatnának, ha őfelsége

a cseh kívánságoknak megfelelően németellenes álláspontot foglalna el. A német kormány megbízható hűsége nem fogja tudni elhárítani e veszedelmeket, mert az osztrák-németek a német demokráciához fognak fordulni, mely majd kiragadja Bismarck kezéből a nemzeti lobogót és az egész németség egyesítését fogja írni e lobogóra.

E kétórás kihallgatáshoz csatlakozott Andrássy és Hohenwarth újabb együttes kihallgatása, mely három óráig tartott. Hohenwarth nem engedett, de Andrássy meggyőződött, hogy őfelsége nem kötötte le szavát a cseheknek. Ez nagy megnyugvására szolgált Andrássynak.

Október 20-án végre megtartották őfelsége elnöklete alatt az u. n. koronatanácsot. Ez volt a nagy csata napja. Andrássy azzal kezdte felszólalását, hogy tiltakozott az ellen, mintha ő Ausztria ügyeibe akarna avatkozni. Csakis a korona felhivására és csak annyiban szól hozzá ehhez a kérdéshez, amennyiben a Hohenwarth-miniszterium eljárása Magyarország érdekeit is érinti. Kifejtette, hogy a közösügyeket szabályozó törvények, melyek alkotmányos úton jöttek létre, csakis ugyanazon tényezők közreműködésével módosíthatók, melyek létrehozataluknál közreműködtek és semmi esetre sem vihetők a cseh tartománygyűlés elé. Az u. n. fundamentális cikkekben foglalt minden alkotmányváltoztatás ellen határozottan síkra szállt. Már pedig lényeges változtatás az, hogy a fundamentális cikkek az osztrák delegáció megválasztását a tartománygyűlésekhez utalnák. A törvény világosan és határozottan a két parlamenthez utalja a delegációk megválasztását.

Andrássy érvelései nagy hatást keltettek, Hohenwarth védelme gyengén sikerült. Andrássyt támogatták a közös miniszterek és b. Wenckheim. Hohenwarthnak pedig ellene fordult saját minisztertársa Holzgethan pénzügyminiszter is, aki kijelentette, hogy ő nem részese az alkotmány ellen törő ezen működésnek, vele sem a fundamentális cikkeket, sem a királyi leírat tervezetét — ennek sem első, sem második formulázását — nem közölték. Ez okból ő már előbb benyujtotta lemondását. (A koronatanács többi részletét l. Wertheimer, Andrássy Élete és Kora, 725—734. l.)

A kérdés ezen a hosszú „koronatanács"-on sem dűlt el. A következő napokon tovább folytak a tárgyalások Andrássy és a közös miniszterek közt egyfelől, Hohenwarth és Grocholski közt másfelől, de eredménytelenül. Október 23-án Andrássy még egy külön kihallgatásra jelentkezett őfelségénél. Ismét kifejtette előtte álláspontját. Elmondotta, hogy ő a dualizmus alapján áll, Hohenwarth a föderalizmusén, e két irány pedig annyira ellentétes, hogy ha Hohenwarth javaslata elfogadtatik, az ő állása tarthatatlan. Nem nézheti közömbösen oly mű létrejöttét, mely mindenképen ellenkezik

azzal az alappal, amelyen a monarchia 1867 óta áll. Nevét ily politikához adni soha sem fogja, inkább visszavonul a közéletből. Ha tehát Hohenwarth leírati javaslata, mely a monarchia mindkét fele államjogának megváltoztatását célozza, elfogadtatik, az esetre már most bejelenti lemondását. Minden célzat nélkül fog félreállani. Andrássy még aznap elutazott Bécsből és pedig egyenesen Terebesre.

Andrássy érvei meggyőzték az uralkodót. „Gróf Beust érveit nem értettem, de az Önéit értem. Csakis az Ön kedvéért döntöttem úgy el a dolgot," — írja b. Orczy naplójában Andrássy közlése nyomán.

Annak a híre, hogy a császár a közös miniszterek által szerkesztett leírati javaslatot fogadta el, nagy felháborodást idézett elő Prágában, nagy lelkesedést a németek közt. A cseh vezérek, Clam-Martinitz, Rieger és Prazsák a császár kívánságára Bécsbe hivattak, de nem sikerült őket megnyugtatni. Emlékíratot intéztek a császárhoz, melyben azt állították, hogy velök Hohenwarth a tárgyalásokat a korona nevében folytatta s hogy ők állandóan abból a feltevésből indultak ki, hogy a császár helyesli Hohenwarth terveit. Clam-Martinitz gróf, kit Hohenwarth értesített a császár döntéséről, azt kívánta, hogy a kormány ne is küldjön leíratot a cseh tartománygyűléshez. De Beust, valamint Andrássy is ragaszkodtak a cseh követeléseket nyiltan elutasító leírat elküldéséhez. Hohenwarth azonban kijelentette, hogy ezt nem hajlandó ellenjegyezni s október 25-én benyujtotta lemondását.

Őfelsége ekkor táviratilag hivta Andrássyt Bécsbe egyenesen Terebesről. Andrássy táviratilag is válaszolt s azt a véleményét fejezte ki, hogy Hohenwarthnak nincs joga az ellenjegyzést megtagadni. Mikor október 28-án Bécsbe ért, azonnal fogadta az uralkodó s megkérdezte tőle, hogy miután Hohenwarth ismételt felszólítás ellenére megmaradt vonakodása mellett, mit tegyen? Valószínűleg Andrássy tanácsolta azt, hogy a leíratot ellenjegyezze a Hohenwarth-miniszterium két tagja: Holzgethan és Grocholski.

Véget ért tehát a Hohenwarth-válság, melynek célja a dualizmus szétrobbantása és az osztrák-német szabadelvűek befolyásának végleges megsemmisítése volt. Andrássy e merész és kalandos kisérlet ellen csak akkor lépett sorompóba, mikor ezt már tovább halasztani lehetetlen volt, de akkor aztán az ő súlyos szava vitte döntésre a dolgot. A Hohenwarth-féle akció mögött álló reakciós osztrák pártok és a csehek koaliciója szerette volna elaltatni a magyarok aggodalmait s folyton azt hangoztatta, hogy az 1867-iki kiegyezést érintetlenül kivánja hagyni. De a fundamentális cikkekből már kitünt,

hogy ez a biztatgatás még formailag sem áll. Tényleg az volt a terv, hogy ha a föderalista koalició egyszer Ausztriában győz, akkor könnyen fog végezni Magyarországgal is. Mikor a terv Ausztriában megbukott, egész gyűlöletük fordult Andrássy ellen, kit Schäffle miniszter közlönyében „Andrássy-király" cím alatt írt mérges cikkével igyekezett az uralkodó előtt meggyanúsítani. Egy másik cikkében pedig, mely október 30-án jelent meg, Schäffle lapja, az Oesterreichisches Journal most már nyiltan kimondta, hogy a szláv mozgalom, mely a birodalom mindkét felére ki fog terjedni, Magyarországon a „magyarizmus" előjogai ellen irányul, mely végre is örülhet, ha menedéket találhat az Andrássy által most megostromolt föderalizmusban.

Andrássy e nemcsak Ausztriát, de Magyarországot is életérdekeiben fenyegető államcsíny megbuktatásával igen nagy szolgálatot tett hazájának. De a magyar ellenzék nem birta, vagy nem akarta ezt megérteni s hitt a „Pokrok"-nak, mely a magyarokat a szabadság orgyilkosainak s Andrássy fellépését infámiának nevezte. Helfy Ignác és Tisza Kálmán a magyar képviselőházban interpellálták Andrássyt, Helfy szemére hányta, hogy „egy testvérnemzet belügyeibe avatkozni nem habozott." Tisza Kálmán pedig akkor még nagyfokú politikai elvakultságát bizonyító ama kérdéssel állott elő, „nem hiszi-e, hogy itt lenne az ideje a perszonál-unió alapjára vissza-állani?"

Andrássy válasza ezekre az akadékoskodó, de szinte szánalmas rövidlátást tanúsító interpellációkra oly fölényes volt, hogy ellenfelei nagy gyermekeknek tűnnek fel az ő államférfiúi felfogásával szemben. Tisza Kálmán államférfiúi pályájának későbbi stádiumában bizonnyára maga is restelkedve gondolt ezekre a politikai okvetetlenkedéseire.

A Hohenwarth-válságra nyomban következett a Beust-válság. Hiába ünnepeltette magát az osztrák sajtóban, mint a föderalizmus bátor legyőzőjét s az osztrák-németek megmentőjét, az ő napjai meg voltak számlálva. Az uralkodó tökéletesen elvesztette iránta bizalmát, ami fényes bizonyítéka emberismeretének. Beust rémülve vette észre, hogy a császár napokig nem hivatja. Hiába figyelmeztette Andrássy, hogy legyen óvatos, tartózkodjék minden elhamarkodástól, mert az adott viszonyok közt Hohenwarth után semmi esetre sem jöhet más, mint az osztrák alkotmány alapján álló minisztérium. De Beust már régen fejébe vette, hogy Andrássy az ő megbuktatására törekszik, állásának elvesztéséért pedig remegett. A félelem elvette józan belátását s nem fogadta meg Andrássy okos tanácsát. Nem tudta elviselni azt a gondolatot, hogy ő felsége az új osztrák minisztériumot az ő tanácsának meghallgatása nélkül alakítsa meg. Hivat-

lanul elment a Burgba, azzal a szándékkal, hogy az uralkodónak egy tábornokot, Mertenst, Gablenzot, Edelsheim-Gyulayt, vagy Kollert ajánlja miniszterelnökül, vagy pedig szabad választást enged ő felségének Unger, Stremayr, vagy De Pretis között. „A németek meg vannak puhulva, — mondá ő felségének, — támogatni fognak bármely kormányt s ennek fejében sem liberális, sem egyházpolitikai irányban nem fognak tovább menni, erről jót állok.“ Az előterjesztést az uralkodó olyan közönnyel hallgatta, mely megfagyasztotta Beust ereiben a vért. Erre azt a kijelentést tette, hogy kész elhagyni helyét, ha ő felsége nélkülözhetni véli szolgálatait. A császár erre sem mondott semmit, hanem félre nézett. Most végre tudta Beust, hogy hányadán van. Braun államtanácsos, a kabinetiroda főnöke, november 4-én megjelent nála s felszólította lemondási kérvényének benyújtására. Beust feldult kedéllyel ment ő felségéhez, hogy felajánlja visszalépését. Ő felsége hidegen felszólította, hogy várakozzék még néhány napig kérvénye benyujtásával s hallgasson az egész dologról.

Mindezeket a részleteket Orczy naplójából tudjuk. A várakozást és hallgatást ő felsége azért kivánta, mert még nem volt egészen biztos abban, hogy Andrássy vállalja a külügyi tárcát. Még ugyan e napon (november 5-én) Wenckheimot leküldte Budára, hogy felajánlja Andrássynak a külügyminiszterséget. Mikor Wenckheim este későn belépett a szalonba, Andrássy, ki neje társaságában volt ott, mingyárt tudta, hogy miről van szó. Orczy szerint mély megindulás vett erőt rajta.

Másnap Bécsbe utazott. Kiséretében voltam én is. Azt mondta, hogy valamivel későbbre várta ezt a fordulatot. Beust t. i. az uralkodó utasítása ellenére már november 7-én beadta lemondását s a német alkotmánypárt előtt úgy tüntette fel bukását, mintha őt a cseheknek és a feudál-arisztokratáknak dobták volna oda engesztelő áldozatul, amiben csakis egy szemernyi igazság lehetett, mert az ő kegyvesztésének mélyebb és a saját elkövetett hibáiban rejlő okai voltak.

Andrássy november 8-án déltájban érkezett Bécsbe. Azonnal ő felségéhez ment és elfogadta a külügyminiszterséget. Azután meglátogatta Beustot s megmagyarázta neki, hogy a császár semmi esetre sem hagyta volna tovább kezében a külügyek vezetését s ha ő — Andrássy — vonakodott volna helyébe lépni, akkor Metternichet, Trautmannsdorfot, vagy Hübnert nevezték volna ki erre az állásra, akiknek lobogója alatt esetleg egy második Hohenwarth-féle kisérletre lett volna kilátás. De Beust erősen meg volt győződve, hogy Andrássy szorította ki állásából s még évek mulva sem bírta leküz-

deni e miatt való ellenszenvét. Emlékirataiban, valótlanúl úgy tünteti fel a dolgot, mintha a külügyminiszterség elfogadása után, Andrássy rossz lelkiismerete tudatában elbujt volna előle. Ha Andrássy Beust állására törekedett volna, már jóval előbb célt érhetett volna. Ellenkezőleg, mint Orczy naplójában írja, külügyminiszterségének eshetőségéről így nyilatkozott: „Egy dolog világos előttem, hogy nekem a Beust állását elfoglalnom csak akkor szabad, ha egyszer az egész birodalom meggyőződött, hogy más mentség nincsen. Ily feltétel alatt talán megbocsátanák még egy magyarnak is, hogy őket megmentse.

Ez időben valami dolgom akadt a külügyminisztériumi sajtóirodában. Oly hangulatban találtam a máskor kedélyes urakat, mint mikor halott van egy háznál. Beustot szerették. Talán az a gondolat is bántotta a derék Falke von Lilienstein udvari tanácsost, a sajtóiroda főnökét, hogy esetleg ő rá a nyugdíjaztatás várhat. Ez nem is lett volna meglepő, ha meggondoljuk, hogy ő és társai vezettek Andrássy ellen éveken át egy nem éppen loyalis sajtó-campagnet. De még sem történt meg.

A Bécsből Budapestre visszautazó Andrássyval majdnem az egész utazás alatt együtt voltam. Előterjesztettem neki az aznapi bécsi lapokat. Ez elég érdekes volt, mert Beust fényes távozást rendeztetett magának a bécsi sajtóban, rakétákkal és bengáli világítással. Valósággal megsiratta Beustot a politikai belátás mélységével soha sem valami nagyon ékeskedő német alkotmánypárt. Utódjáról ilyen hangon beszéltek, hogy „Andrássy und sein Gepäck" — most már be fog vonulni a Ballplatzra. Gepäck alatt azt a sereg magyar hivatalnokot értették, akiket — az ő képzeletükben — Andrássy magával fog vinni a külügyminisztériumba. Én már akkor megmondtam Andrássynak, aki kérdezte tőlem, volna-e kedvem Bécsbe menni, hogy nem szándékozom a Gepäck közé tartozni. Vezető állásomból átmenni egy meglehetős ellenséges indulatú hivatalnoki milieu közé, valóban nem lett volna valami biztató kilátás. A „Gepäck" tehát egyetlen miniszteri fogalmazóból állott. Mikor a derék Kandó Kálmán miniszteri tanácsos vezetésével mélyen megindulva búcsút vettünk, Andrássy kért, hogy maradjak hátra, mert egyet-mást meg akart velem beszélni. Újra szóba hozta Bécsbe menetelemet. Én megmaradtam elhatározásom mellett, de ajánlottam neki, hogy jó lesz valami megbizható magyar tisztviselőt vinni magával. Az első hetekben külügyminiszterré lett kineveztetése után Andrássy többször lejött Budapestre, mert családja még jó ideig Budán maradt, mivel Beust kiköltözése a ballplatzi palotából természetesen nem történt meg rögtön. Egy ily alkalommal bejelentettem Andrássynak, hogy Dóczy

fogalmazó óhajtana nála tisztelegni. Andrássy előtt e tehetséges, fiatal tisztviselő már ismeretes volt s mint a következmények mutatták, jó választást tett, midőn magával vitte Bécsbe.

Hoffmann b. és a többi magas állású tisztviselők egyébiránt hamar elfelejtették megsiratott előbbi főnöküket s ritka alkalmazkodási képességükkel megnyerték Andrássy bizalmát s jól a kezére jártak, a rá nézve meglehetősen új munkakörben. Andrássy nem volt a szó szoros értelmében iskolázott diplomata. Egy lángeszű dilettáns volt, ki bámulatos éleslátással tűzte ki a politikai célokat, ritka ügyességgel választotta meg az eszközöket, de akinek egy gyakorlott hivatalnoki kar az adott viszonyok közt jó szolgálatokat tehetett és tett is.

Mikor az utolsó útat tettem vele Bécsből Budapestre, annak a fényes sajtóbeli ünnepeltetésnek a kapcsán, melyet magának Beust utóljára rendeztetett, ejtett néhány szót arról, hogyan óhajtaná kommentáltatni a külügyminiszteriumba való belépését. Szokása szerint végül most is egy erőteljes mondásba foglalta össze gondolatát: meg kell mondani az embereknek, hogy most a józan ész uralma kezdődik a külügyi politika vezetésében. Ebben a mondásban benne volt a jövő programmja, de hallgatólag benne volt a múlt birálata is.

*

Nagyok Andrássy érdemei a magyar állam újra megalapítása körül. A történetíró habozni fog annak eldöntése körül, nem állanak-e még ennél is magasabban azok az érdemek, melyeket már magyar miniszterelnök korában szerzett a külügyekre gyakorolt befolyása által. Ama végzetszerű napokban, mikor az új európai államrendszer az ágyuk dörgése közepett a francia csatatéreken megszületett, a monarchia sorsára befolyást gyakorló államférfiak közt csupán Andrássy volt tökéletesen tisztában a teendők iránt s akaratát szivós energiával sikerült is érvényesítenie. A monarchia semlegessége, szemben a nagy német-francia összeütközéssel, volt az alapja Németországgal való későbbi szövetségünknek.

A külügyminisztérium élén kifejtett tevékenysége nevezetes részét teszi Európa újabb történetének. Az a ritka szerencse jutott neki osztályrészül, hogy midőn visszavonult, történelmi jelentőségű alkotásokra mutathatott rá. Voltak külügyi politikájának olyan részei, melyeket a három-császár-szövetség titkaiba be nem avatott közvélemény akkor sem nálunk, sem Ausztriában helyesen megitélni nem volt képes. Ez áll különösen Bosznia okkupációjáról, melyhez utólag, közvetlenül Andrássy visszalépése előtt, még a novibazári szandsák

katonai megszállása járult. Andrássynak e nevezetes hagyatéka az események fejlődésével nyerte meg igazolását.

Még mielőtt csapataink Novibazárba bevonultak, 1879 augusztus közepén, híre terjedt gr. Andrássy visszalépési szándékának. Az uralkodó elvben már augusztus 14-én jóváhagyta távozási szándékát, de kérte, hogy maradjon addig, míg alkalmas utódot találni sikerül.

Mi volt az oka Andrássy visszavonulásának?

Ez a kérdés máig sincs tisztázva a nyilvánosság előtt.

Azt mondták róla, hogy egészsége nem egészen kielégítő. Enyhébb formulázás volt, hogy kifáradt, nyugalomra vágyik.

Az egészségi álláspontra helyezkedett az a szokatlanul meleghangú kézírat is, melyet az uralkodó Andrássyhoz, tényleges távozása alkalmával (okt. 8-án) intézett s melyben őt legmelegebb hálájáról és teljes bizalmáról biztosítja.

Bizonyos azonban, hogy Andrássy nem volt beteg. Feltétlenül bizonyos az is, hogy távozása önkéntes volt és semmi konkrét politikai esemény következményének nem tekinthető.

Hogy mi keltette fel és érlelte meg benne a nyugalomra és visszavonulásra való vágyat, az ma sem állapítható meg teljes bizonyossággal. A legvalószinűbb konjektura az, hogy a magasabb hatalmi tényezők régióiban nem is annyira észlelhetők, mint inkább Andrássy finom érzékére nézve kiérezhetők voltak bizonyos imponderabiliák, melyek gondolkodóba ejthették azt az államférfit, ki soha sem az állás fénye és külsőségei, hanem a hatalom által elérhető közérdekű célok miatt értékelte pozicióját. Andrássy tekintélyének szokatlanul nagy súlya ránehezedett azokra a magas udvari és katonai körökre, melyek kényelmetlenül érzik bármely, még oly jól kiérdemelt befolyásnak a közepes mértéken felül való túlságos megnövekedését. Úgy látszik a novibazári szandzsák katonai megszállásával kapcsolatos s az uralkodó elnöklete alatt folyt tárgyalások alkalmával érezte ki ezt Andrássy. Bölcsen elhatározta magát, hogy akkor távozik, mikor életpályájának napja a zenithen áll, s nem várja be az alkonyodásnak unottsággal terhes idejét.

Mielőtt azonban elhagyta tevékenységének szinhelyét, csodás gyorsasággal megkötötte Bismarck herceggel azt a békeszövetséget, mely a bomladozásnak indult három-császár-szövetség helyébe lépett s most már harmincegy év óta sarkköve az európai egyensúlynak s biztosítéka marad remélhetőleg még további évtizedeken át a nemzetközi békének. Andrássy aug. 18-án meglátogatta Bismarckot Gasteinban. Bismarck szeptember 21-én Bécsbe jött. Mind a ketten siettek megkötni a szövetséget. Bizonyára érezték, hogy ha ők ketten

meg nem kötik, az sohasem fog megköttetni. Csakis egy Andrássy tudta akkor Ferenc Józsefet, s csakis egy Bismarck Vilmos császárt e szerződés aláírására rávenni. Vilmos különösen nagyon vonakodott — az orosz cárra való tekintetből — az aláírástól. E szerződés Andrássy államférfiúi működésének monumentális betetőzése.

Magyarországnak még többször volt alkalma hallani e szeretett fiának szavát, különösen a delegációban, hol jelentős pillanatokban többször a mérlegbe vetette nagy súlyú véleményét. Megkapó eredetiségű szónoki erejének utolsó felragyogása volt emlékezetes főrendiházi beszéde a véderő-reformról 1889 április 5-én. Ez volt hattyúdala a már akkor beteg államférfinak.

A külügyminiszterium élén Andrássy nevezetes küldetést töltött be nem csupán azzal, amit tett és alkotott, hanem magával azzal a ténynyel, hogy magyar államférfi volt az, aki e tetteket végrehajtotta, ez alkotásokat megteremtette. Széchenyi már harminc évvel előbb megjósolta, hogy az Ausztriával és a dinasztiával való kibékülés szükségességét és lehetőségét csak egy magyar külügyminiszter tudná minden kétséget kizáró módon bebizonyítani. Ez Andrássy külügyminiszterségével majdnem betűszerint beteljesedett és beigazolódott. Az előző korszakban nem csupán Ausztria állította, hanem jóformán egész Európa hitte, hogy Magyarország törvényes önállósága a monarchia nagyhatalmi állásával s az európai egyensúly követelményeivel össze nem fér. Magyarország alkotmányos állása mindaddig nem volt tökéletesen biztosítva, míg ezt a téves hitet megdönteni nem sikerült. Andrássy a külügyi hivatal élén ennek a téves és ránk nézve káros hitnek élő cáfolata volt egész Európa előtt. Andrássy külügyminiszterségének ténye megérttette Európával, hogy Magyarország s ennek a monarchiában elfoglalt poziciója egyik sarkköve az európai jogrendnek s e jogrend védelmére ugyancsak ő Bismarckkal kezet fogva felépítette a középeurópai szövetség hatalmas épületét.

Húsz éve múlt, hogy Andrássy elköltözött az élők sorából. Lángelméjének kialvását olyformán éreztük, mint mikor egy nagy teremben a villamos fényforrás kialszik s csak a szerényebb gázlángok égnek tovább. De lángelméjének jótékony kisugárzását még most is érezzük s büszkeséggel és a jövőnkbe vetett bizalommal tölt el bennünket az a tudat, hogy a most már negyven éves európai béke épületéhez magyar államférfi keze is segítette lerakni az alapokat.

DEÁK FERENC.

I.

Vándorkő egyhangú rónaságon, mozdulatlan emléke mozgalmas időknek! Ilyennek tűnik fel Deák Ferenc alakja a kényuralom éveinek sivársága közepett. A kiegyezés vajudásainak Deákja ez, azé a korszaké, amikor a mester befejezte élete nagy munkáját. Az 1848 előtti Deák meghalt. A magyar nemzet tudatában az a Deák Ferenc él, akinek nevéhez a holtnak vélt magyar állam reszurrekciója kapcsolódik.

Széchenyinek csak halála után jutott ki az apotheozis. Deáknak masszív alakjából már az ő életében a jogeltiprás elleni tiltakozás szimbolumát alkotta meg a nemzet kegyelete.

Harmincöt éve, hogy bevonult közülünk mauzoleuma csendjébe. Maholnap nem akad ember, aki még érezte az ő lelkének a bozontos szemöldökök alól kivillanó sugárzását. De ha egészen letűnik is a mai nemzedék s utána még sok következő, Deák Ferenc élni fog akkor is. Mert a szimbolumok nem halnak meg soha.

Alakja, történeti távlatból, szinte társtalannak tűnik fel, annyira magában áll kortársai között, annyira elüt mindegyiktől, mintha nem is miközülünk való volna.

Pedig a múlt század magyarjai közt nincs egy is annyira magyar mint ő. Széchenyit a legeurópaibb magyarnak neveztük. Deák a legmagyarabb magyar volt mindazok között, kik nálunk a múlt század átalakulásának munkájában részt vettek. Magyar volt erényeiben, magyar volt hibáiban. Vér ő a mi nemzetünk véréből, lélek a mi fajunk lelkének őserejéből. Mintha csak ő rá gondolt volna nemes költőbarátja Vörösmarty, midőn énekle: a nagy világon e kívül nincsen számodra hely! Az ő egyéniségének gyökerei mélyen hatoltak ebbe a magyar talajba.

A magyaron kívül csupán a latin és német nyelvet beszélte. Azok közé a régi magyarok közé tartozott, akik még a római klaszszikusokat értették és élvezettel olvasták. Mikor Windischgrätz herceg táborában, mint ama borús emlékű békekövetségnek egyik tagja öt napi veszteglésre volt kényszerítve, a nagytudományú bicskei nagybirtokosnak, Nagy Károlynak könyvtárából kéretett egy

Tacitust és egy Horatiust. Az egyiket ő maga olvasta, a másikat Majláth Györgynek adta. De kedvelte és olvasta a magyar s a többi modern irodalom jelesebb termékeit is. Azt tartotta, hogy egy jó regényből többet lehet tanulni, mint sok nagyképű tudományos munkából. De sem a régiek mintájára latin klasszikusokból, sem a modernek mintájára újabbkori írókból nem igen szokott idézgetni. Épen eleget tudott, hogy emellett egészen eredeti maradhasson. A felvett műveltségi elemeket az ő hatalmas agyveleje alaposan feldolgozta.

Mint a nyelvekkel és irodalmakkal, hasonlókép volt az utazásokkal. Hetven-nyolcvan évvel ezelőtt ezeket más mértékkel kellett mérni, mint a mai vasúti korszakban. De minden kiválóbb magyar politikus már abban az időben is beutazta Nyugateurópát. Deák nem követte ugyan Kant példáját, ki soha életében két mértföldnél nem volt távolabb Königsberg városától, de az ő utazásai sem terjedtek nagyon messze, nem mentek túl Németország határain. Széchenyi azt mondta róla, hogy a megyeház ablakából nézi a világot.

Mikor a magyar ember a sors mostohasága vagy a saját hibája miatt nagy bajba kerül, akkor azt szoktuk mondani: no most vedd elő a jobbik eszedet!

Deák lelke a magyar népléleknek ebből a tartalékban levő jobbik eleméből fogantatott. A dolgokat nyugodtan latolgató józan ész mint egy király trónolt az ő értelmi és jellembeli tulajdonságai felett. Mellette a temperamentumnak és képzelő erőnek épen akkora és nem nagyobb mértéke, hogy az a hatalmas úr mindig könnyen fegyelmezhesse. Nyugodt önérzet, mely nem kér senkitől semmit, de nem is akar adósa lenni senkinek semmivel.

Az emberi lélek a pozitivumok és negativumok sorozatából áll, mint egy matematikai képlet. A magyar fajnak pozitiv jó tulajdonságai mellett megvoltak Deákban ennek a fajnak negativ sajátosságai is: az apatiára való hajlandóság, a kényelem ama kedvelése, melynek mélyén — igénytelenség mezébe burkolva — a függetlenségnek szinte rajongó szeretete húzódik meg. Az a quietizmus, mely irtózik a nagy erőfeszítéssel és kockázattal járó cselekvéstől, még inkább a felelősségre vonathatásnak még a gondolatától is. A csendes kontemplációba való elmerülés, melynek a botjára támaszkodó mélázó alföldi juhász a népies megtestesülése. Mindezek a negativ tulajdonságok meggátolták a magyar fajt abban, hogy nagy expanziv erőt fejtsen ki, de talán van némi részök abban, hogy ezen a földön megmaradt. Mindezek a pozitiv és negativ tulajdonságok együtt adják az igazi Deák Ferenc szellemi arcképét.

Még egy szembeötlő negativum!

Ebből a nagyszabású életből hiányzik — az asszony.

Deák nem nősült meg, családot nem alapitott. Magában ez még nem mondana sokat. Megkérdeztem olyanokat, kik bizalmas közelségből szemlélhették élete folyását. Oly jól esett volna nyomaira akadnom valamely érzelmi idillnek, mely felüdítette e nagy emberünk hosszú vándorlásának egyhangúságát. Komolyabb, mélyebb, az egész embert megragadó szerelem édes mámora, úgy látszik, soha sem melegítette fel a józanságnak ezt az atlétáját.

Az a szinte megdöbbentő józanság, mely nem kegyelmezett az apró illuzióknak, úgy látszik, elűzte tőle azt a nagy és boldogító illuziót is, mely, mint az ötven évben egyszer virágzó victoria regia, minden rendes emberéletben legalább egyszer kibontja csodás szirmait.

Deák nem volt aszkéta, sem asszonygyűlölő. Sőt nőtársaságban is ötletes humorának, jóizű adomáinak bőségét árasztotta maga körül. Ezt magam láttam, mikor Puszta-Szentlászlón környezetében időzni alkalmam volt. És mégis semmi jel, semmi bizonyíték arra, hogy valaha átérezte volna egy nagy szenvedély üdvözítő borzongását. Egy ember, aki kiábrándult, mielőtt ábrándozott volna!

Ha Deák, valami vonatkozással a saját személyére, házasságról beszél, mindig a kedélyes ön-szatira hangján teszi ezt.

Mikor 1854-ben november elején Pestre költözött, megírta sógorának, hogy az Angol királynő-szállodában fogadott lakást, melyből a napokban költözik ki gróf Bethlen János, ki elveszi Leiningen magyar tábornok özvegyét. „Talán jó omen — írja tréfásan — olyan szállásba kerülni, melyből a lakó kiházasodott. Talán engem is impregnál a szoba levegője olyféle szándékkal. Pedig biz' az vén embernek csak parádé volna" — fejezi be megjegyzését az akkor ötven év körüli férfiú.

Egy este, mikor szokás szerint a klubból haza kísérte híveinek egy csoportja, valaki a kísérők közül így szólt: Hej, kedves bátyám, mégis csak kár, hogy meg nem házasodott. Azt hiszem, meg is bánta.

— Dehogy bántam meg — vágott vissza Deák — gondoljátok csak meg, ha megházasodtam volna, milyen öreg asszony várna rám most otthon.

*

Ostwald Vilmos, a Nobel-díjjal koszorúzott hírneves természettudós, nemrég egy szellemes munkát írt a „Nagy Emberek"-ről. Két kategóriába sorozza a nagy embereket. Vannak romantikusok és vannak klasszikusok. Romantikus volt Liebig, Davy, Gerhardt, klasz-

szikus az energia megmaradása elvének felfedezője R. Mayer, Faraday, Helmholtz. A romantikusban erős a fantázia, élénk a temperamentum. Ellenállhatatlan erő hajtja gondolatainak közlésére. Született agitátor. A klasszikusban a mérlegelő ész ereje nyugodt kontemplációval párosul. Ő gondolatát, legyen az még oly nagy, még oly korszakot alkotó, képes évekig magában hordozni. Fantáziája nem ragadja el. Eszméit nem közli senkivel addig, míg azok tökéletesen ki nem alakultak, míg azoknak megdönthetetlen voltáról a legmesszebbmenő önkritika által meg nem győződött. Irtózik mindenféle agitátorságtól, azért sokszor egészen ismeretlen marad s néha csak az utókor ismeri fel benne a nagy embert.

Ha Ostwald osztályozását az államférfiakra alkalmazzuk: akkor Széchenyi s még inkább Kossuth romantikusok, Deák klasszikus.

*

Deák oly korba született bele, mikor dermesztő reakció nehezedett a magyar nemzetre. A fiatal férfi azonban már a nemzeti ébredés korszakába jutott bele. Az 1827-ben kiküldött országos bizottságok ú. n. „rendszeres munkálatai" első szerény szárnypróbálgatásai voltak a megujhodó nemzeti szellemnek. Nagyobb lökést adott a fejlődésnek Széchenyi fellépése.

A fiatal Deák Ferenc megyéjénél járta ki a gyakorlati politika iskoláját. Jellemző nála is a nagy tehetségű embereknél észlelhető koraérettség s a fejlődés csodálatos gyorsasága. Néhány év alatt kész államférfi lett. Ha megyei szereplése idejéből való beszédeit olvassuk, meglep bennünket a huszonöt év körüli fiatal férfi gondolatainak érettsége, kiforrottsága. Még a modorban is alig különböznek ama beszédeitől, melyeket húsz-harminc évvel később, mint országos vezérférfiú tartott. Az okoskodásnak az álérveket elmorzsoló ereje, az igazságnak alkut nem ismerő keresése, a jognak, mint a szabad államok és társadalmak gerincének kultusza, feltétlen meghajlás a törvény kategorikus imperativusa előtt, tömör, világos szófüzés, alig itt-ott egy-egy felcsillanó szóvirág már ama fiatal korban is, semmi pathosz, néha szelid humor, de sohasem sértő gúny, mely az ellenfélen fájó sebet ejthetne, s őt boszúálló ellenséggé változtathatná. Ilyen volt Deák szónoki egyénisége már fiatal korában s ilyen maradt élete végéig. Sohasem kereste a harcot, célja mindig az eltérő véleményűek meggyőzése volt.

A fiatal Deák természetesen elfogadta Széchenyi társadalompolitikai reformeszméit, de azokat a nemzet boldogulására elégségeseknek nem tartotta. A nemzet multjának megítélésében körülbelől egyetértettek. Széchenyi óvakodott s óva intett a nemzet multjának

túlbecsülésétől s nem egyszer a legdrasztikusabb szavakban menydörgött az ősök mulasztásai, hibái, bűnei ellen.

Deák nyugodtabban, de annál alaposabban fejtette ki erre nézve minden illuziótól mentes felfogását. „A magyarnak honszeretetét — így szól egyik nagyhatású beszédében — sem a multaknak lelkesítő emlékezete, sem a hiúság, sem az önzés nem támogatja annyira, mint más nemzetekét. A hatalmas Rómának s a szabad Görögországnak szabad polgárai lelkesedést meríthettek hazájuk történeteiből. A francia, az angol szintén lelkesedve tekintenek vissza történeteikre. A lángkeblű olaszt földúlt szabadsága romjai közt a klasszikai hajdankor tüze lelkesíti, az oroszt legalább hazájának óriási nagysága emeli. De a magyarnak mindezekből igen kevés jutott. Történeteink csak átokszülte viszálkodásokra, csak életért és megmaradásért vívott véres harcokra mutatnak. Kevés azokban a polgári erények tiszta példája, kevés a fénypont, mely forró önérzettel keblünket emelje."

Ami az — akkori — jelen megítélését illeti, Deák inkább csak a kifejezés modorában tér el Széchenyitől. Ő már nem nézi éppen „halálos álomban dermedezőnek" a nemzetet, mint Széchenyi, de a lényegben talán még egy árnyalattal pesszimisztikusabb. „Jelenünk nem fényes s nem annyira boldogító, hogy e részben más nemzetekkel vetekedhetnénk. Hisz Európa alig tudja létünket s Afrikának számos koloniája tán ismertebb más nemzetek előtt, mint hazánk, melyet Ausztria termékeny, de műveletlen gyarmatának tekint a külföld." „De azért — így fűzi tovább gondolatait, — nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak, ki e szegény, ki e szenvedő hazát jobban nem szeretné, mint akármely fényes országát Európának."

A j ö v ő megítélésében még pesszimistább volt, mint Széchenyi, kinek lelke sötét kétségbeesés és repeső remények végletei közt hányattatott. Deák nem mozgott oly végletek közt. Ő egy skeptikus filozóf nyugodt reménytelenségével tekint a jövőbe, melyet szürkének lát. Kissé bátrabb reménykedést hajlandó hiú ábrándozásnak, illuziókban való ringatódzásnak tekinteni. Mikor az első komolyabb vasuti tervet tárgyalták a magyar országgyűlésen, 1839. decemberében, egész gondolkozását jellemző beszédet tartott. „Én azt hiszem — mondá ez alkalommal, — hogy a Debrecen és Pest közti vonalra nézve alig van valaki a Rendek közt, ki velem együtt á l o m n a k ne t a r t a n á a z t, h o g y i t t v a l a h a v a s u t l é t e z h e s s e n. Ha pedig mégis találkoznék olyan, aki ezt hiszi, nem bánom, a l u d j a t o v á b b é d e s á l m á t, sőt adja isten, hogy az én éberségem legyen álom, aki ezt nem hiszem, az ő álma pedig valósuljon. Épúgy nem hiszem azt sem, h o g y S z i n a a v a s u t a t B é c s t ő l e g é s z P e s t i g

vigye. A dolog tehát úgy áll, hogy a vasut inkább létesülhet Bécstől Pozsonyig, vagy a másik parton Gönyőig, mint ugyanonnan Pestig, de odáig mégis inkább, mint Debrecenig."

Látjuk ebből, hogy sokszor nagyeszű emberek is mily kevéssé képesek a jövőbe látni. Napoleon Fultont, a gőzhajó feltalálóját, ki neki 1803-ban egy kis gőzhajóját a Szajnán be akarta mutatni, bolondnak nyilvánította, akivel nem érdemes szóba állni.

De nemcsak közgazdasági, hanem politikai tekintetben is schopenhaueri pesszimizmussal nézte Deák a jövőt, azonban ezt többnyire csak bizalmas barátai előtt vallotta be.

Pesszimizmusát érthetővé teszi az a körülmény, hogy a politikai pályára lépése abba a korba esik, mikor a bécsi reakciót az 1830-iki juliusi forradalom hatása alatt ujra lázas rémképek kezdték gyötörni s emiatt ismét valódi orgiákban kezdett tombolni a leigázott Magyarország felett.

A nemzeti szellem ébredésének 1830 után feltünt szerény jelei arra indították Metternichet, Kolowrátot és szolgalelkű magyar kreatúráikat, hogy a szabad szólás joga s a megyei önkormányzat ellen valódi irtóháborút kezdettek, a bíróságok függetlenségét tényleg meg is semmisítették s a törvények elcsavarása segítségével a hűtlenségi perek egész özönét zúdították az országra s törvénytelen eljárási mód alkalmazásával a legjobb hazafiakat börtönbe vetették.

Deáknak, ki 1833-ban mint 29 éves fiatal ember először jelent meg az országgyűlésen, erről szóló követjelentése szomorú képét adja az akkori közállapotoknak. Ezen az országgyűlésen sikerült ugyan nagy nehezen keresztülvinni az úrbéri törvényt s a jobbágyok botoztatásának némi korlátozását, valamint a magyar nyelv jogkörének szerény tágítását: de egészben véve Magyarország alkotmányos és társadalomgazdasági állapota az elmaradottság ijesztő képét mutatja s egy magát alkotmányosnak képzelő nemzethez nem volt méltó. Az abszolutizmus asztaláról lehullott morzsákból egy százados elnyomás alatt nyögő nemzet elég életerőt nem meríthetett. Még ma is, hetven esztendő mulva, csak felháborodással olvashatjuk, hogyan állták útját a főrendek a legszerényebb mértékű haladásnak, hogyan szegődtek ügyvédeivé az üldözési mániába esett bécsi udvarnak, hogyan segítettek neki lábbal tiporni és elcsavarni törvényeinket, melyek még megvédhették volna az emberi jogoknak a Corpus jurisban a nemzet számára megőrizett szerény maradványait, menynyire hiányzott bennök minden emberi érzés a szolgalelkű bíróságok által börtönbe hurcolt hazafiak iránt. „A méltóságos főrendek — írja Deák követjelentésében — említett polgártársaink hűtlenségi perbefogatását sérelmesnek nem látván, aggodalomra semmi okot

sem találtak, sőt azt akarták, hogy mivel ők nem érzik a nemzeti jussok sérelmét, mi se törekedjünk aggodalmaink súlyát a fejedelemnek királyi székénél nyílván elmondani s annak törvényes megszüntetését sürgetni."

„Sajtónk szabadságát törvényeink ellenére megelőző vizsgálat gátolja — írja tovább Deák — élet és vagyon elvesztését tárgyazó közkeresetek ijedelmei által korlátoltatik a szólás törvényes szabadsága, sőt még a megyék követküldési jussa is csonkíttatik. De még fájdalmasabb az, hogy országunk nagyjainak fényes gyülekezete mindezeket törvénysértésnek nem véli, mindezeken nem aggódik, sőt midőn a nemzetnek választott képviselői fejedelmök igazságánál keresnek orvoslást, gátot vet a nemzet kérelmének, hogy az a királyi szék elébe se juthasson."

Deák Ferenc az országgyűlés elején nem volt jelen. Csakis 1833-ban Antal bátyjának leköszönése után választotta meg ennek helyébe megyéje. És mégis már az 1832/36-ki országgyűlésen az ellenzék mindenki által elismert vezére a 30 éves Deák Ferenc volt.

De Deák nem örült a neki szánt vezéri szerepnek. „Mint huszonkilenc éves fiatal ember — beszélte később — jutottam Pozsonyba, hol azt találtam, hogy Antal bátyám képviselőtársaim közt eszemnek csudálatos hirét terjesztette. Ennek következménye az volt, hogy a követek a legkülönbözőbb kérdésekkel zaklattak, hogy bölcseségemet meghallják. Még késő este a klubban és a billiárdnál is kérdésekkel üldöztek. Így rájöttem arra, hogy felelet helyett adomázni kezdtem s így történt, hogy szokásommá vált adomákat elbeszélni akkor is, mikor nem kérdeztek tőlem semmit."

Az 1836-ban az ország mély lehangoltsága közt csekély eredményekkel bezárt országgyülés tapasztalatai megerősítették Deákot pesszimizmusában. A rendek meg voltak győződve arról, hogy a közmívelődés hathatós emelése nélkül az ország nem képes előhaladni. Azért tanítóképző intézetek s egy politechnikum felállításának tervét akarták elkészíttetni. A királyi rezolució e kérelmet is megtagadta. Ez alkalommal tartott beszédében többek közt így nyilatkozott Deák: „Sokaknak legalább némi reménye lehetett, hogy a kormány talán csak mégis akarja a nemzet javát, de egy-két ilyen ártatlan rezoluciócska eloszlat minden illuziót. Mi nem kértünk pénzt a kormánytól, nem munkát, nem engedélyt, még csak tanácsot sem. Mi csak azt jelentettük, hogy tervet szeretnénk a népnevelés és a politechnikum tárgyában készíttetni. A kormány azonban ezt is megtagadja. S mi következik ebből? Az, hogy ismét elszaporodik azon érzés, hogy a kormány, látni kezdvén, hogy talán még Magyarország

is lehet boldog valaha, e felett aggodalomba esett s hogy az ország valahogy boldog ne lehessen, ily rezoluciót bocsát ki.“

A sarkalatos különbség Széchenyinek és Deáknak az ország jövőjére vonatkozó felfogása közt ime ez volt: Széchenyi rendületlen hittel hirdette, hogy mindenek előtt munkássá, vagyonossá kell tenni a népet s ha ez meglesz, úgyszólván automatice be fog következni a társadalmi és politikai szabadság s rázkódtatás nélkül lehetségessé válik az országnak Ausztriával szemben is bizonyos önállósága. Hitte, remélte, hogy végre is sikerül meggyőzni a dinasztiát arról, hogy Magyarország előhaladása a dinasztiának, sőt Ausztriának is csak hasznára lehet s azért a szükséges átalakulás munkáját lehetőleg a kormánynyal egyetértésben s Ausztria minden provokálásának szigorú elkerülésével felülről kivánta megindítani s e munkájában első sorban a mágnásokra kivánt támaszkodni. A politikai izgatás fegyveréhez nyulni nem akart, mert félt, hogy ez forradalomra vezet s féltette társadalmi úton már kezdeményezett és még kezdeményezendő alkotásait az osztrák kormány retorziójától.

Deák ezt nem tartotta elégségesnek. Ő is nagy súlyt helyezett a nemzet gazdasági és értelmi előmenetelére, de a politikai és társadalmi szabadságnak, a közteherviselésnek, a törvény előtti egyenlőségnek, a robot megváltásának a gazdasági és közművelődési előhaladással párhuzamosan való megvalósítását mellőzhetetlennek tartotta, sőt ez utóbbi reformok előzetes megvalósítása nélkül sem a gazdasági, sem a közművelődési megujhodás teljes sikerét lehetőnek nem tartotta. Nem tekintette ugyan ő sem merőben kizártnak, hogy a kormány esetleg rávehető lesz, hogy bizonyos pontig rálépjen a javítások útjára, de e tekintetben nézetei kevésbé voltak vérmesek, mint a Széchenyiéi. Ennélfogva szükségesnek tartotta, hogy a nemzet sürgesse a sérelmek orvoslását s az országgyülés és a megyék a reformokra erélyesen törekedjenek, de mindig csak törvényes eszközökkel. Nem várt a kormánytól semmi jót, míg azt nem sikerül a törvények tiszteletére rászorítani. Szükségesnek, hasznosnak, elengedhetetlennek tartotta sok új törvénynek alkotását, de még ennél is sürgősebbnek, hogy a már meghozott, de a kormány által minduntalan megsértett törvények megtartassanak. Alig hihető, hogy az ő mélyre ható esze a Corpus jurisban letett, de a kormány által szakadatlanul megsértett jogokra való hivatkozást elégséges eszköznek tartotta volna arra, hogy a kormány e jogok tiszteletbentartására tényleg is szorítható legyen: azonban a törvényre való folytonos és erélyes hivatkozást mégis elengedhetetlen és el nem hanyagolható segédeszköznek tekintette ama nagy célra.

Vezérelve volt, más fegyver nem létében a jog fegyverével

küzdeni a jogért. E harcot nyomatékkal, okossággal, méltósággal megvívni volt feladata az ellenzéknek. Deák Ferencet e küzdelem vezéreül predestinálták képességei. Még a konzervativ párt legnagyobb tehetségű tagja, gr. Dessewffy Aurél is annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy az ellenzéki vezér szerepe Kossuthnál nincs biztos kezekben s hogy erre a szerepre Deák Ferenc van hivatva. Deák Ferenc azonban a vezéri szerepre vállalkozni nem volt hajlandó.

*

A kormány az 1836-iki országgyülést, mihelyt azt hosszú küzdelem után az adó és az ujoncok megszavazására rávennie sikerült, nyomban bezárta. Mély lehangoltságot keltett a majdnem négy évig tartott országgyülés eredménytelensége. Soha sem lett volna alkalmasabb a helyzet a különböző árnyalatokra szakadozott ellenzék egységes szervezésére, egy közös zászló körül való sorakoztatására, mint ebben az időben. Annál szükségesebb lett volna ez, mert a reakció országszerte szervezkedni kezdett.

Deák 1836. szeptember hó 10-én hosszabb levelet írt Kossuth Lajosnak a zalamegyei állapotokról. „Ne igen örüljön édes barátom — írja egyebek közt e levélben — Zalának és gyülésének, mert nálunk is sziszegve emeli fel fejét a kigyó-sereg.“ Azután hosszasan leírja a szabadelvü eszmék ellenségeinek izgatásait. „Személyemre nézve — így vonja le a következtetést — mindezekkel nem törődöm, sőt némileg örülhetnék neki, mert nemcsak ürügyet, de just adnak, annyira óhajtott független magányomba vonulni, ha elveink elbuktak.“

Így beszél egy 33 éves férfiú, kiben az egész ország az ellenzék predestinált vezérét látja. A reactió kigyóserege sziszegve emeli fel fejét s a szabadelvűek vezére ebből nem a fokozott erővel folytatandó küzdelem szükségessét következteti, hanem szinte áhitozza az alkalmat a félrevonulásra. Nem a későbbi, két év múlva bekövetkezett Forintos-féle erőszakoskodások teremtették meg az okot Deák visszavonulására. E visszavonulásnak igazi és főoka magában Deák egyéniségében, minden erélyesebb akciótól idegenkedő természetében, legyőzhetetlen quietizmusában feküdt.

Annál menthetetlenebb Deák vonakodása attól a szereptől, melyre a Gondviselés által teremtettnek látszott, mert a kellőkép vezetett ellenzéki akció az adott viszonyok közt sikerrel biztatott volna. Egyelőre nem is Ausztria ellen, hanem csak az autochton reakció ellen, a „nem adózunk“ politika tábora ellen kellett volna felvenni a harcot.

„Az új törvényekkel — írja Deák Kehidáról 1836 augusztus 18-án

Kossuthnak — sokan, igen sokan nincsenek megelégedve s fájdalom, nem azért, hogy keveset adhattunk a népnek, hanem a robotbeli feljebb szolgálást és a botozás megszüntetését sajnálják. Egyik nem kapott aratókat, mert elfagyott a gabonája s nem adta volna ki a munkabért s már az új törvényeknek tulajdonítja. A másik nem kapott kaszásokat, mert keveset akart fizetni. A harmadiknak a hajdúját a korcsmán megverték bor közben, a negyediknek a kocsisa szökött meg, mert több botot kapott, mint kenyeret. S mindezek az új törvényt okozzák."

*

Bekövetkezett az 1839 június 2-ára összehívott országgyűlés. Deákot Zalamegye ismét nagy lelkesedéssel és egyhangúlag egyik követévé választotta. A kormányban időközben némi változás történt. Metternichék belátták, hogy egy ország kormányzásához a szolgalelkűség magában mégsem elég. Kolowrat unokaöccse, a gyűlölt gr. Pálffy Fidél helyébe gróf Majláth Antalt nevezték ki kancellárnak, ki mint ember és hazafi felette állt elődének s bizonyos haladástól sem idegenkedett volna, természetesen oly határok közt, melyeket Bécsben megengedhetőnek tartottak. A nemzet fájó sérelmeit azonban ő sem orvosolta, sőt azokat újabbakkal tetézte. B. Wesselényit az ellene — Szatmárban tartott szabadelvű beszéde miatt — jogtalanul indított perben súlyos börtönre itélték. Kossuthot, ki több törvényhatóság felszólítására a megyék tanácskozásairól magánlevelezést folytatott, ettől eltiltották, perbe idézték és négy évi börtönre itélték. Az országgyűlési ifjúság tehetséges vezérét Lovassy Lászlót és társait felségsértéssel vádolták, katonai erővel fogságba hurcolták. Gróf Ráday Gedeont, mivel Lovassy László és társainak elfogatásáról és elitéltetéséről Pestmegye gyűlésén beszédet tartott, a legfőbb itélőszékek rágalmazása cimén perbe fogták s az 1839 május 8-án Pestmegyéhez intézett királyi leirattal az országgyűlésen való megjelenéstől eltiltották.

A régi sérelmek közül egy sem orvosoltatott s az újabb sérelmeknek igen csinos bokrétája gyűlt össze az újonan megnyiló országgyűlés számára. Sőt, hogy e bokréta minél teljesebb legyen, a politikai reakció mellett az egyházpolitikai reakció is felemelte fejét. Lajcsák nagyváradi és Szczitovszky rozsnyói püspök a vegyes házasságok tárgyában kibocsátott körleveleikkel nemcsak a protestánsoknak, de általában a magyar honpolgároknak törvénybe iktatott jogait sértették.

Az 1839/40-ki országgyűlés idejének legnagyobb részét a fentebb röviden érintett sérelmek foglalták le. A követi tábla felíratában kijelentette, hogy míg a sérelmek orvosolva nem lesznek, addig a

királyi javaslatokat tárgyalás alá nem veszi, tehát az adót és az újoncokat nem szavazza meg. A főrendek, kiknek vezére ez időben már a fiatal gróf Apponyi György volt, a követi tábla felírtatát még a király elé sem engedték jutni. Ők a törvény értelmének elcsavarásával azt az álláspontot igyekeztek megvédeni, hogy az országgyűlés a kormány javaslatait, tehát mindenek felett az adó- és újoncügyet, minden más tárgy előtt, tehát minden sérelem orvoslását megelőzőleg tartozik tárgyalni. Ezek a hosszas viták a kormány jogsértő intézkedései s az ezeket körömszakadtáig védő főrendiház ellen, alkalmat adtak Deáknak a fényes szónoklatok egész sorára, melyek törvényismeretének alaposságáról s politikai felfogásának magas színvonaláról tanúskodtak. Ez az emlékezetes campagne Deák 1848 előtti pályafutásának legfényesebb része. Az ő vezéri szerepe a képviselőházi ellenzék élén ekkor már határozottan kidomborodott. Mint Neptun a habok felett, úgy uralkodott ő a követi kamara vitái felett. Mikor szólásra emelkedett, minden hang elnémult.

Az elért siker azonban nem volt tökéletes, mert a kormányt eljárása törvénytelenségének beismerésére kényszeríteni nem sikerült. A királyi leiratok üres frázisokat tartalmaztak a szólásszabadság tiszteletéről, — ami némi erkölcsi sikernek volt tekinthető — de a börtönbe vetett polgárok tovább is börtönben maradtak.

Összesen huszonhárom üzenetet váltott a követi-kamara a főrendekkel a szólásszabadságon s az ország többi sarkalatos jogain esett sérelmek tárgyában, de a főrendek hajthatatlanok maradtak s lassanként a követi tábla is puhult. A felirati javaslatnak azt az erélyes záradékát, mely szerint a Rendek a sérelmek orvoslása előtt adót és katonát megszavazni nem hajlandók, a többség fokról-fokra kivetkőztette erejéből.

Megkapta tehát a kormány az ujoncokat és az adót a következő három évre, de a sérelmek, a régiek és az újak, egy-két jelentéktelennek kivételével orvosolatlanok maradtak. Még szerencse, hogy mégis alkotott a törvényhozás egy-két hasznos törvényt, melyek közt a váltótörvény és a jobbágytartozásoknak — igaz, hogy csak fakultatív — megválthatóságáról szóló törvény volt a fontosabb. Deák Ferenc az országgyűlésnek egészben véve szomorú eredményeiről ismét terjedelmes követjelentésben számolt be vármegyéjének.

De a kormány, jóllehet az elkövetett súlyos törvénysértéseket az utolsó percig vonakodott beismerni, félve az egyre növekvő közfelháborodástól, az országgyűlés bezárta előtt jónak látta kegyelem útján megszüntetni a fogságban tartott hazafiak büntetését, valamint a még folyamatban levő pereket. Ezt ugyan a sérelem orvoslásának tekinteni nem lehetett, mert kegyelmet nyujtott jog helyett s

ezzel nyitva hagyta az utat későbbi hasonló jogsértésekre. Mindazáltal az 1840-ki országgyűlés némi békés akkorddal végződött. Wesselényi, Kossuth s a többi börtönbe vetett hazafiak kiszabadultak. Ismét sokan egy jobb korszak bekövetkeztét kezdték remélni.

*

Deák Ferenc 1840-ben visszavonult kehidai magányába s egyes alkalmi felszólalásait leszámítva az ország politikai vezetésében nem vett részt 1848-ig. S akkor is csak erkölcsi kényszernek engedve lépett ki visszavonultságából.

Pedig nevezetes mozgalmak indultak meg 1840 után, melyek a haladási eszméket, ha nem is a valóságban, de legalább a nemzet köztudatában diadalra segítették.

Kossuth 1840 május havában kiszabadult börtönéből s 1841 január 1-én megindította a Pesti Hirlapot, mely annál nagyobb hatalommá emelkedett, mivel gróf Dessewffy Aurél, az egyetlen ember, ki Kossuthnak a publicistika terén komoly versenytársa lehetett volna, 1842-ben meghalt.

1841 novemberében gróf Batthiány elnöklete alatt megalakult az országos iparegyesület. Szellemi alapítója Kossuth volt, ki azt az 5000 forintot is, melyet báró Wesselényi és barátai neki fogságából való kiszabadulása után felajánlottak, az iparegyesületnek engedte át.

1842-ben megtartották az első országos iparkiállítást Pesten. Ki szervezte? Kossuth.

1844 vége felé megalakult a védegylet. Ha az anyagi eredmény nem felelt is meg a hozzáfűzött reményeknek, gócpontjává lett egy nagy iparpolitikai mozgalomnak s hatása az ország közvéleményére igen nagy volt. A lángeszű német nemzetgazda List Frigyes eszméi adták meg a lökést ehhez a mozgalomhoz. List maga is megfordult Magyarországon s érintkezett itt vezető politikusokkal. Kossuth felkarolta, propagálta s rövid idő alatt a magyar közvélemény alkotó elemévé tette azt a nagy politikai gondolatot, hogy ipar nélkül nincs kulturnemzet, nincs igazi haladás, nincs igazi demokrácia.

A közvéleményben kialakult közgazdasági programm már túl nőtt gróf Széchenyi közgazdasági programmjának keretein, mely alapjában agrárius volt.

Széchenyi rosszalta és támadta a védegyletet, mert félt Ausztria retorziójától s nem is hitte, hogy ezen az úton nevezetes eredmények legyenek elérhetők. Deák Ferenc viszont helyeselte a védegyletet, tartott is egy szép beszédet mellette Szent-Gróton Zalamegyében. Széchenyi e miatt a „Jelenkor"-ban ismételve megtámadta, de Deák nem reagált e támadásokra, mert — bármily lelkes híve volt külön-

ben a sajtószabadságnak — maga nem akart kilépni a hirlapi viták porondjára.

Deák falusi magányából jóakaró nézője volt a közgazdasági és politikai mozgalmaknak, de azoknak vezetője lenni nem akart. 1844-ben Kossuth visszalépett a Pesti Hírlap szerkesztésétől, hogy egész erejét az iparpolitikának, az iparegyesületnek és a védegyletnek szentelhesse. A tehetséges politikusoknak egy fiatal gárdája lépett ki ekkor a küzdő térre: a centralisták csoportja. Szalay László vette át a Hírlap szerkesztését. Eötvös, Csengery és mások lettek lelkes munkatársai. A fiatal Magyarország bontogatta szárnyait. Mindinkább a nemzet politikai hitvallásává lett, hogy csak ha a parlamentnek felelős miniszterek kormányozzák az országot, szabadulhat ez ki az osztrák abszolutizmus gyámsága alól. A „doctrinairek" egy merész új gondolatot tettek programmjuk tengelyévé, de ez csak még jobban kiélesítette a szakadást az ellenzék soraiban. A municipalisták nem ismertek más gyakorlatilag hatásos védekezési eszközt az abszolutizmus ellen, mint az erős ellentállást a megyékben. A felelős miniszteriumok megvalósításában nem igen biztak, a központosítás gondolatától azonban fáztak, mert féltek, hogy ez az udvar hatalmát még jobban megnövelné. „Nem reformerek kellenek ide, — mondá gróf Batthiány Lajos — hanem vérebek, melyek mindig a kormány fülén csüngnek."

Egy ember volt az országban, aki ezt a szétszakadozott ellenzéket talán képes lett volna egy közös zászló alatt egyesíteni s bölcs mérséklettel vezetni nagy célok felé! De ez az egy ember a kehidai kert fáinak árnyékából nézte a világ folyását. Már pedig a Zalaegerszegen, vagy Szent-Gróton időnként tartott egy-egy szép beszéddel az ország közvéleményét vezetni nem lehetett.

A köztudatba az a vélemény fészkelte be magát, hogy az 1843-ki országgyűléstől Deák Ferenc a Forintos-párt által provokált vérengzés miatt maradt távol. Ez nem áll. Deák már hónapokkal e vérengzés előtt kijelentette, hogy nem vállal mandátumot.

Láttuk fentebb, hogy Deák már 1836-ban, mint Kossuthoz írt levele tanúsítja, legszívesebben visszavonult volna. Ez a vágyakozása 1843-ban megdönthetetlen elhatározássá érlelődött. Deák 1843. április 4-én Kehidáról tudósítja Kossuthot, hogy a Forintos-párt a követi utasításnak a házi adóra és az országos pénztárba — utakra, hidakra stb. — elvállalandó költségekre vonatkozó pontját megbuktatta. „Megbukott tehát a szent ügy — így folytatja levelét — s én, mint mondám neked, a jövő országgyűlésre nem megyek." Minthogy pedig gyanította s mint alább látni fogjuk, joggal gyaníthatta, hogy más megyében megválasztják, ezt írta Kossuthnak:

„Csak egyre kérlek, ha Pesten valaki szóba hozná megválasztatásomat, kérlek az Istenre és barátságunk szentségére, hátráltasd és hárítsd el a dolgot, mert én megválasztva sem vállalnám el más megyéből a követséget." (Különös felfogás oly politikustól, ki a képviseleti parlamentáris kormányrendszer hivének vallotta magát s más alkalommal szépen fejtegette, hogy a képviselő tulajdonkép nem egy kerületet képvisel, hanem az egész országot.) Ezzel fejezi be levelét: „Még egyet, a Hírlapban, ha majd a zalai tudósítást közlöd, személyemről semmivel se szólj többet, mint más személyéről s oly keveset, amint csak lehet."

Deák nem csalódott. Pestmegye csakugyan nagy lelkesedéssel készült neki felajánlani a követi állást. A Pesti Hirlap azt írja 1843. április 13-iki számában: „Amint ápril 6-iki gyásztudósításunk Budapesten széthordaték, két-három óra alatt már úton-útfélen általánossá vált a meggyőződés, hogy Pestmegyének önmaga s a hon iránti kötelessége Deák Ferencet követül választani s gyakorlatilag megmutatni, hogy a megyei szerkezetnek oly szellemi szeparatizmust kifejteni nem szabad, miszerint a nemzet jelesbjeit sajátuknak csak azon megyék vallhatnák, melyekhez lak vagy birtok által csatolvák. És 3—4 száz főnyi tömegben járt a pesti középponti nemesség a megye hatályosabb tagjainál kijelenteni, hogy ők követül Deák Ferencet kivánják és Pestmegyének rég designált, utóbb pedig közakarattal meg is választott követei vetélkedtenek egymás között, hogy melyiküknek jusson a szerencse, visszavonulni. És valóban Deák Ferencnek Pestmegye követévé elválasztását csak azon körülmény gátolhatá, hogy legmeghittebb barátainak szomorú, de becsületbeli kötelességük vala, a legpositivumabb, legfélremagyarázhatatlanabb s a reménynek még csak árnyékát is elzáró adatok nyomán kijelenteni, hogy Deák Ferenc most Pestmegye követségét semmi kigondolható conjecturák közt el nem vállalja."

De Zalamegye ápril 24-iki gyülésében Deák Ferencet és Hertelendy Károlyt nagy lelkesedéssel egyhangúlag követeivé választotta. Az alispán azonban a gyülés nagy sajnálatára tudatta, hogy miként neki Deák Ferenc már élőszóval is mondotta s most előmutatott levelében írja, változhatatlanul a követség el nem vállalását nyilvánította. Erre Hertelendy is kijelentette, hogy a követséget ő egyedül Deák Ferenccel együtt lett volna hajlandó elvállalni.

A rendek erre egymásután 13 érdemes megyei férfiút kiáltottak ki követnek, de ezek mind sorban kijelentették, hogy a követséget semmi esetre el nem vállalják.

Erre a rendek az alispán vezetése alatt bizottságot választottak, s azt azzal bízták meg, hogy dolgozzon ki egy terjedelmesebb iratot,

mely felvilágosítja a felizgatott és félrevezetett köznemességet, hogy az adó elvállalását nem csak az ország, hanem magának a nemességnek érdeke is követeli. (Ez az érdekes és szerzőinek becsületére váló irat olvasható: Kónyi Manó, Deák Ferenc beszédei I. kötet 493—498 l.)

E felvilágosító iratot kinyomatták s az egész megyében kiosztották. Egyuttal nagyobb szabású akciót is indítottak a köznemesség kapacítálására. Ezt az akciót Csányi László, később az 1849-iki szabadságharcban a magyar kormány biztosa vezette, az a Csányi László, aki mikor menekülhetett volna a martirhaláltól, úgy nyilatkozott: öreg vagyok már, nem akarom túlélni hazám pusztulását. Maradt és 1849. október 5-én az Újépületben kivégeztetett.

Csányi Lászlónak és társainak akcióját siker koronázta. A megye augusztus 31-én tartott közgyülése először is erős kétharmad többséggel megváltoztatta az utasításokra vonatkozó előbbi reakcionárius határozatot, azután pedig megválasztotta követeknek Deák Ferencet és Kerkapoly István alispánt, még pedig úgy, hogy még az ellenpártiak közül is sokan Deák Ferencet éltették. Sokan azt a tréfás kortesverset hangoztatták: Deák Ferenc a követünk, de porciót nem fizetünk!

Ez a tréfás vers nem volt merő értelmetlenség, mert mindenki tudta, hogy a jövő országgyülés az ellenzék buzgó igyekezete mellett sem fogja megszavazni a közteherviselést.

Világos tehát, hogy a Deák Ferenc által később ismételve és nyomatékosan állított amaz indok, melyet a követség el nem vállalásának mentségeül felhozott, hogy a nemesség egy része csakis az ő személye elleni gyűlöletből buktatta volna meg az adózást, fenn nem foroghatott. Deák nemcsak gyűlölt ember nem volt, hanem sokan az ellenvéleményűek közül is tisztán az ő személye iránti tiszteletből rászavaztak.

Deák tisztelői hihetetlennek tartották, hogy most már, az utasítások megváltoztatása után se legyen hajlandó a követséget elvállalni. Azért még a közgyülést megelőző napon küldöttséget menesztettek hozzá, mely kérve-kérte, hogy vállalja el a követséget. De Deák már ekkor (aug. 30-án), tehát a vérengzések megtörténte (aug. 31.) előtt határozottan nemmel válaszolt. A szeptember 2-án tartott folytatólagos közgyülésen meg is jelent és személyesen adta elő indokait.

Főérve az volt, hogy ellene való személyes gyűlöletből buktatták meg a közteherviselést. Hogy Deák szörnyen tévedett, ha ezt hitte, arra már fentebb rámutattunk. Második főérve az volt, hogy ha most utólag elfogadták is az adót, az ellenpárt később újra megdönthetné

ezt a mostani határozatot. Ez az érv többet bizonyít, mint amit bizonyítani akar, túllő a célon, tehát logikailag hibás. Mert ha ez az érv állana, akkor a megyei követutasítások idejében soha senki sem vállalhatott volna mandátumot, mert teljes bizonyosság arra nézve, hogy egy megye utasításait utólag meg nem változtatja, egy esetben sem létezett.

Igaz, felemlítette azt is, hogy szemére vethetnék, hogy neve oly zászlóra volt felírva, mely alatt emberhalál történt. De egész előadásából kitűnik, hogy ezt ő maga is csak másodrendű érvnek tekinti. Beszéde végén maga kiemelte, hogy lépését, melyre több hónapi küzdés után — tehát nem az augusztus 31-ki vérengzés után — határozta el magát, sokan nem fogják érteni.

A megyegyűlés legtekintélyesebb emberei, még maga az elnöklő főispán is, igyekeztek meggyőzni Deák Ferencet lépésének helytelenségéről. Egy köznemes, Császár Ferenc, ki előbb a „nem adózunk" táborában küzdött, így szólott: „Könnyeink csordultak ki tegnap, mikor kijelenté, hogy a követséget el nem vállalja. Igaz, hogy mi szentgyörgyvölgyi és nemesnépi nemesek április 4-ke előtt az ügy barátai nem voltunk, de felvilágosíttatván, meggyőztük magunkat s e két faluból 600-an mind a tekintetes úr mellett leszünk." Csányi László, ez az antik jellemű férfi így szólott: „Engem a felhozott okok meg nem győznek. Institucióink reformjára nekünk Deák Ferenc kell. A fölzúdult gonoszság ellenében mindent el kellett követni és víttunk a konstitució és a becsület határai közt. De a másik párt is kivánta követül, mert azt kiáltotta: Deák legyen követünk, de mi adót nem fizetünk. Ha a tekintetes úr el nem vállalja a követséget, polgári vétket követ el. — Vigyázzon, hogy a megye köztisztelete iránta meg ne szakadjon." Ily szellemben beszéltek még sokan, de Deák hajthatatlan maradt.

Másnap Deák hosszú levelet írt Klauzál Gábornak, melyben tizenhárom nyomtatott lapon át fejtegeti, hogy miért nem vállalta el a követséget, ugyanazokat az érveket hozza fel, melyeket a megyegyűlésen elmondott. Érdekes, hogyan szörnyűködik el Deák azon, hogy nevét zászlókra írták s hogy párthívei az ő nevének hangoztatásával vonultak fel a választáshoz, hogy a rend fentartására katonaság is volt kirendelve. Tudja, hogy sokan nem fogják érteni eljárását. Hallotta, hogy a megyéből báró Putheányit küldték fel Pozsonyba, hogy kérje fel a követeket, vegyék rá Deákot a követség elvállalására. „Az Istenre, barátságunk szentségére kérlek benneteket, ne tegyetek e dologban semmi lépést, sem nyilván, sem magánosan." Tovább pedig így ír: „Ne biztassátok, az Istenre kérlek, a zalaiakat többé, hogy elhatározásom megváltoztatására bármit cselekedjenek,

nem jöhet semmi körülmény közbe, nem lehet semmi ok, mi engem arra birjon, hogy ezen országgyűlésen követ legyek. Készebb vagyok a megyéből és talán a hazából is kivándorolni! (Kónyi, Deák F. Beszédei I. 513. s köv.)

Hogy Deáknak az 1843-iki országgyűléstől való tartózkodása az általa felhozott érvekkel megokolva nem volt s hogy a mélyebb ok az ő szinte betegesnek mondható iszonyodása a rá váró vezéri szereptől s az ezzel járó felelősségtől, az az összes illetékes kortársak nyilatkozataiból megállapítható. Somssich Pál hátrahagyott irataiból tudjuk, hogy még maga a főkancellár, gr. Majláth Antal is mélyen le volt sujtva Deák távolmaradása által, mert az 1840-ki országgyűlés végén beállott kiengesztelődés után azt remélte, hogy Deák segítségével képes lesz vezetni és pedig fényesen vezetni az országgyűlést. Az egész ország valódi csapásnak tekintette Deák távolmaradását s az 1843-iki országgyűlés szomorú eredménytelenségét mindenki Deák távolmaradásának tulajdonította. Igy nyilatkoztak Zalamegye rendjei, így Somssich Pál. Harminchárom évvel később Deák ravatala fölött Ghyczy Kálmán képviselőházi elnök tartotta az emlékbeszédet. Ghyczy így szólt: „Elmaradása az 1843-iki országgyűlésről ellenkezett az egész nemzet óhajtásával. Mert elmaradásával, — s erről már magam is bizonyságot tehetek — a vezéri szellem hiányozván, az 1843-iki országgyűlés mindazon nagyszerű törekvések mellett, melyekkel folytonosan foglalkozott, eredménytelenül oszlott szét."

Ezek a megállapítások nem tartalmazzák az egész igazságot. Deák távolmaradása nemcsak azért volt nagy veszteség, mivel sok jó és okos dolog, ami létrejöhetett volna, nem jött létre, hanem talán még nagyobb kár volt az, hogy történtek bolond dolgok, melyeket Deák józan esze és tekintélye meggátolhatott volna. A már eddig is veszedelmes horvátországi illyr mozgalmat ezen az országgyűlésen mérgesítette el még jobban a követi tábla türelmetlen magatartása a nyelvkérdésben, midőn Klobucsarics és Ozsegovics horvát követeket — kik latinul akartak szólani — szóhoz jutni nem engedték. Ez a meggondolatlan eljárás még jobban bécsi protektoraik karjaiba terelte a horvátokat. Ebben a válságos időben mozdult meg s kezdett tüzet okádni az ország nem magyar ajkú lakosai közt a nemzetiségi kérdés hétfejü sárkányja. Sohasem volt nagyobb szükség arra a csodás józan észre, arra az erővel párosult mérsékletre, melylyel Deák Ferenc rendelkezett. De ez a józan ész, ez a higgadt erő a kehidai kert árnyas fái alatt pihent.

II.

Az 1844 után bekövetkezett konzervativ zászlóbontás nevezetes esemény volt a magyar ügyek fejlődésében. Ennek a zászlóbontásnak alapgondolata az volt, hogy az egyre magasabb hullámokat vető magyar ellenzéki mozgalom megfékezésére csak egy mód van: a kormánynak kell kezébe vennie a reformokat, természetesen konzervativ szellemben, s úgy irányítani s oly határok közt tartani azokat, hogy Metternich politikájával összeütközésbe ne jöjjenek. Ennek a nevezetes politikai gondolatnak prioritását gr. Dessewffy Emil egy 1859-ben augusztus 14-én gr. Rechberg osztrák külügyminiszter és miniszterelnökhöz intézett emlékiratszerű levelében magának vindikálja. Azt mondja ugyanis, hogy ő 1844-ben emlékiratot nyujott át Metternich hercegnek, mely a Magyarországban létesítendő reformok szükségességét fejtegette. Ez az emlékirat b. Kübeckkel is közöltetett, ki akkor az osztrák kormánynak legtehetségesebb s különösen közgazdasági kérdésekben irányadó tagja volt.

Metternichet magát is gondolkodóba ejtették a magyarországi mozgalmak, legkivált a védegyleti mozgalom, mely Ausztria anyagi érdekeit közelről érintette. A herceg ez időben maga is egy emlékiratot dolgozott ki, a maga kezdéséből, vagy a Dessewffy Emiltől jött figyelmeztetés folytán-e, nem kutatom. Ennek az volt a címe: „Magyarország állapotáról 1844-ben". A herceg emlékirata azzal a kijelentéssel kezdődött, hogy Magyarország a forradalom poklának előcsarnokában van.

Ezt az emlékiratot litografálva szétosztották az ez időben a küzdőtérre lépett fiatal és eszes magyar konzervativ férfiak közt. Így indult meg a gr. Apponyi György kancellár nevéhez kapcsolódó kormányakció. A háttérben mindenesetre Metternich áll, de az új irány mégis haladást jelentett az eddigi megcsontosodott kormányrendszerhez képest.

A bécsi kormány hajlandó volt szerényebb mérvű reformokat engedélyezni s talán idővel még a magyar udvari kancellária és a helytartótanács guzsba kötött állapotán is kész lett volna valamit

enyhíteni: de Metternich mindezeknek mellőzhetetlen feltételéül kikötötte a megyei önkormányzatnak ráncbaszedését, a megyéikkel nem törődő főispánok helyett ú. n. adminisztrátoroknak kinevezését. Enélkül ő a megyei széleskörű önkormányzatot anarchiának s a monarchia fennállásával össze nem férőnek tekintette.

A gr. Apponyi György nevéhez csatlakozó új rendszer nem volt hiával egy egészséges magnak. A régi merev felfogású ókonzervativek közül sokan Apponyi rendszerét egyenesen forradalminak mondották. De ebben az esetben ismét beteljesedett az a mondás, hogy Ausztria mindig hátra van egy ideával. Ha Apponyi rendszere tíz évvel előbb jön, ha Ferdinánd gyámjai nem a legjobb hazafiak börtönbe vetésével s más mindenféle törvénytelenségekkel, hanem egy efféle mérsékelt, de becsületes és hátsó gondolat nélküli haladó iránynyal kezdik vala kormányzásukat, valószinű, hogy nevezetes és üdvös eredményeket érhettek volna el. Nem kisebb ember, mint maga gr. Széchenyi István lett volna akkor hajlandó ily programm végrehajtására vállalkozni.

1845-ben mindez késön jött. A kormány önkénykedései és jogsértései következtében nagy elkeseredés és bizalmatlanság vert gyökeret az országban. A nemzet már elvesztette azt a hitet, hogy a kormánytól valami jó is származhassék. Még jószándékú intézkedései mögött is az ország érdekei ellen intézett titkos terveket gyanított.

Mily hozsánnával fogadták volna például egykor a közbeeső vámvonal megszüntetését, melyre most bizonyos feltételek alatt Ausztria kész lett volna. De most már ezt is kétkedőleg fogadta az ország, mert már akkor az iparfejlesztést is felvette programmjába. Maga Deák is Zalamegye gyűlésén tartott egyik beszédében úgy nyilatkozott, hogy ez a dolog nagyon megfontolandó. A nyerstermények kivitelét mindenesetre előmozdítaná, de megvizsgálandó, nem ártana-e az ipar fejlesztésének.

De nemcsak a közgazdasági kérdésekben nőtt túl a közvélemény felfogása gr. Széchenyi István programmján, mely alapjában véve agrárius volt, hanem politikai tekintetben is egészen más volt ekkor már a nemzet felfogása, mint tíz évvel előbb. A negyvenes évek derekán nem lehetett már a nemzetet ú. n. koncessziókkal kielégíteni. Ekkor már arról volt meggyőződve a nemzet színe-java, hogy a fennálló dikaszteriális és collegiális kormányrendszer mellett nincs boldogulás s hogy csakis oly kormányzati rendszer felállításával, mely az országgyűlésnek felelős, szüntethető meg az országos főhivatalok függése a központi abszolut hatalomtól és az országnak törvényekben biztosított önállósága csak így válhatik holt betűből valósággá.

Széchenyi azonban örömmel üdvözölte az Apponyi rendszerét, mely nagyban és egészben legalább megközelítette az ő politikai felfogását s azzal a reménnyel kecsegtette őt, hogy most már megnyílik a tér nagyobbszabású közgazdasági tevékenysége előtt. 1845 tavaszán felment Bécsbe s felajánlotta munkaerejét a kormánynak. Ajánlatát nem fogadták el rögtön s ez őt mélyen lesujtotta. Az ő sajátságos szakgatott modorában ápril 6-án ezt írta naplójába: Oh Gott, welche Abnegation! Ich will die Regierung unterstützen. Ich trage mich an, pour sauver notre pauvre pays! On ne veut pas de moi.

Juniusban végre elfogadták ajánlkozását, kinevezték egy bizottság élére, melynek a közlekedésügy fejlesztése leendett a feladata s melyet beillesztettek a helytartótanács keretébe.

Széchenyi e lépéséhez előzetesen kikérte Deák véleményét. Deák egész gondolkodásmódja merőben kizárta azt, hogy magára vegye azt a felelősséget: visszatartani egy nagyeszű és erélyű férfiút oly tevékenységtől, mely az országnak esetleg sokat használhat.

De ő maga már nem volt hajlandó hasonló szerepre vállalkozni.

Jellemző erre nézve az alábbi kis történet, melyet Csengery Antal, Deák legbensőbb bizalmasa magától Deáktól hallott, mely tehát feltétlenül hiteles: „Széchenyi a hatalmasok mint eszközök által vélvén a hazának leginkább használhatni, elszigeteltsége érzetében szövetségest keresett. Nem kisebb dolgot tervezett, mint magában abban a központban, honnét bajaink forrását fakadni látta, buktatni meg az abszolut rendszert s ennek legfőbb képviselőjét Metternich herceget. Nem kételkedett, hogy oly hatalmas szövetségessel egyesülve, mint Deák, ez sikerülni fog neki, ha odafenn, mint mondá, mind a ketten hivatalt vállalnak. Hosszasan kérte, a haza nevében követelte Széchenyi terve elfogadását, mondván, hogy nem tartja Deákot hazafinak, sőt becsületes embernek se, ha azt visszautasítja. És mire támaszkodik a gróf e terv kivitelében? — kérdezé Deák. Széchenyi Ferdinánd király egyéniségét említé, hozzátévén, mikor látta, hogy Deák a fejét csóválja: nem emlékszik ön, minő szolgálatot tett Szokoli Mohammed nagyvezérnek Szigetvár ostrománál Szulejman császárnak még a holtteste is? — És ki lenne ez esetben a nagyvezér? — kérdé Deák. — Mi ketten, válaszolá Széchenyi. — Az, jegyzé meg Deák, rám nézve legalább, erkölcsi lehetetlenség. — És miért? — mondá Széchenyi. — Nem tudja-e ön, viszonzá Deák, hogy Szokoli Mohammed renegát volt?"

Csengery csudálatosképpen Deák e nyilatkozatában különös erkölcsi gyöngédség bizonyítékát látja. Pedig Deák a „renegát" szót dobta oda Széchenyinek akkor, mikor már e nagy hazafit az ellen-

zék többsége nyiltan renegátnak mondotta. Hogy azonban maga Deák Széchenyit valóban renegátnak tekintette volna, azt kizártnak tartom. Tény azonban, hogy Deák és Széchenyi közt meleg barátság legalább 48 előtt nem fejlődött ki. Az egyszerű középbirtokos nemes és a büszke arisztokrata nem tudtak egymás iránt felmelegedni, jóllehet nagyra becsülték egymást. Egy alkalommal valami kényes természetű magánügyből kifolyólag megtörtént, hogy Deák nem fogadta el Széchenyi kéznyujtását. A nagy gróf ezt annyira szívére vette, hogy az ő szenvedélyes modorában felkiáltott: főbe lövöm magamat!

*

Apponyi György erős kézzel ragadta meg a kormány gyeplőit. Nem kevesebb, mint 32 megyében (52 közül) nevezett ki adminisztrátorokat. A kinevezések nem mindig voltak szerencsések. Akadtak az adminisztrátorok közt erőszakosságokra hajló egyének. Általában a kormány vak eszközeit látta bennök a közvélemény. Társadalmi poziciójuk is sokszor ferde volt, kivált ha sem „pure sangue“ arisztokraták nem voltak, sem az autochton gentrihez nem tartoztak.

A kormány szükségét érezte annak, hogy pártot szerezzen magának a megyékben. Hisz ettől függött, hogy terveit a jövő országgyűlésen megszavaztathassa. Az adminisztrátorok hozzáláttak a megyékben a kormánypárt híveinek toborzásához s nem voltak mindig válogatósak az eszközökben. Tisza Lajos bihari és Luka Sándor hontmegyei adminisztrátor erőszakosságai felháborodást okoztak az egész országban. A kormány pártalakítási törekvésében az ellenzék sérelmet látott. Pedig az a törekvés, hogy többséget szerezzen magának, amennyiben a törvényes korlátok közt marad, tulajdonkép egy lépés lett volna a felelős kormányzati rendszer felé! A közvélemény szélesebb rétegei azonban még nem jutottak el odáig, hogy a kormánypárt és ellenzék közti küzdelmet — amit ma nálunk parlamenti váltógazdaságnak neveznek — a felelős kormányzat természetes járulékának tekintsék. Mivel az ellenzék többségre jutása esetén sem remélhette, hogy kormányra jut, tehát abban, hogy a kormány többségre akart szert tenni, a nemzet ellenállási erejének megsemmisítésére irányzott törekvést láttak.

Deák maga elfogulatlanabbul ítélt, mint az átlagközvélemény. Zalamegye közgyűlésén 1845. november 10-én azt mondta, hogy aggodalmának oka nem az, hogy a kormány pártot igyekszik magának szerezni, mert hisz — úgymond — ezt teszik a kormányok más alkotmányos nemzeteknél is. Abban sem akar kétkedni, hogy a magyar kormány magas hivatalnokai jót akarnak, az ország felvirágozását óhajtják eszközölni. De van mégis valami, ami benne félel-

met és aggodalmat okoz: egyik az, hogy nem válogatják meg az eszközöket. A közhivatalok által való megvesztegetésekről pozitivumabbat nem szólhat, de tény, hogy a megvesztegetés eszközei közt a legalacsonyabb a pénzzel és egyéb anyagi érdekekkel történt megvesztegetés. Most, hogy nálunk is gazdag fizetéssel van ellátva a hivatalok egy része, fél, hogy meg fog szaporodni a hivatalt hajhászók száma. Másik, még nyomósabb aggodalma Deáknak, hogy azt a hatalmat, melyet a kormányférfiak megdönthetetlen erőre emelnek, nem ők fogják használni. Fél, hogy a kormányférfiak a legtisztább szándék mellett sem tudják majd ledönteni azokat a gátakat, melyeket azok az elemek gördítenek elébök, kik a kormányt eddig is gátolták az ország javának előmozdításában. Egész világosan és számtalanszor visszatér Deáknak ezidőben tartott beszédeiben az a gondolat, hogy a magyar magas kormányhivatalnokok által megszerzendő hatalom nem Magyarországnak, hanem a bécsi kormánynak erejét fogja gyarapítani.

Deák tehát határozott ellenfele volt az adminisztrátori rendszernek. Nagyszámú beszédeinek egyikében, melyekkel ezt a rendszert a megyegyűléseken ostorozta — pedig akkor már a megyegyűlés elnöke gr. Festetich Leo is ilyen adminisztrátor volt, — így nyilatkozott: „Nincs a magyar királynak szüksége arra, hogy részére valaki többséget hajhásszon. Az egész nemzet nem hajhászott, hanem a kebelnek mélyéből önként fakadó bizalommal állja körül alkotmányos királyának szentséges személyét. A király nem akarhatja, hogy a nemzet szava oly többségnek a szava legyen, melyet a kormány a saját érdekében szerzett össze, mert az ily többségnek a szava csak mesterséges viszhangja volna a kormány kívánságának, nem pedig tiszta kiömlése a nemzet akaratának."

Legnagyobb bűne volt gr. Apponyi kormányának, hogy Horvátországban nemcsak tűrte, de egyenesen támogatta az illyrizmus üzelmeit. Amik abban az időben Horvátországban történtek, azok azt bizonyítják, hogy ebben az irányban meg voltak kötve gr. Apponyi kezei s hogy a horvátországi üzelmeket oly tényezők irányították, melyeknek akaratán gr. Apponyi ereje megtört. A megyék közül többen, — így Pest- és Pozsonymegye — erélyesen felszólaltak. Pestmegye feliratot intézett ez ügyben a királyhoz és ezt küldöttséggel kívánta a király elé terjeszteni, de a nádor — ki egyúttal Pestmegye főispánja volt, — a küldöttség Bécsbe menetelét egyenesen megtiltotta. A küldöttség azonban már útban volt, de Bécsben hiába akart bebocsáttatást nyerni a királyhoz. Még Apponyi főkancellárnak is megtiltotta a király, hogy a küldöttséget fogadja. Pestmegye ezt köriratban tudatta a megyékkel. Zágrábmegye rendei is panaszos

levéllel fordultak a megyékhez, melyben elmondják az illyr párt által a magyar nemzetiség és a magyar korona ellen már több évek során elkövetett törvénytelenségeket, a turmezei nemességnek a tartománygyűlésből kormányrendelettel való jogtalan kizárását. Deák Ferenc Zalamegye gyűlésein érdekes beszédeket tartott a különféle sérelmekről, de valamennyi közt talán legérdekesebb az, melyben a kormánynak a horvátországi magyarellenes mozgalommal szemben követett eljárását ostorozza. Deák Ferenc tollából folyt az a nagyterjedelmű 1846. febr. 2-án kelt körlevél is, melyben Zalamegye rendei a jövő országgyűlésen orvoslandó előleges sérelmeket összefoglalják s nézeteik pártolására az összes törvényhatóságokat felszólítják.

Az Apponyi-kormány nagyszámú hibái és visszaélései ellenére is jelentékeny sikereket ért el. Az ügyesen szervezett és erélyesen vezetett konzervatív párt győzelmesen nyomult előre. Már Zalamegye 1845. november 10-ki gyűlésén tartott beszédében így nyilatkozott Deák Ferenc: „Lehet, hogy a közelebb ránk következő időkben gyérülni fognak a magyar ellenzék sorai. Eltávoznak azok, kiknek valóságos meggyőződése változott. Elhullanak, kik egyedül hiúságból vagy melléktekintetekből állottak eddig az ellenzékhez. A ellenzéket legyőzni s a kormánypártot megerősíteni nem nehéz feladata a kormánynak, ha e célra minden eszközzel élni kész."

B. Wesselényi levelezéseiből kitűnik, hogy az ellenzék már majdnem bukottnak érezte magát. Jósika Samu erdélyi kancellár hasonló eszközökkel s még nagyobb sikerrel dolgozott Erdélyben, mint Apponyi Magyarországban. „Azt hiszem — írja b. Wesselényi Kossuthnak — nem csalódás azon hitem, hogy nekünk időnk lejárt. Mi már nem bírunk a két honban többséggel. Széchenyi már oly biztosnak látja a kormány diadalát, hogy szükségesnek véli figyelmeztetni Apponyit, hogy ne semmisítse meg egészen az ellenzéket, mert még szükség lehet rá Bécs ellen."

Deák Ferenc, a megyegyűlésen tartott szép beszédein kívül, semmiféle akcióba nem lépett, nem mozdult ki kehidai magányából. Pedig mikor 1845-ben Vörösmarty barátjával Wesselényinél tett látogatása után Kolozsvártt időzött, ott nagy ünnepélyességgel fogadták. Nagy hatása lett volna, ha ő nem csupán Zalaegerszegen hallatta volna bölcs szavát. Hiába kérték barátai, hogy töltse az év egy részét Pesten, hajthatatlan maradt. Kossuthnak és többi barátainak sürgető kéréseivel szemben utal arra is, hogy anyagi helyzete nem bírja ki, hogy Pesten huzamosabban tartózkodhassék. Egy több mint ezer holdas, magánosan álló birtokostól ez az érv talán csak részben állhat meg. Hisz tudjuk, hogy Deák soha sem volt nagyigényű férfiú. Ha — esetleg némi anyagi áldozat árán is — komo-

lyan akart volna Pesten tartózkodni, ezt megtehette volna. De jobban szeretett megmaradni falusi elvonultságában, valóban irtózott az élénkebb politikai küzdelemtől. „Nem hiszem én azt barátom, — írja 1845. november végén kelt levelében Kossuthnak — hogy az, ha én Pesten tölteném az év egy részét, következéseire nézve oly fontos volna, mint Te állítod. Istenemre mondom, nem hiszem. Pedig bizony nem szerénység mondatja velem ezt. De ismerem a körülményeket, ismerem a hont legalább annyira, hogy el tudok kerülni minden álreményeket. Hidd el barátom, valamint első pillanatban hízelgő vala rám nézve azon sóvárgás, mellyel engem körötökben látni kívántok, úgy komoly és hideg megfontolás után semmi reám nézve leverőbb nem lehetett. Úgy tekintem én ezt, mint csalhatatlan jelét szomorú állapotunknak. Midőn azok, kikben erő, tehetség s akarat egyenként is legalább annyi van, mint én bennem, együttvéve pedig oly igen sokkal több és mégis egyenként és együtt, csak engem távollevőt vártok, kívántok és múlhatatlan szükségesnek tartotok magatok között, önkéntelenül megvallottátok: hogy sem nélkülem, sem velem nincs többé reménytek a jó sikerben. A reménytelenség egyik bizonyos jele, távolból várni segítséget olyantól: kinek ereje és tehetsége kisebb, mint a magunké. Egyébiránt a reménytelenség az én keblemet már rég elfoglalta s amit most ujabban látunk, hogy alig kezdett a kormány tettleg fellépni s a jobb fizetésű hivatalokkal kecsegtetni polgártársainkat, pártját terjeszteni: máris csoportonként tódulnak még egykori elvbarátaink is a kormány zászlója alá. — Tudod Te, hogy régen remény nélkül állok én veletek és közöttetek a csatatéren."

Ezekből látható, hogy a nyugalom szeretete csak egyik oka volt Deák elvonultságának, a másik oka az ő pesszimizmusa, reménytelensége volt.

Nagy unszolásra azonban végre mégis enged. „Lemegyek, — írja — hogy remény nélkül eleget tegyek kívánságtoknak." Barátai ugyanis szükségesnek látták végre egységes programm megállapítását a szétszakadozott ellenzék számára s e programm kidolgozásával Deákot akarták megbízni. Deák azonban huzódozott a feladattól s kijelentette, hogy komoly fontolgatás után arra a meggyőződésre jutott, hogy ily programm megállapítása lehetetlen. Ha általánosságban maradnak, a kormánypárt azt fogja mondani: hisz mi is csak ezt akarjuk. Ha részletekbe bocsátkoznak, akkor mérhetetlen tengere a nehézségeknek áll elő. Azt fejtegeti, hogy a részletes programm nevelné inkább a szakadást az ellenzék soraiban, a helyett, hogy egyesítené. További nehézséget lát a megyei utasításokban.

Az 1847. március 15-én megtartott ellenzéki értekezlet azonban végre mégis elhatározta egy nyilatkozat szerkesztését. „Deák mindig ellene volt a programmkészítésnek — írja b. Kemény Zsigmond Wesselényinek (1847. ápril. 12-én) — azonban kevés nappal a tanácskozás határideje előtt Kossuth és Teleki Laci Kehidára mentek, hol abban állapodtak meg, hogy most csak általános elvek tűzessenek ki. Minél általánosabbaknak kelle Deák nézete szerint e határozatoknak lenni, hogy véleménycsatákra s így elszakadásra anyagul ne szolgáljanak."

Végre elérkezett a konferencia ideje (március 15). Deák nem jelent meg. A külön árnyalatok (Kossuth, Eötvös, Szemere) külön javaslatokkal léptek fel. A közös konferencián gr. Batthiány Lajos reassumálta a különböző felszólalások tartalmát. Deák betegeskedésére hivatkozva, azt írta, hogy junius 10-ke körül, ha lehet eljön Pestre, de ne halaszszák addig a „nyilatkozat" megszerkesztését, (a „programm" nevet nem akarták neki adni.)

Mint b. Kemény Zsigmond írja, Deák mégis összeállította az „Ellenzéki Nyilatkozat" című iratot a különböző írásokból. Ezt az ellenzéki központi bizottmány június 7-én elfogadta.

Ez az „ellenzéki nyilatkozat," mint minden, ami Deák tollából folyt, erős értelmiség nyomait viseli magán, de nem tartozik ama történeti dokumentumok közé, melyeket az utód dobogó szívvel olvas.

B. Kemény Zsigmond sem hoz fel dicséretére mást, mint azt, hogy — miként b. Wesselényihez írott levelében mondja — „oly eklekticizmussal van összealkotva, mely minden töredéket kibékített."

Már az is jellemző, hogy nem merték s nem akarták programmnak nevezni, hanem csupán „ellenzéki nyilatkozatnak", hozzátévén, hogy „ennek alapjára idővel majd programm építtetik." Ez is mutatja, hogy csak távol jövőben gondolták a nyilatkozatban foglalt eszmék megvalósítását.

E nyilatkozatban megtaláljuk, ha jól keressük, legnagyobb részét annak, ami a 48-ki törvényekben foglaltatik, de inkább circumspektus körülírásokba burkolt embryo alakjában.

Hiányzik belőle az a lendület, melyet a választásoknak nekiinduló haladópárt proklamációjától elvárni hajlandók volnánk. Ezen nem csodálkozhatunk oly iratnál, melyet szerzője eredetileg időszerűtlennek, sőt károsnak tartott s csak hosszas unszolások után, erkölcsi kényszer nyomása alatt, de a sikerben való hit és remény nélkül szerkesztett meg.

Hogy azonban az a tömörség, világosság és határozottság is hiányzik belőle, mely Deáknak minden iratára, még rögtönzött beszédeire is az erő bélyegét nyomja, azt csak a sokféle ellentét kibé-

kítésére való igyekezet magyarázza meg. A körülbelől fél nyomtatott ívet tevő „nyilatkozatnak" majdnem fele a szokásos feliratok modorában az országszerte sokat emlegetett főbb sérelmeket sorolja elő, mintegy igazolásául annak, hogy az ellenzék első sorban az ellenőrzést tartja hivatásának. Jellemző az akkori közfelfogásra, hogy ezt még hosszasan igazolni szükségesnek tartották.

Azután rátér a nyilatkozat arra, hogy az ellenzék nem kíván csupán ellenőrzésre szorítkozni, hanem „alkotmányos állásunk biztosítékait is nevelni, erősíteni igyekszik." (Ez Kossuth iratából van véve). A miniszter szót még nem mondja ki. Az 1848-iki országgyülésnek hires március 4-iki feliratában fordul elő először az a követelés, hogy „törvényeink csak akkor nyerhetnek életet és valóságot, ha végrehajtásukkal minden más befolyástól független nemzeti kormány lesz megbizva, mely a többség alkotmányos elvének legyen kifolyása s ezért collegiális kormányrendszerünknek magyar felelős miniszteriummá átalakítását minden reformjaink alapfeltételének és biztosítékának tekintjük."

A kormányfelelősségen kivül mint további biztosítékot jelöli meg az ellenzéki nyilatkozat: a nyilvánosságot, a gyülekezési jogot, a sajtószabadságot. Említi azután Erdély unióját, a honpolgárok minden osztályainak egyesítését a nemzetiség és alkotmányosság alapján „a másnyelvű népségek óvatos kiméletével."

Végül következnek a reformok, a főbbeknek külön megnevezésével. És itt tűnik ki leginkább az ellenzéki nyilatkozat eklektikus jellege, itt nélkülözzük legjobban a rövidséget és határozottságot. Ahogyan a törvény előtti egyenlőséget és az ősiség megszüntetését kimondja, az még csak megjárja.

De ahol a közteherviselést akarná formulázni, ott már szószaporító homályosságba téved, mert nem meri a teljesen egyenlő közteherviselést röviden és határozottan proklamálni. Így szól: „A közterhekbeni osztakozás. Mire nézve az eddig egyedül adózott nép terheinek megkönnyítését főbb kötelességünknek ismerjük. Az alkotmányos biztosítékokat, ezekre nézve is, mindnyájunk számára gyarapítani törekedendünk, de az ország közszükségeinek eddig el nem látott fedezésénél a célok országgyülési meghatározását, számadást és felelősséget feltételül kötjük." (Tehát nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a nemesség csak a megyei (házi) adóban, vagy az állami (hadi) adóban is részt vegyen-e. Továbbá, hogy a nemesség egyszerre az egész közteherben azonnal részt vegyen-e, vagy ebbe csak fokozatosan vonattassék-e bele. Ezek ugyanis akkor még vitás kérdések voltak az ellenzék körében is.)

Az úrbéri terhek megváltására vonatkozó pont még

határozatlanabb. Ez így hangzik: „Az úrbéri viszonyoknak kármentesítés mellett kötelező törvény általi megszüntetése, mire néze legkívánatosabbnak véljük, hogy előlépések történjenek, miszerint az örökváltság, a status közbejöttével, országos eszközlésbe vétessék.“ Pár millió ember ezer éves szolgaságának megszüntetéséről, a legnagyobb társadalom-politikai reform proklamálásáról van szó. S az ellenzék ezt a fentebbi elkényszeredett kifejezésben adja tudtára a nemzetnek, a nagy gondolathoz méltó szavakat nem talál.

De hát ez nem Deák Ferenc hibája. Tudott volna ő szépen, férfiasan, méltóságosan beszélni. De ez az „ellenzéki nyilatkozat“ nem a felszabadítás után sóvárgó jobbágyok millióihoz, hanem a nemességhez volt intézve, mely a jobbágyi szolgálmányokat élvezte. Hogy a parasztok érdekében valaminek történni kell, azt a hazafiak haladni akaró része régóta érezte, az 1846-iki galiciai parasztlázadás óta pedig ez már elvben nem is volt vitás kérdés. De a keresztülvitel módozataira és idejére nézve nagyon elágazók voltak a vélemények még az ellenzék köreiben is. Általában ezt a nagy reformot meglehetős távol jövőben gondolták megvalósítandónak. Széchenyi úgy képzelte, hogy csak évtizedek mulva fognak ehhez hozzáfogni.

Ami addig történt, a megválthatás fakultativ megengedése, az a gyakorlatban nem sokkal több a semminél. 1847-ben már az u. n. fontolva haladók is hajlandók voltak arra, hogy valami „előlépés“ történjék. Úgy kontemplálták a dolgot, hogy legyen a megválthatás a földesúrra nézve kötelező, a parasztra nézve fakultativ, de mindenesetre a szolgálmányok teljes tőkésített értékének kizárólag a paraszt által való megfizetésével. Ez sem lett volna sokkal több a semminél. Kossuth kiszámította, hogy ily módon hétszáz esztendő alatt várható a jobbágyi birtok tehermentesítésének keresztülvitele. Mások úgy vélekedtek, hogy történjék a megváltás az állam közvetítésével eszközlendő hitelművelet útján, de úgy, hogy ennek terhét egészen a jobbágy viselje. Ily módon mintegy ötven év alatt szabadultak volna a jobbágyok, — kivéve azokat, kik az annuitások terhe alatt időközben összeroskadtak volna.

Volt olyan kombináció is, hogy a jobbágy engedje át fele birtokát — porosz mintára — a földesúrnak, a másik felét tartsa meg szabad tulajdonul. Ez volt b. Wesselényi véleménye.

Ismét más megoldási mód s ez felelt meg, mint leveleiből tudjuk, a 48 előtti időben Kossuth nézetének s valószinűleg Deákénak is: eszerint a mindenesetre állami közvetítéssel egységesen eszközlendő megváltási hitelművelet terhét felerészben fedezte volna az állam, másik felerészben a jobbágy. Olyan felfogás, hogy a teher-

mentesítési hitelművelet egész terhét az állam vegye magára, 1848 előtt nem volt.

Ezt az utóbbi merész államszocialisztikus gondolatot már a februári forradalom hatása érlelte meg. 1848. március 14-én az alsó tábla egyhangúlag elhatározta, hogy az úrbéri viszonyok mindenütt az egész hazában egyszerre leendő megszüntetése iránt törvény akként alkottassék, hogy a magánbirtokosok kármentesítésének kötelességét a közállomány vállalja el. Ezt a főrendek is egyhangúlag elfogadták. Igaz, hogy nem voltak nagyon sokan jelen az ülésen. A főrendek határozatában nagy része volt István nádornak.

Mikor ez történt, Deák Ferenc még nem volt jelen Pozsonyban. A rendek és a mágnások közül sokan utólag megdöbbentek saját határozatuk merészségétől.

Deák Ferenc erről a dologról március 28-án így ír sógorának, Tarányinak:

„Pozsonyba érkeztem március 20-án s itt mindent lázas állapotban találtam. Már akkor a közteherviselés és az úrbéri viszonyok megszüntetése mind a két tábla által elfogadtatott. Sok követ az úrbéri viszonyok megszüntetése iránti törvényjavaslatot azonnal megküldötte a megyének, sok megye azt a jobbágyoknak kihirdette s így mikor én ide érkeztem, már semmit javítani, igazítani nem lehetett. Sokan a főrendek közül s maga a nádor is, felszólítottak, hogyha lehet eszközöljek valami változást az úrbéri viszonyok iránti törvényben. De én kijelentettem, hogy ezen rögtönzését a törvényhozó testületnek éppen nem helyeslem ugyan s nem is vagyok arról meggyőződve, hogy ezt éppen úgy tenni szükséges lett volna. De miután ez megtörtént, miután a törvényjavaslatot mindkét tábla egyhangúlag elfogadta, miután azt sok megyében kihirdették: minden lépést veszedelmesnek tartok s elvenni ismét az adottat annyi volna, mint öldöklő parasztháborút előidézni."

A mondottakból még jobban megértjük, miért volt az ellenzéki nyilatkozatnak a földtehermentesítésre vonatkozó része oly határozatlanul fogalmazva.

Végül megemlítendő, hogy az „ellenzéki nyilatkozat" utolsó része kijelenti, hogy a magyar ellenzék kész az örökös tartományok érdekeivel netalán ellenkezésben álló magyar érdekeknek igazság és méltányosság alapján lehető kiegyenlítésére kezet nyujtani. Ennek megfelelő nyilatkozat az országgyülés 1848. márc. 4-iki hires feliratában is előfordul. Nem áll tehát, hogy akár az ellenzék, akár később maga az országgyülés a monarchiától való elszakadásra törekedett volna.

*

Az ellenzék 1847. junius hetedikén tette közzé azt a Deák Ferenc által összeszerkesztett nyilatkozatot, mely oly kevéssé volt alkalmas arra, hogy zászlója legyen egy győzelemre vonuló seregnek. Megindultak a választási mozgalmak eddig sohasem tapasztalt élénkséggel, nagy remények közepett, de anélkül, hogy bárki is sejtette volna, hogy a diéta, mely ezekből a választásokból megszületni fog, egy új korszak kezdetét fogja jelezni.

Az utolsó hét év alatt az új eszmék oly gyorsasággal foglaltak tért, hogy rendes viszonyok közt évtizedek alatt sem megy végbe a közszellem ily csodálatos megujhodása. Az új korszaknak ez a mindent megmozgató szelleme, mely nem valami titokzatos csodában, hanem abban az egyszerű természeti tényben leli magyarázatát, hogy a reformmozgalom iránt legfogékonyabb új nemzedék, mely hét évvel előbb még gyermekkorban volt, most már tömegesen elfoglalta a közélet mezejét, az új korszak szelleme segítségére jött az ellenzéknek. A demokrácia terén is észrevehető volt a haladás. A közteherviselés mellett nyert aktualitásban az örökváltság kérdése. Ez ellen már nem lehetett felbujtani a kisbirtokú nemeseket, mert hisz nekik nem voltak jobbágyaik.

Az eszmék óriási forrongásában Kossuth és a doktrinairek, részben a már ébredezni kezdő radikálisok kezébe jutott a vezetés. Ezekben a nagy, országos mozgalmakban Deák Ferenc nem vett aktív részt. A megye termében időnkint hallatott beszédei, a tollából folyt átiratok mindenkor sikert arattak abban a körben, melynek szánva voltak, de ritkán mentek túl a sérelmi politika határain.

Ezekből a sérelmekből állandóan egy tekintélyes tömeg volt raktáron. A leltár évről-évre szaporodott, a régi darabok közül ritkán vétetett ki egy-egy. Ujak mindig jöttek. A közélet terén forgó minden ember töviről-hegyire ismerte ezeket az országos sérelmeket. Országos tekintélyű mester volt e téren Deák Ferenc. De az ú n. reformeszmékért való agitáció terére nyiltan és határozottan ki nem lépett. Az egész reformmozgalomnak megértő és lelkes nézője maradt.

Mi lett volna, ha ez az imponáló nagyságú értelmi erő kontemplatív nyugalmából kimozdult volna, ha úgy mint mások, például Wesselényi, bejárta volna a törvényhatóságokat, ha beszélt, szónokolt, izgatott, ujságcikkeket írt volna, mint mások? Lehet, hogy ily eljárásnak igen nagy és jótékony következményei lettek volna. Bizonyos azonban, hogy az a Deák, aki ezeket mívelte volna, nem az a Deák lett volna, akit ismerünk, hanem egy egészen más ember. A mi Deákunk lélektanához hozzátartozik, hogy Kehidán üljön, a megyei gentry körében kedélyesen beszélgessen, adomázzon, a megyegyűlésen időről-időre egy-egy oly okos beszédet tartson, mely a Pittek, Foxok szájából hallva, az angol parlamentben is számot tenne.

Soha nem látott élénk mozgalom indult meg az országban. Még a fiatal konzervativek is kiléptek a küzdő térre, beszédeket tartottak, melyeket némi túlzással majdnem moderneknek lehetne nevezni. Szörnyűség, néha még a kormányt is merték birálni!

Kossuth követnek választva, mint egy triumfator vonult be Pestmegye székházába. Több mágnás, köztük gr. Batthiány Lajos lóháton vett részt a díszmenetben.

Széchenyi is fellépett követjelöltnek, amin néhány mágnás megbotránkozott. Sőt meg is bukott a nagy gróf a saját megyéjében, de azután Mosonyban megválasztották. Fontosabb, hogy Széchenyi, aki nem tekintette magát kormánypártinak, jóllehet közel állt gr. Apponyi Györgyhöz, külön programmot is bocsátott ki, pedig nem oly szárnyaszegettet, mint az ellenzék, hanem mingyárt egész könyvet, a programmtöredékeket, mely csupa tűz, csupa láng, a legkeserűbb, legvehemensebb irat volt, mely valaha tollából kikerült. Kossuthot akarta vele szétmorzsolni, mert arról volt meggyőződve, hogy forradalomba viszi az országot.

Ebben a szinte kábító mozgalmában az eszméknek és törekvéseknek csupán Deák Ferenc nem mozdult. Ő most is el volt határozva, hogy nem vállal követséget. Mindazáltal Zalamegye nagy lelkesedéssel egyhangúlag megválasztotta október 4-én. Stereotyp jelentés, hogy nem fogadja el, ennek betegeskedésével való indokolása, szokásos sajnálkozások, deputációzások. Úgy látszik Deáknál ez időben a kezdődő szívbajnak némi jelei csakugyan mutatkoztak. De ez a betegség nem gátolta Deákot, hogy pár hét mulva, mikor a megválasztott követek az első követjelentésöket megküldték a kormányelőterjesztésekről, oly hatalmas, okos és tartalmas beszédet ne tartson a megyegyülésen, mely nem a pozsonyi diétán, de az angol képviselőházban is számot tett volna. Ha Deák akart volna követ lenni, a választást annál könnyebben elvállalhatta volna, mert hisz orvosa — Pozsonyban lakott s ha tanácsával élni akart, úgyis oda kellett utaznia.

Mikor márciusban a felelős minisztérium kivívatott, Batthiány Lajos gróf tudvalevőleg csak úgy volt hajlandó vállalni a miniszterelnökséget, ha Deák belép kabinetjébe. Egész sereg képviselő és főrend írt Deáknak, hogy jőjjön gyorsan, mert nélküle nem lesz felelős miniszterium, ez pedig nagy baj volna. De ez nem volt elég, hanem Batthiány leszalasztotta b. Wenckheim Bélát és Tolnay Károlyt Kehidára, hogy bírják rá Deákot követség elvállalására. Csakugyan, egy héttel később, március 20-án Wenckheim már hozta magával Deákot, mint zalai képviselőt a leköszönt Csuzy Pál helyébe.

Deák tehát meghozta a nagy áldozatot. Nemcsak követ lett,

de miniszter, ami rendes időben is nagy sor, hát még oly válságos, mozgalmas időben. És Deák egészsége minden baj nélkül kibírta ezt a súlyos próbát.

Öt hónapig volt Deák miniszter s minden kétségen felül áll, hogy ő volt a Batthiány-miniszteriumban a legerősebb értelmiség, a legvilágosabb fő. Jellembeli tulajdonságai pedig olyanok voltak, hogy mikor egyszer Madarász egy kétértelmű kifejezésével gyanút látszott kifejezni a miniszterium jóhiszeműsége ellen, Deák felállt s rövid beszéde után a támadó úgy viselkedett, mint egy oroszlán, mikor az oroszlánszelidítő ostorral közelít hozzá.

És ha kérdezzük, hogy ez a csupa ész, csupa erő-ember mily eredményt ért el öt havi minisztersége alatt, a válasz nem lehet más, mint: majdnem semmit.

Deák nem volt a harc embere. Nem volt mozgalmas időkben való szereplésre teremtve. Ő a jogért harcolt a jog fegyverével, de csakis ezzel a fegyverrel tudott és akart küzdeni. Oly időben pedig, mikor ez a fegyver elvesztette hatását, az ő bámulatos esze sem érhetett el vele nagyobb eredményt.

Deák öt hónapos minisztersége a legkínosabb erkölcsi kényszerhelyzetek sorozata volt.

Ily kényszerhelyzet volt már hivatalvállalása is. De halljuk őt magát: április 30-án így ír sógorához.

„Tudod, hogy én az országgyűlésre csak akkor érkeztem, mikor a fődolgok már el valának döntve. Tudod, hogy némelyeket én sem helyeslek, de hiszem azt, hogy korábban érkezve sem lettem volna képes az események rohamát feltartóztatni. Elgondolhatod, mennyire keserű volt nekem azon elhatározás, hogy részt vegyek azon miniszteriumban, mely a hazának ily viszonyai között alakult. De kényszerített a becsület és a kötelesség, mert Batthiány kijelentette, hogy nélkülem miniszteriumot nem alakít s ha ő akkor miattam visszalép, engem vádoltak volna, hogy miattam s gyáva vonakodásom miatt vált lehetetlenné az első felelős magyar miniszterium. Igértem tehát Batthiánynak kénytelenségből néhány hetet s nevemet és közreműködésemet, míg egészségem engedi. Örömest menekülnék most is, de dolgaink mindinkább bonyolódnak s így távoznom, legalább még egy ideig lehetetlen".

A mielőbb való távozás gondolata nem csak ebben az egy levélben fordul elő, hanem folyton kíséri rövid miniszterkedése alatt.

Hogy egy államférfiú, lett legyen bár még oly tehetséges, ki ily predispozitiókkal lép be a kabinetbe, abban irányadó befolyást gyakorolhasson, az eleve ki van zárva. Egyes részletkérdéseknél úgy a parlamentben, mint a minisztertanácsban, jó szolgálatot tett Deák

szakismerete, bölcs mérséklete. Alkalma volt néha jót eszközölni, máskor egyes ballépéseket megakadályozni. Ilyen volt például az az eset, mikor a hevesvérűek Roth és Philippovich elfogott horvát tábornokokat haditörvényszék elé akarták állítani. Deák ekkor már egyszerű képviselő volt s néhány okos szava elég volt megakadályozni e botor lépést.

De a nagy dolgokban, a helyzetet domináló sarkalatos kérdésekben, mint egyik legnagyobb tisztelője megjegyezte, az ő szerepe hasonlított ahhoz, melyet a chorus a görög tragédiákban játszik.

Hogy Deákból mennyire hiányzott minden agitátori képesség, arra nézve legyen szabad felhoznom néhány jellemző esetet.

Mikor szeptember 24-kén a képviselőház egy Európához intézendő manifestum megírásával kívánta megbízni, ezt Deák — ki ekkor már nem volt miniszter — határozottan elutasította magától s mikor a ház elnöke arra kérte, hogy elnököljön az e célra kiküldendő bizottságban, ezt nem vállalta el, hanem azt mondotta, elnököljön maga az elnök úr.

Egy hónappal később a néphez akartak egy felvilágosító proklamációt intézni s Nyáry Pál indítványozta, bízzák meg annak szerkesztésével Deákot. Ő ezt is visszautasította. Azt mondta, bízzák ezt a honvédelmi bizottmányra. „Ehhez járul — úgymond — még az is, hogy a proklamációknak egy oly saját stílusa van, melyhez én abszolute nem értek. Ha az urak törvényjavaslatot akarnak készíttetni, parancsoljanak velem, de proklamációk írásába sem most, sem máskor nem fogok bocsátkozni."

Még miniszter korában, július 22-én, a feliratí vitában történt, hogy Nyáry Pál erősen támadta a kormányt, hogy ez a király leiratában az olasz hadjárathoz kért segélyt megtagadni nem volt hajlandó s a feliratban csupán annyit kívánt kijelenteni, hogy a segély megadása a belső lázadás megszüntetése utáni időre halasztassék és pedig az ország a pragmatica sanctióban foglalt védelmi kötelezettségének kifejezett elismerése mellett. Nyáry Pál így végezte a legmagasabb páthoszszal előadott beszédét: Én azt mondom, akkor van csak Magyarország legyőzve, ha az utolsó magyar is leöletik. Csak egy magyar maradjon meg, megmarad legalább az eszme!

Deák, a pragmatica sanctió alapján védte a kormány álláspontját s végül így szólt: „A másik pedig, amiben Nyáry Pál politikáját nemcsak én nem követem, hanem — mivel gyakran történt itt hivatkozás a közvéleményre, még pedig a házon kívüli közvéleményre, én is erre hivatkozom — ha valaki netalán kérdést tenne a házon kívüli közvéleményhez és a legöregebb embertől kezdve le a gyermekig, individuális módon titkos és nem titkos szavazásra

bocsátaná, ha valjon elfogadják-e Nyáry Pálnak azt a politikáját, hogy inkább egyetlen egy magyar maradjon fenn, aki Magyarországot képviselje: legfelebb talán egy ember találkoznék, ki ezen politikát pártolná, oly feltétel mellett, hogy ő legyen az az egy ember."

Nyáry pathetikus beszédének hatása hangos kacajba fult.

Idézhetnék még példákat arra, hogy Deák bölcseségének az 1848-ki pesti országgyülés folyamán minisztersége alatt és minisztersége után alkalma volt egyes esetekben jót eszközölni, helytelen dolgot megakadályozni. De ezek az adott viszonyok közt mind másodrendű dolgok voltak. Még az osztrák miniszteriumnak a 48-ki törvények érvényességét tagadó u. n. „Staatsschrift"-je ellen Deák Ferenc által szeptember 23-án tett határozati javaslatot, valamint Bécsbe és Innsbruckba történt ismételt kiküldetéseit is — tekintve ezeknek teljes eredménytelenségét — némi joggal ebbe a kategóriába lehet sorozni.

Deáknak 1848-ban Pozsonyba történt feljövetelétől utolsó szerepléséig a Windischgrätzhez küldött békekövetségben legfontosabb ténykedése az volt, mikor még mint miniszterjelölt Batthiányval, Széchenyivel és Eötvössel együtt Bécsben tárgyalt a főhercegekkel a felelős minisztériumra vonatkozó törvény szentesítése végett. Ezt részletesen leírtam e cikksorozatnak Batthiányról szóló fejezetében. Kiegészítéséül szolgáljon még a következő. A legsúlyosabb akadály az udvar részéről emelt az a követelés volt, hogy Magyarország az osztrák államadósság évi terhéből, mely akkor negyven millió forintot — ma mérsékeltnek látszó, de akkor rengeteg nagynak tartott — összeget tett ki, vállaljon el évi 10 millió forintot. Deák e kérdésben a formai jog álláspontjára helyezkedett s valóban az akkori pillanat nem volt alkalmas arra, hogy ebben a kérdésben egy észszerű megoldást keresztülvinni lehessen. Deák az 1867-ki viták alkalmával maga beismerte, hogy ebben a dologban hiba követtetett el. Szerinte a bécsi minisztérium abban hibázott, hogy mint kötelességet követelte, ami magyar részről nem lehetett egyéb, mint engedmény. Mi pedig — Deák szerint is — abban hibáztunk, hogy egy formakérdésben fönnakadtunk s nem ereszkedtünk mindjárt egyezkedésbe. Deák magatartását ama bécsi értekezletek alkalmával némileg magyarázza az is, hogy neki ugyan a közgazdasági kérdésekben többnyire elég helyes felfogása volt, de a különleges pénzügyi kérdésekben csak hiányos ismeretei voltak.

Sok kapacitálás után osztrák részről hajlandók lettek volna elfogadni azt, hogy Magyarország a monarchiát érdeklő közös kiadásokra fizessen annyit, amennyit tényleg eddig beszolgáltatott.

Ez is elfogadható ajánlat lett volna. De a magyar miniszterjelöltek ebbe sem mertek belemenni. Némi mentségükül szolgál, hogy a pénzügyi kérdések egész komplexumának alapos tárgyalására akkor az idő is hiányzott, mert a pozsonyi országgyűlés tartamából már csak néhány nap volt hátra. Abban történt tehát végre megállapodás, hogy a közösen érdeklő kiadásokra az országgyűlés egyelőre megszavazott három millió forintot, a közösen érdeklő ügyek költségeire vonatkozó kérdéseknek az osztrák parlamenttel való érdemleges tárgyalása pedig kifejezetten a jövő országgyűlésnek tartatott fenn.

Annak, hogy a magyar kormány és parlament az osztrák államadósságokra vonatkozólag formaszerint visszautasítólag nyilatkozott volna, nyoma nincs. Ha a békés állapot — melynek megzavarása nem magyar részről indult ki — fennmaradt volna, biztosra vehető, hogy a monarchiát közösen érdeklő költségek mikénti megosztására vonatkozó s az országgyűlés határozatában kilátásba vett alkudozások alkalmával e kérdések egész komplexumával kapcsolatosan az államadóssági kérdésben is létrejött volna egy méltányos egyesség. Bécsben is egyelőre belenyugodtak István nádor azon javaslatába, hogy az államadósságok kérdését tárgyalja majdan a két országgyűlés egymás közt. Gyanítom, hogy István nádornak ezt az okos tanácsot nem más, mint Deák Ferenc sugalmazta. Ugyanaz az eljárás lett volna ez, amely 1867-ben tényleg követtetett.

Deák a dolgok menetével sok tekintetben már akkor sem volt megelégedve, mikor a miniszterséget elvállalta, — mint idézett leveléből is láttuk. Ez az elégedetlenség öt hónapos miniszterkedése alatt sokszor ismétlődött. Tudjuk ezt leveleiből s Ghyczy Kálmán hátrahagyott írásaiból. Ghyczy ugyanis Deáknak 1848-ban államtitkárja volt s Deák neki rendesen elmondotta, hogyan vélekedik Kossuthnak egyes intézkedéseiről.

Elégedetlenkedéseinek okait részletezve nem találjuk, de minthogy ezeknek konzekvenciáit le nem vonta, azaz a kabinetben megmaradt, biztosra vehető, hogy nyomatékosabbaknak tartotta azokat az okokat, melyek a kabinetben való megmaradása mellett szólottak.

A júniusban megnyilt pesti országgyűlésen létezett ú. n. békepárt, melynek vezető tagja báró Kemény Zsigmond volt, ismételve unszolta Deákot, hogy álljon e töredék élére. Deák ez unszolásokra egy adomával válaszolt. Elmondta, hogy egy alkalommal egy barátjával kocsikázott. A lovak elragadták a kocsit s ő a gyeplőt megragadta, hogy segítsen barátjának a lovak megfékezésében. Barátja figyelmeztette, hogy eressze el a gyeplőt, mert különben okvetlenül odavesznek, ellenben ha ő egyedül fogja a gyeplőt, talán megmenekülnek.

Ha a békepárt politikája sikerrel kecsegtetett volna, Deák, Batthiány, Eötvös és Széchenyi bizonyára követték volna azt. Ők jobban ismerték a helyzetet, mint a békepárt s egész szeptember 9-kéig mindent, amit lehetett, megtettek a helyzet békés kibonyolítására. Mikor azután látták, hogy a törvény határai közt a helyzet fentartható nem volt, mert Jellacsics átlépte a határt, az udvar pedig nem volt hajlandó visszaparancsolni, — csakugyan levonták a konzekvenciákat, vagyis az egész minisztérium leköszönt.

Merőben hamis volt a békepárt azon felfogása, hogy az udvart az olasz csatatérre küldendő katonaság megszavazásával ellenséges magatartásának megszüntetésére lehetett volna birni s hogy e segély megszavazásának elhalasztása — mert megtagadva az soha sem lett — okozta volna a horvátoknak és a nemzetiségeknek Magyarországra zúdítását. A békepárt tagjai rosszul informált optimisták voltak. Ők annyira mentek az optimizmusban, hogy az ú. n. kamarilla létezését is mesebeszédnek tartották. Deák pedig tudta, hogy kamarilla igen is van s tudta azt is, hogy az csak a 48-iki törvények teljes feláldozása fejében volna — talán — hajlandó irgalmazni Magyarországnak.

Deák, ki 1861-ben november végén azt a nála hallatlan dolgot követte el, hogy a Pesti Naplóban a saját neve aláírásával polemizált Zsedényivel, cikkében ezt írja:

„Tudhatja Zsedényi úr, ki előtt azon kornak (1848-nak) titkosabb eseményei sem voltak ismeretlenek, hogy mi a 48-ki törvények fentartásáért — ármány és erőszak ellen — mindaddig küzdöttünk, míg állásunkat lehetetlenné nem tették oly események, amelyeket egész meztelenségükben feltárni most még nem lehet s melyek fölött a történelem fog egykor teljes szigorral itélni."

Még határozottabban nyilatkozott Deák 1866-ban december 20-án, mikor báró Beust az angol királynő szállodában nála látogatást tett s a 48-ki eseményeket, kapcsolatban az akkor szőnyegen forgó kiegyezési kérdésekkel megbeszélték. Csengery Antal a történelmi érdekű beszélgetést részletesen leírta és közzétette a Budapesti Szemle 1887 januári füzetében. Kiragadom belőle a kamarilla üzelmeire vonatkozó részt, mert kár volna, ha ez az újabb nemzedék tudatában elhomályosodnék.

„Nem a 48-ki törvények — mondá Deák báró Beustnak — hanem a reakció, mely e törvények következtében hatalmát elvesztette, idézte fel az érintett belháborút. E törvények alig hozattak meg s már fegyverben állottak ellenünk a reakció által felizgatott népfajok. A fejedelem és törvényes kormánya rendeletéből ott harcoltak a rendes sorkatonák a lázadók élén. Midőn e miatt Batthiányival

panaszt emeltünk Bécsben, azt válaszolta gúnyosan Latour osztrák hadügyminiszter: töröljük el a 48-ki törvényeket s azonnal rendet fognak csinálni. Az osztrák minisztérium egy másik tagja, báró Wessenberg, kinél szintén előadtuk panaszunkat, határozottan kimondá: hogy Bécsben jelenleg két kormány van, egy nyilvános és egy titkos. Ő, Wessenberg, csak az előbbinek, a nyilvánosnak tagja. Amik Magyarországon történnek, az ő tudta nélkül, a titkos kormány rendeletéből történnek. Miután a magyar minisztérium már ki volt nevezve, egy hét mulva, e minisztérium tudta és megkérdezése nélkül, történt egy bevallott illyr izgatónak, Jellacsicsnak, horvátországi bánná kineveztetése. Az hozatott fel mentségül, hogy a törvények akkor még nem voltak szentesítve. A magyar minisztériumnak mindamellett első teendője volt, meghívni miniszteri tanácsába a mellőzésével kinevezett bánt, fölszólítván, hogy Horvátország érdekében közösen tegyenek meg mindent, ami a horvát nép megnyugtatására szükséges. A bán megvetéssel utasította vissza a jóakaratú meghívást. Magas állású egyének levelezései mutatták, honnan szíttatott a belviszály tüze. Oly dolgok ezek, melyeket nem tanácsos ellenünk felhozni. Mert a legmagasabb körökig nyúlik fel a kompromisszió. Ez okból nyilvánosan nem akar e tárgyról szólani Deák, de amidőn négy szem közt oly férfiú részéről hozatik föl, mint ő excellenciája, lehetetlen elfojtani észrevételeit." (Deák a fentebbiben báró Jellacsicsnak 1848 október elején elfogott több levelére céloz.)

Beust kifejezéstelen diplomata-arccal igyekvék hallgatni Deák beszédét — írja Csengery — de mégis föl-fölgyúlt a vér arcában.

Báró Orczy szintén hosszasan leírja ezt a Deák és Beust közti értekezést naplójában s Deáktól úgy hallotta, hogy némely felelete, így a Latourra és Wessenbergre vonatkozó részlet, meglepte Beustot.

Ezekből látható, miért nem gyakorolhatott Deák nagyobb mértékben mérséklő hatást az 1848-ki minisztérium eljárására. Ő és társai mindaddig megmaradtak a törvényesség alapjan, míg ez lehető volt. Mikor ez lehetetlenné vált, akkor leköszöntek.

Deák leköszönése (szeptember 9.) után is megtartotta képviselői állását s felszólalásai nem egyszer vették elejét eléggé meg nem gondolt határozatoknak. Tagja volt az 1848 december utolsó napjaiban Windischgrätz herceghez küldött békekövetségnek. Ez volt Deák utolsó szereplése ama mozgalmas napokban. E békekövetségről az időközben Debrecenbe költözött országgyűléshez küldött hivatalos jelentés csak nagyon száraz és rövid leírást nyujt. A békekövetségnek érdekes részletekben és színes képekben gazdag történetét maga Deák Ferenc beszélte el 1866 február 11-én egy özv.

Bezerédy Istvánné házánál egybegyült barátságos körnek. Csengery Antal, ki jelen volt, nyomban lejegyezte az egészet s 1878-ban a Budapesti Szemlében közzé tette.

Napokig tartó odisszea volt, mig végre a küldöttség eljutott Windischgrätz főhadiszállására, Bicskére. Majláth György országbíró, ki személyesen ismerte Windischgrätzet, tartott beszédet a herceghez. Batthiányt a herceg tudvalevőleg nem volt hajlandó fogadni.

„Mint a magyar országgyűlés küldöttei jöttünk hercegségedhez" — kezdé beszédét az országbíró. Windischgrätz indulatosan kiáltá közbe: magyar országgyűlés nincs, rég feloszlatta ő felsége!

Az országbíró nem jött zavarba, hanem folytatólag előadá, hogy a nemzet kész elfogadható feltételek alatt felhagyni a védelmi harcot.

— Unbedingte Unterwerfung! — teljes lefegyverzés és a várak átadása, kiáltá a herceg, a többi ő felsége kegyelmétől függ.

„Ha küldetésünknek itt nem lenne eredménye, — mondá folytatólag az országbíró — utasításunk tovább, egyenesen ő felségéhez menni a nemzet kérésével."

Windischgrätz erre határozottan kijelenté, hogy ő felsége nem fogadhatja (darf und kann nicht) a küldöttséget.

„Majd kitörő szenvedélyességgel, majd udvarias hangon szólt hozzánk a herceg — beszéli tovább Deák. S feltünő volt, hogy valahányszor szenvedélyesebb hangon beszélt, mindig Lonovics érsekre nézett, ki e miatt igen kellemetlenül érezte magát."

A küldöttséget nem eresztették mindjárt vissza. Öt napig kellett vesztegelniök Bicskén. Lonovics titkárát elküldte Barsi bicskei plébánoshoz szállást kérni. A titkár elrémülve jött vissza, jelentvén, hogy a tisztelendő urat tegnap vasra verték s fegyveres katonák elvitték. Lonovics elhalványult.

Windischgrätz a küldöttséget meghívatta ebédre, de tetszésökre bízta az uraknak, hogyha akarják, külön szobában terítenek számukra. Batthiányra való tekinttel, — kit a herceg nem fogadott — az utóbbit választották. Az ebéd jó volt. Egyik étel „fogoly" volt Deák Lonovicshoz fordulva megjegyzé: malum omen. Lonovics elkomorult. S méltán, mert Windischgrätz — udvarias formák közt — tényleg fogva tartotta az egész küldöttséget.

Még egy érdekes részlet.

Deák Batthiányval volt egy szobába elszállásolva. „Harmadnapra korán felkelvén — beszéli Deák — csodálkozásomra Batthiányt is ébren találtam, ki rendesen nagyon későn szokott kelni. „Már rég nem tudok aludni!" — mondá Batthiány. — „Gondolod-e — folytatá némi szünet után, hogy életem veszélyben foroghat?" „E kérdésre

csak úgy felelhetek, — ha őszintén megmondod négy szem közt, tettél-e olyasmit, amiről nekem nincs tudomásom, különösen volt-e részed az olasz mozgalom és a bécsi forradalom előmozdításában?" Batthiány becsületszavával erősítette, hogy mindezekben nem volt része.

„Igy nem gondolnám, — felelém — hogy életed veszélyben foroghatna. Azonban — tevém hozzá jobban meggondolva a dolgot — ily lázas időkben senki sem tudhatja, mi történhetik. Ha Windischgrätz bánásmódja után itélve tartasz valamitől, legegyszerübb dolog most innen elmenni. Künn jártomban séta közben meggyőződtem, hogy sehol nem tartanak szemüggyel. Biztosan menekülhetsz. Ha nem hoztál elég pénzt magaddal, vedd ami nálam van." Ah, kiálta fel erre Batthiány, egy pár hitvány év miatt nem leszek szökevény! Azt hitte, egy pár évi fogságnál a legrosszabb esetben sem érheti nagyobb baj!"

„Öt napig voltunk Bicskén, míg Windischgrätz Budára tette át főhadiszállását. Ekkor adták tudtunkra, hogy mi is mehetünk." Dsidások fedezete alatt Budára mentek. Ott tudtukra adták, hogy mehetnek ahová tetszik. Batthiány, ahelyett hogy menekülésre gondolt volna, gróf Károlyi György palotájába ment. Ott fogták el másnap este 10 órakor.

„Én Debrecenbe óhajtottam menni — fejezi be Deák elbeszélését, hol akkor már a magyar országgyűlés volt. Windischgrätz herceg azonban csak az alatt a feltétel alatt volt hajlandó erre az engedélyt és útlevelet megadni, ha becsületszavamra fogadom, hogy feltétlen megadásra birom rá Kossuthot és az országgyűlést. Volt eszem, hogy senkit se beszéljek rá, hogy akasztassa fel magát."

Ezzel véget ért Deák szereplése az 1848-ki mozgalmakban. Debrecenbe már nem ment el. Különben azt a meggyőződését nyilvánította később, hogy ha ott lett volna is, semmit sem változtathatott volna az események menetén. Az április 14-iki függetlenségi nyilatkozatot aligha akadályozhatta volna meg.

III.

Deákra s közvetve az országra nézve is hasznos volt, hogy Windischgrätz herceg 1849 elején nem engedte Debrecenbe menni. Kétséget nem szenved egyébiránt, hogy Deák Windischgrätz útlevele nélkül is találhatott volna módot, hogy eljusson Debrecenbe, ha erre komolyan el lett volt szánva. De mégis jobb, hogy félig önkéntesen, félig kényszerítve visszavonult. Jelenléte a debreceni országgyűlésen nem változtatott volna a dolgok menetén. Akár passive viselkedett volna, — ami legvalószínűbb, — akár exponálta volna magát az elkövetett hibák ellen, majdnem bizonyos, hogy 1849. augusztusban félig-meddig lejárt politikus lett volna. Ha akár mint megcsappant népszerűségű államférfi Világos után itthon marad, akár mint esetleg kompromittált férfiú az emigrációba menekül: egyik esetben sem lett volna képes hazájának megtenni azokat a szolgálatokat, melyek rá egy évtized múlva várakoztak. A kehidai fák árnyéka megőrizte a jövő számára ezt a rendkívül értékes erőt, aki, mint talán senki más, tudott tűrni és várni s tanításával és példájával másokat is rá tudott venni a türelemre és a várásra.

Deáknak kontemplativ nyugalomra hajló természete, mely hiba volt 1848 előtt, szükséges és hasznos tulajdonság lett 1849 után.

Haynau haditörvényszéke ugyan őt is maga elé idézte, de meggyőződött, hogy multjában semmi sincs, amibe bele lehetne kötni, a jövőre nézve pedig veszélytelennek tartotta, tehát szabadon bocsátotta. Kehida nagyon jó hely volt Deáknak, aki tudta, hogy jó hosszú ideig nem lehet és nem is szabad semmit tenni, csak tűrni és várni. Ha pedig már ülnie kellett, bölcsen tette, hogy ráült a corpus jurisra.

Deák az egyetlen magyar államférfi volt, aki sohasem tágított attól, hogyha a provizórium, aminek az abszolut rendszert tartotta, valamikor megszűnnék, az alkotmányos állapotra való áttérésnek kiindulási pontja csak az 1848-ki törvények elismerése lehet. Bizonyítja ezt egész sora a tekintélyes férfiaknak, kik az ötvenes években Deákkal érintkeztek. Kónyi Manó nagy részletességgel közli Somssich Pálnak, Kerkapoly Károlynak, Horváth Boldizsárnak erre

vonatkozó nyilatkozatait. (Deák Beszédei II. kötet 1910. következő lapokon.) Kerkapoly 1855-ben látogatta meg Deákot s azt mondja, hogy abban az időben a legbátrabb magyaroknak sem jutott eszébe, hogy a jövendőt 1848-hoz lehessen kötni. A közvélemény előtt akkor az 1847 lebegett, mint esetleges kibontakozási alap.

Deák Marienbadba utaztában 1859. julius havában, tehát a solferinói csata után, Bécsben meglátogatta Szőgyény Lászlót, ki, mint naplójában írja, bizalmasan megkérdezte Deáktól, hogyha a kormány véleményadásra meghívná, feljönne-e és mi úton-módon gondolná ő a magyar ügyeket rendezendőnek. Deák az első kérdésre határozottan tagadólag felelt, a másodikra így: az 1848-diki törvények alapján egybehívandó magyar országgyűlés által véli egyedül a törvényes rendet helyreállíthatónak, amely úton aztán a Magyarország és a birodalom közti viszonyok a változott körülményekhez képest rendezendők lennének.

Éles ellentétben állott Deák 48-as álláspontjával a magyar konzervativek magatartása. Ezek már 1850-ben ápril havában, tehát akkor, mikor még Haynau uralkodott Magyarországon, az uralkodónak, ki akkor tette első körútját, emlékiratot nyujtottak át, melyben szerény engedményeket kértek az ország számára. E lépésnek semmi eredménye sem lett. Ezt az emlékiratot, nehogy agitatórius színe legyen, a szerzőn, gr. Dessewffy Emilen kívül csak 23-an írták alá.

1857-ben májusban ismét egy emlékiratot nyujtottak át, illetőleg akartak a primás által vezetett küldöttséggel átnyujtatni. Ezt az uralkodó át sem vette s az irat a primási levéltárba került. Ujabban nyilvánosságra hozták s ma olvasva, kiáltó anachronizmusként hat ránk ez a lojalitástól szinte olvadozó irat, mely szinte Dessewffy Emil gróf tollábói ered. „Az ország érzi s vele mi is, hogy az 1848—49-ki események történetünkben örökké gyásznapok maradnak." „Nem akarunk semmit nyerni, de veszteségeket kívánunk felségedtől s a monarchiától elhárítani." Mintha nem is Magyarország, hanem csupán a monarchia sorsa feküdnék ezeknek az uraknak a szívén. Pedig egytől-egyig jó magyarok voltak, akik abban a hitben cselekedtek, hogyha a monarchia számára kieszközölnek valamiféle szabadabb intézményeket, a terített asztalról Magyarország számára is hull majd le valami kis morzsa. A nagyszámú aláírók közül legyen megemlítve néhány: gróf Apponyi György, br. Jósika Samu, gróf Andrássy György, gróf Károlyi István, Ürményi József, br. Sennyey Pál, Szőgyény László, gr. Széchen Antal, Majláth György. Még a szabadelvű br. Eötvös József is az aláírók közt szerepel.

Br. Eötvös egyébiránt 1859-ben, tehát mikor az abszolutizmus már ugyancsak ingott, könyvet is írt, melynek címe: Die Garantien

der Macht und Einheit Oesterreichs. Eötvös az 1849. márciusi osztrák alkotmányt némi javításokkal hajlandó lett volna elfogadni. Később az októberi diploma szerzői egyik forrásul használták Eötvösnek ezt a munkáját. Gr. Andrássy erős szemrehányást tett Eötvösnek munkája irányáért. Eötvös azzal mentegetődzött, hogy könyve utolsó fejezetének — ez volt a legfontosabb — kefelevonatát elküldötte Deáknak, de ez szó nélkül visszaküldötte. Ekkor Andrássy elment Deákhoz s megkérdezte, hogyan engedhette meg egy ily munkának megjelenését. Deák azzal mentegette magát, hogy a haza válságos állapotában nem érezte magát hivatottnak, hogy az övétől eltérő vélemény nyilvánítását megakadályozza.

Csak röviden említem meg, hogy a döblingi remete, kit Deák Marienbadba utaztában, 1857 juliusban meglátogatott s kiről azt írja sógorának, hogy „öregült ugyan, de ami lelki állapotát illeti, abban semmi nyoma a betegségnek“ — hogy Széchenyi István szintén körülbelől az 1847-es alapon képzelte a magyar alkotmányosság restaurációját. Hollán Ernő közléseiből a legpozitivebb alakban tudjuk ezt, valamint azt is, hogy Széchenyinek tudomása volt arról, hogy Deák felfogása éles ellentétben áll az övével s ez őt nagyon bántotta is.

Deák Ferenc volt tehát az egyetlen ember, ki soha egy talpalattnyit sem tágított a 48-as alaptól. Valjon ama horátiusi kemény férfiú pózában gondoljuk-e magunknak őt, ki „rettenthetetlenül áll a világ összeomló romjai közt?“ Íme, egész serege a jeles és okos embereknek, kiknek hazafiságához kétség nem fér, hajlandó lett volna megelégedni a 47-el, sőt még ebből is engedett volna, hogy lehetett tehát Deák oly optimista, hogy elérhetőnek tartotta a 48-at?

De a kérdés rosszul van így feltéve. Nem Deák, hanem a konzervativ kérvényezők, Eötvös és Széchenyi voltak az optimisták. Ők hitték, hogy lehet valamit az abszolutizmustól kikönyörögni s mivel ezt a valamit elérhetőnek tartották, hajlandók voltak kevéssel megelégedni.

Deák meg volt győződve, hogy az abszolutizmustól — a viszonyok nagy és gyökeres változása nélkül — semmit sem lehet kapni: sem a 48-at, sem a 47-et, sem ennek a felét. Erről lévén meggyőződve, botorság lett volna tőle, ha árlejtésre adta volna a fejét a hatalommal szemben. Nem volna-e értelmetlen annak a hitelezőnek az eljárása, aki tudván, hogy adósából — legalább ez idő szerint — semmit sem lehet kivasalni, ennek az adósnak 50 vagy még kisebb percentre való kiegyezést ajánlgatna?

Ezen kivül a 48-as álláspontohoz való ragaszkodást még más szempontok is ajánlották. Először is, a jogfolytonosság eszméjének csupán ez felel meg. A jogfolytonosságban pedig látott bizonyos erőt, mely ha akkor latens volt is, de adott körülmények közt megeleve-

nedhetik. Másodszor, a népben igyekezett fentartani némi reményt, ha a magáé még oly gyenge volt is, mert aki már teljesen elvesztette reményét, az könnyen ragadtatja magát meggondolatlan lépésekre. Deák pedig ezt a legnagyobb szerencsétlenségnek tartotta volna. Az ő elve a nyugodt várás volt. Ha pedig már egyebünk sincs, mint egy kevés reményünk, hát legalább legyen reményünk tárgya valami jó, amiért lelkesedni lehet. Inkább 48, mint 47. Egy ember reménye mindenesetre csekélység, de ha milliók remélnek, ez már erő s ebből lett az, amit passziv ellentállásnak neveztek. Igaz, ennek a passziv ellentállásnak az értékét nálunk némileg túlbecsülték, másrészt meg nem is volt ez annyira általános, mint magunkkal elhitetni szeretjük. Tessék átolvasni a Bach-korszak hivatalnokainak névjegyzékeit. Akad bizony bennük elég magyar név és nem is csupán szegény emberek neve. A hivatal nem vállalást maga Deák sem tartotta feltétlen kötelezőnek. Szőgyény László 1851-ben, mikor birodalmi tanácsnokká kinevezték, Deáktól kért tanácsot. S Deák úgy nyilatkozott, hogy csak vállalja el azt az állást.

A jogfolytonossági eszme kultuszának lehetett még egy további jó következménye is. Ha a viszonyok netalán úgy alakulnának, hogy a hatalom kényszerítve látná magát a hátrálásra, hagyjunk fel neki egy visszavonulási vonalat, hadd hitesse el a világgal — s talán még magával is, — hogy nem a kényszernek enged, hanem a jog majesztása előtt hajol meg.

Semmi kétség, hogy a passzivitás, mely ama sanyarú években tűrt és hallgatott s nem futkosott az akkor még a mindenhatóság cézári őrületében tobzódó kényuralom képviselői után, taktikának is jobb volt, mint ama hamar puhuló hazafiak eljárása, kik irgalmat koldulni jártak a trón elé.

Viszont azonban ne higyjük, hogy a passziv ellentállás magában véve belátható időben az országot alkotmánya visszaszerzéséhez segítette volna. Deák Ferenc mindenek felett az abszolut rendszerben rejlő szervi hibáktól s az osztrák államférfiak rövidlátó és korrupt gazdálkodásától s az ebből keletkező pénzügyi bajoktól várta a kényuralom csődjét, az egész rendszernek úgy szólván automatikusan bekövetkező összerogyását. Csakugyan a magyar ügy jobb szövetségeseket nem találhatott volna, mint aminők az osztrák kényuralom felfuvalkodott képviselői voltak: Schwarzenberg herceg, ki, mint gróf Dessewffy Emil írja, Magyarországból nem ismert többet egy-két szép asszonynál és br. Bach, ki még ennyit sem ismert. Teljesen méltó volt az elbizakodott vezetőkhöz az osztrák hivatalnoki sereg, mely gyors előmenetelt remélve, legselejtesebb elemeit mint egy sáskahadat bocsátotta rá Magyarországra. Abban nem csalódott Deák

Ferenc, hogy ezek a tényezők alkalmasak voltak a már szerkezetében elhibázott rendszer lejáratására. De ez a lejáratás eltarthatott volna egy évszázadig. A rozoga épületnek is kell valami kivülről jövő lökés, szélvész vagy zivatar, hogy összedüljön, különben eláll beláthatatlan időkig.

A nemzetközi politika tényezőit Deák — legalább az ötvenes években — kevésbé vonta be számításába, sőt ezektől bizonyos tekintetben féltette az országot, mert attól tartott, hogy lázadásra csábíthatnák a védtelen nemzetet, ami újabb eltiportatást vonhatna maga után. A nemzetközi politika sakktábláján nem is érezte magát annyira otthonosnak, mint a belpolitikai kérdésekben.

Deáknak bölcs és a maga idejében helyes passzivitási politikájára nagyon ráfért az a kiegészítés, melyet neki más, élénkebb temperamentumú s a quietizmusra kevésbé hajló hazafiak nyújtottak. Ilyen volt például a külföldi sajtóban való tevékenység. A Bach-kormány Európa sajtójában úgy ünnepeltette magát, mint Magyarország civilizátorát és legnagyobb jóltevőjét. Jó szolgálatot tettek tehát az országnak azok a magyar hazafiak, akik pénzt gyűjtöttek s akciót indítottak az európai sajtóban. Br. Jósika Miklós, ki Brüsselben lakott, megszerezte a magyar ügy számára az Indépendance Belge-t. Gr. Teleki László, ki Párisban lakott s kinek Szarvadi volt a journalisztikai jobbkeze, párisi lapokba iratott cikkeket. Maga Andrássy, míg az emigrációban volt, az angol Eclectic Rewiew-ba írt egy nevezetes cikket a magyar dolgokról. Lónyay Menyhért volt egyik aktiv tagja ennek a hazafias ligának, melyhez oly férfiak is tartoztak, mint Tisza Kálmán és a konzervativ Ürményi József. A pártok határai abban az időben elmosódtak.

Később, mikor már a belföldön is felmerült a hazafiak felvilágosításának s vezetésének szüksége, a fentemlített liga „Tájékozás“ cím alatt időről-időre irányító irott értesítéseket küldött szét levélborítékban az országba a megbizható tekintélyesebb egyénekhez, akiknek révén az ilyen tájékozás elterjedt az egyes vidékeken.

Maga Deák Ferenc is nagy súlyt helyezett arra, hogy a nemzetben ébren tartassék az alkotmányos szabadság szeretete. Ily irányban utasította a Pesti Naplót, melynek munkatársai egyébiránt maguktól is ily irányban működtek, amennyiben a sajtóra ráhúzott rendőri kényszerzubbony megengedte.

Mindezen tényezők mögött volt még egy minden másnál hatalmasabb faktor. Az akkori fiatalságban — s erről már magam is tanubizonyságot tehetek — az idegen kényuralomnak akkora gyűlölete forrott, mely az ország irányadó férfiainak bölcsesége által épen csak hogy féken tartható volt, de egy kivülről jövő kezdés és

megfelelő szervezés esetén a legrövidebb idő alatt egy pár százezer halálra szánt ifjút gyűjtött volna egy újabb szabadságharc zászlói alá. Az 50-es években s még a 60-as évek elején is ilyen volt az ország hangulata.

Azt mondhatnák erre, hogy fiatalkori emlékeim illuziói nyilatkoznak a fentebbi állításban. Idézem hát egyik legeszesebb konzervativ politikusunk, gr. Dessewffy Emilnek szavait, melyekkel Magyarország akkori hangulatát jellemezte: „Az utolsó tíz év óta követett szerencsétlen politika rendszeresen egy második Lombardiává nevelte Magyarországot, amely azonban a valóságos Lombardiánál tizenkétszer nagyobb és harcra százszor képesebb. Örvény ez és az ország már ennek szélén áll és csakis a dolgoknak gyors és mindenre kiterjedő fordulata ránthatja onnan vissza." Ugyancsak gr. Dessewffy Emil írja 1859-ben, pár héttel a solferinói csata után a nemrég kinevezett osztrák miniszterelnök, Rechberg grófnak: „Excellenciád csak rövid idő óta jött érintkezésbe Ausztria belpolitikájával. De államférfiú az Ön tapasztalataival és belátásával nem hiheti, hogy a dolgok, ha egyszer oda jutottak, ahol ma vannak, ugyanazon a ponton megmaradhatnak, vagy hogy nagy bajok kis palliativumokkal orvosolhatók. Magyaroszágon egy Kossuthok és Klapkákból álló ifjú nemzedék nő fel. Bambasággal határos önámítás lenne, ha föl akarnók tenni, hogy az ilyen hangulattal úgy lehet szembeszállani, hogy német vagy cseh iskolatanítók az ifjúsággal a „Gott erhaltét" szorgalmasan énekeltetik, vagy ilyenféle professzorok Magyarországnak azt demonstrálják, hogy soha sem volt története s a szolgálatok, melyeket Mária Terézia és Ferenc császár idején a monarchiának tett, tisztán mesék!"

„Nagyméltóságod teljesen meg lehet győződve, — írja tovább, — hogy ha III. Napoleon császárnak négy-öt héttel ezelőtt konveniál a forradalom szinhelyét Magyarországba áttenni, itt azonnal lázadás tör ki, amely a legrövidebb idő alatt a legnagyobb mérveket öltötte volna. A császári hivatalnokok legnagyobb része megszökött volna, egy másik részét elkergették, vagy agyonütötték volna."

Napoleon egyébiránt küldött is három millió frankot Magyarország fellázítására.

Hogy mennyire féltek akkor Bécsben a magyaroktól, arról legjobban tanuskodnak Prottmann pesti rendőrfőnök jelentései Kempen rendőrminiszterhez, Kempen saját előterjesztései és sok más hivatalos okmány, mely ma már előkerült az irattárak homályából.

A magyarokat mindenre képeseknek tartották. Jellemző a gróf Lónyay Menyhért által elbeszélt következő eset. Lónyay egy másik úrral br. Bachnál volt valami Tiszaszabályozási ügyben. Br. Bach az

egész idő alatt, míg az urakkal beszélt, az egyik kezében tartotta a csengettyű rántóját, hogy segítségért csengethessen, ha az urak netalán életére törnének.

Ezen üdvös félelem nélkül az osztrák büreaukratia talán még ma is a nyakunkon ülne.

*

Montebello, Magenta, Solferino! Szép nyelv ez az olasz. Nekünk, kik ezelőtt 51 évvel fiatalemberek voltunk, ezek az olasz helynevek úgy hangzottak, mint mikor husvét szombatján a város összes harangjait meghúzzák. Milyen zúgás-búgás, milyen csilingelés! No most kezdődik a feltámadás!

Összeállottunk négy barátommal s elkezdtünk olaszul tanulni. Ki tudja mire lesz ez jó. Az volt a hitünk, hogy onnét Olaszország felől fog felkelni a magyar szabadság napja. Ha majd jön Garibaldi, meg Türr István egy felszabadító csapat élén, akkor jó lesz olaszul tudni. Két hónap alatt annyira vittük, hogy egymásközt állandóan olaszul beszéltünk. Ahelyett, hogy pl. azt mondtuk volna: adj egy pipa dohányt, a következő dallamos mondást eresztettük meg: riempite la mia pipa di questo tabacco!

De hiába vártunk. Még nem kezdődött meg a feltámadás. És mikor végre megkezdődött, akkor is egészen másképp történt, mint ahogy a mi ifjúi rajongásunk a dolgok rendjét képzelte magának. Nem jött a szabadító csapat, nem volt sem alkalom, sem szükség rá, hogy a mi ifjú életünket feláldozzuk a haza szabadságáért. Jobb volt ez így a hazának is.

A monarchia felbomlása nem feküdt a magyar nemzet érdekében.

Az Ausztriával való „vegyes házasság“ abban az alakban, ahogyan 1867-ben újra kialakult, sok bajjal jár, legkevésbé sem ideális állapot. De a mi földrajzi helyzetünkben, Európa e részének adott etnografiai viszonyai mellett az elképzelhető kombinációk közt talán ez a megoldás volt a legkevésbé rossz.

Jó, hogy az olasz háború nem rombolta szét a monarchiát. De jó volt, hogy szétrombolt egy illuziót, melyben az osztrák hatalom magát ringatta s mely a magyar vezető férfiakra, többé-kevésbbé magára Deák Ferencre is átragadt: azt az illuziót, hogy az osztrák abszolut monarchia külpolitikai és katonai helyzete megrendíthetetlen alapokon nyugszik.

Az osztrák rendőrállam a nemzetközi vonatkozásokban épp oly önhitt volt, épp oly nagyzási hóbortban szenvedett, mint a belpolitika terén. Buol-Schauenstein gróf épp oly öntudatlan és önkéntelen szövetségese volt a magyar ügynek, mint Bach. Remekül

sikerült neki Ausztriát a nemzetközi politikában izolálni s mindenütt, mindenek felett Oroszországban gyülöletessé tenni. Az a hálátlanság, mellyel az osztrák külügyi politika bámulatba ejtette a világot, a Világosnál legyőzötteknek is gyümölcsözött.

Látszólag Ausztria az ötvenes években kolosszus volt, mely rengeteg súlyával ráfeküdt Középeurópára. Egyik kezét az Északi tengerig, másik kezét Sziciliáig nyujtotta ki. Az egy Piemontot kivéve Olaszország kisebb-nagyobb kényurai mind Ausztriában látták protektorukat. Benne látta fővédnökét a pápa is, bár itthon a concordátummal fojtogatta szellemi életét.

Hasonló volt a helyzet Németországban is. A német államok egy részének urai közt nagyobb stilű autokrata csak egy volt, a hesszeni választófejedelem. De abban a német fejedelmek többsége hasonlított az olasz zsarnokokhoz, hogy ők is a kétfejű sas szárnyai alá bujtak. De ahelyett, hogy erőgyarapodást nyújtottak volna neki, tőle vártak védelmet.

Poroszországot Schwarzenberg herceg az 1850. évi olmützi szerződésben mélyen megalázta, Északnémetországban hegemoniára törekvő aspirációitól elütötte, a porosz vezetés alatt alapított északnémet Uniót — a későbbi északnémet Bund előfutárját — szétrobbantotta. Az olmützi seb égette a porosz népnek s a német nemzet jobbjainak lelkét s mikor az ingatag jellemű Frigyes Vilmos után Vilmos király következett és Bismarck vette kezébe a német politika irányítását (1862-ben): a megalázott versenytársból csakhamar veszélyes ellenség lett.

A fiktiv alapon nyugvó osztrák hatalmi pozició szétrombolása Olaszországban kezdődött meg. A villafrancai békekötés Ausztriára nézve még egy fokkal rosszabb volt, mint hogyha Napoleonnak sikerült volna keresztülvinni eredeti programmját, Olaszországnak egy föderativ államszövetséggé való átalakítását Franciaország protektorátusa alatt. Az olasz nemzetnek a maga erejéből keresztülvitt felszabadulása és egyesülése épp oly gyökeresen véget vetett Ausztria olasz hegemoniájának, mint ahogy annak a Napoleon terve szerinti alakulás véget vetett volna. Ráadásul Olaszország még új fenyegető nagyhatalommá alakult. Ausztria kénytelen volt átadni Lombardiát s kötelezni magát, hogy olaszországi vazallusai megmentésére nem fog tenni semmit. A villafrancai súlyos feltételeket azért volt kénytelen elfogadni, mert Napoleon azzal fenyegetődzött, hogy különben Magyarországba helyezi át a háború színhelyét s kibontja Magyarországon a forradalmi zászlót.

Nekünk 1859-ben még nem érkezett el a szabadság hajnala. De 1860-ban szemtanúi voltunk a történelem egyik legfenségesebb

drámájának. Az olasz nemzet lerázta magáról kényurait. A legerősebbnek és legkegyetlenebbnek trónja volt még hátra. Ekkor elindult Garibaldi 1062 olaszszal és 5 magyarral s május 6-án kikötött Marsalánál Siciliában. Négy hónap múlva szeptember 7-én győzelmesen vonult be Nápolyba, honnét II. Ferenc előtte való napon elmenekült. E nagyszerű események láttára új remény ébredezett a villafrancai béke által lehangolt magyar szivekben is. A magyar anyák dadogni kezdő fiaikat erre a két szóra tanították meg először: éljen Garibaldi!

Az osztrák autokrácia nem hamar, nem egyszerre, nem szívesen adta be a derekát. Albrecht főherceg helyébe Benedek tábornok került Budára helytartónak. Bach megbukott. Rechberg gróf vette át először a már előbb bukott Buol-Schauerstein helyett a külügyminiszterséget, azután a miniszterelnökséget is. Rechberg az u. n. történelmi iskola híve volt. Annyit belátott, hogy a kényuralom eddigi merev alakjában fenn nem tartható s hogy valaminek történni kell. De hogy mi légyen ez a valami, azzal nem volt tisztában. Érintkezni kezdett a magyar konzervatívekkel. De a legszerényebb, még az októberi diplomán is alul maradó engedményeket is sokallotta. Még Széchenyit is meglátogatta Döblingben s a teendőkre nézve tanácsát kérte. Hollán Ernőnek, ki ez időben Széchenyivel sűrűn érintkezett, érdekes részleteket köszönünk a Széchenyi és Rechberg közti érintkezésekre vonatkozólag. Széchenyi utasításai nyomán Hollán fogalmazott meg egy emlékiratot Rechberg számára. Széchenyi javaslatai lényegileg a 47-es alapon mozogtak. Hollánt 1859 szeptember 20-án fogadta Rechberg, azután b. Hübner. Kikérdezték némely részletekre vonatkozólag, de a dolog érdemére nézve nem nyilatkoztak. Hogy Széchenyi szerény javaslatait is sokallották, mutatja az, hogy Széchenyi októberben kinyomatta emlékiratát Lipcsében, de a kormány utasítására — néhány példány kivételével elkobozták.

Az absolutizmus e vonaglása közben, míg a konzervatívek javaslataikkal ostromolták Rechberget s az u. n. megerősített Reichsrathban jóhiszeműleg igyekeztek Magyarország részére némi engedményeket kieszközölni, egy magyar államférfi volt, aki nem mozdult s némán ült az angol királyné szállodában, időnként fogadva egyes meghitt barátainak látogatását: Deák Ferenc. 1854 őszén Deák Budapestre költözött. Kehidai birtokát gr. Széchenyi István vette meg 50.000 forint készpénzért és 600 arany évjáradékért. A készpénzt Deák nővére gyermekeinek adta át, mert a birtok tulajdonjogában részük volt. Maga a 600 arany életjáradékból élt.

Deák volt az egyetlen nagy alak, ki a 48-49-es idők romboló árjából fennmaradt. Tekintélye, kivált Solferino óta, rohamosan emelkedett.

A Kossuthban vetett hitet megrendítette Villafranca. Deák alakja szinte megdöbbentő mértékben kezdett nőni. A néplélek titokzatos ereje megteremtette magának azt a tekintélyt, melyre szüksége volt. Deákban a népszerűség szeretete negatív alakban nyilvánult abban, hogy a népszerűtlenségtől irtózott, de pozitív alakban a közönséges ambiciózus emberek módjára a népszerűséget soha sem hajhászta. Mégis óriási népszerűségre tett szert. Kétségtelen, hogy ész és jellem dolgában vele kortársai közül senki sem versenyezhetett. Szárnyaira vette tehát az ő egyszerű nemes alakját a közvélemény, megnövesztette nagy emberré.

Hogy Deákot már 1860 elején mindenki annak a gondviselésszerű vezérnek tartotta, aki hivatva van arra, hogy vezessse a nemzetet annak elérésében, ami forradalom nélkül elérhető, azt érdekesen illusztrálja az a levél, melyet a döblingi remete hat nappal halála előtt gr. Eszterházy Bálinthoz intézett, de melynek egész tartalma érdemileg Deák Ferenchez van intézve. E levelet csak újabban találták meg Bezerédy Pál hagyatékában. Biztosra vehető, hogy ez a levél utolsó fellobbanása a hazája jövője miatt gyötrődő beteges hazafi léleknek. Széchenyinek ez utolsó írásából hadd álljon itt néhány jellegzetes mondat:

Döbling, a tébolydában, 1860. ápril 2-án.

Mondja meg Deáknak és a többi barátainknak, hogy azt a hatalmat, mely nekik a közvélemény felett van, ne hagyják használatlanul, míg a vihar oly hangos lesz, hogy hangjukat nem lehet meghallani, úgy mint az enyimet 1848-ban nem akarták meghallani. Ha a birtokos nemesség nem marad ama mozgalom élén, mely a szellemeket megragadta, akkor Magyarországot az emigráció vérfürdőbe juttatja, azután elárulja és eladja. Ne tévesszék szem elől azokat a tényezőket, melyek már most tudtunk és akaratunk nélkül működnek s a jobb osztályok kikerülésével azokhoz a néprétegekhez fordulnak, melyek elég vakok, hogy a bosszút írják zászlajukra a jog helyett. Magyarországnak a Habsburg-házzal 300 év előtt megkötött kapcsolata talán nem volt szerencsés, de egy szerencsétlen házasságból is származhatnak erőteljes gyermekek. Ne ámítsák magukat külső segítséggel. Ne építsenek Oroszországnak Ausztria ellen való gyűlöletére sem. Az én tanácsom — ne nevessék ki — kibékülés 47-es alapon (mutatis mutandis), anélkül, hogy megkísérlenék a császárt megalázni, akit mint magyar királyt nagynak akarnak. Deák és társai jól megfontolva szabjanak a nemzeti kívánságoknak lehetséges, méltányos határokat és akkor mindenkinek, ha kell, ököllel mondják a szemébe; ulterius ne tende odiis!

Rövid idő mulva az iszapból emberek fogják felemelni fejöket s vezetni akarják a mozgalmat, akkor már csak 1848 megujulása, véres folytatása következhetik. Nem hazafi az, aki ezt be akarja várni! Magyarország nem 1848-tól, hanem 1000-től kezdődik. A multból való vezetők nélkül, Magyarország nem fog multjáért harcolni, egy agyrém után, mely erejét, segédeszközeit felemészti és Lengyelország sorsára jutna. Higyjetek egy vén bolondnak. Bolondok sokszor voltak próféták.

Széchenyi néhány nap mulva halott volt. Rémlátásai nem következtek be. A nemzet nem rohant a forradalomba. Abban az egyben tisztán látott Széchenyi, hogy ebben az időben már Deák volt az egyetlen ember, kire a nemzet hallgatott.

De óriási űr választotta el az udvart nemcsak a 48-tól, hanem még a 47-től is. Rechberg meghallgatott sokakat a konzervativek közül. Mint amaz idők felfogására rendkívül jellemző, álljon itt néhány sor egy beszélgetésből, melyet a konzervativ br. Jósika Samu, volt erdélyi kancellár 4 nappal a solferinói csata után s kevéssel halála előtt gróf Rechberggel folytatott.

Rechbergnek arra a kérdésére, minő koncesszióval hinné Magyarországot megnyugtathatónak? — Jósika így felelt:

„Hogy mit mondhattam a konzervativoknak tulajdonított befolyásról és állásukról, mindegyiktek tudhatja." Jósika azután vázolta a nemzet hangulatát s végül azt kérdezte Rechbergtől, vajjon hiheti-e, hogy a kormány a magyar társadalom bármely rétegének támogatására számithat? Egyetlen koncesszió, mely sikert igér, az eddigi rendszer teljes elejtése.

Rechberg figyelemmel meghallgatta Jósikát. Hosszabb fejtegetés után végre ezzel a kérdéssel fordult hozzá: Mit gondolna arról, ha például a belügyminiszter alatt az egyes tartományok számára külön főnökökkel külön osztályok állíttatnának fel, amelyek azután azt, ami szükséges, előkészíthetnék és kezdeményezhetnék.

Ilyennek képzelte akkor Ausztria vezető államférfia az adandó koncessziókat. Jósika nyiltan megmondta neki, hogy azok után, amik bekövetkeztek, minden hit és bizalom megingott és hogy nem akadna jóravaló magyar ember, ki a jelenlegi körülmények közt akár egy miniszteri állást is elfoglaljon.

Több mint egy évi vajudás után jutottak el a bécsi irányadó körök — az októberi diplomáig.

Pedig az októberi diploma mily messze elmaradt nemcsak a 48, de a 47 mögött is.

Deák Ferenc október 21-kén olvasta először az októberi diplomát. Dessewffy Emil gróf hozta meg Bécsből s egyenesen Deák Ferenchez sietett vele, kinél akkor Eötvös és Kemény is jelen volt.

Nagyfontosságú esemény volt a diploma, mert ez már szakítást jelentett az abszolutizmussal. Ha valamikor, tehát ez alkalommal a közvélemény joggal elvárhatta Deák Ferenctől, hogy vezesse. De Deák nem egészen felelt meg e várakozásnak. A magasra emelt vezér nem akarta a vezetéssel járó felelősséget magára vállalni.

Lónyay Menyhért október 23-án elment Deák Ferenchez s egész sereg notabilitást talált ott. „Az öreg úr — írja Lónyay naplójában

— szokott helyén, nem kinyujtózkodva, de egyenesen ülve, még a lábát sem véve ölébe, mint rendesen szokása és minden anekdoták és parabolák nélkül, nem is a rendes nyugodt halk modorban, de egész elevenséggel, sőt lehet mondani kissé agitált hangon mondá el véleményét, mégis a tartózkodás bizonyos nemével. Ezen tartózkodás, de különösen a félelem a kivilágítás elleni demonstrációktól, bizonyságául vehető annak, hogy az öreg úr az eddigi eredményeket kompromittálni nem szeretné s oly alapnak veszi, amelyből jó fejlődhetik. Nyilatkozatainak veleje az volt, hogy ámbár ő a semmittevés politikáját fogja állhatatosan követni, nem kivánja kárhoztatni a konzervativeket, kik az engedményeket kieszközölték, kiknél a legjobb akaratot teszi fel, nem azokat, kik hivatalt vállalnak. Különösen érdemes dolognak tartja, ha valaki ott, ahol a magyar nemzetiség támadásnak van kitéve, mint a Bánátban, főispánságot vállal. A megyék visszaállításában való részvétet, sőt választott tisztviselői hivatalok elfogadását helyesnek véli".

Gyulay Pál beszélte Kónyinak, hogy Deák nem akarta magára venni a felelősséget, hogy a dolgok fejlődését már kezdetben felszólalásával megzavarja.

Deák hallgatott. Csak a háttérben vitatkozott Keménnyel, ki a határozott fellépést indítványozta. Deák nem tartotta ezt tanácsosnak. Azt akarta, hogy a nemzet magára hagyva itélje meg a koncesszió értékét. Kemény azonnal ki akarta bontani a 48-as zászlót. Deák azt óhajtotta, hogy a „Pesti Napló" ismertesse a diplomát, de ne mondjon határozott véleményt. Királyi Pál írt is efféle cikket. De Kemény nem állhatta ezúttal a habozást. Megtörte a pártfegyelmet és október 25-kén kibontotta a Naplóban a 48-iki törvények, a „restitutio in integrum" zászlaját.

E nagy történelmi pillanatban tehát Deák nem állt egészen a helyzet magaslatán. Mikor legnagyobb szüksége volt a nemzetnek arra, hogy vezessék, nem akart vezetni. Erőt vett rajta kunktátori természete, a felelősségtől való írtózása. Kemény Zsigmondnak, a 48—49-iki mozgalmak legmérsékeltebb, legóvatosabb politikusának meg kellett törnie a pártfegyelmet, hogy a válságos pillanatban elejét vegye annak a bajnak, mely a vezér ingadozásából származhatott volna.

IV.

Az 1861-diki országgyűlés összehívása előtt az uralkodó óhajtott beszélni Deák Ferenccel. 1860. karácsony második napján történt meg a kihallgatás. Ez volt Deák első találkozása Ferenc Józseffel. A kihallgatás után Deák b. Vay Miklós kancellárnak azt mondta, hogy egészen másnak képzelte a császárt. Van esze és szive. Meglepte, hogy mily alaposan ismeri az ügyeket s mily lelkiismeretesen tárgyalja azokat. Érdekes, hogyan nyilatkozott ő Felsége b. Vay előtt Deákról: Ez aztán a tetőtől talpig becsületes, erős meggyőződésű ember! És milyen a logikája. Csakhogy sokat tart kivihetőnek, ami alig leküzdhető akadályokba ütközik.

A kihallgatás után Deák hosszú levelet írt sógorának. Sötét színben látja a helyzetet. Lehetőnek tartja, hogy a birodalom is, Magyarország is szétmállik. Úgy vélekedik, hogy a fenforgó kérdések célszerű megoldása majdnem lehetetlen. Legnagyobb baj szerinte a pénzügy. Az adósságokat, akár együtt kezeljük, akár megosztjuk, nem bírjuk meg. Hogy ezeknek egy részét el kell vállalnunk, abban egy cseppet sem kételkedik. (1848-ban 10 millió évi terhet kellett volna elvállalni, akkor úgy vélte, hogy ezt meg nem bírjuk. Azóta az adósságok háromszorosra nőttek. Természetes tehát, hogy Deák a háromszor nagyobb elvállalandó adóssági terhet akkorának tartja, hogy alatta Magyarországnak össze kell roskadnia. Annál is inkább, mivel ehhez hozzájárul a magyar földtehermentesítési adósságnak majdnem 15 millió forint évi terhe.)

Deáknak e levelét olvasva, megértjük az októberi diploma kibocsátása utáni habozását. Nyiltan megmondja e levelében, hogy „aki a jelen nehéz helyzetben nem elégszik meg a törvényre való utalással, hanem a negáció terén túl is akar tekinteni, kénytelen bevallani, hogy magának sincs határozott véleménye a „miként" iránt. Engedni a kiegyezés kedvéért ép oly kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot."

Deáknak e bizalmas kijelentéseiből világosan látható, hogy ez időben kibontakozási programmja magának sem volt. Pedig akkor még az októberi diplomával állott szemben, mely a föderalizmus ke-

retében kínált egy szerény autonómiát Magyarországnak. Az országgyűlés megnyitásáig pedig egy nagy jelentőségű változás következett be. Kibocsáttatott a februári pátens, mely az osztrák alkotmányt a határozott centralizmus alapjára helyezte. A centralizációval szemben még kevésbé lehetett kedve Deáknak valamely kibontakozási programmal előállani, mint a föderalizmussal szemben. Nagyon valószínűtlen, hogy ha az 1861-diki országgyűlés még az októberi diplomával találta volna magát szemben, Deák ez esetben is el tudta volna magát szánni, hogy valamely pozitív kiegyezési javaslattal álljon elő. Annál kevésbé volt tőle ilyesmi várható, mikor a centralizáció egész merevségében lépett előtérbe. Deák két remek feliratában tehát teljesen visszavonult az 1848-ki közjogi alapra s e közjogi alap helyreállításának megokolására szorítkozott.

Egyetlen, nagyon óvatos lépést tett előre. Kijelentette mind a két feliratban, hogy „az örökös tartományok alkotmányos népeivel, mint önálló szabad ország, függetlenségünk megóvása mellett, esetenként szabadon érintkezni készek vagyunk."

A két felirat a régi sérelmi feliratok modorában van tartva. Csakhogy minden eddigi ilynemű parlamenti iratok felett magasan kiemelkedik s Deák szellemi hagyatékának legértékesebb részét alkotja. E feliratokra, melyek általánosan ismeretesek s a felirati és határozati párt közti vitákra, melyek tulajdonképp egy puszta formakérdés körül forogtak, kiterjeszkedni nem kívánok. A pártok közti különbség egyébiránt az 1861-ki országgyűlés végén egészen elmosódott. A második feliratot, valamint az országgyűlés feloszlatása előtt mind a két ház által elfogadott óvást, melyben az országgyűlés kijelenti, hogy a törvény alapjáról letérni nem fog, már egyhangúlag szavazták meg. A második felirat azon kijelentésének, hogy a tárgyalások fonalát a hatalom szakította el, különös fontosságot tulajdonítottak, úgy annak is, hogy tiltakozzanak az ellen, hogy ha a reichsrathba az országgyűlésen kívül választások eszközöltetnének, az ily módon választottak Magyarországot képviselhessék.

Az uralkodót mélyen lehangolta az országgyűlés erős ragaszkodása a 48-ki alaphoz. Meg is mondta azt Ghyczy Kálmán elnöknek a felirat átnyujtása alkalmával.

Magyarországra most már ránehezedett a katonai provizórium. Gr. Forgách Antal lett kancellár, gr. Pálffy Mór a szűkített hatáskörre szorított helytartótanács élén helytartó. Gr. Apponyi Györgyöt egyelőre meghagyták országbírónak, mert a magyar bíróságokat nem szüntették meg, csak bizonyos, politikai tekintetben fontos ügyeket utaltak a katonai bíróságok elé.

A passiv ellentállásnak most megnyílt második korszaka főleg

egyben különbözött az 50-es évek passiv ellentállásától. Az emigráció külföldi akciója majdnem teljesen megszűnt. Forradalmi inváziós sereget Olaszország felől már nem vártunk.

Várni, méltósággal tűrni! — ezt a jelszót adta ki Deák Ferenc második feliratában. Akik remélni meg nem szüntek, azok főképp a nagyon rossz helyzetben levő osztrák pénzügyek még további romlásától vártak valamiféle fordulatot. 1861-ben az ország nagyobb része csakis katonai végrehajtásra fizetett adót.

Arra, hogy a német kérdés alakulása fogja megadni a lökést egy újabb kiegyezési kísérlethez, ebben az időben kevesen gondoltak. Pedig a magyar ügyek fejlődése már ekkor a legszorosabban összefüggött a német kérdés alakulásával. Az egész magyar ügy s annak később beállott újabb evoluciója magasabb történelmi távlatból nézve nem egyéb, mint a német kérdésnek pendantja.

Az Olaszországból kiszorított Ausztria egész erővel a német hegemónia megszerzésére vetette magát.

Csudálatos mozgalom ragadta meg ebben az időben a német nemzetet. A német nemzeti érzés oly mértékben kezdett érvényesülni, mint 1848 óta soha. Az a kiáltás hangzott végig Németországon, hogy a német nemzet nem maradhat abban a szégyenletes tehetetlenségben, melyre a német Bund elavult intézménye kárhoztatja. E nagy nemzeti mozgalom demokratikusabb elemei a 48-iki frankfurti parlament hagyományaihoz akarták kötni az új Németország feltámadásának fonalát. Becker Oszkár egyetemi tanuló 1861. julius 14-én rálőtt Frigyes Vilmos porosz királyra s a bíróság előtt azt mondotta, hogy meg akarta ölni, mivel képtelennek bizonyult arra, hogy Németország egységét helyreállítsa. Az olasz egységi mozgalom fényes eredményei a németeket is felrázták félszázados letargiájukból.

Roggenbach badeni külügyminiszter 1861. december 13-án a badeni kamarában kifejtette kormányának programmját a német kérdésben. „Politikánk alapja — mondá többek közt — szövetségi intézményeink elégtelenségének felismerése." „Mig e helyen állok, nem fogok megszünni nyiltan, bátran, kitartóan azon nagy célra törekedni, hogy a német nemzetnek egy jogos igényeinek megfelelő legmagasabb szövetségi hatalom szereztessék meg".

A bécsi udvar most visszahelyezkedett a Schwarzenberg herceg 1849. március 9-iki jegyzékében foglalt német programm alapjára. Ama jegyzékben ugyanis Schwarzenberg herceg azzal a javaslattal állott elő, hogy a monarchia egész területével belép a német szövetségbe s ebben Poroszország visszaszorításával a vezetést követelte magának. V. Károly császár merész világbirodalmi politikája volt ez új kiadásban.

Az első nyilt lépést ebben az irányban Ausztria 1862. julius 20-án tette meg, azzal az ajánlatával, hogy egész területével belép a német vámszövetségbe. Poroszország tiltakozásán ez hajótörést szenvedett.

De Ausztria nem adta fel a harcot, további lépéseket tett. Kezdeményezte a német Bund újjászervezését. Bajorország, Württemberg, Szászország, Hannover, a két Hessen és Nassau követeivel Bécsben tanácskozásokat tartottak s a császár vezetésével magállapították egy szövetségi reformaktát s e javaslatot a Bundestagnál 1862. augusztus 14-én előterjesztették. De Poroszország kijelentette, hogy e javaslat a német nemzet egységi törekvéseit ki nem elégíti, ő azt félrendszabálynak tekinti, közvetlen választásokból eredő német parlament alakítására törekszik. Ausztria viszont az általa és szövetséges társai által tett javaslat irányában ezentúl is folytatta törekvéseit.

Hogy Ausztria egész területével a Bundba beléphessen s ott Németország vezetését kezébe ragadhassa, ennek előfeltétele lett volna egy egységes osztrák parlament. A centralizáció nem pusztán Schmerling szeszélye volt, hanem mellőzhetetlen feltétele és kiegészítő része ama „nagynémet programm" megvalósításának, melyre az udvar törekedett.

Magyarországot be kellett vinni a Reichsrathba, hogy Ausztriát a birodalom egész területével, tehát Magyarországgal együtt, be lehessen vinni a Bundba, mert csak így volt kilátás arra, hogy Ausztria képes lesz véglegesen kivetni a nyeregből versenytársát, Poroszországot.

Azért szükséges ezeket kiemelni, mert Magyarországon sokan még most is azt hiszik, hogy az ú. n. passzív ellentállás, azaz a semmittevés politikája szerezte meg nekünk a 67-ben elért eredményeket. Pedig csakis a „nagynémet" programm bukásának, az évszázados német császári politika vereségének volt következménye, hogy 1865-ben velünk ismét szóba állottak. Csakis a königgrätzi katasztrófa 1866-ban tette Ausztriára nézve szükségessé, hogy hosszú huzavona után áttért a centralizációról a dualizmusra.

E nagy világdráma expozicióját a fentiekben csak tollheggyel érintettem.

1862-ben kilépett a történelem színpadára Bismarck, ki ez év október havában porosz miniszterelnökké neveztetett ki. Bismarck tökéletesen tisztában volt vele, hogy mit akar: kineveztetése után néhány nappal beszédet tartott, melyben kifejtette programmját: egyesíteni Németországot, vérrel és vassal, Ausztria kizárásával. Porosz hegemonia alatt megteremteni egy elsőrendű nagyhatalmat.

1863-ban Ferenc József kongresszusra hívta az összes német fejedelmeket, hogy tanácskozzanak a német Bund reformjáról. Vilmos király e meghívást, melyet neki Ferenc József személyesen nyújtott át, Bismarck hosszas rábeszélésére visszautasította. Ez év szeptemberében már a schleswig-holsteini kérdés is napirendre került a német szövetségtanácsban. Ez lett az a pandóra-szelence, melyből nemsokára egy nagy vihar szabadult ki.

*

Mi történt ezalatt Magyarországon?

Folyt Schmerling akciója Magyarország megpuhítására s ha ez nem sikerülne, a reichsrathba való behurcolására.

A sajtó el volt nyomva. A lapok kefelevonatait be kellett mutatni a rendőrségen, mielőtt a nyomást meg lehetett kezdeni. Worafka rendőrfőnök volt az úr a sajtó felett. Ha a rendőrség egy-egy cikket törölt, hamarosan más cikkről kellett gondoskodni, hogy a lap megjelenhessen. Egyébiránt ez sem volt még biztosíték a lap elkobzása ellen. A Pesti Naplóban egy ízben a trágyakezelésről szólott az első vezércikk. A katonai bíróság szigorún ítélt az ujságírók felett. Megülte a Károly-kaszárnya börtönét Jókai Mór, gr. Zichy Nándor, ki akkor temperamentumos fiatal ember volt és a szabadelvű lapokba írt cikkeket.

Az olvasó közönség nem törődött azokkal, amik Németországban történni készültek. Kedvelt olvasmányai voltak a lengyel forradalom, Langiewitz tábornok kalandos hőstettei, az Egyesült Államokban folyt véres polgárháború. No meg Falk cikkei, melyek a sorok közt sejttették Napoleon császár titkos terveit.

Egy magyar publicista foglalkozott a német kérdéssel behatóan: b. Kemény Zsigmond. A báró mélységes cikkeket írt ennek a kérdésnek összebogozódó részleteiről, a schleswig-holsteini bonyodalomról. De a magyar közönség nem igen vette be ezeket a dolgokat s kevés ember volt, kinek a fejében például az oldenburg-holstein-glücksburgi ágból származott VII. Frigyes dán király és a schleswig-holstein-sonderburg-augustenburgi VIII. Frigyes herceg — a schleswig-holsteini trónkövetelő — egy és ugyanazon személlyé nem kavarodott össze. Mélységes homály borongott b. Kemény cikkei felett, melyet részben a tárgyalt kérdések ágas-bogas volta okozhatott, de mely néha szándékolt is lehetett, nehogy a lapot elkobozzák. Kemény alaposan értette a német kérdést, de a közönség nem értette Keményt, még kevésbé a cikkeiben foglalt burkolt vonatkozásokat. Az emberek mosolyogva mondták egymásnak: Kemény már megint a német kérdésről cikkez. Feltehető azonban, hogy egy ember megértette ezeket a cikkeket: Deák Ferenc. És ha megértette őket, akkor joggal

következtette belőlük, hogy a magyar ügy megmozdulásának még nincs itt az ideje.

Deák ösztönszerű passzivitása ekkor kétségkívül logikailag is megokolható volt. Ez a passzivitás azonban mégsem volt egészen oly tökéletes, mint az 50-es évekbeli. Egy szokatlan nevű bécsi tanár Lustkandl Vencel, ki valamikor nevelő volt Rechberg bárónál, Schmerling megbízásából egy könyvet írt ily cím alatt: Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Rechberg tudvalevőleg az ú. n. históriai iskola híve volt, egykori nevelője is ehhez az iskolához szegődött. Vaskos könyvének célja volt, a német tudományosság nagyképüségével kiforgatni sarkaiból a magyar közjogot. A munka hemzsegett a ferdítésektől s egyes komikus tévedések is voltak benne, de alkalmasnak látszott a Schmerling Magyarország elleni akciójának tudományos szinezetű megalapozására. Deák Ferenc leküzdötte az olvasó közönség előtti szerepléstől való írtózását s e felbuzdulásának egy nagybecsű munka lett a gyümölcse. Ennek címe: „Közjogi és jogtörténeti Észrevételek Lustkandl Vencel ily című munkájára: Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage."

E munka megérdemelné, hogy még ma is mindenki elolvassa, ki magyar politikával akar foglalkozni. Nem is oly unalmas, mint amilyennek hosszadalmas címe után látszik. Nemcsak Lustkandlt cáfolja, de megbecsülhetetlen értékű ama romantikus köd eloszlatására, mellyel a népfantázia hazánk nagy kárára a 48-ki reformok keletkezését beborította.

Schmerling egyik reichsrathi beszédében kimondta a jelszót: wir können warten s ha sokáig várhatott volna, akkor azokkal a drasztikus eszközökkel, melyeknek alkalmazására el volt határozva, talán el is érte volna azt a célját, hogy valamiféle magyar képviseletet toborozzon be a reichsrathba. E törekvésében ötödfél évi miniszterkedése alatt egy percig sem ingadozott. Zsedényi Ede udvari tanácsos 1862. ápril 18-án egy bizonyos kincstári peres ügyben levelet írt Ghyczy Kálmánnak. E levele végsoraiba egy kis politikát is juttatott. „Forgách (a kancellár) — így ír Zsedényi — a könnyen hívőkkel azt akarja elhitetni, hogy a direkt reichsrath-választásokat (Magyarországon) nem fogják elrendelni. Schmerling pedig, betegsége dacára, apadhatatlan következetességgel a február 26-át érvényesíti s én tántoríthatatlan hittel állításom mellett maradok, hogy két vagy több évek után is csak a 47-ki alapon történhetik meg a kiegyenlítés — ha Ausztria erős marad. Ha nem, akkor 48 nem segít."

Amit Schmerling 1863-ban Erdélyben mívelt, hol oktroyált

választási törvénynyel egy szász-oláh tartománygyűlést hozott össze Szebenben, mely, nem törődve a kilépett magyar kisebbség tiltakozásával, képviselőket küldött a reichsrathba, kiket ott nagy ujjongással fogadtak, ugyanazt — talán módosított alakban — el volt tökélve megkísérteni Magyarországon is. A főpróba elég jól sikerült Erdélyben.

Az ott alkalmazott módszer egészen úgy nem igen vált volna be Magyarországon. Itt azonban direkt reichsrath-választásokat is kész volt megkísérteni Schmerling.

Gr. Forgách Antal kancellár ezekhez a drasztikus eszközökhöz nem volt hajlandó segédkezet nyújtani, azért elbocsátották és gr. Zichy Hermannt nevezték ki helyébe magyar kancellárnak, ki feltétlen engedelmességű kreaturája volt Schmerlingnek s nemcsak társalgás közben, de alkalmi szónoklataiban fennen hirdette, hogy a magyarokat be fogja vinni a reichsrathba.

Zichy 1864 végén egy udvari rendeletet küldött a budai helytartótanácshoz, melyben nevezetes engedmények tétetnek a nemzetiségeknek. Az első lépés lett volna ez irányban a megyéknek a nemzetiségek szerint való területi beosztása. Ebben az ügyben Schmerling kezdeményezése folytán már régebben egy bizottság működött a helytartótanácsnál, melynek Dobránszky helytartótanácsos, az ismeretes ruthén izgató is tagja volt. E bizottság munkálatát Zichy Hermann kancellár felhozatta magának a helytartótanácstól Bécsbe s átdolgozott alakban mint udvari rendeletet küldte oda le végrehajtás végett.

Gr. Pálffy Móric helytartó azonban ezt az udvari rendeletet egyszerűen ad acta tette. Hogy ilyen csuda megtörténhetett, azt az a körülmény magyarázza, hogy Pálffy híve volt gróf Eszterházy Móric miniszternek, Schmerling ellenlábasának. Ha a magyar kiegyezést megelőző időszakról beszélünk, Eszterházy Móric nevét nem szabad említetlenül hagynunk. Eszterházy az u. n. októberi államférfiak közül való, kit az 1861-ki országgyűlés végén neveztek ki tárca nélküli miniszternek, ugyanakkor, mikor Forgách gr. kancellár lett. Eszterházy nagy befolyásra tett szert az uralkodónál. Ő nem helyeselte Schmerling erőszakos terveit. Lónyay Menyhért, ki beszélgetett Eszterházyval a magyar ügyekről, így jellemzi őt: A gyönge szavú, hideg modorú, magyarul nem tudó kis ember oly m e l e g e n é r z ő m a g y a r, mint bármelyikünk és százszorta magyarabb, mint a kozmopolitikus eszmékkel szaturált jövő-pártiak, kik csak a demagógia csillogó képei után kapkodnak.

Legyen itt röviden megemlítve, hogyan gondolta magának gr. Eszterházy Móric a magyar kérdés megoldását: Két diéta, egy Bécsben, egy Magyarországon — körülbelől azzal az ügykörrel, mint az

1848 előtti országgyűlések. A közösügyeket pedig intézze az uralkodó. Érthető tehát, hogy Eszterházy ellene dolgozott annak a tervnek, hogy Magyarországot a reichsrathba beerőszakolják. Eszterházy támogatta Pálffyt. Ez a két „Mór“ egészen jól megtette kötelességét s nem is volt oly fekete, mint általánosan hitték.

Gr. Zichy Hermann Bécsbe idézte a renitens Pálffyt s egy bizottságban kérdőre vonta, hogyan merészelte félre tenni ő felsége rendeletét. Erre Pálffy azt mondta, hogy azért tette ezt, mert ő felsége rendeletét meghamisították s ily rendelet káros és okszerűtlen. Míg ő helytartó, nem is foganatosítja. Erre gr. Zichy Hermann fölpattant, hogy majd megmutatja, kinek lesz igaza, tudja-e Pálffy, hogy felebbvalójával beszél, majd rendet csinál stb. Szólt és távozott s becsapta az ajtót. Zichy még aznap benyújtotta lemondását, kifejtvén, hogy ha Pálffy marad helytartó, ő nem marad kancellár. Pálffy egészen hasonló indokolással szintén benyujtotta lemondását. Eleinte úgy állott a dolog, hogy Pálffy bukik, de nyilván Eszterházy Móric tanácsára az uralkodó elsimította a dolgot. Ez már 1865. márciusban történt, tehát akkor, mikor Németország felől már háborús szél fujdogált.

Ha Schmerling még tovább szilárdan állott volna, akkor most már minden valószínűség szerint következtek volna Magyarországon a direkt reichsrathi választások oktroyált választási törvény és uj területi beosztás alapján, a nemzetiségek közreműködésének bovonásával. Igen valószínű, hogy ha nem is minden kerületből, de igen sok kerületből ment volna fel képviselő a reichsrathba. Néhány tucat magyarországi reichsrath mutatóba egyelőre megfelelt volna Schmerling terveinek.

Ez be is következett volna, ha be nem áll az a fordulat, mely 1865. első felében Schmerling állását megingatta. A passiv ellentállás a hatvanas évek közepe felé észrevehetőleg lanyhulni kezdett. Szép jelszó, melyet Deák az 1861-ki országgyűlés második feliratában kiadott: a nemzet várni és méltósággal tűrni fog! Ennek a jelszónak könnyen megfelelhetett a gentry vagyonilag intakt része, de nehezebben e társadalmi rétegnek kevésbé vagyonos eleme s az értelmiségnek azon széles rétege, mely szellemi munkája után volt kénytelen élni. A passiv ellenállás, ami egyértelmű a közhivataloktól való tartózkodással, a magyar értelmiség széles rétegeire évenként sok millióra tehető anyagi kárt, a „méltósággal való tűrés“ sanyarú nélkülözést jelentett. Ha olvassuk kiváló embereink azon időből való levelezéseit — például Trefort Ágostonét — azokból azt a benyomást nyerjük, hogy a magyar társadalom abban az időben már beleunt a passiv ellentállásba. Ehhez az 1863-ki rettenetes aszály folytán beállott inség is hozzájárult.

E kis kitérés után vegyük fel a fonalat ott, hogy 1865. márciusában Pálffy Mór Schmerling intézkedéseivel dacolni merészelt s ez nem vonta maga után elcsapatását, kétségkívűl azért, mert Schmerling antagonistája Eszterházy Móric gróf terjesztette ki felette védő szárnyait.

Ez azt jelenti, hogy 1865. első negyedében Schmerling már politikai értelemben bukott ember volt, jóllehet ő maga ezt még nem is sejtette.

Nem a husvéti cikk, mely csak hat héttel később jelent meg, nem is a passiv ellentállás, mely soha sem állt gyengébb lábon, mint ebben az időben, hanem ismét úgy, mint 1859-ben a nemzetközi viszonyok alakulása idézte elő a fordulatot.

Nem akarom az olvasót végig vezetni az ágas-bogas schleswig-holsteini bonyodalom egyes fázisain s lépésről lépésre kimutatni az osztrák-porosz antagonizmus fokozatos elmérgesedését. Csak rámutatok arra a döntő jelentőségű tényre, hogy 1865. február 22-én már bizonyos volt a háború Ausztria és Poroszország között. Ezen a napon érkezett meg az a porosz jegyzék, melyben Vilmos király a schleswig-holsteini szárazföldi és tengeri haderő feletti feltétlen rendelkezést magának követeli. Ez a haderő neki esküdjön hűséget, ezt odaküldhesse, a hová akarja. Poroszország ezen erélyes hangon tett követelése a lényegben egyértelmű volt ama tartományok Poroszország által való annektálásával. Bismarck egyébiránt, ki egészen új diplomáciai módszert honosított meg, ekkor már nem is csinált titkot belőle, hogy ő akarja a háborút Ausztriával. Gramont hercegnek nyíltan megmondta, hogy ő nemcsak hogy nem fél az Ausztriával való háborútól, hanem egyenesen óhajtja azt. Vilmos király kissé huzódozott még tőle, de Bismarck nagy ügyességgel gondoskodott róla, hogy kiegyezés ne sikerülhessen Ausztriával.

A német kérdésben a „nagynémet“ programm valósítására megindított nagyszabású osztrák akció tehát zátonyra jutott, mert a háború elé állította a monarchiát. Az a törekvés, hogy Magyarország törik-szakad belekényszeríttessék a reichsrathba, csak egyik kiegészítő része volt a „nagynémet“ politikának. Ausztriának, hogy egész területével beléphessen a német szövetségbe s képviselőket küldhessen a tervezett német delegált-kongresszusba: okvetlen centrális parlamenttel kellett volna bírnia. A nagynémet programm bukásával Ausztriára nézve a központi parlament megszünt életkérdés lenni.

Az udvar 1865. elején már bizonyosnak tartotta a háborút. Ez okozta, hogy szelidebb húrokat kezdettek pengetni Magyarországgal szemben. Semmiesetre sem volt tanácsos folytatni a már előkészített akciót Magyarországon a reichsrathba való választások keresztülvitelére.

Schmerling dúlt-fúlt. Gr. Apponyi György ez időben érdekes cikkeket írt az általa 1864 végén alapított „Debatte" cimű lapba. E cikkek egyikében kimutatta, hogy a „mi várhatunk" jelszó a nemzetközi viszonyok szempontjából is veszedelmes a monarchiára, hogy a külviszonyok alakulása is sürgeti a magyar kérdés megoldását. Sajátságos jele az időknek: Schmerling államminiszter a volt országbíró cikke miatt elkoboztatta a lapot. Érdekes az is, hogy a magyar lapok nem is merték azt a cikket átvenni, mert tartottak az elkoboztatástól.

Szaporodtak a jelek, melyek a politikai időjárás változását jósolták. Ápril 16-án megjelent a híres husvéti cikk. Erről mindenki tudta, hogy Deák Ferenctől származik. Deák szóról-szóra diktálta azt Salamon Ferenc tollába.

Nálunk még ma is tartja magát az a közhiedelem, hogy Schmerlingnek 1865. juniusban bekövetkezett bukását ez a husvéti cikk idézte elő. Pedig ennek ellenkezője közelebb jár az igazsághoz. Schmerling 1865. elején már lejárt államférfi volt. Több tényező árult hozzá lejáratásához. A reichsrath baloldalának növekvő elégedetlensége is ezek közé tartozott. De a főok mégis a külügyi helyzetnek fokozatos rosszabbodása volt. Nem a husvéti cikk buktatta meg Schmerlinget, hanem Schmerling poziciójának már előzőleg bekövetkezett megingása s az egész külpolitikai helyzet gyökeres megváltozása idézte elő a husvéti cikket.

A hirlapi polemizálásoktól irtózó Deák egyszerre — majdnem azt mondanám — belekötött Schmerling félhivatalos lapjának egy cikkébe, jobban mondva e cikknek egy oly banális mondatába, amilyen százszámra fordult elő a bécsi centralista lapokban (hogy a magyar történelmen egy „Sonderzug" vonul végig) s ezt jónak látta oly fejtegetés kiindulási pontjává tenni, mely egyenesen az uralkodó személyéhez volt intézve és melynek konkluziója ez a kijelentés volt: „Mi készek leszünk törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállásának biztosságával összhangba hozni." Nagy szó volt ez Deáktól, ki eddig egy hajszálnyira sem tágított a 48-tól.

*

A kiegyezés alapgondolatai nem úgy hirtelenében, előzmény nélkül, pattantak ki Deák jupiteri agyából. Ezek a fogalmak: jogfolytonosság, paritás stb., mint aprópénz forogtak 1861 óta a magyar szellemi élet terén. De a husvéti cikk végén kifejezett postulatum „mikéntjéről" Deák eddig következetesen hallgatott. Pedig gyakorlatilag az volt a fontos, hogy miképpen kezeltessenek a közösügyek, melyeknek létezését az 1848-iki törvények elismerték, de kezelésük módját elintézetlenül hagyták, illetőleg a jövő országgyűlés feladatául jelölték meg. Az első konkrét kibontakozási programmot e nagy-

fontosságú kérdésről nem Deák, hanem gróf Apponyi György dolgozta ki. Az uralkodó 1862 végén megbízta gróf Apponyi Györgyöt, ki akkor még országbíró volt, hogy készítsen egy emlékiratot a kiegyezés módozatai tárgyában. Állítólag Schmerling e megbizatásról semmit sem tudott. Inkább látszik valószínűnek, hogy Schmerling maga ajánlotta efféle emlékirat kidolgoztatását, hadd győződjék meg őfelsége, hogy a magyarokkal kiegyezni nem lehet. De akár tudott Schmerling — a jelzett intencióval — Apponyi megbizatásáról, akár nem: bizonyos az, hogy Apponyi emlékiratának rideg és határozott visszautasításában s Apponyinak, mint országbírónak is nemsokára bekövetkezett lehetetlenné tételében Schmerlingnek döntő része volt.

Apponyi némi vonakodás után azzal vállalta el az emlékirat kidolgozására való megbizatást, hogy ebben elvbarátai közreműködését is igénybe vehesse. Az emlékirat Majláth György, b. Sennyey Pál, Ürményi József közreműködésével és gr. Forgách kancellár tudtával elkészült. Az emlékiratot teljes szövegben — titoktartás kikötése mellett — közölték Deák Ferenccel, ki azt több hétig magánál tartotta.

Ha egymás mellé helyezzük gr. Apponyi emlékiratát, a Deák sugalmazása folytán 1865. május elején a „Debatte“ című lapban megjelent három cikket és a későbbi 15-ös, illetőleg 67-es bizottság elaborátumát (melyből a 67. évi XII. törvénycikk lett), valóban szembeszökő a hasonlatosság.

Apponyi emlékiratát kidolgozóin kívül Magyarországon csak Deák Ferenc, Bécsben őfelsége és Schmerling ismerték. Mélységes titok volt annak tartalma. Az emlékiratot maga Apponyi csak akkor adta át a nyilvánosságnak, mikor az abban foglalt javaslatok aránylag kevés módosítással, mint 1867:XII. törvénycikk már húsz év óta tényleg érvényben voltak.

Az emlékirat rálép a jogfolytonosság, a dualizmus és a paritás alapjára, követeli az erdélyi uniót s általában az ország területi integritásának helyreállítását, továbbá a felelős magyar minisztérium kinevezését, külön közös minisztereket a közösügyek intézésére, melyeknek köre megfelel annak, ami 1867-ben közösügynek nyilváníttatott, ha beleértjük ebbe a vámügynek és az indirekt adóknak a kereskedelmi és vámszövetség keretében egyenlő elvek szerint való szabályozását. Az országgyűlés számára némi formai eltéréssel, de a lényegben azonos módon fentartani kívánja az ujonc- és adómegszavazás jogát. A 48-ki törvényeken ugyanazokat a változtatásokat javasolja, melyek 1867-ben tényleg eszközöltettek. A közösügyek költségeinek egy megállapítandó kvóta szerinti fedezését javasolja, a közös kormány ellenőrzését s a közösügyek költségeinek

megállapítását két külön, paritásos delegáció által kívánja eszközöltetni.

Lényegesebb, de a dolog érdemét tekintve még sem igen jelentékeny különbség, hogy Apponyi György emlékirata a közös jellegű kereskedelmi ügyekre, minők a vámtarifa és a nemzetközi kereskedelmi szerződések, egy közös kereskedelmi minisztert is javasolt.

Ami a kiegyezés első életbeléptetését illeti, itt sincs valami érdemleges különbség Apponyi György javaslata és a 67-ben követett eljárás közt. A közösügyi törvényt 1867-ben bizottsági javaslat alakjában készítették el előzetesen, Apponyi György a megfelelő törvényjavaslatokat, illetőleg törvényváltoztatásokat koronázás előtti törvénycikkeknek kívánja nevezni. Mindezek inkább formai, mint lényegbeli különbségek. Megjegyzendő, hogy Apponyi delegációi együtt tanácskoznának, de viszont kiemelendő, hogy Deák Ferencnek eredeti májusi programmja szerint a delegációk szintén együttesen tanácskoztak volna mindazon esetekben, midőn a dolog sürgős. Az 1867. évi XII. törvénycikk csupán a delegációk együttes szavazását engedi meg. De Deák a delegációk együttes tanácskozását akarta, ez csak gróf Andrássy indítványára mellőztetett, aki attól tartott, hogy együttes tanácskozás esetében a delegációk nagyon hasonlítanának az októberi diploma reichsrathjához. (Ennek tudvalevőleg csak 120 tagja lett volna, épen annyi, mint a két delegációnak együtt.) Andrássy erősen ellenezte még azokat az együttes üléseket is, melyeken csupán szavazás történik. Andrássy ugyanis attól tartott, hogy az ily néma szavazó ülések nevetségesek lesznek. Deák azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a delegációk szükség esetén együttesen szavazhassanak.

A két delegáció külön tanácskozásának eszméjét eleinte Deák nem akarta elfogadni. Ingerült lett s azt mondta Andrássynak: Hát te is azt hiszed, mint Ghyczy, hogy én az országot elárultam? De utóbb lecsillapodott az öreg úr, kérte Andrássyt, hogy látogassa meg s fejtse ki bővebben nézeteit. Mikor Andrássy pontozatait végigolvasták, Deák fölugrott és jókedvüen megveregette Andrássy vállát mondván: No ez sikerült, én is ezt kerestem, de nem tudtam megtalálni. Ez a Columbus tojása, olvassuk el mégegyszer, diskutiáljuk pontonként. Előre is kijelentem, hogy elfogadom. (L. Kónyi, Deák beszédei III. k. 337. l.)

Apponyi György emlékiratában az 1867-ben keresztülment kiegyezési mű kilenc tizedrésze benne volt. Tehát ezt Deák Ferencnek, mikor 1865 május elején a „Debatte"-ban közzétett programmját megállapította, nem kellett feltalálnia, mert ez már két évvel előbb készen volt s Deák heteken át tanulmányozhatta. Két hibája volt az

Apponyi emlékiratában foglalt programmnak. Az egyik az, hogy 1863-ban nem volt meg a lehetősége annak, hogy ezt a programmot az uralkodóval elfogadtassák. Apponyi úgy volt programmjával, mint az a gazda volna, aki tél közepén akarná végezni tavaszi vetését.

A másik hiba az volt, hogy gr. Apponyi György, az ő 48 előtti népszerűtlen múltjával terhelten, soha sem lett volna képes ezt a programmot a nemzettel elfogadtatni. Erre csak egy ember volt képes: az az államférfiú, akire a nemzet a határtalan bizalomnak és népszerűségnek, a szellemi diktátorságnak s ezzel az erkölcsi felelősségnek is azt az óriási terhét ruházta, amely alatt néha Deák Ferenc vállai is ingadoztak.

Hogy mit mondott Deák Ferenc 1863 elején gr. Apponyinak, mikor neki heteken át magánál tartott emlékiratát visszaadta, azt nem tudjuk. De hogy azt vissza nem utasította, annak bizonysága az a szivélyes viszony, mely ez időben Deák és a konzervativek közt kifejlődött. 1863. március 28-án az 1861-iki országgyűlés tagjai nevezetes ovációt rendeztek Deák Ferencnek. Művészi kivitelű albumban átnyujtották neki az országgyűlés tagjainak arcképeit. A tisztelgők közt ott volt gróf Apponyi György, Ürményi József, gróf Dessewffy Emil is. Nagy feltűnést keltett ez akkor és Apponyi ellen ezt az esetet fel is használták ellenségei. Egy hétre rá elbocsáttatott országbírói állásából.

Az 1865-ben május elején a Debatte-ban megjelent híres három cikket, melyben a kiegyezés módozatai formulázva vannak, közönségesen Deák májusi programmjának szokás nevezni. Deák nem maga írta meg e cikkeket, hanem az ő előadása alapján, Ludassy Mór, ama lap szerkesztője fogalmazta meg őket. De közzététel előtt felolvasta Deáknak, ez a szükségesnek tartott módosításokat megtette. Tehát valóságos szellemi sajátjának tekintette. Egy másolatot nála is hagyott Ludassy. Egyébiránt maga Deák 1866 május havában, midőn a 15-ös bizottság a közösügyi javaslatot tárgyalta, ama cikkekre, mint májusi programmjára hivatkozott.

A cikkek órási feltünést keltettek. Az udvar is három példányt rendelt a lapból. De Schmerling lapjai egyhangúlag kijelentették, hogy e cikkek nem tartalmazzák Deák programmját. Azt állították, hogy a Deák-párt emberei nemsokára benne fognak ülni a reichsrathban. A centralista lapok komolyan állították, hogy a Debatte-cikkek a magyar konzervativek nézeteit tartalmazzák.

Nagyon megütköztünk akkor ezen s valami centralista perfidiát gyanítottunk mögötte. Pedig ezúttal Schmerling alighanem jóhiszeműleg sugalmaztatta így lapjait, mert hisz őfelségén kívül Ausztriá-

ban jóformán ő volt az egyetlen politikus, ki gróf Apponyi emlékiratát ismerte.

A centralista lapok felfogását látszólag igazolta az a körülmény, hogy a „Pesti Napló," mely a Debatte két első cikkét közölte és kissé meg is dicsérte, a harmadikat — a legfontosabbat — egyszerűen agyonhallgatta. Ez csakugyan látszólag igazolta a centralista lapok állítását, hogy a Debatte-cikkek nem tartalmazhatják Deák kibontakozási programmját. Utóbb kisült, hogy a „Pesti Napló" — s a többi magyar lap — csak azért nem vette át a Debatte harmadik cikkét, mivel félt, hogy a rendőrség elkobozza a lapot.

Most már gyorsan következtek egymásután az események. Junius 6-án őfelsége lejött Budapestre. Junius 8-án megszüntette a katonai törvényszékeket s helyreállította a helytartótanács régi hatáskörét. Junius 26-án kinevezte magyar kancellárrá Majláth Györgyöt, tárnokmesterré b. Sennyey Pált. Junius 27-én elbocsátotta Schmerlinget s kinevezte helyébe Belcredit osztrák államminiszterré.

Nagy változások sejtelme ragadta meg a lelkeket. Még ma is, negyvenöt év mulva, mély megindulással gondolok vissza arra a verőfényes juniusi napra, midőn az ország notabilitásainak csoportjához csatlakozva, alkalmam volt végig kísérni az akkor legszebb férfikorában levő daliás uralkodót a városligeti gazdasági kiállításon. Épen két évre rá szent István koronájával fején és ama szent király aranypalástjával vállain ismét láttam és hallottam őt, midőn mint koronázott király a szabad ég alatt a Dunaparton állva az esküt letevé.

V.

A vérmesebbek az 1865. évi juniusi napokban már abban a reményben ringatták magukat, hogy egy-két hónap mulva helyre lesz állítva az alkotmány. Pedig még majdnem két évnek kellett eltelnie és egy nagy háborúnak lezajlania e remény valósulásáig. A közvélemény a husvéti cikknek s a Debatte-cikkekben foglalt ú. n. májusi programmnak tulajdonította a beállott politikai fordulatot s nem is képzelhetett mást, mint hogy a kibontakozás ennek a programmnak az alapján fog bekövetkezni. Mind a fordulat inditó okaira, mind az udvar szándékaira nézve alaposan csalódott a közvélemény. A fordulat igazi oka a külpolitikai helyzet s a háború volt, melyet az udvar már az év elején kikerülhetetlennek ismert fel. Ami pedig a kibontakozást illeti, utólag feltétlen bizonyossággal kitünt, hogy a császár azt nem a májusi programmban körvonalozott alapon akarja megcsinálni.

Eleinte a kormány intencióira nézve maga Deák sem volt ment az illusiótól. Mikor az országgyűlési feliratí vita kezdete előtt Majláth — Eszterházy Móric kíséretében — találkozott Deákkal, hogy vele a vita irányítását megbeszélje, Deák határozottan kijelentette, hogy e tekintetben senkinek sem fog irányt adni. „Azoknál fogva, — úgymond — amik programmom közzététele után történtek, azt kellett gondolnom, hogy azt nemcsak a kormány, de őfelsége is ismeri és kiindulási pontul elfogadta. Abból, hogy a választások alatt a kormány az úgynevezett Deák-pártí jelölteket pártolta, azt kellett következtetnem, hogy politikám helyeseltetik. És most azt kell tapasztalnom, hogy azzal vádolnak, mintha eltérnék programmomtól.“

Már maga az a tény, hogy 1865 junius 26-án a konzervatív csoportnak azt a tagját nevezték ki kancellárnak, ki azért volt különösen kedvelt a császár előtt, mivel ő volt az egyetlen, aki magát 1861-ben az októberi diploma mellett exponálta, eléggé mutatta, mily óriási űr tátong az uralkodó felfogása és a nemzet reménye közt. Majláth Györgynek úgy politikai álláspontja, mint rideg egyénisege kizárta azt, hogy ő lehessen a kiegyezés megalkotójává. Majláth távolabb állott Apponyi Györgytől, mint Apponyi Deáktól.

Apponyi nem egy ízben megmondta a császárnak, hogy csak akkor lehet bizton várni a kiegyenlítést, ha az 1848-iki törvényeket az uralkodó az országgyűlés egybehívása előtt formailag elismeri s kancellár helyett magyar miniszterelnököt nevez ki. Apponyi azzal a drasztikus kifejezéssel élt, hogy ha ma nevezik ki gr. Zichy Hermannt — a legnépszerűtlenebb volt kancellárt — miniszterelnöknek, mint ilyen erősebb pártot teremthet, mint ha Deák Ferencet nevezik ki kancellárnak s ezzel az októberi diplomát helyezik érvénybe. (Lónyay naplója 1865. febr.)

Ámde, mint Deák a kormány egyik emberétől hallotta, a császárnak valóságos idiosynkráziája volt a magyar minisztérium eszméje ellen, mert azt hitte, hogy amint ez megvalósulna, azonnal kiütne Magyarországon a forradalom. (Gorove naplója 1866. ápr. 1.)

Bécsben el voltak határozva, hogy a magyar miniszteriumot nem adják meg. E helyett felelős személyes kormányt terveztek az eddigi kollégiális kormányzat helyébe. Címet nem lett volna nehéz találn : tárnok, országbíró, vagy esetleg államtitkár. A felség oldala mellett lett volna valaki kancellár, de miniszteri rangban. Legpozitívebb alakban lépett fel az a hír, hogy a külügy, hadügy, kereskedelem és birodalmi pénzügy kivételével a többi szakmák élére államtitkárokat terveznek. Ez a hír 1866 ápril havában bejárta a lapokat. A kormány félhivatalosa átvette s egy szóval sem cáfolta, tehát igaz volt.

Deák mindezt — legalább megközelítőleg — már az országgyűlés megnyitása előtt tudhatta, mert Majláth szeptemberben Pusztaszentlászlón meglátogatta őt. Akármilyen zárkózott volt is Majláth, annyit Deák mindenesetre már akkor kitudhatott tőle, hogy az alkotmány helyreállítása és a minisztérium kinevezése nem várható.

Azért hiába környékezték az ókonzervativek, ő is zárkózott és hideg maradt velük szemben. Ghyczy írja hátrahagyott irataiban, hogy 1865 nyarán egy ízben Deáknál volt s beléptek gr. Apponyi György, Ürményi József és gr. Széchen Antal. Ő távozni akart, de Deák marasztotta. Azután az akkoriban Oroszországban uralkodott lódögről kezdett beszélni s beszélt majdnem egy óra hosszat. Végre az urak látták, hogy hiába akarnának vele politikáról beszélni s eltávoztak.

Ily auspiciumok közt közeledett az 1865 dec. 16-ra egybehívott országgyűlés. Időközben Ausztriában a februári alkotmányt felfüggesztették. Az erdélyi unióra vonatkozólag is történtek bevezető lépések a szebeni tartománygyűlés feloszlatásával, a törvényes régi erdélyi országgyűlésnek Kolozsvárra való összehívásával, oly célból, hogy az unió-kérdésben nyilatkozzék.

Majláth az ország színe előtt programmot nem vallott, a választásokra befolyást gyakorolni nem is akart, mert hisz különben színt kellett volna vallania. Deák nagyjából már tisztában volt azzal, mit várhatni a kormánytól, azért — barátai minden sürgetése ellenére — ő is hallgatásba burkolódzott s oda törekedett, hogy a Tisza és Ghyczy vezérlete alatti egykori határozati párt együtt maradjon a Deák-párttal. Nem is engedte egy külön pártklub alapítását, hanem közös képviselői kaszinót indítványozott. Az élclapok ez időben Deákot mint állatszelidítőt ábrázolták, kinek lábainál a tigrisek meghúzódnak. (Tigriseknek nevezték a határozati pártiakat, mivel a Tigris-szállodában volt a gyülekező helyük.)

December 14-kén a császár hosszabb tartózkodásra Budára érkezett. Az országgyűlést trónbeszéddel nyitotta meg, mely kiegyezési alapul elismerte a pragmatica sanctiót, de a 48-ki törvények előzetes megváltoztatását követelte, a magyar miniszterium kinevezéséről pedig hallgatott, hogy miért, azt a fentebb mondottak után felesleges magyarázni. Most már hivatalosan is meg lett állapitva, hogy az illetékes tényező nem szándékozik Deák májusi programmja szerint keresztül vinni a kibontakozást.

Pedig az udvar a fenyegető háborúra való tekintettel nagyon óhajtotta volna Magyarország kibékítését. De ez időben még bizton számított arra, hogy ez lényegileg 47-es alapon, körülbelül az októberi diploma keretében, gyorsan nyélbe üthető lesz. Ezt a célt szolgálták a budai palotában tartott fényes udvari ünnepségek is, melyeken a hódító megjelenésű Erzsébet császárné is jelen volt.

Deák tisztán felismerte azt a nagy űrt, mely az ő politikája és a kormányé közt tátongott. Innét rideg magatartása Majláthtal szemben. Pártja legbefolyásosabb tagjai rosszalták eljárását, mert attól tartottak, hogy veszélyezteti a kiegyezést. Még Andrássyval is ellentétbe jutott, ki azt akarta, hogy a monarchia nagyhatalmi állása megemlíttessék a feliratban. Deák ennek is határozottan ellene szegült. Ő csak a monarchia biztonságáról kívánt szólani a feliratban. Végre Andrássy engedett, a frondeurök mind meghajoltak Deák akarata előtt. Deák hatalma sohasem volt nagyobb. Ez időben valódi diktátora volt a képviselőháznak.

Az udvar politikája és Deák programmja közt fennforgó kiegyenlíthetetlen ellentét érthetővé teszi, hogy ama hat hónap alatt, mely az országgyűlés elnapolásáig eltelt, a kiegyezés ügye egy lépéssel sem ment előre. Az országgyűlés működése két felirat szerkesztéséből állott, melyekben lényegileg ugyanazok mondattak el, amiket már az 1861-ki feliratok elmondottak. Az uralkodó elvben elismerte a jogfolytonosságot, de mégis az 1848-ki törvények elő-

zetes módosítását követelte. A képviselőház felirataiban hajlandóságát nyilvánította az 1848-ki törvények bizonyos részeinek módosítására, de csak úgy, ha az ez iránti javaslatokat a felelős magyar minisztérium terjeszti elő.

A kiegyezéstől az elnapolás idejében (1866. jun. 24.) tényleg távolabb álltak, mint az országgyűlés elején. Az is rosszabbodás számba ment, hogy a Tisza-párt a háborús hírek hatása alatt szándékosan előidézte a szakadást a Deák-párttal.

Két nevezetes dolog azonban mégis történt, mely kedvező hatással leendett a kiegyezés későbbi sikerülésére. Az egyik: gr. Andrássy Gyula kilépése a cselekvés szinterére. A képviselőház alelnökévé választotta. Népszerűsége, befolyása a Házban rohamosan emelkedett.

Deák után ő lett a leghatalmasabb ember az országgyűlésen. De még fontosabb volt szereplése az udvarnál, mely ebben az időben vette kezdetét. Pedig beszédeiben Bismarckra emlékeztető nyiltsággal oly dolgokat mondott néha, melyek az udvarnál szokatlanok voltak. A felirati vitában tartott beszédében ilyen kifejezéseket találunk, hogy a birodalomnak a békét koldulnia kellett, vagy hogy az utóbbi idők államférfiai a monarchiát harmadrendű hatalommá sülyesztették alá. Barátai, kik az udvarnál való szereplésére nagy súlyt helyeztek, attól tartottak, hogy ezek a mondásai visszatetszést keltenek az uralkodónál. Már el voltak készülve rá, hogy a legközelebbi udvari estélyen a császár talán meg sem szólítja Andrássyt. Az ellenkező történt. Az uralkodó hosszasan beszélgetett Andrássyval, mig a kormány tagjait alig méltatta figyelmére. Azután mondott valamit a császárnénak, ki erre közeledett Andrássyhoz, mialatt a császár Andrássynéval beszélgetett. Ez alkalommal mondotta Erzsébet e nevezetes szavakat Andrássynak: lássa, ha a császár dolgai Olaszországban rosszul mennek, az nekem nagyon fáj, de ha Magyarországon mennek rosszul, az engem megöl.

A másik nevezetes esemény, mely e látszólag meddő országgyűlést nagy jelentőségűvé teszi, az, hogy a közösügyek elintézési módjára vonatkozó javaslat — melyből a későbbi 1867. XII. törvénycikk lett — ezen az országgyűlési ülésszakon készült el.

A császár a február 27-én neki átnyujtott feliratot oly szavakkal fogadta, melyek, erről a helyről mondva, dorgálásnak is beillettek. Hasonlóan mély leverő hatást tett a leirat, mely ama szavakat pár nap mulva követte.

A helyzet reménytelennek látszott. Már azt hitték, Deák nem is fogja megtenni tervezett inditványát, hogy a Ház küldjön ki egy 67-es bizottságot, mely a közös ügyek miként való intézéséről dolgozna ki javaslatot. Midőn február 28-án reggel Deák az ülésbe bejött — írja

Gorove István Naplójában — Tisza és Ghyczy kérdezték, fogja-e és mikor a közös viszonyok iránti indítványát megtenni? „Ma“ — felelt nyersen és határozottan Deák. E szó minden ellenzéki viszketeget részökről eltemetett.

A 67-es bizottság tudvalevőleg egy 15 tagú albizottságot választott az operatum kidolgozására. Deák mindent elkövetett, hogy legalább ez a 15-ös bizottság mielőbb bevégezze munkáját. A háború kitörése vésztjóslóan közeledett. Valószínűnek látszott, hogy a Házat elnapolják. Az elnapolás kérdése élénken foglalkoztatta a képviselőket. A többség kívánatosnak tartotta, hogy az országgyűlés a háború alatt is maradjon együtt. Deák az elnapolás mellett volt, amit megmagyaráz az a körülmény is, hogy a kormány azt kívánta tőle, hogy az országgyűlés együttmaradása esetében vállaljon felelősséget az iránt, hogy az országgyűlésen nem fog semmi olyan történni, ami az uralkodót ellenségei előtt kompromittálhatná. Deák ilyesmire nem vállalkozhatott volna, nem is hitte, hogy a Ház a mozgalmas időkben ura maradhasson a közhangulatnak. Ebben a kérdésben Andrássy ellenkező álláspontot foglalt el Deákkal. Ő egyenesen politikai öngyilkosságnak tartotta, ha a Ház magát elnapolná.

Deák tudta Majláthtól, hogy akár tetszik a képviselőknek, akár nem, az országgyűlést el fogják napolni. Kérte, hogy halasszák az elnapolást, míg a 15-ös bizottság bevégzi munkáját. De nem biztathatták hosszú haladékkal.

A bizottság egyébiránt már vége felé járt munkájának. Ezen a helyen szükségesnek tartom szétrombolni azt a legendát, mely a 15-ös bizottság munkálatának keletkezési módjára nézve forgalomba került. E szerint a közös ügyekre vonatkozó bizottsági munkálat úgy keletkezett volna, hogy paragrafusokba szedték Andrássynak egy őfelsége elé terjesztett emlékiratát, melyet őfelsége — miután két napig magánál tartotta — névjegyével ellátva Andrássynak visszaadott volna. Ez a névjegy a legenda szerint azt jelentette volna, hogy az uralkodó az emlékirat tartalmát helyeselte. A 15-ös bizottság pedig azért látta volna jónak — a kodifikatorius technika követelményeinek mellőzésével — ragaszkodni az emlékirat szavaihoz s annak puszta §-okba szedésére szorítkozni, hogy az uralkodó már egyszer megadott jóváhagyását más véleményű tanácsosai befolyása folytán vissza ne vonhassa.

Ez a mese Wertheimernek Andrássyról írott nagy munkájába is bejutott. Wertheimer azt mondja, hogy ezt a dolgot Falk Miksától hallotta, Falk pedig tudhatta a dolgokat. Én is hallottam Falktól ezt a különös adomát a hatvanas évek végén s akkor sem vettem komolyan, azóta pedig meggyőződtem róla, hogy egyetlen szó sem igaz belőle.

Az ez ügyben folytatott tárgyalások előttünk fekszenek. Lónyay és Gorove részletes feljegyzéseket hagytak hátra a 67-es és a 15-ös bizottság tárgyalásairól. Andrássy is részt vett e tárgyalásokban. Nézetei nem egyszer ellentétben állottak Deák nézeteivel. A többi tagok is gyakran állottak elő javaslatokkal. Végre, mikor valamely kérdésben megegyeztek, az eredményt maga Deák formulázta s ott az ülésben lediktálta Csengerynek.

Junius 21-én, mikor már bizonyos volt, hogy az országgyűlést rövid idő mulva elnapolják, Deák levert volt, mert szerette volna a 15-ös bizottság munkálatát az elnapolás előtt nyilvánosságra hozni. Ebben éppen Andrássynak módosító javaslatai hátráltatták. Hogy vág ez ahhoz, hogy a 15-ös munkálat nem más, mint Andrássy emlékiratának parafrázisa?

Junius 23-án az alválasztmány befejezte tanácskozásait s azzal a megállapodással oszlott szét, hogy Deák és Csengery a szerkezetet három nap alatt készítsék el. Készen volt az egész anyag s annak végleges formába öntése nem volt nehéz. E munkát Deák Csengeryvel 1866. junius 24-én délelőtt 10 órától délutánig bevégezte s a 25-én délelőtt 10 órára összehívott 15-ös bizottság elé terjesztette, mely azt — miután megvitatni való nem volt benne — változatlanul elfogadta. Nyomban közzé is tétetett, azon a napon, mikor az utcasarkokon falragaszok hirdették a junius 24-ki custozzai győzelmet.

Első írásos alapon tett előterjesztését Andrássy a császárnak csak julius 18-án tette, midőn a königgrätzi csata után a császár Bécsbe hívta, hogy mondja meg véleményét a helyzetről; Andrássy ez előterjesztésének német nyelvű s Andrássytól sajátkezűleg írott fogalmazványa megvan az Andrássy-család levéltárában s az irat hátára maga Andrássy írta magyarul e szavakat: Első találkozás őfelségével a porosz háború alatt.

Mikor ez az irat keletkezett, akkor már három hét óta ismeretes volt a 15-ös munkálat s őfelsége is rég ismerte azt.

Legyen elég ennyi, annak az adomaszerű elbeszélésnek cáfolatául, mintha a közösügyi törvény s az ennek alapjául szolgáló 15-ös munkálat Andrássynak egy emlékiratából keletkezett volna.

Mi indította Deákot, hogy akkor, mikor már a csatatéreken az ágyúk dörögtek s az izgatások külföldről szintén megindultak, annyira sietett a 15-ös munkálat nyilvánosságra hozatalával?

Erre a legvilágosabb választ Gorove emlékirataiban találjuk meg.

„Deák lelkében — írja Gorove — a háború esélyei fordultak meg. Vagy győznek az osztrákok s ez esetben valószínűnek tarthatta, hogy a katonai párt kerekedik felül a császár személye körül, ehhez a bureaucratia vagy a centralisták, vagy más inconstitutionális elemek

csatlakoznak és e hatalom a nemzetre fog súlyosodni s a nyomásszülte viszontagságok között a nemzetnek nem lesz jelszava, mely körül csoportosulhasson."

„Vagy legyőzetnek az osztrákok. Ez esetben, kivált ha a győzelem oly döntő, hogy az ellenség az ország határain is betör s magával hozza az emigrációt kiáltványaival és fegyvereivel: megvan az irat, hogy a nemzet e közt és a forradalom közt választhasson, lelkiismerete fel van mentve, mintha éppen a legkritikusabb pillanatban tanács nélkül hagyatott volna attól, kire a tanácsadás szerepét ruházta s kinek tanácsát eddig híven követte is."

*

A königgrätzi katasztrófa után (jul. 3.) volt egy psichologiai pillanat, midőn a császár a magyar alkotmány helyreállítására s a magyar minisztérium kinevezésére talán rábirható lett volna. Ennek a pillanatnak kihasználása bizonyos kedvezőtlen körülmények összejátszása folytán elmaradt s azután a magyar kérdésben stagnáció állott be. A kiegyezés kilátásait jelző hévmérő fokozatosan sülyedt s október végén egészen a fagypontra jutott, úgyhogy október utolsó napjaiban Kemény Zsigmond és Horváth Boldizsár hosszú vezércikkeket írtak a Pesti Naplóban, melyekben azt fejtegették, hogy nincs semmi remény, a Deák-párt, miután megtette kötelességét, most már vonuljon vissza.

Néhány nappal a königgrätzi katasztrófa után (jul. 9.) a császárné a trónörökössel Budára jött. Deák és egy sereg képviselő a vasútnál várta a felséges asszonyt. Eljátszották a lovagias magyar nemzetnek Mária Terézia idejére emlékeztető szerepét. Okosan tették. A főváros lakossága is a rokonszenv kétségtelen jeleivel környezte a dinasztia nagy szerencsétlenségének napjaiban a felséges asszonyt. Megérdemelte ezt, mert ő volt egyetlen pártfogónk a trón közelében.

De az egész ország közvéleménye nem úszott ebben a sentimentális áramlatban. A magyarság nagy alföldi központjaiban forrongó volt a hangulat. Bismarck emissariusai, ezek közt Scherr-Thosz gróf, kit Andrássy is ismert az emigrációból, erősen dolgoztak. Hogy a Klapka-légióhoz a tömegek nem csatlakoztak, ez nem bizonyít semmmit. Ki lehetett volna oly naiv, hogy a jámbor trencséni tótoktól várja egy magyar szabadságharc zászlajának kitüzését?

Bismarck a „Gedanken und Erinnerungen" című könyvben nyiltan elmondja, hogy tekintettel Napoleon beavatkozásának veszélyére, el volt tökélve a forradalomra appellálni nemcsak Magyarországban, hanem Csehországban is, Németországban pedig felhasználni a nemzeti-demokrata szenvedélyekben rejlő elemi erőt. Hogy Magyarországban minden csendes maradt és Klapkáék visszavonultak,

az a harctéren minden várakozást túlhaladó gyorsasággal beállott fordulat következménye volt. Bismarck látta, hogy a forradalmi elemek mozgósítása felesleges, tehát lefujta az egész akciót.

Deákot hívei sürgették, hogy álljon a dolgok élére, követelje, hogy az országgyűlést összehívják, szóval vezesse a kiegyezésre irányuló mozgalmat. Lehetetlennek mondották a königgrätzi csata után, hogy a császár Deák véleményét meg ne hallgassa. Különösen Gorove unszolta, hogy legalább maradjon a fővárosban, hogy szava, tanácsa, személyisége ne vesszen el ezen döntő pillanatokban. De Deák nem volt rábírható a maradásra. Július 15-én elment Puszta-Szentlászlóra.

Jellemző, mit mondott ekkor magáról Deák: a mostani események a magyar ügyet az európai viszonyokkal hozzák összeköttetésbe. Én ezeket nem ismerem, én csak a magyar törvényeket ismerem, én a mai pillanatban nem vállalkozhatom a vezetésre. A tény az, — mondja erre Gorove — hogy az idők zavarosak, ő a nyugalmat szereti s a fellendült kedélyek közt erélyt kifejteni, ha soha nem volt jellemében, most már kora sem engedi neki.

Bekövetkezett, amit várni lehetett: a császár hallani akarta Deák véleményét. Majláth György kancellár rokonát, Szegedy Györgyöt sietve küldte P.-Szt.-Lászlóra, hogy hozza fel Deákot Bécsbe. Deák nagyon elkomorult, mikor hallotta, hogy az uralkodó hivatja. Incognito utazott, Meidlingben szállt meg dr. Ferenczy ügyvéd álnév alatt. Azt mondta, hogy fia van a hadseregnél, ennek sorsa miatt aggódik, ezért jött Bécsbe. Másnap este későn Szegedy bezörgetett szobájába s jelentette neki, hogy ő felsége holnap (19-én) reggel korán fogadja.

Hogy hogyan hajtatott másnap korán reggel egyfogatún, kis úti bőröndjével a bakon, egyenesen a Burgba, anélkül, hogy Majláthtal, vagy bárkivel előzetesen beszélt volna, — mindezeket a kissé groteszk históriákat már mások szépen és részletesen megírták.

Deáknak, ki reggel 7 órakor már őfelsége előtt állt, sejtelme sem volt arról, hogy Andrássy is kihallgatásra van híva. Kitűnt, hogy csakugyan hiba volt, hogy nem maradt Pesten, mert ez esetben ő és Andrássy előzetesen beszélhettek volna egymással, mielőtt a császár elé járultak. Ez pedig nagyon szükséges lett volna, hogy egyáltalán valami sikere lehessen kihallgatásuknak.

A császár körülbelül egy óráig beszélt Deákkal. Néhány órával később Andrássy jelent meg a Burgban, anélkül, hogy sejtelme lett volna róla, hogy kevéssel előbb az uralkodó Deákkal beszélgetett. Magától a császártól tudta meg ezt Andrássy.

Őfelsége azt mondta Andrássynak, hogy Deák felfogása egészen

egyezik az övével — a gróféval. Ez áll annyiban, amennyiben mindaketten a 15-ös bizottság és a dualizmus alapján állottak.

De a politikai helyzet tulajdonképi aktuális kérdésére nézve Andrássy és Deák *homlokegyenest ellenkező* álláspontót képviselt az uralkodó előtt. Deák úgy vélekedett, hogy az új rendszer szerint való átalakítást *csak a béke megkötése után* kell megindítani. Andrássy az alkotmánynak *azonnali* helyreállítását s a magyar miniszteriumnak és pedig az országgyűlési többség köréből való *azonnali* kinevezését sürgette. Hosszasan fejtegette az ebből származó igen nagy előnyöket úgy abban az esetben, ha folytatni kell a háborút, mint hogyha a béke megkötésére kerül a sor.

Ez az egy tény, hogy ebben a kérdésben Andrássy és Deák homlokegyenest ellenkező álláspontot foglaltak el, már magában képes lett volna meghiúsítani a kedvező pszichologiai pillanatnak kihasználását.

Az uralkodó, mint már említve volt, erősen idegenkedett a magyar miniszterium kinevezésétől, csudálhatjuk-e, hogy azt a tanácsot fogadta meg, mely e kellemetlen lépés megtételére időhaladékot nyujtott neki?

Deák az audiencia után egyfogatúján elhajtatott a magyar kancelláriába s ott beszélgetett Majláthtal és Belcredivel, kit bizonyára azért hívott oda Majláth, hogy Deákkal ez is találkozhassék.

Kiemelendő körülmény, hogy ez alkalommal Majláth egy szót sem szólt Deáknak arról, hogy Andrássy már Bécsben van s még aznap az uralkodó elé járul. Ha Deák ezt megtudta volna, elképzelhetetlen, hogy Majláthtól egyenesen a vasúthoz hajtatott s ne igyekezett volna Andrássyval legalább ennek kihallgattatása után beszélni.

De Majláthnak nem állt érdekében, hogy ebben a fontos pillanatban Deák és Andrássy találkozzanak egymással. Majláth és Belcredi görcsösen ragaszkodtak állásukhoz, semmitől sem irtóztak annyira, mint attól, hogy Magyarországon is, Ausztriában is a szabadelvűek jussanak uralomra.

Az osztrák szabadelvűek, Kaiserfeld, Schindler és más befolyásos férfiak ez időben nagyon keresték a magyar szabadelvűekkel való érintkezést, mert ebben látták a menekülést Belcredi szláv és föderalista politikájától, mely az osztrák-német elem politikai megsemmisítésével volt egyértelmű. Sürgető leveleket írtak Lónyaynak, Trefortnak és másoknak, hogy a magyarok tegyék nekik lehetővé a személyes érintkezést. A vezető magyar politikusok ezt szintén hasznosnak tartották volna, de Deák időelőttinek vélte. Ezzel ismét a sikernek egy tényezője lett elejtve.

A császár és Deák közt komolyan szó volt a magyar minisz-

térium kinevezéséről, tehát az a lehetőség, hogy a császár — Majláth és Belcredi minden mesterkedése ellenére — esetleg elszánta volna magát erre a neki nem kedves lépésre, feltétlenül kizárva nem volt. Kiviláglik ez abból, hogy megkérdezte Deáktól, hajlandó volna-e elvállalni a magyar minisztérium elnökségét. Deák ezt határozottan elhárította magától, sőt kijelentette, hogy egyáltalán nem hajlandó tárcát vállalni a minisztériumban. Miniszterelnöknek Andrássyt ajánlotta s késznek nyilatkozott a minisztériumot támogatni.

Nevezetes, hogy a császár megbízta Andrássyt, utazzék Puszta-Szentlászlóra s tegyen jelentést, mi a Deák véleménye a helyzetről. Tekintettel arra, hogy őfelsége pár órával előbb behatóan értekezett Deákkal, valószínűnek látszik, hogy Andrássynak ez a megbízatása főleg időnyerés szempontjából történhetett. Folyamatban voltak ugyanis az előzetes béke megkötése iránti tárgyalások s julius 22-én megkötötték az öt napos fegyverszünetet, melyet julius 26-án a nikolsburgi béke-preliminárék megkötése követett. Ezek minden lényegeset tartalmaztak, ami a következő hónapban megkötött prágai végleges békekötésbe belejött.

Andrássy megjárta Budapestet és Puszta-Szentlászlót s julius 29-én ujra megjelent a császár előtt, magával hozván írásban Deák véleményét a helyzetről, amit már 19-én hallott tőle őfelsége. Andrássy úgy találta, hogy a császár, akin 19-én mély levertség látszott, most egészen jókedvű. Hogyis ne! Akkor a Szent István tornyából a porosz csapatokat lehetett látni, most pedig már meg volt kötve a béke. A császár tehát most már el volt határozva, a magyaroknak nem engedni. Belcredi egész rábeszélő képességét kihasználta, hogy a császár kedvét a magyaroknak teendő engedményektől alaposan elvegye. Andrássy még egyszer kihallgatásra ment s egy emlékiratban is összefoglalta és melegen ajánlotta őfelségének javaslatait. A császár azzal bocsátotta el, hogy majd alaposan fontolóra veszi előterjesztését. De egy hozzá közel álló személyiség előtt így nyilatkozott: Andrássy sokat követel, de semmit sem igér. Andrássy teljesen kiábrándulva jött vissza augusztus 1-én Budapestre. Br. Orczy Béla pedig, midőn naplójában leírja a helyzet teljes reménytelenségét, ezzel az olasz közmondással végzi leírását: passato il pericolo, gabbato il santo. (Elmult a veszély — be van csapva a szent.)

Andrássy sem ringatta magát illuzióban arra nézve, hogy a kiegyezés kilátásai rosszabbodtak.

Augusztus vége felé és szeptember elején tárgyalás alá vették a 15-ös munkálatot. Osztrák részről e tárgyalásokon Belcredi és Hübner, a magyar kormány részéről Majláth és Sennyey vettek részt. A Deák-pártot Andrássy és Lónyay képviselték. Andrássy úgy nyilat-

kozott, hogy julius közepén (a königgrätzi csata után) kapva kaptak volna a 15-ös munkálaton, most pedig hossza-vége nincs a kifogásoknak és akadékoskodásoknak. E tárgyalásokon Deák nem vett részt. Lónyay hosszú levélben értesítette Deákot a tárgyalások lefolyásáról s közölte vele az osztrák miniszterek módosítási indítványait. „Be kár, hogy tanácsodat nem kérhettük" — fejezi be Lónyay hosszú levelét. Azután szelíd szemrehányásként hozzáteszi: „de el nem jönni és semmit sem mondani vagy tenni, az is felelősség."

Andrássy augusztus 27-én, tehát a prágai béke megkötése idejében volt ismét a császárnál. Kijelentette, hogy a 15-ös munkálatra vonatkozólag az osztrák miniszterek részéről feltett pontozatokat Deákkal kell megbeszélnie. Augusztus 31-én visszaérkezett Bécsbe és szeptember 2-án átadta Hübnernek a magyarok válaszát az osztrákok pontozataira.

Meddő munka volt ez. Aki magát ámítani nem akarta, az tudta, hogy gyakorlati eredmény nem várható. Őfelsége azt mondta Andrássynak, hogy most néhány napra elmegy a hegyek közé s ott nyugodtan fontolóra veszi a dolgokat.

Rossz szél fujdogált Bécsben. A lapokban felmerült egy konzervatívekből és deákpártiakból összeállított fuziós magyar miniszterium terve. Andrássy és Lónyay kijelentették, hogy ők csak tiszta deákpárti minisztériumba volnának hajlandók belépni. A közélet tespedt. Deák Puszta-Szentlászlón pihent. A párt züllött. Az országban a baloldal kilátásai emelkedtek. Bécsben a reakció nagyon megerősödött. A custozzai győzelem — oly férfiak nézete szerint, mint Tegethoff és Gablenz — inkább ártott, mint használt. Óriási mértékben megnövelte Albrecht főherceg tekintélyét. Egy hadsereg-főparancsnokságot szerveztek a kedvéért, melyben a régi „Hofkriegsrath" hagyományai támadtak fel. Az u. n. katonai kamarilla most és később nem egyszer éreztette káros befolyását.

Bécsben október közepén, pár héttel a prágai béke megkötése után, már nyiltan a jövő tavasszal újra kitörendő háborúról beszéltek. Az olasz békekötés és Velence átadása megtörtént. Külső nyomástól már nem kellett tartani s azért a reakcionárius párt újra egész erejével ránehezedett a belügyekre. Úgy vélték, hogy Magyarország követeléseinek nem okvetlenül szükséges eleget tenni. Az uralkodó főhadsegéde Coudenhove gróf a porosz katonai attaché előtt egy ízben úgy nyilatkozott, hogy a magyar kérdést az ágyúk fogják megoldani. Ezek az elemek léptek ismét előtérbe. A Skene-féle centralisták is megállapították programmjukat. Reichsrath, a közös ügyek, az októberi diploma és a februári pátens szerint, birodalmi egység, landtagok autonomiája érdektelen dolgokban, Magyarország kontu-

macirozása, jogeljátszás. Ezek voltak a főpontok. (L. Orczy naplója, október 18.)

Tespedés, reménytelenség. Az országgyűlés összehívását a kolera ürügye alatt halogatták. Kemény és Horváth Boldizsár október végén a Deákpárt visszavonulásáról vezércikkeznek.

*

Beust kinevezésével Ausztria külügyminiszterévé (október 30) indult meg ismét a kiegyezési akció, de oly lassan és oly kedvezőtlen auspiciumok közt, hogy 1867. január közepetájáig úgyszólván semmit sem haladt előre. Ausztria nemcsak katonailag és pénzügyileg jutott a bukás szélére, hanem államférfiúi képességek tekintetében is. Az abszolutizmus nem nevelt államférfiakat, hanem csak bureaukratákat. Sok jel mutat arra, hogy Beustnak osztrák szolgálatba fogadása már a háború alatt foglalkoztatta a császárt. Albrecht főherceg is melegen ajánlotta Beustot, mint a revanche-politika alkalmas eszközét. Bismarck, valamint b. Werther, az éjszaknémet követ, a szász király, az egész európai diplomácia ebből a szempontból fogta fel Beust kineveztetését. Andrássy is mindjárt eleinte aggódott, hogy Beust tönkre fogja tenni a monarchiát. Gróf Blome brit nagykövet azt mondta Werther bárónak: a porosz Csehországban nagy szerencsétlenség volt, de ez a szász a külügyminisztériumban még nagyobb országos csapás. Az a szempont is nagyon ajánlotta Beustot az udvarnál, hogy III. Napoleonnál persona gratissima volt. Még mielőtt külügyminiszternek kinevezték, a prágai békét megelőző tárgyalások alatt, a császár megbízásából titkos misszióban járt Napoleon császárnál.

Mikor ez az ügyes, kissé kalandos hajlamú államférfi elfoglalta helyét a ballplatzi palotában: azonnal belátta, hogy revanche-politikát csinálni egy kielégítetlen Magyarországgal háta mögött képtelenség. Nyomban összehivatta tehát az országgyűlést november 29-kére. A királyi leiratot ő fogalmazta. Parányi adagban volt benne némi engedmény a márciusi kedvezőtlen leirathoz képest, de ez a kevés is úgy el volt burkolva, hogy — mint Szász Károly írta — csak nagyító üveggel lehetett észrevenni. Andrássy azt írta róla feleségének: lehetetlen ügyetlenebbül tenni nagy ígéreteket. Nem hiába mondtam mindig, hogy a bécsi miniszterek sz . . . . . k. A minisztériumot is oda fogják ajándékozni, mint Velencét, a nélkül, hogy valaki megköszönné nekik.

Beust annyira hitt a saját egyéniségének varázsában, hogy ebben az időben még számított arra, hogy a magyar kiegyezést lényegesebb engedmények nélkül is nyélbe fogják ütni.

Az országgyűlés felirata erélyes hangon felelt erre a leiratra, úgy, hogy a Tiszapártiak is rá szavaztak. Deák diktálta Csengerynek,

ki szándékosan jól megnyomta a tollat ott, hol a felirat az alkotmány helyreállítását és a minisztérium kinevezését követeli.

A felirat tartalma természetesen még átnyújtása előtt ismeretessé lett és Beust elhatározta, hogy Majláth kiséretében ellátogat Budapestre s itt érintkezésbe teszi magát Deákkal s a többi irányadó férfiakkal. Az ez alkalommal Deáknál tett látogatását leírtam a megelőző fejezetben.

Beust nagy reményeket fűzött személyes megjelenéséhez. Ezenkívül cikkeket iratott a „Times"-ba s más külföldi lapokba, melyek a magyarokat engedékenységre intették. A magyar politikusokkal való tárgyalásainál hivatkozott is a „Times" cikkére, a magyarok azonban aligha voltak oly naivak, hogy ne gyanították volna e cikkek eredetét.

Beustot Budapesten előzékenyen fogadták s a Deákpárt közlönye rokonszenves cikket írt róla, mely hízeleghetett hiúságának. De a dolog érdemére nézve nem ért el semmi eredményt. Emlékirataiban azt írja, hogy Bécsben őfelsége türelmetlenül várta az értesítést benyomásairól. Beust azt mondta a császárnak, hogy a sok leiratváltás eredményre nem vezet s miután őfelsége bizonyos feltételek mellett hajandó a magyar minisztériumot kinevezni, a miniszterekül kiszemelt politikusokat hivassa Bécsbe, hogy velük tárgyaljanak.

Ez okos tanács volt, bár maga a gondolat nem Beusttól, hanem a magyar államférfiaktól, — Andrássytól, Lónyaytól — származott. Beust ekkor még abban a hitben élt, hogy ő imponálni fog a magyaroknak. A birodalmi képviselet rémképével ijesztgette őket. Igyekezzenek megegyezésre jutni a miniszterekkel, mert a birodalmi képviselettel nem fognak boldogulni. A tárgyalások nemsikerülése esetére szigorú rendszabályokat javasolt a császárnak. Belcreditől azt kérdezte, hogy zavarok esetére kiszemelte-e már azokat az embereket, akiket el kell fogatni. Br. Werther német követnek azt mondotta, hogy ha a tárgyalások eredményre nem vezetnek, a császár számíthat erős és hű hadseregére. Nem valami rózsás kilátások közt indultak meg tehát a bécsi tárgyalások 1867. január 9-én. Őfelsége készíttetett a közös ügyekről egy törvényjavaslatot s Majláth ezt azzal adta át Andrássynak, hogy „c'est à prendre ou à laisser!"

A külügyminisztériumban kezdődtek a tárgyalások. A magyarok azt követelték, hogy ne a minisztérium törvényjavaslata, hanem a 15-ös bizottság operatuma szolgáljon tárgyalási alapul. Ebbe végre bele is egyeztek.

A legfontosabb módosítás, melyet a 15-ös munkálaton tettek, ez volt: e munkálat szerint mindaz, ami az egész hadseregnek s így a

magyar hadseregnek is vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, közös intézkedés alá tartozónak ismertetik el. Ehhez hozzá jött: „a magyar hadseregnek, mint az összes hadsereg kiegészítő részének.“ A végén pedig e helyett „közös intézkedés alá tartozónak ismertetik el“, ez jött: „ő felsége által intézendőnek ismertetik el.“

A többi, kisebb fontosságú módosításokról nem szólva, a tárgyalások végeredménye ez volt: ha a 15-ös bizottság javaslatát a módosított formában elfogadja a 67-es bizottság, akkor kineveztetik a magyar minisztérium s ha az országgyűlés elfogadja a 67-es bizottság javaslatát, következik a koronázás.

Kimondatott végül, hogy az alkotmányos kormány feladata leend, hogy a törvényhozás útján mielőbb eszközölje ki az 1848-iki törvények azon intézkedéseinek módosítását, melyek a nádor helytartóságára és az országgyűlésnek a budget megszavazása előtti fel nem oszlathatására vonatkoznak. E törvények, illetőleg törvénymódosítások szentesítését természetesen csak majdan a megkoronázott király eszközölhette.

Nagy zavart okozott a dec. 28-án kibocsátott nyilt parancs a védrendszer szabályozásáról és az ujoncozásról. Ez előzetesen elvonta volna az országgyűléstől két oly legfontosabb jogát, mely nemcsak a 15-ös munkálat, de ennek módosított bécsi pontozatai szerint is a magyar törvényhozásnak tartatott fenn. Deák ezzel szemben megmutatta, hogy tud gyorsan is cselekedni. Nemcsak indítványozta, hogy a hadkiegészítési pátens ellen az országgyűlés írjon fel, hanem mindjárt elő is terjesztette a felirati javaslatot. Mialatt a miniszerjelöltek Bécsben tárgyalták a 15-ös munkálat módosítását, azalatt a képviselőház nagy eréllyel állást foglalt az abszolutizmus ama merész kísérlete ellen. A következmények megmutatták, hogy az országgyűlés erélyes állásfoglalása nemcsak hogy bajt nem okozott, de ez lett az a súly, mely a nemzet javára billentette az ide-oda ingadozó mérleget.

A kiegyezés ellen Belcredi nem szünt meg egész erejéből működni, mert ő nemcsak sokallta a Magyarországnak tett engedményeket, de határozottan ellene volt ama dualisztikus államalakulásnak, melyre a magyarok törekedtek. Ő Ausztriában fenn akarta volna tartani a föderalizmust s ezzel a szláv és ultramontán-feudál befolyás túlsúlyát. Azt akarta, hogy ha már lesznek delegációk, az osztrák delegációt válasszák a landtagok, ne a reichsrath. Belcredi akadékoskodásai még sokáig feltartóztathatták volna a kiegyezés létrejöttét és a magyar minisztérium kinevezését, ha a magyar országgyűlés erélyes fellépése éppen a legkényesebb kérdésben, a

hadügyi szervezet és az ujoncmegszavazás kérdésében úgyszólván élére nem állította volna az egész kérdést. Ha hadkiegészítés kell, azonnal nevezzék ki a minisztériumot, vagy vonják vissza a hadkiegészítési pátenst. Ha sem az egyik, sem a másik nem lehetséges, nem lehet jótállani a következményekről. Ezt üzente Deák a Bécsben időző Andrássynak január 23-ikán Fest Imrétől, kit mint futárt küldött hozzá. Ghyczy Kálmán hátrahagyott feljegyzéseiben azt a gyanítását fejezi ki, hogy a hadkiegészítési pátens elleni felirat átnyujtása és a minisztériumnak csakhamar bekövetkezett kinevezése közt összefüggés volt.

Egy más komplikáció is keletkezett.

Deák január 15-ikén, mikor Lónyay jelentést tett neki a bécsi megállapodásokról, ezeket helyeselte. Másnap azonban egyszerre ellenök fordult.

Január 16-ikán Andrássy, Eötvös és Lónyay megjelentek Deáknál. Arra akarták felkérni, hogy támogassa a bécsi pontozatokat s általában adja szavát, hogyha már nem akar belépni a minisztériumba, legalább vezetője lesz a képviselőháznak a koronázásig. Deáknál ott találták Pulszkyt, ki mikor beléptek, felkelt és fontoskodó arccal azt mondta nekik: Lasciate ogni speranza!

Ahol diktátor van, ott mindjárt jelentkeznek fondorkodók. Deák ez időben diktátor volt. Pulszky Ferenc pedig, ki nemrég tért haza az emigrációból, elégedetlen volt, mivel nem juthatott oly szerephez, mely ambiciójának megfelelt volna. Ő és kívüle még Somssich és Zsedényi — előbbi szintén miniszteraspiráns — intriguáltak a kiegyezés ellen az utolsó hetekben.

Deákra hatottak Pulszky helytelen információi. Ellene fordult a 15-ös munkálaton tett módosításoknak. A hatvanhetes bizottságban való letárgyalásukat lehetetlennek mondotta a miniszterium kinevezése előtt. Annyit megígért, hogy megszavazza, de egyúttal kijelenti, hogy nem helyesli őket. Andrássy éles lett s erős dolgokat mondott az öreg úrnak. Nem kér oly pártolást, amilyet Deák ígér, mert az bizalmatlansági szavazat volna.

Erős küzdelem indult meg a miniszterjelöltek és Deák közt. Ezek azzal vádolták, hogy megijedt a rá váró munkától, pedig tulajdonkép neki kellett volna Bécsbe menni alkudozni, neki kellett volna elvállalni a miniszterium megalakítását. A hosszú, három órai értekezlet vége az volt, hogy Deák azt mondta Andrássynak, holnapig még meggondolja a dolgot.

De Deák másnap még nem engedett. Időközben távirat érkezett Bécsből, hogy őfelsége elfogadta a pontozatokat a vállalt kötelezettségek feltétele alatt. Választ kértek Bécsben.

Deák január 18-án engedett, Lónyay szerint, mivel látta híveinek rosszalását, Kandó szerint Gorove hatott volna rá. De ki kell mondanunk, hogy Deák ellenzésének tárgyi oka is volt s tárgyi eredménye is. A pontozatok szerint bizonyos vasútvonalak ügye a delegációkhoz utaltatott volna. Az indirekt adók egyforma kezelése tekintetében is voltak Deáknak kifogásai. Ezekre a kérdésekre nézve Deák sokkal helyesebb formulázást diktált Csengerynek, mely keresztül is ment. Fontos az is, hogy Deák nem akarta elengedni a honvédelmi miniszter kinevezését, amit Andrássy kivihetetlennek mondott. Kivihetővé vált azzal, hogy Andrássy miniszterelnököt bízták meg a honvédelmi miniszterium vezetésével is.

A hatvanhetes bizottság tárgyalásai sem tartottak, mint eleinte Deák mondotta, hat hétig, hanem befejeződtek január 28-tól február 4-kéig Deák nagy cselekvő részvéte mellett. A Tisza-párt akadékoskodásai és Deákot mélyen sértő vádaskodásai véget vetettek Deák ama többször tapasztalt törekvésének, hogy ennek a pártnak kedvében járni igyekezett. Belátta, hogy ezzel a párttal egyetértő működés lehetetlenség.

Andrássy január 19-én felment Bécsbe. Onnét jött Kandóhoz távirata, melyben egyebek közt jelenti: Advocat wird nachher gerufen. Ez az Advocat Deák volt. De tévedés, hogy ezzel Andrássy Deáknak egyoldalú, inkább jogászi, mint államférfiúi felfogására akart volna célozni. Ily szándék Andrássytól távol állt. Ő azért használta az „Advocat“ szót, mivel Deák első bécsi kihallgatása előtt mint „Advocat dr. Ferenczy“ írta be nevét a meidlingi szálloda vendégkönyvébe. Kandó azonban az Advocat szó miatt nem merte megmutatni a táviratot Deáknak.

Február 6-án Deák csakugyan felhívatott Bécsbe. A császár kérdésére jelentette neki, hogy a 67-es bizottság nem előzetes egyezmény következtében, hanem szabad vitatkozás alapján fogadta el a közösügyi munkálatot, mire őfelsége azt mondotta, hogy annál többre becsüli az eredményt. Deák Beustot, sőt az egy nappal előbb állásától felmentett Belcredit is meglátogatta. Belcredivel a kiegyezés legnagyobb ellensége bukott. Bukását az okozta, hogy a reichsrath egybehivásának kérdésében Beusttal ellenkezésbe jutott. Ezzel biztosítva volt, hogy Ausztriában is a teljes alkotmányosság lép életbe, tehát a valóságos paritásos dualizmus alapfeltétele meglesz. Belcredi nem ilyet akart, hanem afféle sánta dualizmust: Magyarországon parlament, Ausztriában föderalizmus. Ez állandó veszély lett volna Magyarországra nézve.

Deák február 9-én visszaérkezett Budapestre. Most következtek Deák életének legragyogóbb napjai, melyeknek fényét nem voltak

képesek elhomályosítani azok a névtelen levelek, melyekben árulónak nevezték s halállal fenyegették. Eleinte bántották ezek a levelek, azután megszokta őket, nem törődött velük.

Február 16-án jöttek vissza a miniszterjelöltek Bécsből s hozták a hírt, hogy az alkotmány helyre van állítva. E napon hozta a hivatalos lap Majláth felmentését a kancellári állástól s kineveztetését országbíróvá.

Andrássy 17-én este bemutatkozott a Deákkörben, mint a minisztérium megalakításával megbízott miniszterelnök. Deák gyönyörű beszédet tartott, melyben nagy vonásokban elmondotta, hogy 1849. óta miképpen jutottunk idáig. Végül meleg köszönetet mondott azoknak, akik a kiegyezés létrehozása körül fáradoztak. Különösen melegen aposztrofálta Andrássyt, kit ez alkalommal nevezett „az isteni kegyelemtől nekünk adott providenciális embernek."

Másnap a képviselőházban felolvasták az alkotmány helyreállításáról szóló királyi leiratot. A nagy többség állva hallgatta, Tiszáék ülve maradtak. Utóbb restelték ezt. Azt mondották, ha tudták volna, mi van benne, ők is felkeltek volna.

Elhatározta a Ház, hogy az alkotmány helyreállítását küldöttségileg köszöni meg az uralkodónak. Andrássy szép beszédben ünnepelte Deákot, mint akit a nemzet bizalma s a király bölcsesége a miniszterelnöki állásra kijelölt. De minthogy őfelsége méltányolta az érveket, melyekkel Deák felmentését kérte, ő vállalta el e nehéz állást. Átlátom — úgymond, — hogy midőn a király parancsol és a nemzet vár, az egyéni elégtelenség érzete nem ok az el nem fogadásra.

Este a várost kivilágították. Az egész ország Deákot ünnepelte. Ekkor állott Deák Ferenc életpályája tetőpontján. Fényár vette körül személyét, mely a nemzeti lelkesedés lángjából sugárzott ki. Ezt a lángot pedig szította és táplálta az, hogy akkor még rendületlenül hittünk az alkotmányosság csudatevő erejében.

Deák egész a koronázásig egy „pater patriae" teljhatalmával vezette nem csak az országgyűlést, hanem magát a kormányt is. A minisztertanács fontosabb határozatait a miniszterek bemutatták az „öreg úrnak" s megesett, hogy ő szó nélkül félretette s mást, talán jobbat, diktált helyette. A miniszterek szó nélkül tűrték ezt, mert egynémely kérdésben talán nem is rendelkeztek elég tapasztalással és törvényismerettel s mesterüket látták Deák Ferencben. Deák gondja mindenre kiterjedt, nemcsak a szorosan politikai kérdésekre, hanem a koronázás körül előfordulandó külsőségekre is. E tekintetben évszázadokra visszamenőleg tudott rámutatni praecedens esetekre. Deák nemcsak politikai vezetője, hanem valóságban szertartásmestere volt annak a készülő nagy eseménynek, mely junius 8-án végbemenendő

volt s mely Ferenc József fejére, de egyúttal az ő élete munkájára is feltette a koronát.

Negyvennégy év folyt le e nagy napok óta. S ime most ismét aggódva nézünk a jövőbe s kérdjük, vajjon a kiegyezési műre nézve is nem érkezend-e el az az időpont, midőn változatlan fennállása kétségessé, átalakítása kikerülhetetlenné válik?

Negyvennégy év nagy idő. Egy politikai alkotás, mely céljának ennyi időn át megfelelt, még akkor is jelentékeny mű volna, ha átalakítása szükségesnek mutatkoznék. Megalkotója és munkatársai még ez esetben is megérdemelték volna a nemzet soha meg nem szűnő háláját.

KOSSUTH LAJOS

I.

Talán már elég nagy a távolság köztünk és az 1848—49-ki események között, hogy meglássuk e nevezetes korszak igazi képét. A kis tárgyakat és a kis embereket annál jobban látjuk, minél közelebb vannak hozzánk. De minden a mi nagy, az — térben és időben — csak bizonyos távolból mutatja meg nekünk igazi alakját.

Midőn gondolatban visszaszállok ama nagy korszak felé, melyre Kossuth Lajos nyomta rá egyéniségének bélyegét, legyen szabad egy pillanatra megpihennem annak a látogatásnak emlékezeténél, melyet negyvenkét évvel ezelőtt a turini remeténél tettem. Nem a szokásos turini zarándoklatok módjára, hanem pillanatnyi inspiráció eredményeképjött létre ez a látogatás.

A szavójai alpokban tett barangolásaim közben villant meg agyamban az a gondolat, hogy ellátogatok Turinba, hogy színről-színre láthassam azt az államférfit, kinek a legválságosabb korszakban döntő rész jutott nemzetünk sorsának irányítása körül. De kétkedővé tett az a gondolat, hogy Kossuth esetleg nem is venné szívesen egy deákpárti ujságíró látogatását. Kossuth ugyanis abban az időben nagyon is exponálta magát a szélső balpárt mellett, illetőleg tűrte, hogy ez a párt mintegy lefoglalja s hasznosítsa a maga érdekében az ő nagy nevének és politikai multjának nimbuszát.

Pár nap múlva Lausanne-ban voltam, hol éppen a nemzetközi szabadság- és békeliga tartotta gyűlését Victor Hugo elnöklete alatt.

A békeligának mindössze az volt a programmja, hogy az európai nemzetek űzzék el uralkodóikat s alakuljanak köztársaságokká. Mindnyájan együtt pedig alkossák meg az „európai egyesült államok" föderatív-respublikáját, melynek közös ügyeit egy delegáció intézné. Ezzel — szerintük — meg lenne valósítva egyúttal az örök béke is.

Nem ez a programm, melyet merőben kivihetetlennek tartottam, hanem az európai radikalizmus leghíresebb képviselőinek egész serege, mely itt összegyűlve volt, vonzott a kongresszus ülésébe. Akkor ugyan a legradikálisabbak sem remélték, hogy programmjuk

egy része hamarosan megvalósul. Pedig nem telt el egy év s Napoleon megbukott, Franciaország köztársaság lett. De már az örök békével lassabban ment a dolog. Ez álom volt akkor, álom még ma is.

A jelenvoltak közül többen, — például Jules Simon, Jules Ferry — republikánus miniszterek lettek. Az egykori rajongók kitűnően beváltak mint gyakorlati államférfiak. Később Párisban találkoztam — sajnos, már csak a szobraikkal.

Mindenek felett érdekes alak volt a liga elnöke: Victor Hugo. Kőbe vésni való megnyitó beszéde még ma is fülembe cseng. Mint valami költemény strófái, szakaszokká tömörültek a beszéd egyes részei s minden szakasz végén refrain gyanánt ismétlődtek e szavak: la liberté c'est le but, la paix c'est le resultat!

A galambősz Victor Hugo rajongástól eszményített arca ismét felidézte bennem annak a másik szép öreg embernek alakját, Kossuth Lajosét. S amint elgondolkoztam azon, hogy mégis csak jó volna meglátogatnom az agg magyar államférfiút, közelemben észrevettem Hegedüs Sándort, az akkor még kezdő ujságírót, kiről abban az időben ugyancsak senki sem sejtette volna, hogy valaha még kereskedelmi miniszter lesz belőle.

Beszédbe eredtem vele. Elmondta, hogy Olaszországon át jött s Turinban Kossuthnál tisztelgett. Elbeszéléséből láttam, hogy bár nem tartozom ahhoz a párthoz, mely Kossuthot a magáénak szeretné tekinteni, barátságos fogadtatásra számíthatok. Elhatározássá érlelődött bennem, hogy útitervem módosításával útba ejtem Turint. Egy szép szeptemberi estén berobogott velem a vonat Turinba, mely akkor már nem volt királyi székhely, mert az új olasz királyság székhelyét Flórencbe tették át. Rómát csak egy évvel később vette birtokába Olaszország.

Másnap felkerestem Ihász ezredest s kértem, közvetítse látogatásomat Kossuthnál, mire e rendkívül kedves, barátságos öreg úr szívesen vállalkozott. A loyalitás követelményének tartottam megkérni Ihászt, hogy említse meg Kossuth előtt, hogy deákpárti ujságíró vagyok.

Akkor még Kossuth nem vett magának villát Baracconéban. A Via dei mille egyik házában lakott a harmadik emeleten. Ihásszal mentem oda s ez útközben elmondta Kossuth életmódját. Naponként hideg fürdőt vesz, rendesen naponként két órát sétál, talán ennek köszöni, hogy a hetven évhez közel járva oly ép, egészséges.

Beléptünk a háromszobás lakásba. Kossuth felemelkedett bőrpamlagáról s pár lépést elénkbe jött. A lakás egyszerű bőrbutorzata Deák Ferenc puszta-szentlászlói szobáját juttatta eszembe. Kossuth barátságos kézszorítással fogadott s megismertetett a társaságában

volt Dunyov István ezredessel. Érdekes alak volt ez a falábú hős, ki miután végigharcolta a magyar szabadságharcot, hat évi várfogságot ült Josefstadtban. Miután ismét kiszabadult, Olaszországba ment, ezredes lett Garibaldi seregében. A Volturno melletti csatában lőtték el az egyik lábát.

Nem minden elfogódás nélkül léptem át Kossuth küszöbét. Nem fog-e azon az ideális képen, melyet magamnak multunk e kiváló alakjáról alkottam, esetleg csorbát ütni a rideg valóság? Ilyenféle kérdés szorongását éreztem bensőmben. De abban a pillanatban, melyben szemtől-szemben álltam Kossuthtal, eloszlott minden ilyenfajta tépelődésem. Az a férfiú, ki húsz-harminc évvel előbb egyéniségének varázsával meghódította a közönséget, öreg napjaiban is megtartotta azt a csodás erőt, mely a fensőbbséges emberek sajátja. Lehetetlen volt megindultság nélkül tekintenem tiszteletreméltó alakjára. Victor Hugo után Kossuth Lajos! — a két legszebb öreg ember, akit életemben láttam. Ezzel a jóleső érzéssel foglaltam helyet a szíves házigazda mellett a bőrpamlagon. Azután szivarral kínált s beszélt velem oly modorban, mintha régi ismerősök lettünk volna. Beszédében, testtartásában, mozdulataiban csupa élet, csupa természetesség. Jóllehet akkor már közel járt a 70-hez, nyoma sem volt benne a senilitásnak. Beszélgetéseink során elmondta, hogy csak pár napja tért vissza hosszabb túristakirándulásából, melyet a Monte Rosa hegységben tett. Évenként szokott ily kirándulásokat tenni, amelyek arra is szolgáltak neki, hogy kedve szerint űzhette a növények gyűjtését. Megmutatta gazdag növénygyűjteményét is.

Később Dunyov és Ihász eltávoztak, de Kossuth intett, hogy csak maradjak s szívesen tovább beszélgetett velem. A politikát szándékosan mellőztük, de egyszer, mikor Ferenc fiáról beszélt s apai örömmel említette, mily nevezetes műszaki alkotásokat köszönhetnek neki az olasz vasutak, önkéntelenül elreppent ajkaimról az az udvarias megjegyzés: be kár, hogy kiváló képességeit nem saját hazájának szenteli. Kossuth kesernyés mosollyal legyintett kezével s ezt mondá: épít önöknek vasutakat Gorove! (Ez az érdemes államférfi volt akkor magyar közlekedési miniszter).

Kossuth nem győzte dicsérni Turint, mint lakóhelyet s ez a város széles, egyenes utcáival csakugyan a legmodernebb volt az összes olasz városok közt. Igazi lelkesedéssel beszélt Turin páratlan szépségű fekvéséről, a gyönyörű Po-síkságról, az Alpok és az Appenninek hatalmas koszorújáról, mely ezt nyugat és dél felől körülveszi. Mig Kossuth így beszélt, úgy sejtém, hogy akkor is, midőn ezt az idegen várost és vidékét dícsérte, lelke ott járt a Duna partjain, abban a másik nagy városban, melynek rohamos fejlődéséről oly

sokat hallott, melyet húsz év óta nem látott és sohasem vala látandó. És képzelete ott időzött azon a magyar síkságon, mely oly sokszorta nagyobb a Po sikságánál és primitívebb állapotában is sokkal kedvesebb az ő lelkének. Mély és soha meg nem szünő honvágy rezgett a nagy számüzöttnek idegen tájakat dícsérő szavaiban s méla fájdalom villant meg szeliden rámnéző szemeiben. Arról voltam s ma is arról vagyok meggyőződve, hogy Kossuth, ki önkéntes számüzetésében — azt hiszem helyesen — erkölcsi kötelezettséget látott, mellyel hite szerint multjának tartozott: a honvágy gyötrő fájdalmát szenvedte e kötelesség teljesítése közben.

Megköszönve a szíves fogadtatást, körülbelől egy órai időzés után búcsút vettem a nagy számüzöttől.

*

És most menjünk vissza további 37 esztendővel, az 1832—6-iki országgyűlés idejébe. Ezen az országgyűlésen kezdődött tulajdonképpen a magyar nemzet ébredése.

Ez országgyűlés hallgatag tagjai közt, az absentiumok sorában csendesen ült egy fiatal sátoralja-ujhelyi ügyvéd, br. Révay Ferenc küldöttje. Egy kortársa így írja le e fiatal férfi egyéniségét: férfias szépséggel, igéző szemekkel, nyájas ajkakkal, véghetetlen kellemes csengő hanggal és különösen azzal a tulajdonsággal bírt, hogy minden, amit mondott és állított, cáfolhatatlannak tünt fel. Bírt azzal a képességgel, hogy hallgatóit teljesen el tudta bűvölni és magával ragadni. Mindennek dacára némán ült az országgyűlésen, de annál nagyobb áhitattal hallgatta és figyelte meg Platthy Mihály fenséges nunciumait, Nagy Pál szívhez szóló szónoklatait. Halvány arcát ilyenkor nemes pir borította el, magasabban dobogott keble, midőn a nemzet igazairól és törekvéseiről volt szó. Ezen háttérben maradt ösmeretlen ifjú Kossuth Lajos volt.

Ez a jellemzése a fényes pályáján még meg sem indult fiatal Kossuth Lajosnak a jó öreg Kászonyi Dániel tollából való, ki már fiatal éveiben ismerte Kossuthot s az általa kiadott országgyűlési tudósításoknál is közreműködött. Nem tudom, van-e még valaki, aki emlékszik Kászonyira. Ez is végig harcolta a szabadságharcot, azután Angliában töltött vagy tíz évet. A hatvanas évek elején hazajött s mint ujságíró és angol regények fordítója, szűkös viszonyok közt fejezte be életét.

Kászonyi fenti leírásából is látjuk, hogy Kossuth akkor a közállapotoknak csak hallgatag szemlélője volt, de a közdolgokban érdemleges részt még nem vett. Hogy Kossuthnak később bekövetkezett fellépését a közügyek terén helyesen ítélhessük meg, egy pillantást kell vetnünk a magyar közszellem állapotára a 30-as években.

A juliusi forradalom utáni időszakban ment végbe a magyar nemzet ébredése, melynél Széchenyi fellépése is közrehatott. De aki a közviszonyoknak csak ezt az oldalát látja, az félreérti ama kor jellemét. A juliusi forradalom utáni idő a reakció újraébredésének is korszaka volt: felébredt a jakobinus terrortól való beteges félelem és felébredt a legitimitási eszme ama kultusza, mely a bécsi kongresszus utáni időre rányomta bélyegét. Mindezen reakcionárius törekvések gócpontja pedig a bécsi udvar volt.

A jakobinus terrortól való rettegés hatása alól még maga Széchenyi István sem tudta kivonni magát. E nagy emberünk egész pályáján végig húzódik az a gondolat, hogy a demokrácia végeredményében a vagyonosok kirablására s esetleg lemészároltatására fog vezetni. A demokráciától való félelem ebben az időben mindazon körökben, melyek magokat konzervativeknek tartották, oly nagy volt, hogy például felsőbüki Nagy Pál, ama korszak egyik leglelkesebb magyarja, nyiltan hirdette, hogy a demokrácia nagyobb csapás volna Magyarországra, mint a törökök és tatárok pusztítása volt.

Az udvarnál a demokráciától való rettegéshez hozzájárult az az aggodalom, melyet a legitimitáson esett sérelem okozott. Lajos Fülöpnek soha sem tudták megbocsátani, hogy a Bourbonok idősb ágának elűzése árán szerezte meg magának a koronát. Metternich harmadik nejéhez, a szép és szellemes Zichy-Ferraris Melánia grófnőhöz egy udvari estélyen Saint-Aulaire gróf francia követ így szólt: mily szép koronát visel hercegséged! Melánia hercegnő így vágott vissza: ez a korona jogos tulajdonom, nem úgy loptam! (Ce n'est pas volée!) Emiatt diplomáciai jegyzékváltás is folyt. Metternichnek sikerült a dolgot elsimítani. De mikor Lajos Fülöp legidősebb fia, az Orléansi herceg megkérte Károly főherceg leányának kezét, — Bécsben a francia trón örökösét kikosarazták.

A bécsi udvar állandó gyanakvással nézte s kémekkel vette körül József nádort is. Nem szerették, hogy ez a magyaroknál bizonyos népszerűségre tett szert. Miklós orosz cár Olga lánya számára József nádor fiát, István főherceget szemelte ki férjül s egy millió rubel életjáradékot rendelt Olga nagyhercegnő számára, ha e házasság létrejön. Olga nagyhercegnő már szorgalmasan tanult magyarul. De a cárnak e kedvenc eszméje nem valósulhatott, mert a bécsi udvar félt a Habsburgok magyar ágának megerősödésétől s azért a magyaroknak és a cárnak nagy sajnálkozására meghiusította e házasságot.

Ilyen volt az uralkodó szellem a burgban Ferenc császár uralkodásának utolsó éveiben. Hogy a magyar alkotmányt legalább alakilag — leszámítva egyes súlyos sérelmeket — mégis némileg respektálták, abban része volt Metternichnek, közvetve pedig magyar

származású feleségének is. Metternich elégségesnek tartotta a megyék megrendszabályozását az adminisztrátori rendszer segítségével.

Merőben téves az a felfogás, hogy az udvar és a magyar nemzet közt beállott szakadás Kossuth fellépésének a következménye. Ez a szakadás már tíz évvel Kossuth fellépése előtt egész határozottsággal felismerhető volt s az ellentétek kiélesedése oly történelmi tényezőknek volt a következménye, melyek erősebbek egyes ember akaratánál. A magyar nemzetnek az európai kulturbehatások és az irodalom fejlődése következtében fel kellett ébrednie lethargiájából. Széchenyi fellépése csak egy, mindenesetre értékes, mozzanata a nemzeti ébredésnek. A juliusi forradalom hatásai élénkítették ezt a fejlődési folyamatot, egyidejüleg élénkítették a reakciót is.

Ugyanazon természeti törvény erejénél fogva, mely azt okozza, hogy a gyermekből ifju, az ifjuból férfi lesz, a magyar közszellemnek fejlődnie kellett. Abban a tényben, hogy Bécs ezt a fejlődést meggátolni igyekezett, adva volt egy kikerülhetetlen tragikai konfliktus magva. Ez az ellentét aggasztó mértékben növekedett, mikor Ferenc halála után a gyenge elméjű Ferdinánd nevében a kamarilla jutott uralomra.

A megkoronázott magyar király firmája alatt egy törvénytelen abszolutisztikus koteria uralkodott. A magyar kormányszékek e koteriának csupán expeditorai voltak. Ferenc életében még csak ment valahogy a dolog, mert Ferenc maga uralkodott. Ferenc értett is hozzá, fenyegetésekkel megfélemlíteni az „ad audiendum verbum regis“ citált hangosabb szavú hazafiakat, vagy pedig magas hivatalokkal lekenyerezni őket. A demarkationális vonalat a letűnő régi és a kezdődő uj korszak között az képezi, hogy ez a „rendszer“ immár alkalmazható nem volt. Azok száma, akik észrevették, hogy a magyar királyi méltóság csak jogi fikció, mely mögött jogosulatlan idegenek keze mozgatja a dolgokat, megnövekedett, a megfélemlíthető és lekenyerezhető hazafiak száma pedig megfogyott. Nagy ideális erők kezdték mozgatni a nemzet lelkét. Az 1832-ki országgyűlésen br. Wesselényi és Kölcsey voltak a vezérek. Ezeknek távoztával Deák Ferenc kezébe jutott a vezetés. Mellette oly férfiak állottak, mint Klauzál Gábor, Beöthy Ödön. Mikor e neveket kimondjuk, érezzük, hogy a megfélemlítés és lekenyerezés „rendszerének“ az ideje lejárt. Az 1832-ki országgyűlés volt az első, melyen a nemzet — a szó nemesebb értelmében — tudatára ébredt méltóságának. „Az emberek kalaplevéve és hátgörbítve állani többé nem tudnak — írja Kölcsey naplójában. — Vannak most is, akik csúsznak, de most már a férgek is elevenebb és bátrabb mozgást tanultak.“

Tudjuk, hogy ez a „hosszú parlament“ majdnem teljesen meddő maradt. A korszellem megujhodása nem szülhetett jelentékenyebb alkotásokat, mert a kormány a szolgálatkész főrendek segítségével nyakát szegte a haladási törekvéseknek. Mindezek részletesen el vannak mondva Deák Ferenc emlékezetes követjelentésében. Itt ezeket a dolgokat csak azért említem röviden, hogy lássuk, milyen volt az a politikai légkör, melyben a fiatal Kossuth, nem mint aktiv politikus, de mint az idők szerény krónikása, első szárnypróbálgatásait megtette.

Az országgyűlés csak kevés értékes törvényt alkothatott, ereje meddő panaszokban merült ki éveken át, de a tárgyalások közben hangzottak bátor és férfias szavak, melyek élénk visszhangot kelthettek az ébredező nemzet széles rétegeiben. E bátor szavak azonban nem jutottak el még a műveltebbek százezreihez sem, annál kevésbé a nagyobb tömegek millióihoz. Egy-egy követjelentés, gyakran elég fogyatékos, a megyegyűlésen — mi ez egy élni akaró nemzet igényeihez képest! A nemzet és az országgyűlés közt nem létezett állandó és bensőbb kapocs, nem létesülhetett a lelkeknek az a kölcsönhatása, mely a parlamentet egy nemzet éltető központi szervévé teszi.

Az 1832-ki országgyűlésen a jobbak már érezték szükségét egy országgyűlési ujságnak. Ismételve történt ez iránt inditvány, de a főrendek ellenzésén hajótörést szenvedett. A nemzet képviseletének nem volt annyi hatalma, hogy Guttenberg találmányának negyedik százesztendejében nyomtatott ujságban tehesse közzé tárgyalásait. Még a kerületi ülések naplóinak kinyomatását is megakadályozta a kormány.

Az a hallgatag fiatal ember tehát, kiről fentebb megemlékeztünk, irott országgyűlési tudósításokat adott ki. Kossuth eleinte Orosz József derék ujságíró — a híres „Terra incognita“ szerzője — társaságában adta ki ezt a különös ujságot, később egyedül. Szegény diákok írták e tudósításokat nagyobb csoportokban, diktálás után. Kossuth, hogy olcsóbban adhassa tudósításait, kőnyomósajtót szerzett s ezen akarta őket nyomatni. E terv nagy felháborodást keltett a kormánynál s csakhamar tudtára adták Kossuthnak Bécsből, hogy ha tüstént el nem adja kőnyomó sajtóját a kormánynak, azt el fogják tőle kobozni, mert kőnyomó sajtót csak legfelsőbb engedély mellett szabad bírni s a kormány nem fogja tűrni, hogy az országgyűlési tudósítások a cenzura kikerülésével kőnyomatban terjedjenek el. Kossuth közölte a kancellária lépését az ellenzéki követekkel s ezek nézete megoszlott arra nézve, hogy engedjen-e a kancellária követelésének, vagy ne. Sokan szerettek volna összeütközést provokálni a kormánynyal, de Kossuth a mérsékeltebbek tanácsát követte, kik

azt mondták, inkább engedjen a kormánynak, csak mentse meg a tudósításokat. Kossuth emiatt népszerűtlen is lett az országgyűlési ifjúság köreiben.

Ezeknek az írott országgyűlési tudósításoknak a históriája talán minden másnál jobban jellemzi a harmincas évek nyomorúságos állapotát. S ezt nemcsak tűrte, de nyugodtan tűrte az az országgyűlés, melyről Kölcsey azt írta, hogy „most már a csúszó mászó férgek is bátrabban mozognak." Milyenek lehettek a megelőző országgyűlések! És ezek nem rémmesék régi sötét századokból. Magam ismertem még oly úri embereket, kik mint szegény pozsonyi diákok ezeket az országgyűlési tudósításokat körmölgették.

De igenis rémmese az, hogy Kossuth agitátori működése ásta meg azt az örvényt, mely a nemzet és az uralkodó hatalom közt keletkezett. Megvolt ez már a 32-iki országgyűlés elején és évről-évre tágult. Nem az a hallgatag fiatalember ásta és tágította ezt az örvényt, aki az országgyűlési tudósításokat szerkesztette. Hanem ásta és tágította a cézári őrületbe esett kamarilla, mely börtönbe hurcoltatta a derék hazafiakat s bunkósbotos részeg hordákat uszított a reformbarátok ellen a megyékben.

Hogyan lehetett ezt az állapotot elviselni? Ezt csak az teszi megfoghatóvá, hogy Ausztria hatalmi túlsúlyát Magyarország felett oly nagynak tartották, hogy a helyzet megváltoztatását merőben kizártnak itélték. E feltételezett túlerő hite magyarázza meg, hogy Széchenyi első három hatalmas munkájának közzététele után szükségesnek látta, agitátori működését tisztán társadalmi térre terelni s a közjogi és politikai téren elkezdett egész erejéből fékezni. De nemcsak Széchenyi, hanem mindenki feltétlenül kizártnak tartotta az Ausztriához való viszony megváltoztatásának a lehetőségét. Kossuth volt majdnem az egyetlen ember, ki hitt abban, hogy az országra még jobb napok is fognak virradni. Magyarázta ezt Deáknak, de a skeptikus államférfi kérdésére, hogy mire alapítja e hitét, konkrét megokolással felelni ő se tudott. Deákot 1840 után kehidai magányába űzte skepticizmusa, Kossuth hitéből merítette az erőt, hogy 1841-ben bátran megragadja a nemzeti haladás zászlaját.

Az országgyűlés bezárásával természetesen Kossuth írott tudósításai is megszűntek. Álljanak itt olvasóihoz intézett búcsúzó sorai: „Név, ösmeretség, pártfogó nélkül jöttem Pozsonyba, porszemként elveszve a fövénytengerben, én, oly semmi annyi jeles között. Nem hoztam semmi egyebet magammal, mint tiszta honszeretetet, erős akaratot és meleg érzetet a tennivalók szükségét illetőleg. És így nyujtottam ki reszkető kezemet egy kis pislogó mécset gyújtani. De annyi nemes barátságra, annyi gyámolító szivességre, annyi kegyes

bizalomra találtam váratlanul, hogy a pislogó mécs égő szövétnekké vált. Köszönet érte, forró köszönet."

Az országgyűlési tudósítások erkölcsi sikere arra bátorította Kossuthot, hogy hasonló írott ujságot adjon ki „törvényhatósági tudósítások" cím alatt. Az eszme tetszésre talált megyei körökben. Deák Ferenc is helyeselte és támogatta. Ötven forint volt ez írott tudósítások évi előfizetése s 140 előfizetője volt, ezek közt húsz megye. A nádor azonban, mint Pestmegye főispánja Kossuthot eltiltotta ez írott tudósítások kiadásától. Kossuth abban a meggyőződésben volt, hogy a nádornak ehhez nincs joga s a tiltó parancsra azzal válaszolt, hogy az a fenyegetés villámaival van ugyan tele, de ha a spanyol inkvizició minden borzalmát felidézik is vele szemben, soha gyáván polgári jogainak gyakorlatától elállani nem fog. „Szenvedni megtaníthatnak, de félni nem." Ezek az utóbbi szép szavak idősb br. Wesselényi Miklósnak egy országos hírűvé vált nyilatkozatából valók. Wesselényi éveken át Kufsteinban ült mint fogoly s utóbb egy alkalommal a főispán egy bátor nyilatkozata alkalmából figyelmeztette, hogy jó lesz magát mérsékelnie, — egyúttal emlékezetébe hozta a kiállott büntetést. Erre mondta Wesselényi, hogy „szenvedni megtaníthatnak, de félni nem".

E szavak Kossuthnál is beváltak. Csakugyan megtanították szenvedni. 1837. május 5-én éjjel zugligeti nyári lakásában elfogták s Budán ugyanabba a börtönbe zárták, melybe egykor Martinovics és Hajnóczy s a többi magyar vértanúk voltak elzárva. A kamarilla üldözési fanatizmusa mellett még az sem látszott egészen kizártnak, hogy ő is ama vértanúk sorsára jut. Br. Wesselényinek börtönéből ezt írta: Én fogva vagyok, mi okért, ők tudják, kik elfogtak. Én nem. Jelszavam törvény és törvényesség. Így áldozat lehetek, de bűnös nem. Ugyanannak a Wesselényinek írta ezt, ki nemsokára ugyancsak az ő sorsára jutott. Ép oly ártatlanul, mint ő.

Öreg szüleinek, kiket ő támogatott s kik most támasz nélkül maradtak, így írt: Töröljék le könnyeiket és legyenek büszkék, hogy a haza géniusza engemet méltónak talált arra, hogy a hazáért szenvedjek.

Kossuth fogsága szigorú volt. Börtönének ablaka be volt falazva s csak a felső részén hatolhatott be némi világosság. Irószert, olvasmányt nem adtak neki. Titkos társaság alakítása, lázítás, a legfőbb parancs elleni engedetlenség voltak a jogcímek, melyek alatt perbe fogták. Huszonegy hónapig tartott ez a vizsgálati fogság. Kossuthnak semmit sem használt az, amit egykori híres jogtanára Kövy mondott róla, hogy jobban tudja a törvényt, mint az egész királyi tábla. Nem törvény döntött itt, hanem a szolgálatkész bíróság lelketlensége.

A huszonegy havi vizsgálati fogság nagy lelki szenvedésekkel járt Kossuthra nézve. „Gyakran össze kellett szednem lelki erőmet, — írja — hogy a foglalatosság nélküli örökös magányban a képzelődés rajongásainak megállást parancsoljak. Meg tudom fogni, hogy a kevesebb lelki erejű foglyok magánfogságban megtébolyodnak.“ (Ez volt ugyanis a sorsa a szintén ártatlanul elfogott Lovassy Lászlónak.) „A képzelődés túluralma ellenében — írja tovább — gyakorlati tárgyak feletti elmélkedéshez fogtam. Fogságom magányában tanultam meg elmélkedés útján, amire másokat az élet oktatott.“

A királyi tábla három évre itélte Kossuthot. A kir. kuria ezt a büntetést négy évre emelte fel. Elitéltetése után valamivel javult a helyzete. Megengedték neki, hogy könyveket olvashasson. Kossuth angolul tanult. Bámulatos gyorsasággal haladt s már a börtönben Shakespeare lett kedvenc olvasmánya. Mikor később mint menekült több száz beszédet tartott Angliában és Amerikában, jó hasznát vette angol nyelvtudásának. Feltünt akkor, hogy kifejezései gyakran emlékeztettek a nagy angol drámaíróra.

Kossuth nem szenvedte végig a rá kimondott fogságot. A kormány az 1840-iki országgyűlés végén a megnyilatkozó felháborodás lecsillapítása céljából jónak látta megkegyelmezni Kossuthnak és a többi elitélteknek. 1840. május 1-én szabadult ki, tehát a vizsgálati fogság betudásával öt nap hiján három évig volt fogva.

Kossuth szereplése csak a fogságból való kiszabadulása után kezdődött. A negyedfél éven át kiadott országgyűlési írott tudósítások s a rövid ideig szerkesztett törvényhatósági tudósítások csakis a kezdő szárnypróbálgatásainak tekinthetők. Az 1837—40-ig terjedő három évet pedig fogságban töltötte. Nem volt és nem lehetett tehát vezető faktor s ha a nemzet és Bécs közt az ellentétek erősen kiélesedtek, ez nem írható az ő rovására. Ártatlanul elszenvedett fogsága ismertté tette nevét s izgatólag hatott a közvéleményre — de ebben ő egészen passziv tényező volt.

Közéleti szereplésének kezdetéül 1841. január 2-kát, a „Pesti Hirlap“ megindulásának napját kell megjelölnünk. Párhuzamosan e korszakot alkotó publicistikai működésével haladt a megyénél való szereplése. Pestmegye gyűlései Kossuthnak országos hírű szónokká való felemelkedésére hatalmasabb lépcsőül szolgáltak, mint akár maga a pozsonyi országgyűlés szószéke szolgálhatott volna. A megyegyűlések ideje rendesen összeesett a híres pesti országos vásárok idejével, melyeken az ország vagyonos emberei tömegesen megjetentek s ezek ellátogattak a megyeház üléstermébe is. Pestmegye termében Kossuth tényleg az egész országhoz beszélt. S ezt a hallgatóságot az ő csudás szónoki ereje még jobban elbűvölte, mint

magának a megyegyűlésnek tagjait. Széchenyin kívül Kossuth volt abban az időben az egyetlen országos hírű ember, kit nem a megye nevelt. De míg Széchenyi nem is akart, nem is tudott bánni az akkori közélet e legfontosabb közegével: Kossuth mindenkit meglepő gyorsasággal otthon lett a neki idegen milieu-ben s mint valódi mester kezelte ezt a gépezetet, melynek minden titkos rugóját senki sem ismerte jobban, mint ő. Pedig teljesen távol tartotta magát a gentry-kotériáktól s nem vett részt ezeknek lakmározó, kártyázó társaságaiban, melyek az ő mélyebben járó, hallgatagságra hajló géniuszának rokonszenvesek nem voltak. Rengeteg szellemi munkálkodása mellett nem is ért rá nekik időt áldozni.

Érdekes részletet hallottam egy pestmegyei birtokostól Kossuthnak gazdai életéből, mely jellemzi, mennyire elütött az ő lénye az akkori gentry-felfogástól. Kossuth Buda mellett, Tinnyén egy kis birtokot szerzett. Szomszédai figyelmeztették, hogy ne „magázza" béreseit, mert ez árt a tekintélynek. De Kossuth nem fogadta meg a tanácsot, nem volt képes megtenni, hogy letegezzen felnőtt, erős férfiakat, amiért ezek neki szerény bérért nehéz munkát teljesítenek.

Kossuthnak nemsokára országos hatalommá emelkedő egyénisége nem a megyei élet patriarchális talajában gyökerezett. A megye neki csak szószék volt, melyről az ő csudálatos erejű szava az ország minden zúgába elhallatszott.

Leghatalmasabb fegyvere volt a Pesti Hirlap, de ez aránylag hamar kisiklott kezei közül. Kossuthnak úgy látszik sejtelme sem volt arról, hogy a közte és a kiadó Landerer közt kitört pénzügyi kontroverzia mögött a kormány keze működött. Aránylag könnyű szívvel kieresztette kezei közül az akkor hallatlan virágzásra — 6000 volt az előfizetők száma — emelt hirlapot, mert a lángész naivitásával azt hitte, hogy nem lesz nehéz engedélyt kapnia egy új lap kiadására.

A magyar politikai sajtó történetének legérdekesebb fejezete az a tárgyalás, mely Metternich és Kossuth közt lefolyt, midőn ez egy lap kiadásának engedélyezése tárgyában egyenesen a hatalmas kancellárhoz fordult. Pulszky Ferencnek köszönjük e találkozás részletes leírását, melyet ő a legjobb forrásból, Kossuth saját leveléből merített. Akit a dolog érdekel, elolvashatja Pulszky „Életem és korom" című munkájának I. k. 229—234. lapjain. Nem tagadhatom meg magamtól, hogy ebből az érdekes leírásból ki ne szakítsak egy-két mondatot: „A herceg megjegyezte, hogy a politikai írónak rendkívüli hatáskör jutott, elismerte Kossuth tehetségét s gyöngéd, a szabad férfi önérzetét nem sértő módon felszólította, hogy ahelyett, hogy a hirlapszerkesztés szellemtelen slendriánjához kötné magát,

inkább független állásban oly módon hasson mint író, hogy azon esetekben, midőn a kormány szándékai az övével megegyeznek, ezeket legjobb meggyőződése szerint gyámolítsa. A herceg megjegyezte, hogy a felszólítás nem foglal magában semmi véleménykényszert, nem követel semmi kötelezettséget, mely morális önérzetét sérthetné, sőt kijelentette, hogy a vesztegetést gyűlöli és megveti azt, ki meg hagyja magát vesztegetni, azért nem is ajánl fel semmi árt e közremunkálásért, hanem felszólítja, határozza meg maga azon kárpótlását munkájának s idejének, mely kívánalmainak és érzelmeinek anyagi tekintetben legjobban megfelelne."

Kossuth udvarias válaszának értelme röviden az, hogy ott, hol meggyőződése a kormány rendszabásaival találkozik, ezeket ő támogatni állampolgári kötelességének tartja, de jutalmat el nem fogad s függetlenségéből egy hajszálnyit sem hajlandó lekötni. Mint látjuk, Kossuth hirlapengedélyt kért, s ezt nem kapta meg. Ehelyett Metternich in optima forma szubvencióval kínálta meg.

Kossuthnak az 1841—1847-ig terjedő korszakban kifejtett ú. n. agitátori működése ferde világításban áll a mai nemzedék előtt. Féktelen izgatónak képzelik Kossuthot, ki az Ausztriától való elszakadásra törekedett s forradalomba akarta belevinni a nemzetet. Az 1860 után egyszerre óriásivá nőtt Széchenyi-kultusz és Kossuth másik nagy ellenfelének b. Kemény Zsigmondnak 1850-ben, közvetlenül Világos után írott könyve („Forradalom után") részben okozták, részben táplálták ezt a felfogást.

Széchenyi a Programmtöredékekben, valamint már előbb a Kelet Népében nem szünt meg hirdetni, hogy Kossuth forradalomba viszi a nemzetet, b. Kemény pedig egyenesen politikai mefisztónak, az intézmények Dsingisz-Khánjának festi Kossuthot. Pedig minél behatóbban elemezzük Kossuthnak 1848. március 3-ikáig terjedő működését, annál világosabb lesz előttünk, hogy benne a forradalmárnak semmi eleme fel nem található. A konzervatív Sommsich Pál, Kossuthnak elvi ellenfele, elég elfogulatlan volt kimondani, hogy Kossuth nem volt forradalmár, hanem csakis a körülmények kényszerűsége szorította oly helyzetbe, hogy végül kénytelen volt forradalmi eszközhöz nyúlni.

Abban az időben, mikor a kormány végre belátta, hogy az üldözésekkel célt nem ér s Kossuthot és a többi ártatlanul elzárt hazafiakat kegyelemből szabadon bocsátotta, (1840) sőt nemsokára a reformok szükségességét is elvben elismerte: beteges loyalitási optimizmusban kezdett úszni az ország. Az a reménykedés támadt fel sokakban, különösen Széchenyiben is, hogy most már a reformok sürgetésére semmi szükség nincs, sőt, hogy minden u. n.

izgatás határozottan káros. Tudjuk, hogy ez az optimista árdagály teljes kudarccal és kiábrándulással végződött. Valóban merő képtelenség volt, hogy a nemzeti szellem átalakulási processzusa megállapodhatott legyen annál a határvonalnál, melyet Széchenyi „Stádiuma" jelez, nem is szólva arról, hogy maga a nagy gróf a demokraciától és Ausztria retorziójától való rettegése miatt visszaszedte egy részét még azoknak a nagyon mérsékelt reformeszméknek is, melyek első három úttörő munkájában letéve vannak.

Széchenyi a leghatározottabban ellenezte, hogy a közvélemény politikai reformokat is sürgessen. Deák visszavonult kehidai magányába. A körülmények ily módon egyenesen ráerőszakolták Kossuthra azt a szerepet, melyet a 40-es években játszott. Minden lehetséges volt, csak a megállás, a stagnáció nem. Mai világfelfogásunk álláspontjáról nézve, Kossuthot a mérsékelt szabadelvűek árnyalatához kell sorolnunk, bár egyénisége épp oly kevéssé fér bele egy párt keretébe, mint a Széchenyié.

Aki fáradságot vesz magának elolvasni a Pesti Hirlapban Kossuth vezércikkeit, csudálkozni fog azon, hogyan mondhatta valaki ezekre, hogy forradalomba viszik a nemzetet. Alig üti meg fülünket itt-ott egy-egy szenvedélyes hang, durva vagy igazságtalan támadás személyek és intézmények ellen soha. Igaz, hogy e választékos, mindenkor magas lendületű mondatok nemes pathoszában oly valami megfoghatatlan agitatorius erő lüktet, aminő nálunk írott vagy mondott szóban soha előbb tapasztalható nem volt. A Pesti Hirlapnak mingyárt első számaiból kiérezte Széchenyi azt a hatalmat, mely magával fogja ragadni a lelkeket. A nagy gróf rögtön sorompóba lépett e hatalom ellen s fellépése, ha volt is benne része a személyes féltékenységnek, alapjában bizonyára jóhiszemű volt, mert ő abban az időben valóban veszedelmesnek tartotta azt, hogy a nemzet lelkét necsak az értelem, hanem az érzelem csatornáján keresztül is megközelítse s hatalmába ejtse valaki. Ma már világos előttünk, hogy a nagy gróf lehetetlent követelt. Országot, nemzetet pusztán ügyes alkudozásokkal, mintegy részvénytársulati alapon szervezni nem lehet. Mélyebben rejlő erőket kell megmozgatni, szunynyadó ösztönöket kell életre ébreszteni. Minden nagy és dicső dolog, mely valaha a világon végbe ment, csak azáltal vált lehetővé, hogy a tömegek nem csupán értelmükkel, hanem a bennük rejlő életösztönökből kisugárzó lelkesedés egész erejével felkarolták.

A Pesti Hirlap vezércikkei többnyire oly gondolatokat fejtegettek, melyeket ma közönségeseknek tartanánk s mint maguktól értetődő örök igazságokat vezércikkben tárgyalni alighanem átallanánk. Egy szép, nyugodt, meleg érzéstől áthatott cikkben például

Kossuth elmondja, hogy a nagy polgárosult nemzeteknél mindenki fizet adót, kivéve azt, akinek semmije sincs. Hogy ott adót nem fizetni szégyen. Ez bizonyára elég ártatlan dolog. És Széchenyi mégis erősen megtámadta, azt mondta róla, hogy izgatja a népet a nemesség ellen.

Egy másik alkalommal Kossuth erős kegyelettel a mult iránt az arisztokratia szép és nemes hivatásáról cikkez. „Kiknek már nevöknél fogva ily hatáskör nyílott — úgymond — ezekre, ha akarják, szép jövő vár. Ha mint bizton hisszük, néhány lelkesebb tagjaik példája által ösztönöztetve, képesek kivetkőzni a szűkkeblűség, szeretetlenség, elnemzetlenedés lepleiből, ha érzik, hogy igazságosnak lenni nem áldozat, akkor, ha e nemzetnek hivatása és rendeltetése van, az bizonyára teljesülni fog velök és általok, ha nekik tetszik, nélkülök, sőt ellenökre is, ha kell."

E cikknek utolsó sorai nagy indulatba hozták Széchenyit. Még három évvel később a Programmtöredékekben is szemére hányja a „nélkülötök s ha kell ellenetek"-féle villitáncot.

Az Ausztriához való viszonyt Kossuth majdnem egészen mellőzte cikkeiben. E viszony általában alig játszott szerepet ama kor politikai fejtegetéseiben, aminek fő oka az volt, hogy megjavítását lehetetlennek tartották. Annak a vitatását, amit ma közjogi kérdésnek nevezünk, egyébiránt a cenzura sem tűrte volna meg. Kossuth nagy figyelemmel volt a cenzurára. Szőgyény, ki alá a cenzura tartozott, azt írja, hogy a Pesti Hirlappal kevesebb baj volt, mint a konzervatívek közlönyével.

Kossuth 1840—1848-ig lefolyt működésének közelebbi vizsgálatánál semmit sem találunk, amit a forradalomra való izgatásnak, vagy egyáltalán szenvedélyesebb izgatásnak lehetne nevezni. Avagy talán veszedelmes izgatás volt az országos iparegyesület megalapítása? Vagy forradalomra való izgatás volt, szemben a Magyarország ellen alkalmazott vámrendszerrel, melyről oly bizonyára nem forradalmi irányú férfiú, mint br. Szina Simon azt mondta, hogy gyarmatként kiaknázza Magyarországot, — ezzel szemben forradalmi izgatás volt a védegylet? Ezt Deák is helyeselte és pártolta. Mit szóljunk akkor az utóbbi évek tulipánmozgalmáról? Legkevésbé lehet forradalminak nevezni Kossuth publicisztikai működését és a mai kor szülöttét lehetetlen, hogy idegenszerűen ne érintse az a tény, hogy akadhattak emberek ezelőtt hatvanhét évvel, kik a Pesti Hirlap szelíd, mérsékelt, óvatos és tapintatos cikkeiben forradalomra való izgatást láttak.

Egy tünet mindenesetre szemébe ötlik a megváltozott ízlésű mai embernek Kossuth irott és mondott szellemi produktumaiban. Ez az a sajátságos szónokias vonás, mely néha dagályosságba is

átcsap. Kossuth ott is szónokol, ahol mi egyszerűen társalognánk. Nyilvánvaló, hogy ez csak félig a Kossuth hibája. Ama kor ízlésének az a hang és modor felelt meg, mely Kossuth beszédeiben és irataiban uralkodik. Bizonyos, hogy ez a szónokias hang, sőt a vaskosabb bombaszt is, abban a korban lényeges eszköze volt a hatásnak. Ha igazságosak akarunk lenni, a publicistát és szónokot mindenkor kortársainak közepébe állítva kell megitélnünk. Demoszthenes úgy beszélt, ahogyan az athéni agorának tetszett. Bismarck előadási modora az ujabbkori művelt német ember ízléséhez volt szabva.

A Kossuth és Széchenyi közt lefolyt publicisztikai párbaj legérdekesebb jelenség a magyar publicisztika történetében. Ama kor két legnagyobb tehetségű embere mérkőzött ebben egymással s az ország valamennyi publicistája részt vett ebben a mérkőzésben. Hogy mily nemes formák közt folyt ez le, arra nézve jellemző, hogy ez alkalommal nevezte Kossuth Széchenyit, kérlelhetetlen ellenfelét, a „legnagyobb élő magyarnak", mely jelzőt a nemzet az 1860 utáni Széchenyi-apotheozis idejében magáévá tett.

Dessewffy Aurél kivételével az ország valamennyi publicistája, még b. Eötvös is, ki egyénileg nem rokonszenvezett Kossuthtal, — Kossuthnak adott igazat. Deák hallgatott, de magánbeszélgetésben nem csinált titkot belőle, hogy szerinte Széchenyinek nincs igaza.

Megvonva Kossuth 1848 előtti működésének mérlegét, az eredmény ez: az a nézet, hogy a nemzet és Ausztria közti ellentéteket Kossuth teremtette volna meg, úgy szinte az a másik nézet, hogy Kossuth forradalomra izgatott, merőben tarthatatlan. Az 1848 előtti ellenzék politikájának kereteit ismerjük a Deák Ferenc által 1847-ben megszerkesztett programmból. Nyoma sincs ebben elszakadásra való törekvésnek, sem a legkisebb dinasztiaellenes érzelemnek. Annyira át volt hatva a nemzet a dinasztikus érzelmektől, hogy mikor 1847-ben a fiatal Ferenc József főherceg István nádor főispáni beiktatásánál Pestmegye gyűlésén magyar beszédet tartott, az 1848-ki pesti országgyűlés Dantonja, Nyáry Pál, könnyekre fakadt, ami még Széchenyit is szarkasztikus megjegyzésekre indította. Kossuthnak híres 1848 márc. 3-ki beszéde is, melyről azt szokták mondani, hogy a „forradalmat" bevezette, szinte duzzad a dinasztikus hűségtől.

Abból a meggyőződésből, hogy a reformok érdekében való izgatás immár felesleges, később maga Széchenyi is kiábrándult. Hiába vállalt kormányhivatalt, csak minimális eredményeket érhetett el, mert nem volt pénz, kétgarasos adótervét pedig az országgyűlésen a mágnások megbuktatták. Keservesen panaszkodik, hogy ha Magyarország érdekében valamit akar, József nádor Bécsbe utalja, Metternich József nádorhoz utasítja vissza. Ha Kolowratnak szól, az Lajos

főherceghez, ez viszont a kabinetiroda főnökéhez utasítja. Egy szóval: Magyarország számára nem volt pénz. Kübeck, az udvari kamara elnöke — pénzügyminiszter — mint egy sárkány őrzött minden garast.

Kossuth népszerűsége már 1848 előtt óriási volt, de ennek igazi alapja nem a közvéleményt hivatalosan képviselő megyékben gyökerezett, jóllehet sok megye az ő vezércikkeiből szerkesztette meg a követi utasításokat. Még Pestmegye is csak gr. Batthyány Lajos és néhány mágnás erélyes fellépése folytán választotta meg követének az 1847/48-ki országgyűlésre. Kossuth népszerűsége az országos közvélemény ama széles alapjára támaszkodott, mely ezidőben már túllépte a megyegyűlések szűk korlátait. Az egészben véve mérsékelt ellenzék árnyalatai közül is nem a legszélsőbb irány volt a Kossuthé. Erről leghatározottabb ellenfele, b. Kemény állítja ki neki a bizonyítványt.

II.

Az utolsó utasításos országgyűlés 1847 novemberében nyílt meg Pozsonyban. Ez nem volt az a „nagy" országgyűlés, melynek a nevéhez csatlakozó korszakos alkotás miatt közönségesen tartják. Deák, Klauzál, Bezerédy, Beőthy Ödön — az előbbi országgyűlés nagyjai mind hiányzottak. A főrendeknél annyiban nevezetes új mozzanat volt észlelhető, hogy most már ott is volt ellenzék, melynek gróf Batthyány Lajos volt a vezére. A követi táblát kissé elevenebb, fiatalosabb szellem lengte át, de egészben véve még magán viselte a régi táblabiróvilág jó patriarchális vonásait. Mirabeauk, Dantonok nem voltak soraiban. Az ellenzék névleg az ismeretes Deák-féle eklektikus programm alapján állott volna, de alapjában véve elég tarka társaságot alkotott. Nem szólva Széchenyiről, ki most először választatta meg magát képviselőnek, hogy Kossuth befolyását ellensulyozhassa, voltak a követi táblán kiváló erők, Szemere, Pázmándy, Szentkirályi stb., de bizony még akadtak elegen, kiknél hátul ott lógott az ósdiság copfja.

Ez az országgyűlés a februári forradalmat megelőző ténykedésével rajzolta bele eredeti képét az ország évkönyveibe. A februári forradalom után következett a nagy „transsubstanciáció". Az arc a régi maradt még, de a lelkek suggestiv hatása alá kerültek egy új korszak szellemének, melynek Kossuth volt az interpretátora.

Ezt a gyors átalakulást csak a magyar közszellemben már jó ideje uralkodott dualizmus teszi megérthetővé. Más volt az a közszellem, melynek a megyegyülések voltak a kifejezői és amelynek átlagképviselői bejutottak az országgyűlésbe. És ismét más volt az a közszellem, mely az egész magyar értelmiségnek a megyei táblabiróvilágon kívül álló, amannál sokkal számosabb elemeit magában foglalta. Ez utóbbinak nem utolsó tényezőjét tette ki a fiatalság.

Kossuthnak voltak hívei az előbbi csoportban is, de igazi tábora az utóbb említett széles rétegekben volt. Egyik fő bűnéül rótták fel Kossuthnak, hogy szónoklataiban, egész eljárásában oly nagy súlyt helyezett erre az utóbbi tényezőre, szóval, hogy a népszerűséget kereste. Ellenfelei szemüvegén át nézve ez csakugyan hibának látszott.

De Kossuth, ha nem mondta is, bizonyára érezte gróf Andrássy későbbi szellemes megjegyzésének igazságát, hogy a népszerűség oly tőke, mely arra való, hogy a köz érdekében kiadjuk. Ámde, hogy legyen mit kiadni, ezt a tőkét mindenekelőtt meg kell szerezni. A népszerűség, mi tagadás benne, a gyakorlati államférfinak mindennapi kenyere. Hipokritaság nélkül nézve a dolgokat, természetesnek kell találnunk, hogy Kossuth nem tartotta elégnek ama csoport támogatását, mely felerészben lanyha barátaiból, felerészben titkos ellenségeiből állott, hanem támaszkodni kivánt ama nagyobb táborra is, melyre feltétlenül számíthatott. Ebben a táborban és nem az alkudozók, intrikusok és stréberkedők koteriáiban volt az igazi új Magyarország. Nagyobb joggal lehet ezt mondani, mint amennyivel Grillparzer Radetzky táboráról mondotta, hogy „in deinem Lager ist Oesterreich". Mert Radetzky tábora háromnegyed részben magyar huszárokból és bakákból s lengyel dsidásokból állott.

Az ellenzék az 1847-ki országgyűlésen többségben volt, de ez a többség sem nagy, sem elég tömör nem vala. Metternich ügynöke, Wirkner, remélte, hogy többeket különféle eszközökkel levehet a lábukról. S ez a remény teljesült is. A megyék többsége az utasításokban az administrátori rendszer ellen nyilatkozott ugyan, de mikor február 5-én az administrátori kérdésben — mely életkérdés volt Apponyi kancellárra nézve — ingerült vita után szavazásra került a sor, néhány renegát ellenzéki, a soproni Simon, a bihari Reviczky stb. a kormánnyal szavazott s megtagadva utasítását, elidálta követtársának szavazatát és többségre segítette a kormányt. Reviczky követtársa, a beteges, megtört Papszász lelkesedve jelentette ki, hogy Bihar szelleme mindig alkotmányszerető volt, de a demoralizáció öli meg a nemzeteket, hogy ő Gömörrel (az ellenzéki indítvánnyal) szavaz, mert neki nem kell rang és hivatal, neki szabadság kell és haza.

Az ellenzék nagy része idegenkedett Kossuthtól. Némelyeket Széchenyi barátsága, másokat a saját befolyásuk féltése indított erre. Volt, aki Kossuth politikáját valóban veszélyesnek tartotta. Voltak ócsárlói haszonlesésből, különcködésből, nagyúri bornírtságból. Br. Kemény Zsigmond mondja ezt, ki 1848/49-ben és utóbb is legszenvedélyesebb antagonistája volt Kossuthnak. (Forradalom után I. 108. s köv.)

Érdekes mozzanata volt az 1847/48-ki országgyűlés első szakának Kossuth és Széchenyi első mérkőzése a felirati vitában. Az ellenzéki felirati javaslatban ez a figyelemre méltó mondat foglaltatott: „Kijelentjük, hogy intézkedéseink által a szomszéd örökös tartományokkal, érdektalálkozásaink méltányos kiegyenlítésére, hazánk országos ön-

állásának s törvényes jogainak megőrzése mellett, annál nagyobb készséggel nyújtandunk segédkezet, minél erősebben meg vagyunk győződve, hogy ezen kiegyenlítés nehézségei nem a közöttünk létező szövetséges viszony természetéből erednek". Somssich, a kormánypárt vezére, semmitmondó felirati javaslata, illetőleg Széchenyinek ezt némileg módosító közvetítő inditványa ellenében az ellenzék javaslata három szavazattal győzött. A kormány régi szokása szerint a főrendeknél buktatta meg a követi tábla felirati javaslatát. Ez az eljárás a régibb gyakorlat szerint hónapokig tartó üzenetváltásra s végtelen időpocsékolásra vezetett volna, tehát Kossuth azt indítványozta, hogy a követi tábla egyszerűen tegye félre a feliratot. A válasz elmaradása lett tehát a válasz a kormány propozicióira.

Ez még fokozta a kormánypárt dühét Kossuth ellen. Főfeladatnak most már az ő megbuktatását tekintették. Nem számítva István főhercegnek nádorrá való megválasztását, ennek az országgyűlésnek a februári forradalmat megelőző időszakára eső tevékenysége tulajdonképp egy kisérletben merült ki, melynek célja Kossuth megbuktatása lett volna. Széchenyi egy középpárt alakításán fáradozott, mely megszüntette volna Kossuth vezéri szerepét. Az aulikus Lónyai János közvetítő politikát ajánlott a nádornak s ezt a tervet Bécsben is rokonszenvesen fogadták. Most is, mint a legtöbb esetben, külpolitikai tekintetek hatottak az udvar magatartására. Siciliában már januárban kitört a forradalom, Milanóban már csak Radetzky birta féken tartani a lakosságot, Carlo Alberto szardiniai király magatartása gyanus volt, Párisban Lajos Fülöp és Guizot helyzete is aggasztó volt s maga Metternich úgy nyilatkozott Széchenyi előtt, hogy 5—6 hónapon belül komoly események várhatók Európában. Kellemes lett volna tehát a kormánynak, ha olcsó áron leszerelhette volna a magyar ellenzéket. S ennek egy része hajlandó is lett volna paktumra lépni a kormánynyal. Szentkirályi Móric, Kossuth pestmegyei követtársa volt egyik főfaktora az intrigának. Tárgyalások indultak meg Kossuth mellőzésével. Az ellenzékiek hajlandók voltak fátyolt vetni az egész adminisztrátori sérelemre. Apponyi maradt volna, de viszont a kormány királyi leiratban megigérte, hogy a közteherviselés, az örökváltság és a városok kérdésében enged. Ez alatt ne képzeljünk valami gyökeres reformot. Az örökváltság oly módon eszközöltetett volna, hogy a megváltási tehernek csak felét, vagy harmadát viselje a „közállomány". A robot megszüntetésére bizonyos számú éveket akartak kikötni. A jogegyenlőséget is csak elvileg akarták kimondatni. A városok kérdése úgy oldatott volna meg, hogy a királyi városoknak, melyeknek eddig az országgyűlésen együttesen csak egy szavazatuk volt, jövőben összesen 16 szavazatot engedtek volna. Az egyenjogú-

ság alatt nem a törvény előtti teljes egyenlőséget, nem is a valóságos képviseleti rendszer behozatalát, hanem azt értették, hogy a jobbágyközségek bizonyos mérsékelt kollektiv képviseletet kaptak volna a megyegyűlésen.

Ilyen s ehhez hasonló reformok alapján történt volna a kiegyezés a kormány és az ellenzék közt. Nem akarom állítani, hogy ezek a reformok merőben értéktelenek lettek volna, de a valódi jogegyenlőségtől és közteherviseléstől nagyon távol maradtak. A parlamenti felelős kormányrendszernek pedig nyoma sem volt ebben a rendezkedésben. Az országgyűlés joga a költségvetés megállapítására s a kiadások számonkérésére egyszerűen elmaradt, a dikaszteriális kormányrendszer a Bécstől való függés összes nyomorúságaival egyetemben megmaradt volna.

Szentkirályi Móric, Kossuth pestmegyei követtársa, ráállt arra, hogy kellő pillanatban Kossuth szavazatát a saját ellenkező szavazatával megsemmisíti s tüstént lemegy Pestre, hogy a megye határozzon: kinek ad igazat, Kossuthnak-e vagy Szentkirályinak? Számítottak rá, hogy a megye Szentkirályinak fog igazat adni s akkor Kossuth kénytelen lesz leköszönni.

Ha az ellenzék ily olcsó áron leszerelt s a kilátásba helyezett nagyon is szerény reformokkal beérte volnk, akkor is kétes maradt volna ugyan, hogy a reactió, ha majd erőre kap, még ezeket is vissza nem veszi-e. Egy azonban feltétlenül bizonyos: az 1848-ki törvények nem jöttek volna létre.

A terv nem sikerült. Szentiványi Károlyt és Szemerét is be akarták vonni a cselszövénybe s ezek közölték a dolgot Kossuthtal és híveivel, mire a disszidensek egymás után megszökdöstek. Maga a nádor is beismerte, hogy a frondeurök jégre vitték.

Báró Kemény Zsigmond, Kossuth nagy antagonistája, erről a cselszövényről írva, azt mondja, hogy „amit jószándékú emberek Kossuth ellen tettek, csak növelte népszerűségét. A vezérek félénksége, kik egy terv elfogadásába bemenni mertek, de végrehajtásától visszadöbbentek, Kossuth emelkedésére hatott."

Széchenyi január 29-én ezt irta Naplójába: „Apponyi, Ürményi, Széchen, Sommsich, Dessewffy et Comp. eleget parancsoltak, világosan látom, mind inkompetensek, magam veszem a dolgot kézbe, Bécsben is, Pozsonyban is, a conservativeknél és az ellenzéknél."

A krizis napjaiban csakugyan felajánlotta szolgálatait. Március 4-én, egy nappal Kossuth korszakot alkotó beszéde után, ezt írja Naplójába: „marc. 4. országos ülés — a jó gondolatok későn jönnek — Wirknernél — hát ha én teljhatalommal? Feltételeim: 10.000 frt tüstént, 5000 frt havonként. Folyó kiadások. Szent István nagy

kereszt. Általam fogalmazott Handbillet, melyben teljhatalom és garancia. Kinevezhetek, a kit akarok. Mindnyájan engedelmeskedjenek nekem. Minden adminiculum. Katonaság. Semmi ellenparancs, mielőtt visszahivatom. Titok. Hat hónapra országgyülés. Desavuálhatnak. Biztositékok: fejem, családom, javaim. Ellenzéki kör s minden politikai club feloszlattatik, ne legyen pressió."

Tehát Széchenyi egyszerűen diktátornak ajánlkozott a Kossuth március 3-iki beszédében indítványozott reformok érdekében megindult mozgalom megfékezésére. A nagy gróf bizonyára jóhiszeműen járt el. Rettegése a forradalomtól, a jakobinus terrortól, mely benne már monomániává lett, magyarázza magatartását. De Bécsben nem fogadták el ajánlkozását. Ő ekkor már nem a 30-as évek nagy Széchenyije volt, hanem egy erősen aláásott idegzetű, megtört, népszerűségében lehanyatlott ember. Bécsben már nem vették komolyan. Eszméit, ötleteit Metternich csak „Stefferliádoknak" nevezte.

*

A februári forradalom bekövetkezett. Hamarabb, mint Metternich hitte és többet rombolva, mint amitől az ancien régime emberei aggódtak. Elseperte Lajos Fülöp trónját. A magyar konzervativek épp úgy elvesztették fejüket, mint Metternich s az egész bécsi udvar. A februári forradalom hatását a magyar országgyűlésre Kemény Zsigmond a következő jellegzetes szavakkal festi: „A pártok falanxai szétoszlottak, mint a római katonák, mikor először látták meg azokat az óriási állatokat, melyeken az epiróták királya a tábor- és ostromszereket Róma ellen vitte."

De akármily mély volt ez a hatás, egyet ki kell emelnünk: a februári forradalom mozgató erői közül a két legjelentékenyebbet, a szocializmust és a respublikát a magyar közvélemény nem fogadta el. Ha ez időben már szabad komolyan magyar radikalizmusról beszélnünk, hangsúlyoznunk kell, hogy ez a radikalizmus tartalmára nézve alig különbözött attól, ami eddig is a magyar szabadelvű ellenzék programmja volt. Csupán a keresztülvitel gyorsabb tempója által különbözött attól.

Azok a republikánus fantazmagóriák, melyek a következő év ápril 14-én egy rendkívüli helyzet szülte forróláz közepette felmerültek, ne tévesszenek meg bennünket. A magyar nép a februári forradalom után is monarchikus maradt. A magántulajdon pedig soha sem volt Magyarországban nagyobb biztonságban, mint ebben az időben. Széchenyit, ki a minisztérium Pestre költözése után folyton attól rettegett, hogy a tömeg megrohanja a vagyonosokat s megkezdődik ezek lemészárlása, barátai igyekeztek megnyugtatni s figyelmeztették erre. Széchenyi alagutat akart ásatni lakásából a Dunapartig, hogy ha

majd megkezdődik a rablás és gyilkolás, családjával együtt menekülhessen. De ezek már az ő beteges agyának rémlátásai voltak. Magyarországon a személyes és vagyonbiztonság soha sem állt jobb lábon, mint azokban a politikailag izgalmas időkben. A rácok és oláhok rablásai és gyilkolásai egészen más lapra tartoznak. Az itt-ott felmerült zsidóellenes kihágásoknak a kormány hamar ura lett.

Jelentékeny volt a lökés, melyet a magyar közvélemény a párisi forradalomtól nyert, de ez a lökés kizárólag azoknak az eszméknek gyorsabb és bátrabb valósítására hatott, melyek már régóta a nemzeti reformtörekvések inventáriumához tartoztak.

Az első lépés ebben az irányban Kossuth március 3-iki nagy beszéde volt. Ez volt egyúttal ennek a tüneményes életpályának legnagyobb tette. Szabad föld, demokratikus alapon álló jogállam, felelős kormány — ezeket követelte Kossuth 1848 március 3-án, egy hajszálnyival se többet.

Másodlagos hatása volt annak a nagy beszédnek, hogy megadta a lökést a bécsi mozgalomhoz, melynek nyomában egy alapjában korhadt, erkölcsileg bukott, embertelen, buta és minden ízében korrupt kormányrendszer mint egy kártyavár összeomlott. De hát ez nem hiba, hanem inkább érdem.

Minket legközelebbről a 48-iki törvények megalkotása érdekel. Ennek a megindítása egészen Kossuth érdeme. Mellette hálásan kell megemlítenünk István nádort, ki azokban a nagy napokban, mikor a nemzet vezérei, Deák, Batthyány, Széchenyi ama törvények szentesítését Bécsben sürgették, magaslatán állott nagy és nemes nádori hívatásának, mely a nemzet és a király közötti közvetítésben áll. Sajnos, hogy a dolgok későbbí stádiumaiban nem mutatkozott elég erősnek s összeroskadt ama feladatok súlya alatt, melyeket e mozgalmas idők tőle megköveteltek volna.

Az 1848-iki törvények megalkotásának történetét remekül megírta Deák Ferenc a Lustkandl ellen intézett közjogi munkájában. Ezt itt ismételni felesleges. Deák munkájából megtanulhatja minden magyar állampolgár, hogy azok a törvények a legkorrektebb formák közt jöttek létre s az uralkodó által — az uralkodóház minden kiválóbb tagjának jelenlétében — ünnepélyesen szentesíttettek Pozsonyban 1848 ápril 11-én. Nem forradalmi úton jöttek e törvények létre, nem is tartalmaznak mást, mint a legszükségesebb reformokat.

Elszakadásra való törekvésnek nyoma sincs ezekben a törvényekben. Mutatja ezt az is, hogy mily keveset kellett belőlük 1867-ben eltörölni. A nádornak, mint a király alteregójának szerepére vonatkozó törvényt, melyet a monarchikus elv elleni merénylet gyanánt szoktak feltüntetni, akár érvényben is hagyhatták volna, mert

a nádori méltóság be nem töltése következtében, mint Corpus jurisunknak nem egy elavult törvénye, egyszerűen tárgytalanná lett.

E törvények megalkotása elsőrendű alapvető állampolitikai cselekedet volt, mely a nemzetnek életét mentette meg. Gondoljuk csak meg, milyen következményei lettek volna, ha e törvények helyett oly hiányos félreformok jöttek volna létre, aminőkkel az ellenzék egy része egy szerencsétlen pillanatban nemrég beérni kész volt, vagy ha a törvények alkotása egészen elmaradt volna. A később erőre kapott reakció elnyomásától ez esetben sem menekült volna meg az ország. Erre a mozzanatra még alább vissza fogok térni. De, ami fő, hiányzott volna a leghatásosabb törvényes eszköz, mely másfél évtizedes elnyomás után az alkotmány helyreállítását oly hathatósan előmozdította. Ha a nép milliói a későbbi osztrák kormányban látták volna felszabadítójukat s ha Deáknak nem lett volna miben megvetni lábát, a magyar nemzet pedig úgy állt volna a világ ítélőszéke előtt, mint elavult, korszerűtlen kiváltságok visszakövetelője: akkor a magyar államiság új életre ébresztése, mely 1867-ben megtörtént, soha sem sikerült volna. Elismerte és hangoztatta ezt ismételve maga Deák, valamint elismerte azt is, hogy Kossuth nélkül a 48-ki törvények semmi esetre sem jöttek volna létre.

Egyik legfőbb vád Kossuth és a 48-ki törvényhozás ellen, hogy e törvények szentesítését az udvar szorult helyzetének felhasználásával eszközölték ki. Erre a vádra szinte megfelelt Deák örökbecsű közjogi államirataiban. Nem szorosan közjogi, hanem politikai álláspontról nézve a dolgot: szintén világosan kitünik a fenti kifogás képtelensége. Ha e kifogás jogosultsága elismertetnék, a legfontosabb alkotmánytörvények érvényességét le lehetne tagadni, mert éppen ezek s éppen a legfontosabbak kivétel nélkül a korona és az illető nemzet közti kompromisszumok eredményei, vagyis többé-kevésbbé ellentétes erők eredői. Az aranybullákat és a magna chartákat mind a lomtárba kellene dobni, mert ezeket a nemzetek mind oly helyzetekben teremtették meg, amelyekben az uralkodó a viszonyok kényszerűségénél fogva azokhoz beleegyezését megadni kénytelen volt. A bécsi és linzi békekötés, mely a nemzet sarkalatos jogait biztosítja, szintén semmis volna, — hisz ezek plane fegyveres erővel vivattak ki.

Ama képtelen elmélet szerint a népeknek, illetőleg a népek vezető államférfiainak csak olyankor volna szabad valamely, az országokra nézve hasznos reformot indítványozni, mikor annak keresztülvitelére kilátás nincs. Ez képtelenség s ebből következik, hogy a 48-ki törvények megalkotását akkor kellett, mert csak akkor lehetett megindítani, mikor ez tényleg megtörtént.

Az 1848-ki törvények elismerték a közös ügyek létezését, aminthogy elismerte ezt a magyar országgyűlés a koronához ismételve intézett felirataiban. Ez ügyek mikénti kezelésének szabályozását, mint ama törvények szükséges kiegészítését, már 1848-ban komolyan tervezték éppen a magyar államférfiak. Hogy az új magyar minisztérium hivatalba lépése után rögtön nem kezdeményezte és nem is kezdeményezhette a közösügyek mikénti intézésének szabályozását, annak több oka volt. A két legfontosabb ok ez: az Ausztriában beállott felfordult állapot miatt egyelőre nem is lett volna kivel tárgyalni e kérdéseket. A másik ok: teljes bizonytalansága annak a viszonynak, mely az osztrák örökös tartományok s az egységes német birodalom közt éppen akkor kialakulásának kezdetén volt.

Egyébiránt a közösügyek mikénti intézésének kérdésében a kezdeményezés semmivel sem volt kevésbé az osztrák félnek kötelessége, mint a magyarnak. Mégis mindig csak a magyarokat korholják, hogy ebben a kérdésben kezdeményezőleg fel nem léptek. Ez a korholás nem jogosult, mert a közösügyek szabályozását Batthyány 1848 augusztusban tényleg kezdeményezni akarta, de e kezdésre az osztrák kormány egy hazugságokkal teljes u. n. „Staatsschrifttel“ állott elő 1848 augusztus havában, mely egyszerűen tagadta az 1848-ki magyar törvények érvényességét. E „Staatsschriftet“ némelyek szerint maga dr. Bach Sándor miniszter írta. Mindenesetre az ő utasítása szerint s az ő felügyelete alatt készült az. A magyar országgyűlés ezen otromba támadás ellenére menesztett a bécsi reichsrathhoz egy küldöttséget szeptember havában, mely a tárgyalásokat meg akarta kezdeni, de a küldöttséget, melynek vezértagja Deák Ferenc volt, mivel időközben a szlávok és a reakcionáriusok jutottak többségre, nem is bocsátották a reichsrath elé.

*

Az események amaz emlékezetes evolutiójában, melynek kiindulási pontja a március 3-ki beszéd, a történelem Kossuthnak adott igazat. Széchenyi javaslata, hogy e mozgalmas időben, mikor Bécs az udvar ellen fordult, a magyar nemzet álljon a dinasztia pártjára, vagyis vállalkozzék az osztrákok alkotmányos mozgalmának letörésére, miként a horvátok a magyarok ellen hasonlóra vállalkoztak: nemcsak a magyar nemzet évszázados multjával és minden nemesebb ösztönével ellenkezett s erkölcsi lehetetlenség volt, hanem jutalma is ugyanaz lett volna, mint amiben a horvátok részesültek: elnyomás és germanizáció.

*

A reakció fellépését nem azok az u. n. túlzások idézték elő, melyekkel Kossuthot vádolni szokás. Amit a kamarilla, eleinte bur-

kolva, már a márciusi napokban tett s amit később nyilt sisakkal a magyar nemzet és alkotmány ellen elkövetett, annak sokkal mélyebben fekvő okai voltak. Ma már feltétlenül megbízható bizonyítékaink vannak arra, hogy az u. n. kamarilla tevékenysége jóval a 48-ki törvények szentesítése és a magyar kormány kinevezése előtt megkezdődött. Szőgyény alkancellár, ki az udvar döntő tanácskozásaiban személyesen részt vett, emlékirataiban megírja, hogy mikor végre a 48-ki törvények szentesítésére elhatározták magukat, ezt mindig azzal az ürüggyel tették, hogy ez tőlük megfélemlítés által csikartatott ki. Wirkner udvari tanácsos pedig, ki ama válságos napok eseményeinek minden részletébe beavatva volt, kinyilatkoztatja, hogy minden engedményt azzal a reservacio mentalissal adtak meg, hogy azokat, mihelyt lehet, visszaveszik. Az események ezt igazolták is.

A reactio élén az uralkodóház két szép nőtagja, Zsófia főhercegnő és Mária Anna császárné állott, bizalmasuk és segítőjük Windischgrätz herceg volt. A temperamentumos Zsófia főhercegnőről valaki azt mondotta, hogy ő volt akkor az egyetlen férfi a dinasztia tagjai közt. Ez elég szellemesen hangzik, de nem volt igaz. Nem volt ő „férfi", hanem igazi nő, kí egészen személyes impresszióinak hatása alatt állott. Mária Antoinette gyászos sorsától rettegett, anyai szíve pedig a fiára váró trón jövőjéért aggódott. S ez nem volt csoda, hisz a monarchia hajója akkor összes eresztékeiben recsegett. A magyarok iránt mind a két fejedelmi hölgy bizalmatlan volt, mert, sajnos, félreismerte őket. Ami az uralkodóház férfitagjait illeti, ezek közt akkor csakugyan alig volt valaki, aki vezérlő szerepre alkalmas lett volna. Albrecht főherceg indulatos, erőszakos katona, aki a bécsi népre komoly ok nélkül lövetett, de nem volt államférfiú. János főherceg, a német birodalmi Reichsverweser és István főherceg nádor jöhetett volna leginkább számba, de ezekre egy neme a csendes boykottnak nehezedett. Az előbbiről azt hitték, hogy német császár, az utóbbiról, hogy magyar király szeretne lenni.

A magyar konzervativeknek és az országgyűlés u. n. békepártjának végzetes tévedése volt az a hiedelem, hogy a 48-iki vívmányok egy részének feláldozása árán, talán valami módosított 47-es alapon, kiegyezést lehetne létesíteni az udvarral.

A Metternich-féle régi Ausztria azonban meghalt, azt halottaiból feltámasztani lehetetlen volt. Az új Ausztria keretébe pedig semmiféle magyar alkotmányosság bele nem fért.

A bécsi forradalmak egészen a szabadelvű osztrák németség mozgalmai voltak s a német egységért való rajongás hatása alatt mentek végbe. A szabadelvű osztrák németség égett a vágytól, hogy a frank-

furti parlament égisze alatt kialakuló német birodalommal minél szorosabb kapcsolatba juthasson. Ámde a német alkotmány 2. §-a szerint „a német birodalom egy része nem lehet nem-német országokkal egy állammá egyesitve.“ A 3. §. szerint pedig: „Ha egy német tartományban az államfő egy nem-német tartománnyal közös, akkor a két tartomány közötti viszony a tiszta personalunio elvei szerint rendezendő.“

A német egységi mozgalom és a német birodalmi alkotmány tehát egyenesen követelte a 48-iki magyar alakulást, sőt ennél többet követelt, mert ez a magyar alakulás még nem is volt egészen tiszta personalunio.

E politikai alakulásnak körrajza, melynek a magyar különállás egyenesen postulatuma volt, egy ideig a világesemények láthatárán lebegett. Kossuth és a magyar kormány, beleértve a nádort is, ezt az alakulást komolyan vették, Szalay Lászlót követül küldték Frankfurtba s ez ott szivesen fogadtatott. János főherceg volt az új birodalom kormányzója, ki el is rendelte a birodalomhoz tartozó összes állomok csapatainak, tehát az osztrák örökös tartományokéinak is, felesketését a német alkotmányra. (Ez bizonyos alakban végre is hajtatott 1848 augusztus elején.)

A dinasztia ebbe az alakulásba őszintén soha sem ment, nem is mehetett bele, hisz ez egyértelmű lett volna a monarchia széttagolásával és mediatizálásával. Egy egységes német birodalmi végrehajtó hatalmat az összes német fejedelmeknek, Ausztriának és Poroszországnak is a feje felett, akkor nemcsak a frankfurti parlament, de egész Németország közvéleménye és a szabadelvű osztrák németség is lehetőnek tartott. Meg is alakittatott e központi hatalom; hogy később ábrándképnek bizonyult, annak a magyarok nem okai.

Az osztrák szabadelvű németségen kívül Ausztriának egy mérvadó faktora sem volt őszinte híve ennek a német birodalmi alakulásnak: az udvar, a katonák, a bürokratia, a nem-szabadelvű osztrák németek, mindenek felett pedig a csehek halálos ellenségei voltak a német egységes birodalomba való beolvadásnak.

Minthogy pedig sem az új német birodalomba beolvadni, sem a Bundból kilépni nem akartak, önként következett ebből a Schwarzenberg herceg politikája: belépni a monarchia egész területével egy Ausztria érdekei szerint szervezendő Bundba s ebben magához ragadni a vezetést.

Első állomása e politikának egy egységes Ausztria megalkotása volt. Ma már tudjuk, hogy az udvar és Schwarzenberg herceg ebben a pontban transakciót nem ismert, mert a centralisztikus Új-Ausztria

megteremtése volt politikájának leglényegesebb s elengedhetetlen alaptétele. Ez pedig megkövetelte Magyarország alkotmányának, u. n. államiságának megsemmisítését, területének szétdarabolását s az egységes monarchiába való beillesztését.

Második állomásául Schwarzenberg herceg politikájának a német birodalomban való hegemonia megszerzése volt célba véve. E merész koncepciónak a frankfurti parlament terve szerint megalkotott szövetséges állam, bár annak élére kormányzóul János főherceget állították, nem felelt meg. A bécsi udvar engesztelhetetlen ellensége volt a frankfurti birodalmi alkotmánynak, mert ez a monarchia dualizálását egyenesen követelte.

Bécsben a német kérdés megoldását következőleg kontemplálták: vagy legyen egy új német Staatenbund — nem Bundesstaat! — s a monarchia egész osztatlan és egységes területével lépjen be ebbe a Staatenbundba és pedig oly feltételek mellett, melyek Ausztriának biztosítsák a vezetést. (Ily alakulást célzott Schwarzenbergnek a frankfurti parlamenthez intézett diktátori hangú 1849 március 9-iki jegyzéke.) Vagy állíttassék vissza az 1815-iki régi Bund és ebben is fenntartassék és megerősíttessék Ausztria eddigi hegemóniája.

Mind a két eshetőség lényeges praemissa gyanánt megkövetelte Magyarország államiságának megsemmisítését. Ha sikerült volna megvalósítani az első eshetőséget, vagyis a hetven milliós birodalom régi merész álmát, ennek kedvéért készek lettek volna megtartani az 1849 márciusi oktroyált alkotmány szerint való centralis parlamentet. Ez nem sikerülvén s a régi Bundra való visszatérés kerülvén sorra, még ezt a halvány alkotmányosságot is a lomtárba lökték s áttértek a központosító abszolutizmusra.

Magyarország alkotmányossága és állami léte e két kombináció közül egyikbe sem fért bele. Mind a kettő megkövetelte Magyarország beleolvasztását az új Ausztriába: az első központi parlamenttel Bécsben, a második ily parlament nélkül, a meztelen abszolutizmus alakjában. Mint tudjuk, az utóbbi kombináció valósult meg.

A Metternich-féle régi Ausztria még megtűrte a régi tökéletlen magyar alkotmányosságot, jóllehet ezt is kellemetlen koloncnak tekintette. A Schwarzenberg és főmunkatársa Bach koncepciója szerint kialakult új Ausztria nem tűrt meg semmiféle magyar államot. Ennek az új Ausztriának a vezetői örültek, hogy előállt az ürügy és alkalom e kellemetlen kolonc lerázására. Hisz biztosra vették, hogy Jellacsics pár hét alatt elbánik a magyarokkal s bevonul Budapestre.

A bécsi politika tehát kizárt minden transakciót, minden kiegyezést. Szörnyen kiábrándulva győződtek meg erről nemsokára a ma-

gyar konzervatívek. Kissé később meggyőződtek a szlávok is, a hűséges horvátokat sem véve ki.

A magyar konzervatívek politikája tehát, mely azon a hiten alapult, hogy körülbelül 47-es alapon ki lehet egyezni az új Ausztriával s az országgyűlés u. n. békepártjáé, mely valami hasonló megoldásban reménykedett, kezdettől fogva teljesen a levegőben függött. Minden kompromisszum lehetősége feltétlenül ki lévén zárva, a történelem útja a magyar nemzetre nézve az önvédelmi harc vérkeresztségén és a Schwarzenberg-féle központosító autokrácia poklán vezetett keresztül. A történelem nem azoknak adott igazat, kik a kamarillával minden áron békét kötni, tehát egy lehetetlenséget akartak, hanem azoknak, akik azt vallották, hogy Magyarországnak fegyverrel kell védenie jogait s becsülettel megvívnia az önvédelmi harcot.

Helfert, az udvar polîtikájának alapos ismerője, nem tagadja, hogy az udvar kezdettől fogva el volt határozva, nem megoldani, hanem fegyverrel szétvágni a magyar kérdést.

Két héttel a 48-ki törvények szentesítése előtt megtörtént erre az első lépés: a horvátok kijátszása a magyarok ellen, egy eladósodott, de az izgatás terén ügyes ezredesnek Jellacsicsnak kinevezése horvát bánná és egyúttal parancsnokoló tábornokká Horvátországban. Ennek a kinevezésnek a története részletesen el van mondva Szőgyény alkancellár emlékirataiban, ki jelen volt a március 21-kén Ferenc Károly főhercegnél tartott döntő tanácskozmányon. Szőgyény is, a nádor is aggályokat nyilvánított Jellacsics kinevezése ellen, de ez mégis megtörtént. Befejezett tényt akartak teremteni a magyar minisztérium kinevezése előtt. Magyar konzervatív politikus, báró Jósika Samu erdélyi kancellár tanácsolta Jellacsics kinevezését s az egész horvát akció megindítását. Valjon tudatos hazaáruló volt-e Jósika? Vagy talán ő is, mint konzervatív elvtársai közül sokan, csupán egy szörnyű tévedés áldozata? Az utóbbi a valószínűbb. Az egész horvát sakkhúzást ő és elvbarátai akkor egy egészen alárendelt epizódnak tekintették, mely pár hét alatt véget vet majd az egész magyar 48-as alkotmányosdinak. Azután pedig következik a konzervatívek gazdálkodásának folytatása ott, ahol elhagyták.

Későn ébredtek fel a magyar konzervatívek és a tout prix békepártiak ebből a rettenetes álomból, melynél fogva azt hitték, hogy a Schwarzenberg herceg Ausztriája egyszerű folytatása a Metternich Ausztriájának. Késő volt Jósikának egész az inzultusig menő szembeszállása barátjával, Schwarzenberg herceggel. És késő volt, hogy a döblingi remete ezt írta Schwarzenbrgről Blickjében: „Ez a vampyr

lett a tizenkilenc éves, tapasztalatlan fejedelem tanácsadója, hogy nemzetünket vérbe fojtsa, becsületét, életét elrabolja, akit mindezekért verjen is meg a mindenható átka". (Blick, 457. l.)

Széchenyi, mint sok más esetben, túllőtt a célon: a magyar nemzetet legyőzték, de a becsülete megmaradt s életereje is győzedelmeskedett a nagy katasztrófán. A magyar nemzet él és ma kétszer annyi magyar van, mint 1848-ban.

*

A tansakcióra való hajlandóság a támadó reakció részéről tárgyi és alanyi okokból ki lévén zárva, a történelem az elé az alternativa elé állította Magyarországot: vagy megadni magát gyáván, kardcsapás nélkül, vagy védni magát teljes erejével s ha győzni nem lehet, mindenesetre megmenteni a becsületet. Mennyiben állott az áprilistól szeptember elejéig az ügyeket intéző 48-ki magyar kormány e feladat magaslatán?

Batthyány a legkiválóbb embereket igyekezett kabinetjében egyesíteni. Ez sikerült is neki. Az első magyar minisztérium az ország legkitünőbb embereit egyesítette magában. Az egész ország bizalommal tekintett erre a minisztériumra. Az 1848. július 2-ra Pestre összehívott új képviselőházba pártharc nélkül a kormánynak igen jelentékeny többsége jött össze. Ennek a háznak arculata lényegében hasonlított az előbbi követi kamara arculatához. A Ház tagjainak száma nagyobb lett, a szellemi fajsúly ennélfogva átlagban némileg csökkent. Egészben véve azonban az új képviselőház nem ellentéte, hanem kibővítése volt a régi követi táblának. A kormány tagjai iránti közbizalomnak volt köszönhető az is, hogy a földesúr és jobbágy közti viszony megszüntetése sehol rázkódással nem járt. A magyarság természetesen mindenütt rokonszenvesen fogadta. Földosztási hajlamok nem mutatkoztak. Ahol voltak differenciák bizonyos földekre nézve a volt jobbágyok és a földesúr közt, a nép küldöttségekkel járult Deák Ferenc elé s az ő bölcs felvilágosításaiba, mint valami békebíró itéletébe, rendesen belenyugodott.

A miniszterek egyenként a legkitünőbbek voltak. A kormány egészben egyike volt a leggyengébbeknek. Nagy baj volt ez oly időben, mikor vaskezű kormányra lett volna szükség. A kormány a legkülönbözőbb gondolkodású és érzésű embereket egyesítette magában. Egység, egyetértés, egyöntetű, világos cselekvési programm hiányzott. Sajtóorganuma sem volt a kormánynak. Elvének azt vallotta, hogy nem egy pártra, hanem az összes pártokra kiván támaszkodni.

A kabinetben ott volt mindenekelőtt a két nagy ellenfél: Kossuth és Széchenyi. Kell-e magyarázni, hogy Batthyány nem nél-

különözhette Kossuthot? Ennek volt legnagyobb hatalma a parlament felett, ő hozta létre az új alapvető törvényeket, melyeknek végrehajtása lett volna a kormány természetes programmja, ha normális idők következtek volna.

Kossuth volt a kabinetben a legnagyobb erő azáltal, hogy korának legnagyobb szónoka volt. Ez volt az ő legerősebb oldala, hatalmának forrása. Még legnagyobb ellenfele is, báró Kemény Zsigmond, ki lehetőleg szűkmarkúan méri neki az elismerést, így ír róla: „Semmi kétség, hogy Kossuth csodálatosan szép organummal bírt, melynek a suttogástól kezdve a legélesebb hangokig saját varázsa volt, ellenállhatatlan, majdnem hódító! Őt az arckinyomattól egészen a kéz legkisebb mozzanatáig, ha nem is művészi, de gyakorolt, kellemes és néha kiválóan nemes előadási modor jellemzé. Beszédei, melyek félig készültek, félig rögtönzöttek voltak, soha az unalmasságig hosszúk, vagy a figyelem fárasztásáig tartalmasak nem valának".

A pathosznak az a túltengése, mely Kossuth beszédeiben az ezeket olvasó modern ember előtt hibául tünik fel, akkor nem volt hiba, hanem erény. Eszköze az emberek érzelmei és akarata feletti uralomnak.

Az emberek vezetésének másik lényeges eszköze, az államférfiúi sikereknek minden másnál fontosabb tényezője, az emberismeret nem állt ékesszólásának magaslatán, sőt alig tévedek, ha azt mondom, hogy Kossuthnak ez volt a leggyengébb oldala. Államférfiúi tájékozottsága és tapasztaltsága sem ütötte meg mindig a vállaira nehezedő óriási feladatok mértékét. De hát mikor is szerezhetett volna magasabb államférfiúi tapasztalatokat 1848 előtti szereplése alatt? Talán a börtönben, magános meditációi által, vagy a szerkesztőségben, vagy a megyegyűléseken? Ezt a hiányt Kossuthnak szokatlanul nagy észbeli képessége, felfogásának csudálatos gyorsasága is csak részben pótolhatta.

Annak a gyorsaságnak, mellyel magát új feladatokba beletalálta, feltünő példája pénzügyminiszteri működése. Ezt a tárcát senki sem merte elvállalni, azért jutott neki. Mindenki más összeroskadt volna e teher alatt. Kossuth, pénzügyi téren homo novus, mégis bírta. Pedig az előző kormány, illetőleg a pénzügyek felett rendelkező osztrákok gondoskodtak róla, hogy a magyar minisztérium hajója a pénzügyi nehézségeken szenvedjen hajótörést. Számítottak is erre. Gondosan kiürítették a magyar állami pénztárakat s Kossuth csak 480.000 forint készpénzt vett át, — nem sokkal többet a semminél.

Államtitkárja megválasztásánál azonban szerencsés volt. A derék Duschekben elsőrendű szakerőre tett szert, ki ezenfelül odaadó,

rendületlen híve volt és maradt mindvégig Kossuthnak és a magyar ügynek.

A zenit után a nadir. Kossuth mellett Széchenyi, ki tiz év óta ádáz harcot folytatott ellene. Lehet-e képzelni nagyobb ellentétet? Ennek dacára Batthyány mindent elkövetett, hogy Széchenyit bevonja a kabinet szolidaritásába, mert tartott tőle, hogy különben a miniszterium elleneinek táborát támogathatná. Meg kell azonban adni, hogy ez a nagy hazafi méltó volt önmagához. Igyekezett legyőzni magában minden személyes ellenszenvet. De hát ez neki sem sikerült mindig. Egyébiránt az ő, örökké ellentétes végletek közt hányattatott lelkében nevezetes változás ment végbe az 1848-iki vívmányok megítélése körül. Márciusban az egész Kossuth-féle akciót nyersen ostobaságnak s a legnagyobb szerencsétlenségnek mondotta. A miniszterium megalakítása után az ellenkező végletbe csapott át. „Hosszú, halálos álom után — irja Széchenyi ez időben — új, vagy legfeljebb sejtelemként reménylett, gyönyörű reggel hasadt fel az oly sokáig eltaposott haza felett. Ez úgy történt, hogy bátrabbak, merészebbek, kikkel magasabb, láthatatlan hatalmak látszanak szövetségben lenni, rövid napok alatt oly alapra fektették le a honnak jövendőjét, melyet — tisztelet, becsület, de igazság is — velem együtt más rokon hangyamunkások talán soha, vagy csak nemzedékek után lettek volna képesek megalkotni."

Így viszonozta Széchenyi az elismerést annak a férfiúnak, ki őt legszenvedélyesebb harcaik közepett a legnagyobb magyarnak nevezte. De a következő hónapokban, mint tudjuk, felfogása ismét erősen eltávolodott a Kossuthétól.

Szemere volt a miniszterium legerősebb demokratája, de éppen ez okból sem a miniszterelnökkel, sem Széchenyivel nem rokonszenvezett. Klauzálra haragudott, Eötvös iránt hideg volt, Deák skeptikus egyéniségében akadályát látta a haladásnak.

Deákról nem szükséges bővebben szólanunk. Ő normális viszonyok közt a legértékesebb szolgálatokat tette volna a 48-iki törvényekben foglalt nagy átalakulás keresztülvitelénél. Mozgalmas időkbe nem volt való. Egyes esetekben mindazáltal így is nagyszerű szolgálatokat tett. Így a hires „Staatsschrift" cáfolatát egészen rábízták. Nevezetes, hogy szeptember 10-én, mikor már attól tartottak, hogy az országgyűlést feloszlatják — ami nemsokára meg is történt — ő volt az, aki rámutatott arra, hogy ez a feloszlatás törvénytelen lenne, mert a törvény értelmében az országgyűlést a költségvetés megszavazása előtt feloszlatni nem szabad. Ő, aki, mint talán senki más, irtózott minden u. n. forradalmi lépéstől, midőn törvényt érzett a lába alatt, kellő bátorságot tanúsított s lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy

október 3-án, mikor a király az országgyűlést törvénytelenül feloszlatta, a nemzeti ellenállás természetes központi szerve, az országgyűlés, a feloszlató leirattal dacolt és együtt maradt.

B. Eötvös, a nagy ideálista, még kevésbé volt a beállott mozgalmas időkbe való ember, mint Deák. Becses közoktatási törvényjavaslatot terjesztett elő s tárgyaltatott is le akkor, mikor a nemzetnek a ház gyúladt ki a fele felett.

Herceg Eszterházy Pál, az európaszerte ismert grand seigneur, a lehető legfényesebben reprezentálta a minisztériumot a király személye mellett, Insbruckban is ott volt, de mikor meggyőződött róla, hogy az ellentéteket békés úton kiegyenlíteni nem lehet, még hamarabb, mint kollégái, leköszönt és eltávozott.

Legfontosabb lett volna a honvédelmi, mint akkor mondták, a hadügyi tárca. Ennek a betöltése a lehető legszerencsétlenebb volt. Kossuth hozta javaslatba Mészáros Lázárt, ki huszárezredes volt Radetzky seregében. Kossuth onnét ismerte, hogy néhány cikket írt a Pesti Hirlapba a selyemtenyésztésről. Az Akadémiának is tagja volt. Hogy a honvédelmi tárca betöltésénél a hazafias megbizhatóságot elsőrendű fontosságú minősítvénynek tekintették, az természetes és jogosult álláspont volt. Ennek meg is felelt a derék, bátor és jellemes katona. Mindvégig hű maradt a magyar ügyhöz és sanyarú számkivetésben fejezte be mocsoktalan életpályáját. De a katonai ügyek vezetéséhez megkivántató többi tulajdonságok csak fogyatékosan voltak meg benne: hiányzott a kemény kéz, az imponálni és parancsolni tudás.

Ilyén volt az a minisztérium, mely az újjászületett magyar állam hajóját viharos tengeren kormányozni hivatva volt 1848 ápril elejétől szeptember 9-éig, amidőn Jellacsics csapatai az országba betörtek. Békés időben, jóllehet hiányzott belőle a nézetek és érzelmek tökéletes összhangja, tagjainak kiválóságánál fogva kitünő minisztérium lett volna. De midőn inogni kezdett a föld és már nagyon is hallható földalatti moraj jelezte az írtóháború közeledtét, akkor ez a kabinet ingatag, habozó és gyenge volt, mert tagjainak nagyobb része nem tenni, hanem menni akart.

III.

Nagy szerencsétlenségek után a népeknek, akár csak az autokratáknak, bűnbakra van szükségük. A mi nagy nemzeti katasztrófánknak nem is egy, de két bűnbakja van.

Egyiknek Kossuth maga s vele együtt sokan megtették Görgeyt, azért, hogy Világosnál letette a fegyvert az oroszok előtt.

Másik bűnbaknak egy másik párt megtette Kossuthot. Miért? Azért, hogy nem tette le a fegyvert Jellacsics előtt.

Szabadságharcunk két legnagyobb szereplőjének alakját nagyon elhomályosította a gyűlölet, az irigység, a pártszenvedély és a tudatlanság.

Kossuth ellen a fővád az, hogy túlzásokra ragadtatta magát, hogy kockázatos politikájával veszélybe döntötte az országot. Pedig a nemzeti önvédelem szervezése akkor, mikor a reakció egész erejét mozgósította a 48-iki törvények visszavételére s a magyar államiság letörésére, semmivel sem volt kevésbé szükséges feladat, mint maga a 48-iki törvények megalkotása volt. Aki helyesli ezt, kell, hogy helyeselje amazt.

A diplomatizálás sikertelennek bizonyult. A horvát sereg a fővároshoz közeledett. Semmiféle politikai bölcsesség és mérséklet nem gátolta volna meg Jellacsics bevonulását Budapestre. Bekövetkezett volna, amire Bécsben bizton számítottak s amit — sajnos — a reakció elvakult magyar szövetségesei is kárörvendve lestek: Jellacsics, mint diktátor már szeptemberben gyökerestől kiírtotta volna a magyarság állami és nemzeti létét. Ily helyzetben a túlzásról, kockázatról szóló frázisoknak valóban semmi értelme nincs. Az ellentállás nélküli meghódolás egyértelmű lett volna a becstelen halállal, melyből nincs feltámadás. Hogy ez a szégyenletes kapituláció meg nem történt, az első sorban Kossuth érdeme.

A Batthyány-minisztérium politikájának eredendő bűne az volt, hogy az önvédelmi harc kikerülhetetlenségét kellő időben fel nem ismerte, magát az udvar intencióira nézve illuziókban ringatta, a nemzeti önvédelem előkészítésére magát a kellő időben elszánni nem tudta.

Pedig a kamarilla viselkedése, a délvidéki lázadás, valamint Jellacsics lázításai s a katonaság egy részének több mint gyanus magatartása elég korán feltárták a magyar kormány előtt az örvényt, mely elől kitérni nem lehetetett. Deák Ferencnek egy 1848. ápril 30-án sógorához intézett leveléből már világos, hogy a kormány már ez időtájt, tehát két héttel Pozsonyból Pestre érkezése után, körülbelül tudta, mire törekszik a reakció. A tájékozottabb közönség is már ekkor tisztában volt vele, hogy a szónoklatok és lojális frázisok nem használnak s hogy a haza megmentésére erélyes tettek szükségesek. Deák nagyon haragszik az ujságírókra, kik már áprilisban folyvást energiát, erős fellépést sürgettek. Pedig ő maga is azt írja: nincs köztünk senki, aki ezt ne látná.

Sajnos, a Batthyány-minisztérium tettereje ebben az időben nem állott a feladatok magaslatán. Kossuth a Batthyány-minisztérium lemondása után közzétett önigazoló iratában azt mondja, hogy „igyekeztem minden tehetségem szerint a vészt ellensúlyozni, de a hadi tárca nem volt kezemben, én csak szólhattam, tennem nem lehetett, — lemondásomat pedig a legfőbb veszélynek mondá mindenki s én hónapokon át azon kínos helyzetben valék, hogy együtt kellett egy oly politikai felelősség szinét viselnem, mely vagy nem egyezett az én nézetemmel, vagy későn fogadtatott el, vagy a foganatbavételnél megtörött." Ez szószerint igaz. De igaz az is, hogy a tehetetlen Mészáros hadügyminiszter kinevezése Kossuth javaslatára történt. Igaz az is, hogy Kossuth maga is soká illuziókban ringatta magát a szabadság csudatevő ereje tekintetében. Pedig csakhamar a minisztérium kinevezése után kiábrándulhatott volna optimizmusából. Stratimirovics vezetése alatt még Pozsonyban (tehát ápril elején) egy szerb küldöttség jelent meg nála, mely szemérmetlenül egy külön szerb terület kihasítását követelte. Világos volt, hogy a szerbek fel vannak bujtva Bécsből. Kossuth szép szavakkal csitította őket, de egyre kihívóbb fellépésük végre arra a mondásra ragadta, hogy hát akkor döntsön a kard. Ezt a mondását akkor tapintatlanságnak tartották, pedig nem ebben volt a hiba, hanem abban, hogy a kard nem döntött s hogy az, amit a szerb lázadás elnyomására tettek, nem is az erő hiánya, hanem a vezérlet gyáva és áruló magatartása miatt eredményre nem vezetett. Mikor Perczel Móric a pesti képviselőházban birálta a délvidéki sereg parancsnokának, Bechtold tábornoknak gyámoltalanságát, ki 24.000 emberrel és 48 ágyúval nem volt képes bevenni Szenttamást, melyben néhány ezer szerb felkelő volt s mikor egyenesen kimondotta, hogy itt árulás követtetett el, akkor az elnök rendre utasította Perczelt. Bechtold tábornok főgondja az volt, hogy az ellenségben kár ne essék. De ezt akkor

Pesten nem merték észrevenni s meg kellett róni azt a Perczelt, ki utóbb 1849. tavaszán pár nap alatt bevette Szenttamást. Hivatalosan ahhoz a fikcióhoz ragaszkodtak, hogy a szerb lázadás csupán félreértés következménye, mert hisz a szerbeken nem esett semmi sérelem. Magának Kossuthnak még novemberben Beöthy Ödön délvidéki kormánybiztoshoz intézett leveleiben is az a nézet nyert kifejezést, hogy a szerbek vezetőivel ugyan nem lehet kibékülni, mert ezeket Jellacsics és a kamarilla utasítja, de igyekezni kell kibékülni a szerb néppel. Pedig ez is lehetetlen volt. A szerb lázadók száma juniusban 15.000 volt, juliusban — a Szerbiából átjött Knizsanin-féle hordákkal is szaporodva — 30.000-re emelkedett.

Az uralkodó május 6-án parancsot intézett Latour osztrák hadügyminiszterhez, mely szerint a Szent István koronája területén levő összes katonai parancsnokságok a magyar hadügyminiszter rendelkezése alá helyeztettek. 1848 junius 1-én az összes csapatok esküt tettek a magyar alkotmányra. Ha ekkor egész erővel a cselekvés terére léptek volna, alighanem hamarosan el lehetett volna nyomni a szerb lázadást. A nádor, kinek királyi rendelet hagyta meg a horvátországi mozgalmak meggátlását, pár ezer ember élén bevonulhatott volna Zágrábba s akár el is fogathatta volna Jellacsicsot. De irtóztak az erőszak alkalmazásától. Hrabovszky tábornokot küldték Zágrábba egy királyi ügyésszel, hogy indítson felségárulási pört Jellacsics ellen. A királyi ügyészt be sem eresztették Horvátországba, Hrabovszkynak Jellacsics a szeme közé nevetett.

A magyar kormány abba a jogi fikcióba kapaszkodott, hogy a király — mert hisz ez kötelessége lett volna — hatalmas parancsszavával meg fogja szüntetni a lázadást. Ez a gondolat vonult végig a kormány habozó, ingadozó, könyörgő magatartásán egészen szeptember 9-én bekövetkezett leköszönéséig. Májusban még a királyt arra akarták rábirni, hogy jöjjön Budapestre hű magyarjai közé. Ettől azt várták, hogy egy varázsütéssel megszünteti a szerbek és a horvátok lázongását. A király, ahelyett hogy Budapestre jött volna, elment, illetőleg elhurcoltatott Innsbruckba. De a minisztérium még ekkor sem merte meglátni a valóságot. Mindössze annyi változott, hogy eddig Bécsbe, ezentúl pedig Innsbruckba jártak könyörögni.

A miniszterek mind tudták, hogy a kamarilla Magyarország megsemmisítésére tör, legjobban tudhatta Széchenyi, kinek Lajos testvére Zsófia főhercegnő udvarmestere volt. Latour pénzt, fegyvert küldött Jellacsicsnak. Egyszer a magyarok elkobozták egyik küldeményét, mely pontonoknak volt deklarálva, de ágyukat tartalmazott. Pulszky írja, hogy a szerbek egyik ágensénél látta az osztrák hadügy-

miniszter leveleit a felkelők vezéreihez, melyekben jelzi, hogy megküldi nekik a vezérkari térképeket.

És mindezek ellenére a magyar kormány ragaszkodott a fikciók és az eufemizmusok politikájához. A kamarilla feneketlen erkölcstelensége talán némileg túlhaladta az ő becsületes táblabírói eszük felfogását. De lehetetlen, hogy az ország legnagyobb elméjű férfiai oly határtalanul naivok lettek légyen, amilyenekül őket eljárásuk nem egy esetben feltünteti. Nem különös-e, hogy mikor a kamarilla arcáról az álarc fokonként lesiklott s a magyar alkotmányra felesketett tisztek egy része berzenkedni kezdett, szóval mikor a magyar csapatokban felütötte fejét a legveszedelmesebb demoralizáció, ahelyett, hogy a renitens tiszteket haditörvényszék elé állították volna, tudatták velök, hogy a magyar kormány nem tart vissza senkit, aki nem akar szolgálni — tiszt vagy közlegény — mehet. Így intézték el ezt az ügyet a magyar lovagiasság szabályai szerint. A tisztek mentek is s az ellenség soraiban harcoltak ellenünk.

Érdekes példa Hentzi esete. Ez az úr Péterváradon a várparancsnoki tisztet viselte. Az október 4-ki királyi rendelet után, mely Jellacsicsot teljhatalmú kormánybiztossá nevezte ki, Hentzi megkisérlette a várat az osztrákok kezére juttatni. A várőrség előtt kihirdettette a kiáltványt. Mihelyt erről Beöthy Ödön kormánybiztos értesült, azonnal a várba sietett, a kiáltvány törvénytelenségét megmagyarázta s kijelentette, hogy aki annak engedelmeskedik, az honárulónak tekintetik. Szerencse, hogy a várőrség a Don Miguel-ezred jó magyar bihari legénységéből állott. A kormánybiztos távozása után Hentzi ismét kísérletet tett a vár átadására, de ebben a Don Miguelek megakadályozták. A kormánybiztos újra megjelent s az áruló tábornokot agyonlövethette volna, erre megvolt a felhatalmazása. De nem tette, hanem Pestre küldötte. Ott Hentzi Kossuth lábai elé vetette magát s Kossuth megkegyelmezett neki. Becsületszavát vette, hogy ellenünk harcolni nem fog. Hentzi ment egyenesen az osztrákokhoz s azzal hálálta meg Kossuth nagylelkűségét, hogy 1849-ben a budai várból minden hadijog ellenére összelövette Pestet. (Beöthy Ákos, Magyar Államiság III. 291.)

Folytatni lehetne még a példákat annak bizonyítására, hogy a Batthyány-kormányt nemcsak a túlzás vádja nem érheti, hanem ellenkezőleg túlságosan puhakezű s különösen a katonákkal szemben nagyon is engedékeny volt és a kezébe letett igen jelentékeny hatalommal is vagy éppen nem, vagy csak tétovázva élt. Minthogy pedig e kormány tagjai sem gyávák, sem korlátolt eszűek nem voltak, maguktartásának egyetlen igazi magyarázata az, hogy Batthyány, Széchenyi és a többiek azt hitték, hogy a magyar részről megkísérlendő önvédelmet maga Jellacsics könnyű szerrel le fogja verni.

Kossuth volt az egyetlen tagja a kabinetnek, aki a védekezés és fegyverkezés szükségességéről meg volt győződve. De az ő kezét is soká megbénította a többi miniszterek tétovázó magatartása. Tovább operáltak tehát Ferdinánd rendeleteivel. Batthyány máj. 29-ki kelettel rendeletet eszközölt ki Ferdinándtól, mely a horvát tartománygyülést feloszlatta s Jellacsicsot Innsbruckba rendelte, hol Batthyány miniszterelnökkel a fenforgó viszály a király színe előtt el fogna intéztetni. Batthyány elutazott Innsbruckba, de Jellacsics nem jelent meg, ami nyilván előre kicsinált dolog volt.

Amik e napokban Innsbruckban történtek, azok a Magyarország ellen eljátszott pokoli cselszövény-dráma legsötétebb részletei közé tartoztak. A Batthyány ellen lefolytatott pörben az ellene emelt tizenhárom vádpont közül a kilencedik igy hangzik: „Az 1848 junius 10-én kelt, Jellacsics báró bán ellen intézett legmagasabb manifesztum létrehozatala."

Mi volt e manifesztumban s hogyan jött az létre? Batthyány Innsbruckban erélyes intézkedéseket sürgetett a szerb lázadók és Jellacsics bán üzelmei ellen, — hisz ez volt Innsbruckba jövetelének célja. E törekvését siker koronázta. Két rendeletet eszközölt ki a királytól: egyet a szerb lázadók ellen, egy másikat, mely Jellacsics eljárását elítéli, őt lázadónak nyilvánítja, báni méltóságától és katonai állásától elmozdítja. Ez utóbbi rendelet az, melyre a fentebb idézett vádpontban utalás történik.

Helfert osztrák történetiró az udvar köreiből nyert információk alapján így adja elő a dolgot: Ferdinánd császár neje jelenlétében fogadta Batthyányt s ez biztosította volna a császárnét, hogy kihallgatása nem állami ügyekre vonatkozik, mire a császárné eltávozott. Ily módon Batthyány Ferdinándtól, ki egy politikai tény jelentőségét felfogni képes nem volt, könnyű szerrel megkapta az aláírást.

Igy Helfert. Más források szerint nem Mária Anna császárné, hanem Zsófia főhercegnő lett volna jelen Batthyány fogadtatása alkalmával s őt Batthyány egyenesen felkérte volna a távozásra, mielőtt az uralkodónak előterjesztéseit megtette volna. Hogy a két fejedelmi hölgy közül melyik volt jelen ebben az időben az uralkodó szobájában, az valószínűleg soha sem fog tisztába hozatni. Hogy azonban Batthyány nem mondhatta azt, amit a kamarilla lelkes híve Helfert a szájába ad, hogy nem politikai dologról lesz szó (tehát az illető fejedelmi hölgy jelenléte felesleges), ez feltétlenül világos, mert Batthyány sem gyengeelméjű, sem gyáva hazug nem volt. Batthyány ismerte jogait és kötelességeit, ismerte az alkotmányosság követelményeit s így az illető magas fejedelmi hölgyet, Helfert előadásával ellenkezőleg csak azzal az indokolással kérhette

fel a távozásra, hogy fontos állami ügyek kerülnek előterjesztés alá, melyeknél más személy jelenléte meg nem engedhető. Talán nem ezek voltak Batthyány szavai, de csak ez lehetett azoknak értelme.

Az alkotmányosság legelemibb fogalmai szerint csupán a koronázott királyt illeti meg a souverainitás és a felelős kormány elnöke, mikor a királynak előterjesztést tenni akar, senkinek ellenőrzését tűrni nem köteles — legyen bár az illető a dinasztia valamely tagja. Sem a dinasztiát, mint ilyet, sem a dinasztia bármely tagját, a souverainitás meg nem illeti, ez kizárólag és egyedül az uralkodó joga. Batthyánynak minden körülmények között feltétlenül igaza volt. Csudálatos mégis, hogy nemcsak a kamarilla glorifikálója Helfert, hanem az ennél sokkal kevésbé reakcionárius Friedjung is nagy hibául rója fel Batthyánynak, hogy a fentebb említett fontos okiratok aláírása alkalmával a császári család valamely tagjának közreműködését nem vette igénybe. Friedjung nem átallja azt mondani Batthyányról, hogy a császár aláírását kicsalta — erschlichen.

Kétséget nem szenved, hogy mikor Batthyányt halálra ítélték, az ellene emelt botrányos, buta és aljas vádpontok közt a Jellacsics letételét kimondó rendelet aláiratása volt talán éppen az a legsúlyosabb, mely miatt Batthyánynak meg kellett halnia.

A miniszterelnök abban a jogos tudatban, hogy helyesen végezte dolgát, Innsbruckból visszautazott Budapestre, s a hivatalos lapban közzétette a királyi rendeleteket.

Batthyány távozás után egy nappal jelent meg Innsbruckban Jellacsics. A jó Ferdinánd Eszterházy miniszter jelenlétében atyailag megintette, mire az megfogadta, hogy jó útra fog térni. (Mikor ez történt, a jó Ferdinánd valószínűleg már elfeledte, hogy pár nap előtt írta alá ennek az embernek hivatalából való elmozdítását.)

A királyi audiencia után Jellacsics Ferencz Károlynál és nejénél Zsófia főhercegnőnél tisztelgett. Helfert osztrák történetíró szerint beszédet intézett hozzájuk, mely a fenséges házaspárt könnyekre indította. Zsófia intésére Jellacsics térdre borult előtte és a főhercegnő homlokon csókolta, ezt mondván: Ime, lovagommá avatom!

Jellacsics csak visszautaztában Bécsben tudta meg a hivatalos lapból, hogy el van mozdítva állásától és hogy felségárulás miatt pörbe fogják idézni. De egyúttal megtudta János főhercegtől és Latour hadügyminisztertől, hogy ezeket a dolgokat nem kell komolyan venni. Latour parancsára a bécsi helyőrség tisztikara fáklyászenével tisztelte meg Jellacsicsot s ez nagy beszéddel válaszolt a tisztelgésre.

Ezek a tények, melyek erősen demoralizáló hatást tettek a

magyar csapatoknál szolgáló tisztek egy részére, felnyithatták volna a magyar miniszterek szemét. A magyar kormánynak ekkor joga is, hatalma is lett volna fegyverrel támadni Jellacsicsot. Június 10-én Mészáros is kapott egy királyi kéziratot, melyben megparancsoltatott neki, hogy a Magyarországon és kapcsolt részeiben levő összes főparancsnokságokat értesítse, hogy az osztrák hadügyminiszter hatalma rájok ki nem terjed s hogy minden rendelet ezentúl a magyar hadügyminiszter útján fog velök közöltetni. Egyidejűleg Latour osztrák hadügyminiszter is kapott hasonló rendeletet. Egy másik, junius 15-én kelt királyi kézirat határozottan kimondja a magyar hadügyminiszter illetékességét a tábornokok, a fő- és altisztek kinevezésénél.

Ha a magyar kormány, élén a nádorral, a kezébe letett nagy hatalmat a rendeletek kibocsátása után nyomban felhasználta volna, vagyis ha fegyverrel ment volna a pártütő Jellacsics ellen, akkor a horvát lázadás megfékezése valószinűleg sikerült volna. Ehelyett azonban újból diplomatizálni kezdtek s ezzel hetek multak el. A magyar kormány felkérte János főherceget, a császár ausztriai alteregóját, — ki pedig Jellacsics protektorai közé tartozott — hogy egyenlítse ki a Jellacsicssal fenforgó differenciát. János főherceg vállalkozott is erre, de személyesen még sem vette kezébe a dolgot, mivel Frankfurtba kellett utaznia, hogy ott mint német birodalmi Reichsverweser elfoglalja magas hivatalát. Ez valószinűleg csak ürügy volt. János főhercegnek nem volt kedve beleártani magát ebbe a dologba. Hetek múltak el, ezalatt meg lehetett volna kísérteni a kiegyenlítést, ha erre a főherceg komolyan törekedett volna. Végre július vége felé Bécsbe idézte Batthyányt és Jellacsicsot, felszólította őket, egyezkedjenek a haza és a fejedelem érdekében, feledve minden személyes sértést.

Batthyány a főherceg eljárásából mindjárt látta, hogy a találkozás nem fog eredményre vezetni. Mindazáltal másnap összejöttek a magyar udvari kancellária épületében. Ez volt az utolsó kísérlet a horvát lázadás békés kiegyenlítésére. Jellacsics Ozsegovich Metellt hozta magával, mint jogi tanácsadót. Batthyánynak Pulszky Ferenc szolgált ily minőségben.

Batthyány előre bocsátotta, hogy ez az utolsó pillanat, melyben a békés kiegyenlítés lehetősége fennáll és kijelentette, hogy a magyar kormány hajlandó Horvátország kívánságait kielégíteni a méltányosság szélső határáig. Felkéri tehát ő excellentiáját — bánnak, mivel állásától június 10-én elmozdíttatott, soha sem nevezte — adná elő Horvátország kívánságait, melyeket eddig a magyar kormány soha sem hallott. Erre Jellacsics elmondta, hogy Horvátország első követelése az, hogy a birodalom had- és pénzügye maradjon Bécs-

ben központosítva és hogy Magyarország az osztrák államadósság egy részét fogadja el. Ez volt a két főpont. Továbbá követelte még, hogy a horvát nyelv egyenjogúsága a magyarral mondassék ki s hogy a magyarországi szerbek kívánságai nemzetiségökre és területi kormányzatukra nézve elégíttessenek ki. Azután beszélt a birodalom nagyhatalmi állásáról s arról, hogy Magyarország küldjön katonákat Olaszországba s éreztette, hogy ez esetben a szerb kérdésben kész volna engedni.

E nyilatkozatból kitűnt, hogy Jellacsics a horvát kérdést csak másodrendűnek tekinti s kész a nemzetiségi álláspontot feladni, ha a birodalmi kérdés a reakció óhajtása szerint megoldatik. Batthyány erre megjegyezte, hogy itt nem b. Jellacsics és Batthyány Lajos nézeteiről, hanem Horvátország kívánságairól van szó s arról a módról, mellyel Magyarország ezeknek megfelelhet. Amit eddig hallott, az nem horvát kérdés. Jellacsics erre ismételte, hogy a birodalom erejének és tekintélyének visszaállítása legfőbb kívánsága Horvátországnak. Minden törekvés, mely a monarchia egysége ellen van intézve, nem egyéb mint rebellió. Batthyány kijelentette, hogy a 48-iki szentesített törvények megváltoztatása, mely törvények ellen az országgyűlésen még a horvát képviselők sem nyilatkoztak, nem lehet oly értekezlet tárgya, melynek hivatása eligazítani a Magyar- és Horvátország közti viszonyokat. Egyébiránt figyelmezteti őt a német birodalmi gyűlés határozatára, hogy augusztus első vasárnapján a német szövetség hatalmasságainak seregei feleskettessenek a német birodalom iránti hűségre. Appellált Jellacsics hazafiságára, adja elő országának valóságos vagy képzelt sérelmeit, ne tegye ki szűkebb hazáját a háború esélyeinek. (L. Pulszky Ferenc, Életem és korom II., 111. l. és köv.)

Érdekes, amit Jellacsics az osztrák csapatoknak a német birodalom iránti hűségre való megeskettetéséről mondott. Kijelentette, hogy a legközelebbi vasárnapot — ez volt augusztus első vasárnapja — mindenesetre megvárja, ámbár nem hiheti a sereg ily megesketését, nem tehet fel ily gyávaságot, de még egyszer ismételte, hogy nem lesz béke Magyar- és Horvátország közt, mig a hadügy és pénzügy nincs Bécsben központosítva. Batthyány felkelt és komolyan mondá: E szerint viszontlátásra a Drávánál! A Dunánál, felelt Jellacsics. Batthyány távozása után Jellacsics Pulszkyhoz fordult és érzékeny hangon mondta: Ön könnyen veheti a dolgokat, ha a magyar minisztérium megszünik, visszamegy jószágára, de én mindennel, ami vagyok, császáromnak tartozom, ő neveltetett, ez a ruha, mely rajtam van, az övé, bármi legyen a következése, kötelességem őt megmenteni.

Ezzel a szláv eszme nagy hőse egyszerre egy közönséges cs. k. tábornokká zsugorodott össze, ki fiatal korában rosz német verseket írt s most a reakciónak fülig eladósodott előharcosa volt.

Másnap mind Batthyány, mind Jellacsics megjelent a bécsi birodalmi gyűlés karzatán. Nevezetes ülés volt ez. A hadügyminiszter a vita közepette jelentette, hogy Radetzky Custozzánál fényes győzelmet aratott Carlo Alberto serege felett. Nagy hoch! hallatszott a csehek és konzervatívek padjairól.

Vasárnap az összes bécsi helyőrség, körülbelől 25.000 ember, az akadémiai légió és a nemzetőrség, összesen nyolcvan ezeren, kivonultak a glacisra, hol a tábori mise után a zászlók az oltár elé vitettek, ott mindegyikre rákötöttek egy szalagot a német birodalom színeivel, — fekete, piros, arany. Eskü helyett ily alakban fejezték ki a német birodalom iránti hódolatot, vagyis úgy, hogy a tábornokok osztrák érzelmein se essék valami flagrans sérelem, de a német birodalmi kormány rendeletének is elég legyen téve.

*

Radetzky győzelmei Somma Campagnánál (jul. 23.) és Custozzánál (jul. 25.) képezik azt a demarkacionális vonalat, melytől kezdve a kamarilla levetette az álarcot.

Itt kell megemlékeznünk a Kossuth ellen emelt egyik fő vádpontról, arról az eljárásról, melyet a magyar kormány Kossuth tanácsára az olasz hadjárat részére való segély kérdésében tanusított. Radetzky májusban kénytelen volt feladni Lombardiát s visszavonulni a várnégyszögbe. Maga az osztrák kormány már előbb alkotmányos különállást kontemplált a monarchia olasz tartományai számára egy főherceg kormányzása alatt, mivel e tartományok nem tartoztak a német szövetséghez és ennélfogva nem lettek volna bevonhatók a német birodalommal szoros kapcsolatba lépendő osztrák örökös tartományok állami keretébe s ezekkel csak a tiszta personalunió viszonyában állhattak volna. Soha senki sem gondolt arra, hogy ezek a tartományok az alkotmányossá váló örökös tartományok parlamentjében képviseltessenek.

Radetzky vereségei után az osztrák kormány, illetőleg az udvar már el volt szánva arra, hogy feladja Lombardiát oly alapon, hogy az Etsch-vonal a várnégyszöggel képezte volna a stratégiai határt. Ez ügyben egy diplomatát küldöttek Angliába azzal az ajánlattal, hogy Anglia vállalja el a közvetítést, de Palmerston erre nem volt hajlandó, mert ő Velencét is követelte. Ez okból junius 13-án, — tehát éppen azokban a napokban, mikor Batthyány Innsbruckban időzött, egy másik diplomatát küldöttek Milanóba az ottani ideiglenes kormány elnökéhez s közvetetlenül ajánlották fel Lombardiát,

csupán az államadósság egy részének elvállalását s a fentebb említett stratégiai határ megállapítását kötvén ki. Ugyanakkor Radetzkyt utasították, hogy ezen az alapon kösse meg a fegyverszünetet.

Ez volt az olasz ügy állása azokban a napokban, midőn a magyar kormány az olasz segély kérdésével foglalkozott. Magyarországtól 40.000 ujonc megszavazását kérték az olasz hadjárat részére. Ne feledjük, hogy ugyanakkor történt ez, mikor Magyarország déli részében a Bécsből felbujtott, fegyverrel, pénzzel és tisztekkel segített szerb lázadók vadállati kegyetlenséggel rabolták és ölték a magyar és német lakosságot és mikor a magyar kormány hiába könyörgött a magyar királynak, hogy hatalmas szavával csendesítse le a lázadókat, — ami talán kérés nélkül is kötelessége lett volna.

Julius 5-én foglalkozott a magyar minisztertanács az olasz segély kérdésével, tehát akkor, mikor Lombardia tényleg fel volt adva, Magyarország déli része pedig véres polgárháboru szinhelye volt. Ily körülmények közt még az is érthető lett volna, ha a magyar kormány kereken megtagadja az udvar kérését. De a magyar minisztertanács ezt nem tette, hanem elismerte Magyarországnak a pragmatica sanctióból folyó kötelezettségét, hogy ő felsége többi tartományait megvédeni tartozik, nem is tagadta meg a kért segélyt, hanem kijelentette, hogy mihelyt az országban a rend helyre lesz állítva, kész a rendes hadsereg azon részét, melyre itthon szükség nincs, ő felsége rendelkezésére bocsátani. Hozzá tette még a minisztertanács, hogy az adandó segítség nem az olasz nemzet elnyomására, hanem egy becsületes béke megkötésére lesz fordítandó, (tehát ugyanarra a célra, melynek elérésén e napokban maga az udvar is fáradozott.)

E tények keretébe beállítva egészen másképp fest az a minisztertanácsi határozat, mely az új képviselőház megalakulása után a válaszfelirati javaslatba felvétetett s a képviselőház által nagy többséggel elfogadtatott. Csupán a mintegy 40 tagból álló radikális töredék ellenezte, mert túlloyalisnak tartotta. E töredék ellen tartotta julius 21-kén Kossuth azt a híres beszédét, melyben azt mondotta: némuljon el a törpe minoritás!

Az olasz segély kérdésében hozott minisztertanácsi határozat formulázásába Batthyány miniszterelnök, Deák és a több miniszterek, maga a nádor is belenyugodtak. Meg is felelt az az adott politikai helyzetnek.

Egyenesen képtelenség egyes loyáliskodó magyar publicistáknak, névszerint Kovács Lajosnak — gróf Széchenyi egykori titkárának — az az állítása, hogy az olasz segély kérdésében követett magatartás

idézte fel a reakció támadását Magyarország ellen. Ezt magok az osztrák történetírók sem állítják. De hisz lehetetlenség is az, hogy a reakció támadását, mely tudvalevőleg március 21-én Jellacsics kinevezésével indult meg, előidézhette legyen a magyar kormánynak oly határozata, mely julius 5-én hozatott.

Kossuthnak a válaszfelirati vita alkalmával mondott felvilágosító beszédéből álljanak itt a következő sorok: „Azt nem akarjuk mondani, hogy az ausztriai kormány alatt az olasz tartományokból semmi se maradjon, hanem azt fogjuk mondani, hogy Ausztria asszekuráljon magának egy oly strategikus vonalat — legyen az Etsch folyó, vagy bármi egyéb határvonal, — mit a körülmények közt kívánatosnak fog tartani. Az ezen vonalon kívül eső résznek Ausztriától elszakadásába is beleegyezünk. Azon részre pedig, mely Ausztriával maradna, mindenesetre a legszabadabb instituciók garantiroztassanak."

Ezek a kijelentések tökéletesen megegyeznek az innsbrucki udvar akkori szándékaival s azokkal az utasításokkal, melyeket Radetzky tábornoknak küldött.

A magyar kormány nem tudhatta, hogy Radetzky a saját felelősségére megtagadja az engedelmességet az osztrák kormánynak. Nagy lelki küzdelem után határozta el erre magát a vitéz tábornok. Már be vott mártva a toll, — írja Radetzky hadsegéde — hogy aláírja a levelet, mely a fegyverszüneti ajánlatot tartalmazta. De utolsó percben elhatározta magát egy kérvény fogalmazására, melyben a császári parancs alól való felmentését kérte. E kérvényt Schwarzenberg Félix herceg, ki pár hónap múlva osztrák miniszterelnök lett, de ki juliusban még Radetzky seregében szolgált, vitte sietve Innsbruckba. A kérvény elintézését be sem várva, Radetzky megtámadta a szardiniaiakat és Somma Campagnánál (jul. 23.) és Custozzánál (jul. 25.) fényes győzelmet aratott. Nagy része volt e győzelemben a Radetzky seregében levő tizenkétezer magyar katona hősiességének. E magyar vérrel kivívott diadalok jelzik kezdetét a reakció nyilt hadjáratának a magyar nemzet ellen.

Radetzky győzelmeinek híre közvetlenül a Batthyány és Jellacsics közt Bécsben folytatott tárgyalások meghiusulta után érkezett meg. A magyar miniszterelnök már látta, hogy a fegyveres összeütközés a horvátokkal kikerülhetetlen, kisérletet tett tehát, hogy legalább a bécsi kormánnyal fenforgó vitás ügyek mielőbb rendeztessenek. Megbizásából Pulszky Ferenc, a király személye melletti magyar minisztérium államtitkárja elment Dobblhof osztrák belügyminiszterhez e kérdések elintézését sürgetni. Dobblhof azt felelte, hogy az osztrák minisztérium éppen most készít egy emlékiratot az uralkodóhoz, mely az egész magyar kérdést s a bécsi és magyar minisztérium

közti viszonyt felöleli. De ennek tartalmát Pulszkyval közölni vonakodtak. Eszterházy herceg miniszter erre személyesen fordult az osztrák miniszterekhez, hogy közöljék vele, mi van az emlékiratban. Pulszky Ferenc szerint Eszterházytól is megtagadták volna az emlékirat tartalmának közlését s ez indította volna Eszterházyt arra, hogy még aznap benyújtotta lemondását. Valószínűbb, hogy Eszterházy nem mondta meg államtitkárjának leköszönése valódi okát. Eszterházy nem azért köszönt le, hogy ez államirat tartalmát vele nem közölték, hanem azért, hogy közölték vele s ebből meggyőződött, hogy az összeütközés a dinasztiával most már kikerülhetetlen. Tehát ment és külföldre távozott.

Ez volt az a fentebb már említett híres „Staatsschrift", mely hihetetlen rabulisztikával igyekszik bebizonyítani, hogy az 1848-iki magyar törvények érvénytelenek. Még oly előkelő osztrák történetíró is, mint Springer, elismeri ez irat érvelésének tarthatatlanságát. Ezt az emlékiratot, egy ellen nem jegyzett királyi kézirat kiséretében, melyben az uralkodó azt mondja, hogy annak tartalmával ő is egyetért, még augusztusban elküldötték István nádornak, ki azt közölte az országgyűléssel. A nádor szeptember 19-én megsürgette az országgyűlés nyilatkozatát amaz „államirat" tárgyában. A képviselőház szept. 23-iki ülésében Deák Ferenc indítványára — ki szeptember 9-ike óta már nem volt miniszter — megokolt határozatot hozott, melyben annak tartalmát határozottan visszautasítja.

A magyar kormány és országgyűlés szinte határtalan türelmét mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy midőn augusztus végén ezzel a hirhedt osztrák államirattal már nyiltan hadat üzentek az országnak, még mindig további kisérleteket tett a békés kiegyenlítésre. Szeptember elején Batthyány és Deák felmentek Bécsbe, hogy megsürgessék a megszavazott törvények szentesítését. Napokig vártak, de az uralkodó elé nem is bocsáttattak. Ezalatt az országgyűlés, mint utolsó eszközt a béke fentartására, Pázmándy elnök vezetése alatt küldöttséget menesztett a királyhoz, melyet Ferdinánd szeptember 6-án fogadott. A küldöttség vezetője szép beszédben kérte a királyt, jöjjön Magyarországba és királyi hatalmának mérlegbevetésével mentse meg az országot a lázadóktól.

Ugyanezen a reggelen tette közzé a bécsi hivatalos lap a királynak szeptember 4-én kelt, Jellacsicshoz intézett kéziratát, melyben hűségét elismeri s a junius 10-én kelt manifesztumot (melyben Jellacsics állásától elmozdíttatott) visszavonja. A jó Ferdinánd trónján ülve fogadta az országgyűlés küldöttségét, látszott rajta, hogy fél. Felolvasott válasza megsemmisített minden reményt a békés kibontakozásra.

A magyar országgyűlés még ekkor sem elégelte meg a kalváriajárást. Még egy küldöttséget menesztett Bécsbe, most már a reichsrathoz, Deák vezetése alatt. Ezt a reichsrath tudvalevőleg maga elé sem bocsátotta. Decemberben következett végül a szomorú emlékű békeküldöttség Windischgrätzhez. Ennek gőgös válasza, hogy lázadókkal nem alkudozik, betetőzte a békülési politika kudarcát. A fikciók, önáltatások, könyörgések politikájának sikertelensége s az önvédelmi harc kikerülhetetlenségének bizonyossága, melyet a fentebb röviden elősorolt meddő kisérletek ma oly világossá tesznek előttünk, akkor a dolgok természete szerint csak fokról-fokra bontakozott ki a magyar államférfiak szemei előtt. Batthyány, Széchenyi, Deák és a többiek kétség és remény közt ingadoztak s Kossuthra, ki valamennyiöknél világosabban látta a helyzetet, a nála feltételezett forradalmi törekvések miatt neheztelték.

Batthyány még szeptemberben is, mikor Jellacsics már átkelt a Dráván, nem mondott le végleg arról a reményről, hogy ha Kossuth mellőzésével új minisztériumot alakít, esetleg még az utolsó órában sikerül elsímítani az ellentéteket a nemzet és az udvar között. Az utolsó percig mindent megmozgatott a kibékülés érdekében, de végre ő maga is kiábrándult reménykedéséből.

Az igazságos történelem, anélkül, hogy szemet hunyna Kossuth egyes tévedései előtt, a fődologban, abban ugyanis, hogy ő látta be legelőbb az önvédelmi harc kikerülhetetlenségét, kénytelen neki igazat adni. Tarthatatlan az a felfogás, hogy mivel ő előre látta, tehát ő idézte fel ezt a harcot. Kossuth erre soha sem törekedett, a kiegyezési kisérletek útjába akadályokat nem is gördített.

A minisztereknek tulajdonkép már májusban nagyon komolyan hozzá kellett volna fogni az önvédelmi harc előkészítéséhez — ami azonban különféle okokból kivihetetlen volt, — vagy le kellett volna köszönniök. Utóbbit azért nem tették, mert méltán attól tartottak, hogy visszalépésök esetében nem neveznek ki ujabb alkotmányos minisztériumot. Húzták-halasztották tehát a leköszönést szeptemberig, mikor a lojalitási fikciók fentartása lehetetlenné vált.

Kossuth julius 11-iki korszakot alkotó beszédével rálépett a cselekvés terére, megszavaztatott az önvédelem céljára 200.000 ujoncot és 42 millió forintot. Tulajdonképp e lépést már előbb meg kellett volna tenni, de hát nem lehetett, mert az új országgyűlés csak julius első napjaiban alakult meg. A julius 11-iki beszéd Kossuth pályájának második nagy ténye volt. A március 3-iki beszéddel megindított akció nélkül a 48-iki törvények soha sem létesültek volna. A julius 11-iki beszéddel megindított s a honvédség szervezése

körül egész erővel kifejtett fáradhatatlan tevékenysége nélkül Jellacsics kardcsapás nélkül bevonult volna Budapestre.

Batthyány arról volt meggyőződve, hogy Jellacsics könnyű szerrel meg fogja törni a szervezetlen magyar erőt. Így vélekedett Széchenyi is. Azért akarták minden áron kikerülni az összeütközést, mert arról voltak meggyőződve, hogy ez a nemzet dicstelen halálát fogja maga után vonni.

A nemzetnek ezredéves multja, férfias jelleme s egészséges életösztöne nem sugallhatott mást, mint bátor megkisértését az önvédelemnek. Ennek szervezésére szánta el magát Kossuth. Ez az ő legnagyobb érdeme, mely mellett hibái, tévedései mind eltörpülnek. Helyesen mondja Pulszky Ferenc, hogy ezért csak az vádolhatja őt, ki nem tartja tisztességesebbnek a halált a csatatéren, mint a megfulladást a mocsár sarában.

A szabadságharc győzelmes befejezését, különösen mikor a forradalmi mozgalmak egész Európában leverettek s a német egység ügye is zátonyra jutott, a mélyebben látó hazafiak már akkor sem remélték. A magyar seregeknek az 1849. tavaszán kivívott fényes győzelmei megmentették a magyar vitézség régi hírét, de nem biztosíthatták a végleges diadalt. Görgey májusban azt hitte, hogy sikerül kiküzdeni egy tisztességes kiegyezést. A Magyarországban működő osztrák seregekkel, melyeknek száma nem volt nagyobb a magyar seregekénél, ez utóbbiak győzelmesen mérkőztek meg. De Ausztriának még 150.000 emberből álló kitünő serege állott Olaszországban. Ha e haderőt onnét kivonta volna, vagy ha ott csupán a védelemre szorítkozik, valószinüleg győzött volna Magyarországon idegen segítség nélkül is. De ezt tenni nem akarta, mert Schwarzenberg herceg el volt határozva fel nem adni Ausztria olaszországi pozicióját. Szardinia leverése után az osztrák seregek tovább harcoltak Olaszországban, hogy megvédjék a pápa világi uralmát s a többi olasz államok abszolutizmusát. Gyűlöletes volt a szerep, melyet az osztrák sereg mint az olasz szabadság elnyomója Olaszországban játszott. Ez a gyűlöletes politika megtermette gyümölcseit 1859-ben és 1866-ban, az olasz pozició pedig végül mégis elveszett. Ausztria tehát elszánta magát az idegen segítség igénybe vételére. E tekintetben a porosz és orosz segítség közt választhatott. Nevetséges állítás, hogy az április 14-ki függetlenségi nyilatkozat hozta nyakunkra az orosz inváziót. Az április 14-ki nyilatkozat sok okból káros volt, egyebek közt azért is, mert a magyar sereg tisztikarának egy részére demoralizáló hatást gyakorolt. Nem érdemes fejtegetni e felesleges és haszontalan lépés káros voltát. De az orosz inváziót semmi esetre sem április 14-ke hozta a nyakunkra.

A berlini és szentpétervári udvarok együtt éreztek a Habsburgházzal a forradalom elleni harcban. IV. Frigyes Vilmos porosz király konzervatív minisztereinek tanácsát és saját érzelmeit követve kész lett volna katonai segélyt nyujtani Ausztriának Magyarország leveretéséhez, de nem ingyen. A segítség feltétele az lett volna, hogy Ausztria egyezzék bele egy északnémet szövetség alakításába porosz vezetés alatt s a német birodalomban a porosz katonai hegemónia megalapításába. (L. Gerlachnak, a porosz király főhadsegédének emlékiratait II. k. 61. l.) Ebbe azonban Ausztria nem volt hajlandó beleegyezni, mert szorult helyzetében is szívósan ragaszkodott Németországban való vezető állásának megtartásához. Schwarzenberg sem az olasz, sem a német poziciót nem volt hajlandó feladni. Ez volt és ez maradt Ausztria politikája 1866-ig.

Azért az orosz segítséget választotta, melyért Miklós cár semmi viszontszolgálatot nem kötött ki magának. Miklós cár már 1833-ban ünnepélyes fogadalmat tett Ferenc császárnak, hogy utódját cserben nem hagyja soha. Mikor Windischgrätz herceg egy ízben jelen volt az orosz hadgyakorlatoknál, Miklós cár e szavakkal mutatta be neki csapatait: „Látja ön, ez az önök tartalékserege."

Az önvédelmi harc tehát csak a magyar nemzet leveretésével végződhetett. Midőn Kossuth Európa segítségében bizakodni meg nem szünt, ezzel az európai viszonyok megìtélésében való tévedésének adta bizonyítékát. De ha optimizmus volt is a magyar önvédelmi harc szervezőjének ez a hite a végleges diadal lehetőségében, ez mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy a nemzet idő előtt el ne csüggedjen s hogy megmenthető legyen az, ami megmenthető volt: a nemzet becsülete.

A nemzet fátuma volt, hogy azt a férfiút, aki a nemzet önvédelmi harcát megindította, aki a honvédsereg anyagát s a hadviselés anyagi eszközeit előteremtette, legyőzhetetlen bizalmatlanság választotta el attól a férfiútól, ki ezt a sereget fegyelmezte, harcképessé tette és a szabadságharc második stádiumában, akkor, mikor a magyar szabadságharcot már egész Európa végvonaglásban levőnek tartotta, dicsőséges diadalokra vezette. Kossuth végzetes tévedése volt, hogy csakhamar a szabadságharc kezdetén fel nem ismerte, hogy e harcnak mondhatni predesztinált fővezére nem lehetett más, mint Görgey Artur.

E két férfiúnak egész a gyűlöletig menő áthidalhatatlan kölcsönös bizalmatlansága gátolta meg a nemzetet abban, hogy a szabadságharcban kifejtse az ellentállási erőnek azt a maximumát, melyre képes lett volna.

De az elkövetett hibák és végzetszerű tévedések ellenére is

sikerült a magyar nemzetnek megmutatni félelmetes erejét. A rettenetes túlerő ellenében bekövetkezett, ami kimaradhatatlan volt: a szent ügy legyőzetett. De meg lett mentve az, ami megmenthető volt: a nemzet becsülete.

A romokból fenmaradt számunkra a nemzetek megbecsülése s ami ennél nem kevesebbet ér, a nemzet önbecsülése. Ez az eredmény megérte azokat az áldozatokat, amelyekbe a ránk kényszerített önvédelmi harc került.

Egy dicstelenül elbukott, gyáván behódolt nemzettel szóba sem állott volna a hatalom. A bátran és férfiasan megvívott önvédelmi harcnak köszönhettük, hogy a történelem felettünk napirendre nem tért s hogy oly faktornak ismertek és ismernek el bennünket, melylyel számolni kell. A csatákban elhullott honvédek s a nemes vértanuk nem hiába áldozták fel életüket a hazáért. Az ő kiontott vérük termékenyítette meg a jövő számára a talajt s e talajból új élet, új erő, új szabadság sarjadozott ki egy következő nemzedék számára. A szabadságharc csatáiban elesett honvédek szellemalakjai, mint Attila és Aëtius catalauni csatája után az elesett hősök árnyai Kaulbach híres festményén, ott harcoltak az élőkkel együtt a nemzet jogaiért, midőn e jogok revindikációjának napja elérkezett.

IV.

A világosi katasztrófa után következett rémuralom napjaiban a kétségbeesés kábultsága fogta el a lelkeket. Az emberek hallgattak s a nagy némaság közepette még az osztrák kaszamáták rabjainak lánc-csörgése sem hallatszott ki a vastag falak mögül. Ami kevés szó elhangzott, az is inkább a reménytelenség dadogása volt.

Br. Kemény Zsigmond, az országgyűlési ú. n. békepárt egyik vezető tagja, szólalt meg 1850-ben először. „Forradalom után" című munkáját szinte elképedve olvassa a mai magyar. Szemeinket dörzsöljük, mikor látjuk, hogy a jeles publicista „a katonai kormány (a Haynau-kormány) eréllyel párosult bölcsességét" emlegeti. E munka nagy részét annak a bizonyítgatása foglalja el, hogy a magyar nem alattomos, nem orgyilkos, nem összeesküvő. Szóval, jó gyerekek vagyunk mi, méltók a bölcs katonai kormány kíméletére. Az 1848-ki képviselőházat is jámbornak festi, mely megelégedett volna a csekély adagokban nyújtott fokozatos reformokkal, közjogi vívmányokra pedig nem is gondolt.

Br. Kemény Zsigmond munkája az első nevezetes nyilatkozat, mely Kossuthot megteszi országos bűnbaknak, ki minden bajnak oka, „maga a tagadás szelleme, kit nem foghat be, nem fékezhet oly keskeny korlát, melyet pártnak nevezünk."

„Forradalmunk kitörései — úgymond Kemény egy helyütt — nem valának elég erősek annyi szemetet fektetni a régi viszonyok szétdult terére, hogy a szocializmus buján tenyészhessék." De — tovább fűzve gondolatait — arra a következtetésre jut, hogy Kossuth szocialistának is felcsapott volna, ha a nép ezt követelte volna. Azonban nem követelte. Kossuth tehát elitélendő nemcsak azon hibái miatt, melyeket elkövetett, hanem azok miatt is, melyeket elkövethetett volna.

Hogy mily kevéssé volt tárgyilagos azokban a szomorú napokban még egy br. Kemény Zsigmond gondolkozása is, egyebek közt az is mutatja, hogy a lángeszű német nemzetgazdát, List Frigyest, a német vámegylet szellemi megalkotóját, — ki Kossuthtal a védegy-

leti mozgalmat megelőzőleg érintkezett s kinek eszméi e mozgalomhoz a lökést megadták — nem átallja „német kalandornak“ nevezni.

Kemény a dualizmust a monarchia számára lehetetlen alakulásnak nyilvánítja. Szerinte ebből gyors ütemben a föderalizmusnak kellett volna kifejlődnie, mely nem szorítkozhatott volna az örökös tartományokra. Kemény, mikor e nevezetes munkáját írta, még hitt az osztrák márciusi oktroyált alkotmány fenmaradásában és végkonkluziója az, hogy a magyar nemzet vegyen részt a monarchia alkotmányos életében (vagyis menjen be a centrális parlamentbe, ha ez megnyílik).

Hasonló szellem lengi át br. Eötvösnek szintén 1850-ben megjelent munkáját: „Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich“. Eötvös felismeri a nemzetiségek egyenjogusítását hirdető osztrák jelszónak gyakorlati kivihetetlenségét, de a központosítást mint vezérelvet elismeri. „Ausztriának — úgymond — mint összállamnak, erős központi hatalomra van szüksége, tehát oly erők kellenek neki, melyekkel ez fentartható.“ A puszta szövetséget Ausztria és Magyarország közt — azaz a dualizmust — elégségesnek nem tartja. Ajánlja, hogy a magyarok vegyenek részt a márciusi oktroyált alkotmány központi parlamentjében.

Különösen hangzanak az effélék a mai magyar ember füleinek. Enyhítő körülményül azonban meg kell említeni, hogy akkor sok jó magyar hazafi méltán tartott attól, hogy ha a magyarság nem lép be a központi parlamentbe, ez Magyarország és a magyar faj minden befolyásának kiküszöbölését vonná maga után. Az ország nemzetiséglakta vidékei, sőt még a vegyesajkú kerületek is okvetlenül választanának képviselőket a bécsi reichstagba. A márciusi alkotmány direkt választásokat írt elő s felülrá a választások egy túlnyomólag idegen hivatalnoki kar vezetése mellett mentek volna végbe. Ezek a megfontolások bírtak sokakat arra a nézetre, hogy jobb a központi parlamentbe bemenni, mint be nem menni.

E felfogások keretében szemlélve, Deák Ferenc eljárása, ki Kehidán hallgatott, csakugyan a legbölcsebbnek tünik fel.

A magyarokra nézve nagy megkönnyebbülés volt, mikor 1851 végén a márciusi alkotmányt — mielőtt még életbe lépett volna — a Schwarzenberg-kormány egyszerűen megszüntette. A meztelen autokrácia kevésbé volt veszélyes Magyarországra, mint az alkotmányosság mezében fellépő centralizáció lett volna.

Ha már a szabadelvű magyarok magatartása is ily siralmas képet nyújtott, mit mondjunk a konzervativ csoport szerepléséről? Ezek az urak 1848 végén abban a biztos reményben sorakoztak a Budapestre bevonult Windischgrätz herceg körül, hogy az önvédelmi

harc leveretése után — amit akkor közvetetlen küszöbön levőnek gondoltak — őket fogják megbízni az ország kormányzásával. Az 1849 márciusban váratlanul megjelent osztrák oktroyált alkotmány, mely Magyarországot egyszerűen bekebelezte Ausztriába, megdöbbentette ugyan őket, de még ez sem gátolta, hogy emlékiratokat terjesszenek a Schwarzenberg-kormány elé. Ez emlékiratok szerzője gr. Dessewffy Emil volt. Ezek egyikében, mely Bach miniszter hagyatékában találtatott, ilyen tanácsokat találunk: „Ausztria Oroszországgal szövetségben kell, hogy az európai forradalom magyar szárnyát leverje, összemorzsolja, a szeparatizmust tartósan megfékezze, ha mint nagyhatalom, általában mint állam fenn akar állani. A győzelem kiküzdése után Magyarország és Erdély az uralkodó teljhatalma, a katonai uralom segítségével, a legdrasztikusabb eszközök alkalmazásával kormányzandók mindaddig, míg a forradalmi sereg maradványai teljes tehetetlenségre devalválva, az anarchikus elemek megbüntetve, a dinasztia-ellenesek megfékezve, a hatalom iránti engedelmesség helyreállítva nem lesznek. Egyidejüleg a királyi hatalom önkényes hatása alatt az ország anyagi erőit fejleszteni kellene s ezen állapotnak addig kell tartani, míg ezen országokban felébred és általánossá lesz az a kivánság, hogy Össz-Ausztria alkotmányos mechanizmusába felvétessenek és megérlelődik az az elhatározás, hogy egy előbbi különállás minden emlékéről egyszer s mindenkorra lemondanak". (L. a Bach miniszter hagyatékában talált emlékirat bővebb tartalmát Friedjung, Oesterreich von 1848 bis 1860. I. 371. s köv.)

Egy másik konzervativ államférfi, gr. Széchen Antal röpiratot írt ily cím alatt: „Politische Fragen in der Gegenwart". Ebben azt mondja, hogy „a forradalom leverése a polgárosodás diadala a barbárság felett".

Később a konzervativ magyar politikusok nézetei tetemes változáson mentek át.

Windischgrätz herceg még a feudális uralom zászlaja alatt kontemplálta a reakció uralmának szervezését s kész lett volna Magyarországon is megtűrni egy bizonyos arisztokrata uralmat, de a 47-es állapotnál is sokkal szűkebb autonomiával. De az öreg herceg, ki soha sem volt mélyre látó politikus, maga is csalódott az új Ausztria természetében s csakhamar félre tolatott. A magyar konzervativek csalódása egyenesen szánalmas rövidlátásra mutat. A reakció új Ausztriájában hiányzott minden jobb értelemben vett u. n. konzervativ vonás. Ez az államalakulás a magyar alkotmány elkobzása és az osztrák tartományok alkotmányos mozgalmainak megfékezése után ellenállhatatlan erővel ragadtatott a centralisztikus autokrácia felé, melyből bizonyos demagóg vonás sem hiányzott.

Schwarzenberg herceg miniszterelnök, e kor vezető osztrák politikusa, tiszta vérű abszolutista volt kezdettől fogva és a márciusi alkotmányt is csak a még el nem dűlt német kérdésre s a német közvéleményre való tekintetből tartogatta (de csak az asztalfiókjában), amit könnyen tehetett a Magyarországban és Ausztria nagyobb városaiban uralkodó ostromállapot mellett.

A magyar konzervativek minden áldozatra készen ajánlották fel magukat Bécsnek. Megelégedtek volna a 47-es u. n. alkotmányos állapotnak oly férfiatlanított maradványával, melyből hiányzott volna az országgyűlés adó- és ujoncmegszavazási joga és hiányzott volna a megyei autonomia, tehát hiányzott volna minden, ami benne valamit ért. De még így sem kellettek. A diadalmas reakció egészen másfelé célzott, mint ők képzelték. Bécsben örültek, hogy itt az alkalom megszabadulni a 48 előtti szerény magyar alkotmányosságtól is. A magyar konzervativek arra számítottak, hogy Haynau mellé kormánybiztosnak az erélyességéről híres Jósika Samu bárót fogják kinevezni, hisz nagy érdemei voltak, ő indítványozta Jellacsics kinevezését horvát bánná, felülrá a vele sok tekintetben szellemrokon Schwarzenbergnek személyes barátja volt. De nem így történt. A hatalmon levő tényezőknek az alkotmányosság puszta hüvelye is ellenszenves volt s nem kívánták magukat a magyar konzervativek által cselekvésök teljes szabadságában korlátoztatni. Wirknernek, ki az ismét szerepre vágyó, de az új hatalmasok által lenézett Metternich herceg embere volt, Schwarzenberg herceg egy ízben ezt mondá: Was ist denn die ungarische Nation! der ungarische Adel! „Diese sind und waren immer Rebellen, die man vernichten, für immer unschädlich machen muss". (Mi ez a magyar nemzet, ez a magyar nemesség! Lázadók s mindig is azok voltak, kiket meg kell semmisíteni, örökre ártalmatlanná kell tenni.)

*

A konzervativek tehát legkevésbé voltak jogosítva szemére vetni Kossuthnak, hogy politikája fiktiv elemekkel van szaturálva. Az övék egészen ilyenekből állott. Készek lettek volna feláldozni mindent egy nyomorult árért s ezt a nyomorult árt sem érhették el. Kossuth többet vélt elérhetőnek, mint ami a nemzet erejével az adott politikai konstellációban elérhető volt. S abban a mértékben, amelyben ez a konstelláció fokról-fokra Magyarország hátrányára alakúlt, — a magyar önvédelmi erőnek nem várt kifejlődése ellenére is, — egyre több fantasztikus elemet vegyített politikájába. Ez volt az ő eredendő bűne. Számításaiban egyik fix pont volt az általa biztos faktornak tekintett német-egységi alakulás, melynek tudvalevőleg korollariuma leendett a magyar különállás a perszonálunió alapján. Ez a tévedése még leginkább megbocsátható, hisz a frankfurti parlamentben egybe-

gyült nagytudományú német politikusok százai szintén ebben az illuzióban leledzettek, jóllehet a számba veendő hatalmi tényezők mellett a frankfurti alakulás már eredetileg az volt, aminek később Bismarck nevezte: circuli quadratura.

De Kossuth, mikor szorulni kezdett a kapca, még ennél fantasztikusabb tényezőkben is hitt. Bizott a külállamok intervenciójában, segélyt várt a francia respublikától, sőt még Angliától is. Hitt az Európához intézett bombasztikus proklamáció hatásában.

Az orosz intervenció kezdete után gr. Andrássy Gyulát azzal a számítással küldötte Konstantinápolyba, hogy rábírja Abdul Medsid szultánt, hogy üzenjen hadat Oroszországnak. Útközben Andrássy csak úgy mellesleg szövetséget próbált meg Szerbiával s majdhogy készpénznek nem vette a ravasz Garasanin szép szavait. Andrássynak mentségére szolgál, hogy akkor huszonhét éves volt. Kossuth a kormányzó ily mentségre nem hivatkozhatik. Őt más mértékkel méri a történelem ítélőszéke.

Mindezek a számítgatások mint szappanbuborékok pattantak szét. A menekülő Kossuth bajtársaival együtt — ezek most valódi „bajtársak“ voltak — hosszú ideig Widdinben ült. Hosszú diplomáciai huzavona folyt egyfelől Ausztria és Oroszország, másfelől Törökország és Anglia közt arról, hogy kiszolgáltassanak-e a menekültek Ausztriának (azaz a hóhérnak). Ezalatt Kossuth kiábrándulhatott volna s bőven folytathatta volna e lélektani műveletet Kiutahiában. De nem ábrándult ki. Hogy pedig Kossuth, kinek már otthon erős hajlama volt a politikai romantikára, az anyaföldtől való elszakadása után, mint valami megfordított Antaeus, gyarapodhatott legyen az illuziómentes gondolkodás erejében: az ellenkezett volna az emigránsoknak mindig és mindenütt tapasztalt pszichológiájával, mert ehhez hozzátartozik a fiktiv tényezőkhöz való makacs ragaszkodás.

Ennek az irányzatnak növekedésére mutatott s Kossuth igazságosságának szomorú aberrációja volt Widdinből keltezett irata, melyben Görgeyt árulónak s a magyar szabadságharc leveretése okozójának tünteti fel. Görgeynek voltak hibái. Ilyen volt első fontosabb politikai emanációja is, a váci proklamáció. De az árulás rettenetes vádja felett már napirendre tért minden elfogulatlan ember. A magyar közvélemény abnormis állapotával magyarázható néppszichológiai tünet, hogy ha Európa nem is, de a magyar nép zöme akkor és még soká hitelt adott ennek a vádnak.

Kossuthnak és társainak élete abban az időben komoly veszélyben forgott. Stürmer osztrák nagykövet nagy erőszakossággal sürgette a menekültek kiadását. Abdul Medsid szultán becsületes és emelkedett felfogása a vendégjogról, melyet a mohamedánok nagy

becsben tartanak, aligha lett volna képes megmenteni a magyar bujdosókat, mert a török államtanács — a díván — heves vita után a kiadatás mellett döntött. A szultán nem akarta megszegni már megadott igéretét, de kérdés, nem lett volna-e végre is kénytelen engedni Ausztria és Oroszország egyesült pressziójának, ha Sír Strafford Canning, Nagybritannia konstantinápolyi nagykövete a menekültek érdekében fel nem lép. Így is, Andrássy minden ügyes buzgólkodása mellett is, már-már rosszra fordult a menekültek ügye s a szorongatott szultán már nem talált más mentő eszközt, mint azt a tanácsot, hogy a menekültek térjenek át az izlamra. Így, mint alattvalóit megvédheti őket. Ezt a tanácsot csak Bem tábornok fogadta meg, abban a hitben, hogy az ő — az oroszok előtt gyűlölt — személyének távozása könnyíteni fog bajtársainak helyzetén. Maga Kossuth kereken kijelentette, hogy a mohamedán vallásra nem tér át. „Halál és becstelenség közt nem lehet sem kétes, sem nehéz a választás" — írta Lord Palmerstonnak, kinek a saját és társai szerencsétlen sorsát melegen ajánlotta védelmébe. A menekültek sorsa elsőrendű diplomáciai kérdéssé vált. Miklós cár háborúval való fenyegetődzése is inkább használt, mint ártott a menekülteknek, mert Nagybritanniára nézve becsületkérdéssé tette, hogy cserbe ne hagyja őket. Ha kitűnt volna, hogy Anglia ellenére az orosz cár diktál Konstantinápolyban, ez nagyon ártott volna a brit presztigenek a keleti népek szemében. Ausztria dühét is lohasztotta az a tapasztalás, hogy az októberi tömeges kivégzések egész Európában felháborodást keltettek. Ez a felháborodás még 1850-ben is oly erős volt, hogy Haynaut a híres Perkins-féle sörgyár munkásai eldöngették s kidobták az utcára. Ott pedig a tömeg rárontott a nővesszőztetőre, letépte ruháit s rugta, verte s bizonyára agyonveri, ha a rendőrség meg nem menti. A diplomatikus körökben ez eset folytán keletkezett műfelháborodásra Palmerston keserű gúnnyal azt felelte, hogy forduljon Haynau az esküdtszékhez orvoslásért, a kormánynak ehhez az esethez semmi köze.

Még a menekültek ügyében folyt hosszas diplomáciai tárgyalások befejezése előtt megtörtént Kossuthnak és társainak belebbezése a frigiai Kiutahiába. Sumlában csatlakozott hozzájuk Kossuth neje, ki Szerbián át Garasanin támogatásával menekült. Kossuth gyermekeit csak 1850-ben küldték utána angol közvetítéssel nagynénjük Ruttkayné társaságában. Elvégre fogva állandóan nem tarthatták őket, hogy pedig a rebellis gyermekeit az osztrák kormány neveltesse, ez mégis kissé különös lett volna.

Kiutahiában Kossuth és bajtársai a szultán „vendégei", de valóságban foglyok voltak. Keservesen panaszkodik Kossuth gr. Teleki

Lászlóhoz írt (1850. ápr. 18.) levelében, hogy Kiutahia egy zordon klímájú hely, távol minden civilizációtól. „Ördögi gondolat volt — úgymond — minket ide küldeni.“ Panaszkodik, hogy Kiutahiában léte praktice nem egyéb, mint „tömlöc.“

Hosszú kiutahiai tartózkodása alatt is folyton abban a meddő tépelődésben töltötte idejét, hogyan lehetne kedvező fordulatot adni a magyar ügynek. Telekihez írott leveléhez hosszú levelet, formális emlékiratot mellékelt Palmerston lordhoz azzal a kéréssel, hogy azt — kellő kapacitáció kiséretében — vagy maga Teleki nyújtsa át a lordnak, vagy Pulszkyval nyújtassa át. Ebben a levélben — s ez nagyon jellemzi azokat az illuziókat, melyekben magát számkivetésében ringatta — hosszú fejtegetésekbe bocsátkozott az európai egyensúly követelményeiről. Nem gondolta meg, hogy Anglia politikai rendszerének egyik szegletköve egy erős Ausztria fentartása s hogy e tekintetben wighek és toriek közt semmi különbség nincs. Kossuth azt a tanácsot adja Palmerstonnak, hogy Ausztriával nem gondolva, adjon dolgot az orosznak a török által, hogy Ausztriát ne segíthesse. — „Mi — úgymond — végzünk Ausztriával, nem kell segítség mellettünk, csak ne legyen ellenünk s ha majd győzelmünk fait accompli lesz: akkor ismerjék el státus-egzisztenciánkat, elénkbe szabandó európai érdekű feltételek alatt s akkor a magyar, lengyel, oláh, szerb, horvát konföderáció, mindenik megtartva függetlenségét, képezendi Európának az egyedül biztos, egyedül racionális védfalát az orosz ellen.“ (Íme a fantasztikus dunai konföderáció első körvonalai. Ennek tervezetét Kossuth még Kiutahiában dolgozta ki.)

Jellemzi Kossuth ez időben való gondolkozását egyik levelében jelzett amaz óhajtása, hogy ha Kiutahiából szabadulhatna, óhajtaná közelében a bajtársak közül a hűség és katonai bravur tipusait: Asztalost, Bethlen Gergelyt, Vettert. Folytonosan egy felszabadító háború gondolatát forgatta agyában: „Azon esetre, — írja Pulszkynak 1850. november 8. — melyet Istentől várok, magam ugyan ki nem adom a sereget a kezemből. A tábor lesz lakásom, ágyúdörgés zeném, a harcmező templomom, készülök is rá, kanállal eszem a hadtudományt“.

Első gondja Kossuthnak természetesen a Kiutahiából való szabadulás volt. Hisz azt ő is belátta, hogy e nélkül nem lehet semmit kezdeni, de egyénileg is szenvedett ebben a keserves számüzetésben. A török magának akarta fentartani annak meghatározását, hogy az internálás meddig tartson. Ausztria 15, majd 10, végre 5 évet kívánt. A porta egy évet ajánlott. Hosszas huzavona után Ausztria belenyugodott, hogy a szultán határozza meg az internálás időtartamát. Ezzel szemben a szultán lovagiasan megígérte, hogy annak idején meg fogja kérdezni Ausztria véleményét.

Rosszul állt tehát a szabadulás kérdése. Kossuth azt írta Telekinek, hogyha Ausztriától kérdik meg, pacifikálva van-e már Magyarország, ez mindig nemmel felelend s bizonyítványul időközönként mindig felakasztat egy-két embert, hogy elmondhassa, hogy Magyarországon még mindig annyira forrongnak az elemek, hogy vérző szívvel!!! még mindig akasztaniok kell. Szomorú pesszimizmus nyilvánul e sorokban. Kossuth már-már attól tartott, hogy azon a szomorú helyen fogja befejezni életét. Kossuth óhajtását fejezte ki, hogy talán megnyerhető lesz a hatalmas Cobden, a magyar ügy nemes barátja arra, hogy interpellálja Palmerstont a parlamentben a magyar internáltak érdekében.

Kossuth ügynöke Henningsen Kiutahiából Londonba ment s ott elmondta, hogy Kossuth valóságban fogoly. Gr. Batthyány Kázmér szabadabban mozgott. Egyébiránt a bujdosók közt egyenetlenség uralkodik. Batthyány Kázmér kerüli Kossuthot. Perczel szintén. Henningsen világosan megmondta a Londonban lakó Pulszkynak s az ott levő többi menekülteknek, hogy azok után, amiket Konstantinápolyban tapasztalt, nincs remény, hogy Kossuth több esztendő lefolyta előtt szabadulhasson. Utalt azonban arra, hogy a felvigyázat szigorúsága újabban kissé enyhült. Így megengedték Kossuthnak, hogy a váron kívül kertet és villát béreljen, hol egész napokat felvigyázat nélkül tölt. Megszöktetése tehát nem lehetetlen. A londoni magyar és más nemzetbeli menekültek tehát elhatározták Kossuth megszöktetését s ezt Henningsen magára vállalta. Braniczky, lord Dudley Stuart, Zähnsdorf és mások jelentékeny összeget adtak össze e célra. A nem magyar londoni menekültek azért óhajtották élénken Kossuth megszabadulását, mert tudomásuk volt róla, hogy Napoleon Lajos államcsínyre készül s ez, mint ők remélték, nagyszabású forradalmi mozgalomra adandott alkalmat. Mazzini s a forradalmi párt Londonban élő fejei óhajtották, hogy e remélt forradalmi mozgalomban Magyarország is részt vegyen, amihez nélkülözhetetlen lett volna Kossuth közreműködése.

Henningsen elutazott Ázsiába. Minden elő volt készítve a szöktetésre. Ki volt bérelve egy görög hajó, mely Szmirnában várta volna Kossuthot, Kiutahiától idáig pedig az egész vonalon állomásonként lovak voltak felállítva. Ekkor nevezetes fordulat állott be. Híre jött, hogy Foot, Missisippi állam szenátora indítványt tett a washingtoni szenátusban, hogy az Egyesült Államok kormánya hívja meg Kossuthot és száműzött társait Amerikába vendégül s küldjön értök hadihajót, mely a szultán engedelmével a menekülteket Amerikába hozza. A szenátus egyhangúlag elfogadta ezt az indítványt. Ez az eszme tetszésre talált Ausztriában és Franciaországban. Örültek, hogy az

amerikai út legalább hat hónapra eltávolítja a veszedelmes izgatót Európa közeléből s számították arra is, hogy Kossuth Amerikában hamar lejárja magát.

Soká tartott, míg a meghivás formaszerint megtörtént, a szultán engedelme megadatott s a hajó az ázsiai partokhoz érkezett. Végre eljött a várva-várt szabadulás ideje 1851. szeptemberben. A belebbezettek mind eltávoztak Kiutahiából. Batthyány Kázmér feleségével Párisba, Mészáros volt hadügyminiszter a menekültek egy részével Londonon át Amerikába, Perczel ugyancsak Londonon át Jersey szigetére ment. Az amerikai hadihajó Kossuthtal, családjával és több menekülttel legelébb a speziai öbölben vetett horgonyt. Az olasz nép a hegycsúcsokon gyújtott örömtüzekkel ünnepelte a szabadsághőst. Marseilleben a hatóság nem engedte meg a partraszállást s minden közlekedést a hajóval megtiltott. Egy munkás a tengerbe ugrott s oda úszott a hajóhoz, hogy Kossuthtal kezet szoríthasson. Midőn Kossuth e felett csudálkozását fejezte ki, az egyszerű munkás így felelt: semmi sem lehetetlen annak, aki akar. E klasszikus mondás nagyon megtetszett Kossuthnak s később sokszor ismételte. Kossuth szerette volna a rövidebb és kényelmesebb szárazföldi utat Franciaországon keresztül, de a francia kormány ezt nem engedte meg neki. A közelgő államcsiny kormánya a forradalmár Kossuthot kellemetlen vendégnek tekintette.

Gibraltáron át érkeztek tehát Southamptonba, hol tömérdek nép várta Kossuthot. Ott voltak a londoni nagy lapok tudósítói, ott lord Dudley Stuart Palmerston levelével, ki falusi kastélyába hívta meg Kossuthot. Ebben úgy látszik egy kis politika is volt, az ugyanis, hogy Kossuth elvonassék a nyilvános ünnepeltetéstől és beszédek tartásától. Kossuth udvariasan megköszönte a meghívást, de nem fogadta el, mivel, mint írta, neki politikai céljai is vannak Angliában és szólni fog a néphez. De ha ezek után majd ő lordsága még mindig óhajtandja látni, köszönettel fogadja a meghívást. Palmerston azonban, úgy látszik, nem óhajtotta megismételni meghívását s Kossuth sem érezte annak szükségét, hogy Anglia miniszterelnökének megköszönje azt, amit az Ausztriának való kiadatása meggátlása érdekében tett. Kossuth ugyanis keveselte azt, amit ebben az ügyben Palmerston tett s általában lanyhának tartotta Anglia magatartását a magyar ügygyel szemben s panaszkodott is emiatt.

Londonból jött kérelemre szándékosan késleltették Kossuthot Southamptonban, hogy Londonban legyen idejök készülni ünnepélyes fogadására. Southamptonban bankettet rendeztek tiszteletére, melyen Cobden is jelen volt s poharat emelve Kossuthra, felkérte őt, világosítsa fel a jelenlevőket Magyarország viszonyáról Ausztriá-

hoz. Kossuth kétórás beszédben felelt meg ennek az óhajtásnak. Cobden és a többiek bámulattal nyilatkoztak e beszédről s egy vonalra helyezték azt Sir Robert Peel beszédeivel. A londoni nagy lapok másnap mind közölték ezt a beszédet.

Kossuthot Londonban is ünnepélyesen fogadták s vitték egyenesen a Guildehallba, hol nagy beszédet tartott. A polgárság nevében adresszt nyujtottak át neki száz guinea értékű aranytokban. Hosszavége nem volt az üdvözlő küldöttségeknek. Birminghamba és Manchesterbe is meghívták s ott és másutt is nagy beszédeket tartott. Az angolok bámulták Shakespeare-re emlékeztető remek angolságát, de méginkább azt, hogy ámbátor beszédeinek témája mindíg ugyanaz volt, soha sem ismételte magát.

Végre nem lehetett már tovább halasztani az amerikai útat. Jóllehet Mazzini s a forradalmi párt többi kiválóságai nagyon marasztották Kossuthot, hogy Európában legyen, mikor a közelinek hitt államcsiny s ezzel kapcsolatban a nagy forradalmi erupció bekövetkezik, mégis 1851 október havában elutazott Amerikába. (Az államcsiny csakugyan bekövetkezett december 2-án, de a nagy forradalmi kitörés elmaradt. Ez a hír New-Yorkban érte Kossuthot.)

Hosszú volna leírni Kossuthnak amerkai körútját. Mikor tizenhárom napi tengeri út után kísérőivel — kik között Pulszky Ferenc is volt — New-Yorkba megérkezett, száz ágyúlövéssel fogadták. Az amerikai körút nagy része diadalmenethez hasonlított. New-Yorkból Washingtonba ment, onnan tovább Annapolis, Harrysbury, Pittsburg, Cleveland, Columbus, Cincinnati, Louisville, Saint-Louis, New-Orleans voltak a nevezetesebb állomások. Nagy számú beszédeiben amerikai barátainak figyelmeztetése folytán tapintatosan mellőzte a rabszolgakérdést, mert ebben a kérdésben már akkor szenvedélyes ellentétek uralkodtak a pártok közt. A kilenc évvel később kitört secessiós háború már akkor előre vetette árnyékát s nem lett volna tanácsos ezt a kérdést bolygatni.

Kossuth körútjának fénypontja volt Washingtonban való fogadtatása. Meghívták (1852 január 7.) a kongresszus ülésébe, — oly megtiszteltetés, aminőben csak Lafayette, az amerikai szabadságharc francia hőse, részesült. Az üdvözlések után, melyekre Kossuth talpraesett rövid beszéddel felelt, a számára előkészített ülőhelyre vezették, azután felfüggesztették az ülést s megkezdődött a bemutatkozások végtelen sora. Mindenki, még a karzaton ülő nők közül is sokan, óhajtott szót váltani s kezet szorítani a magyar szabadsághőssel.

Este a törvényhozás nagy bankettet adott Kossuth tiszteletére. A szenátus elnöke, King, köszöntötte fel az illusztris vendéget s dicsőítette felköszöntőjében a magyar nemzet hősiességét. Ez is

mutatja, hogy az 1849. évi tavaszi hadjáratban kivívott győzelmek óriási erkölcsi sikert jelentenek a magyar nemzetre nézve. King után Kossuth emelkedett szólásra. Nemcsak Angliában és Amerikában, hanem talán egész életében tartott beszédei közt, jóformán ez a beszéde leggazdagabb ragyogó szónoki szépségekben. Mutatóul hadd álljanak itt belőle a kezdő mondatok:

„Uram, mint Kyneas az epiróta a római szenátorok között, kik öntudatos fenségük egy szavával seregeket akasztottak meg kevély haladásukban, úgy én is bámulva és tisztelettel állok köztetek, törvényhozói az új Capitóliumnak. A régi Capitólium támfalai állanak még Rómában, de szelleme eltávozott s átjött a tietekbe, megtisztulva a szabadság levegőjében. A régi fennáll, mint siralmas emléke az emberi nagyság mulandóságának, a tietek mint az örök igazság szentélye. — — A réginek láttára rettegtek a nemzetek. Az emberiség, ha a tieteket szemléli, remélni kezd. A régibe a legyőzött megláncolt kezekkel vitetett be, hogy térdepeljen le a győzelmes hódító lábainál, a tietekbe a bevezetés diadala megadatott a szerencsétlen számüzötteknek, kik megkínáltatnak az ülés tisztességével s ott, ahol királyok és császárok soha sem fognak felköszöntetni hatalmuk- és kincseikért, ott egy leigázott nemzet üldözött vezérének Istenhozottat mondanak, mint a nagy köztársaság vendégének, éppen azért, mert üldözött, mert szegény."

Így kezdődött ama majdnem egy órás szónoklat, mely míg egyrészt a szabad Amerikát dicsőítette, másrészt hatalmas védőbeszéd volt a leigázott Magyarország mellett. Kossuth nagy ügyességgel aktuális vonatkozásokat is szőtt beszédébe, így a párisi államcsínyt, melynek híre csak nemrég érkezett Amerikába. „Napoleon Lajos uzurpációja következtében — úgymond — a kozák uralkodik már egész az atlanti oceán partjáig. Önöknek egy nagy államférfia, (Henry Clay szenátor) ki most sajnálkozásomra az aggság betegágyához van kötve, megmondta harminc év előtt a világnak, hogy Páris át van helyezve Szentpétervárra. Mit mondana ő most, midőn Szentpétervár át van helyezve Párisba és Európa semmi egyéb, mint Oroszországnak dépendance-a."

Leírhatatlan az a lelkesedés, melyet Kossuth beszéde keltett. A kongresszusi tagok közül sokan az asztalra ugrottak felhevülésükben s úgy ittak a híres vendég egészségére. Utána Webster miniszterelnök, az Egyesült-Államok leghíresebb szónoka beszélt, de a Kossuthé mellett az ő szép és lendületes beszéde is elhalványult.

Kossuthnak Angliában és Amerikában tartott beszédei természetesen nem érhették el azt a célt, mely körül, mint valami sarkcsillag körül forogtak: egy Magyarország érdekében indítandó nemzetközi

akciót. De elértek egy másikat, mely szintén megbecsülhetetlen értékű volt. A közönség soha nem szünő lelkesedéssel hallgatta e beszédeket, melyek a lapok révén is sok százezer példányban terjedtek el. Sok millió emberben keltettek érdeklődést és szimpatiát Magyarország iránt, mely azelőtt csak mint Ausztria tartománya és a magyar nemzet iránt, mely többnyire csak mint kulturátlan, veszni indult néptörzs állott a művelt nemzetek közvéleménye előtt. Az 1849-ki hadjáratban elért sikereken kívül, melyek nagy meglepetést és bámulattal vegyes rokonszenvet keltettek világszerte, semmiféle Magyarország érdekében kifejtett propaganda nem mérkőzhetik Kossuthnak Angliában és Amerikában lefolyt szereplésével. Mikor Kossuth élete munkájának mérlegét meghúzzuk, egyik legnagyobb aktiv tétele ez ennek a mérlegnek.

Amerikában — úgy, mint Angliában — az ottani felfogásnak megfelelően, Kossuth szónoklatai nagyobbrészt mintegy nyilvános felolvasásnak tekintettek. Amerikai körútjában tartott több mint ötven beszédének — melyek nyomtatásban egy vaskos kötetet alkotnak — pénzügyi eredménye 96.000 dollárt tett ki. Pulszky Ferenc, ki Kossuthot egész körútja alatt kísérte, Kossuth megbízásából a számadásokat Seward, Cass és Shields urakból álló bizottság elé terjesztette felülvizsgálat végett. Ezek úgy nyilatkoztak, hogy az amerikaiak legjobban szeretnék, ha Kossuth a befolyt összeget a maga és családja jövőjének biztosítására fordítaná, nem pedig politikai izgatásokra a magyar ügy érdekében, melyet csak általa kezdtek ismerni. Az amerikaiak, amit szívesen adtak, Kossuth személyének szánták. De Kossuth csak a bevétel 20 százalékát tartotta meg magának, a többit az emigráció felsegélésére, a legnagyobb részt katonai környezete tanácsára fegyver és felszerelés vásárlásába fektette. (Lásd Pulszky F. Életem és korom III. kötet 110—134.) Ebből fedeztettek, úgylátszik, amaz 1852. február 2. és 1852. julius 1. dátummal ellátott, 1, 5, 10, 50 és 100 dollárra szóló papirpénzjegyek előállítási költségei is, melyeket Kossuth Newyorkban készíttetett. E jegyek rendeltetését megmondja a rajtuk olvasható angol nyelvű szöveg. Eszerint ezek tulajdonkép kamatozó államkötvények jellegével bírtak. A tőke az előmutatónak a magyar független kormány által annak megalapításától számítandó tíz év alatt évi egyenlő részletben fizettetett volna vissza, a 4% kamat pedig félévenként a magyar nemzeti kincstár, vagy annak londoni vagy newyorki meghatalmazottai által. Kossuth 1852. julius havában hagyta el Amerikát, visszatért Londonba.

*

Most már nyolc esztendőn át London lett Kossuthnak állandó lakóhelye. A Londonban élő külföldi forradalmárok közül legbensőbb

volt viszonya Mazzinivel, ki ezek között kétségkívül legkiválóbb volt. Az Angliában élő menekültek közt csak Kossuth és Mazzini képviselt bizonyos politikai hatalmat. A lengyelek főhadiszállása Párisban volt. A németek közt nem volt egyetértés, Blind Károly köztük a legkiválóbb.

A francia menekültekkel Kossuth nem igen rokonszenvezett. Ezeknek a feje Ledru-Rollin volt, a februári forradalom egyik megindítója. Kossuth és Ledru-Rollin közt mindjárt kezdetben még etiquettekérdés is merült fel: hogy kettejük közül melyik tegye meg az első látogatást. Végre úgy oldották meg, hogy Mazzininél találkoztak.

A Londonban élő forradalmárokat Napoleon 1851. december 2-ki sikerült államcsinyje s rá egy évre császárrá proklamáltatása, illetőleg választatása s egész Európa által való elismertetése sem ábrándította ki vérmes reményeikből. Pedig e tényekből is láthatták volna, hogy a forradalmak sorozata egy időre lezáródott.

Kossuth a Napoleon ellen szőtt konspirációkban részt nem vett, de Mazzininek feltétlenül elhitte, hogy Olaszországban 1853 tavaszán nagy forradalom fog kitörni. Ezt annyira biztosra vette, hogy 1853 február hó elején Pulszkyt elküldte Amerikába, hogy gondoskodjék az ott szervezésben levő forradalmi segédcsapat elindításáról. E csapat Kossuth parancsa szerint Olasz-, Magyar- vagy Törökországban lett volna partra szállítandó, hogy a Kossuth parancsnoksága alatti sereghez csatlakozzék. De Pulszky még a tengeren útban volt Amerika felé, mikor a forradalmi reménykedések ismét dugába dőltek. A Milanóban kitört zavargásokat 1853. február 6-án rövidesen elnyomták.

Ugyanez év julius havában kiütött az orosz-török háború. Ez ismét reményeket keltett az emigrációban. Kossuth és a magyar menekültek már készültek Törökországba. De az orosz-török háborúhoz csatolt remények is szétfoszlottak, mikor Ausztria nem, mint várták, Oroszországhoz csatlakozott, hanem a szövetkezett nyugati hatalmak pártjára állott. A magyarok közül mégis többen a Keletre mentek: Éber Nándor, mint a Times levelezője, Lórodi mint a török táborkar tolmácsa, Gelics egy angol idegenlégióban, melybe sok magyar állt be. Nevezetes kalandon ment keresztül Türr, midőn az angol élelmezési bizottság szolgálatában Bukarestbe jutott, nem tudva, hogy oda már az osztrákok bevonultak. Az osztrákok elfogták, Erdélybe vitték, ott hadi törvényszék elé állították s halálra ítélték. Kedvük lett volna ismét egy kicsit akasztatni. De az angol kormány erélyes fellépésére kiadták Triesztben az angol konzulnak.

Hogyan élt Kossuth Londonban, hol 1853-tól 1860-ig állandóan lakott? Erre a kérdésre a legjobb információt találjuk Pulszky

Ferenc emlékirataiban, ki ez egész idő alatt Londonban lakott s Kossuthtal állandóan érintkezett. Kossuth egészen visszavonulva élt s néhány személyes barátján kívül az angol társasággal alig érintkezett, meghívásokat nem fogadott el. Mint Pulszky magát találóan kifejezi, soha nem lépett le egészen arról a talapzatról, melyre őt lángesze és a körülmények helyezték. Valószínűnek vehetjük, hogy ez a tartózkodás az előkelő angol társadalommal szemben kölcsönös volt. A hivatalos világ nem érintkezett Kossuthtal.

El lehet mondani, hogy Kossuth az angol társadalommal, néhány bizalmas tisztelőjét leszámítva, csak a hirlapok hasábjain és a felolvasó teremben érintkezett. Ennek részben talán anyagi okai is lehettek, mert tudvalevőleg Kossuth nem rendelkezett vagyonnal és szellemi munkájával tartotta fenn családját az idegenben.

Először a sajtóban tett kísérletet. A „Sunday Times" szerkesztője felkérte, hogy írjon lapjába minden vasárnapra egy vezércikket. Cikkei tetszettek, de különös feltünést nem keltettek. Az a személyes varázs, mely szónoklatainak roppant sikerében megnyilatkozott, nem ment át az írott cikkekre. A Sunday Times-szal való összeköttetés nemsokára megszünt. Ekkor az „Atlas" című hetilappal lépett összeköttetésbe. Abban állapodtak meg a laptulajdonossal, hogy a közönséggel tudatták, hogy Kossuth nézeteit ezentúl kizárólag az „Atlas"-ban fogja közzétenni, ellenben minden új előfizetés, mely e nyilatkozat után a lapnak beküldetik, tehát az összes szaporodás, mely e közreműködésből ered, kizárólag Kossuth számlájára írassék. De ez sem mutatkozott oly jövedelmezőnek, mint várták. Az angolokat elragadta Kossuth személyisége, de cikkeinek nem tulajdonítottak valami nagy jelentőséget, mivel nem is voltak elég aktuálisak. Napoleon államcsínyje után Kossuth az angolok szemében csak a múltat képviselte, nem a jelent és a jövőt. Az Atlas-szal tehát szinte nem tartott soká az összeköttetés.

Ekkor történt, hogy egy kisebb angol város meghívta Kossuthot felolvasás tartására. Csaknem minden angol városban van egy irodalmi kör összeköttetésben nyilvános könyvtárral, mely kör híres emberekkel felolvasásokat rendez. A „lecturer"-ség Angliában elismert keresetforrás.

Kossuth angol barátainak tanácsára elfogadta az említett első felszólítást egy felolvasásra, hogy köztudomásra jusson, hogy ő nem idegenkedik e keresetforrástól. Csakhamar meghívták Edinburghba és Glasgow-ba, mert a skótok, kiknél még él némi hagyománya az egykori önálló államiságnak, már ez okból is rokonszenveztek Magyarországgal és Kossuthtal. Kossuth felolvasásai tulajdonképp szónoklatok voltak, melyek még mindíg mesés hatást gyakoroltak a hallgatóságra.

Pulszky Ferencnek e kommentár nélkül közlött, de így is sokat mondó adatai képet adnak arról, hogyan teltek Kossuth évei Angliában. Tökéletlen volna e kép, ha elhallgatnánk, hogy időről-időre levelek érkeztek Magyarországból, melyekben buzgó hazafiak elmondották, hogy Magyarországon a felkelés szervezése már megindult és kérték Kossuthot, hogy küldjön pénzt, mert hát pénz nélkül nem haladhat előre a szervezkedés.

Nem ébredt-e a volt diktátorban néha gyanú efféle pénzkérésekkel szemben? Kiérezte-e az irányában támasztott igények és az ő akkori helyzete közt fennforgó, valóban kiáltó ellentétből a sorsnak keserű humorát? Úgy látszik, Kossuth gyanútlanul hitt a hazából jövő tudósítások és kérelmek jóhiszeműségében. Azt hitte, mindenki úgy gondolkozik és érez, mint ő maga.

Midőn e kérdéseken elgondolkodom, megelevenedik előttem Magyarország volt pénzügyminiszterének, utóbb diktátorának nemes alakja. Látom őt, amint a felolvasó asztal mögött áll, hogy utolérhetetlen ékesszólásával a hideg angolok közt barátokat szerezzen hazája ügyének s ugyanakkor kiküzdje szellemi munkájával családja számára a lét anyagi eszközeit. Magam előtt látok egy puritán férfiút, kinek sorsa a Themistoklesére emlékeztet, a salamisi győzőre, a száműzetésben szegényen, országról-országra bujdoklóra. És meghajtom zászlómat ama letűnt nemzedék legnagyobb idealistája előtt.

V.

A különféle nemzetbeli forradalmárok londoni és párisi főhadiszállásán majd emelkedtek, majd lefelé szálltak a forradalmi kitörésekre vonatkozó számítgatások és reménykedések. Mióta Kossuth e körökkel összeköttetésbe jutott, ő is rendszerint hitelt adott e híreszteléseknek. Még legkevésbé bízott azokban a hírekben, melyek a Franciaországban kitörendő forradalomról szólottak. A merénylő Orsinivel pedig semmi összeköttetésben nem állott. Mazzinitől hallott a Napoleon és Cavour közt 1858 őszén Plombière-ben történt állítólagos megállapodásokról. Talán mivel már annyiszor csalódott, most az egyszer nem adott hitelt az Ausztria ellen nemsokára meginduló nagy akció hírének. Pedig ez éppen ebben az esetben igaznak bizonyult. Jelezte a vihar közeledtét Napoleon újévi beszéde, melyben Hübner osztrák követhez fordulva azt mondotta: sajnálom, hogy viszonyunk nem oly jó, amilyennek látni szeretném.

Újév után Klapka Londonba ment s elmondta, hogy Cavour és Napoleon el vannak tökélve a háborúra s egy magyar légió felállítását is tervezik. Számítanak egy magyar felkelésre.

Napoleon miniszterei ellene voltak a háborúnak, de a császár, — unokaöccse, a „vörös herceg" révén — már összeköttetésbe lépett a magyar emigráció tagjaival. Napoleon meghívta Párisba Kossuthot, ki elnöke lett a megalakuló u. n. magyar nemzeti igazgatóságnak, melynek kívüle Klapka és gr. Teleki László voltak tagjai. Kossuthot a francia császár titokban kihallgatáson is fogadta. Az eszmecsere tárgya egy magyar felkelés támasztása volt. Kossuth ragaszkodott ahhoz, hogy magyar felkeléshez csak akkor nyujt segédkezet, ha egy francia sereg tényleg magyar földre lép s a császár kiáltványban kimondja Magyarország függetlenségét. Napoleon ehhez hozzájárult s ennek fejében Kossuth vállalkozott arra, hogy egyelőre is Angliában amellett fog izgatni, hogy Anglia ne avatkozzék be a háborúba Ausztria érdekében.

Klapka és Teleki Olaszországba mentek, hol már gyülekeztek a magyar tisztek Angliából, Franciaországból és a Keletről. Nem volt

könnyű dolog ennyi nyughatatlan vérű embernek kívánságait kielégíteni. Mogyoródy, Veress, Mihalovics, Novelli, Pongrácz Lajos és Benedikti századosok, Vasváry Béla, Richon, Nagy Károly, Podhorszky, Markó stb. hadnagyok voltak a magyar légió tisztjei. Türr a Garibaldi csapatába állott, mely Déltirol irányában operált. Mindig elől volt a harcokban és Trepontinál megsebesült. A magentai csata után a magyar légió legénysége is leginkább az osztrák sereg szökevényeiből már 4000-re szaporodott. Arra számítottak, hogy őszig, amikorra az inváziót várták, 20.000-re szaporodik. Ezzel a hatvankét osztrák ezredből és ötvenkét magyar vármegyéből összeverődött magyar légióval sok baja volt a derék Ihász ezredesnek, ki egyik levelében keserű humorral panaszkodott Pulszkynak, hogy „egy ihászkutyának jobb dolga van, mint magának Ihásznak."

Kossuth csak junius 16-án, tehát tizenkét nappal a magentai csata után indult Olaszországba, hova gr. Teleki és Irányi már sürgetően hívták. Aquiban a magyar légió felett szemlét tartott s harcias beszédet intézett hozzá, amit a légió egetverő éljenzéssel viszonzott. Ez julius 7-én történt, tehát 12 nappal a franciák solferinói fényes győzelme után. A lelkes csapat nem sejtette ekkor, hogy már julius 11-kén meg fog köttetni a villafrancai béke. Kossuth azonban már akkor sem lehetett biztos abban, hogy Napoleon a háborút átviszi Magyarországba. Junius 25-kén ugyanis a császár magához hívatta főhadiszállására Valleggióba s megmondta neki, hogy vagy kénytelen lesz békét kötni, vagy a legerélyesebben folytatni fogja a háborút. Első esetben Magyarországért semmit sem tehet. Második esetben Magyarországot a megállapodásokhoz képest függetlenségéhez fogja segíteni. Napoleon ekkor már bizonyára tisztában volt vele, hogy mit fog tenni. Kossuth is sejthette, hogy melyik alternativa fog bekövetkezni.

Napoleonnak nagy okai voltak, hogy ne támadja meg a várnégyszögben kitünő állásba visszavonult osztrákokat. A várnégyszög bevételéhez a rendelkezésére álló erő nem lett volna elég. Új csapatokat kellett volna hozni Franciaországból, a fényes győzelmek után megkockáztatni esetleges csatavesztéseket is. De nem is akarta Napoleon soha komolyan Ausztria megsemmisítését. Hisz ennek a német és orosz hatalom veszélyes megnövekedése lett volna a kimaradhatatlan következménye. Az olasz dolgok alakulásával sem volt megelégedve. Toscana lakossága a Livornóban partra szállott Napoleon herceget, kit a császár toscanai nagyhercegnek szánt, hidegen fogadta. A Rajnánál német invázió veszélye fenyegette. Jobbnak látta tehát megkötni a békét. A magyar mozgalom a békealkudozásoknál, melyeket személyesen folytatott az osztrák császárral, jó szolgálatot

tett neki. A tárgyalásoknál súlyosan esett a mérlegbe az a fenyegetődzése, hogy esetleg a háborút átviszi Magyarországba.

A villafrancai békepreliminárék mélyen elkeserítették nemcsak Kossuthot és a magyarokat, hanem Cavourt is, ki nyomban benyujtotta lemondását, mert nem akarta a felelősséget viselni az ő feje felett megkötött békéért, mely igaz, hogy megszerezte Szardiniának Lombardiát, de kikötötte Nizza és Szavója átengedését Franciaországnak. A villafrancai békepreliminárék szerint a francia császár nem is óhajtotta Olaszország egyesítését, hanem egy olasz államszövetség alakítását vette célba a pápa elnöklete alatt. Még a toszkánai nagyherceg és a modenai herceg is visszakapta volna országát, igaz, hogy oly feltétel alatt, ha ezt a megejtendő népszavazás kivánni fogná. Velence állandóan Ausztriának maradt s tagja lett volna az olasz államszövetségnek. Ausztria befolyása, mint fenyegető damoklesi kard a gyenge olasz államszövetséget Franciaország protektorsága alá hajtotta volna.

Így festett a villafrancai előzetes béke olasz szempontból. Hogy Olaszország egyesülése mégis megtörtént, az az olasz népnek és Garibaldinak érdeme.

A magyar emigráció reményeit a villafrancai béke egy csapással megsemmisítette. Ez volt első állomása a csalódások ama kálváriájának, mely Kossuthra s a magyar emigrációra várt. A nemzeti igazgatóság neve alatt fennállott triumvirátus fenntartásának tulajdonképp most már semmi értelme sem volt. De ez mégsem oszlott fel, hanem csupán a magyar légió irányában nyilvánította befejezettnek tevékenységét. „Befejezzük ezt — mondja a július 16-án kelt, Kossuth által fogalmazott lendületes búcsúzó irat — de nem reménytelenül, meghajolva a meghiúsult kilátások miatt, de nem megtörve. Visszatérünk az örömtelen számüzetés sivár útjára: tűrni, szenvedni készek, ha kell, tenni eltökéltek, ha s mikor lehet."

Kossuth bizton számított volt arra, hogy a 4000-nyi magyar légió őszig 20.000-re szaporodik s ezzel és 30.000 franciával vonulhat be Magyarországba. E remény most szétfoszlott.

Cavour és Pietri közvetítésével Kossuth kivitte Napoleonnál, hogy gondoskodás történjék a békekötésben, hogy a Magyarországba hazatérő legionáriusok amnesztiát kapjanak és be ne soroztassanak. Ezenkívül gondoskodás történt a légió több mint 4000-nyi legénységének és hatvannál több egyént számláló tisztikarának sorsáról. Napoleon császár kötelezte magát, hogy a légió legénysége, mely a végleges béke megkötéséig mostani depôtjában marad, a császár költségén haza fog szállíttatni s végül 15 napi zsoldot kapjon. A tisztek részére Kossuthnak akkora összeg bocsáttatott rendelkezésére,

hogy a tábornokok 6000 frank, az ezredesek 4000 frank, a többi tisztek 1000 frank végkielégítést kaphattak.

Kossuth Pietrivel és másokkal szemben kifejezést adott annak a meggyőződésének, hogy Napoleon császár jobb békét is köthetett volna. Magyar szempontból végtelenül fájlalta reményeinek meghiúsultát, de kijelentette, hogy nem mondhatja, hogy a császár őt megcsalta volna. Ő maga szörnyű csalódása után is, — miként a légióhoz intézett búcsúszavak is mutatták — tovább remélt s egy újabb felszabadító háború ábrándképei tovább is délibábként lebegtek szemei előtt.

*

A villafrancai békekötés után a reményeiben csalódott Kossuth a kiállott izgalmakat 1859. nyarán neje társaságában, Schweizban pihente ki. Kossuthéknak Interlakenben érdekes találkozásuk volt br. Kemény Zsigmonddal és a kíséretében volt ismeretes Danielik kanonokkal. Együtt tettek kirándulásokat a Jungfraucsoport elragadó vidékén. Kossuthnak, úgy látszik, nem volt tudomása Keménynek ellene intézett támadásairól. Mikor a „Forradalom után“ című munka megjelent, Kossuth Kiutahiában ült, utóbb pedig Angliában és Amerikába utaztában más gondok foglalták el. Ama munka aligha jutott el Kossuth kezébe.

Kemény felfogásában 1850 óta nagy változás ment végbe, mert mindaz, amit Kossuthnak a magyarországi dolgokról elmondott, erős osztrák-ellenes érzelmeket lehell. Kemény és Danielik előadásából Kossuth arról értesült, hogy Magyarországot társadalmi különbség nélkül engesztelhetetlen gyűlölet töltötte el az osztrák uralom ellen. Még a papok is — ezt valószínűleg Danielik beszélte — ezrenként tódultak volna a csatába, hogy Capistrán Jánosként küzdjenek. Így beszéli el ezt Kossuth egyik levelében. Akik akkor éltek, azok emlékezhetnek, hogy az osztrák-ellenes szellem csakugyan ebben az időben érte el nálunk maximumát.

A zürichi békét 1859. november 10-kén végre aláírták. Ennek 18. cikke szerint az osztrák és a francia császár kötelezte magát, hogy minden igyekezetével oda hat, hogy egy olasz confederátió létesíttessék a pápa elnöklete alatt, mely szövetkezetbe az osztrák uralom alatt megmaradó Venezia is belépne. Ily módon gondolta Ausztria fenntarthatónak befolyását az olasz ügyekbe. Az elűzött toscanai, parmai, modenai uralkodók visszahelyeztettek volna országaik birtokába, feltéve, hogy volt alattvalóik általános szavazat útján emellett döntenek.

Olaszország tehát nem volt kész. Cavour nem tekintette befejezettnek élete nagy munkáját, azért 1860. január 17-én ismét elfoglalta helyét mint szárd külügyminiszter. Főfeladatának ismerte

meghiúsítani a zürichi békekötés fentemlített határozmányainak végrehajtását. Már január 27-én jegyzéket intézett az összes hatalmakhoz, hogy Toscana, Parma, Modena és a pápai Romagna önként csatlakoztak Szardiniához. A lakosság március elején tényleg leszavazott s egy csekély töredék kivételével a Szardiniához való csatlakozás mellett döntött. Egy új fejezet kezdődött tehát az olasz egységi mozgalom történetében.

Cavour szükségesnek tartotta megújítani az összeköttetést a magyar emigrációval. Garibaldi vezérlete alatt — a szárd seregből kilépett tisztek közreműködésével — önkéntes sereget szerveztek, melynek feladata volt az elűzött hercegek visszatérésének megakadályozása. Ebbe a seregbe belépett a magyar légiónak az a része, mely az amnesztia alapján Magyarországba vissza nem tért. Akik hazatértek, megjárták, mert Ausztria félremagyarázta az amnesztiát s úgy értelmezte azt, hogy az csak a politikai üzelmekben résztvettekre vonatkozik, de a katonai vétségekben részesekre ki nem terjed. Pedig utóbbiak voltak legtöbben. Ezek börtönbe vettettek, „magyar kutyáknak" címeztettek, besoroztattak, némelyek meg is botoztattak. Kossuth hiába reklamált Napoleon Jeromos herceg útján Napoleonnál. A császár udvarias levélben azt feleltette neki, hogy nem tehet mást, mint hogy tudomásul veszi Ausztria szószegését. Az európai sajtó egy része is felháborodott, mikor Kossuth ezt az ügyet a nyilvánosság előtt szellőztette. (L. Kossuth, Irataim, II. 423. s köv.)

Díszesebb szerep várt azokra a magyarokra, akik nem mentek haza, hanem Garibaldi seregében szolgáltak tovább. Abban a nevezetes hadjáratban, melynek eredménye Szicilia és Nápoly meghódítása lett, egy nemzet soraiból sem vettek részt oly számosan, mint a magyarok közül. Kérdést intéztem Óváry Lipót kiváló történettudósunkhoz, az országos levéltár volt igazgatójához, ki Garibaldinak Nápoly meghódítását célzó második expeditiójában jelentékeny részt vett s válaszából ide iktatom a következő érdekes részleteket:

„A villafrancai béke után — írja Óváry — a magyar légió feloszlott, egy része hazament, mintegy 300 emberből azonban gr. Bethlen Gergely a piacenzai huszárezredet alakította. Ide léptem be én is, mint Bethlen titkára.*

* Óváry Lipót 1849-ben mint igen fiatal hetedik osztálybeli pápai diák beállott honvédtüzérnek s az augusztus 2-ki debreceni csatában mint súlyosan sebesült orosz fogságba, majd mint felgyógyult az osztrákok kezébe került, kik a budai József-kaszárnyában három hónapon át a legembertelenebbül kinozták. Emiatt annyira el volt telve gyűlölettel az osztrákok ellen, hogy az olasz háború kitörése után barátja Dunyov ezredes meghivására — ki öt évi börtön után amnesztiát kapva kiment Olaszországba — sietett a megalakult magyar légió zászlaja alá.
H. I.

Az első Garibaldi-expedicióval — folytatja Óváry — Bethlen nem akart elbocsátani. A marsalai hősök közt csakugyan — mint írod — Türrön és a Palermo bevételénél halálosan megsebesült Tüköryn kivül nem volt más magyar. A második expedicióval már többen mentünk: Mogyoródy, Kiss József, Frigyessy, Dunyov, én és mások. Palermóban Dunyov egy ezred alakításával lett megbizva és a külön expedicióval odaérkezett Eberhardt Károly brigádjához csatlakozott. Ebben a brigádban vettem részt én is, mint hadnagy. Ez a brigád volt az, mely a „Torino" hajón elsőnek kelt át 1860. augusztus 20-án a kalábriai partra Melitónál, mely az olasz csizma végsarkát képezi. Hajónkat a Bourbonok összelőtték s felgyujtották, de mi már a hegyek közt biztonságban voltunk. Érdekes, hogy egy alig 18 éves fiatal zászlótartó annyira megijedt a 80 fontos golyóktól, hogy eldobta a zászlót és a kardot. Eberhardt engem kért föl, hogy vegyem át a zászlót, de én a kardot is átvettem, mert az enyém, melyet a hajón kaptam, nagyon otromba volt. Masiroztunk tehát óriási hőségben a hegyek közt, egy-egy tisztáson a bourbon hajók bombáitól kisérve Reggio felé, hol Bixioval egyetemben megtámadtuk a várat. Az óriási lelkesedés közepette mindenki szerette volna tőlem átvenni a zászlót, mert csak ez az egy zászló volt a seregben. A nép nagy lelkesedéssel fogadott bennünket. A várbeliek csekély ellentállás után kitűzték a fehér lobogót s mi a Garibaldi-induló zenéje mellett vonultunk fel s nekem jutott a dicsőség, hogy az első olasz lobogót én tűzhettem ki Reggio vára ormára.

Itt elszakadtam egy időre Eberhardtól, mert Povardon vezérkari ezredes értesülvén, hogy értek a tűzérséghez, engem bizott meg a várban talált hegyi ágyuk összeállításával, melyekkel azután szerencsésen operáltunk Villa San Giovanni, Fiumara és Scilla várak ellen, melyek egymásután kapituláltak. Azalatt egész Calábriában kitört a lázadás. Mi valóságos diadalmenetben jutottunk el Sapri-ig, hol egy transzport vezetésével lettem megbizva, melyet aztán Eboliban átadtam és szeptember 8-án már Nápolyban voltam, hová Garibaldi előtte való nap vonult be nagy diadallal.

Azontul én Garibaldi stabjával indultam előre s annál maradtam, míg Eberhardt brigádja Nápolyba érkezett. A Reggióban és a többi helyeken teljesített szolgálataimért főhadnagynak lettem kinevezve, még pedig ezzel a kitüntetéssel: „per essersi distinto nel fatto d'armi ai Ponti della Valle". (Mivel a della Vallei hidaknál való fegyverténynél kitüntette magát.)"

Így Óváry. Hozzátehetjük előadásához, hogy Garibaldi, miként Kossuth irataiból is tudjuk, sokat tartott a seregében szolgált magyar légióról. A volturnói csata után kiadott (1860. október 3.) napi-

parancsában így nyilatkozott róluk: „Szép volt látni a magyarokat, miként mentek a tűzbe. Olyan nyugodtan, oly rendben, mintha nem is ütközetben, hanem a gyakorló téren volnának. Az ő rettenthetlen bátorságuknak nagy része volt az ellenség visszavonulásában".

Vetter Antal tábornoknak a magyar légiótól való visszavonulása után Óváry, már mint kapitány, rendelkezési állapotba helyeztette magát s ezentul mint újságíró szolgálta hazáját. A nápolyi „Italia" szerkesztőségébe lépett. Eleinte franciául írta cikkeit, de nemsokára megtanult tökéletesen olaszul. Feltünést keltettek különösen „Lettere d'un emigrato ungherese" című cikkei. Később „Il Progresso Nazionale" cím alatt maga indított napilapot Nápolyban, hol már mint családos ember állandóan megtelepedett s egész 1868-ban bekövetkezett hazatértéig lakott.

E kis kitérés után vegyük fel az olasz kormány és a magyar emigráció közti összeköttetés elbeszélésének fonalát. Cavour, mikor újból kezébe vette a szárdiniai külügyek vezetését, szükségesnek tartotta megújítani az összeköttetést a magyar emigrációval. Felszólította az időközben Londonba visszatért Kossuthot, hogy küldjön állandó megbizottat Turinba. Kossuth Pulszky Ferencet küldte oda, ki mint a Daily News levelezője szerepelt. Szeptemberben Cavour tudatta Kossuthtal, hogy szeretne személyesen is érintkezni a magyar „nemzeti igazgatóság" tagjaival. Kossuth, Klapka és Teleki megérkeztek Turinba s megbeszélték Cavourral a terveket, melyek szerint a jövő (1861.) év tavaszán megkezdődnék a háború Ausztria ellen. Klapka Bukarestbe megy s az ottani magyarokból szervez sereget, melynek felfegyverzésére Cavour a genuai arzenálból küldi a fegyvereket Galacba. Belgrádban Ludwigh elő fogja készíteni a talajt, hogy annak idején Türr működhessék ottan. Garibaldi pedig és Kossuth Dalmácia valamely pontján kötnek ki s nyomulnak Magyarország felé. E tervnek sarkpontja az volt, hogy a tavasszal ismét kitör Ausztria ellen a háború. Ezt annál inkább biztosra vették, mert úgy vélekedtek, hogy Ausztria az elkergetett olasz fejedelmek, az országának egy részétől megfosztott pápa érdekében és a saját olasz poziciójának visszaszerzése végett különben is revanche-háborút fog indítani, amit azonban Ausztria nem tett meg. Nagymérvű előkészületek történtek tehát egy magában Magyarországon kitörendő magyar felkelés szervezésére is.

A Dalmácia felé operáló sereg számát Kossuth — mint Londonból 1861. január 7-kén Türrhöz intézett levelében írja — kezdetben harmincezer emberre tette, mint minimumra. „Ezen terv alapján készítők előre az országot is a harcra — fejtegeti tovább. — A három oldalról simultaneus invázióra általános népfelkelés történt volna. Az

országot felosztották hadtestekre, hadosztályokra, dandárokra, melyekbe már hatvanezer ember van activ (persze fegyvertelenül) besorozva, tisztekkel, vezérekkel ellátva s az operacionális terv szerint úgy utasítva, hogy az ország geografiai fekvése szerint az illető dandárok a három inváziós sereg felé concentrálták volna magukat. Szóval az ország úgy el volt készítve, hogy — mindig a három oldalról való invázió feltétele alatt, — általános felkelést, amellett hatvanezer főnyi rendes hadsereget azonnal, — hat hét alatt pedig a harc kezdetétől legalább százötven ezernyit és biztos, állandó győzelmet igérhettem fejem, becsületem zálogával Viktor Emánuel királynak s második fiának kilátást a Szent István koronájára a hálás nemzettől."

Mikor Kossuth már közel hitte vérmes reményei teljesültét, ezek ismét egyszerre halomra dőltek.

Első csapás volt, hogy Klapka éppen akkor érkezett Bukarestbe, mikor a fegyverekkel megrakott hajók a Szulina-torkolatba értek. A genuai arzenál azt az ügyetlenséget követte el, hogy a rövidáruknak deklarált küldeményt a genuai arzenál jelzésével látta el. A hajók tehát lefoglaltattak. Állítólag a britt kormány konstantinápolyi képviselője lett volna az, ki a romániai kormányt e fegyverküldemény érkezésére előre figyelmeztette.

Belgrádból is szomorú jelentést küldött Ludwigh János. Őt Mihály herceg nem is fogadta, sőt alkudozásban volt az osztrák kormánnyal Ludwigh kiadatása iránt. Ludwigh Pesten, Bécsen át menekült Berlinbe.

A három operacionális bázis közül tehát kettő dugába dőlt. Azért Kossuth tudatja Türrel, hogy a dalmáciai inváziós csapatra most már nem elég 30,000 ember, hanem 50.000 kell.

Kossuthnak az volt az igyekezete, hogy Garibaldi támogatását megnyeri, mert úgy volt meggyőződve, hogy csak akkor van kilátás eredményre, ha Garibaldi és az olasz kormány kezet fog egymással az ő operacionális terve kivitelére. Azt kéri tehát Garibalditól Türr útján: nyilatkozzék az ő (Kossuth) operacionális tervéről, továbbá, hogy vegye rá hatalmas befolyásával a kormányt e terv elfogadására, végül határozza el magát, mit választ magára nézve a hadműveletek alternativái közül.

Kossuth azzal végzi Türrhöz intézett levelét, hogy ha a jövő év (1861.) tavaszán nem lesz háború, vagy lesz, de ötvenezer ember nem köt ki a dalmát partokon s nem visz fegyvert és háttámaszt a magyarnak, akkor a magyar nemzet kialkuszik az osztrákkal.

De nagyobb csapások is érték Kossuth terveit, mint a fent leírt belgrádi és bukaresti kudarc. Kossuth Londoban a szárd kormány által adott pénzen, magyar papirpénzt készíttetett, hogy az inváziós

seregnek a szükséges fizetési eszközök rendelkezésére álljanak. Ezen egész készlet, mely több száz métermázsát tett ki, Genuába s onnét Anconába lett volna szállítandó. De az osztrák követ nyomára jött a dolognak, az egész készletet lefoglaltatta és felülrá Londonban pert indított Kossuth ellen.

Harmadik és döntő csapás: Napoleon császárnak nem tetszett az olasz egyesülésnek tüneményes gyorsasággal s az ő akarata ellen történt végrehajtása, sőt ez aggodalmakat ébresztett benne. Tehát nem csak hogy nem volt hajlandó Olaszországot még Velencéhez is hozzásegíteni s e célból Ausztria ellen — mint előbb tervezte — háborút indítani: hanem tudatta Viktor Emánuellel, hogy ez utóbbi tervével felhagyott s egyuttal megtiltotta neki, hogy a tavasszal valamit kezdjen. Viktor Emánuel Napoleon császár támogatása nélkül különben sem merte volna megtámadni Ausztriát, annál kevésbbé merte ezt tenni Napoleon tilalma ellenére. Cavour ezt a nagy fontosságú fordulatot tudatta Kossuthtal. Kossuth erre, ahelyett hogy belenyugodott volna ebbe az új helyzetbe, mely összes inváziós terveit és előkészületeit egy csapással tönkre tette, arra a lehetetlen feladatra vállalkozott, hogy meggyőzze Cavourt arról, mennyire szükséges a háború. Mint egykor Kiutahiából Lord Palmerstonhoz, most is hosszú értekezéssel fordult Cavourhoz, melyben igyekezett bebizonyítani, hogy az olasz egység okvetlenül megkívánja a háború megindítását a tavasszal. Pulszky Ferenc, Kossuth turini megbizottja megjelent Cavournál s kérte őt, engedje meg, hogy neki Kossuth fejtegetését felolvassa. Cavour azonban nem volt kiváncsi erre s mosolyogva arra kérte Pulszkyt, tudatná Kossuthtal, hogy mindezeket Napoleon császárnak írja meg.

Így omlottak össze Kossuthnak összes tervezgetései és előkészületei, melyek Magyarországnak egy inváziós háború segítségével való felszabadítását célozták.

Betetőzte a szerencsétlenségek sorát gr. Teleki Lászlónak 1860. december 17-én Drezdában történt elfogatása. A szász kormány Telekit kiadta Ausztriának. Bécsben a császár maga elé hozatta és azt mondta neki: Mindent tudok, amit Ön tizenegy év óta a külföldön ellenem és házam ellen tett, de megbocsátok Önnek, szabadon járhat az országban amerre akar, azonban tartózkodnia kell egyelőre minden politikai tevékenységtől. Teleki erre szavát adta.

Későbbi viselkedésének helyes megítélésére tudnunk kell, hogy Telekinek nem volt tudomása a Napoleon terveiben beállt gyökeres változásról. Ő még mindig azt hitte, hogy a tavasszal ki fog törni a háború s minden meg fog történni, amit a nemzeti igazgatóság a szárd kormánnyal egyetértve előkészített.

Másrészt abból a körülményből, hogy az uralkodó neki, mint magyar mágnásnak a főrendiházba meghívó levelet küldött, azt következtette, hogy ígérete alól fel van mentve.

Rövid idővel azután, hogy Teleki Magyarországba érkezett, Almásy Pál meghívta magához az emigrációból hazatérteket és az emigrációval összeköttetésben álló pártfeleit és azt mondta nekik: eddig én vezettelek benneteket, most átadom a vezetést egy nálamnál érdemesebb férfiúnak: Teleki Lászlónak.

Kossuth egyenesen árulásnak tekintette Teleki viselkedését s b. Jósika Miklóshoz intézett szenvedélyes hangú levelében kifejezést is adott e nézetének. Másfelől pedig a konzervatívek szemrehányást tettek neki, hogy megszegte az uralkodónak adott szavát. A lovagias érzésű férrfiú, ki Kossuthnak b. Jósika Miklóshoz intézett, ő felette pálcát törő leveléről is tudomást nyert, május 8-ra virradó éjjelen főbe lőtte magát.

Ez a pisztolylövés nemcsak gróf Teleki Lászlónak, hanem az u. n. nemzeti igazgatóságnak életét is kioltotta.

Nem a legkellemesebb részét az olasz kormánnyal való összeköttetésnek alkották az ezzel összefüggő pénzkérdések. A szárd kormány tetemesebb összegekkel támogatta a bukaresti és belgrádi missziókat, a londoni pénzjegygyártásra is adott pénzt, sőt a magyarországi szervezkedésre is. A háború terve elejtetvén, Cavour a decemberben Turinban megjelent magyar küldött számára már nem adta meg a kért összeget. Hiába utasította Kossuth Pulszkyt, hogy kérjen pénzt Cavourtól. Pulszky január elején ismét megjelent Cavournál s 120,000 frankot kért, mert január közepére ismét várták „a hon küldöttét."

Cavour egyet ásított s így szólt: Istenem, pénzt, valóban nem tudom, honnét vegyem?

— Ekkor tehát fel kell oszlatni a szervezetet, mondá Pulszky.

— Csakugyan azt kell tenni, mondá Cavour.

Pulszky tovább fejtegette, hogy ha julius-augusztusig nem lesz háború, Magyarország békét köt a dinasztiával s ősszel koronázás lesz. Cavourt ez sem hatotta meg.

Kossuth a szeptemberi megállapodások által felbátorítva, lépéseket tett a horvát határőrezredek megnyerésére is. Hogy itt is akadtak emberek, akik, ha pénzszagot éreztek, mindenre vállalkoztak, azt nem lehet csudálni. Már útban is volt egy horvát főnök, hogy Kossuthtal a dolgot személyesen elintézze. A horvát „hazafi" azt remélte, hogy mintegy 200,000 frankot fog hazavihetni. Vajjon gyanította-e Kossuth, hogy erről az oldalról az ő jóhiszeműségével visszaélnek?

Cavour nem tehetett mást, mint amit tett. A helyzet kulcsa nem nála volt, hanem Napoleon császárnál. Kossuth azonban még mindíg remélte terve kivitelét és pedig most már Garibaldi segítségével. Mint 1861. január 7-én Türrhöz intézett leveléből kitűnik, Türr segítségével rávehetőnek tartotta Garibaldit arra, hogy befolyását a királynál és a kormánynál latba fogja vetni, hogy Kossuth terve elfogadtassék.

A szárd kormány nem ment, nem mehetett bele a tervekbe. Cavour ezt tudatta Kossuthtal, valamint azt is, hogy nem akarja, hogy a magyarok Garibaldival összeköttetésbe lépjenek. Ekkor már ugyanis Garibaldi és Cavour közt a legélesebb ellentét volt kifejlődve. Ekkor állt Garibaldi dicsőségének tetőpontján. Tudták róla, hogy nem nyugszik addig, míg Róma és Velence megszerezve nem lesz. Cavour tulajdonképp ugyanazt akarta, mint Garibaldi, de más úton-módon. Cavour államférfi, Garibaldi egy lángeszű és vakmerő kalandor volt. A király hívei azt mondogatták, hogy nem kell Olaszországnak két király: egy Turinban, egy Caprera szigetén.

Garibaldi terveiről egyébiránt a legkalandosabb hírek keringtek. Kossuth turini ügynöke Pulszky Ferenc is ellátogatott Caprerába s igyekezett meggyőzni Garibaldit, hogy ha ő — Garibaldi — akarja, lesz háború. Ezzel Garibaldinak marsalai expediciójára célzott. „Igen is — felelt Garibaldi — de én tudtam, hogy Sziciliában kitörésre készülnek s szándékom volt odamenni, mihelyt a lázadás kitör. Most is úgy van. Ha Európa békében marad, én is itt maradok Caprérában. Ha azonban Önöknél, vagy Szerbiában, vagy Lengyelországban, vagy a németeknél a nép felhí és segítségemet keresi, szándékom az, hogy segítséget viszek nekik. — S mi módon tudhatja Ön, hogy valamely nemzet segítségére számot tart? — kérdé Pulszky. — „Engem puskalövéssel szokás meghívni, a puskadörgés szavára indulok, amerre a szabadság hí. Én nem veszem magamra a felelősséget, hogy másokra feltoljam magamat, de bárhol küzdjön is a szabadság a zsarnokság ellen, barátaimmal együtt csekély erőmhöz képest részt veszek a harcban.“ (L. Pulszky, Életem és Korom, V. 72).

Ez egy circulus viciosus volt. A magyarok azt mondták, felkelünk, ha jön az inváziós sereg. Garibaldi azt mondta, előbb keljetek fel, azután majd jövök. Garibaldi azonban Magyarországon még éveken át a népdalok hőse maradt.

Sajátságos, hogy Kossuth akkor határozta el magát, hogy lakását átteszi Olaszországba, mikor már elenyészett minden remény, hogy az olasz kormánytól segítséget kaphat. „Ha már poraim hazám porával nem vegyülhetnek, olasz földön óhajtanám fejemet az örök álomra hajtani, Olaszhont óhajtanám fiaimnak fogadott hazájául,“ —

írá 1861 januárjában. Márciusban csakugyan elhagyta Londont s haláláig — 33 esztendeig — Olaszországban, nagyobbrészt Turinban lakott.

Nyilván még mindig remélte, hogy eljövend az idő, mikor olasz segélylyel kísérletet tehet hazája felszabadítására. Egy 1861 január 23-kán kelt levele is sejteti ezt, mert álláspontját az olasz kormánynyal szemben következőleg precizirozza: „Feladatunknak nem azt ismertem és ismerem, hogy a király kormányával Garibaldi ellen, vagy Garibaldival a király kormánya ellen komplotirozzunk, hanem ismertem és ismerem feladatunknak azt, hogy köztünk s a királyi kormány és Garibaldi közt kombinációt igyekezzünk létrehozni, — s e kombinációt a Tuileriák kabinetje által is elfogadtatni, vagy legalább elnézettetni."

Ehhez hozzáteszi: „Ellenzem s ellenezni fogom mindig azt, hogy akár Garibaldi, akár Cavour, akár Viktor Emánuel király, akár Napoleon császár, akár a nagy mogul, akárki a világon, hazámat puszta diverzióképen vérbe, lángba borítsa. Hazámat célnak akarom, nem majomkörmöknek, melyekkel más magának a parázsból a gesztenyét kikaparja."

Cavournak 1861 junius 6-án váratlanul bekövetkezett halála végleg lezárta azt a korszakot, melyben az olasz kormány és a magyar emigráció közti együttműködés a komoly eshetőségek közé számíttatott.

Ezzel idő tekintetében összeesik egy másik, a magyar ügyre nézve minden másnál fontosabb esemény: az 1861. évi magyar országgyűlés összehívása. Ettől kezdve Deák Ferenc lett a nemzet vezére. Felirataiban nyert formulázást az a programm, mely köré ezentúl a nemzet nagy többsége sorakozott.

Midőn bucsút veszünk az emigrációtól, nem hallgathatjuk el, hogy nagy tévedései mellett voltak nagy érdemei: ébren tartotta a nemzetben a reménynek egy szikráját azokban az években, midőn Magyarországra a kényuralom poláris éjszakája borult. Hozzájárult ahhoz, hogy a polgárosult nemzetek megismerjék Magyarországot, tudomást vegyenek jogairól, jogos aspirációiról. E missziót az emigráció becsülettel betöltötte.

Habár 1861-ben az alkotmány helyreállítása nem következett be, a nemzet nagy többségének zászlaja már az alkotmány békés helyreállítása lett az 1848-ki alapokon.

Mikor Kossuth irányító szerepe 1861-ben véget ért, húsz év választotta el attól a naptól, melyen a Pesti Hirlap megindításával kezébe ragadta a nemzeti haladás zászlaját. Nem sejthette ekkor, hogy életének hátralevő része majdnem kétannyi időt teend ki, mint

eddigi egész politikai pályájá. A következő 33 év alatt az ő alakja élő, de mozdulatlan szobor volt. Tenni már nem tehetett semmit.

Kossuthnak nem adatott meg, hogy életének napja, ragyogó nyári égbolton megfutott pálya végén, aranyos esthajnalpír fenségében áldozhasson le. A sors könyvében az volt megírva, hogy komor felhőgomolyok mögött bujdokolva borongós ősz hosszú és rideg szürkeségében merüljön alá.

Nem volt ereje hozzá, hogy akkor, midőn idegen segítségbe vetett minden reménye odalett, akkor, midőn le kellett mondania a közvélemény vezetéséről, le tudjon mondani ennek izgatásáról is.

Kossuth rosszalta, hogy az 1861-ki országgyülés feloszlatásakor az országgyülés Deák indítványára kimondotta, hogy semmi esetben sem fogja elhagyni a törvényes alapot. Ezt ő buta, lakájszerű nyilatkozatnak bélyegezte. „Mikor a feloszlatási ukázt felolvasták — írja Kossuth „Iratai" V. kötetében — miért nem ugrott fel a határozati párt, sőt minden hazafi, miért nem kiáltotta: „Éljen Kossuth". E felkiáltás szerinte menydörgésként hangzott volna át Európán.

Minél inkább napirendre tért a magyar és az európai politika az ő 1859—1860-ban megtett kísérletei felett, lelke annál ködösebb és fantasztikusabb régiókba tévedezett. Az angoloktól, olaszoktól, mindenkitől sokszor kellett hallania, hogy Európa délkeleti részében, hol Magyarország fekszik, szükség van egy nagyhatalomra, hogy tehát a Habsburg-monarchia fennállását egyenesen megköveteli az európai egyensúly. Kossuth tehát 1862-ben előkereste régi írásai közül a Dunai Konfederáció tervét, melyet aztán a Helfy Ignác szerkesztette milanói „Alleanza" — igaz, hogy Kossuth megbízása nélkül — 1862 májusában egész terjedelmében közzé tett.

Kossuthnak ez a kalandos terve nem 1862-ben keletkezett. Első kezdetei tulajdonképp a román emigránsokra vezethetők vissza. Már 1849 julius 14-én — tehát még a magyar szabadságharc leveretése előtt — Szegeden Kossuth és Balcesco és Bolliac, a román emigráció ügynöke, egy magyar-román békülési egyezményt írtak alá. Ebben már benne van a Dunai Konfederáció csírája. Egy Balcesco által a következő évben kidolgozott terv szerint a konfederációban három nemzetiség lett volna: a magyar, román és délszláv. Magában foglalta volna Magyarországon kívül a román és délszlávlakta egész területet. A szövetséges parlament százötven tagból állott volna, ötven-ötven tagból a három nemzetiség mindegyikéből s felváltva gyűlt volna össze évenként más-más nemzetiség fővárosában. Tanácskozási nyelve a francia, német vagy valamely más a közös parlament által választandó nyelv lett volna.

Ezt a tervet megküldték Kossuthnak Kiutahiába, ő azonban ily

alakban nem fogadta el, hanem maga dolgozott ki egy új tervet 1851-ben. Ily értelemben veendő az, amit Kossuth Vukovicsnak 1862. szeptemberében írt, hogy „a tervet ő iniciálta s lelke egész erejével ajánlja a nemzetnek, hogy fogadja el."

Kossuth tervezete terjedelmes munka. Kiragadom belőle a legérdekesebb pontokat:

Közösen érdeklő ügyek lennének: a szövetségi terület oltalma, a külpolitika, a külképviselet, a kereskedelmi rendszer, odaértve a kereskedelmi törvényhozást, a vám, a fő közlekedési vonalak, a pénz, a súlyok és a mértékek.

Mindent, ami a szárazföldi és tengeri haderőre, a várakra s a hadikikötőkre vonatkozik, a szövetségi hatóság fogna szabályozni.

A szövetség egyes államainak a küludvaroknál nem volnának külön képviselőik, a szövetségi diplomácia egy és közös lesz.

Közös lesz a vámügy, melynek jövedelme az egyes államok közt akként fog felosztatni, miként a törvényalkotó gyülekezet megszabni fogja.

A végrehajtó hatalmat egy szövetségi tanács gyakorolja.

A szövetség hivatalos nyelve felett a törvényalkotó gyűlés fog határozni. A végrehajtó és törvényhozó hatalom gyakorlatában minden tag a saját anyanyelvét használhatja.

A szövetségi hatóság székhelye váltakozva majd Pesten, majd Bukarestben, egyszer Zágrábban, másszor Belgrádban lesz.

Ez a terv egy kétségbeejtő helyzetben keletkezett. Mikor 1860-ban szeptemberben Kossuth, Klapka és Teleki László Couza herceggel alkudoztak, utalás történt erre a tervre. A tervezett szerződés megkötése dugába dőlt, de a Couzához való viszony még egy ideig fenmaradt.

Kossuth irataiban említi, hogy 1859. májusban Londonban találkozott az öreg Obrenovics Milos szerb fejedelemmel s ez helyeselte a konfederácionális tervet.

A magyar közvélemény azonban e tervet, midőn az 1862-ben közzététetett, felháborodással utasította vissza pártkülönbség nélkül. Ezen Kossuth hosszas magyarázgatásai sem változtattak semmit.

A magyar közvéleménynek e visszautasító magatartásában kifejezésre jutott az a tény, hogy Kossuth, hosszú távolléte alatt, már elvesztette az összefüggést a nemzet közvéleményével. A nemzet pedig ment a maga útján, mely a kiegyezés felé vezetett. (A konföderációs terv részleteiről l. Kónyi, Deák Beszédei V. 11—71. l.)

Egyre jobban elkomorult a láthatár Kossuth körül. 1862-ben meghalt Vilma lánya, 1865-ben felesége. Lassanként a menekültek is nagyobbrészt hazatértek. Csak a derék öreg Ihász ezredes tartott

ki mellette, de ez is meghalt 1882-ben. Emberileg derült vonás magányának komorsága közepett volt az az öröm, melyet felnövekedett két derék fiában talált. De ezeket is elszólította hivatásuk az apa közeléből. Csupán nővére, Ruttkayné maradt mellette mindvégig.

Élénk mozgalmat keltett 1867-ben a koronázás előtt Deák Ferenchez intézett nyilt levele, melyben a kiegyezésre kimondta az anatémát. Pulszky Ferenc, két éven át hűséges megbizottja Cavournál, felelt meg mesterének támadására. Deák nem felelt, de nyilatkozatot tett közzé, melyben megokolja, miért nem felel. Ebben a megokolásban tényleg benne van a válasz.

Midőn 1876-ban Deák elköltözött az élők sorából, Kossuth egy cipruságat küldött sírjára. A Helfy Ignáchoz intézett, de a valóságban a nagy nyilvánosságnak szóló levél, melyet ehhez mellékelt, bepillantást enged Kossuth akkori lelkiállapotába s mutatja, hogyan érzett a detronizált régi vezér az iránt, ki utána a nemzet vezére lett. Keserű panaszokat hangoztat az egykori jóbarát ellen, hogy számüzetése alatt soha legkisebb jelét sem adta érdeklődésének iránta, vagy családja iránt. „Két családi gyász súlya nehezedett rám — úgymond — részvét hangzott felém öt világrészből, Deáknak nem volt irántam egyetlen részvétszava."

„Lehet, hogy e közönyben része volt annak, hogy egykor párhuzamos utaink ellentétes szögbe fordultak. Lehet, hogy csak vérmérsékletének volt természetes kifolyása." — —

„Negyvennégy év óta ismertük egymást. Negyvennégy év és ilyen negyvennégy év „der ewig still stehenden Vergangenheit", mely az öregeknek világa. Mi tömérdek emlékezet van e keretbe foglalva, mennyi ész- és szívrokonság előbb, mi benső barátság sok éven át, mi éles ellentét utóbb!"

Végül e szavakban foglalja össze itéletét Deákról: „Ő nem hitt nemzetünk autovitalitásában. Ez nála nem annyira felfogási hiba, mint temperamentum. Ő a boncoló ész és nem az akció embere volt s mert nem az volt, nem birhatott mértékkel, kimérni, hogy ennek karja meddig ér. Mert e hite nem volt meg, azért vette fel kiindulási pontul, hogy minden áron ki kell egyenlíteni a differenciákat Ausztriával."

A keserűség, mely e sorokból kiérzik, még nagyobb lett három évvel később a honossági törvény alkotása alkalmából. E törvény kimondja, hogy az a magyar állampolgár, ki 10 évig távol van, elveszti magyar állampolgárságát, hacsak valamely osztrák-magyar konzuli hivataltól tartózkodási jegyet nem nyer.

Nem tagadható, hogy ez a törvény expatriálta Kossuthot. Ez fájdalmasan feljajdult, a politikai izgatás pedig rávetette magát erre

a témára. Ráfogta Tiszára, mintha egyenesen Kossuth expatriálása céljából alkotta volna meg ezt a törvényt, ami nem volt igaz. Mégis a Kossuth hontalanítása miatt megindult, minden választásnál kiújult, Kossuthnak nagy számú levelei által is szított izgatás lett az a kő, melyben Tisza lába megbotlott. Tisza egy gyenge pillanatban, hogy véget vessen ennek az évek hosszú sora óta tartó hajszának, 1889-ben megígérte az ellenzéknek, hogy oly értelmű módosítást fog előterjeszteni az 1879-ki honosítási törvényhez, mely szerint Kossuthot, mint több város díszpolgárát, magától értetődőleg megilleti a magyar állampolgárság. Tisza némi halogatás után, állt szavának. Pedig hát Kossuth állampolgársága a jelzett alapon éppen nem volt magától értetődő, sőt ez az egész magyarázat jogi képtelenség volt.

Extratörvény Kossuth kedveért? — ezt nyilván kissé megsokallták Bécsben. A minisztertanácsban pedig Tisza törvényjavaslatával magára maradt. Levonta a konzekvenciát: leköszönt. S leköszönése néhány nap mulva elfogadtatott.

A turini élő szoborról visszapattant egy löveg s halálra sebezte azt, aki — szándéktalanul — kilőtte.

Kossuth életének utolsó évtizede főképpen Iratai összeállításának volt szentelve. Az a Kossuthra nézve fájdalmas eset, hogy turini bankok bukása folytán elvesztette különben sem jelentékeny vagyonának legnagyobb részét, 1879-ben egy szerencsés elhatározáshoz adta meg a lökést. Elhatározta, hogy összeállítja és kiadja emlékiratait, levelezéseit. A majdnem nyolcvan éves aggastyán íróasztalához ült, hogy tollával keresse meg amire szüksége van. Az a vaskos öt kötet, melyet még ő maga írt meg, megbecsülhetetlen forrásmunka a magyar emigráció történetéhez.

Kossuth „Iratai“ nem tették a közvéleményre azt a mély hatást, melyet tőlük sokan vártak. Nem mozgatták meg a politikai szenvedélyeket, nem keltették fel a lelkesedés viharát. Mint érdekes történelmi munkát olvasták az emberek, de nagyobb aktualitása már alig volt. Deákhoz intézett híres levele, melyben a koronázás előtt a kiegyezés ellen síkra szállt, annak idején sokkal mélyebben járó és szélesebb körökre kiterjedő hatást tett, főleg erősen aktuális jellegénél fogva.

De természetes is, hogy ezeket a vaskos köteteket csakis a műveltek, a politikai körök, tehát aránylag sokkal kevesebben olvasták, mint azt a levelet, melyet minden lap szórul-szóra leközölt. Kossuth „Irataiban“ az emberek már nem láttak mást, mint afféle „vörös könyvet“, kommentárokkal ellátott aktagyüjteményét az emigrációnak. Ez már nem hathatott Kossuth retorikájával, agitátori erejének közvetlenségével. Itt már nem annyira maga Kossuth beszél, mint inkább az akták beszélnek s ezek — mi tagadás benne — néha

ő ellene beszélnek. De az idők és az emberek is mások voltak már a nyolcvanas években. A Garibaldit váró nemzedék ifjai ekkor már kiábrándult férfiak voltak.

A gondolkozó hazafi azonban mindenkor bizonyos csendes meghatottsággal fog lapozni Kossuth „Iratainak" köteteiben. Kossuth egyénisége még mindig egész frisseségében lép elénk különösen leveleiben s ezek érdekes világot vetnek legkivált azoknak az éveknek magyar vonatkozású eseményeire, melyek Napoleonnal való első érintkezésétől Garibaldi aspromontei kísérletéig terjednek. Az agg Kossuth ragaszkodott a negyven éves Kossuth ideáljaihoz. Nem tudta megbocsátani a nemzetnek, hogy „forradalmat nem akar s minden beszédben, minden feliratban, minden hirlapi cikkben az örökös törvényességet, az örökös ebhűséget, a dinasztiához való tántoríthatatlan ragaszkodást emlegeti, amivel csak azt nyeri, hogy a külföldi hatalmak elvesztik bizalmukat iránta, az osztrák pedig megszünik tőle félni".

Kossuth, az aggastyán, idézi egy jó barátja szavait, hogy a mai Magyarország nem érti őt többé, ő maga pedig elismeri, hogy e barátjának igaza van, mert ő sem érti Magyarországot. A gondolatoknak és érzelmeknek ez a kölcsönös eltávolodása, elidegenedése hozzá tartozik minden emigráció filozófiájához. A menekültek görcsösen ragaszkodnak ahhoz az állásponthoz, melyen menekülésük idejében állottak. Az idő pedig halad, a viszonyok változnak, új nemzedék váltja fel a régit, a nagy harcok megharcolóját. A nemzet élni akar s hogy élhessen, kénytelen számolni a körülményekkel.

Kossuth emlékiratainak ötödik kötete már az ő halála után, 1895-ben jelent meg. Ez a kötet főkép a villafrancai béke utáni három évet öleli fel. Az e kötetben foglalt levelezéseket Kossuth utólag hosszabb vagy rövidebb magyarázatokkal egészítette ki, melyek sokkal későbbi időből származnak, mint maguk a levelek s többnyire iratai összegyüjtése közben keletkeztek. A leghosszabb és legérdekesebb ezen okoskodó részek között egy kilencven lapot betöltő értekezés, mely az u. n. inkompatibilitási elmélet rendszeres megokolását kívánja nyujtani. Ez az elmélet tudvalevőleg abban áll, hogy az osztrák császári és a magyar királyi uralkodói hatalomnak egy személyben való egyesüiése Magyarország valódi államiságát objektive kizárja még akkor is, ha különben a legjobb szándék uralkodik az alkotmány megtartása tekintetében. E nevezetes értekezés utolsó részeit a kiadó — Helfy Ignác — biztosítása szerint Kossuth életének végszakában, talán éppen utolsó heteiben írta. Ezek tehát bizonyos tekintetben Kossuth politikai végrendeletének volnának tekinthetők. A szervetlenül egymás mellé sorakozó gondolatok és ötletek valóban már nyomait mutatják bizonyos senilitásnak, mely végre ily

hatalmas szellemnél is beáll. Valószínű, hogy az ötödik kötet néhány lapja valóban a Kossuth kezétől származó legutolsó irott feljegyzéseket tartalmazza. Nagyon jellemző, hogy az a férfiú, aki 1849 óta a Habsburg dinasztia elleni harcot tekintette élete céljának, legutolsó soraiban, melyeket reszkető kézzel papírra vetett, ünnepélyesen tiltakozik az ellen, mintha ő e dinasztia ellensége volna. Ő csupán az osztrák császári és a magyar királyi hatalom egy személyben való kumulációjának ellensége.

Kossuth tehát azt az u. n. tiszta personaluniót, melynek alapján a közjogi ellenzék áll, épp oly határozottan elítéli, mint a Deák vezetése alatt megkötött egyességet. Ezt a gondolatot Kossuth egykorú államférfiakkal folytatott nagyszámú levelezéseiben ismételve a legnagyobb nyomatékkal fejtegeti. Egyikében e leveleknek Kossuth behatóan bizonyítgatja, hogy „az 1848-ki törvények teljes helyreállítása is Magyarországra nézve nem volna semmi más, mint egy szabadsággyilkos idegen hatalom vontató kötelén való hurcoltatás, amitől csak forradalmi háború által lehet szabadulni." Ha ezeket s ezekhez hasonló az iratokban nagy következetességgel ismétlődő kijelentéseket olvassuk, méltán kérdezhetjük: mi jogon díszítette zászlaját Kossuth nevével az a párt, mely a 48-ki törvények teljes megvalósítását hirdeti követelései maximumául? Mi jogon követelte, hogy Kossuth Lajoshoz legalább is közel álló pártnak tekintessék? Hiszen nem tagadható, hogy a magyar u. n. függetlenségi párt valamivel közelebb áll Kossuthhoz, mint a 67-es pártok. Közelebb, de nem közel. Mert Kossuth inkompatibilitási álláspontját oly kozmikus távolság választja el a magyar országgyülési pártok mindegyikétől, hogy az e pártok közt fennálló távolsági különbségek számba nem jöhetnek.

Magyarország felszabadítására irányuló törekvései közben Kossuth szakadatlanul arról igyekezett meggyőzni az akkor még csak félig kész Olaszország államférfiait, hogy az olasz állam ereje egyesülve a magyar inszurrekció erejével — Franciaország támogatása nélkül is, ennek puszta elnézése mellett — bőségesen elég nemcsak arra, hogy Velencét Ausztriától elragadják, hanem arra is, hogy Ausztriát teljesen megsemmisítsék. Az események lesújtó bírálatát szolgáltatták e felfogásnak. Jött 1866 és ekkor kitűnt, hogy Olaszország még Poroszországgal szövetségben sem volt képes a maga erejéből megszerezni Velencét s hogy a csatatéren szenvedett vereségei után csupán Napoleon kegyelmének köszönhette e cél elérését. Ezeket az eseményeket látva, akkor ezt írta Kossuth: „Megkapták Veneziát, ehhez már nincs szükségük magyar segítségre. Reményeink csillaga letűnt!"

Ha e szavak igazak, ha Kossuth Velence átengedése után belátta, aminthogy be nem látnia lehetetlen volt, hogy semmi remény sincs Magyarországnak idegen segítséggel való felszabadítására: miért folytatta tovább a harcot a Deák vezetése alatt létrejött kiegyezés ellen? Hisz ő maga mondotta ismételt alkalmakkor, hogy egy erős inváziós sereg támogatása nélkül lelkiismeretlenség volna Magyarország fellázítása, mert ez annyi volna, mint a nemzetet Ausztria bosszújának kiszolgáltatni. Ha így gondolkozott, miért folytatta az izgatást a kiegyezés ellen 1867 után is? Erre feleletül Kossuth a fentebb említett inkompatibilitási elmélettel áll elő. Noshát minden magyar ember e hosszadalmas fejtegetések s a lord Brougham irataiból vett tudós idézetek nélkül is nagyon jól tudja, hogy Magyarország és a magyar parlament helyzete bizony nem azonos és nem egyenlő értékű Angliának és az angol parlamentnek helyzetével, vagy bármely oly állam helyzetével, melynek uralkodója kizárólag az illető ország parlamentje által megszavazandó hatalmi eszközökre van utalva. Kossuth igyekezett erősen lebecsülni annak a szabadságnak és annak az állami állásnak értékét, mely Magyarországra nézve elérhető volt s melynek az ország tényleg birtokába jutott, jóllehet tudta s a történelmi események folytán tudnia kellett, hogy más szabadság és más állami lét reánk nézve elérhetetlen volt.

Fénykoszorú ragyogja körül Kossuth Lajos fejét. De ragyogóbb volna ez a fénykoszorú, ha akkor, mikor látta, hogy nincs többé ezen a földön hatalom, melyet Magyarország érdekében harcba vinni lehetne, mikor — mint maga írá — minden remény oda volt: lett volna ereje, lett volna önmegtagadása beszüntetni a merőben céltalan izgatásokat.

De erre nem volt képes.

Érdemeinek túlsúlya azonban tévedései, hibái, emberi gyarlóságai mellett is elég nagy arra, hogy neve elévülhetetlen betűkkel maradjon beírva Magyarország évkönyveibe. Beírva marad az a magyar nép szívébe is, mert az ő bátor keze törte szét a magyar jobbágy társadalom-politikai bilincseit. A magyar földmívelő nem fogja elfelejteni azt, aki szabad emberré tette őt magát és szabaddá tette azt a földet, melyhez egy ősi ösztön szívós erejével ragaszkodik.

Végre Kossuth is meghódolt a természet rideg törvényének. A kilencvenkét éves aggastyánnak s idegenben elhunyt övéinek hamvai hazai földben nyertek nyugvóhelyet. A halál másoknak leszállás egy sötét sír éjszakájába, neki megtisztulást jelentett a hosszú küzdelmek alatt rátapadt salaktól s felemelte őt oly magaslatra, hová kicsinyes irigység fel nem hatol. A mauzoleum, melyben hamvai nyugosznak, egykoron szentély lesz, mely előtt meghatottan állanak meg a késő unokák.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF

I.

Nyolcvanegy évvel ezelőtt egy szép augusztusi délután egy csónak haladt a budai partról a Margitsziget felé, mely akkor még vadonerdő volt. A csónakban két, körülbelül tizenhét éves tanuló ifjú ült. Kiszálltak, megkötötték a csónakot egy parti fűzfához, azután végig barangolták a szigetet egész az északi csúcsáig, honnét a hatalmasan kiszélesedő folyam tükre felett a Hármas-határhegy óriási piramidja tárult szemeik elé. Itt az ifjak letelepedtek, kibontották a magukkal hozott kis csomagot, melyben egyéb jó dolgok közt egy palack pezsgő is volt és — fecerunt magnum áldomás.

Az egyik ifjú br. Eötvös Ignácnak, az akkor még dúsgazdag mágnásnak, Magyarország tárnokmesterének, a másik egy helytartósági titkárnak fia volt: Eötvös József és legbensőbb barátja, Szalay László.

A Párisban kitört júliusi forradalom híre a két nagytehetségű ifjú lelkében is egy kis forradalmat idézett elő. Elhatározták, hogy áldomással ünneplik meg e nagy eseményt s erre alig szemelhettek volna ki szebb helyet a magános sziget ez embernemjárta pontjánál, hol az ő ábrándos lelkük szabadon csaponghatott egy álmodott új korszak képein. A júliusi forradalomtól a tespedő Magyarország jobb fiai egy szebb jövő felvirradását várták.

A konzervatív gondolkozású nagy úr fia épp úgy rajongott a szabadságért, mint az egyszerű tisztviselő fia. A fiatal Eötvös e lelki dispoziciójában része volt nevelőjének, Pruzsinszky Józsefnek, ki fiatal korában a Martinovics-féle pör elítéltjeinek egyike volt. A fiatal Pruzsinszkyt, minthogy nem részese, csak tudója volt annak az úgynevezett összeesküvésnek, csupán három évi várfogságra ítélték. Az a láng, mely az ő lelkében lobogott, hasonló lángra gyújtotta a gondjaira bízott előkelő ifjú fogékony lelkét. Milyen jó, hogy Eötvös Ignác fia mellé nem valami vakbuzgó papot fogadott nevelőnek. A magyar irodalomnak és közéletnek ez esetben aligha lett volna br. Eötvös Józsefe.

Br. Eötvös József az ő rajongó idealista lelkét nem apjától örökölte, kinek az energia volt főjellemvonása. Mikor a felső megyékben a kolerajárvány miatt zavargások törtek ki, br. Eötvös Ignácot küldték oda, mint királyi biztost rendet csinálni. Ez a „parasztlázadást“ oly kegyetlenséggel fékezte meg, mely az egész lakosságot

rémületbe ejtette. Lónyay Menyhért, ki mint gyermek ez időben járt Zemplénmegye felső vidékén, beszéli naplójában, mily rettenetes hatást tettek rá a faluvégeken felállított akasztófák, melyeken néhol még rajtuk lógott az elítélt. Végre Bécsben megsokallták az akasztásokat és visszahívták Eötvöst.

Br. Eötvös József lelkivilága főképp anyjának, született br. Lilien Annának az öröksége. Jellemzi ezt a finom érzésű úrnőt egy mondás, melyet fiának szívére kötött: ne higyj oly gondolatban, melynek szíved ellentmond!

Milyen szépen hangzik ez a mondás! Pedig benne van a gondolatnak az érzelem ellenőrzése alá helyezése, ami tárt kaput nyit ez utóbbinak módosító befolyása számára. Aki gondolatait, mielőtt végrehajtásukhoz hozzá fogna, az érzelem szitáján szűri át, az rendszerint olyanokul látja a dolgokat, amilyeneknek látni szeretné őket. Ez a műtét az igazlátás és az illuziók egymás elleni harcában nagyon könnyen az utóbbiak javára billenti a mérleget. Ebben az anyai örökségül kapott gondolatban benne rejlettek, mint makkban a tölgy, e nevezetes életpályának vonzó, szép és nemes tulajdonságai s egyúttal gyengeségeinek, hibáinak, időnkénti aberracióinak csírái is.

Nem könnyű feladat hű jellemrajzát adni br. Eötvös Józsefnek, mert ő nem tartozik amaz erős gerincű és jellegzetes arcú egyéniségek közé, kiket elég egyszer látnunk, hogy soha se felejtsük el őket. Az életnek nekiinduló br. Eötvös azonban maga örökítette meg szellemi arcképét a „Karthauzi"-ban. Ez eredetileg regényes útirajz akart lenni, de mire elkészült, a Provence „daltelt mezőin" szerzett benyomásokból ez a sajátságos regény alakult ki. Eötvösnek ezt az első nagyobb munkáját a hír megjelenése után rögtön szárnyaira kapta. Abban az időben hamarabb csináltak az emberek karriért, mint manapság, de még az akkoriak közt is kivételes gyorsasággal lett híres emberré br. Eötvös József. Huszonkét éves korában már akadémiai tag, huszonhat éves korában már ezen országos intézet tiszteleti tagja volt. A fiatal férfiú első irodalmi sikerei nem magyaráznák meg eléggé e gyors érvényesülést. Előkelő társadalmi poziciója hatványozó erejének bizonyára része volt ebben.

A Karthauzi (1838) Eötvöst egyszerre országos hírű emberré, sőt még külföldön is ismertté tette. Egy új hang ütötte meg az emberek fülét, minőhöz az addigi magyar irodalomban szokva nem voltak. S ez a hang nem csak új volt, de megfelelt a kor érzelgésre hajló irányának. Különösen a nőket és ifjakat bájolta el. A betegeslelkű túlérzékenységnek, a világfájdalmas képzelgésnek apotheozisa ez az u. n. regény. Alakjai nem annyira egyének, mint elmosódó ködképek, képzelt betegei egy önalkotta fantasztikus világrend

csalódásainak. Az érzelgésnek túltengése ez, melyben siránkozó sóvárgás helyettesíti az akaratot, egy tépelődő lélek panaszkodása a tetterőt, öntetszelgő ringatódzása egy meg nem értett, de valóságban önmagát sem értő kedélynek egy szentelt fájdalom hullámain, melyek véget nem érő monotoniával ütődnek a rideg valóság partszirtjeihez.

A Karthauziban nemcsak a fiatal Eötvös ábrándos lelkivilága tükröződik, de a koré is, melyben keletkezett. Hatása igen intenzív volt mindazokra, akik olvasták, de nem volt elég extenzív, mert olvasói nem voltak elég sokan. Az előkelő magyar nők akkor még többnyire német és francia könyveket olvastak. A hatás a nővilág egy részére és az ifjúságra szorítkozott. A férfiakra a Karthauzi kevésbbé hatott. Széchenyi és Wesselényi nem szerették, azt mondták róla, hogy elpuhítja a közszellemet és „mizerikordiánus politikának" nevezték azt az irányt, mely ebből a beteges érzelemvilágból fakadt.

Br. Eötvös tökéletesen soha sem vetkezte le egyéniségének azokat a vonásait, melyek a Karthauziban kifejezést nyertek, de férfikora haladtával, midőn törekvései az ország regenerációjára irányzott reformokban konkrét tartalmat nyertek, többé-kevésbbé mégis kibontakozott ki nem forrott fiatal férfikora sóvárgásainak ama ködös világából.

Későbbi regényei kivétel nélkül egy-egy politikai vagy társadalmi reformeszme szolgálatában állanak. Eötvösben a politikus mindig erősebb volt a költőnél, de a költőből is egy erős adag mindig benne maradt a politikusban. Magyarország 1514-ben című regénye, mely a Dózsa-féle parasztlázadást tárgyazza, a jobbágyok felszabadításának ügyét szolgálja. A Falu jegyzője a megyerendszer tarthatatlanságát mutatja be s ezzel a felelős miniszteri kormányrendszer útját igyekszik egyengetni. A Nővérek című regénye, mely az ötvenes évek derekán készült, mikor magyar politikai élet már nem létezett, társadalompolitikai irányregény, mely azt igyekszik kimutatni, hogy az igazi boldogságot nem az arisztokratikus körök túlfinomultságában, hanem az egyszerű, romlatlan nép körében lehet feltalálni. Tehát a demokraciának akar szolgálni. Eötvös nem ismerte eléggé a „népet", hogysem egyszerűnek és romlatlannak ne tartotta volna.

Eötvös költői alkotásainak ez az irányzatossága öntudatos volt s megfelelt a költészetről való felfogásának. Ő a költészetet nem tekintette öncélnak, nem az emberi szellem oly fenséges megnyilvánulásának, melynek mint ilyennek önmagában fekszik az értéke. Irataiban azt a meggyőződését hirdeti, hogy a költészet nem egyéb hiú játéknál, ha az emberiség közállapotainak javítását s előbbrevitelét nem tekinti céljának. Ez a felfogás testesül meg Eötvös egész szépirodalmi munkálkodásában.

Minden regényénél, mint az Írás mondja, „kezdetben vala az

Ige" és csak később öltött az testet. Adva volt egy tétel, annak igazolásául iratott egy regény. Az alakok nem igazi egyének, hanem reflexió segítségével megalkotott s azért többé-kevésbbé vérszegény és határozatlan tipusok. Beszélnek, ágálnak a szintéren, de azt az illuziót, hogy a szenvedélyek őssereje izgatja és mozgatja őket, rontja az, hogy gyakran hallani véljük a súgót, ki nekik mindezt suggerálja.

Ez a súgó azonban egy fenköltlelkű, ideálokért hevülő, hazája, nemzete s az emberiség legbecsesebb javaiért lelkesedő, nemes rajongó. S éppen mivel az az egyéniség, mely a regények alakjaiból kiérzik, nem valami közönséges okoskodó, hanem minden ízében maga is egy nemes és költői lélek, azért képes bizonyos költői zamatot kölcsönözni azoknak az alakoknak. Ez a körülmény ezeket az irányregényeket, melyek különben a költészet nagy birodalmának határain feküdnének, a közönséges irányregények színvonala fölé emeli s egészen soha el nem avulható kincseivé teszi a magyar irodalomnak. Mindegyik közvetlenül belekapcsolódik a magyar közéletnek egy-egy nevezetesebb fázisába s ezzel megnyeri egy — bár kölcsönvett — elemét a realizmusnak, melynek különben híával volna. Eötvös költészete tele van politikával, viszont politikája úgy az, mely irataiban, mint az, mely államférfiúi működésében nyilvánult, impregnálva volt a költészetnek, egy ideálok után sóvárgó érzelmi világnak elemeivel.

Költői műveiben az alakok többet beszélnek, mint cselekesznek, hiányzik belőlük az izzó szenvedélyek előretörő s az akadályokat lerombolni kész őssereje s ennek helyét mélabús lemondás, ködfátyolképek borongásában szétfolyó szentimentalizmus foglalja el. Eötvösnek, mint politikusnak ereje a nagy célok felismerésében, azoknak gazdag ismeretanyag s magas szempontokból kiinduló okoskodással való igazolásában fekszik, mihez még az idealizmus zománcával ékeskedő előadás járul. Mindezeket a tulajdonságokat együtt találjuk az íróban, a parlamenti és akadémiai szónokban s a miniszter működésében. De nélkülözzük a vasakaratnak erejét, az akadályok előtt meg nem hátráló politikai szenvedély agitatorius elszántságát, a tetterőnek azt a harcrakészségét, mely esetleg elbukhatik, de a fegyvert le nem teszi s mely nélkül a politikában nagy eredmények ki nem vívattak soha.

Ilyennek ismerték br. Eötvöst azok az államférfiak is, kikkel közös célokra együtt működött. A 67-ki kiegyezést megelőző tárgyalásokban rész jutott br. Eötvösnek is. Ezen a téren Andrássy nem igen bízott működése eredményességében. Egyik levelében így írt Eötvösről: Pepi nagyon impressionabilis és ideges, jobb, ha egyelőre nem megy Bécsbe.

Ne higyjük egyébiránt, hogy Eötvös viselkedése az osztrák államférfiakkal szemben hiával lett volna saját értéke tudatának. Egy hozzá igen közel állott egyén közlése szerint a hatvanas években egy ízben Schmerlinggel tárgyalt s a hatalmas osztrák miniszterelnök Eötvös vállára téve kezét, így szólította: Mein lieber Eötvös! Ez erre nyomban Schmerling vállára tette kezét s így szólt: Mein lieber Schmerling!

*

Eötvös szépirodalmi munkálkodásának súlypontja fiatalabb éveire esik s a legnagyobb sikert e téren mindjárt pályája kezdetén a Karthauzival érte el. A kor haladtával lassanként foglal tért irodalmi működésében a publicistikai elem. Egyes részletkérdéseket tárgyazó e nemű iratai, mint a fogházjavításról (1838.) s a zsidók emancipációjáról (1840.) szólók a publicista első szárnypróbálgatásai voltak. Már nevezetesebb 1842-ben közzétett „Kelet Népe és Pesti Hirlap“ című tanulmánya, melyben állást foglalt Kossuth mellett Széchenyi ellen. Nagyobb mérvű publicistikai tevékenysége akkor indult meg, mikor legbensőbb barátja, Szalay László vette át a Pesti Hirlap szerkesztését. Ebben a lapban fejtette ki Eötvös azt az alapvető gondolatát, hogy Magyarország regenerációjára az egyetlen biztos rendszer a parlamentáris felelős kormányzat. A nemzeti átalakulás többi elemére vonatkozó gondolatai nagyban és egészben közösek voltak az akkori szabadelvű ellenzék különböző árnyalataival. A parlamentarizmus nagy problémája az, melynek publicistikai propagálásában ő vezetett. Főérdeme, hogy ezt a nagy politikai gondolatot a nemzet köztudatában odáig érlelte, hogy mikor megvalósítására a gyakorlati lehetőség bekövetkezett, az már nem mint kezdetleges politikai embryo állott az ország művelt közönsége előtt.

Az igazság érdekében mindazáltal meg kell állapítanunk, hogy a felelős miniszterium és a parlamenti rendszer 1848. előtt még nem ment át oly általánosan a köztudatba, mint pl. az örökváltság, vagy a közteherviselés. A parlamentarizmus inkább csak egy művelt réteg pium desideriuma volt, melynek megvalósíthatását távol jövőben képzelték. Még maga Kossuth is idegenkedett attól, hogy a parlamenti kormányrendszer 1847-ben a megyei utasítások közé felvétessék, de Eötvösnek sikerült ezt felvétetnie. A megyerendszer erősen hozzá volt nőve a nemzet szívéhez, mert hisz tapasztalásból tudta, hogy az adott viszonyok közt ez az egyetlen valamit érő alkotmánygarancia. Tökéletlen védőeszköz volt ez, de bátor emberek kezében jó szolgálatot tett s azt a magyar ember nem volt hajlandó kiadni kezéből ama másikért, mely talán tökéletesebb, de még nem volt meg. Az ellenzék zöme egész a februári forradalomig nem kívánta az alkotmány rendszeres és alapos revizióját. Ekkor

azonban gyorsan megérlelődött az Eötvös által propagált és gondosan ápolt eszme: a parlamentarizmus nemzeti postulátummá vált. De mikor a cselekvésre alkalmas történelmi időpont bekövetkezett, akkor nem br. Eötvös volt az, aki megvalósította ezt a nagy gondolatot, melyet ő gondosan ápolt akkor, mikor azt a gyakorlati emberek még megmosolyogták s gerinccel és tagokkal bíró reformeszmévé nevelt oly időben, mikor azt még pártolói is egy távol jövő ábrándképei közé sorozták. Aki ezt a nagy gondolatot keresztül vitte, az az övénél nagyobb akaraterő, az egykor municipalista Kossuth Lajos volt.

*

A Batthyány-miniszteriumnak Eötvös tekintélyes és igen népszerű tagja volt. Mint az ország egyik legműveltebb embere — kinek nevét az ország határain túl is ismerték — első sorban hivatottnak látszott arra, hogy a magyar közművelődési ügyek vezetője s előharcosa legyen. Előkelő társadalmi állása s egyéni szeretetreméltósága is fokozta poziciójának súlyát. Ő is ott volt a bécsi tárgyalásoknál Széchenyivel és Deákkal együtt, mikor a felelős minisztériumra vonatkozó törvény szentesítését a dinasztia tagjainak és a konzervativeknek szívós ellentállása ellenére — a nádor hathatós támogatása mellett — végre is dülőre juttatták.

Senki sem volt nálánál mélyebben áthatva attól a meggyőződéstől, hogy a műveltségi szinvonal gyors és jelentékeny emelése Magyarország megujhodásának és fenmaradásának leglényegesebb feltétele. De hogy a sikerre való kilátással hozzá lehessen kezdeni a nagy kulturális munkához, mindenek előtt szükséges lett volna azoknak a romoknak az eltakarítása, melyekkel a Bécscsel szövetkező egyházpolitikai reakció Magyarországon a közművelődés útját telehintette. Erre a herkulesi munkára Eötvös ereje elégtelen volt.

A programm adva volt. Ez nem lehetett más, mint az 1848: XX. törvénycikk becsületes és bátor végrehajtása. E törvénycikk lezárta a vallásszabadságért vívott évszázados küzdelmek sorát. Kimondta a bevett vallásfelekezetek egyenlőségét és viszonosságát. (A zsidók, kiknek emancipációja érdekében Eötvös könyvet is írt, a reakcionáriusok mesterkedése következtében kívül maradtak az 1848:XX. törvénycikk keretén.)

De még többet is tartalmaz e törvény. Kimondja, hogy a bevett vallásfelekezetek összes egyházi és iskolai szükségleteit az állam fogja fedezni. Ebben benne van az u. n. egyházi vagyon szekularizációja. Magok a püspökök sem magyarázták, mert nem is magyarázhatták, másképp e törvény értelmét. Mikor a XX. törvénycikket a főrendiház tárgyalta, Szcitovszky akkori pécsi püspök

— a későbbi primás — sorompóba lépett a törvényjavaslat e két lényeges intézkedése ellen. A viszonosságra vonatkozó szakaszt egy gróf Cziráky János által inditványozott záradékkal, azt a szakaszt pedig, mely a szekularizációt implicite magában foglalja, azzal a pótlékkal akarták sarkaiból kiforgatni, hogy az állam a felekezetek egyházi és iskolai szükségleteit csak annyiban fogja fedezni, amenynyiben az „mostani tulajdon javaikból ki nem telnék." A főrendek el is fogadták ezeket a módosításokat, de a rendi tábla felismerte, hova vágnak azok s ragaszkodott az eredeti szöveghez. A főrendek végre ápril 5-én engedtek. A javaslat változatlanul törvénnyé vált.

A parlamentben leverve a reakció annál hevesebben folytatta a már márciusban megkezdett harcot a parlamenten kívül. Az 1848: XX. törvénycikk volt az 1848-ki átalakulásnak az a vívmánya, mely ellen a reakció magában az országban rögtön sorakozott. A püspökök arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a király azokat a jogokat, melyek őt, mint a kath. egyház főpatronusát illetik, a felelős független magyar minisztérium útján nem gyakorolhatja. Feliratot intéztek tehát a királyhoz, melyben azt kérték, „hogy a király az ő apostoli felségjogai gyakorlására állítson fel a primás, vagy valamely más püspök elnöklete alatt egyházi és világi tagokból álló oly egyháztanácsot, melynek feladata lenne az egyházi javakat és alapokat a király nevében kezelni, a katholikus iskolákat vezetni, azokra felügyelni és a katholikus egyház jogait és érdekeit minden idegen befolyás ellen megvédelmezni." „Ha pedig a király az ő apostoli felségjogait az eddigi terjedelemben a megváltozott viszonyok közt gyakorolni nem akarná, vagy nem tudná: akkor az egyházaknak, iskoláknak és azok javainak vezetését és kormányzását adja át Magyarország önálló és szabad katholikus egyházának."

A feliratra nem jött közvetlen válasz. A püspökök felirata, mint annak szövege világosan mutatja, lényegileg majdnem souverain állást követel egy felállítandó magyar katholikus egyházi szervezet részére, vagyis ugyanazt, ami katholikus antonomia név alatt azóta oly sokat foglalkoztatta a magyar politikai világot.

A március 28-án kelt s a felülkerekedett reakciós áramlat hatása alatt keletkezett leirat, melyet az országgyűlés nagy felháborodással fogadott, hajlandó lett volna a püspökök óhajtását legalább az egyházi méltóságok kinevezésére vonatkozólag honorálni, vagyis arra, hogy a püspökök s egyéb egyházi főméltóságok kinevezése a felelős miniszter ellenjegyzése alól elvonassék. De ez a reakciós kisérlet megtörött az országgyűlés ellentállásán s végül a felelős minisztériumra vonatkozó követelés csonkíttatlanul keresztül ment.

A püspökök tovább folytatták azt a harcot, melynek célja volt, kivonni az egyházi ügyek terén az államot megillető jogok gyakorlását a felelős minisztérium hatósága alól. Most már az arisztokrácia egy részével szövetkezve, ülést ülés után tartottak s egy nappal a XX. törvénycikk megszavazása után, ápril 6-án, tehát mikor látták, hogy e törvénycikk megakadályozása nem sikerült, a fentebb jelzett célok érdekében kérvényt nyújtottak be a képviselőházhoz, mely azonban — az országgyűlés feloszlatása küszöbön lévén — már nem tárgyaltathatott.

Ápril 8-án pedig hatvan világi katholikus részvételével újból gyűlést tartottak, melyen egy emlékiratot fogadtak el, mely már az u. n. katholikus autonomia egész programmját tartalmazta. Kijelentik ebben, hogy „miután a kath. egyház a fejedelmi kegyuraság alól kivonatott s a „bevett" vallásfelekezetek közé soroztatott, az egyház kénytelen magát a hívők védelme alá helyezni." A szabadelvű és alkotmányos alapra helyezett állami kormánnyal szemben a tökéletes függetlenség álláspontjára helyezkedtek. Így született meg az 1848-ki reformok egyházpolitikai részének megdöntésére nyomban a XX. törvénycikk megszavazása után a katholikus autonómia végzetes ideológiája. Elvonni az államtól s egy mindenkor klerikális befolyás alatt álló testületre átruházni az állam hatalmi és kulturális körének egy igen jelentékeny részét, e testületet úrrá tenni az iskola és egy óriási vagyon felett, egy kis ultramontán államot szervezni a szabadelvű államban, ez volt célja és értelme a püspökök vezetése alatt szervezkedett ellenforradalomnak. Hogy ez az ellenforradalom Magyarországra egész végzetes erejével rá nem zúdult, az csak annak volt köszönhető, hogy ez a magyar reakciós mozgalom belefulladt abba a másik, sokkal erősebb reakciós áradatba, mely az összes 48-ki vívmányok ellen Bécsből megindult.

A püspöki karnak 1848 márciusában megkezdett s a következő hónapban folytatott agresszív fellépése eléggé kimutatta, hogy az adott viszonyok közt a kultuszminisztérium élére a legerősebb kezű államférfi lett volna szükséges. Valóban nem a püspöki kar magatartásán mult, hogy mindjárt az első időben erőpróbára nem került a sor az alig megalakult parlamenti kormány és a püspöki kar közt. A minden oldalról feltornyosuló viharfelhők, melyek a magyar államnak egyenesen a létét fenyegették, valószínüleg még a legerősebb akaratú államférfit is arra indították volna, hogy egyelőre ne fogjon hozzá az 1848: XX. törvénycikk komoly és következetes végrehajtásához. Nem lehet tehát csodálni, hogy Eötvös, ki a tranzakciók embere volt, ily bátor lépésre nem vállalkozott.

Nem is állta volna meg helyét egy oly agresszív ellenféllel szem-

ben, aminővel mérkőznie kellett volna. Közoktatásügyi törvényjavaslata, mely rövid miniszterségének legnevezetesebb műve volt, erősen magán viseli a konfesszionalizmussal való megalkuvás bélyegét. A képviselőház e törvényjavaslatot augusztus 3-tól 8-káig letárgyalta. Maga a tárgyalás alapjában véve anachronizmus volt, mert ez időben a Jellacsiccsal való értekezés sikertelensége már megmutatta, hogy a horvát invázió kikerülhetetlen, a délvidéki lázadók száma pedig már 30.000-re szaporodott. Az Innsbruckból Bécsbe visszaérkezett udvar már levetette az álarcot s Radetzky olaszországi győzelmeitől is megittasodva elérkezettnek látta az időt a Magyarországgal való leszámolásra. A képviselők közül sokan belátták, hogy mikor valakinek a feje felett kigyuladt a ház, nincs értelme a lakás belső berendezése felett való tanácskozásnak. De a többség mégis jobbnak látta letárgyalni az iskolajavaslatot.

Eötvös *kijelentette, hogy ő a közös iskola híve*, de a felekezetek vezető embereivel való tanácskozás meggyőzte arról, hogy nagy az ellenszenv a közös iskola ellen. Azt ugyan a felekezetek vezető embereivel való tanácskozás nélkül is előre tudhatta volna, hogy ezek mindig és minden körülmények közt ellenezni fogják a közös iskolát, mert a felekezeti széthúzás az ő hatalmuknak legfőbb támasza. Eötvös engedett a felekezeti törekvéseknek s megelégedett azzal, hogy csak ott állíttassék fel közös iskola, ahol az egy-egy felekezethez tartozó gyermekek száma még az ötvenet sem üti meg, ellenben ott, hol az egy-egy felekezethez tartozó iskolakötelesek száma legalább ötven, az *állam maga* állíthasson felekezeti iskolát mindegyik felekezet számára külön-külön. Ezt a meglehetősen retográd gondolatot a felekezetek vezérférfiai szuggerálták a miniszternek s egyebet nem is lehetett várni, mikor az állam képviselője a maga jobb meggyőződése ellenére hozzájuk mint valami felsőbb fórumhoz appellált.

Érdemes feljegyezni, hogy a magyar képviselőház többsége szabadelvűbb volt nem magánál Eötvösnél, — ki, mint említettük, a közös iskola hívének vallotta magát — hanem mindenesetre azoknál, kiknek tanácsára hallgatott. A ház 181 szavazattal 81 ellenében leszavazta a törvényjavaslatnak azt az intézkedését, hogy ott, hol egy-egy felekezetből ötven iskolaköteles van, az állam — bár csak permissive is — maga állítson felekezeti iskolákat. A szónokok közt többségben voltak a közös iskola lelkes szószólói. Szinte megható volt az öreg Palóczy László visszaemlékezése a József császár korabeli közös iskolákra. Elmondta, hogy mikor József halála után a különböző felekezetekhez tartozó gyermekeket ismét szétszakították egymástól, ezek zokogva búcsuztak el más valláshoz tartozó társaiktól, kiket megsze-

rettek. „Éppen ma ötvenkilenc éve — mondá az ősz képviselő, — hogy a francia nemzet előkelői Versailles-ban megszüntették a rang válaszfalait. Köztünk még egy kőfal áll fenn, a hitfelekezeti külön iskolák. Örökítsétek meg e napot e válaszfal lerontásával s az utókor áldást fog mondani rátok és ősz társatokra!“ Azóta, hogy az öreg Palóczy e szép szavakkal aposztrofálta a magyar képviselőházat, hatvanhárom év telt el s a felekezeti széthúzás ebben az országban ma erősebb, mint akkor volt.

Egyébiránt ez az egész közoktatási vita merő theória volt s csak ama kor gondolkodásmódjának jellemzése szempontjából érdemes a feljegyzésre. Eötvös javaslatából nem is lett törvény. A viharfelhők egyre fenyegetőbben tornyosultak. A horvátok erőszakkal elfoglalták Fiumét, a király pedig ellenjegyzés nélküli leiratban elküldötte a nádornak az osztrák kormány ama hirhedt emlékiratát, melyben az 1848-ki törvények érvényességét tagadta. Hozzátette a király, hogy ő maga is osztozik osztrák minisztériuma felfogásában. Batthyány és Deák Bécsben időztek, a pesti országgyűlés által alkotott törvények szentesítését kieszközölni, de nem is bocsáttattak a király elé. Bizonyos volt tehát már ekkor, hogy a nemzet és a dinasztia közt az összeütközés kikerülhetetlen.

Eötvös idegei nem bírták ki ezt a helyzetet, mely Széchenyit az őrületbe kergette. Menekülni vágyott a vihar elől.

Ezen izgalmas napok egyikén Pulszkynak, ki a király oldala melletti magyar minisztériumot herceg Eszterházy leköszönése után mint államtitkár vezette, egy hivatalnoka jelentette, hogy b. Eötvös József fél óra előtt megérkezett Bécsbe s idegen név alatt a Leopoldstadt egyik szállodájában szállt meg. „Oda akartam menni — írja Pulszky (Életem és korom II. k. 122. l.) — midőn Eötvös hozzám belépett. Alig ismertem rá, annyira el volt változva arckifejezése. Szárazon felkért, adjak neki útlevelet, Lantosi névre, Svájcba, ő kivándorol s nem jön többé vissza soha. Megkérdeztem, beadta-e lemondását?

— Nem.

— Akkor nem adhatok útlevelet, nem nyujthatok segédkezet magyar miniszter megszökéséhez. Miért is hagytad el Pestet?

— Anarchia állt be, Ivánka Imre bejött honvédjeivel, igazi rablóbanda, s elfoglalta erővel az Új-épületet, Buda és Pest ezek hatalmában van, kirabolják, felgyújtják a várost, Kossuth hozatta őket, Szemere velök tart, Széchenyi megbolondult.

Csak lassan-lassan tudtam megnyugtatni, csaknem magánkívül volt. Megmondtam neki, beszéljen Deákkal, ki itt van s Batthyányval s ne veszítse el fejét és bátorságát. Végre csakugyan hidegebben

nézte a dolgokat s felkereste kollégáit, megígérte, hogy visszamegy velök Pestre, de mégis megkért, állítsam ki számára és családjáéra az útlevelet, ha most nincs is szükség rá, megjöhet az idő, mikor hasznát vehetik s nekem talán nem lesz többé alkalmam azt kiállítani.

Megírtam az útleveleket.

Pár nap mulva a Batthyány-miniszterium beadta lemondását és Eötvös 1848. szeptember 29-én külföldre utazott."

*

Br. Eötvösnek első miniszteri szereplése harmincöt éves korában ért véget. Másodszor csak tizenkilenc évvel később jutott neki ismét rész az állam kormányzásában. A férfikor derekát, a legnagyobb cselekvési erőnek majdnem két évtizedét anélkül töltötte el, hogy gyakorlati cselekvésre alkalma lett volna. De élénk szelleme nem nyugodott. Sőt tulajdonképp most találta meg a géniuszának legjobban megfelelő tért. Ez pedig a politikai irodalom művelése s később az akadémia élén való működése volt.

A 49-ki összeütközés egész idejét külföldön töltötte s a világosi katasztrófa után is még jó ideig — 1850. novemberéig — külföldön, többnyire Münchenben lakott, hol szorgalmasan látogatta az egyetemi könyvtárt. Ebben az idegen milieuben írta meg első felét legnevezetesebb politikai munkájának a XIX. század uralkodó eszméinek befolyásáról az államra.

Ezzel a munkájával is úgy járt Eötvös, mint a Karthauzival, nem az lett belőle, aminek eredetileg tervezte. Ő a nagy francia forradalom történetét akarta megírni, levonván annak tanúságait a magyar közönség számára. Az okoskodó elem annyira túlsúlyra jutott benne, hogy a XIX. század uralkodó eszméinek bírálata lett belőle.

Eötvösnek ezt a főmunkáját aránylag jobban méltányolták külföldön, mint itthon. Ugyanis németül és franciául is megjelent. Nálunk kevesebben olvasták, mint szépirodalmi munkáit s akik olvasták, azok is csak félig értették. Népszerű soha sem volt. Ma már a fiatalabbak közt kevesen vannak, kik többet tudnak róla a címénél. Abból indul ki, hogy — miként hosszasan fejtegeti — a Verulami Baco modorában, azaz induktíve kívánja tárgyalni a politika legfontosabb problémáit. Egészben véve mégis Eötvösnek ez a munkája inkább deduktív, erősen theoretizáló, elvont és doktrinair államfilozofiai munka. Éppen ellentéte Széchenyi rendszertelen, de sziporkázó ötletekben gazdag s gyakorlati célokra törő dolgozatainak. Eötvös nem foglalkozik a konkrét viszonyokkal, legkevésbbé a rettenetes katasztrófán átment Magyarország viszonyaival.

Nyer érdekességben e munka az előtt, ki a sorok közt is tud

olvasni. Aki erre képes, az úgy fogja találni, hogy ez a munka, mely az európaszerte győzelmes reakció napjaiban keletkezett, erősen bevilágít abba a korba.

Hazájának szörnyű katasztrófája mély hatást tett Eötvös impresszionabilis lelkére. Nem feltűnő-e, hogy a magyar centralisták vezére vaskos könyvet ír a centralizáció ellen, nagy tudományos apparátussal támadja az állammindenhatóság bálványát, minden erejét összeszedve igyekszik kimutatni, hogy ha az az irány, melyben Európa az utóbbi időben (1850-ben) haladt, tovább tart, a kor politikai törekvésének kimaradhatatlan eredménye nem lehet más, mint egyesnek korlátlan hatalma. Eötvös soha egy szót sem ejt Magyarországról, de érezzük, hogy folyton erre gondol. A sorok közt a figyelmes olvasó egy második fejtegetést olvashat, mely akörül forog: hogyan lehetne a rettenetes katasztrófából megmenteni Magyarország számára a szabadságnak egy porcikáját?

Kiemelendő, hogy Eötvös midőn könyvének ezt az első felét írta, még komolyan vette az osztrák 1849. márciusi oktroyált alkotmányt, nem is gondolt arra, hogy ezt 1851. végén egyszerűen meg fogják szűntetni. Egy centralizált, az állammindenhatóság elvének hódoló, de alkotmányos Ausztria lebegett szemei előtt. Szükségesnek tartotta, hogy Magyarország képviselve legyen a nemsokára megnyilandónak hitt osztrák központi parlamentben. Ez „Die Nationalitätenfrage in Oesterreich“ című, szintén ez időtájt keletkezett munkájából is kiviláglik. Ezzel az alkotmányosnak gondolt, de erősen az állami mindenhatóságra hajló Ausztriával szemben szeretett volna megmenteni hazája számára — jóllehet Magyarországot meg sem említette — legalább bizonyos municipális önkormányzatot, bizonyos egyéni szabadságot, bizonyos szabad mozgást legalább egyházi téren. Ez a gondolat 1851-ben megjelent munkájának ki nem mondott, de kihámozható magva.

A második kötet három évvel később jelent meg. Ezt már itthon írta meg. Nagy változások történtek az első kötet megírása óta. Az osztrák papiros-alkotmányt, anélkül hogy valaha életbeléptették volna, megszűntették. Ausztria a korlátlan egyeduralom alapján rendezkedett be. Magyarországot szétdarabolták. Elárasztották osztrák beamterekkel. Eötvös úgy tesz, mintha a Franciaországban szintén uralkodóvá lett korlátlan egyeduralom s az ottani túlzott centralizáció ellen küzdene, pedig a valóságban folyton-folyvást Ausztriára gondol. Nagy tudományos apparátussal bizonyítgatja, mennyire nem biztos az államhatalom állása az ily centralizált egyeduralmakban. Az állami élet összes nevezetesebb mozzanatain végig menve kimutatja a központosítással együtt járó nagy veszedelmeket. Hosszasan

fejtegeti, hogy ezek a túlságosan központosított államok külellenség ellenében is nagyobb veszélynek vannak kitéve, mint azok, melyek a részeknek bizonyos szabad mozgást engednek. „Minden ilyen állam — úgymond — a monda hőséhez hasonló, ki csak egy ponton sebezhető meg, de ezen mindíg halálosan, azzal az egy különbséggel, hogy e sebezhető helyet mindenki ismeri."

Az autokratikus centralizáció veszélyei ellenében a helyhatósági szervezetekben keresi és találja meg az ellensúlyt, a biztosító szelepet. A domináló és irányító szempont tehát a munka második részében, hol már az autokratikus alapon centralizált Ausztriával látja magát szemben, tulajdonképp ismét egy ki nem mondott hátsó gondolat: megmenteni Magyarország számára legalább egy töredékét a municipális szabadságoknak. Talán lelke mélyében még odáig is merészkedett, hogy valamiféle tartományi szabadságra is gondolt. „Amint csak egy eszköz van, — úgymond — mely a legnagyobb államok fennállását lehetővé teszi: a központosítás, úgy csak egy óvszert ismerek, mely a nagyobb államokat minden kényuralomtól és forradalmaktól megóvja: t. i. az önkormányzat elvének alkalmazása."

De maga Eötvös is érzi e mentő gondolat elégtelenségét. Azért tovább kutat további biztosítékok után s ez aggodalmas kutatásai közben kialakul benne egy gondolat, melyhez kultuszminiszter korabeli tapasztalatai adhadták meg az impulzust oly értelemben, hogy a püspökök által már 1848-ban követelményül felállított egyházi autonómia eszméje felett tünődött s kereste az útakat-módokat, hogyan lehetne ezt a törekvést kiegyeztetni az alkotmányosság és a miniszteri felelősség követelményeivel. Az ő tranzakciókra hajló, egy komolyabb „kulturharcnak" még a gondolatától is idegenkedő lelke lassanként eljutott egy végzetszerű ideologiához, mely egy békés megoldás tetszetős képét varázsolta elébe s mely szülőanyja lett e nevezetes életpálya későbbi ingadozásainak. A magyar püspöki kar s az ezzel szövetkezett világi konzervativek agressziv állásfoglalása a 48-ki korszak alkotásai ellen, volt rövid minisztersége alatt az a félelmetes problema, mely tépelődő lelkét legtöbbet foglalkoztatta, de melyhez akkor hozzányulni nem mert. Az események tragikus kifejlődése megmentette őt az állam és egyház közti erőpróba kényszerűségétől, de ő nem szünt meg e súlyos problema fölött tovább tünődni s gondolatai, átszűrődve a közbejött események prizmáján, most már szabadsággaranciát láttattak vele ott, hol egykoron maga is a szabadság veszélyét láthatta csak.

Mikor nagy munkájának második kötetét írta, mindjobban kibontakozott lelkében az az illuzió, hogy a katholikus egyház szintén

egyik menedékül szolgálhat a nemzetnek a központosító abszolutizmus által való eltiportatás ellen.

Montalembert elve: szabad egyház a szabad államban, oda módosult az ő simulékony felfogásában, hogy a szabad egyház értékes menedéke lehet a szabadságnak az abszolutisztikus államban is. Hosszas doctrinaire megalapozás után következő tételekben rögzíti meg egyházpolitikai alapelveit:

„Az állam törekvése hatalma terjesztésére a francia forradalom óta széltében elterjedt fogalomnál fogva, mely szerint az államot kényszerítő hatalom illeti meg minden fölött, ellenállhatatlanná válik, ha az eszme hatásainak az által nem vetünk gátat, hogy megszabjuk a kört, melyen túl az állam hatalma semmi viszonyok közt sem terjeszkedhetik. De ily kör csupán az egyház lehet, mivel csupán ez mozog az államtól merőben különböző téren, hol az összeütközések keletkezését kikerülhetni s mivel a benne levő éltető elvnél fogva elég erős ellenszegülni az államhatalomnak, ha függetlenségét megtámadja".

„Veszélyben forog minden önállóság s az oktatás és egyház valódi szabadságának kevés biztosítéka van, ha minden egyéb feltétlenül alá van vetve az államnak: úgy az egyház önállósága az állam irányában egyszersmind biztosítéka mindazon önállóságnak, melyet az alkotmány az állam egyes részeinek ad".

„Az egyház szabadsága legfőbb, egyedüli, rendíthetetlen erkölcsi biztosítéka az állam egyes részei önállóságának az egyetem (az összállam) anyagi hatalma ellenében".

Íme a veleje a XIX. század uralkodó eszméiről szóló munka egyházpolitikai tartalmának. (L. II. köt. 433—435. l.)

Egy évvel Eötvös munkája második kötetének megjelenése után a Concordatum megkötése megsemmisítő cáfolatát szolgáltatta Eötvös theoretikus alapon felépített tételeinek s bebizonyította, hogy az egyház az abszolutizmus (képzelt) ellensúlyozójából egy csapással átalakulhat annak szövetségesévé s hogy e szövetkezés teszi igazán teljessé leigázását minden szabadságnak, a lelkek szabadságának is.

De nemcsak a Concordatum, hanem más tények is rácáfoltak Eötvös optimista felfogására. A püspököknek a 48-ki XX. törvénycikkel szemben kifejtett ellenforradalmi kisérletét háttérbe szorította az ennél sokkal hatalmasabb reakció, mely Bécs felől támadt Magyarországra. Avagy tettek-e a püspökök csak legkisebb kisérletet is, hogy ennek ellentálljanak, az osztrák elnyomásnak élét vegyék? Ellenkezőleg; amint az abszolutizmus a világosi katasztrófa után berendezkedett, a püspökök nyomban kérvénnyel fordultak az

osztrák császárhoz, hogy a protestánsok kényszeríttessenek a katholikus pap előtt kötni vegyes házasságot. Szomorú emlékű elnyomási kisérleteiket, melyeknek a magyar országgyülések 1848 előtt ellentálltak, most a kényuralom foruma előtt ujították fel. A magyar püspöki kar nagy része elfogadta Rauscher kardinális meghivását is egy közös birodalmi tanácskozásra, melyen az egész monarchia számára érvényes egységes házassági jog alapelvei felett tanácskoztak. Ezek a rideg tények, melyek hiú ábrándozásnak tüntetik fel azt a reményt, hogy az egyház hatalmának szertárában fegyverek találhatók az elveszett magyar szabadság akárcsak valamely töredékének megmentésére. A magyar püspökök a Concordatumot is örömmel fogadták s legkisebb kisérletet sem tettek, hogy annak nemzet- és szabadságellenes célzatai a magyar közoktatás terén ne érvényesülhessenek.

E hangosan beszélő tények ellenére Eötvös tovább úszott a fantasztikus Montalembert-féle egyházpolitikai felfogás áradatában. Személyesen is összeköttetésben állott a híres francia publicistával, kit 1858-ban az ő javaslatára a magyar akadémia kültagjává is megválasztottak. Maga Montalembert tudvalevőleg kiábrándult azokból az egyházpolitikai alapelvekből, melyeknek élete javát szentelte s azzal a fájó tudattal fejezte be életét, hogy a szabadság szellemétől áthatott s a szabadság védpajzsa gyanánt gondolt katholikus egyház eszméje csupán egy nagy illuzió volt. Az egyház szabadságvédő missziójáról táplált hitét kiméletlenül lerontotta a IX. Pius által 1864-ben kibocsátott Syllabus, mely a modern tudomány, állami rend és társadalompolitikai haladás sarkalatos alapelveit 80 tételben összefoglalva elátkozza. Ez a minden szabadságnak elnyomására és a legmerevebb központosító autokraciára törekvő irány még jobban fokozódott az 1869-ben összehívott vatikáni zsinaton, mely a pápa csalhatatlanságát proklamálta.

A vatikáni concilium, mint erről alább még szólni fogunk, sok gondot okozott az akkor már ismét a magyar kultuszminiszteri székben ülő Eötvös bárónak. De időközben még más tapasztalatokat is meg kellett érnie, melyek kigyógyíthatták volna s minden valószinűség szerint ki is gyógyították, az egyház szabadságvédő küldetéséről hirdetett ábrándos egyházpolitikai felfogásából. De nem volt annyi ereje, hogy széttépve az illuziók önalkotta hálóját a tettek mezején bátor harcosává váljon annak az iránynak, melyet neki lelke mélyén az igazi szabadság szeretete sugallott.

Hosszas küzdelmek után végre 1867-ben az ország megérte alkotmányának helyreállítását. Mikor a klerus ez örvendetes esemény közeledtét látta, rögtön támadásra sorakozott a még meg sem

született alkotmányos magyar állam egyik alapvető intézménye ellen. Nem tudott belenyugodni a törvény azon intézkedésébe, hogy a magyar király a püspököket s más egyházi méltóságok viselőit a magyar felelős kultuszminiszter ellenjegyzése mellett nevezi ki.

Eötvösnek kultuszminiszterré való kinevezését 1867-ben egy neme az egyházpolitikai államcsinynek előzte meg, mely visszaidézte annak a szomorú ténynek emlékét, hogy a 48-ki magyar minisztérium kinevezése előtt egy héttel Jellacsicsot kinevezték horvát bánná. Néhány nappal az 1867-ki minisztérium kinevezése előtt az elhunyt Szcitovszky primás székébe beültették Simor János győri püspököt, ki éveken át a bécsi Pázmáneum igazgatója, azután Thun Leónak, a Concordatum apjának minisztériumában osztálytanácsos, egy határozottan ultramontán és aulikus felfogású főpap volt. A kinevezendő minisztereknek s magának Deáknak sejtelme sem volt e kinevezésről.

Simor még a minisztérium kinevezése előtt terjedelmes emlékiratot terjesztett az uralkodó elé, melyben kifejtette a katholikus egyház állítólagos sérelmeit s azt igyekezett bebizonyítani, hogy a király legfőbb kegyúri joga oly felségi jog, melyet mint „apostoli" király csak személyesen, minden alkotmányos kormány mellőzésével gyakorolhat. Simor szerint a felelős kultuszminiszternek nem szabad az egyházi és iskolai ügyek körül befolyást engedni, hanem ezeket a primás közvetítésével kellene ő felségének intézni. Simor emlékirata az egyházi javadalmak adományozásának ellenjegyzését, valamint a vallás- és tanulmányi alapnak mindíg az állam által gyakorolt kezelését is el akarta vonni a felelős miniszter hatósága alól. E szerint a vallásügyi minisztérium tulajdonképp felesleges lett volna. Az uralkodó azonban, ki előtt mégis csak fontosabb volt a kiegyezés, mint a klerikális velleitások teljesítése, ebben a nagyfontosságú kérdésben szükségesnek tartotta Deák Ferenc véleményének meghallgatását.

Deák 1867 február 8-án az uralkodó hívására megjelent Bécsben s a király előtt így nyilatkozott: „Hogy a magyar király „apostoli" címe szorosan véve mit jelent, azt törvényeink nem határozzák meg. Valószínűleg puszta címnél nem sokkal több az s királyaink a multban nem is igen használták". Azt azonban Deák biztosan tudja, hogy a legfőbb kegyúri jog nem a „rex apostolicust" illeti, hanem a mindenkori államfőt. Ezt illeti most, midőn örökös királyunk van, ezt illette a választott királyok alatt, sőt még akkor is, mikor a felségjogokat nem a király, hanem gubernator gyakorolta. Például hozta fel Hunyady Jánost, aki a legfőbb kegyúri, püspök-kinevezési, egyházjavadalom-adományozási stb. jogokat is törvényesen, sőt egyenesen a római szentszék egyetértésével gyakorolta.

Elmondja azután Deák, hogy V. Miklós pápa a gazdag dömösi

prépostságra a saját poenitentiáriusát, Valentinus Pálos-szerzetest, ellenben Hunyady János az esztergomi István mestert akarta kinevezni. A pápa nem akart engedni, végre Hunyady János a pesti országgyűlésből 1450. évi julius 12-én erélyes levelet írt a pápának, melyben a többi közt ezt mondta: „Úgy vagyok elhatározva s mindeneknek határozata az, hogy amaz ekklezsiába inkább ellenség jusson, mint ilyen vendég, mert ha vége lesz az ország szabadságának, vége lesz magának az országnak is. Ha tehát szentséged Magyarországot hűnek és engedelmesnek óhajtja, tűrnie kell, hogy az szabad legyen." Deák Ferenc azután elmondta, hogy V. Miklós pápa e levélre elismerte Hunyady nézetének jogosságát. Ha tehát Hunyady, aki király se volt s annál kevésbé lehetett apostoli, mint választott kormányzó gyakorolhatta az összes legfőbb patronusi jogokat s ebben a pápa is megnyugodott, akkor ő felsége is nyugodt lelkiismerettel kinevezheti a kultuszminisztert és gyakorolhatja annak közvetítésével az egyházra vonatkozó felségjogokat.

E felvilágosítás meggyőzte a királyt. Eötvös tehát mint vallás- és közoktatásügyi miniszter elfoglalta állását. A magyar kormány első egyházpolitikai tette volt, hogy nem ismerte el a Concordatum érvényességét Magyarországra nézve, bármennyire kardoskodott is a főpapság az ellenkező álláspont mellett.

A főpapság legfőbb aggodalma az volt, hogy az új kormány — támaszkodva az 1848:XX. törvénycikkre, — szekularizálni fogja az ú. n. egyházi javakat. E feletti aggodalmukban arra a kalandos gondolatra vetemedtek, hogy az egyházi javakat, a pápa engedelmével, eladják az ismeretes Langrand Dumonceau belga bankárnak, ki abban az időben a pápa protektorsága mellett egy nagy katholikus bank megalapításán fáradozott. Közvetítő ebben az ügyben Danielik címzetes püspök volt, aki a pápát ennek az ügynek megnyerte. A pápa megdícsérte a bankár szép gondolatát s áldását küldötte neki.

Az akkor még Brüsszelben élő Ludwigh János a magyar lapokban leleplezte ezt a kalandos tervet s figyelmeztette a magyar kormányt, hogy a magyar egyházi javakat, melyek tulajdonképp állami birtokok, idegen kézre jutni ne engedje. A kalandos terv, mely a szekularizációtól való félelem szülötte volt, e figyelmeztetés nélkül is szétfoszlott volna, mert a forrás, melyből fakadt, csakhamar merő agyrémnek bizonyult. De mint szimptoma jellemző, mert kifejezésre jutott benne az a tény, hogy a magyar klerus egyházpolitikai vezérlő motivuma mindenkor az egész világon egyedül álló óriási magyar püspöki uradalmak megtartása s minden képzelhető biztosítékkal való körülbástyázása volt s az maradt maiglan.

II.

Báró Eötvös József egyházpolitikai kérdésekben egész világnézeténél s magas filozófiai álláspontjánál fogva — miként ennek már a 48 előtti országgyűlések egyházpolitikai vitáiban is tanubizonyságát adta — alapjában a szabadelvű felfogásnak volt a híve. Mi indíthatta tehát ezt a széles látkörű gondolkozót arra, hogy második minisztersége elején azzal kezdje a maga egyházpolitikáját, amivel első minisztersége idejében klerikális ellenfelei a magok akcióját kezdették: a katholikus autonómia eszméjének felvetésével.

Az ötvenes években, mint a XIX. század uralkodó eszméiről írott nagy munkája mutatja, Montalembert után indulva a katholikus egyházban egy nagy erkölcsi hatalmat látott, mely hajlandó is, képes is ellensúlyul szolgálni az autokracia mindenhatósága ellen. Ezt a tetszetős eszméjét nyomban halomra döntötte a Concordatum.

De ez csak kezdet volt. A következő évek folyamán a római egyházban a legmerevebb centralizáció s ezzel együtt a szabadság- és kultúraellenes irány eddig sohasem látott mértékben lett uralkodóvá. A Mária szeplőtlen fogantatását kimondó dogma proklamálása (1859), az egész modern állami és kultúrális haladást kiátkozó Syllabus (1864) és a pápai csalhatatlanságot kihirdető Vatikáni concilium (1869) a mértföldmutatói ennek az iránynak.

Mi lehetett a szabadelvű br. Eötvösnek, ki ezeket a világraszóló tüneteket bizonyára nagy gonddal figyelte meg, vezető gondolata, mikor 1867 julius havában levelet intézett Simor primáshoz és az egri és kalocsai érsekekhez, melyben kivánatosnak mondotta, hogy — mint mondá — Erdély példájára (!) Magyarország világi katholikusainak is az iskolai, vagyoni és egyéb egyházi kérdésekben befolyás adassék. Az az egykor táplált nagy illuziója, hogy az egyház — akár Rómát, akár a hazai püspöki kart tekintsük — védője és menedéke lehessen és akarjon lenni a magyar szabadságnak, szétzúzódott a tények kemény kőszikláján.

Nos hát, az idealista államfilozóf erre a szétzúzott illuzióra egy újabb illuzióban keresett ellenszert. Látta egyfelől a reakció fenyegető előhaladását Rómában, látta és tapasztalta másfelől a főpapság

támadó fellépését idehaza: e kettős veszély ellen keresett ellensúlyt és védelmet a világi katholikusok sorakoztatásában. Azt jól tudta s a magyar politikának 1791-ig visszamenő hagyományaiból tudhatta, hogy a művelt és felvilágosult magyar katholikusok mindíg pártolói voltak a szabadelvű egyházpolitikai felfogásnak, ellenben sohasem lelkesedtek sem a Rómából kiáradó reakcióért, sem a püspökök omnipotentiájáért. A premissák tehát, melyekből kiindult, helyesek voltak. De a levont következtetés hamis volt. Hol van az megírva, miféle biztosíték van arra, hogy azok a művelt és felvilágosult katholikus magyarok, kik mindíg kitartottak az országgyűlésen, mikor a szabad gondolat védőkre szorult: hol van az megírva, hogy ezek fognak vezetni a megteremtendő katholikus autonómia terén is?

A katholikus autonómia gondolata a püspökök és reakcionárius világiak 1848-ki konventikulumaiban, tehát a reakció jegyében született meg. Valóban nem az ezt kezdeményező elemeken mult, hogy az ellenforradalom e kisérletéből egy magyar vendée nem keletkezett.

A primás természetesen kapva-kapott Eötvös ajánlatán. Szeptember 8-án kelt válaszában tudatta a miniszterrel, hogy a katholikus autonómia a püspöki karnak rég táplált meggyőződése s hogy már előbb tervbe is vette a tanácskozásokat ebben az ügyben.

A püspöki kar hamarosan tervezetet is dolgozott ki, mely az autonómia szervezését tartalmazta. A munkálat oly szellemben volt tartva, hogy az ily módon szervezendő katholikus autonómia a klerikalizmusnak bevehetetlen vára leendett volna. A püspökök ezt a tervezetet a kultuszminiszter mellőzésével közvetlenül a királynak, mint az egyház legfőbb védurának akarták felterjeszteni, de előbb tekintélyes világi katholikus férfiak hozzájárulását is meg akarták szerezni.

A közvélemény aggódva szemlélte a klerikalizmusnak ezt a szervezkedését. Interpellálták Eötvöst az országgyűlésen. A miniszter válasza már sejteti, hogy ő maga sem volt megelégedve azzal az iránnyal, melyet az autonómikus mozgalom vett. Jellemző, hogy válaszában már hallgatással mellőzi azt, hogy neki magának mily része volt e mozgalom megindításában. „Tekintve, — úgymond — hogy az autonómia utáni törekvésnél maga a felsőbb egyházi rend lépett fel mint kezdeményező: ő (Eötvös) teljes joggal hitte, hogy a katholikus egyház körében a világiaknak az egyházi vagyonra és az iskolákra az őket megillető befolyás megadatván, a törvényhozásnak lehetővé fog tétetni, hogy a katholikus egyház autonómiáját éppen úgy törvény által biztosítsa, mint ezt tette más egyházak irányában."

Mit gondolhatott Eötvös, mikor a protestánsok autonómiájára

való utalással akarta elcsitítani a szabadelvűek aggodalmait, melyeket bennök a katholikus autonómia tetszetős cége alatt űzött klerikális mozgalom keltett? Hisz ő nagyon jól tudta, hogy a protestáns autonómia véres harcok árán kiküzdött önvédelmi intézménye egy kisebbségnek, mely tűzzel-vassal, deportációval, vagyonelkobzással és hóhérpallossal üldöztetett. Mely önvédelmi intézmény akkor, midőn ez üldözött kisebbség szabadságát védte, egyúttal a magyar nemzetet mentette meg a jezsuitákkal szövetkezett császári hatalom által való eltiportatástól. Hogyan lehet két ily merőben ellentétes dolgot egymással párhuzamba állítani?

A katholikus autonómia illetékessége alól nemcsak a dogmákra, hanem az egyház kormányzatára való minden befolyás a katholicizmus megmásíthatatlan alapelveinél fogva eleve ki van zárva. Tárgyát ennélfogva csupán és kizárólag az államtól elhódítandó területek képezhetik. Tehát természeténél fogva agresszív és állam- és szabadságellenes. A mélyebben látók ezt már 1868-ban sejthették, a következmények a legnagyobb pesszimizmuson is túltettek.

A püspöki kar által tervezett vegyes tanácskozmány 1867 október 1-én csakugyan megtartatott Simor primás elnöklete alatt. Szerencsére a meghivott világiak közt ott volt a szabadelvű vezérférfiak egész sora: Deák Ferenc, Ghyczy Kálmán, Zichy Antal, Bezerédj László, Horváth Döme, stb. — ezeket elvégre mellőzni nem lehetett. Cziráky János gróf és a püspökök más hívei oly irányban szólaltak fel, mely a püspöki kar munkálatának en bloc elfogadását célozta. Ekkor felemelkedett Deák Ferenc s egy hatalmas beszédben halomra döntötte ennek a tervezett klerikális államcsinynek kártyavárát. Deák kifejtette, hogy a jelenlevők nincsenek jogosítva magukat a katholikus egyház képviselőinek tekinteni, azért indítványozza, hogy a püspöki kar most ne is bocsátkozzék magának az autonómiának szervezésébe, hanem csak a választási szabályok megállapítására szorítkozzék. E választási szabályzatot úgy kell megállapítani, hogy a túlnyomó szám a világiakat illesse. E választási szabályzatnak az uralkodó által leendő jóváhagyása után megválasztandó lesz az első gyülekezet. Ez azonban, minthogy némileg oktroyált választási szabályzat alapján jön majd létre, szintén ne bocsátkozzék magának az autonómiának szervezésébe, hanem szorítkozzék a végleges választási szabályzat kidolgozására. Az ennek alapján majdan egybehívandó újabb gyülekezet lesz hivatva az autonómia szervezését megállapítani.

A klerikálisok Deák Ferenc érvei és óriási tekintélye előtt meghátráltak. A püspöki kar nemsokára kidolgozta a választási szabályok tervezetét s mielőtt azt köztudomásra hozta volna, sietett azt az uralkodó által jóváhagyatni. Az országgyűlési katholikus képviselők,

mikor tudomására jutottak e választási szabályzatnak, számszerint hetvenen, emlékiratot intéztek a hercegprimáshoz, melyben kérték a választási szabályzat azon pontjainak megváltoztatását, melyek a világiak jogainak gyakorlását részint megnehezítik, részint lehetetlenné teszik. De ez emlékiratot a primás, utalva a titokban kieszközölt királyi jóváhagyás befejezett tényére, tekintetbe nem vette. A végleges választási szabályzat kidolgozására hivatott előkészítő kongresszusra tehát a választások amaz erősen klerikális irányú szabályzat alapján történtek meg. Miként az egybegyült kongreszszuson Deák és mások kifejtették, a világi választók többnyire nem is tudták, hogy választás lesz s a választás többnyire a plébános néhány berendelt híve által ment végbe.

A klerikálisok nagy többségben voltak tehát e második előkészítő gyülekezetben is. Szerették volna azon ürügy alatt, hogy a tagok közül sokan nem időzhetnek huzamosabban a fővárosban, egy nap alatt elfogadtatni a püspökök által már előkészített végleges választási szabályzatot, sőt még ezen túlmenve a káptalanok és patronusok külön képviseltetésével még jobban megerősíteni s örök időkre biztosítani a majdani kongresszusok klerikális többségét. De ismét résen állott Deák Ferenc s ismételt és erélyes felszólalásával kivitt legalább annyit, hogy a végleges választási szabályzat nem lett túlságosan reakcionárius és — legalább a papiroson — úgy ahogy biztosította a világi elem jogait. Deák Ferenc felszólalásaiból feljegyzésre érdemes az a megrovás, melyet a választásokra tett. „A nép — úgymond — legtöbb helyen nagy részvétlenséggel viseltetett a választások iránt, nemcsak mivel a dolgot nem értette, hanem más okból is, amint azt egy higgadt, nyugodt, értelmes katholikustól hallottam, ki nekem azt mondta: miért menjek oda, hisz a pap úgyis azt küldi, akit akar.“

A klerikális többség szónokai azt hangoztatták, hogy a választási szabályzatnak be kell bizonyítani, hogy az autonómia éle nem az egyházra, hanem kifelé lesz fordítva s hogy az nem egyházi reformokra céloz, mert ezek egyedül az egyházi törvényhozás tárgyai, tehát ezekre egyedül a pápa illetékes, hanem céloz egyedül némely egyházi ügyek vitelére, az államhatalom irányában az egyház jogainak, érdekeinek képviseletére.

Ez egyenes ellentéte annak, aminek az autonómiát Eötvös kontemplálta. Eötvös védelmet, ellensúlyt akart teremteni Róma és a püspöki kar túlhatalma ellen a világi katholikusok segítségével. A klerikálisok tábort akartak szervezni maguknak az állam ellen. A klerikálisok pedig az autonómikus mozgalom összes előkészítő stádiumaiban az egész vonalon győztek. E sötét háttérből mint

egyetlen nagsugaras vonás emelkedik ki Deák Ferenc szereplése. A hosszasan húzódó tárgyalások során az egyre merészebbé váló ultramontán falka csaholását még ez a nyugodt nagy ember is megsokalta. Felháborodásában nála szokatlan kíméletlenséggel sújtotta egy ízben a különben derék Konek Sándort, ki a kánonjog tanára volt az egyetemen.

A következő 1870. év elején megtörténtek a választások most már magát az autonómia szervezetét kidolgozni hivatott kongresszusra. Deák Ferenc — sajnos — nem fogadta el a neki felajánlott megválasztatást. Haladott korára, bomladozó egészségére hivatkozott, de a valódi ok minden valószinűség szerint az volt, hogy ezt az egész mozgalmat alapjában elhibázottnak, a magyar államra károsnak ismerte fel. Meggyőződött arról, hogy miként eddig az előkészítő gyülekezeteken, úgy ezentúl és mindenkor valamennyi katholikus kongresszuson a klerikálisok lesznek többségben. Ennek csak egyik oka a klerikalizmusnak kedvező választási szabályzat, másik és fontosabb oka a szabadelvű katholikusok tökéletes közömbössége és tartózkodása.

Csakugyan úgy történt, ahogyan előre látni lehetett. A kongresszusi klerikális többség elfogadta a Simor, Haynald és Szilágyi Virgil által kidolgozott szervezeti elaborátumot, mely a világi elem befolyását a katholikus egyházi és iskolai ügyekre merőben illuzoriussá tette, az u. n. egyházi javakat, melyek egyes főpapoknak nem tulajdonul, hanem pusztán haszonélvezetül és az állam irányában teljesitendő igen jelentékeny kötelezettségek kikötése mellett állami vagyonból adományoztattak, egyszerűen átruházza egy még ezután megteremtendő jogalanyra, a katholikus egyháztanácsra. A tanrendszer megállapítását egészen a papoknak biztosítja. A király patronátusi jogait pedig — ezeket a nagyjelentőségű állami jogokat — konfiskálja a katholikus autonómia számára oly módon, hogy e jogokat, az érsekek, püspökök, stb. kinevezését ezentúl a király nem a felelős kultuszminiszter javaslatára és ennek ellenjegyzése mellett, hanem a főpapok vezetése alatt működő „önkormányzati igazgatóság“ hármas jelölése mellett gyakorolta volna.

Betetőzte az ultramontánok agresszív fellépését, hogy ezt a szervezeti szabályzatot, mely a magyar államot kiforgatja jogaiból, az alkotmányos kormány és az országgyűlés megkerülésével egy Simor primás által vezetett küldöttség egyenesen a királynak terjesztette elő szentesítés végett 1871 január 12-én.

De ismét csalódtak a klerikálisok. A király a küldöttségnek azt felelte, hogy a munkálatot további eljárás végett át fogja adni a minisztériumnak. Hogy tehát Magyarország

akkor megmenekült egy intézménytől, mely a reakciónak erős vára leendett volna, abban két férfiunak van legnagyobb érdeme: Deák Ferencnek, ki az előkészítő gyülekezetekben őrt állt és Ferenc József őfelségének, ki a kifejlődés végstádiumában tudta, mi egy alkotmányos uralkodónak alkotmányos kötelessége.

Az autonomikus mozgalom szomorú végakkordjai elhatoltak egy Erzsébet-téri betegszoba csendjébe is, hol egy ideáloktól ihletett beteg költő-filozóf lázas arcán ekkor már a közelgő enyészet sejtelme ült. Báró Eötvös József három hét mulva meghalt. De mielőtt ráborult megtört szemére az örök álom, meg kellett érnie élete egy nagy álmának szertefoszlását. Ő egy szabad egyházról álmodott a szabad Magyarországban: egy egyházról, melyben Rómával szemben talán egykor még Hunyady Jánosnak és nagy fiának önérzetes politikája is életre kelhetne itt a katholikus világ keleti mesgyéjén. Egyházról, melyben a főpapi hatalom fagyasztó ridegségét megolvasztja a művelt laikusokban ébredező modernista szellem; egyházról, mely megifjodik az új kor szabadgondolkodásának érintésétől és ragyog a kultúra világosságában. Ő arról álmodott, hogy egy új szabadságvédő intézménnyel fogja gazdagítani az emberiséget, melyhez hasonló eddig sehol a világon nem volt. És mivé torzult ez a csalogató álomkép a valóságban? Annak ellenkezőjévé, amiről ő ábrándozott.

A mozgalmas 1870-ki év nyarán, kevés hónappal báró Eötvös halála előtt történt, hogy ismételve volt alkalmam érintkezni báró Eötvössel. Az Erzsébet-tér és Bálvány-utca sarkán levő lakásán fogadott könyvállványoktól körülvett dolgozó szobájában. Azokban a napokban volt ez, mikor a vatikáni zsinat julius 18-án kimondotta a pápa csalhatatlanságát. A zsinat lefolyása nagy aggodalmakat okozott a már akkor gyengélkedő miniszternek. De még ennél is izgalmasabbá tette a helyzetet a kitörő francia-német háború s az a veszély, hogy abba mi is belesodortatunk. Eötvös szives volt hosszabb beszélgetésekbe bocsátkozni velem a nagyfontosságú aktuális kérdésekről. Ezt annak köszönhettem, hogy ismerte s méltányolta nagyszámú cikkeimet, melyekben e kérdéseket majdnem napról-napra behatóan fejtegettem s melyekben a harminc éves férfi energiájával ostoroztam minden retrogád törekvést, mutatkozott legyen az akár politikai, akár egyházi téren. A miniszter az állása parancsolta tartózkodással nyilatkozott a kérdésekről, de jól esett kiéreznem szavaiból azt a lelki köteléket, melyet a felfogások közössége köztem és e magasröptű szellem között teremtett. Mint ama napokban az ország legelterjedtebb politikai lapjának, a Pester Lloydnak időleges vezetője, igen sok emberrel beszéltem, de Eötvös báró volt az egyetlen ember, ki

velem együtt egy nappal a francia hadüzenet után valószinűnek tartotta a németek győzelmét. Tökéletesen tisztában volt azzal is, hogy az ily módon alaposan átalakuló európai helyzet monarchiánkat a Németországgal való barátságos viszonyra utalja, valaminthogy egy percig sem kételkedett abban, hogy a franciák győzelme esetében nincs hatalom, mely meggátolhassa a bécsi katonapárt felülkerekedését, Ausztria beavatkozását a háborúba, ami hazánkra nézve kiszámíthatatlan rossz következményeket vont volna maga után. E napokban küzdötte Andrássy az uralkodó elnöklete alatt tartott koronatanácsokban örökre emlékezetes harcát Beust báró, a katonapárt és ennek feje, Albrecht főherceg ellenében.

Eötvös egyébiránt ekkor már lelke mélyéből megunta a miniszterséget, nemcsak mivel beteg volt (Karlsbadba készült éppen akkor), hanem még inkább azért, mert a hivataloskodás — mely rá nézve harc és ismét harc volt a Vatikán felől és a püspöki kar részéről rázúduló ellenséges áramlatok ellen — nem felelt meg az ő békés, nyugodt kontemplációra hajló géniuszának. Szabad folyást engedve gondolatai csapongásának, a velem folytatott beszélgetések során kiterjeszkedett a polgárosodás és a haladás nagy problemáira, különösen arra a fényes misszióra, melyet a megujhodás processzusában vajúdó német nemzetnek tulajdonított. Elmondá, hogy szándéka, ha a miniszterségtől visszavonul, egy nagy kultúrtörténeti és történetfilozófiai munkában összefoglalni gondolkodásának és élettapasztalatainak tudományos eredményeit. E nagy munkához már a 40-es évek óta gyűjtötte az anyagot. A sors kegyetlenül keresztül húzta e szép terveket. Az összegyűjtött gazdag anyag hátrahagyott kéziratai közt megvan.

Halála után nagytudományú fia, báró Eötvös Lóránt azzal tisztelt meg, hogy apja gazdag könyvtárából megajándékozott több nagybecsű politikai munkával. „Ön jobban használhatja ezeket, — mondá — mert Ön politikával foglalkozik. Én a természettudományokat tekintem élethivatásomnak.“ Akkor nem sejtette, hogy egykor — ha csak rövid időre is — a viszonyok alakulása folytán hivatva lesz beleülni nagynevű apja örökébe. Mint becses emléktárgyakat őrzöm e német, angol és francia nyelvű munkákat s bennök lapozva, még ma is megindulással olvasgatom néha azokat a helyeket, melyeket Magyarország egyik legnagyobb gondolkozója aláhuzogatott s betüzöm itt-ott a lapok szélére írott megjegyzéseit. Az aláhúzott mondatokban, melyek az ő figyelmét lekötötték és az ő kezevonásától származó megjegyzésekben mintha érintését érezném annak az elporladt kéznek s közelségét annak a negyven év előtt elköltözött ideális szellemnek!

Báró Eötvös már nem intézte el a király által hozzá küldött Simor-féle autonomikus szervezési munkálatot. Utódai sem nyúltak hozzá. Ghyczy Kálmán interpellált ebben a kérdésben s akkor konstatáltatott, hogy semmiféle autonomia életbe nem léphet, míg ahhoz a törvényhozás hozzájárulását meg nem adja. Akkor még erősebb lábon állott Magyarországon a szabadelvű eszmék kultusza, hogysem feltétlenül biztos ne lett volna ama munkálatnak óriási többséggel való elvetése, ha az a törvényhozásban napirendre került volna. Gróf Andrássy Gyula, ki pedig egyházpolitikai kérdésekben nagyon mérsékelt s mindenekfelett gyakorlati politikus volt, bírálatát abban a tömör kijelentésben foglalta össze, hogy azt a minisztert, aki azt tanácsolná a magyar királynak, hogy az érsekek, püspökök, prépostok és apátok kinevezésére vonatkozó jogáról — mely nagyfontosságú állami jog — mondjon le bármi néven nevezendő autonomikus testület javára, egyenesen vád alá kellene helyezni.

Negyven év óta van eltemetve az irattárak poros szarkofágjában az egyházpolitikai reakciónak ez a merész koncepciója. A negyven év óta eltemetett mumia azonban feljár mint kísértet a napvilágra. Odáig jutottunk, hogy a katholikus autonomia fantasztikus gondolata ismét felvétetett a kormány programmpontjai közé. S ma nem állnak őrt Deák Ferencek a hamisítatlan alkotmányosság érdekei mellett. A mélyebbre nem látó jóhiszemű szabadelvűek közül is némelyek a szépen hangzó „autonomia“ szótól megtévesztve, jámborul elhiszik, hogy itt olyas valami készül, ami a szabadságnak kedvez. A retrográd irány ijesztő haladást tett az utóbbi évtizedek alatt. Középoktatásunk évek sora óta egy fanatikus ultramontán férfiú minden szabadabb világnézetet üldöző monomaniájának van kiszolgáltatva. Az ifjuság — pedig az ifjuság a jövő — nagyobbrészt különböző felekezeti kongregációkba verődik össze s térdre borul a konfessionalizmus bálványa előtt, azt vallván, hogy „boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyeknek országa“.

*

Csonka maradna ez a futólagos visszapillantás, ha meg nem emlékezném b. Eötvös miniszteri működésének két nevezetes mozzanatáról: az egyik a népoktatási törvény megalkotása, a másik a pápai csalhatatlanság proklamálásával szemben tanusított magatartása, melynek következményei még halála után sokáig ott vibráltak a magyar egyházpolitika levegőjében.

Eötvös közoktatási törvénye (1868: XXXVIII. törvénycikk) mondotta ki nálunk először az iskolakötelezettséget s ez plántált bele tanrendszerünkbe egy fontos elvet, a közös iskolák elvét, anélkül ugyan, hogy szakított volna a felekezeti iskoláztatás rendszerével.

De Eötvös megtörte az utat s ha utódai következetesen tovább építettek volna az általa letett alapon, ma már nálunk túlsúlyban volnának a közös községi és állami iskolák. Eötvös törvénye megállapította az állam felügyeleti jogát a felekezeti iskolák felett, meghatározta azokat a követelményeket, melyeknek a felekezeti iskolák megfelelni tartoznak s kimondta, hogyha azok e követelményeknek megfelelni nem tudnak, vagy nem akarnak, a kormány közös iskola felállítását rendelheti el s a község felhatalmaztatik azoknak a hitfelekezeteknek tagjaira is kivetni a törvényben megállapított iskolaadót, amelyek a törvény követelményeinek háromszori megintés után sem tudnak, vagy nem akarnak megfelelni.

A község ezekben s a törvény által meghatározott egyéb esetekben köteles a szükséges népoktatási intézetet felállítani. Az ily iskolák közös tanintézetek s általában nem tekintetnek ezentúl felekezeti iskoláknak azok a tanintézetek, melyek községi vagyonból vagy jövedelemből tartatnak fenn. Különféle felekezetű községekben, ha egyes felekezetek képesek is a törvény követelményeinek megfelelő népiskolákat felállítani, de arra a meggyőződésre jutnak, hogy közös erővel virágzóbb állapotban tarthatnak fenn iskolát: a külön felekezeti iskolák átalakíthatók közös iskolákká. Az ily módon átalakított iskola községi iskolává lesz.

A közoktatási miniszternek egyébiránt jogában és tisztében áll, tisztán állami költségen is állítani népoktatási intézeteket.

Bármily óvatosan igyekezett is Eötvös kimélni a felekezetek jogait, a klerus, élén a primással, szenvedélyesen neki támadt törvényjavaslatának s az alsó papság, követve a pápának és a primásnak utasítását, vak dühvel rontott neki b. Eötvösnek, mivel ez — szerintök — meg akarja fosztani a katholikusokat iskoláiktól, sőt vallásuktól. A primás pásztorlevélben utasította a papságot az izgatásra s ez a szószéket is felhasználta erre a célra. Oly városokban, hol az elemi iskolákat eddig is a község tartotta fenn — ilyen volt az akkor még három külön községet alkotó Pest, Buda és Óbuda, továbbá Székesfehérvár, Eger, Nagyvárad és még sok városa az országnak, a papság féktelen botrányokat provokált az ellen, hogy ezek iskolái — a törvény értelmében — közös iskolák legyenek. A felbújtott csőcselék néhol az állami iskolák tanítóit tettleg is bántalmazta.

E kulturaellenes hadjáratban a klerikalizmus szövetségesre talált a protestáns orthodoxiában, különösen annak vezérében Tisza Kálmánban. A képviselőházban, hol a javaslat hosszas halogatás után végre tárgyalásra került, a Tisza vezérlete alatti balközép hajszát indított ellene szabadelvű intézkedései miatt, melyek a feleke-

zeti mindenhatóságnak némi, bár nem eléggé hathatós határt szabtak. A protestáns és katholikus orthodoxia bajnokai egymás kezére dolgozva — mint napjainkban — mindent elkövettek, hogy Eötvöst és a magyar államot megbénítsák kulturális missziója teljesítésében. A botrány oly mérveket öltött, hogy zárt ülést kellett tartani, melyben egy huszonötös bizottságot küldöttek ki, hogy hallgassa meg a felekezetek szakembereit. De nem ezeket, hanem a felekezetek fejeit hallgatták meg. Az állam az ügykörébe tartozó egyik legfontosabb kérdésben ismét a felekezeteket ismerte el mintegy felebbezési fórumnak.

A bel- és külföldi sajtó s minden igazán szabadgondolkozású hazafi elitélte a felekezeti szellem ezen erőszakoskodásait s hosszas huzavona után — megtépázva bár — végre mégis csak keresztül ment b. Eötvös törvényjavaslata.

A magyar népokoktatás e buzgó apostola a népoktatási törvényt tekintette élete legsikerültebb művének. Egy épülethez hasonlítá e művét, „melynek a pallér csak alapjait rakja le. A pompás épület — úgymond — ha majd készen lesz, el fogja takarni az alapokat. És akkor el fogják feledni a pallért, ki az alapokat lerakta."

A pompás épület ma sem kész s kik az építést folytatni hivatva voltak, sokban eltávoztak az Eötvös által lerakott alaptól. Lanyhán szabadelvű és titkos klerikális epigonok elhomályosították azokat az elég mérsékelt szabadelvűségű irányeszméket, melyek az ő lelke előtt lebegtek. De azért az utókor sohasem fogja elfeledni a magyar közművelődés lelkes úttörőjének érdemeit.

*

A felfelé csonka magyar államiság életképességének elsőrendű erőpróbája az, hogy képes-e a magyar nemzet azt a cselekvési és hatalmi kört, melyet 1867-ben államisága számára megmentett, közművelődési és politikai intézményeinek belterjes kiépítése által gazdag tartalommal megtölteni. Képes-e befelé állami cselekvésének intenzivitásával bizonyos mértékben pótolni azt, amit hatalmi körének extenzivitása tekintetében nélkülözni kénytelen.

A pápaság agressziv fellépése a souverainitás teljességét biró államokra is veszedelmes volt, de távolról sem oly mértékben, mint a mi gyenge és csonka államiságunkra.

Eötvösnek ama fájdalmas kiábrándulások után, melyeket a XIX. század uralkodó eszméiről szóló nagy munkájának megírása óta megért, élete végszakában még egy keserű kelyhet kellett kiürítenie. Az államböIcsészre, ki az ötvenes évek elején az egyház rendíthetlen szabadságában a szabadsági garanciák legnagyobbikát látta, rácáfolt a Concordatum, azután lépésről-lépésre rácáfolt az 1864-ben kibocsátott pápai Syllabus, a magyar klerikalizmusnak 1867-ben kezdődött

s azóta soha nem szünetelő államellenes fellépései, az iskolatörvény meghozatala alkalmával s annak végrehajtásánál szerzett szomorú tapasztalatok, az autonomikus mozgalomnak a reakció útvesztőjébe való eltévelyedése. Mindez nem volt elég. 1869 végén megnyílt a vatikáni zsinat, megindult a legvakmerőbb homloktámadás, melyet a reakció Rómából, főerősségéből, a modern állami és kulturális fejlődés ellen intézett.

A tridenti zsinat óta a pápák tényleg gyakorolták az infallibilitást. IX. Pius is bőven kivette belőle a maga részét, így — hogy csak egyet említsünk — midőn 1854 december 8-án Mária szeplőtlen fogantatását mint dogmát proklamálta. Mindez a hiú IX. Piusnak nem volt elég. Ő az egész katholikus egyház képviseletével ünnepélyesen proklamáltatni akarta infallibilitását, hogy a katholicizmus történetében egy új korszak megalapítója gyanánt emlegettessék az idők végéig. A környezetében irányadó jezsuiták nem szűntek meg fülébe sugdosni, hogy azok a vágyakozások, melyeket lelkében érez, közvetlenül a szentlélek sugalmazásai.

A vatikáni Concilium már összetételénél fogva is paródiája volt az egyház képviseletének. Az egyházi állam még akkor létezett maradványának 700.000 lakosát 62 püspök képviselte a zsinaton, Németország 12 millió katholikus lakosát csak 14, a magyar államterület 10 millió katholikus lakosát csak 12 püspök.

Az infallibilisták óriási többségben voltak. Ezeknek zömét alkotta a világ távol vidékeiről összesereglett több száz szegény püspök, kik a pápa kosztosai voltak. A curia naponként 25.000 frankot költött ezeknek az eltartására.* De a pápa egy oktrojált ügyrend segítségével gondoskodott még arról is, hogy az eltérő nézetűek szóhoz ne is juthassanak. Ezen ügyrend egyik pontja az volt, hogy minden indítvány előterjesztése egy bizottságtól tétetett függővé, melynek tagjait a legmegbízhatóbb infallibilistákból maga a pápa nevezte ki.

A magyar püspökök értettek hozzá, hogy — mivel az ú. n. ellenzékhez csatlakoztak — a hazai közvélemény előtt úgy ünnepeltessék magokat, mint a szabad gondolkozás hőseit. Az ujságreklám egyik nagy mestere volt Haynald, a leghiúbb emberek egyike. Amit a magyar püspökök bátor ellenzéki magatartásáról az ujságok írtak, az merő legenda volt. Az egy Döllingert kivéve a zsinaton nem volt egyetlen ember sem, aki az infallibilitási dogmának nyiltan ellentmondani merészelt volna. A „magyar“ püspökök közül egyetlen volt oly vakmerő, hogy egyik ülésen pár szót ejtett a protestantizmus és

* A pápa főleg a concilium által okozott deficit fedezésére 1870 elején 60 millió frank kölcsönt akart felvenni, mely azonban a Rothschild-ház vonakodása következtében nem jött létre.

a civilizáció ellen intézett otromba támadás ellen s ez az egy „magyar" a horvát Stroszmayer volt. Lehurrogták mint eretneket s akkora volt az infallibilista horda felháborodása, hogy be kellett zárni az ülést.

A magyar püspökök úgynevezett ellenzéki álláspontja nem az infallibilitási dogma, hanem csupán az oktroyált ügyrend egyik horribilis intézkedése ellen irányult. Mingyárt január elején a németországi és osztrák püspökökkel alázatos kérvényben s előre is bocsánatot esdve hallatlan merészségükért, hogy gyenge kétséget mernek kifejezni a pápa intézkedésével szemben, csupán azért könyörögtek, hogy engedje meg a pápa, hogy az indítványok előzetes elbirálására kirendelt bizottságba a Concilium is választhasson néhány tagot. Szerény kérés volt, de a pápa válaszra sem méltatta még ezt sem.

Az ú. n. ellenzék legnevezetesebb ténye volt a január 26-án előterjesztett Rauscher-féle emlékírat. De tévedés, hogy ennek aláírói netalán kétségbe merték vonni a pápai infallibilitást. Ezt nem tették. Az emlékírat csupán opportunitási szempontból adott mély alázattal kifejezést annak az aggodalomnak, hogy a csalhatatlansági dogma proklamálása új fegyvert szolgáltathat a vallás ellenségeinek, ürügyül szolgálhat az egyház jogainak megtámadására s ellenszenvet ébreszthet a katholikus ügy iránt. A pápa nemcsak nem méltatta figyelemre ezeket az aggodalmakat, de el sem fogadta a felíratot. A magyar püspökök közül is többen aláírták ezt, de Simor nem írta alá. E tartózkodás okát sejthetjük, ha meggondoljuk, hogy Simor akkor még nem volt kardinális, tehát még várhatott valamit a pápától.

Egy nappal az infallibilitási dogma feletti szavazás előtt a Concilium kisebbségéhez tartozó püspökök küldöttséget menesztettek a pápához, melynek Rauscher kardinális volt a szónoka. Ebben a küldöttségben Simor volt jelen magyar részről. A küldöttség által a pápának átnyujtott feliratot az ujságok akkor merész eufemizmussal elnevezték tiltakozásnak. Pedig a püspökök egyetlen szóval sem tiltakoztak a csalhatatlansági dogma ellen. Csupán arra utaltak, hogy a bizottságban non placettel szavaztak, hogy a pápa iránt érzett gyermeki kegyeletük nem engedi, hogy magában a Concilium nyilt ülésében is non placet-tel szavazzanak s azért el fognak távozni Rómából. Másnap július 18-án megtörtént a nyilvános szavazás, mely elől az ú. n. ellenzék elmenekült. A Concilium az infallibilitást megszavazta 533 szavazattal két ismeretlen püspök non placet-je ellenében.

E részleteket azért érdemes elővonni a mult idők homályából, hogy mindenki láthassa, hogy a magyar püspökök mennyire nem feleltek meg a magyar kormány által irányukban támasztott várakozásoknak. Lássuk e várakozásokat.

A magyar kormánynak ugyanis sok aggodalmat okozott az, ami a Conciliumon készült. B. Eötvös mint kultuszminiszter ebben az ügyben már márciusban diplomatikusan tartott levelet intézett Simor primáshoz Rómába, melyben a magyar kormány aggodalmait és várakozásait tolmácsolta. De nem elégedett meg ezzel a diplomatikus levéllel, hanem megbizta Horváth Boldizsár igazságügyminisztert, ki bizalmas baráti viszonyban állott Kovács Zsigmond pécsi püspökhöz, hogy írjon ennek és adja meg Eötvös hivatalos leveléhez a kellő kommentárt. Horváth ezt megtette, Kovács Zsigmond pedig Horváth levelét átadta Simor primásnak.

Ebből a levélből ismerjük meg a magyar miniszterek álláspontját és vélekedését a Conciliumra és az infallibilitásra vonatkozólag. Lássuk a levél legmarkánsabb részleteit. „A magyar püspöki kar bölcsessége ama levélből (Eötvös leveléből) úgy hiszem meg fogja érteni aggodalmainkat és be fogja látni, hogy azon állásnál fogva, melyet hazánk politikai intézményeiben elfoglal és talán éppen ez állás megmentése végett nem vállalkozhatik sem a kócevésre, sem arra, hogy a bűvészet hallgatag tanuja legyen."

A magyar miniszterek tehát a Conciliumot s az infallibilitás tervezett kihirdetését egyszerűen komédiának nyilvánították. A drasztikus kifejezés ellen, mellyel azt Horváth Boldizsár kimondotta, sem Eötvös, kinek Horváth a megbizásából írott levelet bizonyára megmutatta, sem más miniszter nem tett kifogást.

Levele további folyamában kifejti Horváth Boldizsár, hogy „annyi az első pillanatra is bizonyos, hogy azok (a püspökök), kik az autokrata pápa iránt vak engedelmességgel tartoznak, akik tehát idegen legisláció törvényeinek vannak alávetve, Magyarország törvényhozásának tényezői közt alig tarthatnák meg helyöket". „Alaptalan az az ellenvetés, hogy a pápai hatalom csak a vallás belügyeire vonatkozik. Láttuk eddig is és a Syllabus újabb tanúságot tesz róla, hogy ama hatalom a demarkacionális vonalat a vallás bel- és külügyei közt nem akarja respektálni. Elég e tekintetben hivatkozni azon anathémára, mely a házassági biráskodás és a polgári házasság kérdésében felénk szóratik."

Horváth Boldizsár azután kifejti, hogy az infallibilisnek deklarált pápa kiapadhatatlan forrása lesz az egyház és a világi hatalom közti surlódásoknak s figyelmezteti a püspököket, hogy nálunk több van kockán, mint másutt. (Értsd: a püspökök uradalmai.) Végül formulázza a magyar kormány óhajtását s ez: „nem a meddő és előreláthatólag sikertelen oppozició, sem pedig a kapufélfától való bucsúzás, hanem, hogy a magyar

püspöki kar testületileg komoly, ünnepélyes és nyilvános tiltakozással hagyja ott Rómát".

Hogyan felelt meg e várakozásnak a püspöki kar?

Úgy, hogy először is mint magyar püspöki kar fel sem lépett, hanem az osztrák-magyar püspöki kar cége alatt Rauscher kardinális vezetősége mellett szerepelt.

Másodszor, hogy Rómában maradt a levél írása után még négy teljes hónapig.

Harmadszor, hogy mikor távozott, sem testületi, sem komoly, sem ünnepélyes tiltakozással, hanem a fentebb ismertetett felirat tág köpenye alá burkolt alázatos mentegetődzéssel tette ezt.

Néhány nappal az infallibilitás proklamálása után, julius 23-án a magyar minisztertanács Eötvös elnöklete alatt — mert Andrássy a francia-német háború miatt ez időben Bécsben tartózkodott — állást foglalt ebben a kérdésben. Azt határozták, hogy azt fogják javasolni a királynak, hogy a csalhatatlansági dogma kihirdetésétől tagadja meg a „placet"-et. Br. Eötvös gr. Andrássyhoz írt leveleiben kifejti, hogy a miniszterelnök aláírásával, azaz az egész minisztérium nevében rendeletet kell intézni a püspökökhöz, melyben intetnek, hogy a király jóváhagyása nélkül semmi pápai bullát ki ne hirdessenek. A király jóváhagyta a kormány javaslatát, Eötvös elküldötte Andrássynak a püspökökhöz intézendő rendelet szövegét. A király ezt jóváhagyta s a püspökök értesítve lettek, hogy őfelsége 1870 augusztus 9-én kelt legmagasabb elhatározásával a placet-jog gyakorlatát legkegyelmesebben elrendelni méltóztatott.

Érdekes, hogy az osztrák kormány egészen más retorzióval élt az infallibilitás ellen, mint a magyar. Most — csakis most — ebből az alkalomból tudatta ugyanis Beust báró a monarchia római követével, hogy Ausztria a concordatumot magára nézve többé kötelezőnek nem tartja. Hozzáteszi azonban, hogy Ausztria nem alkalmazza a placetum regiumot, mert ezt az állami alaptörvények szabadelvű szellemével összeférhetőnek nem tartja.

Éles oldalvágás ez Magyarország ellen, melyet megmagyaráz az, hogy e napokban Beust erős harcban állt Andrássyval a monarkiának a háborúval szemben követendő magatartása kérdésében. B. Eötvös Karlsbadban kapta meg Beust jegyzékét s felháborodott azon, hogy a külügyminiszter — ki pedig Magyarországnak is minisztere — és az osztrák kormány akadályokat gördít a magyar kormány elé. Felháborodásának Andrássyhoz intézett hosszabb levélben adott kifejezést, melyet német nyelven írt, hogy Andrássy az illetőknek megmutathassa. „Ezeket németül írom — mondja levele végén — de mondhatom, magyarul káromkodtam, mikor Beust jegyzékét olvastam."

A püspökök eleinte nem fogadták ellenszenvesen a placetum alkalmazását. Eötvös julius 23-án ezt jelenthette Andrássynak: „több püspökkel beszéltem, délután még néhánnyal találkozom, igen józanul nyilatkoznak s én jót merek állani, hogy ha őfelsége tanácsaimat követi és én munkaképes maradok, minden nagyobb zavar és konfliktus nélkül fogom Magyarországot az egyházi bajokon keresztülvezetni".

Simor primás azonban terjedelmes emlékiratot intézett a királyhoz a placetum ellen, melyből megtudjuk, hogy még a magyar kormány is abban a téves hiedelemben volt, hogy a magyar püspökök ellene szavaztak az infallibilitásnak. Ezzel szemben Simor konstatálja, hogy „az infallibilitás dogmát s az ahhoz való hozzájárulását egy püspök sem tagadta meg". Íme, itt látjuk az igazi okot, hogy miért menekültek el a püspökök a julius 18-iki döntő szavazás elől. Már ekkor az összes u. n. ellenzéki püspökök — a németek is — el voltak határozva, hogy alávetik magokat a dogmának s hogy ezt könnyebben tehessék, elmenekültek a szavazás elől. Csakugyan az összes német, osztrák és magyar püspökök, nem kis megbotránkozására a szabadelvű közvéleménynek, mely férfiasabb magatartást várt tőlük, „laudabiliter se subjecerunt".

Nem következett tehát be az, amit — miként Horváth Boldizsár idézett leveléből látható — némely magyar kormányférfiak az infallibilitástól vártak, hogy ugyanis országos katholikus egyházak fognak alakulni s függetleníteni fogják magokat a pápától. A centralizáció és a püspökök függése Rómától ellenkezőleg csak most lett tökéletes. A magyar kormány egyebek közt azzal is érvelt a placetum felújítása mellett, hogy ez által megkönnyíttetik a püspökök magatartása Rómával szemben s arra az esetre, ha a pápa a zsinati határozatok kihirdetését követelné, Rómával szemben passzive viselkedhessenek s engedetlenségöket, hivatkozással a placetumra, az állam tilalmával menthessék. Ezzel szemben Simor gúnyos fölénnyel azt írja emlékiratában, hogy: „ily gondoskodást és utólagos védelmet a püspöki kar sehogy sem fogadhat el". Kifejti, hogy a dogma proklamálása után szó se lehet arról, hogy egy katholikus püspök az egyház iránt passzive viselkedhessék s a zsinatilag elfogadott dogmával szemben a polgári hatalom tilalmával védekezhessék. Tehát maga Simor egyenesen a királyhoz intézett emlékiratában már akkor kimondotta, hogy a püspöki kar nem fog engedelmeskedni a királyi tilalomnak.

Akik Simornak ezt az emlékiratát ismerték, — pedig a magyar kormány ismerte — azokat nem lephette meg, mikor Jekelfalussy Vince székesfehérvári püspök az infallibilitási dogmát 1871 elején

kihirdette. Ez az egész püspöki kar akaratával történt. Úgy látszik diplomatikus óvatosságból küldötték az öreg, beteges püspököt ebbe az elöörsi küzdelembe, hogy kipróbálják, valjon a királyi tilalomnak lesz-e s ha igen, milyen sankciója.

Schwarcz Gyula, a jeles tudós, ki — megjegyzendő — régi katholikus családból származott, a képviselőház 1871 április 22-iki ülésében interpellált a csalatkozhatatlansági dogmának állítólag több püspöki megyében történt kihirdetése tárgyában. Ekkor már Eötvös nem élt s Pauler Tivadar, az új kultuszminiszter felelt az interpellációra s tudatta, hogy a kormány szükségesnek tartja a placet-jog csorbíttatlan fentartását. Juniusban Simonyi Ernő interpellált s azt kérdezte, hogy a kormány Jekelfalussy eljárása után a püspöki megye kormányzatát ennek kezében fogja-e hagyni? Pauler semmitmondó általános frázisokban válaszolt, a korona jogainak fentartását emlegette.

Kellett tehát valamit tenni. A kormány Jekelfalussynak királyi megdorgálását határozta el. Ezt is elég sokáig halogatta. A szeptember 11-iki minisztertanácsban végre megtörtént ez. Tekintettel az ünnepélyes alkalomra a minisztertanácsot nem a szokott helyen, hanem a miniszterelnökségi palota diszes sarokszalonjában tartották meg. A megidézett öreg püspök támolygott inkább, mint lépdelt fel a lépcsőkön s miután a miniszterelnök a királyi megfeddést neki elmondotta, megtört alakjával némi ellentétben álló, nyilván a primás közbenjöttével előre kicirkalmozott következő önérzetes szavakkal válaszolt: Köteles engedelmességgel fogadom apostoli királyomnak e legmagasabb elhatározását. Tudom kötelességemet. Az „apostoli“ szó hangsúlyozásának s annak a kijelentésnek, hogy tudja kötelességét, megvolt a maga politikai célzata, mit azonban a sajtó nem vett észre.

Ott voltam e jelenetnél, mert az én feladatom volt megfogalmazni a hivatalos lapban közzéteendő communiquét. Miután az udvarias Andrássy az öreg püspököt kikisérte, a csakhamar elkészült comminiqué szövegét felolvastam a minisztertanács előtt. Ez így hangzott: „A székesfehérvári püspök hivatalosan megidéztetvén, a folyó hó 11-ikén déli egy órakor tartott minisztertanács előtt megjelent. A miniszterelnök úr, a püspök úrhoz intézvén a szót, előadá, hogy ő cs. és apost. királyi felsége őt legmagasabb kéziratával legkegyelmesebben megbízni méltóztatott, hogy a püspök úrnak azon tette miatt, hogy a conciliumi határozatokat és pápai rendeleteket — az 1870 augusztus hó 9-ikén kelt abbeli legfelsőbb királyi elhatározásának ellenére, mellyel az őfelségét, mint Magyarország apostoli királyát megillető királyi tetszvényjog (jus placeti regii)

gyakorlatba vétele elrendelve lőn, őfelségének engedélye nélkül és a magyar királyi miniszteriumnak ugyanazon évi augusztus hó 10-én kiadott tiltó rendelete dacára egyházmegyéjében ünnepélyesen kihirdette, ő csász. és apost. királyi felsége egyenes rendeletéből és nevében a királyi visszatetszést, rosszalást és megfeddést kinyilatkoztassa."

A miniszterek szó nélkül hallgatták a szöveget, még a tárgy természete által némileg talán menthető kacskaringóssága ellen sem tettek kifogást. Csupán Andrássy szólalt fel, óhajtotta, hogy oda, hol a királyi tetszvényjogról van szó, szúrassék bele ez a szó: „törvényes". Tisztelettel bátor voltam megjegyezni, hogy e szót azért nem alkalmaztam, mivel a tetszvényjog nem alapul pozitiv törvényen, hanem a régi gyakorlaton s az ellenfél esetleg mondhatná, hogy mutassuk meg azt a törvényt, melyen a tetszvényjog alapul. Pauler kultuszminiszter kijelentette, hogy igazam van s a szöveg változatlanul jelent meg a hivatalos lap szeptember 12-iki számában.

A következő évi december 27-ikén Schopper rozsnyói püspök követte Jekelfalussy példáját. Ez esetben a kormány nem vonta bele a király személyét a megtorló akcióba, hanem Trefort Ágoston, ki időközben kultuszminiszter lett, nyilvánította rosszalását a püspök eljárása felett azzal a hozzáadással, hogy ha a püspök eljárásából törvényellenes cselekmény fejlődnék, ellenében a törvény egész szigora fog alkalmaztatni. Miben állana az, arról a miniszter nem nyilatkozott. A képviselőházban Lükő Géza képviselő interpellált. A kormány eljárását nem találta elég szigorúnak. Az a nevezetes dolog történt, hogy a képviselőház nem vette tudomásul a miniszternek csak hat hónap mulva, junius 24-én Lükő interpellációjára bekövetkezett válaszát, melynek lényege az volt, hogy a rozsnyói püspök ellen többet tenni sem célszerű, sem ildomos nem lett volna, hisz a sajtószabadságnál fogva a vatikáni concilium decretumait bárki kinyomathatja, vitathatja, ellenezheti vagy védheti. Trefortnak tulajdonképp igaza volt, de válaszában annak a beismerése rejlett, hogy a placetum valóságban egy tompa fegyver s hogy a püspöki renitencia ellen egészen más fegyverek volnának szükségesek. Hogy miben állanának e fegyverek? Azt a magyar képviselők ekkor már megtanulhatták volna Bismarckról, ki 1873 január 9-én a porosz képviselőházban előterjesztett négy rendbeli egyházpolitikai törvényt, mely megszavaztatván, módot nyújtott a porosz kormánynak, hogy a renitens püspököket a temporáliák elvonásával és bebörtönzéssel büntesse, amit Bismarck foganatba is vett, nem is említve a jezsuiták már előbb megtörtént kiüzését s a német u. n. kulturharc egyéb járulékait.

A német kulturharc szele hozzánk is elhatott s ez tette kissé élessé a levegőt a magyar képviselőházban, mikor Trefortnak tudomásul nem vett válasza felett junius 28-án a vita lefolyt. Hát bizony a kormánynak kemény szavakat kellett hallani, a derék Trefortnak még azt is fejéhez vágták, hogy az ultramontánokkal konspirál, azt pedig többen megmondták, hogy a placetum nem sokat ér s a renitens püspököket nem dorgatoriumokkal, hanem birtokaik elvonásával kellene büntetni. (A magyar püspökök ekkor már mind kihirdették az infallibilitási dogmát, Haynald kalocsai érsek kivételével, ki egy érsekmegyei gyülésen élőszóval tette azt közzé, már 1871 október 25-én azzal a szabadelvűséget szenvelgő kijelentéssel, hogy „kitépi szivéből egyéni és tudományos meggyőződését.")

A kormány ellen intézett fenti támadások alaposok voltak, de viszont méltányolni kellett a derék Trefortnak azt az őszinte kijelentését is, hogy „igenis konspirálok az ultramontánokkal és a klerussal, konspirálok minden felekezettel és konspirálok a józan ésszel a vallásos béke fentartására, a vallásos surlódások kikerülésére, mert a centrifugális erőktől szaggatott s szegénységgel és hátramaradással küzdő hazának vallásos konfliktusokra szüksége nincs".

Abban igaza volt Trefortnak, hogy a szegénység is egyik oka annak, hogy ez az ország az ultramontanizmus megfékezésére nem elég erős, legkivált pedig nem is az anyagi, hanem a lelki szegénység. De abban tévedett, hogy engedékenységgel meg lehet vásárolni az egyházpolitikai békét.

A magyar képviselőháznak e történelmi nevezetességű ülésén ment végbe báró Eötvös József egyházpolitikai hagyatékának liquidációja. Trefort, menekülni igyekezvén a leszavaztatás okozta kényes helyzetéből, egy inditványt terjesztett elő, mely így hangzott:

„Küldjön ki a ház bizottságot a végre, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter közbejöttével az állam és egyház közti viszony szabályozására javaslatot dolgozzon ki és e javaslatot a ház elé terjessze."

A kormány vezérgondolata az u. n. kultúrharctól való írtózás volt s ennek megfelelt Trefort indítványa, melynek értelmében az egész egyházpolitikai kérdés ünnepélyesen eltemettetett egy bizottságba, melyről mindenki tudta, hogy munkájával s o h a sem fog elkészülni. Hogy mennyire tisztában voltak ezzel, mutatja az elnök megjegyzése, ki Lükő Géza kifogására, hogy a Trefort által előterjesztett szövegezés hiányos, mivel a bizottság nem az állam és az egyház közti viszony szabályozására, hanem csupán javaslattételre küldendő ki, ezt jegyezte meg: „Én úgy hiszem nincs aggálya a t. Háznak, hogy a bizottság n e m fogja véglegesen szabályozni az

állam és az egyház közti viszonyokat." A Ház megértette és zajos derültséggel honorálta e szarkasztikus megjegyzést. Temetés volt tehát, sőt vidám temetés. És ennél maga Deák Ferenc szerepelt, mint főfunerátor, megtartván utolsó nagy beszédét, melyben szent hagyaték gyanánt mint politikai végrendeletben lerakta az egyházpolitikára vonatkozó szabadelvű nézeteit. De beszédének célja nem volt a klerikalizmus ellen való háború megkezdése, hanem annak elodázása, mert ő sem tartotta akkor a magyar államot elég erősnek arra, hogy e harcot győzelmesen megvívhassa. Bizonyára azt hitte, hogy valamikor később képesebb lesz erre. Deák utolsó nagy beszéde azonban e tekintetben egy utolsó nagy csalódásnak bizonyult. Deák hattyúdala nem lett kezdete és kiinduló pontja a magyar szabadgondolkozás emelkedő irányának, hanem az a tetőpont, melynél magasabbra az sohasem emelkedett. Azóta e magaslatról gurulunk, egyre gurulunk lefelé.

Deák e nagy beszédében azt a nézetét fejtegette, hogy aki harcot akar kezdeni, az mindenek előtt szerezze meg a szükséges fegyvereket. Ez a fegyver a törvény — s utalt Poroszország példájára, mely ime egy sor egyházpolitikai törvény alkotásával kezdte meg föllépését az ultramontánok ellen.

Kifejtette azután, hogy ő vallási ügyekben az amerikai rendszer híve. „De ha ezt — úgymond — egyszerre el nem érhetem, a célt mindig szem előtt tartom s minden lépést, mely arrafelé vezet, pártolok, de nem pártolok semmi olyan lépést, mely attól eltávolít."

A képviselőház elfogadta Trefort indítványát, kiküldötte a bizottságot, és pedig azzal az utasítással, hogy: „javaslatában azon irányelveket szigorúan tartsa szem előtt, melyeket Deák Ferenc junius 28-diki beszédében kifejtett."

És ezzel legördült a függöny a magyar egyházpolitika drámájának ama felvonása felett, mely még b. Eötvös József nevéhez csatlakozik.

*

Ami b. Eötvös József egyénisége az Andrássy-minisztériumra nézve volt, annak a politikai súlynak nem megfelelő értékmérői azok a sikerek, melyek a szakminiszter koncepcióit kisérték. Ha Andrássy keményebb anyagból faragott alakja mellett ott nem állott volna b. Eötvös József és az új időknek még egy-két bátor előharcosa, — mint például Horváth Boldizsár és Gorove István — akkor ez a minisztérium nélkülözte volna azt az ideális zománcot, mely az újabb alkotmányos korszak első kabinetjét oly magasan föléje emeli az utána következő időszak lendület nélkül való opportunista kormányainak. Az elért sikerek messze mögötte maradtak

Eötvös aspirációinak. Csalódásokban és kiábrándulásokban gazdagabb volt ez a nevezetes életpálya, mint eredményekben. De amaz eszmék közül, melyeknek ereje javát, a fiatal férfi egész lelkesedését szentelte, megvalósult a legnagyobb és legértékesebb: a parlamenti kormányrendszer. Egy államférfi, akinek voltak ideáljai, ha ezek közül egynémelyikben csalódott is, magasan felette áll azoknak, akik csak azért nem csalódtak, mert nem volt miben csalódniok. Eötvösre magára is illik, amit legkedvesebb barátja Szalay László felett tartott akadémiai emlékbeszédében mondott: Jeles férfiak életében, főleg olyanoknál, kiket a sors a pálya közepén ragadott el s kik oly korban éltek, midőn feladatukat kevesen fejezhették be, nemcsak a törekvésnek eredménye értékes, hanem maga a törekvés is.

SZILÁGYI DEZSŐ.

I.

Mikor e sorokat leírom, tizedik évfordulója közelget Szilágyi Dezső halálának. 1901. július utolsó napján dőlt ki a magyar közéletnek e hatalmas oszlopa. Harmincad-utcai terjedelmes legénylakásának egyik végében volt hálószobája, a másik végében laktak cselédei. Forró nyári nap estéjén útról hazaérkezve lefeküdni készült a magát fáradtnak érző atléta erejű férfiú. Becsukta hálószobája ajtaját. Ekkor lepte meg orgyilkos módon a halál. Senki sem volt jelen haláltusájánál.

Ha volt még néhány perce a nagy debatternek, mielőtt elhagyta eszmélete, bizonyára viaskodott az utálatos csontemberrel s talán vitatkozott is vele, hogy halassza el a kivégzést. Lássa barátom — így szólhatott volna Szilágyi Dezső a nagy kaszáshoz — biztos zsákmány vagyok, nem siklom ki kezei közül. Engedjen még vagy tíz évet, akkorra még sokkal híresebb ember leszek. Maga csak nyerhet, ha várakozik.

A logika kifogástalan volt. De abban a szörnyű régi időben, mikor a halál divatba jött, még nem tanították a logikát. Csak buta gonoszság vigyorgott Szilágyi felé a csontember szemüregeiből. A csontkéz mellen ragadta és belevágta körmeit az ő bátor szivébe.

Elvégeztetett!

Ágya előtt a földön fetrengve lehelte ki lelkét. Szerető feleség nem hajolt föléje, hogy letörölje homlokáról a halálverítéket. Siránkozó gyermekek nem állták körül. Szóval hiányzott minden, ami egy jóravaló meghalás stilszerű dekorációjához hozzátartozik. Egyedül élt, egyedül halt meg. Szilágyi Dezsőtől származik az a mondás, hogy a nőtlen ember úgy él, mint egy király és úgy hal meg, mint egy kutya. Úgy látszik, ebben a cinikus mondásban rejlik egy szemernyi igazság. E mondás másik fele, hogy a nős ember úgy él, mint a kutya, de úgy hal meg, mint egy király, talán mégis meszszebb jár az igazságtól.

Másnap reggel hiába várta Szilágyi Dezsőt a vigadó előtti kioszkban összegyülni szokott reggeliző társaság.

Csakhamar „végignyilallott" a fővároson, azután az egész or-

szágon a megdöbbentő gyászhír. S jóliehet Szilágyi Dezső nem tartozott azok közé, kiket a népszerűség hullámai emeltek magasra, a társadalom minden rétege ösztönszerűleg érezte a veszteség nagyságát. De csak a közállapotok mélyebbre tekintő megfigyelői voltak képesek számot adni maguknak e veszteség igazi jelentőségéről. De még ezek is csak félig. Manapság, mikor a retrográd áradat fojtogatja a magyar parlamentarizmust, jobban értjük, sőt csak most értjük igazán, mit vesztett az ország Szilágyi Dezsőben.

Megrázó volt e haláleset tragikuma. Talán megrázóbb mindazon országos gyászeseteknél, melyeket az utolsó emberöltőben megértünk. Baross váratlan kidőlte helyezhető némileg párhuzamba Szilágyi váratlan elvesztésével. De Szilágyi csillagzatának leáldozása még ennél is megrendítőbb volt. S ennek oka nem egyedül a csapás váratlansága, hanem leginkább annak a felismerése, hogy bármily becsesek elért sikerei, a legnagyobbakkal, melyekre képes lett volna, még adós maradt hazájának ez a csudálatos izmosságú tehetség. Az illetékes szakemberek osztatlan elismerése kisérte azokat az alkotásokat, melyeket a szorosabb értelemben vett igazságszolgáltatás keretében mint igazságügyminiszter létrehozott, valamint azokat, melyeket előkészített. De még nagyobbak és egyetemesebbek tevékenységének ama gyümölcsei, melyeket mint az egyházpolitikai reformok megindítója és győzelemre juttatója érlelt meg. Mindazáltal az ő államférfiúi alakja csonka, mint a középkor ama székesegyházai, melyek éppen nagy méreteik miatt nem készülhettek el teljesen.

A nyomokat vizsgálva, melyeket Szilágyi Dezső maga után hagyott, az az érzésem van, hogy ez a nagytehetségű ember nem tölthette be hivatását.

Egy izben a bürokraciáról beszélgettem vele s bizonyos aktualitásra vonatkozással, annak a nézetemnek adtam kifejezést, hogy például egy-egy miniszteri tanácsos mily ritka és kivételes esetben végez a közepesen felülemelkedő értékű munkát s hogy az a hivatal, mely egy tehetséges ember ambiciójára méltó, tulajdonképp a miniszterségnél kezdődik. Szilágyi abban a véleményben volt, hogy a legtöbb esetben itt sem kezdődik, hogy irányító államférfiúi szerep csakis a miniszterelnökségnél veszi kezdetét. Valóban ezt tekintette ő a saját ambiciója igazán méltó célpontjának. Tehetsége méreteit tekintve ezt az ambiciót nem mondhatjuk jogosulatlannak. A sors és a viszonyok mostohaságánál fogva derékban kettétört államférfiúi pályáján ezt a célt nem érhette el.

A polgári házasság s az ezzel kapcsolatos többi egyházpolitikai reformok minden esetre történelmi jelentőségű mértföldmutatók

intézményeink fejlődése útján. Fel lehet vetni azt a kérdést, megérik-e ezek a reformok azt a két esztendőt, melyet a nemzet életéből rájuk fordítottak. Nem lett volna-e jobb, ha ez az idő és azok a szokatlanul nagy erőfeszítések, melyek szükségesek voltak, hogy a korona beleegyezése ezekhez a reformokhoz megnyeressék, realisztikusabb jellegű célokra fordíttattak volna. Tény, hogy nem ingyen, nem jelentékeny áldozatok nélkül értük el ezeket a reformokat s az áldozatok közt, melyekbe kerültek, nem a legkisebb az, hogy az ezért folyt küzdelemben két oly nagy erőnek, mint Szilágyi Dezső és gróf Csáky Albin, aktiv államférfiúi pályája megtörött.

E felett lehet vitázni. De ami minden vitán felül áll, az az a tény, hogy a klerus aggressziv fellépése az elé a kényszerűség elé állította a magyar államot, hogy vagy a Vatikán caudiumi igája alá hajtja nyakát, vagy megharcolja az egyházpolitikai harcot, — legalább ama minimális határok közt, amelyek közt az a kilencvenes évek elején megharcoltatott. Az elsőt egy állam, mely e névre méltó, meg nem tehette. Tehát a másodikat kellett megtennie. Az a kormány, mely ezt a rákényszerített harcot győzelmesen fejezte be, elévülhetetlen monumentumot emelt magának. S ennek az érdemnek oroszlánrésze Szilágyi Dezsőt illeti meg.

De mindezek ellenére lehetetlen meg nem látnunk azt a mélységes ürt, melyet e jelentékeny erő lesodortatása az aktiv politika teréről, azután végleges letünése, közéletünkben hátrahagyott. Mindenek felett állami intézményeink szerves és a haladás szellemében való kiépítése körül éreztük meg s érezzük maiglan ennek az éles észnek s nem mindennapi akaraterőnek a hiányát. Életének tulajdonképi programmját csak akkor valósíthatta volna meg, ha mint vezető államférfi huzamosabb ideig a kormány élén működhetett volna. Hogy előtte mint életideál ez lebegett, kétséget nem szenved. Ennek figyelembe vétele nélkül nem egy tünete Szilágyi küzdelmekben gazdag pályájának rejtély marad a szemlélő előtt.

*

Szilágyi Dezsővel való első találkozásaim 1862-ben voltak, mikor az egyetemen a joghallgatók segítő egyesületét alapítottuk. Ez ifjúsági mozgalmakban az akkor harmadéves joghallgató Szilágyi Dezső volt a vezér. Kész szónok volt már akkor is.

Sürűbben érintkeztem vele öt évvel később, mikor a Pompéry János szerkesztette „Magyarország“ című lap munkatársa voltam. A munkatársak közül ma még Maszák Hugó van életben. Szilágyi Dezső a Pompéry terjedelmes lakásából birt albérletben egy kényelmes legénylakást. A szerkesztőségnek azonban az ő lakosztályára szüksége volt s azért nemsokára elköltözött, de ismeretségünk fenn-

maradt. Akkor miniszteri titkár volt Szilágyi Horváth Boldizsár mellett. Később, mikor a „Magyarország" megszünt, én költöztem Szilágyi egykori lakásába s évekig laktam benne. Ha találkoztam vele, el nem mulasztotta megkérdezni: „mit csinál a görög?" Pompéry ugyanis görög eredetű, Miskolcon honos kereskedőcsaládból származott.

Szilágyi gyorsan emelkedett a hivatali létrán. A hetvenes évek elején hosszabb ideig időzött hivatalos kiküldetésben Angliában. Onnét való visszatérte után a törvényelőkészítő bizottság élén állt mint miniszteri tanácsos. Ebben az időben én a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetője voltam. Sűrű érintkezésben álltam vele s alig volt aktuális politikai kérdés, melyet alaposan meg nem vitattunk volna. A vitatkozás volt az ő eleme. Ugyanaz volt az az ő szellemének, ami a naponkénti vívógyakorlat testi szervezetének. Európa szállodabeli vacsorálgatásainkat néha mélyen az éjszakába benyuló, kettesben folytatott vitatkozásaink követték, melyekben egy parlamenti campagne-ra való gondolatot produkáltunk. Néha Wahrmann Mór, a nagyeszű képviselő, társult hozzánk. Ilyenkor alaposan bonckés alá került a bank- és valutakérdés, mely akkor nagyon időszerű volt, mert az osztrák nemzeti bank a tehetséges, de magyarellenes Lucam vezértitkár vezetése alatt formális hadjáratot folytatott ellenünk, melynek taktikai alapja Magyarország hitelügyi kiéheztetése volt. Az e vitatkozások alkalmával nyert benyomások emléke indíthatta Szilágyit húsz évvel később igazságügyminiszter korában arra, hogy a bank- és valutakérdésről, mely akkor ismét napirendre került, emlékiratot iratott velem. Ő mindig nagy súlyt helyezett teljesen független gondolkozású emberek minden melléktekintettől mentes véleményének megismerésére.

Szilágyi Dezső tudásának terjedelme és mélysége már akkor, a 70-es évek elején az én megitélésem szerint aligha felül nem multa az akkor szerepelt valamennyi magyar politikus tudását s e mellett ment volt minden doktrinairségtől, melybe ezek közül — éppen a legtanultabbak — gyakran beleestek. Tulajdonképpeni szakmája a jog volt, de az ő univerzális gondolatvilága messze túlterjedt a magyar jogászvilág többi jeleseinek felfogásán, mert ez ritkán haladja túl a szoros értelemben vett magánjog kereteit, míg a Szilágyié az egész állami életet átölelte, beleértve a közjogi kérdéseket és a nemzetközi politikát is, mely utóbbi a mi táblabíró politikusainknak mindig a gyenge oldala volt.

Jellemző, hogy ez a tág látkörű és nagytudású ember soha sem irt sem könyvet, sem nagyobb értekezést. Igaz, érkezése sem igen volt erre, mert aránylag rövid politikai pályafutása alatt ideje

és ereje javát lefoglalta a gyakorlati politika. De ehhez járult az, hogy az ő egyre fejlődésben, hogy ne mondjam forrongásban levő gondolatvilága még nem jutott el a teljes befejezettség fokára s ő úgy érezte, hogy még nem érkezett el annak az ideje, hogy gondolatait paragrafusokba szedje s tudós könyvekben elraktározza. Felületes gondolkozóknál hamar elérkezik ez az idő, nem úgy annál, aki előtt mindig új és tágabb perspektivák tárulnak fel.

Szilágyinak minden úgynevezett nagy beszéde azt a benyomást tette, mintha erupciója volna a felgyülemlett gondolatoknak. Mikor egy-egy ily nagy beszéd tartására felemelkedett, emlékeztetett bennünket a zsilipek felvonására, amit a felgyülemlett ár ellenállhatatlan előretörése követ.

Szilágyi hosszasan és behatóan szokott foglalkozni azzal az aktuális kérdéssel, melyre megtartandó „nagy" beszéde vonatkozott, de gondolatainak megszületése mindig oly módon történt meg, hogy képzeletben mintegy maga előtt látott egy nagy hallgatóságot s egy megtámadandó és megcáfolandó ellenfelet. Mint az igazi hadvezér csak a csatatéren fejti ki egész erejét — jóllehet a csataterv nagy vonásait előre megállapította — úgy Szilágyi szónoki talentumának fogalmához is szinte hozzá volt nőve a „tisztelt Ház." Szónoklatának legmarkánsabb vonása a polemikus elem volt. Szónok volt ő a debatterek legfélelmetesebb fajtájából. Ettől a speciális vonástól eltekintve beszédei általános jellegére nézve a magyar parlamentben legtipikusabb képviselője volt annak a modern parlamenti szónoklatnak, melynek európai mintaképéül Bismarckot tekinthetjük. A pathosz egészen hiányzott Szilágyi beszédeiből, aminthogy hiányzott egyéniségéből is. Annak a pathetikus iskolának, melynek Kossuth Lajos volt felülmulhatatlan mestere, a 67 utáni magyar parlamentben már csak br. Eötvös József és Irányi Dániel volt jelentősebb képviselője s mint utolsó mohikán még Horváth Boldizsár számítható ezekhez. A joggal „modern"-nek nevezhető irányt tulajdonképp Deák Ferenc vezette be nálunk, mert az ő szónoki egyénisége már fiatal kora óta mintegy természetszerű megtestesülése volt a nem deklamáló modornak. Ehhez sorolandó gr. Andrássy Gyula, aki azonban inkább szellemes causeur, mint harcias debatter volt. Ez utóbbi vonás erősen kidomborodott Kerkapoly Károlyban, legnagyobb tökéletességét érte el Szilágyi Dezsőben.

Ez a szónoklati „műfaj" — ha szabad e szót itt alkalmazni — szinte kizárja a beszédek írásban való kidolgozását és betanulását, a mondatok gondos kicsiszolását. De ez nem azt jelenti, hogy Szilágyi nem készült beszédeire, habár ezek akkor, mikor elmondattak, a rögtönzés benyomását tették s a formában és sok, kivált polemikus

részletben valóban rögtönözve voltak. Rövidebb felszólalásai természetesen mind ebbe a kategóriába tartoznak. Nagy beszédeire azonban sokszor hetekig készült, ami alatt nem az íróasztalnál való görnyedést kell érteni, hanem azt, hogy az a gondolatcsoport, mely a „nagy“ beszéd tartalmát szolgáltatta, sokáig foglalkoztatta az ő soha sem pihenő szellemét. Órákig tartó hosszú sétáink közben nem egyszer volt alkalmam előre megismerni tartandó beszédének alapgondolatait. Ilyenkor alig volt képes másról beszélni, mint arról a kérdésről, mely lelkét egészen elfoglalta. Saját lelkéből ilyenkor újabb és újabb ötletek pattantak ki s mesterileg értett hozzá, abból, akivel beszélt és vitatkozott, új gondolatokat, mint a tűzkőből a szikrát, kicsiholni. Ez a kicsiholt gondolat aztán az ő gondolattárházát is gazdagította.

Volt eset, hogy vagy hosszabb séták közben, vagy itt, budai lakásomon, hova időnként ellátogatott, tövéről-hegyére megtárgyaltuk a kérdést, melyről beszédet tartani készült. Itt ülök belemélyedve régmult idők emlékeibe s mintha most is ott látnám oroszlánfejű alakját szemben velem a karosszékben, ebben a szobában, ahol e sorokat írom. Tudom, hogy csak káprázat e látomány, mégis szeretném megszólítani: Álomkép ne tünjél el, maradj itt, varázsold vissza a mult időket, melyekre emlékezni az öreg embernek oly jól esik! De hát az álomképek nem szoktak felszólításainkra felelni. Egy pillanatig mintha némán tekintene rám, azután szétfoszlik a semmiségben, melyből a visszahozhatatlan mult vígasztalan üressége mered felém.

*

Szilágyi beszédeinek egyik legerősebb oldala a maró szarkazmus volt. A közbeszólások nemcsak nem zavarták, hanem a gyakran mázsás erővel lesújtó visszavágások sziporkázását váltották ki, amire azután rendszerint az „élénk tetszés“, vagy „zajos derültség“ következett. Nem tartozott azok közé, kik — mint például Deák Ferenc — kimélik az ellenfelet, úgy számítván, hogy így talán meggyőzhetik. Szilágyi nem adott, de nem is kért és nem is várt pardont. Jól tudta ő, hogy — ritka kivételeket leszámítva — a parlamenti prakszisban puszta falraborsóhányásnál nem egyéb a más állásponton állókat meggyőzni akarni. Ezeket legyőzni kell, ha lehet, egészen szétmorzsolni.

Ez különben megfelelt az ő temperamentumának is s az emberekről való felfogásának, melyben semmi szentimentalizmus nem volt. Tudott gyűlölni s ezt nem is titkolta, mert nem félt, mivel erősnek érezte magát. De alighanem túloznék, ha állítanám, hogy ellenszenveivel csak megközelítőleg is hasonló magaslaton állott az emberek-

hez való szeretete. Aligha létezett a földön oly élő lény, akiért Szilágyi rajongott s olyan is kevés, aki iránt vonzalma a közepesnél magasabb hőfokot ért volna el.

Egyáltalán nem volt optimista az emberek értékének felbecslésében. Azokat az átlagembereket, akik elvégre a parlamentnek s az úgynevezett művelt társaságnak legnagyobb részét kiteszik, két kategóriába sorozta. Egyikhez tartoztak a kapaszkodók és panamázók, kik kicsike tehetségtőkéjükből uzsorakamatokat igyekeznek kiszorítani. Ezeket — mondjuk ki nyiltan — őszinte és becsületes megvetésével sújtotta. A másik kategóriába sorozta a jóindulatú középszerűségeket. Ezeket úgy tekintette, mint felnőtt gyermekeket s jóízű humorának cukorkáival traktálta.

Egy jellemző vonás. Egy szörnyű meleg nyári délután többekkel ül együtt a klubban. Néma csend, egyike ama kínos szüneteknek, melyek a kedélyekre nehezedő unalom lidércnyomását jelezni szokták. Egyszerre Szilágyi a társaság egyik kedvelt tagja felé fordul s következő sóhajszerű szavak lebbennek el ajkairól: Ugyan, Náci, állíts már valamit, hadd bizonyítsam be, hogy milyen sz . . . r vagy! A derék férfiú elértette a kissé vaskos tréfát s volt benne annyi humor, hogy meg ne nehezteljen érte.

A valódi kiválóságot egyébiránt Szilágyi is érdeme szerint méltányolta, de soha sem érdemén felül s ott, hol az ő erős egyéniségének útjában állott, bizony távol volt a jámbor meghódolástól. Benne nem volt meg az altruizmusnak az a kissé regényes kultusza, melytől alig választható el bizonyos méla rezignáció. Az „Uebermenschek“ fajtája rendszerint nem képes erre. Szilágyiban az átlagosnál sokkal erősebb volt az „Én“, moráljának kimagasló vonása az volt, melyre Bismarck alkotott egy kissé talán eufemisztikus kifejezést, mert hisz ez neki is egyik főjellemvonása volt: gesunder Egoismus.

Ez az egészséges önzés nem zárja ki a jó viszonyt az emberekkel, de mindíg csak a kölcsönösség alapján. Do ut des, facio ut facias! De nem is gyűjti a hívek lelkes táborát a politikus mögé, ha ez szellemileg hivatott is a vezetésre. Itt már csak az uralkodni tudás segít, az a hatalom, melyhez nem elég az értelmi felsőség s mely a Bismarckok és Napoleonok titka. Rendes viszonyok közt a nyáj szívesen követi a vezérkost, de annyit megkíván, hogy ha különb is nálánál, mindenesetre az ő fajtájából való gyapjas állat legyen.

Szilágyi ridegebb és hidegebb egyéniség volt, hogysem ez a nyájgyűjtő tulajdonság kifejlődhetett volna benne. Ő sokkal különbnek érezte magát a nyájnál s az emberek többé-kevésbé tartózkodók azzal szemben, akiből ezt kiérzik s akiről sejtik, hogy nagyon is keresz-

tüllát rajtok. Szilágyi nem tudott s úgy látszik nem is akart udvarolni. Nem is lett neki soha udvara. Voltak, akik tisztelték és voltak, akik féltek tőle. Politikai súlya, egész nyilvános poziciója kizárólag képességének a szokottnál nagyobb fajsúlyán nyugodott. A puszta tehetség — „das Talent an sich," lehetne németesen mondani — melyet nála sem vagyon nem támogatott, sem családi összeköttetések nem hatványoztak, ritkán érvényesült így egészen a maga emberségéből a nexusoknak és protekcióknak ebben az ős-hazájában. Szilágyi egyébiránt tisztában volt vele, hogy csak a maga erejére támaszkodhatik s hogy vannak elegen, akik szívesen elnyomnák, ha tehetnék.

Egy alkalommal a vívásban való folytonos gyakorlatairól esett szó. Ekkor azt mondotta nekem, hogy a vívás neki nem puszta testgyakorlat, hanem szükséges feltétele politikai poziciója biztosításának. Úgy vélte, hogy ha a kardot nem forgatná épp oly jól, mint az ékesszólás fegyverét, esetleg elnyomták volna azok, akik nálánál gyengébbek, de ravaszabbak s amellett nexusokra támaszkodók és erőszakosak s ami fő, egy ellen többedmagukkal voltak.

*

Szilágyi 1872-ben lépett be a képviselőházba. Akkor még nem volt inkompatibilitási törvény, mely meggátolta volna, hogy miniszteri tanácsos képviselő lehessen. Gyulafehérváron jutott neki kerület. Ezek az erdélyi rotten-borough-ok arra az egyre, persze csakis erre, jók voltak, hogy az autochton gentryhez nem tartozó tehetséges emberek ily helyeken még legkönnyebben jutottak mandátumhoz — természetesen vagy a kormány kegyelméből, vagy szabott áron.

A véletlen úgy akarta, hogy Szilágyi első beszédét — szűzbeszédnek izléstelenség volna nevezni — éppen annak a Tóth Vilmos-féle választási törvényjavaslatnak a védelmében tartotta (1872 február 27-én), mely azt a csudálatos erdélyi választási törvényt is, valamint a magyarországi választási törvény tökéletlenségeit is hűségesen konzerválta. Közbevetőleg legyen mondva, Szilágyi kénytelen volt ezt a rossz javaslatot védeni, nemcsak mivel miniszteri tanácsos volt, hanem mert része is volt annak kidolgozásában. Ez azonban tisztán a kodifikatorius technika értelmében veendő. És itt szükséges megjegyezni azt is, hogy mi volt az a törvényelőkészítő bizottság, melynek élén Szilágyi állt. Ennek a nemsokára Istenben megboldogult intézménynek hangzatos neve mögött ne képzeljen az olvasó valami államtanácsfélét, vagy általában oly közeget, melynek valami kezdeményezési joga van. A törvényelőkészítő bizottság egy neme volt a magasabb korrektori intézménynek, melynek hivatása volt a minisztériumokban készült törvényjavaslatokból a kirívóbb stiláris ször-

nyűségeket és kodifikatorius baklövéseket kiküszöbölni s legfeljebb még arra ügyelni, hogy az egyes miniszterek törvényjavaslatai más miniszterek törvényjavaslatait, vagy már létező, de módosíttatni nem szándékolt törvények egyes intézkedéseit agyon ne üssék. Ennek a hibaböngésző hivatalnak az élére állították Szilágyi Dezsőt. Ebben a hivatalban volt módja és ideje ismereteit bővíteni, de arra nem gondolhatott, hogy valamit alkosson.

Senki sem ismerte jobban annak a szerencsétlen és az „első magyar obstrukció" mocsarában megfojtott választási törvényjavaslatnak az elhibázott voltát, mint Szilágyi Dezső. Első parlamenti debut-jével úgy járt, mint az a tehetséges fiatal ügyvéd, ki valamely raffinált gazember védelmében aratja első babérjait s aki védőbeszéde ellenére magában arról van meggyőződve, hogy bizony érdemes volna becsukatni ezt a frátert.

Szilágyi úgy segített magán, hogy egyszerűen ő is, mint a kormány és a többség, elfogadta megingathatatlan kiindulási alapul azt az alaptételt, melyen az egész javaslat felépült, hogy tekintettel a fennálló, bizonyos tekintetben ideiglenes jellegű adórendszerre, tekintettel a kellő adatok hiányára, tekintettel arra, hogy e hiányzó adatok pótlására már nincs is idő és tekintettel arra, hogy a 48-ki törvény zűrzavaros állapota mégis mellőzhetetlenné teszi oly novella alkotását, mely ennek a zűrzavarnak véget vet és tekintettel még sok mindenfélére: az uj törvénynek kizárólag a 48-ki törvény alaki szabatosítására kell szorítkoznia, de szigorúan tartózkodnia a cenzusnak minden módosításától, természetesen mindenek felett annak leszállításától.

Ezen — köztünk mondva nem megtámadhatatlan, de nem is egészen őszinte — alaptételt egyszer elfogadva, a többi bizonyítás egy oly született debatteri kapacitásnak, aminő Szilágyi volt, ment mint a karikacsapás. Szilágyinak még az a szerencséje is volt, hogy az ellenzéknek Tisza Kálmán által benyujtott ellenjavaslata sem volt jobb a Deákék vásznánál. Irányinak az általános szavazat behozatalát célzó javaslatát pedig abban az időben senki sem vette komolyan, még a saját pártja sem — talán magát Irányit kivéve. Szilágyinak tehát pompás alkalma volt, hatalmas csapásokat mérni az ellenzék mindkét árnyalatára. A hatás fényes volt. Sokat vártak tőle, de ő még többet nyujtott. Az egész kormány és a Deákpárt vezető férfiai siettek a szónoknak gratulálni, elhalmozták dicséretükkel. Szilágyi egy csapással berukkolt a parlament notabilitásainak sorába.

Csak futólag említem, hogy az agyonbeszélt javaslatot 1874-ben követte gróf Szapárynak, ki belügyminiszter lett a Brittó-kabinetben, nem sokkal jobb javaslata, mely mint választási törvény ma is fennáll.

Ennél a javaslatnál Szilágyinak ugyanaz a szerep jutott, mint a Tóth Vilmos-féle javaslatnál. De ezúttal Tisza Kálmán megkegyelmezett a javaslatnak, mert már arra gondolt, hogy a tervezett fuzió révén maga fog kormányra jutni.

Visszatérve Szilágyi első nagy parlamenti sikerére, nem hallgathatom el, hogy a gratulációkban nyilvánult siker fényét csakhamar követte az árnyék. Néhány nap mulva Simonyi Ernő beszélt s azt állította, hogy azokat a szép fejtegetéseket, melyeket Szilágyi az Irányi javaslata ellen elmondott, nem most hallotta először, mert ezeket az érveket Low angol parlamenti tag használta egy 1866-ban tartott beszédében. Simonyi szerint még a szavak is ugyanazok lettek volna. Simonyi vádja nem tett valami mély hatást. Hisz talán nem is valami szentségtörés, ha valaki az általános szavazatjog ellen érvelve ugyanazokat az érveket hozza fel, amelyeket már más is használt. Hogy még a szavak is körülbelől ugyanazok! Vajon nem szabad-e például egy már Aristoteles által használt érvet, vagy akár kifejezést használni, anélkül, hogy minden egyes esetben megemlítenők, hogy ezt Aristoteles mondta. Szilágyi s úgy látszik a ház is, ezt a dolgot annyira nem tartotta fontosnak, hogy nem is reflektált rá. Tizenegy esztendő mulva Polónyi Géza jónak látta Szilágyinak orra alá dörgölni a Simonyi vádját. Ekkor Szilágyi így felelt Polónyinak: Ne bujjék a Simonyi Ernő háta mögé! Tegnap nem arról beszélt, hogy Simonyi Ernő mondotta, hanem a maga nevében nagy diadalmasan hivatkozott arra, hogy mégsem mondaná el itt a házban Low beszédét, mit egyébiránt elhiszek, mert ha jól vagyok értesülve, angolul se tud. De újolag kijelentem, hogy mint akkor, úgy most is gyermekes rágalomnak tartom és megvárom, hogy akár a képviselő úr, akár bárki más szíves lesz nekem bebizonyítani, hogy Lownak bármelyik beszédét, akár részben, akár egészben beszédembe foglaltam volna.

És ezzel napirendre térek az egykor sokat emlegetett incidens felett.

*

Az a nyomasztó légkör, mely a Deákpárti uralom utolsó három évében s méginkább a fuzió után a parlamentre nehezedett, nem igen volt alkalmas arra, hogy benne egy felfelé törő tehetség kibonthassa szárnyait. Mindennek dacára Szilágyi már ez időben akkora parlamenti tekintéllyé lett, hogy a fuzió alkálmával Széll Kálmán igazságügyminiszterül ajánlotta Tiszának. De Tisza nem fogadta el, amin nem csodálkozhatunk, mert Tiszáról csakhamar kitünt, hogy nem tűrhette az oly embereket, kikben önálló tehetség és akarat lakott. Még Széllt is csak kényszerűségből vette be a fuziós kabinetbe

s Trefortot megtűrte, mert kénytelen volt vele, de különben az ő balközépi gárdájának szürke embereivel vette magát körüi.

Szilágyi benmaradt a fuzióból alakult úgynevezett szabadelvűpártban. Tevékenysége ez években ugyanaz maradt, ami egykor a törvényelőkészítő bizottság élén s a deákpárti minisztériumok idejében a parlamentben is volt: hibaböngészés rossz törvényjavaslatokban, e hibák esetleges kijavítása. Rossz törvényjavaslatok kényszerű védelmezése a Házban, tekintettel a pártkötelékre. Kivétel az a szenvedélyes harc, melyet Csemegivel a büntetőtörvényjavaslat egyes intézkedései miatt megvívott. Akkor Csemegi győzött, de a hibák kijavítását utólag mégis szükségesnek tartották a szakemberek. Küzdött Perczel igazságügyminiszterrel is a kuriai bíráskodásról szóló javaslat tárgyában. Kiküszöbölte a hibákat a gyámügyi törvényjavaslatból.

De nem csoda, hogy az efféle böngészet nem elégítette ki Szilágyi ambicióját. Még kevésbé érezhette magát jól annak a pártnak milieu-jében, melyet Tisza az 1875-iki választásoknál lehetőleg a maga képére teremtett át, melyben hemzsegett a sok volt szolgabíró s egész serege ült a tehetségtelen hivatalnokoknak, kiknek a képviselőség a tréfás kifejezés szerint csak afféle szamárlétra volt, eszköz a gyors emelkedésre. A volt balközépi elemekkel elárasztott, magát szabadelvűnek nevező pártban erősen kidomborodtak a mamelukságnak tulajdonságai.

A szavazógép egyik kerekének lenni, ez nem volt Szilágyi Dezsőnek való életcél. De tűrt egy darabig. Kilépése nem volt elhamarkodott.

A szorosan pénz- és adóügyi kérdéseken kívül tulajdonképpi főakciója a Tisza-kormánynak első három évében az Ausztriával való pénzügyi és közgazdasági kiegyezés megújításában merült ki. Ez volt az a tér, hol Tisza sokat igért s hol tőle az ország — ellenzéki vezér korában tanusított magatartása után — joggal sokat követelhetett. S ez a kiegyezési akció az egész vonalon oly vereséggel végződött, melyet joggal kapitulációnak lehetett nevezni. Már maga a tárgyalások végtelenbe húzódása méltán lehangolta nem csupán az ellenzéket, nem csupán az ország közvéleményét, hanem a kormánypártnak függetlenebb elemeit is. A huzavona s az ebből ismételve következett kényszerű provizórium eo ipso az osztrákoknak használt, mert a fennálló állapot nekik kedvezett, mert ők élvezték a fogyasztási adóknál s az adóvisszatérítéseknél a sok milliónyi jogtalan hasznot, Magyarország szenvedte a megfelelő igazságtalan károsodást.

De hát mindezekről a Tisza Kálmán viselt dolgainak előadása kapcsán lesz helyén érdemileg szólani. Most csak annyit: hogy az

elégedetlenség magában a kormánypártban már 1876-ban nőttön-nőtt. Főleg abból az okból, hogy a kormány az általa különösen előtérbe helyezett bankkérdésben sem birta igéretét beváltani, már 1876 május 10-én hetvenhatan kiléptek a szabadelvű pártból.

Szilágyi Dezső azonban ezúttal még nem lépett ki, jóllehet kevéssel előbb, mikor Tisza Kálmán április 22-kén a pártnak hatvan kiváló tagját bizalmas értekezletre meghívta s velök az egyezkedési tárgyalások eddigi eredményeit megismertette, Szilágyi azok közé tartozott, kik a közölt eredményekkel megelégedve nem voltak. Ezek közé tartoztak vele együtt oly férfiak, mint Csengery Antal, Bittó István, Kerkapoly Károly, Korizmics László és még többen. Minthogy azonban a fentebb említett hatvan tag kilépésének főoka a bankkérdés volt, Szilágyi pedig ebben a kérdésben a kilépők felfogását nem osztotta s az önálló jegybank felállítását a valuta rendezése előtt erőszakolhatónak nem tartotta: egyelőre nem lépett ki.

A kormány ebben az időben még azt állította, hogy vagy keresztül viszi a májusi stipulációkat — e g y társulatnak engedélyezendő két külön bank a jegyek kölcsönös kényszerforgalmával a monarchia két államában, — vagy felállítja az önálló magyar jegybankot. Aki ez időben a sajtóban azt a nézetét merte kijelenteni, — mint például e sorok írója — hogy a valuta helyreállítása előtt épkézláb magyar jegybankot felállítani lehetetlen, azt az egész kormánysajtó az Ausztriával való cimboráskodás vádjával illette.

S mi következett be? 1877-ben kitünt, hogy a kormány az általa felállított alternativa egyik részét sem tudja teljesíteni. Erre bekövetkezett a Tisza-minisztérium leköszönése, egy sor politikai notabilitásnak a királyhoz való meghivatása, ezeknek előrelátható vonakodása a tökéletesen megrontott helyzetben minuendo licitáció alakjában való kormányvállalástól. Tisza tehát újra vállalkozott a kormányalakításra, de a helyett, hogy beismerte volna, hogy a valuta rendezése előtt önálló magyar jegybankot azért nem tud felállítani, mert ez lehetetlen, azt mondotta, hogy azért nem állítja fel, mivel a korona abba bele nem egyezik. Szerencséje volt, hogy a korona szaván nem fogta, mert ez esetben kitünt volna, hogy tárgyi okokból képtelen megcsinálni azt, amit előbb oly hangosan követelt, utóbb oly hangosan igért.

Szilágyi kitartott a szabadelvű pártban mindaddig, mig végleg szét nem foszlott az utolsó remény is, hogy az országnak a fogyasztási adóknál szenvedett sok milliót kitevő károsodása orvosoltatni fog. Ez 1878 elején a vámszövetségi javaslat tárgyalása alkalmával tünt ki. Most már lerázva magáról a pártfegyelem nyügét, eddig soha nem tapasztalt mértékben mutatta ki imponáló debatteri erejét

abban a két nagy beszédben, mellyel e vitában részt vett. A hatás annál nagyobb volt, mivel az eddig előtte idegen közgazdasági és pénzügyi kérdések talaján mozogva, itt is meglepő jártasságot tanusított. A vámszövetségi törvényjavaslathoz módosítványt terjesztett elő, mely szerint a szabad forgalom köréből kivétettek volna az állami egyedárúság tárgyai, valamint a fogyasztási adó alá eső cikkek: a sör, a szesz és a cukor. Csatlakoztak a módosítványhoz a közjogi alapon álló politikusok közül oly tekintélyes férfiak, mint gr. Apponyi Albert, Kerkapoly, Horánszky Nándor, Dániel Ernő, Molnár Aladár, Pulszky Ágost, Kállay Béni és még sokan.

Álljanak itt január 28-ki beszédének végszavai: Jól tudom, hogy súlyos a kormány helyzete, jól tudom, hogy elmérgesített alakban van itt ez a javaslat. De én mégis kérdést intézek hozzá: nem zárkózik-e el a javaslat oly módosítása elől, mely beiktatja az 1867-ki felmondási záradékot, kitörli az osztrák-magyar Lloyd segélyezésének megemlítését; van-e kilátás a fogyasztási adóknál szenvedett s a pénzügyi vámok által legfelebb 20 percentig kompenzált károsodás megszüntetésére? — Ha nincs kilátás, én szavazatomat azon tekintetek alapján, melyeket kifejtettem, kénytelen leszek a törvényjavaslat ellen adni.

E kérdésekre a válasz tagadó volt s ezzel ténnyé vált Szilágyi kilépése a kormánypártból.

*

Szilágyi a szabadelvű pártból kilépett képviselőkkel együtt, kik benne látták vezérüket, már 1878 ápril elején csatlakozott az alakulóban levő egyesült ellenzékhez. A kezdeményezés a párt megalakítására gr. Apponyitól, ki a jobboldali ellenzéknek b. Sennyey után vezére lett s a kabinetből kilépett b. Simonyi Lajos volt kereskedelmi minisztertől indult ki, aki körül a kormánypártból kilépett „független szabadelvűpárt“ sorakozott. Az egyesülés nem ment könnyen. Apponyi az egyesülés napján Szilágyi és b. Simonyi csoportjára célozva azt mondotta: „Ezek az urak messzebb stációra váltottak jegyet, ami azonban minket nem akadályoz, hogy a mi állomásunkig ugyanazon a vonaton utazzunk.“

Az új párt egyesülését tudató nyilatkozat is kijelenti, hogy „nem járulhattunk volna oly egyesüléshez, mely elveinkkel ellenkező törekvéseket tűzött volna ki, de viszont nem tekinthetjük az egyesülés akadályául azt, hogy vannak törekvéseink, melyeket eddig egyedül képviseltünk.“ Gr. Apponyi Albert bobrói választóihoz intézett nyilt levelében hangsúlyozta, hogy „a pártok küldöttjei konstatálták miben egyeznek és miben térnek el a nézetek s ekkor kiderült, hogy a mai pillanat válságos föladványaira való tekintettel, sokkal több

és sokkal fontosabb az, amiben egyetértünk, mint az, amiben különbözünk." Megemlítendő azonban, hogy a jobboldali ellenzék tagjai nem mind csatlakoztak az új párthoz. Többen, így Kállay Béni is, a szabadelvű pártba léptek be.

Szilágyi a párt megalakulása alkalmával tartott beszédében arra utalt, hogy az egyesülés reális alapjai le vannak téve a közös pártnyilatkozatban. Amely kérdések e nyilatkozatban nem foglaltatnak, azokra nézve fennáll minden tagra nézve az a kötelesség, hogy keressék a nézetek kiegyeztetését az együttlét folytán megerősödő szimpáthiák által. Amire meg nem találnók, azokra nézve fenmarad mindenkinek a véleményszabadsága. Tizenhárom évvel később, igazságügyminiszter korában egyik beszédében (1891. okt. 17-én) visszatért erre a tárgyra s konstatálta, hogy midőn az egyesült ellenzék a maga programmját formulázni kivánta, a közigazgatási programmot ő — Szilágyi — vállalta magára, a közgazdaságit pedig gr. Apponyi. Amint Szilágyi a programmot előadta, a pártban ellentmondásra talált. Azért ezt a napirendről levették és Szilágyi a házban később a saját felelősségére terjesztette elő.

Az első időben az új párt tagjai bizonyos optimizmussal tekintettek a jövőbe. Hitték, remélték az ellentétek elsimulását. Ez a remény azonban nem teljesült.

Az első években a párt akciója oly kérdésekre szorítkozhatott, melyeknél lehető volt a pártot szétfeszítő elemeknek a felszín alatti lappangása. Három csoportja a kérdéseknek uralkodott a helyzeten 1878-tól körülbelül 1882-ig: a Tisza által kezdeményezett tökéletlen reformtörvények sorozata, melyek szinte kihívták az ellenzék minden árnyalatát a közös ostromra s melyekre Szilágyi találóan mondotta ki, hogy egytől egyig oly alkotásokat céloztak, amelyek eleve a lebontásra voltak rendeltetve. Nem volt e reformok közt egy sem, mely megérdemelte volna, hogy fenmaradjon. A második csoport az Ausztriával megújítandó közgazdasági és pénzügyi kérdéseket s ezzel kapcsolatban az államháztartás egyensúlyának helyreállítását célozta. A hosszas huzavona után végre tető alá juttatott kiegyezés a Tisza-kormány tökéletes vereségével végződött. Félmilliárd forint új adósság, 50 millió új teher s ennek dacára harminc millió deficit, ez volt a Tisza-kormány első hat évi gazdálkodásának mérlege.

A harmadik csoportot alkotta a keleti politika, különösen a boszniai kérdés. Az e kérdésben folytatott s egész 1882-ig terjedő parlamenti akcióban a képviselőházban és a delegációban Szilágyi bámulatos debatteri képessége vezetett. Ebben a kérdésben, mint alább még lesz alkalmam rámutatni, kevés kivétellel az egész közvélemény Szilágyi mögött állt.

Abban a mértékben, amelyben e kérdéscsoportok aktualitása csökkent s vele együtt a harc heve lohadni kezdett, gyengültek az egyesült ellenzéket összetartó kapcsok, ellenben előtérbe tolakodtak oly kérdések, melyekben a pártot szétfeszítő elemek voltak túlnyomók. Az egyesült ellenzék támadó ereje 1880-ban március első napjaiban érte el tetőpontját. Ez volt egyúttal Szilágyi és Apponyi vállvetett működésének kulminációja. Szilágyi nevezetes budgetbeszédében a közigazgatási reformot tárgyalta. Alapelvei voltak: a tisztviselők élethossziglan való kinevezése a kormány által. De Szilágyi kifejtette, hogy ez nem meríti ki a reformot. A szervezetet is javítani kell, továbbá szigorúbbá kell tenni az ellenőrzést és pedig nemcsak felfelé, hogy a kormány rendeletei gyorsan és pontosan végrehajtassanak, hanem lefelé is, hogy a polgárok minden közigazgatási önkény ellen megvédessenek. Közigazgatási bíróságokat kell tehát szervezni, melyekben a választott elemek lennének többségben. Itt nyílnék legfontosabb tér az önkormányzati elemek számára. De ezeknek nem csupán ily ellenőrző szerepet szánt Szilágyi, hanem bizonyos közérdekű intézkedéseket is ezek kollegiális elintézésére kivánt utalni, melyek közül némelyek megmaradnának a megyei bizottság illetősége alatt, de e mellett alakíttatnának kisebb területi egységek az illető terület — járás — közös érdekei számára. E kisebb természetes érdekkörök számára az illető területen lakó megyei képviselők sorából kerületi bizottságok alakíttatnának.

Szilágyinak e nagy beszéde valóban nagyszabású közigazgatási programmot fejtett ki az ország színe előtt. Lényege az, hogy az önkormányzatba, ott ahol ez helyén van s hol ennélfogva meghagyandó, valódi életet akart önteni. Abban is előnyösen különbözött Tisza terveitől, hogy a városok számára külön törvényt akart, míg Tisza pár év mulva meghozott megyetörvénye a városokat beleerőszakolta a megyetörvény prokrusteságyába.

Gróf Apponyi e nagy vitában az összes közgazdasági kérdéseket karolta fel. Harmadiknak csatlakozott e két hatalmas szónok mellé Széll Kálmán (ki 1878 vége felé a pénzügyminiszterségről leköszönt). Széll az egész pénzügyi politikát ölelte fel. E három nagytehetségű férfiú parlamenti felvonulása emlékezetes napja volt a magyar országgyűlésnek.

Ennek az imponáló zászlóbontásnak azonban nem lett gyakorlati eredménye. A hiba abban volt, hogy ez az akció sem kellőkép előkészítve nem volt, sem kellő erővel nem folytattatott. E három nagy parlamenti ember úgy látszik elfeledte, hogy az országgyűlési épület falain kívül is laknak emberek. Feledték, hogy a politikában az izgatás folytonossága nélkül nagyobb eredményeket elérni nem

lehet. Feledték, hogy egy érv százszor ismételve többet nyom, mint száz érv, melyet csak egyszer mondanak ki.

Tisza válasza Szilágyi programmjára felületes ötölés-hatolás benyomását tette. Nem foglalkozott ennek az ércből öntött közigazgatási programmnak egészével, hanem egyes kikapott részleteken nyargalt s arra vigyázott, hogy ne angazsálja magát. Közigazgatási ankétet igért (ez az év november havában meg is tartatott), de úgy beszélt, mintha az ankét megtartása után nem tartaná kizártnak, hogy a Szilágyi javaslatát elfogadja.

Szilágyira nézve az egyesült ellenzék élén való szereplése azzal az előnynyel járt, hogy ha pozitiv alkotásokra nem nyitott is előtte tért, legalább most már nem volt kénytelen rossz törvényjavaslatok hibáinak böngészésére és kijavítására fecsérelni tehetségét, hanem akadálytalanul kifejthette tehetségének, tudásának, szónoki erejének sasszárnyait.

A mélyebben látók azonban már az egyesült ellenzék első éveiben is meg voltak győződve, hogy Apponyinak és Szilágyinak együttműködése egy párt élén soká nem tarthat. Alapjában természetellenes volt a realisztikus Szilágyinak együttes vezérkedése a romantikus Apponyival. Vérmérsékletük, egész világnézetük különbözősége kizárta a harmonikus együttműködést. Az pedig elképzelhetetlen volt, hogy az egyik alárendelje magát a másiknak. Az volt tehát a kérdés, hogy melyik fogja a másikat kivetni a nyeregből. Voltak jeles tehetségek a pártban — csak Hodossy Imrét és Horváth Lajost említem — kik Szilágyival együtt a Deák-párti hagyományokat képviselték. Ezek Szilágyival tartottak.

De hát minden pártnak számbeli többségét a középszerűségek alkotják, kik a kérdések mélyére nem hatolnak, hanem inkább a tetszetős jelszavakon, a csillogó külsőségeken kapnak. Ezeket jobban vonzotta gróf Apponyi mindenféle színben játszó káprázatos egyénisége, melynek fekete alapszíne akkor még kevésbé volt észrevehető, mint — sajnos — újabb időben.

A kemény anyagból faragott Szilágyiban, ebben a hideg és rideg észemberben, már természeténél fogva kisebb volt a nyájgyűjtő erő, mint gróf Apponyiban, kiben fényes szónoki talentuma mellett a romantikusnak minden tetszetős új eszmét felkapni kész temperamentumossága a behizelgő modorú arisztokrata és az experimentális politikus simulékonyságával párosult.

Nagyjából az 1882-ik évet jelölhetjük meg olyannak, melyben Apponyi hatása izolálni kezdte a pártban Szilágyi pozicióját. Sajátságos áramlatok kezdtek ez időben felülkerekedni a magyar közszellemben. Majdnem észrevétlenül kezdte elönteni a magyar közélet

téreit az agrárizmus, az antiszemitizmus, a klerikalizmus és még egy sereg „izmus.“ Mindezen jelszavak mögött bizonyos retrográd törekvések húzódtak meg. Apponyi romantikus egyénisége mint valami mágnes szívta magába s ragyogó szónoklata hódítóan és bódítóan sugározta ki ezeket a sajátságos áramlatokat. Lelkesen felkarolta a Rodbertus-féle agrárius ideákat s Bismarck híres szállóigéjét használva 1883-ban belecseppentette az elmékbe az ő híres „szocialisztikus olajcseppjét.“ Ebben az olajcseppben már letükröződött annak a mozgalomnak a képe, melyet ma a keresztény-szocializmus neve alatt ismerünk s mely akkoriban indult el európai körútjára.

Ebben a szocialisztikus olajcseppben, mint abban az ismeretes vízcseppben, a különös alakú infuzoriákat, nagyító üvegen már ki lehetett volna venni a modern kiadású különféle retrográd irányzatok egész fantasztikus gondolat- és érzésvilágát.

Míg az antiszemiták nem szüntek meg a népnek azt hirdetni, hogy minden bajának oka a zsidó, a földbirtokos gentry, melyre a 80-as évek elején zudult rá legelőször az árlenyomó amerikai verseny ijesztő mértékben, az agrárius tanokban kereste üdvét s nagyon hajlandó volt elhinni, hogy nem a fokozott szorgalom és takarékosság s a kellő szakértelemmel és üzemi tőkével folytatott gazdálkodás, hanem bizonyos a gazdasági szabadságot korlátozó állami intézkedések menthetik meg a tönkrejutástól. Ezek voltak azok az idők, mikor az alakulóban levő antiszemita párt kiadta programmját s az ennek demagógjai által felkorbácsolt vihar mint enyhébb fuvalom elhatolt az egyesült ellenzék árnyas ligeteibe is s az előkelő, vagy előkelőséget szenvelgő körökben is mint méla sóvárgás rezegtette meg a szíveket.

A retrográd árdagály nőttön nőtt. 1883-ban a főrendiház már a keresztény-zsidó házassági törvényjavaslatban, ebben a kis törvényhozási torzszülöttben is oly merész újítást látott, hogy szükségesnek tartotta azt eltaposni.

II.

Mintha miazmákkal lett volna tele a levegő, a retrográd irány ránehezedett az egész közéletre és szárnyát szegte minden igazán elvi magaslaton álló alkotásnak. A sivatagban az utat állati csontvázak jelzik. A magyar politika is sivatag volt a fuzió utáni években, a lendület nélkül való opportunizmus sivataga. A zsidó-keresztény vegyesházasságokról szóló bukott törvényjavaslat amolyan útjelző csontváz e sivatagban. A büszke szabadelvű zászló alatt szereplő párt hagyott maga után ily dísztelen emléket öt évvel Deák Ferenc halála után.

Ezzel a torztörvényjavaslattal, mint alkotó eszmékben való meddőségének szegénységi bizonyítványával szerény kérelmező gyanánt jelent meg ez a számra hatalmas párt a főrendiház sorompója előtt s az ott uralkodó elbizakodott retrográd ligától megkapta, amít megérdemelt.

Ez a szabadelvű tábor igazi reform helyett beérte volna egy selejtes szurrogátummal. A főrendiház ezt sem adta meg. Neki a szurrogátum sem kellett.

Hatféle házassági jog és ötféle juriszdikció volt érvényben Magyarországon. Akkora volt a házasságjogi anarkia, hogy a kormány maga sem ismerte ki benne magát. A külállamok kérdésére, hogy egy magyar állampolgárnak külföldön kötött házassága Magyarországon érvényes-e, a kormány azt felelte, hogy az ily házasság minden különbség nélkül érvénytelen, ami képtelenség. Most a hat házassági jog mellé egy hetediket akartak behozni.

Ezt a hetedik házassági törvényt a jó Pauler Tivadar tákolta össze annak a Tisza Kálmánnak a rendeletére, ki 1873-ban, mikor Deák azt a híres egyházpolitikai beszédét tartotta, ugyancsak energikusan követelte a kötelező polgári házasság behozatalát.

A szabadelvű párt eddig azzal a fikcióval ámította magát, hogy a k a r j a a polgári házasságot is, a vallásszabadságot is, de csak majd egy távoli jövőben, mikor majd az állam és egyház közti viszony gyökeresen szabályoztatni fog.

Végre Trefortban volt annyi őszinteség, hogy kimondja, hogy mindez csak önáltatás. A polgári házasságot és a vallásszabadságot minden évben ismételve sürgető Irányi-féle indítvány alkalmából kijelentette, hogy ő vallásszabadságról szóló törvényt nem akar, Magyarország a vallásszabadságot meg nem bírja. Ily javaslat szerinte oly vihart keltene, mely Magyarország létét veszélyeztetné.

Ily légkörben született meg a keresztény-zsidó vegyes házassági törvényjavaslat.

Szilágyi Dezső 1883 november havában a javaslat tárgyalása alkalmával tartotta egyik legszebb beszédét. Ezt hallgatva, szinte duskáltunk az ő olimpusi humorának gazdagságában. Elfelejtettük, hogy a sándor-utcai ház nyomott atmosférája vesz körül s megfürödtünk egy tisztultabb világnézet üdítő levegőjében. A közönség addig azt hitte, hogy ha túlszerény alkotás is ez a zsidó-keresztény törvényjavaslat, legalább megszüntet egy botrányos jogsérelmet, hogy az Ausztriában kötött vegyes házasságokból született gyermekekre nálunk a törvénytelenség bélyege van sütve. Ez volt a közhiedelem s azért a közvélemény némi jóakarattal ítélte meg ezt a javaslatot. Szilágyinak beszédéből tanultuk meg, hogy ez a törvényjavaslat kodifikatorius tekintetben is mily gyarló alkotás s hogy letöröl ugyan egy szégyenfoltot, de nemcsak hogy meghagyja a házasságjogi anarchia összes többi szégyenfoltjait, hanem megteremti az új törvényhozási képtelenségeknek egész új sorozatát. Szilágyi kimutatta, hogy az addig létezett hatféle házassági törvény mellé ennek a hetediknek a behozatala a kolliziók számát még szaporítani fogja. Ezt érdekes példákkal illusztrálta. Lássunk ezek közül mutatóul csak egyet.

Ha az ily vegyes házasságban élő katholikus fél ezen házasság fennállása alatt katholikus pap előtt köt egy új házasságot: előbbi házassága érvényes lesz az állami törvény szerint, az utóbbi érvényes lesz a kánonjog szerint. Az előbbinek bírája a törvényszék, az utóbbié a szentszék. Az államügyész kérni fogja az ily egyén megbüntetését, de a házasság, amely miatt büntetik, érvényes lesz, a gyermekek, kik abból születnek, törvényesek. Ha a katholikus lelkész tud az első házasságról, meg fogják büntetni. Nem furcsa, hogy egy lelkészt az állam az ő saját törvényeivel felhatalmaz oly tettre, amelynek megtételével súlyos bűnt követhet el?

Szilágyi meggyőző erővel mutatta ki, hogy csak egy korrekt, egy becsületes megoldása van a házassági jognak: a minden állampolgárra nézve érvényes kötelező polgári házasság.

Érdemes Szilágyinak a polgári házasság mellett 1883-ban történt eme határozott állásfoglalására rámutatni azért is, mert ez meg-

cáfolja azt a némelyek által hangoztatott állítást, mintha Szilágyi nem is lett volna meggyőződésből híve a polgári házasságnak s mintha ezt igazságügyminiszter korában csak azért javasolta volna, hogy gr. Szapáryt kitessékelje a miniszteriumból.

Szilágyi Dezső e határozott fellépése az egyházpolitikát érintő eme fontos kérdésben kétségkívül szinte hozzájárult annak az űrnek a tágításához, mely őt gr. Apponyitól elválasztotta. Néhány hónappal később ugyanis, 1884 március 20-án történt meg Simor primásnak nevezetes ultramontán zászlóbontása a Szent István társulat közgyűlésén. Ekkor választották meg gr. Apponyit e társulat egyik világi elnökévé. Apponyi egy oly beszéd kiséretében foglalta el állását, melyet bátran elmondhatott volna a hercegprimás is, alapgondolata lévén az a manapság sokat hangoztatott klerikális áldoktrina, hogy a kereszténység a kultura valódi alapja. Apponyi mint anyagyilkosokat bélyegezte meg azokat, kik a népet keresztény jellegéből ki akarják vetkőztetni. Ezzel természetesen a klerikalizmus ellenségeire, a szabadgondolkozókra célzott.

Maradhatott-e két ily homlokegyenest ellenkező világnézetű politikus, mint Szilágyi és Apponyi, soká egymás mellett mint ugyanazon pártnak vezére?

Egyre sürűbben felhangzott a retrográd törekvések vádja a sajtóban az egyesült ellenzék ellen. Szilágyi jóideig minden előforduló alkalommal cáfolgatta az ily vádakat. Végre ez a keménynyakú magyar megunta ezt a ferde állapotot. Különben is egyre világosabb lett előtte, hogy ez az ellentétes elemekből álló párt, melyet gúnyosan habarékpártnak neveztek, fokról-fokra veszti a talajt a közvéleményben és a gyakorlati politikában való érvényesülésére kilátás nincs. Levonta tehát a konzekvenciát, 1886 március elején kilépett az egyesült ellenzékből s a pártokon kivül foglalt állást.

*

Az az ellentét, mely a hetvenes évek második felében Andrássy keleti politikája és a magyar közvélemény között kifejlődött, lényegesen különbözött attól, mely a Tisza-kormány és az országgyűlés ellenzéki pártjai közt fennállott. A Tisza-kormány ellen csak az ellenzéki pártok sorakoztak, melyek a szabadelvű pártból kiszakadozott elemekkel tetemesen felszaporodtak. Az ellenzéki harc, mely az országgyűlésen folyt, éles, sőt elkeseredett volt.

Andrássy keleti politikája ellen nem egyes pártok csoportja, hanem az egész közvélemény sorakozott. De viszont az Andrássy keleti politikája ellen folyó küzdelem egy bizonyos mérséklet és loyalitás hijával sohasem volt.

Azok a megkapó érdekességű csatározások, melyek 1877-től

1882-ig a keleti kérdésben s annak bennünket legközelebbről érdeklő részében, a boszniai kérdésben lefolytak, hasonlók voltak egy csatához, mely oly időben vívatik meg, mikor sürű köd borul a tájra s az ellenfelek inkább sejtik, mint látják egymás hadállásait.

Ezekben a félhomály által letompított élű parlamenti küzdelmekben fejtette ki Szilágyi Dezső ellenzéki korában legnevezetesebb tevékenységét. A delegáció többé-kevésbbé a parlament kiválóságainak gyülekezete. Negyvennégy évi tapasztalás kimutatta, hogy e testület vitáinak hangja államférfiasabb volt, mint a képviselőházé. E szűkebb alapon gyengébben visszhangzik a frázis és biztosabban érvényesül az erősebb értelmiség.

Ma már eloszlott a köd s ha Andrássynak, vagy az ő külpolitikai szócsöve gyanánt szerepelt Tiszának akkor oly dodonai hangon tartott nyilatkozatait ma olvassuk, mindent oly egyszerűnek és világosnak találunk.

Akkor egész Magyarország és nem kevésbbé egész Ausztria abból a feltevésből indult ki, hogy Bosznia megszállása a három-császár-szövetség előre kicsinált következménye. Ma már tudjuk, hogy az okkupáció nem a három-császár-szövetség következtében, hanem ennek dacára történt meg, mert ez az u. n. szövetség akkor, mikor az orosz-török háború készülődött, már csak a papiron létezett. Akkor kevesen értették meg Bismarck 1878 február 19-én tett nyilatkozatát, hogy az ú. n. három-császár-szövetség tulajdonképp „három-császár-viszony".

Andrássy, mikor kevéssel később a delegációk a 60 milliós hitelt tárgyalták, így nyilatkozott: „A szövetség létezett és nem létezett, amint veszi az ember. Létezett a három uralkodó megbeszélése alapján és nem létezett, mert határozott, formaszerinti megállapodások hiányoztak. Célja kezdetben a béke fentartása volt. Létezett, mielőtt a keleti háború kiütött és csak a háború kezdetekor vétetett fel a boszniai kérdés a megbeszélendő ügyek sorába. Hogy Oroszország mint hadviselő fél külön állást foglal el, az természetes."

Ma már Bismarck hátrahagyottirataiból tudjuk, hogy a Szent-Pétervár felől 1877-ben megindult zivatarfelhő először a mi monarchiánk felé vette útját s csak később hajlott el Konstantinápoly irányában. Az akkor hihetetlen magasságra hágott pánszláv áradat hajtotta bele Sándor cárt a keleti háborúba. De Sándor cár jól tudta, hogy egy ellenséges Ausztria-Magyarországgal a háta mögött, nem indulhat Konstantinápoly ellen, s hogy mint mondani szokták, Konstantinápolyba Bécsen át visz az út. Azért az volt szándéka, hogy vagy leszámol elsősorban monarchiánkkal, vagy biztosítja Oroszország számára ennek a semlegességét.

Bismarck herceg írja, hogy 1876 őszén Livádiából táviratot küldött neki Németország katonai megbizottja. Ebben a táviratban Sándor cár kérdezteti: semleges marad-e Németország, ha Oroszország háborút indít Ausztria ellen?

Hosszabb meggondolás után Bismarck ezt felelte: Németország elviselheti, hogy barátai egymás ellen csatákat nyernek vagy vesztenek, de nem viselhetné el azt, hogy közülök az egyik oly súlyosan megsebesíttessék, hogy nagyhatalmi állása veszélyben forogjon.

Ez az „egyik“, akire Bismarck gondolt, Ausztria-Magyarország lett volna.

Most már az orosz kormány tárgyalásokat kezdett monarchiánkkal, illetőleg folytatta az uralkodók közt már Reichstadtban megkezdett tárgyalásokat abban az irányban, hogy Törökország ellen indítandó háborúja esetére magának monarchiánk semlegességét biztosítsa. Az erre vonatkozó szerződést 1877 január 15-én aláírták. A semlegességnek kikötött ára volt Oroszország beleegyezése Boszniának általunk való megszállásába. Ezen eleinte még Bismarck előtt is titokban tartott megállapodás után három hónapra (ápril 23-án) megjelent a cár hadikiáltványa s megindult a görgeteg a Balkánfélsziget felé.

A magyar közvélemény a háború diplomáciai háttere és előzményei tekintetében bizonytalanságban volt. Andrássy, valamint Tisza orákulumszerűen hangzó nyilatkozatai szándékosan bizonytalanságban tartották.

Bosznia okkupációjának eshetőségét a „Times“ dobta ki a nyilvánosság elé. E közlemény valószinűsége mellett szólt az is, hogy monarchiánk 1877 julius 31-én tényleg bizonyos csapatösszevonásokat eszközölt déli határainkon.

Interpellációkban, az ujságok vezércikkeiben folyton vita tárgya volt a boszniai okkupáció s nálunk és Ausztriában mindenki elkárhoztatta azt. De igazán tisztában senki sem volt ezzel a dologgal.

1877-ben nálunk egymást érték a törökbarát tüntetések. Ünnepelték a török szoftákat és az egyetemi fiatalság diszkardot vitt a győzelmes Abdul Kerim pasának Konstantinápolyba. A megyék feliratokkal ostromolták az országgyűlést s oly politikát sürgettek, mely biztosítja Törökország integritását. Kossuth is egymás után írta a leveleket Turinból, melyekben még a háborúnál is rettenetesebb szerencsétlenségnek, hazánkat és Ausztriát halállal fenyegetőnek nyilvánította az orosz hatalom terjeszkedésének megengedését. Végül Plevna eleste után pedig már azzal zárta levelét: Tehát háború minden áron.

Ez az egész mozgalma a magyar közvéleménynek rendkívül

feszélyezte Andrássyt s a magyar kormányt is. 1877 junius utolsó napjaiban nagyszabású külügyi vita volt a képviselőházban. Tisza Kálmán ismételve nyilatkozott részint interpellációkra adott válaszokban, részint ennek a nagy külügyi vitának a során. Ezek a nyilatkozatok mintaképei voltak a szándékolt kétértelműségnek s a diplomáciai begomboltságnak. Akkor úgy festettek, mint feladott rejtvények, ma olvasva szinte kézzel foghatjuk bennök az okkupációt. A nagy külügyi vita során egy képviselő konstatálta, hogy Tisza nyilatkozatában benne volt az a kijelentés, hogy a kormánynak nincs szándékában az okkupáció. Erre Tisza kijelentette, hogy ő csak azért vállal felelősséget, amit mondott, de amit bárki hozzá gondol, azért nem.

Az egész 1877-iki évben a közvélemény s a képviselők zöme is pártkülönbség nélkül úszott a török ügy iránti lelkesedés áradatában s a háborútól sem riadtak volna vissza a török birodalom integritásának fentartása céljából. Voltak természetesen higgadtabb politikusok is s ezek közé tartozott Szilágyi Dezső is, kik hideg kétkedéssel, de növekvő pesszimizmussal szemlélték a dolgok menetét, óvakodtak végleges itéletet mondani, különben pedig hajlottak az Angliával való szövetség gondolatához. A boszniai okkupációt ezek is mind szerencsétlen gondolatnak tartották.

Csak egy tagja volt a magyar képviselőháznak, ki már az 1877 juniusi vitában határozottan védelmére kelt Andrássy külpolitikájának: Kállay Béni. Boszniáról azt mondotta nagy feltünést keltett beszédében, hogy akár azt mondjuk, hogy akarjuk az okkupációt, akár azt, hogy nem akarjuk, mindakét esetben káros erről beszélni.

Kállay volt az egyetlen, a kormányon kívül álló politikus, ki Andrássy politikájába és terveibe már akkor be volt avatva. A következő választásnál már nem is lépett fel s a berlini kongresszus után Andrássy kinevezte a Keletrumélia ügyeinek rendezésére kiküldött nemzetközi bizottság — conférance à quatre — tagjává, később osztályfőnökké.

A keleti kérdés görgetege ezalatt gördült tovább. 1877 december 10-én elesett az Ozmán pasa által hősiesen védett Plevna. A feszültség ekkor érte el tetőpontját. Anglia mozgósított. A magyar közvélemény sürgette az Angliával való szövetkezést. Egy nagytömegű budapesti népgyűlés, országgyűlési képviselők részvéte mellett, követelte a fegyveres beavatkozást. A miniszterelnök megtagadta a népgyűlés küldötteinek fogadását, mire a tömeg beverte ablakait. Tisza rendeletet bocsátott ki, mely tetemesen korlátozta országszerte a népgyűlések tartását. Nagy vita és heves támadások e miatt a Ház-

ban. E vitában az egyesült ellenzék is, élén Szilágyival és Apponyival, a kormány ellen foglalt állást.

1878 január 31-én aláírták a drinápolyi preliminárékat, 1878 március 3-án a san-stefanói békét. A britt kormány elrendelte a tartalékosok behivását. Derby külügyminiszter kilépett a Disraeli-minisztériumból. A britt hadihajók a Bezikaöbölben horgonyoztak. Hosszabb, de sikertelennek látszó tárgyalás a kongresszus létrejötte tárgyában. A kongresszus létrejötte bizonytalannak, a háború kikerülhetetlennek látszott.

Február 19-én, egy és ugyanazon a napon nyilatkozott Tisza Budapesten, gr. Auersperg Bécsben, Bismarck Berlinben a politikai helyzetről. Ezek a nyilatkozatok nem voltak valami megnyugtatók. A san-stefanói béke akkor még nem volt megkötve, tehát a kormányok sem voltak tisztában a tervezett békefeltételekről. A drinápolyi preliminárékat sem közölték velük, de úgy látszik legalább nagyjából ismerték ezeket, mert Tisza kijelentette, hogy vannak oly feltételek, melyek a hatalmi viszonyok megváltoztatását idézhetnék elő a Keleten, a monarchia rovására. Végül következett a stereotip frázis a monarchia politikai és anyagi érdekeinek megvédéséről.

Bismarck nyilatkozata sok tekintetben aggasztó volt. Ő úgy vélekedett, hogy ha Oroszország el nem érhetné a hatalmaknak a san-stefanói békéhez való hozzájárulását, valószinűleg megelégednék a beatus possidens helyzetével. Akkor azután majd felmerül a kérdés, hogy a legközelebb érdekelt hatalmak hajlandók-e háborút viselni, hogy Oroszországot feltételeinek enyhítésére, részben feladására kényszerítsék. Bismarck elutasította Németország részéről a döntő biró szerepét és — ismét egy szállóigét bocsátva világgá — azt mondta, hogy megelégszik a becsületes alkusz szerényebb szerepével.

Így festett a politikai helyzet, mikor a közös kormány által kért 60 millió forintnyi hitel megszavazása végett a delegációk 1878 március elején összegyültek. Hat nappal a san-stefanói béke megkötése után, március 9-én tartotta meg Andrássy külügyi expozéját. Andrássy érdemnek tartotta, hogy ily későn folyamodik a népek áldozatkészségéhez s hogy a monarchia befolyásának érvényesítését a békekötés pillanatára tartotta fen.

Szilágyi loyálisan felelt a miniszter fejtegetésére, támogatta azt az óhajtását, hogy mellőzzék a külügyi helyzetnek a nyilvános ülésben való megbeszélését. Midőn a nyilvános ülésben (március 18-án) nagyobb beszédet tartott, főleg annak megokolására helyezett súlyt, hogy ellenzéki létére is miért tartja kötelességének a 60 milliós hitel megszavazását. Kimondotta, hogy vannak helyzetek, mikor az ellenzéknek kötelessége a kormányt, mint kormányt erősíteni.

Ami azonban Andrássy politikájának várható sikerét illeti, erre nézve Szilágyi nem hallgatta el kételyeit. Úgy vélekedett, hogy az ügyek mostani (márc. 18.) stádiumában nehezebb lesz elérni a célt, Oroszország hatalmi túlterjeszkedésének meggátlását, mint előbb lett volna. „Én, hogy elérjük e célt — úgymond — még az annexiótól sem riadok vissza. Elfogadom azt, ha a célra kikerülhetlen eszköz." (Arra nem is gondolt, hogy ha ily irányban történik valami, az pusztán okkupáció, ne annexió legyen.)

Andrássy még mindig azt erősítette, hogy az annexió soha sem volt politikájának célja, de viszont nem tartaná célszerűnek előre kijelenteni, hogy az okkupációt minden körülmények közt kizártnak tekinti, mert ez szabad premium volna azoknak, kik ama tartományokat szeretnék magukhoz ragadni.

Abban, hogy a 60 milliós hitel megszavazása egyhangúlag történt, legnagyobb érdeme volt Szilágyinak s erre az eredményre Andrássy záróbeszédében büszkeséggel mutatott rá.

A márciusi delegációs ülésszak és a berlini kongresszus létrejötte közti időben a magyar képviselőház ismételve volt élénk külügyi viták szinhelye. Ez időben Ignatiev tábornok, „a hazugság atyja" járt Bécsben s az volt a közhiedelem, hogy abban mesterkedik, hogy monarchiánkat elvonja Angliától. E napokat nevezte Szilágyi Dezső találóan „a kockarázás napjainak". Különben kiemelendő, hogy e napokban a kongresszus létrejöttét már nagyon valószinűtlennek kezdték tartani és Szilágyi egyúttal a vele egyetértő politikusok nevében is nagy energiával küzdött minden oly politika ellen, „mely anélkül, hogy az orosz befolyásból származó veszélyt elhárítaná, megfosztana bennünket azon egyetlen támogatástól, azon egyetlen hatalomtól (Angliától), mely bátor szóval s úgy látszik tettel is kész ennek az irányzatnak ellenszegülni".

A májusban újra összeült delegációban — melyben Andrássy még mindig nem lebbentette fel a fátyolt a boszniai problemáról — hasonló irányban küzdött Szilágyi s örömmel látta, hogy külügyeink vezetése legalább párhuzamosan halad Angliával s nem kíván külön szerződést kötni Oroszországgal a san-stefánói békekötésre nézve. (Hogy efféle szerződés már 1877 január 15-én megköttetet, azt nem tudhatta.)

Május 30-án végre Anglia és monarchiánk fáradozásai eredményeképp biztosítva volt a kongresszus s fixirozva lettek a san-stefánói békén eszközlendő módosítások. Hosszabb előmunkálatok s a bolgár dolgok elintézése után végre elérkezett június 28-a, mikor rákerült a sor Boszniára. Andrássy előterjesztette erre vonatkozó nevezetes emlékíratát, melyben sürgette az ottani örökös nyugtalanság meg-

szűntetését s kijelentette, hogy a monarchia nem kívánja ama tartományok annektálását (vagyis megelégszik azok puszta megszállásával), különben pedig kész magát alávetni a kongresszus határozatának.

Erre felemelkedett Salisbury márki, az új britt külügyminiszter s Bismarck nemrég kiröppentett szállóigéjét magára alkalmazva, mint „becsületes alkusz“ javasolta Bosznia és Hercegovina indirekt egyesítését Ausztria-Magyarországgal. S mivel — mondá humoros kifejezéssel — nemes barátja Andrássy a nyilt foglalást visszautasítja s a balkézről való annexióval megelégszik, indítványt tett, hogy Ausztria-Magyarország bízassék meg Bosznia és Hercegovina elfoglalásával és adminisztrációjával. Mind elfogadták, a legtöbben hosszabb vagy rövidebb megokolással, Gorcsakov egy szó indokolás nélkül. Karatheodori pasa, Törökország képviselője azonban tiltakozott.

Ez volt az a nevezetes nap, mely óta a boszniai kérdés éveken át állandó témája lett a parlamenti vitáknak nálunk és Ausztriában. A burgot kivéve nálunk és Ausztriában mindenki, pártkülönbség nélkül, szerencsétlenséget látott az okkupációban. (Csupán a horvát országgyűlés örült és hálálkodott.)

Szilágyi és Appônyi e gyakran kiújuló boszniai vitákban évekig vállvetve küzdöttek s e közös küzdelem bizonyára késleltette a köztük fennálló kapcsok meglazulását. E közös küzdelem nélkül valószinűleg hamarabb beállt volna a szakadás e két nagytehetségű, de egymástól annyira eltérő világnézetű politikus közt.

Az 1878 őszén összegyűlt új képviselőház felírata kínos töprengés volt az okkupáció megtörténte felett. E kicsinyes töprengéshez járult az, hogy a képviselőházi többség úgy tett, mintha komolyan remélné, hogy a király az okkupációt még vissza fogja csinálni. Ilyféle önáltató reménykedéstől az ellenzéki pártok tagjai sem voltak mentek. De tartozunk Szilágyinak azzal az elismeréssel, hogy ő őszintébb volt. Ő nagyszámú beszédeiben, melyeket e kérdésről tartott, ismételve kijelentette, hogy Bosznia megszállását véglegesnek tartja, onnét való kivonulásunkat politikai lehetetlenségnek tekinti, s hogy a megszállásnak nincs és nem lehet más komoly értelme és célja, mint a végleges bekebelezés, mert az okok, melyek előidézték, állandó természetűek és soha megszűnni nem fognak.

Ennek a keserves valóságnak belátására az alkotmányos testületek nagyon későn jutottak el. Ebben része volt a kormány titkolódzó taktikájának is. Ha a kormánynak lett volna bátorsága, hamarabb tiszta bort önteni az alkotmányos testületek poharába, továbbá, ha a megszállás keresztülvitele s később e tartományok kormányzása körül oly végzetes hibák nem követtettek volna el, melyek oly

ijesztő mértékben nagyobbították a megszállás okozta áldozatokat: akkor a közvélemény hamarabb beletörődött volna az okkupációba.

Magára a megszállás keresztülvitelére a 60 millió forint nem lett elég. Még 46 millió póthitelt kellett rá kérni s e rengeteg öszszegekben még nem volt benne a felhasznált anyagok sok milliónyi értéke. Ez el lett dugdosva a következő évek hadügyi költségvetéseinek számoszlopaiba.

A bekövetkezett országos elképedés közepette ismét Szilágyi Dezső volt az, akinek volt bátorsága az 1879-ki delegációban komolyan felvetni azt a jogosult kérdést, hogy mi és ki okozta az áldozatoknak azt az óriási megnövekedését. És ekkor egy nem igen épületes látványnak voltunk tanúi. A hadügyminiszter azzal mentegetődzött, hogy nem látta előre a nehézségeket, nem képzelte, hogy csapataink oly erős ellentállással fognak találkozni.

Szilágyi ezzel nem elégedett meg, hanem tovább kérdezte, hogy hát kinek a hibájából történt a helyzetnek ez a nem ismerése? Hangsúlyozta, hogy okvetlenül lehetett volna kellő információkat szerezni s ha ez meg nem történt, kinek a hibájából eredt a mulasztás?

Andrássy úgy vélekedett, hogy a megrovást két miniszter közül egy ellen kellett volna intézni, vagyis hogy ez csak a hadügyminisztert terhelheti. Elhárította magától azt, hogy a hadműveletek körül elkövetett hibákért őt tegyék felelőssé. De Szilágyi nem tágított, Andrássy viszont ennek érveivel azt az állítást szegezte szembe, hogy két héttel az okkupáció megkezdése előtt nem lehetett tudni, lesz-e okkupáció, várható-e a dolgok békés megoldása, vagy európai háború következik-e be?

Beksics Gusztáv is a katonai körök késedelmeskedésével mentegeti az okkupáció túlságos áldozatait. Szerinte Andrássy „közvetlenül a kongresszus után" akarta a bevonulást. Akkor kevesebbe került volna. A katonai hatóságok késlekedése közben szervezkedett a felkelés.

Egyáltalán nem volna helyes a katonai hatóságok vállairól levenni azt a felelősséget, amely őket terheli. De sem Beksics előadása, sem Andrássy fentemlített védekezése nem világosítja fel ezt a még mindig félhomályba burkolt kérdést.

Beksics okoskodásánál első percben szembeötlik, hogy nem preciz. Mit tesz ez a kifejezése: „a berlini kongresszus után?" A bevonulás julius 28-án kezdődött. A berlini kongresszus junius 28-án, tehát egy teljes hónappal előbb megszavazta az európai mandátumot. A berlini szerződés szövegezését julius 13-án fejezték be, a ratifikáció augusztus 5-én történt meg.

Andrássy azt mondotta, hogy két héttel a bevonulás előtt még

nem lehetett tudni, lesz-e okkupáció. Ha ennek a kijelentésnek logikai értelmet akarunk tulajdonítani, akkor azt kell feltennünk, hogy azt akarja mondani, hogy a berlini szerződés ratifikációja előtt egyáltalán nem lehetett tudni, lesz-e okkupáció. Valjon ez az álláspont nem hihetetlen naivitást tételezne-e fel a közönségnél, vagy ami még különösebb volna, magánál a kormánynál?

Azok a hibák és mulasztások, melyek az okkupáció keresztülvitelénél a pénz- és véráldozatokat oly nagyon felrugtatták, tényleg nem a kongresszus alatt, hanem sokkal régebben kezdődtek. Valamint az oroszok nagyon csalódtak, mikor azt képzelték, hogy egy rohammal halomra döntik majd a korhadt török birodalmat, úgy a mi vezető köreink is túlságosan könnyűnek képzelték az okkupációt. Ebben a tévedésben volt az alaphiba. Nem kutatom, nem volt-e helytelen taktika, hogy a parlamenti testületek előtt szándékos homályt terjesztve, folyton úgy beszéltek, mintha az okkupáció valószinűtlen, de lagalább is igen bizonytalan volna. De feltéve, hogy ez a taktikázás igazolható: mindenesetre hiba volt, hogy a kormány az egész orosz-török háború alatt — jóllehet eleitől fogva tudta, hogy akar is, fog is okkupálni — úgy viselkedett, mintha maga is valóban hitte volna azt, amit a delegációk és a parlamentek előtt mondogatni meg nem szűnt.

Lássuk, mit mond maga Andrássy. Ő maga azt mondja, hogy két héttel a bevonulás előtt úgy állott az alternativa, hogy vagy lesz bevonulás, vagy lesz ennél is több, lesz európai háború. Tehát szerinte is úgy állott a helyzet, hogy vagy be kell vonulnunk Boszniába, vagy meg kell verekednünk Oroszországgal. Valjon az utóbbi esetben nem lett volna szükség katonai készenlétre? és pedig milyen készenlétre!

A külügyi vezetés és a hadügyi kormányzat eljárása az egész boszniai problemával szemben csak egyképen magyarázható. Mind a ketten sokkal könnyebbnek képzelték a dolgot, mint aminő valóban volt. Andrássy éles elméjét is megtévesztette közegeinek tudatlansága és felületessége. A katonák pedig az okkupációt afféle katonai sétának képzelték, mely inkább sport, mint komoly hadművelet. Maglajnál és a Verbász melletti szorosban azután meggyőződtek az ellenkezőről.

Csak így értjük meg, hogy miért láthatott Andrássy — mint a 60 milliós hitel tárgyalása alkalmával mondotta — érdemet abban, hogy csak az utolsó percben vették igénybe a nép áldozatkészségét. Hát csak azért, mivel azt hitték, hogy még mindig elég korán van ez.

Mikor Szilágyi egy ízben, 1882-ben, felemlítette a delegációban, hogy gr. Andrássy állítólag egy zenebandával és egy eskadron huszár-

ral végrehajthatónak mondotta volna Bosznia megszállását, ezt Andrássy határozottan megcáfolta. El is hihetjük, hogy ez a komoly államférfi ily komoly dologban efféle élcelődést nem tartott megengedhetőnek.

De hogyan magyarázzuk azt, hogy Andrássy hitte és hihette, hogy a szultán esetleg maga fogja kérni a monarchiát, hogy vonuljon be Boszniába? Kinek lett volna kötelessége eloszlatni ezt a tévhítet, vagy a hozzá hasonló reménykedéseket? Magaslatán állott-e hivatásának gr. Zichy Ferenc, konstantinápolyi nagykövetünk, mikor elmulasztotta felvilágosítani a külügyminisztert, mily képtelenség ilyesmit várni szegény Abdul Hamidtól, ki abban az időben a mohamedánság nagyfokú izgatottsága közepett még jobban remegett életéért, mint máskor. Olyféle intézkedés, aminőt tőle Boszniára nézve vártak, életébe került volna.

Nem volt tehát érdem a 60 milliós hitel kérésének az utolsó percre halasztása sem. Hamarabb kellett volna ezt kérni, legkésőbb Plevna eleste után. A san-stefánói béke idejében pedig már katonailag készen kellett volna állani a benyomulásra, esetleg végre is kellett volna ezt már ekkor hajtani. Bismarck, a becsületes alkusz, célszerűbbnek tartotta volna, ha Andrássy kézizáloggal a kezében jelenik meg a kongresszuson. De legkésőbb junius 28-án, azon a napon, mikor a kongresszus az okkupációt megszavazta, be kellett volna nyomulni, nem pedig egy teljes hónappal később. Ez persze mind afféle utólagos bölcsesség, késő bánat. Ha az intéző körök tudták volna, mily nehéz feladat előtt állanak, bizonyosan másképp jártak volna el. De hát nem tudták.

Engedtessék meg nekem, hogy a saját tapasztalásomból feljegyezhessem itt a következő tényeket.

Én azokban az években a Kelet Népe című politikai napilapot szerkesztettem. Lapomnak egy munkatársa 1878 julius havában Bosznia egy részét beutazta. Bosnyák fuvaros kocsiján érkezett julius 20-án három magyar utitársával Bányalukába. Érkezésüket megelőzte az a hír, hogy útban van e város felé négy „sváb“ s e hírre a lakosság összecsődült s fenyegető állást foglalt az érkezőkkel szemben. Szerencsére munkatársamnak jó ajánló levele volt a város akkori polgármesteréhez, egy törökül, szerbül és franciául beszélő, tehát elég értelmes mohamedán férfiúhoz. A magyar név akkor, érthető okokból, a legnépszerűbb volt egész Törökországban. A polgármester mint testvéreket fogadta a mi magyarjainkat. Körülvezette őket a városban. Mint futótűz terjedt el a lakosság közt, hogy az idegenek nem svábok, hanem magyarok s ez a hír egy csapásra gyanús idegenekből ünnepelt vendégekké alakította át őket.

Este nagy bankett volt a tiszteletükre a polgármester elnöklete alatt. Egész éjfélutánig nagy néptömeg vette körül a vendéglőt s rokonszenve jeleivel tüntetett mellettük. Munkatársam megtudta lelkes gazdáitól, elsősorban magától a polgármestertől az összes előkészületeket a felkelésre. A felkelés már ekkor egészen szervezve volt és pedig tökéletes katonai szakértelemmel. Minden fegyverfogható férfinak ki volt jelölve az a hely, ahol adandó jelre gyülekezni kell. A polgármester bizalma munkatársam iránt, kit, mint mondá, testvérének tekint, odáig terjedt, hogy a gyülekezésre kijelölt strategiai pontokat is megjelölte neki. Az egyik ily pont volt Maglájnál, egy másik Bányaluka közelében a Verbász folyó partján, hol egy kiszökellő sziklás hegy alatt visz a keskeny út. Mindezen közléseket utólag beigazolták a tények.

Ez július 20-án történt. Munkatársam július 21-én hagyta el Bányalukát, mert onnét nem engedték meg a táviratozást. Július 22-én már magyar területről táviratozott nekem. Én a tényállást ismerve, nyomban vezércikket írtam, melyben fejtegettem, hogy véres guerillaháborúra lehetünk elkészülve.

A hivatalos bölcseség ezt természetesen nem hitte el.

Lássuk, milyenek voltak a hivatalos információk.

A „Politische Correspondenz“, a külügyminisztérium hivatalos lapja, melynek egy sort sem szabad közölni a külügyi sajtóiroda jóváhagyása nélkül, ugyanazon a napon, mikor az én közlésem és cikkem a Boszniában várható ellentállásról megjelent, következő táviratot tette közzé:

Szerajevó, július 22. A boszniai mohamedánok felindulása apad s ők mindinkább megbarátkoznak a közelgő okkupációval, csak néhány hercegovinai kerületben van még nyoma az izgatottságnak.

Ugyanily szerajevói távirat jelent meg e lap július 24-iki számában, mely Szerajevóból üdvözlő küldöttséget helyezett kilátásba, mely hálát fog tolmácsolni uralkodónknak a megszállás elhatározásáért.

Így volt informálva a külügyminisztérium a boszniai állapotról öt nappal csapataink bevonulása előtt.

És most, 33 év mulva az okkupáció végrehajtása után, midőn már nemcsak azt tudjuk, hogy az okkupáció keresztülvitele és a később kitört lázadás elnyomása kétszáz millió forintba és sok vérbe került a monarchiának, hanem azt is tudjuk, hogy az okkupációnak annekszióvá való átváltoztatása mily rengeteg sommába került, joggal előtérbe lép egy másik kérdés is, az a kérdés: nem lett volna-e jobb mindjárt eleinte az anneksziót vinni keresztül? Célszerü volt-e a Salisbury lord által gúnyosan „balkézről való anneksziónak“ nevezett

okkupációra szorítkozni? Jóval kevesebb áldozattal, mint amibe az okkupáció szerencsétlen végrehajtása került, de valamivel több bátorsággal az annekszíót is keresztül lehetett volna vinni.

*

Emlékezzünk meg röviden Széll Kálmán pénzügyminiszter leköszönéséről, mely összefügg a boszniai dolgokkal. Ez az érdemes államférfi határozottan tagadja, mintha az okkupációra fordított túlságos nagy kiadás lett volna visszalépésének valódi oka. Ez őt megdöbbentette, de az okkupáció végrehajtása alatt s annak Szerajevó bevételével (1878 augusztus 19-én) történt befejezése után is megtartotta állását. Széll csak szeptember 15-én kezdte szóba hozni visszalépését. Ez az elhatározás a saját előadása szerint csak akkor érlelődött meg benne, mikor látta, hogy katonai részről Bosznia és Hercegovina megszállásán messze túlmenő terveket táplálnak s oly költségkövetelésekkel léptek fel, melyeknek csupán többlete ötszörösen-hatszorosan túlhaladta azt az összeget, mellyel utólag — Széll visszalépése után — tényleg megelégedtek. Széll arról volt meggyőződve, hogy e nagy pénzkövetelések mögött messzemenő katonai akció szándéka lappangott.

Nyilt kérdés marad, vajjon az a cél, mely Széll előtt lebegett s melyet, mint mondja, leköszönésével el is ért, nem lett volna-e esetleg még sikeresebben elérhető, ha hivatalban marad s tovább is szembeszáll ama törekvésekkel. A magyar pénzügyek szempontjából sajnálatosnak látszik, hogy egy nagy hívatás betöltésének mingyárt az elején, komolyabb ellentállás megkísértése nélkül feladta pozicióját.

Fontos szerep várt volna rá a következő években is. A hódítási terveket elejtették ugyan, de magában Boszniában oly végzetes kimenetelű katonai gazdálkodás kapott lábra, mely úgy látszik afféle új katonai határőrvidék megteremtését célozta. A boszniai politika a következő években sem került le a napirendről s ez a nevezetes politikai campagne messze belenyult abba az időbe, mikor már gróf Andrássy nem állott a külügyek élén. A lezajlott nagyjelentőségű vitákban mindenütt Szilágyi Dezsőt látjuk az első harcvonalban.

A megszállás alkalmával elkövetett hibáknál még nagyobbak voltak azok, melyek e tartományok kormányzata folyamán később egymásra halmozódtak. Először báró Hoffmann, előbbi osztályfőnök a külügyminisztériumban, egy felületes ember, lett mint közös pénzügyminiszter a megszállott tartományok kormányzásával megbízva. Ez tetszésük szerint hagyta gazdálkodni a katonákat s emellett teletömte az adminisztrációt a használhatatlan protekciós emberek seregével.

Mikor azután kezdtek mutatkozni a rossz kormányzás követ-

kezményei, végre egy komoly embert állitottak a boszniai kormányzat élére. Szlávy József, ki az okkupációt mindig rosszalta, lett kénytelen-kelletlen közös pénzügyminiszterré. Ő is hagyta menni a dolgokat, ahogy a katonák és a hivatalnokok akarták. Energiája kevés volt ahhoz, hogy megküzdjön a katonai körök ellenállásával. Belátta, hogy a boszniai bürokráciát purifikálni kellene, de ezt keresztülvinni nem birta.

Az 1881. évi ujonczozási rendelet, mely törvénytelen is, politikailag eszélytelen is volt, végre kicsordította a szinig telt poharat. Kitört a hercegoviniai lázadás, melyet Montenegróból is szitottak. A lázadás, mint maga Szlávy közös pénzügyminiszter jelentésében kimondotta, úgy nőtt, mint a hógörgeteg. Most tünt ki, mily megbizhatatlanok voltak azok a hivatalnokok, kik egyre küldözték a jelentéseket, hogy nem lesz ellenállás az ujonczozás végrehajtásánál. Tetézte a botrányt, mikor a többnyire kitüntetett, tehát szinte protekciós emberekből összeválogatott csendőrség az első puskalövésre átpártolt a lázadókhoz.

1882-ben háromizben gyültek össze a delegációk, hogy a lázadás elnyomására szükséges harminchét millió forint költséget részletekben megszavazzák. Volt alkalma bőven Szilágyinak hatalmas beszédeket tartani. Ismét neki jutott a legfőbb biráló szerep. Andrássy — most már maga is delegátus — nagyrabecsülte Szilágyi debatteri képességét. Egy ízben Szilágyit, mint az éleselméjű törvénymagyarázat mesterét Góliáthoz hasonlította, magát pedig Dávidhoz, ki parittyájával Góliát megtámadására vállalkozik. De bizony Szilágyi röviden és finom modorban kimutatta, hogy ezúttal Dávid vállalkozása nem sikerült, mert parittyája üres volt.

Az 1881-iki lázadással odáig jutottak az ügyek, hogy semmi szépítgetés nem használt. Most már azok is ellene fordultak a Boszniában és Hercegovinában folyó gazdálkodásnak, kik előbb védelmezték. S valóban, ha helyesen akarunk itélni, különbséget kell tennünk az okkupáció mint politikai eszme és a megszállott tartományokban üzött oktalan eljárás között. Az okkupáció lehetett szomorú kényszerűség, de hogy amaz eljárás is kikerülhetetlen kényszerűség lett légyen, az joggal kétségbe vonható. A delegációk albizottságainak tárgyalásairól nincsenek hiteles és hivatalos adatok, azért ott szabadabban is beszéltek az emberek. Szilágyi 1882 május 25-iki beszédében kissé szellőztette azt a fátyolt, mely az albizottságok tárgyalásait takarja. Elmondta, hogy „egymás után felálltak a többség tagjai élükön Hegedüs Sándorral s azt mondták; ez a politika nem mehet tovább, itt hiba van, elzuzatunk az áldozatok által. És felállott gróf Andrássy Gyula és azt mondta, hogyha ily áldoza-

tokat kiván ez a bosnyák politika, a nemzet legbecsesebb érdekeit csorbítja. És felállottak mind és a jövőre nézve sürgették a politika megváltoztatását.“

Az albizottságban gr. Andrássy is végzetes hibának nyilvánította a boszniai véderőről szóló rendelet kibocsátását és végrehajtását. Közelebbről vizsgálva ebben az időben már alig volt különbség azoknak a magyar politikusoknak a véleménye közt, kikben volt elég őszinteség belátni és bevallani, hogy Boszniából ki nem vonulhatunk és gr. Andrássy felfogása közt. Andrássy úgy nyilatkozott, hogy Boszniát olyan formán kellene kormányozni, mint egy gyarmatot, a valóságban ezeknek a tartományoknak viszonya a monarchiához egy megfordított gyarmati viszony, melyben a gyarmat éli ki az anyaországot.

Az ujoncozás egyébiránt csak egyik, de nem egyedüli oka volt a lázadásnak. A közös kormány jelentésében maga bevallotta, hogy a népesség minden részében, valláskülönbség nélkül általános volt a gyűlölet a monarchia uralma ellen. A hivatalnokok és a népesség teljesen idegenül állottak egymással szemben.

Andrássy állásfoglalása, melyben a magyar államférfiak és a katonai kormányzat közti ellentét feltünő kifejezést nyert, nem maradt hatás nélkül a közös kormányra. Tisza Kálmán is gyengén védelmezte a kért összeget, úgy hogy abból a magyar delegáció két millió forintot törölt. Ezeket a tüneteket tetézte egy Szlávy ellen intézett röpirat, melyet a hadügyminiszternek tulajdonítottak. Szlávy József, ki úgyís akarata ellenére jutott a közös pénzügyminiszteri állásba, 1882 áprilisban beadta lemondását. Helyét Kállay Béni foglalta el, miután előzetesen a közös pénzügyminiszter és a hadügyminiszter között fenforgott hatásköri anomáliák kiküszöböltettek. Most végre egy erős kezű ember jutott a megszállott tartományok élére, ki azokat húsz évi kormányzásával előkészítette az annekszió számára.

*

Kállayról még lesz alkalmam megemlékezni e feljegyzések során. De álljanak itt Szlávyról az alábbi sorok.

Szlávy József egyik legérdemesebb tagja volt annak a nemzedéknek, melyről e visszaemlékezések szólanak. Még csak tizenegy esztendeje, hogy meghalt s az emberek már jóformán elfeledték. De már életében sem igen értették meg azok, kik dulakodva keresik az egyéni érvényesülést. Ez a csendes életfilozóf, kiben ambició alig volt, külsőleg mindent elért, amit magyar ember elérhet. Mikor a legmagasabb állásokat töltötte be, akkor is kevesen tudták róla, hogy a szabadságharc idejében pénzügyminiszteriumi tanácsos volt s hogy e miatt két évig csörgette a rabbilincset Olmütz kaszamátáiban. Ez

szószerint veendő. Barátságos felhívására többször kisértem a budai várbástyán, hol reggelenként sétáit tenni szokta. Lépéseinek kifelé kanyarodó mozgásán a figyelmes szemlélő észrevehette a hosszas bilincshordás hatását.

Szlávy később kedves embere lett a királynak s Erzsébet királynénak. Miniszterelnök korában történt, hogy egy udvari ebéd alkalmával Szlávy egy tábornok mellé került. Szlávy az egész ebéd alatt hallgatásba merülve ült, anélkül, hogy ránézett volna a tábornokra. A királynénak feltünt szokatlanul merev viselkedése s utóbb megkérdezte tőle ennek okát. Szlávy erre elmondotta, hogy abban az időben, mikor ő Olmützben raboskodott, az a tábornok, — akkor fiatal tiszt — volt megbizva a börtönökre való felügyelettel s különösen éreztette gyűlöletét a magyarokkal. Az volt a szokása, hogy reggelenként megállott Szlávy börtönének zárt ajtaja előtt és bekiáltott hozzá: du elender Kossuth-Hund, lebst du noch?

Mikor az alkotmányosság hajnala a hatvanas évek elején derengeni kezdett, az egykori olmützi rabot, ki biharmegyei nagybirtokos volt, kinevezték e megye főispánjává. 1867-ben belügyi államtitkár lett báró Wenckheim Béla mellett. Akinek akkor némelyek a belügyi államtitkárságot is sokallották, az három évvel később kereskedelmi miniszter, öt évvel később miniszterelnök lett. Tehetsége, nyugodt itélőképessége, semmi által meg nem zavarható lelki egyensúlya, szenvedélytelensége, konciliáns természete, mely tulajdonságai folytán még politikai ellenfelei előtt is rokonszenves volt, alkalmas emberré tették őt, hogy átmeneti időszakokban hasznos szolgálatokat tehessen. De ugyanezek a tulajdonságok okozták, hogy bár a magas állások egész sorát töltötte be, életpályája nem hagyott mélyebb nyomokat az ország életében. Aki az emberek szenvedélyeitől annyira ment, mint Szlávy József volt, aki mindent a szkeptikus bölcsnek szemével néz, az végre eljut a tökéletes kiábrándultságnak arra a fokára, hol az ember már semmiért sem lelkesedík, de semmin fel sem háborodik többé! Az ilyen mindenkin keresztüllátó ember alkalmas arra, hogy kortársainak ellenőrzője, de nem arra, hogy vezetője, legkevésbé arra, hogy ezeknek parancsolója legyen.

Szlávy a nyugodt kontempláció, de nem az akció, nem a harc embere volt. Az erőket nagy célokra egyesíteni s az összpontosított erők segítségével merészebb koncepciókat keresztülvinni, — arra nem volt képes. Abban, hogy Szlávy egyénisége ilyenné formálódott, ebben a kiábrándultságban és rezignációban alighanem része volt az olmützi éveknek.

Az 1873-ki év, mikor Szlávy mint kormányelnök az ország élén állt, a legsúlyosabb megpróbáltatás éve volt az új Magyarország tör-

tenetében. Egész özöne zúdult az országra oly bajoknak, melyeknek előidézésében neki része nem volt. Neki a törmelék eltisztítása jutott osztályrészül. Nem ő csinálta a pénzügyi kiegyezést, nem ő engedélyeztette a sok vasútat, melyeknek kamatbiztosítása milliókat emésztett fel. A vasúti bajok legnagyobbika, a keleti vasút részvényeseinek az ország tíz millió arany forintnyi megterhelésével eszközölt kártalanítása vetett véget miniszterelnöki pályafutásának is.

Szlávy nem okozta az országra zúduló pénzügyi bajokat, de nem is tudta őket orvosolni. A szerencsétlen kezű zseniális pénzügyi dilettáns Kerkapoly Károly bukása után nem talált pénzügyminisztert s maga volt kénytelen a miniszterelnökség mellé a pénzügyi tárcát is átvenni. A pénzügyek oly helyzetben voltak, hogy közel jártunk az állami fizetésképtelenséghez. A hihetetlenül súlyos feltételű 153 milliós kölcsönnel rettenetes sarcot fizetett az ország az elkövetett súlyos pénzügyi hibákért. De sem Szlávy, sem utódja Ghyczy nem volt képes kiemelni az országot az aggasztó pénzügyi helyzetből. A viharos hullámzásnak némileg le kellett csillapulnia, hogy két évvel később egy fiatal erő, Széll Kálmán, hozzáfoghasson a rekonstrukció munkájához.

Mikor Szlávy átmeneti küldetését betöltötte, nem került a lejárt államférfiak lisztájára, hanem mint képviselőházi elnök, azután mint közös pénzügyminiszter s végül mint a főrendiház elnöke további szolgálatokat tett a közügynek. Munkássága ötven évet ölel át Magyarország közéletéből s ez alkotásokban és szenvedésekben gazdag félszázad alatt senki sem szerepelt, ki a magyar jellem szokásos kinövéseitől annyira ment lett volna, mint Szlávy József.

III.

A Tisza-korszakban a független gondolkodás és az erős egyéniség nem volt éppen kedvező ajánlólevél egy nagyratörő tehetség számára. Szilágyi Dezső felülrá az ő pártonkívüli állásában is tovább küzdött a kormány ellen s a majdnem forradalmi tünetek közt lezajlott 1889-ki katonai vitában nemcsak ellene beszélt, de ellene is szavazott a kormány népszerűtlen javaslatának. Ez akkor történt, mikor már a kabinetbe való belépése elhatározott dolog volt, néhány nappal igazságügyminiszterré való kineveztetése előtt.

Az idők nagy változásának jele, hogy ez a csuda megtörténhetett. Tisza Kálmán, kabinetjének ú. n. rekonstrukciója alkalmával, eddigi szokásával szakítva, a nagytehetségű emberek egész fálánkszával vette magát körül: gróf Csákyt, Barosst, Wekerlét, Szilágyit miniszterekké neveztette ki. Ékesszóló bizonyitéka volt ez annak, hogy az a rendszer, melyet röviden Tisza-rendszernek szoktak nevezni, akkor már alapjaiban korhadozott.

Tisza, mint a Janszky-ügy és még inkább mint az 1899 elején lezajlott katonai vita sebesültje, ekkor már eljutott arra a pontra, hol a magasabb politikai raison a visszavonulást tanácsolta volna neki.

Minthogy maradni akart, szükségét érezte, hogy kiváló erőket gyűjtsön maga köré! Mindamellett maga a rekonstrukció már elhibázott, vagy legalább is elkésett politikai lépés volt. Nem rekonstrukcióra lett volna szükség, hanem reformációra in capite et in membris. Első sorban in c a p i t e. Van valami abban a felfogásban, melynek id. gróf Andrássy Gyula szavakban is többször, de visszalépése tényével leghatározottabban adott kifejezést. Andrássy valami hasonlatosságot látott egy művész és egy államférfi karriérje közt. Úgy vélte, hogy a művésznek és az államférfinak akkor kell visszavonulni, mikor pályafutása zenithjén áll.

Ha Tisza Kálmánnál ily zenithről egyáltalán szó lehet: úgy ezt az 1889-ki év jelzi, mikor az államháztartásban az egyensúly helyreállott. Miben, mennyiben volt ez Tisza érdeme, most ne vizsgáljuk. Maga a tény, már mint ilyen, korszakos jelentőségű.

Történelmi pillanat leendett, ha Tisza Kálmán oda állott volna

az ország elé és így szólt volna: Tizennégy évvel ezelőtt kezembe vettem a kormány gyeplőit, hogy megoldjam a legnagyobb kérdést, rendbe hozzam a magyar állam megzavart pénzügyeit. E feladatot íme megoldottam. Most már jogom van a nyugalomhoz.

Ez esetben Tisza visszavonulása diadalmenethez hasonlított volna.

Tudomásom van róla, hogy ezt a gondolatot egy a pártok keretén kivül álló, elfogulatlan ítéletű egyén megkísérlette a kormánypárt egyik tekintélyes tagjának szuggerálni, ki a miniszterelnökhöz közel állt. A jóakaró tanácsra a nagytekintélyű párttag ezt mondá: És Ön azt hiszi, hogy van ember a pártban, aki ezt meg merné mondani Tiszának?

Tisza maradt. A nemsokára mégis bekövetkezett vég nélkülözte a diadalmenet fenségét, de nem nélkülözte a tragikumnak azt az elemét, hogy a dráma hőse a saját hibája folytán bukott.

Tisza Kálmán hosszú uralmának egyik titka az volt, hogy tudott jéghideg maradni a körülötte tomboló harcok kábító hevében is. Most egyszerre elvesztette lépéseinek biztosságát. Nem egy nagy gondolatért küzdve esett el, mint hős, hanem egy útjába akadt kőben, a Kossuth honossági kérdésében botlott meg. Ez több volt puszta szépséghibánál. Kár volt az ország szempontjából is, hogy ez a nagy taktikus nem tekintélyének érintetlenségében vonult a tartalékba, honnét mint egykor Deák, esetleg még értékes szolgálatot tehetett volna a szabadság ügyének a klerikális reakció megindult áradata ellen.

De hát nem így történt. Tisza Kálmán, a kisegítő rendszabályok — nem egyszer, sajnos, puszta félrendszabályok — nagymestere, mint élő anakronizmus, megmaradt annak a kabinetnek az élén, mely hosszú tespedés után egy nagy haladási korszak inaugurálására lett volna hivatva. E rekonstruált kabinetből már kezdetben hiányzott a szükséges összhang.

Szilágyi Dezső, mint ujonnan kinevezett miniszter, új választásnak vetette magát alá s 1889 április vége felé programmszerű nyilt levelet intézett pozsonyi választóihoz. E levélben mindenek előtt körvonalozta igazságügyi programmját, mely egészben véve azt tűzte ki céljául, hogy az elposványosodott igazságügyet végre kiemelje mély zülöttségéből. Igazságügyi terveit később még bővebben kifejtette országgyűlési programmbeszédében. Minisztersége alatt ezeket részint megvalósította, részint tervezetekben utódjára hagyta. De a pozsonyi nyilt levél nem szorítkozott az igazságügyre. Természetesen nem mondta, hogy: íme, velem egy új korszak kezdődik. Ilyesmit mondani nem lett volna ildomos. De aki vak nem volt, az a nyilt levél tartalmából kivehette, hogy Szilágyi nem a régi rendszer taposó malmában szándékozik erejét felemészteni.

Szilágyi hadat üzent a nepotizmusnak és a korrupciónak. Proklamálta a jogegyenlőség megvalósítását az állami intézményekben. Mi lehet ez, talán csak nem puszta frázis? Ebben a kijelentésben egyebek közt benne rejlett a házasságjog egyenlő alapon való szabályozása is. Szilágyi 1883-ban ezt a gondolatot majdnem szórul-szóra ezekkel a szavakkal fejezte ki. Ha az emberek akkori nagy beszédeire emlékeztek volna, nem állítják vala, hogy a pozsonyiakhoz intézett levélben nincs benne a polgári házasság.

Azt sem igen értették, mit gondol az igazságügyminisztérium ujjászervezése alatt. Talán csak nem akarja feltámasztani az Istenben boldogult törvényelőkészítő bizottságot? Persze hogy nem akarta, hanem — miként tőle magától hallottam — egyszerűen a minisztériumnak új erőkkel való felfrissítésére gondolt, mert, miként panaszlá, erre ott nagy, de igen nagy szükség volt.

Legfontosabb része a nyilt levélnek egy tökéletes közigazgatási reformprogramm körvonalozása volt, — észrevehető éllel a miniszterelnök ellen. Utalt ugyanis Tiszának 1881-ben tett kijelentésére, hogy ha meggyőződnék róla, hogy jó közigazgatás az eddigi történeti alapon lehetetlen, nehéz szívvel bár, de szakítani fog a régi rendszerrel. Szilágyi úgy vélekedett, hogy a lefolyt hét év elég volt arra, hogy a miniszterelnök erről meggyőződjék.

Nagy feltünést keltett Szilágyinak ez a nyilt fellépése a Tisza által dédelgetett s három évvel előbb az 1886-ki megyetörvényben is régi alapjain meghagyott rendszer ellen.

Nem telt bele tíz nap s a miniszterelnök a képviselőházban nagyobb beszédet tartott a kabinet rekonstrukciójáról. Ebben az volt a nevezetes, hogy szerinte az egész rendszer marad az eddigi, semmi sem változott, nem is fog változni. A beállott személyváltozásokat kizárólag az előbbi miniszterek egészségi állapotának megromlása tette szükségessé. (Annyira kritikátlannak tartotta a közönséget, hogy azt képzelte, hogy ez el fogja neki hinni ezeket a banalitásokat.) A rekonstruált kabinet új tagjait arra sem méltatta, hogy csak meg is említse neveiket. Az egy Wekerlével tett kivételt, ez részesült egy kis vállveregetésben, talán mivel bizonyos tekintetben a maga nevelésének tartotta. Szilágyit megnevezte, de csak hogy ellene fordulhasson. Kijelentette, hogy amit Szilágyi a közigazgatási reformról mondott, az csak egyéni nézet. Ilyesmi meg van engedve oly kérdéseknél, melyek belátható időben úgysem kerülnek napirendre.

Különben pedig kijelentette a miniszterelnök, hogy ki fog tartani helyén mindaddig, míg a korona és a többség az ő hazafias kötelességének tekinti, hogy kitartson.

Egy csoportja a többnyire tehetségtelen embereknek, kiket a

hatalmas úr a semmiségből kiemelt s kik érezték, hogy ha ő letünik a hatalom polcáról, akkor ők oda sülyednek vissza, ahonnét soha sem kellett volna kiemelkedniök, nagy hangon hirdette az ő állásának sziklaszilárdságát s azt jósolta, hogy ha Tisza buknék, az ország rendje, nyugalma, talán államjogi helyzete is megrendülne.

De mindez nem írthatta ki az emberek többségéből azt a közérzést, hogy a rendszer alapjai inognak s gyakran lehetett hallani azt a kérdést: vajjon meddig tarthat még ez az állapot?

A harcedzett Tisza sem volt már a régi. A Kossuth hontalanitása miatti hajsza idegessé tette. Egy szerencsétlen pillanatban, 1889 november 22-én, hogy a szélsőbalt kiengesztelje, megigérte, hogy kész belemenni a honossági törvény módosításába oly alapon, hogy az, akit valamely város díszpolgárának megválaszt, megtartja honosságát a külföldön is, minden jelentkezés nélkül.

Utólag megbánta ezt az igéretét. Igyekezett halogatni beváltását. Ujévi beszédében — amikor szorosabb hívei, hogy állását felfelé erősítsék, lármás tüntetést rendeztek mellette — megpróbálta jóvátenni a hibát. Egészen új nézőpontból tárgyalta ezt a kérdést. A Kossuth-izgatásokban most már veszélyt látott, mely az ország nyugalmát fenyegeti. Sajnálta, hogy a honossági kérdésben tett kijelentését nemcsak ellenfelei, de még barátai is félreértették. (Sajátségos fátuma az államférfiaknak, hogy mikor valami botlást követnek el, rendesen „félreértik" őket.) Igyekezett tehát magyarázni előbbi kijelentését. Látszólag lefelé, de valóságban felfelé intézte szavait. Rámutatott arra a nagy anomáliára, hogy valaki, aki sem a törvényt, sem a királyt el nem ismeri, oly törvényt követel a maga számára, melyet ennek az el nem ismert királynak kellene szentesítenie. Bölcs szavak. Miért nem mondta ezt így két hónappal előbb?

Végre állt szavának. A sajátságos diszpolgársági elmélet alapján kidolgozott novelláját 1890. március 3-án a király elnöklete alatt tartott minisztertanácsban tárgyalták. Szilágyi nem tehetett mást, mint hogy megtámadta a javaslatot, mely jogilag tarthatatlan volt. A miniszterek közül csak Baross és Wekerle szavazott a javaslat mellett. Tisza most már levonta a konzekvenciát, beadta lemondását s ez elfogadtatott.

*

A Szapáry-kormányt, melyben négy oly elsőrendű erő foglalt helyet, mint Csáky, Baross, Wekerle és Szilágyi, valaki egy remek négyesfogathoz hasonlította, de melynek irányításához a kocsis nem elég erős. A hasonlat kissé triviális, de találó.

Gróf Szapáry Gyula előkelő gavallér, minden tekintetben tiszteletreméltó férfiú volt, ki már mindenféle minőségben végig próbálta

a minisztermesterséget, de azért talán még igazi mester sem volt az államkormányzásban, annál kevésbbé művész. Sem elég tehetsége, sem elég szerencsés keze nem volt arra, hogy egy ilyen nagyeszű és erejű emberekből álló minisztérium élén, mint ezek vezetője hoszszabb ideig megállhassa a helyét.

Mikor Szapáry — Széll visszalépése után — a Tisza-minisztériumnak tagja lett, Tisza Kálmán azt mondta, hogy most már nyugodt, mert Szapáryban megtalálta utódját. Ez félig tréfásan, de félig komolyan is volt értve. Gr. Szapáry tényleg olyanfajta opportunista experimentator volt, mint Tisza, de ennek nagy kvalitásai nélkül. Mint közlekedési államtitkár kezdte pályáját, azután belügyminiszter lett a Szlávy-minisztériumban. Széll visszalépése után a pénzügyi tárcát vette át s abban a kilenc évben, melyen át e tárcát viselte, voltak pillanatok, mikor majdnem egy jövendő pénzügyi aranykor hőse gyanánt ünnepelték. Az európai pénzpiacokon 1879 után beállott szerencsés fordulat egészen megfelelt gr. Szapáry vérmes temperamentumának.

Pénzügyminiszterségének első idejében nehézségekkel küzdött. Előlegekből kellett tengetni az államháztartást. A hat percentes aranyjáradék árfolyama időnként 69-re szállott alá (ami manapság szinte hihetetlenül hangzik) s a 153 milliós kölcsön visszafizetésének határideje a küszöb előtt állott. Szapáry első nagyobb pénzügyminiszteri tette egy újabb sorozatú hat percentes aranyjáradék kibocsátása volt 140 millió forintnyi összegben. Az 1880-ki hiányt még fedezhette az utolsó járadékkibocsátás 15 milliónyi maradványából és az u. n. beruházási kölcsönből. 1881-ben kreálta az 5 percentes papirjáradékot, nemsokára pedig hozzáfogott a hat százalékos aranyjáradék konvertálásához. Ez a konverziók történetében unikum s a Rothschild-csoport részéről kezdeményezett zseniális művelet volt. Keresztülvitele kissé hosszasan tartott, mert Párisban kiütött a Bontoux-válság, de végre is befejezést nyert s a bankcsoportnak gazdag nyereséget eredményezett, Szapárynak meghozta az aranygyapjas rendjelt. A csoport megelégedett az óriási haszonnal, a dicsőséget átengedte Szapárynak, ki sokáig sütkérezett ennek sugaraiban s utoljára maga is elhitte, hogy nagy pénzügyi kapacitás.

Ez a hiedelem végzetessé vált a magyar pénzügyekre, mert a pénzügyminiszter az efemer sikert, mely csupán egy rendkívüli konjunktura eredménye volt, elégségesnek tartotta a magyar pénzügyek rendbehozatalára. E tévedése okozta azt az ijesztő visszaesést a pénzügyekben, mely miatt Szapáry kénytelen volt megválni tárcájától.

Szapáry tehát 1887 elején ment, de két év mulva visszatért a

Tisza-minisztériumba mint földmívelési miniszter. Így, mikor Tisza visszalépett, már kéznél volt ez a sokat próbált államférfi s előkelő társadalmi állására s hosszas miniszteri multjára való tekintetből őt állították az új minisztérium élére. Ha igazságosak akarunk lenni, nem mondhatjuk, hogy ez szerencse volt az országra nézve.

*

A Szapáry-minisztérium harmadfélévi korszaka mindazáltal nem volt egészen meddő. A szakminiszterek erős kezének nyomai a közügyek egész vonalán meglátszottak. Baross új utakat tört a tarifapolitikában. Behozta a zónatarifát, megvalósította az ország tarifális önállóságát Ausztriával szemben. Wekerle a valutarendezéssel betetőzni készült az elért jelentékeny eredményeket a pénzügyi politika terén.

A társadalmi politikában is jelentékeny kezdeményezések történtek. Szilágyi igazságügyi reformjainak nagy jelentőségét az egész ország elismeri. Közéletünk egyik szervi betegségének, a legveszedelmesebbnek valamennyi bajunk közt, a parlamenti anarchiának megszüntetését azonban a Szapáry-minisztérium elérni nem tudta. A parlament tovább is az obstrukció játéklabdája maradt és pedig még nagyobb mértékben, mint eddig.

A parlamenti viszonyok szanálására vonatkozó remények csakhamar szétfoszlottak, mert a vezetés gyenge volt és kapkodó. Mikor Szilágyi törvényjavaslata a konzuli bíráskodásról tárgyalás alá került, már tökéletesen elmérgesedett a pártok viszonya. Ez az elmérgesedés gróf Szapáry közigazgatási javaslatának agyonobstruálásában tetőpontját érte el. A javaslat gyenge munka volt, maga a szabadelvű párt sem lelkesedett érte. Szilágyinak sokszor szemére hányta az ellenzék, hogy ezért a javaslatért nem exponálta magát. De hát ha néhány beszédet tartott volna mellette, talán megszelidült volna a nekivadult obstrukció? Bizonyára a törvényjavaslat sem lett volna jobbá ezektől a beszédektől.

Az igazságügy terén legsürgősebb reformok létesítéséhez Szilágyi Dezső erős kézzel fogott hozzá. Messzemenő tervei voltak. A programmjának sarkalatos tételét alkotó teljes egyenjoguság az összes állami intézményekben magában foglalta volna a hitbizományok megszüntetését is. Egy napon levelet kaptam tőle, hogy látogassam meg a Margitszigeten, ahol nyaralt, de egy egész félnapra, mert sok beszélni valója volna velem. Egy egész délelőttöt töltöttem vele együtt. Bejártuk a szigetet, időztünk a romok és az Arany megénekelte tölgyek csendes vidékén. Keresztül mentünk majdnem az összes közgazdasági és társadalompolitikai kérdéseken, melyek vala-

mennyire aktuálisoknak látszottak. Ezek közé tartozott a hitbizományok nagyjelentőségű problémája is.

Ezen alkalommal megbízást adott, hogy dolgozzak ki számára e kérdésről egy emlékiratot. E nyár folytán megfeleltem e megbízásnak. (Hasonló megbízást kapott tőle Földes Béla és Beksics Gusztáv is.)

Legyen szabad nagyon röviden — amennyire emlékezetből lehet — jeleznem emlékiratom tartalmát. A hitbizományok kérdését azok közé a problémák közé soroztam, melyeket könnyebb szétvágni, mint megoldani, — természetesen akkor, ha megjön a szétvágáshoz alkalmas idő. Hiszem és vallom ma is, hogy ez az idő valamikor megjön. De az adott viszonyok között, még ha az arisztokrata többségű főrendiházon keresztül lehetne is valahogy hajtani egy radikális megoldást, elképzelhetetlennek tartottam, hogy ez idő szerint, vagy közel jövőben, ennek a monarchiának az uralkodóját — mely monarchia maga is egy nagy hitbizomány — rá lehessen venni egy radikális megoldás szentesítésére. Ne feledjük, hogy a magyarországi hitbizományokat felölelő statisztikai anyag azt a megdöbbentő tényt tárja elénk, hogy a létező hitbizományoknak több mint felét a mostani uralkodó engedélyezte.

A hitbizományoknak egy bátor lépéssel való megszüntetése ez idő szerint ki lévén zárva, oly javaslatokra törekedtem, melyek egyrészt biztosítékot nyújtanának a baj további növekedése ellen, másrészt lehetőséget arra, hogy e baj addig is, míg a radikális megoldás ideje eljön, némileg enyhíthető legyen.

Beksics gondolatát, mely későbbi években köztudomásra jutott, hogy a hitbizományokat ki kellene telepíteni az ország határai felé, az erdős vidékekre, kivihetetlennek tartom. Képzelhetek oly kormányt, mely a hitbizományokat egy tollvonással eltörli, de nem képzelhetek olyat, melynek elég pénze, ideje, türelme lenne egy oly évtizedekig tartó kisajátítási művelethez, aminőt Beksics ötlete feltételez.

Rámutattam emlékiratomban arra, hogy a birtokok hitbizományi megkötésére való hajlandóság elharapódzása szoros kapcsolatban áll az ősiség megszüntetésével. Ezek a közérdekellenes hajlamok az ősiség megszüntetése után a hitbizományokban kerestek kielégülést, Innen van, hogy az ősiség eltörlése óta több hitbizományt alakítottak Magyarországon, mint az ezt megelőző kétszáz esztendő alatt. Ha az ősiség megszüntetése idejében kimondották volna, hogy további hitbizományok többé nem engedélyeztetnek, a viszonyok nem fajultak volna odáig, ahol ma állanak.

Az én eszmemenetem a baj lehető szanálása tekintetében röviden ez volt:

Először is ki kell mondani, hogy több hitbizomány engedélyeztetni nem fog. Ha pedig még ezt sem lehetne keresztülvinni, akkor törvénybe kellene iktatni legalább azt, hogy hitbizomány királyi rendelettel nem, hanem csakis külön törvénnyel kreálható.

Fel kellene emelni és pedig jelentékeny mértékben a megkötött birtokok után fizetendő illetékegyenértéket.

Feltétlenül meg kellene engedni, hogy a hitbizományos a hitbizományi ingatlanokat telepítési célra a várományosok megkérdezése nélkül, de ezek jogainak megóvása mellett, parcellázhassa. Kimondani kellene esetleg az ily műveletek illetékmentességét.

Ki kellene mondani, hogy az összes várományosok bizonyos módozatok mellett elhatározhassák a hitbizománynak a hitbizományi birtokos halála után beállandó megszüntetését.

*

Venimus nunc ad fortissimum. Áttérünk az egyházpolitikára, melyben Szilágyi Dezső, gróf Csáky Albinnal karöltve, élete munkájának legértékesebb részét hajtotta végre. Tisza Kálmán, már akár tervszerüen járt el. akár nem, nagy szolgálatot tett a magyar államnak, mikor a meginduló egyházpolitikai küzdelmek előestéjén miniszteri székbe ültette gróf Csáky Albint, a magyar állami souverainitásnak ezt a félelem és gáncs nélkül való lovagját és Szilágyi Dezsőt, a legélesebb eszű és legkeményebb gerincű magyart, kit közéletünk 1867 óta produkált.

A magyar közvélemény még mindig nem tudja eléggé méltányolni e két férfiú érdemét, mert ma sem érti még egészen az egyházpolitikai harc jelentőségét. Egy kis polgári házasság, egy kis állami anyakönyvezés, — hát olyan nagy dolog ez? gondolják magokban sokan. Pedig sokkal nagyobb dolgokról van itt szó.

Az egyházpolitikai harc részét teszi annak a háromszázados önvédelmi küzdelemnek, melyet a magyar nemzet a császári politika s az ezzel szövetkezett egyházi reakció ellen megharcolt. E küzdelemnek még nincs vége. 1867-ben sikerült egy tűrhető modus vivendit létesíteni a császári hatalommal, de ennek szövetségesével, az egyházi reakcióval még nem végeztünk.

Ami nálunk az u. n. egyházpolitikai törvények megalkotásával végbement, az csak kezdet. A magyar állami souverainitás fenséges templomából még nem sikerült kiűzni az ultramontán feketesereget, miként Jézus kiűzte egykoron a kufárokat a jeruzsálemi templomból. De éretett annyi, hogy ez a had nem lett úrrá ebben a templomban.

A gróf Andrássy Gyuláról szóló fejezetben megemlékeztem Bismarck és Andrássy első találkozásáról, mely Salzburgban 1871

szeptember 6-án ment végbe. Ez alkalommal a két államférfi közt — az akkor aktuális pápai infallibilitás kapcsán — szóba kerültek a jezsuiták is, kiket Bismarck akkor készült eltávolítani Németországból. Andrássy úgy nyilatkozott, hogy nem tartja célszerűnek ágyúval lőni verebekre. Bismarck erre így felelt: „Én sem szándékozom a verebek közé lőni, de kiszedem fészkeiket. Engem gyűlölni fognak a jezsuiták, de félni fognak tőlem. Öntől ellenben nem fognak félni, de gyűlölni mégis fogják. Ön nem akar lőni, tehát Ön lesz a céltábla."

Bismarck ezzel rátapintott a magyar vezető politikusoknak gyenge pontjára, arra a tévedésre, hogy engedékenységgel meg lehet vásárolni az ultramontánoktól a békét.

Az állambölcselők többször hasonlították az állam és az egyház viszonyát ahhoz, mely a férfi és az asszony között fennáll. Az állam a férfi, az egyház az asszony. Téved a férfi, ha azt hiszi, hogy nyugta lesz a zsörtölődő asszonytól, ha csendesen a kuckóban ül és hallgat. Így jártak a mi vezető államférfiaink is az egyházi reakcióval 1867 után.

Hallgattak, tűrtek mindent, azt hitték, az egész egyházpolitikát el lehet tenni, mintegy jégbehűtve, jobb időkre. Kerültek mindent, ami a kissé hiszteriás asszonyt ingerelhette volna, de mindez hiába volt. Azok a várt „jobb idők" pedig csak nem akartak megjönni. Nem volt bátorságuk végrehajtani az 1848. XX. törvénycikket, melyben implicite félreérthetetlen módon benne van a szekularizáció, hanem ezt a törvényt erőszakolt magyarázat segítségével azzá silányították, amivé 1848-ban a főrendiház — Szcitovszky és Cziráky vezetése mellett — silányítani akarta, de aminek akkor a képviselőház ellentállt. (L. a br. Eötvös Józsefről szóló fejezetet.)

A házasságjog terén terveiket a keresztény-zsidó házassági nyomorék javaslattá zsugorították össze. Nem használt. Az egyházi reakció erre is arculütéssel felelt s e bátortalan kisérletet is megbuktatta.

A hetvenes évek elején következett némi fellélegzése a szabadabb szellemnek. A német kultúrharc viharából ide is eljutott egy gyenge szellőcske. Deák 1873 junius 28-ki beszéde mutatja a kulminációt. Azóta szakadatlan volt a hanyatlás.

A szabad gondolkodás ez ijesztő decrescendó-ját kivülről jövő hatások is előmozdították. Ilyen volt a német kultúrharc fokozatos lelohadása 1880-tól kezdve, ami onnét eredt, hogy Bismarck, — a nemzeti szabadelvűek által cserben hagyatva — a birodalmi pénzügyek rendezése és függetlenítése szempontjától mellőzhetetlen vám- és indirektadóügyi s még egy sereg más javaslata keresztülviteléné1 rászorult a klerikális centrum szavazataira. Ilyen volt gr. Taaffé-nek

— a német szabadelvűek bukása után — tizenhárom éven át tartott kormányzása Ausztriában. A Taaffe-éra a föderalistikat és a klerikálisokat tette a helyzet uraivá.

Most már az egyházpolitikai reakció nálunk is elérkezettnek látta az időt a támadó fellépésre. Ennek mozgató okait s egész jelentőségét csak a nagy európai politika keretében lehet megérteni. A nagytehetségű XIII. Leo pápa és energikus államtitkárja Rampolla kardinális egy merész politikai konceptió keresztülvitelére tökélte el magát. A cél az egyházi állam helyreállítása volt. Akármennyit engedett is Bismarck a Wirchow által „kultúrharc"-nak elnevezett egyházpolitika szigorából, akárhogy hátrált is állomásról-állomásra Canossa felé, azt jól tudta Leo és államtitkárja, hogy a nagy kancellár Canossába elmenni soha sem fog. Világos volt előttük, hogy a hármas szövetség segítségével, melyhez az olasz királyság is hozzátartozik, a pápa világi uralma helyreállíttatni soha sem fog.

A pápa és államtitkárja tehát nem kisebb célra törekedett, mint a hármas szövetség szétrobbantására. Ez elérhető lett volna, ha a szövetségnek azt a tagját, mely mindíg a legkatholikusabb hatalomnak tekintetett, Ausztria-Magyarországot, sikerült volna elvonni a hármas szövetségtől. Ez nem is látszott valami ábrándos kisérletnek. A monarchia egyik, erősebbik államában a föderalisták és klerikálisok voltak a helyzet urai. A szlávok általában, de különösen a csehek, valamint az osztrák feudálisok s magától értetődőleg a klerikálisok szivük mélyében gyűlölték Németországot. A monarchiának a hármas szövetséghez való tartozása tehát egy szálon függött: Magyarország akaratán. Magyarországon a klerikalizmust juttatni az uralomra, ez volt a feladat s ezzel a Vatikán megnyerte volna a játszmát. A hármas szövetség szétesett volna.

A Vatikán politikájának másik fele arra irányult: minden áron megnyerni Franciaország támogatását. Addig a Vatikán halálos ellensége volt a respublikának. Leo pápa alatt gyökeres fordulat állott be. A pápa ráparancsolt a francia klerusra, hogy hagyja oda a legitimista zászlót és csatlakozzék egész odaadással a radikális respublikához. Ez meg is történt. Franciaország s a vele tartó Oroszország, melyet a pápa — nem törődve a lengyel katholikusok üldöztetésével — hízelgéseivel halmozott el, meg volt nyerve a Vatikán politikájának támogatására. A világtörténet egy groteszk látványnak volt tanuja: a tiara szövetkezett a republikánus vörös sapkával és a kancsukával, hogy előkészítsen egy világháborút, melyben az új hármas szövetség rárontott volna Németországra s az ennek szövetségeseül megmaradandott Olaszországra, hogy egy vérözön árán

megszerezze XIII. Leonak azt, ami sovárgásainak tárgya volt, Szent Péter örökségét.

E világpolitikai tervek megdöbbentő méretei mellett eltörpül az a kis polgári házasság, az a kis állami anyakönyvvezetés, néhány szegény vegyes házasságbeli gyermeknek az elkeresztelésekkel való elhalászása az egyedül üdvözítő egyház számára. Mindez csak ürügy és eszköz volt. A valódi cél Magyarország klerikalizálása s ez által a monarchia kiragadása a hármas szövetségből.

Ez a „gyermekhalászat" eszembe juttat egy beszélgetést, melyet azokban az izgalmas napokban egy felvilágosult egyházi férfiúval folytatni alkalmam volt.

— Nem értem — mondám — miért kapnak önök oly nagyon azon a néhány elkeresztelt gyermeken. Szüntessék meg a coelibatust és sok ezer gyermekkel fog szaporodni az egyház embertőkéje.

— Téved a közönség, — mondá ő — midőn azt hiszi, hogy a coelibatus azonos a teljes aszkézissel. A coelibatus szigora nem megy odáig, hogy a papok a maguk részéről is ne járulhassanak az egyház híveinek, vagy mint Ön mondja, embertőkéjének szaporításához.

— Megengedjen főtisztelendőséged, de e felfogás mögött erős adag frivolság, hogy ne mondjam, cinizmus rejlik. Nem elég gyermekeknek életet adni, fontosabb, hogy egy bölcs apa vezetése alatt derék, művelt emberekké nevelkedjenek. Ez pedig csak akkor történhetik meg, ha megadatik a papoknak a legszentebb emberi jog, a családalapítás joga.

— Van arra akárhány példa, — felelé ő — hogy papi személyek gondos nevelést adnak gyermekeiknek. Ismeri Ön jeles tudósunkat, Cz. B.-t? Lássa ez a derék pap otthon, a maga felügyelete alatt kitünően neveli gyermekeit.

— Ismerem Cz. B.-t, mondám, sőt tudnék több példát is felhozni. De tudja-e főtisztelendőséged, hogy Cz. B.-t Schlauch ő eminenciája ad audiendum verbum idézte s megdorgálta, hogy ha már vannak gyermekei, legalább ne tartaná őket házánál, mert ez botrány.

Cz. B. erre azt válaszolta a kardinálisnak: nem vagyok oly gazdag, hogy külföldön neveltethessem gyermekeimet, mint Eminenciád.

De hát sajnos, ritkák azok a papok, akik oly bátrak és annyira függetlenek, mint ez a jeles Cz. B. volt.

*

Nem szándékozom e sorok olvasóit a magyar egyházpolitikai küzdelmek genezisének hosszadalmas leírásával terhelni. Ezt az egykoron bizonyára megirandó vaskos és tudós történelmi könyvek

szerzőinek engedem át. De álljon itt néhány markans vonás, mely állomásról-állomásra jelzi az ellentétes táborok stratégiai felvonulását.

A vegyes házasságokból származó gyermekek vallását szabályozó 1868. évi LIII. törvénycikk megalkotása idejében gr. Cziráky János mindjárt kimondotta, hogy ezt a törvényt végrehajtani nem lehet, mert nincs szankciója. Bebizonyult, hogy Cziráky csak az irányadó egyházi körök szócsöve volt.

A kormányférfiak azt az alapvető nagy hibát, hogy a törvénynek szankciót nem adtak, később azzal mentegették, hogy ők fel sem tételezték, hogy akadjon pap, kit büntetéssel kell kényszeríteni a törvény tiszteletben tartására. Ez szép frázis, de frázisokkal államokat kormányozni nem lehet.

Megalkottatott 1879-ben a büntetőtörvény. Mos már lett szankció. E törvény 53. §-a kimondotta, hogy aki az 1868. LIII. törvénycikk ellenére 18-ik életévét még be nem töltött egyént más vallásfelekezetbe felvesz, az két hónapig terjedhető elzárással és 300 frtig terjedhető pénzbírsággal büntetendő.

Ez ellen azt kezdték hajtogatni, hogy a katholikus egyház nem is felekezet, hanem ősegyház. Erre tehát a törvény nem is vonatkozhatik. A püspöki kar pedig 1880-ban azzal a kérdéssel fordult a kormányhoz, vajjon a büntetőtörvény 53. §-a az elkeresztelő lelkészekre is vonatkozik-e? E hipokrita kérdésre a kormány elég gyenge volt hasonló hipokrita választ adni.

Egész Magyarországon nem volt ember, aki ne tudta volna, hogy áma törvény első sorban éppen az elkeresztelő papokra vonatkozik s hogy éppen csak ezek miatt kellett azt meghozni. Egy ember volt csupán, aki úgy tett, mintha ezt nem tudná: Trefort Ágoston magyar kultuszminiszter. Ez azt felelte, hogy be kell várni a bírósági gyakorlatot. A kormánynak e gyengesége keservesen megboszulta magát.

A bírósági gyakorlat mögé bujtok? — gondolták a püspökök s gondoskodtak róla, hogy a bíróságoknak legyen alkalmuk a „gyakorlatra". Mindjárt 1880-ban Sopronban egy elkeresztelési eset a bíróság elé került s a klerikálisok megmozgattak minden követ, hogy a bírósági gyakorlat olyan legyen, amilyen nekik tetsző. Olyan is lett. A bíróságok fel egész a kuriáig, melynek elnöke Majláth György volt, úgy itéltek, hogy a keresztség által a megkeresztelt csupán az általános kereszténységbe, de nem a katholikus egyházba vétetik fel.

Magyar bíróságok a kánonjog útvesztőiben kerestek kibúvót a magyar törvény betűjének és szellemének kijátszására, — mily szomorú látvány! Pedig a kánonjog szerint sem volt igazuk, mert a

tridenti zsinat határozmányai szerint minden gyermek, kit katholikus pap keresztel meg s kit katholikus anyakönyvbe vezetnek be, katholikusnak tekintendő.

A bírósági gyakorlat megnyitotta a zsilipiket az elkeresztelések előtt. Az országban terjedő retrográd mozgalmak következtében az ultramontánok különben is vérszemet kaptak. A tömeges elkeresztelések természetesen a protestánsokat is panaszokra indították.

Trefort végre 1884 július 11-én elszánta magát egy rendelet kibocsátására, melyben meghagyta, hogy az illetéktelen keresztelésekről szóló adatok anyakönyvezés végett nyolc napon belül átteendők az illetékes lelkészhez a büntetőtörvény 53. §-ában megszabott büntetés terhe alatt.

Ez a rendelet csak olaj volt a tűzre. Tagadták törvényességét. Folytatták az elkereszteléseket. Ha a protestáns pap az anyakönyvi adatok átküldését sürgette, nemcsak adatokat nem, de elégszer gúnyos választ kapott. Erre a protestánsok is rákezdtek az elkeresztelésekre amaz ismeretes mottó szerint: ha te ütöd az én zsidómat, én is ütöm a te zsidódat. Éveken át vígan folyt így az elkeresztelési huza-vona s akiknek érdekükben állott a felekezeti gyűlölködés felszítása Magyarországon, azok megelégedetten dörzsölhették kezeiket. Az ő vetésük hatalmasan nekizsendült a szép magyar rónákon. Tetszett ez az épületes látvány nagyon a Vatikánban. Rampolla mosolygott, XIII. Leo pápa pedig megragadta az alkalmat, melyet neki Budavárának a törököktől való visszavételének 200 éves emlékünnepe nyújtott, s 1886 augusztus 22-én enciklikát bocsátott ki, melyben elítéli az 1868: LIII. törvénycikket s felhívja a magyar papságot, hogy törekedjék arra, hogy e törvényt megváltoztassák. „Óhajtandó — — úgymond a pápa — hogy az egyház Magyarországon sértetlen szabadságot élvezzen, ama szabadságot, melynek máskor örvendett. Legfőbb vágyunk, hogy a törvényből eltávolíttassék mindaz, ami az egyház jogaival nem áll összhangban, ami cselekvési képességét csökkenti s a katholikus hitvallással ellenkezik. Erre állandóan kell törekednünk."

A katholikusok üldöztetése most már jelszó lett, mely alatt az alsó klerus vezetésével folyt a féktelen izgatás. E hangversenynek a háttérből dirigáló karmestere Schlauch Lőrinc kardinális volt, ki a delegációban is nyiltan lándsát tört a pápa világi uralmának helyreállítása mellett.

Végre gróf Csáky 1890 február 26-án megpróbálta véget vetni a törvény semmibevételének s kibocsátotta azt a rendeletet, mely annyi vitának ütköző pontja lett. Csáky rendelete enyhébb volt a Trefortnál, egészen mellőzte a fogságbüntetést s a pénzbirságot is

még jobban lemérsékelte a törvény által kimondott 300 forint alá. Az elkeresztelő papokra csupán 10—15 forint birságot mért, ismétlés esetében 100 forintot. Ezt a rendeletet br. Hornig osztálytanácsos, a későbbi veszprémi püspök, fogalmazta és Csáky még a Hornig által javaslatba hozott büntetéseket is enyhítette.

De minden mérséklet hiába való volt. A püspökök, a helyett, hogy meghajoltak volna a törvény előtt, a Simor primás elnöklete alatt 1890 április 12—16 tartott értekezletükön elhatározták, hogy a pápához fordulnak utasításért, addig pedig, mint mondták, csupán „ideiglenesen“ hirdetik ki a rendeletet. Mi volt ez, ha nem buzdítás a papságnak a renitenciára? Igy is értette azt a papság s most már még fokozottabb mértékben folytatta az izgatást.

A közönség abban reménykedett, hogy a püspökök fel fogják világositani a pápát Magyarország viszonyairól, hogy itt sok a felekezet, gyakoriak a vegyes házasságok s hogy ezek a viszonyok mérsékletet, tapintatot tesznek szükségessé. Maga gróf Csáky ragaszkodott ahhoz a felfogáshoz, hogy a püspökök egy békés modus vivendire törekesznek, az alsó papság anarchiájáról panaszkodott a képviselőházban, tehát azt hitte, hogy az alsó papság szorítja a békülékeny püspököket. A valóságban a Vatikánban székelő nagy úr parancsára rendeztetett itt egy hajtóvadászat Magyarország törvényei ellen. A szerepek ki voltak osztva a püspököknek és az alsó papságnak és a nobilis gondolkodású Csáky azt képzelte, hogy a hajtók azok, akik ezt a vadászatot rendezték. Míly csalódás!

A Vatikánban nem szorultak információra s éppen mert nagyon jól voltak informálva, nagyon jól tudták, hol kell megfeszíteni az emeltyűt, hogy Magyarországon a vallási békét ki lehessen forgatni sarkaiból. Azért nem engedtek. A német centrumpárt sikerei, a belga klerikálisok győzelme, a francia respublika békekötése a klerikálisokkal, azt a meggyőződést érlelte meg a Vatikánban, hogy Magyarország is megérett már a neki szánt szerepre, hogy faltörő kos legyen a hármasszövetség szétrobbantására.

Simor primás az „Egyetértés“ tudósítója útján közölte Róma tagadó üzenetét a magyar nyilvánossággal. Gúnyos káröröm rítt ki a primás nyilatkozatából s a magyar törvények semmibevétele. Gróf Csákyról csak per „szegény Csáky“ beszélt.

A szabadelvű tábor felvonulása is megtörtént most már abban a magas szinvonalú egyházpolitikai vitában, mely a képviselőházban 1890 november havában lefolyt. Ez volt az első eset, hogy a képviselőházban az egyházpolitikát egész kiterjedésében tárgyalták egy egész hónapon át. Az előtérben állott a kultuszbudget kapcsán Csáky rendelete.

E vitában Szilágyit már tetőpontján látjuk annak a csudás debatteri erőnek, amelyhez hasonló soha még a magyar parlamentben nem volt s mely annál imponálóbb hatást tett, mivel ezek a hatalmas beszédek rögtönzöttek voltak s polemikus jellegüknél fogva csakis rögtönzöttek lehettek.

E nagy vita bezárása alkalmával nevezte gróf Csáky Szilágyit a „nagy cséplőgépnek“, mely kifejezés találóan jellemezte érvelésének mindent szétmorzsoló erejét. „Úgy érzem magamat — mondá Csáky — mint a gazda az aratás utolsó stádiumában. Az egész buzaföld le van aratva, a kévék be vannak hordva, sőt már (itt Szilágyira mutatott) a nagy cséplőgép is dolgozott és így nem marad más hátra, mint hogy még az eltévedt kalászokat szedjem össze.“

E vita folyamán emelkedett hosszú tespedés korszaka után a szabadság és szabad gondolat táborának öntudata arra a magaslatra, mely méltó volt az ügyhöz, melyet szolgált és méltó azokhoz, kik egykor Deák Ferenc körül csoportosultak. Ekkor tartotta az ősz Horváth Boldizsár, utolsó még élő tagja Deák gárdájának, elragadóan szép beszédét, mely sajnos hattyúdala lett. Soha sem hallottuk őt többé. Horváth beszéde riadó harsonája volt a szabadelvű eszmék renaissance-ának. „Az erkölcsi világban — így végzé beszédét — mint a természetben a dagályt apály váltja fel. Néha évtizedeken át kell arra várakoznunk, míg a nemzeti apathiába temetkezett nagy eszmék sírjukból újra győzedelmesen feltámadnak. Sok jel arra mutat, hogy ismét kedvező dagály közelg. Ne hagyjuk azt sikertelenül elillanni, ne várjuk be az apályt, siessünk az evezőkhöz!“

Egyik legnevezetesebb mozzanata e vitának gróf Apponyi remek beszéde volt, mely országszerte óriási feltünést keltett. Apponyi erősen támadta ugyan Csáky rendeletét, mint szerinte törvénytelent, de viszont ékesszólásának egész erejével hirdette, hogy „mind állami szempontból, mind magának az egyházi életnek szanálása szempontjából szükség van arra, hogy az állam a maga jogrendjét a maga egészében önállóan kiépítse. Szükség van arra, hogy azt kiépítse minden téren, a családjognak és a házassági jognak terén is.“

Ez a beszéd, mivel ilyet Apponyitól nem vártak, fokozott hatást tett az egész házra, de különösen felvillanyozta és bátorította az egyházpolitikai reformok barátait. Megszünt a csüggedés még a kevésbé bátraknál is. Azt akkor még nem vették észre, ami utólag, évek mulva világosan kitünt, hogy ez a hatalmas beszéd csak első lépés volt abban a nagy taktikai hadjáratban, melynek alapgondolata volt: hirdetni és sürgetni az egyházpolitikai reformokat s ezzel egy kivihetetlennek tartott feladat elé állítani a kormányt, hogy

ebbe biztosan belekukjék. Megbukván ez a kormány, mely az állami souverainitást egyedül képviselte egész teljességében, igazán őszintén, megalkuvás és hátsó gondolat nélkül, természetesen szabad leendett volna az út azok előtt, kik csak mindenféle fentartásokkal voltak hajlandók az egyházpolitikai reformokba, illetőleg ezeknek egy részébe belenyugodni.

A Ház lelkesülten tapsolt Apponyinak. De Szilágyi felismerte a nagy beszédnek taktikai hátterét, sejtette a szónok majdani meghátrálását mindenféle kifogások mögé s azért leszegezte azokat a kijelentéseket, melyeket a reformok érdekében nagyon jól értékesíthetőknek tartott. Szilágyi így végezte e vitában tartott utolsó nagy beszédét: „Végül illik megemlékeznem arról is, amiben egyezünk. És itt t. Ház benső örömmel konstatálom, hogy a ház minden oldalán úgy a jövőben követendő vallásügyi politikára, mint ama reformokra nézve, melyeket mind a vallásszabadság, mind az interkonfesszionális viszonyok terén be kell hoznunk, egyenlő irányok mutatkoznak." És itt rámutat arra, hogy „kimondották minden oldaról az állam törvényhozásának és működésének függetlenségét a különféle vallásfelekezetek tanai-, szabályai-, törvényeitől. Kimondották, hogy az állami és egyházi felfogás összeütközése esetében az, aminek érvényesülnie kell: feltétlenül az állam rendje. Kimondták és határozati javaslatokban kívánják az állami anyakönyvek behozatalának sürgős reformját. És ezt elismerte mindenki, Apponyi Albert t. képviselőtársamtól kezdve a legszélső oldalig. Kimondták azt is, hogy a házassági jogviszonyok terén a házassági jog államosítása és egységesítése szükséges és hogy a polgári házasság behozatala is szükséges."

*

A két tábor tehát felvonult. De az egyiknek fővezére, Simor primás meghalt 1891 január 23-án. Ki legyen az utód? A kormány Samassát szerette volna, de Róma nem fogadta el. Ellenségei bevádolták a pápánál, még eretnekséget is fogtak rá.

A primási szék nyolc hónapig volt üres. De az ultramontán izgatások ez alatt sem szüneteltek. Végre október 30-án a közönség nagy meglepetésére megtörtént Vaszary Kolosnak, a pannonhalmi főapátnak kinevezése. Ez a síma, szelíd modorú benediktinus a pannonhalmi főapátság falán olvasható „Pax" feliratot választotta jelszavává. Mikor májusban Rómába utazott, mindenki biztosra vette, hogy a béke olajágát fogja onnét hazahozni, de Vaszary nem ezt, hanem a saját kardinális kalapját hozta.

Talán nem hiányzott nála a jószándék, de feltétlenül meghódolt Róma intransigens álláspontja előtt. Csakhamar kitűnt ez a főrendiházban tartott beszédéből, melyben kijelentette, hogy Csáky rendelete,

illetőleg az 1868: LIII. törvénycikk a dogmákba ütközik. Kitűnt pásztorleveléből, melyben csatlakozott azokhoz, akik azt hirdették, hogy Magyarországon a katholikusok üldöztetnek. Csáky a prímás főrendiházi beszédére konstatálta, hogy mikor az 1868-ki törvény meghozatott, Simor prímás körlevélben kijelentette, hogy mindenki köteles azt respektálni. Tehát az a törvény akkor s azóta 25 éven át nem sértette a dogmát. Most egyszerre sérti. Bizonyítja ez, hogy az egyház a támadó fél.

A szelíd Vaszary prímás viselkedése buzdítás volt a püspököknek és az alpapságnak a renitenciára. A kormány tehát 1892 őszén belátta, hogy elérkezett a cselekvés ideje.

*

Egy szép októberi délután (1892. október 10-én) a budai Albrecht-úton haladtam felfelé. Szembe jött velem Szilágyi Dezső két miniszter társával. A minisztertanácsból jöttek. Az igazságügyminiszter intett, hogy várjam meg. Csakhamar elbúcsúzott társaitól s közeledett felém. Közölte velem, hogy most határozták el a minisztertanácsban a kötelező polgári házasság behozatalát. Jó ideig sétáltunk az Albrecht-úton s elmondotta az egyházpolitikai kérdések egész állását.

Új volt előttem is, hogy nem igaz az a közönségben elterjedt nézet, mintha csak a részleges anyakönyvek és a fakultativ polgári házasság behozataláról volna szó. Nem kevésbbé új volt az a tény, hogy fel van téve gr. Szapáry Gyula miniszterelnök visszalépésének kérdése.

Már október elejétől kezdve ismételve miniszteri tanácskozások folytak az egyházpolitikai kérdésekről. Már az október 4-ki minisztertanácsban Szilágyi, Csáky és Wekerle határozottan felléptek az egyházpolitikai kérdések gyökeres megoldása mellett. A klerus magatartása mellőzhetetlenné tette ezt, mert minden félmegoldás a klerussal való újabb beláthatatlan konfliktusok magvát rejtette volna magában.

Oktober 8-án hozták meg a határozatot az általános polgári anyakönyvek behozataláról. A polgári házasság kérdése ebben az ülésben még függőben maradt. Október 9-én Szilágyi meglátogatta a hercegprímást. Úgy látszik, még egy utolsó kísérletet tettek egy békés modus vivendi létrehozására, de sikertelenül.

Az október 10-ki minisztertanácsban végre elhatározták a kötelező polgári házasságot.

E határozatok nem egyhangúlag hozattak. A miniszterelnök az általános polgári anyakönyvek behozatalát a közigazgatás reformja előtt keresztülvihetőnek nem tartotta, a polgári házasságnak pedig csupán fakultatív formájába lett volna hajlandó beleegyezni.

Néhány nap mulva a király elnöklete alatt volt minisztertanács, melyben előterjesztették az előző miniszteri tanácskozásokon hozott határozatokat.

A király másnap váratlanul elutazott. Mindenki nagy bizonytalanságban volt, hogy mi fog történni. Az emberek izgatottan olvasták a válság eldőlésére vonatkozó kombinációkat. De senki sem oly izgatottan, mint egy öreg, beteg ember a később róla elnevezett belvárosi utca egyik házában. Irányi Dániel volt ez, a polgári házasságnak két évtized óta fáradhatatlan apostola. Megérte, hogy a polgári házasság eszméjét magáévá tette a képviselőház, megérte azt is, hogy a minisztertanács az eszme keresztülvitelét elhatározta. De azt már nem érte meg, hogy a király is kijelentse hozzájárulását. Ez a nagy idealista november 2-án meghalt.

A képviselőházban Csákyt interpellálták a minisztерválság állása iránt, de ő kitérő választ adott. Ebből látható volt, hogy sem az egyházpolitikai javaslatok, sem a kabinet sorsa még nem dült el. Beszéltek Csáky és Szilágyi valószínű visszalépéséről. Ebben annyi volt igaz, hogy Csáky és Szilágyi el voltak határozva abban az esetben, ha javaslataik a király hozzájárulását meg nem nyerik, visszalépni. Egy Kállay-Wekerle-minisztérium híre is kóválygott a levegőben. Így ingadozott a válság mérlege ide-oda november első napjaiban. Végre is a válság gr. Szapáry visszavonulásával nyert megoldást. November 1-én a király megbízta Wekerlét az új minisztérium megalakításával.

Sok beszéd esett Szapáry bukásáról a házban és a házon kívül. Még a polgári házasságról szóló törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása alatt is, 1894 márciusában heves támadásokat intézett az ellenzék a kormány, különösen Szilágyi ellen amiatt, hogy a kötelező polgári házasság elhatározásánál nem tárgyi, hanem taktikai ok, azaz Szapáry megbuktatása volt irányadó. Különösen kitűnt efféle szenvedélyes vádaskodásokban Horánszky Nándor. Maga Szapáry is tartott beszédet s felhozta az okokat, melyek miatt az általános polgári anyakönyveket és a kötelező polgári házasságot ellenezte. Józanul fel kell tenni, hogy ugyanazok az okok voltak ezek, melyeket a minisztertanácsokban felhozott. Ezek az okok pedig egyáltalán nem voltak valami nyomósak. Szilágyi erélyesen visszautasította Horánszky vádjait, utalt Szapáry beszédére, melyből egy szó sem olvasható ki arról, mintha a minisztertanács tárgyalásainál mások, mint tárgyi okok lettek volna irányadók. Hivatkozott a minisztertanácsi jegyzőkönyvekre is.

*

A majdnem öt évig tartott egyházpolitikai campagne parlamenti történetünknek fényes lapjait alkotja. E campagne éltető lelke Szilágyi Dezső volt. Mint méltó társak állottak mellette gr. Csáky Albin és Wekerle Sándor.

Magában a képviselőházban tíz nagyszabású és magas színvonalú egyházpolitikai vita zajlott le.

Az első még 1890 novemberében volt. Erről fentebb már megemlékeztünk.

A második nagy vita volt 1892 május havában, melyben a polgári anyakönyvek kérdése állott előtérben. Ekkor még nem látszott kizártnak, hogy Vaszary prímás valami békés megoldás lehetőségét hozza haza Rómából. Az általános polgári anyakönyvek behozatala ekkor már mint végleges reform határozottan célba vétetett, de oly módon, hogy addig is, míg ezek behozhatók lesznek, részleges polgári anyakönyvek létesíttessenek a vegyes házasságokból született gyermekek számára.

Harmadik nagyszabású egyházpolitikai vita volt Szapáry visszalépése után a Wekerle-kormány bemutatkozásakor. A új miniszterelnök bejelentette, hogy a kormány a királytól legfelsőbb elhatározást eszközölt ki a kötelező polgári házasság behozatalára vonatkozólag.

Ez alkalommal ismét nevezetes nyilatkozatok történtek. Gróf Apponyi kijelentette, hogy a miniszterelnök által tett elvi bejelentést úgy fogja fel, hogy a korona csupán a munka megkezdésére hatalmazta fel a kormányt, de a király fenntartotta magának, hogy a keresztülvitel bármily stádiumában a módozatokra nézve a saját felfogását érvényesítse. A kormány — úgymond — a saját felelősségére választotta a kötelező polgári házasságot. Ebben az ő részéről nehézségekkel nem, de jóakaró támogatással fog találkozni. A siker a kormányé lesz, de a felelősség is rá hárul. Azzal végezte Apponyi, hogy a kormány mellett és mögött olyan felelősség nélküli befolyások vannak, melyek részéről a bizalmat kizárják. (Ezzel Tisza Kálmánra célzott.)

Bizalmatlanság és jóakaró támogatás egy és ugyanazon beszédben. Az ellenzék nyilván ekkor még számított arra, hogy a kormány a kötelező polgári házasságba bele bukik. Kevesebb diplomáciai finomsággal fejezte ezt ki Ugron: „A kötelező polgári házasságból semmi sem lesz. A főrendiház nem engedi át. Minek ámítják a világot? A királyt falnak szorították. A kormány annyira beteg, hogy néhány nap után ki fog mulni."

Wekerle határozottan kijelentette, hogy ha a király jóváhagyását a részletekre nem fogják megkapni, ehhez állásukat kötik.

Nemsokára egy újabb egyházpolitikai vita zajlott le, a negyedik, az indemnity-javaslat alkalmából (november 23—29.). A reformok ellenzőinek magatartását még mindíg az eddigi claire-obscure jellemezte. Gróf Apponyi hosszasan fejtegette, természetesen a kormány iránti feltétlen bizalmatlansággal kapcsolatban, hogy komoly kétségei vannak arra nézve, hogy a kormány képes legyen javaslatait keresztülvinni. Az az érdekes, hogy ugyanez a beszéd nagy részében lelkesült dicsőitése volt a polgári házasságnak. Apponyi beszédének legfontosabb része azonban az volt, melyben a tüzes káplánképviselő Vajay ellen fordulva nagy ékesszólással ostorozta a féktelen klerikális izgatásokat. Ez a filippika formailag az izgatókhoz, valóságban inkább talán a koronához volt intézve. Apponyi érezte, hogy a klerikális demagógia tombolása már a korona előtt is kompromittálja azt az ügyet, melyet támogatni akar. Mindenesetre bölcsen tette, hogy ebből a kompromittálásból nem kért részt magának. Szép és nagyhatású beszéde alkalmas volt arra, hogy államférfias higgadtságát és — a Wekerle-kormány közelnek hitt bukása esetére — a saját kormányképességét kedvező világításba helyezze mindazok előtt, akiket a dolog illet.

Ugron is beszélt a polgári házasság mellett, habár csak annak fakultativ formáját pártolta.

Hogy ekkor még Polónyi Géza is a polgári házasság mellett menydörgött, azt nem lehet csudálni. Hogy azonban Szilágyi mindezeken a praktikákon és taktikákon keresztüllátott, azt hatalmas beszéde bizonyítja. Álljon itt belőle egy tárgyilag talán nem fontos, de jellemző részlet.

„A képviselő úr — t. i. Polónyi — a lehető legünnepélyesebben és öblösen kijelentette, hogy ő a polgári általános anyakönyveknek, a polgári kötelező házasságnak mindíg feltétlen híve volt.“

(Polónyi Géza: Ma is az vagyok!)

„És ma is lelkesedő híve. De azután egész beszéde folytán mindent elkövetett, hogy minket, akik ezen reformnak keresztülvitelére vállalkoztunk s akikről jól tudja, mert maga hirdette, hogy minő nehézségekkel és bajokkal fogunk találkozni, diszkreditáljon és ezen reformokat is diszkreditálja és ezek keresztülvitelét gátolja. Megbocsát t. képviselőtársam, de midőn én ezt észreveszem, eszembejut egy francia író mondása, hogy sajátságos felszólalások azok, mikor az ördög a szenteket versben akarja dicsérni.“ (Derültség.)

Talán elengedi a nyájas olvasó, hogy foglalkozzam az 5-ik, 6-ik, 7-ik, 8-ik, stb. egyházpolitikai vitákkal. A nóta mindíg ugyanaz maradt, csak a hangnem lett élesebb.

A viták e hosszú sorozatából azonban egy sajátságos tünet emelkedik ki, melyet említetlenül nem hagyhatok.

A megindult egyházpolitikai küzdelem kezdő stádiumában a reformok ellenzői, kiket rövidség okáért nevezzünk kripto-klerikálisoknak, még menydörgés és villámlás közepette követelték, sürgették a kormánytól az egyházpolitikai reformokat s névszerint a polgári házasságot is. Tették ezt abban a biztos feltevésben, hogy ehhez a korona beleegyezése soha sem lesz kinyerhető.

Fokról-fokra, abban a mértékben, amelyben a reformok ügye előrehaladt és azok keresztülvitele lassankint a lehetőség határain belülfekvőnek kezdett feltünni, ment végbe a kripto-ultramontanizmus frontváltoztatása. Az energikus sürgetés helyébe lanyhább sürgetés lépett, azután következtek különféle akadékoskodó kifogások, mindenféle megnehezítő, elodázó feltételek, végül még a katholikus autonómiát is előrántották, hogy míg ez meg nincs, addig szó sem lehet a polgári házasságról. Végül azután, mikor minden fonál elszakadt, ellene fordultak a reformoknak.

Kiemelendő, hogy Apponyi fentebb említett, mérsékletre intő szózatának kifelé legkisebb hatása sem lett. Schopper rozsnyói püspök izgató körlevelet bocsátott ki, a püspökök 1893 márciusi értekezlete pedig terjedelmes emlékiratot intézett a királyhoz az egyházpolitikai reformok ellen. Az ujságok mindezeket közölték, kommentálták, a papok a szószékről magyarázták a népnek. Istentisztelet után megkezdődött a népgyűlés. Itt már a plébános kenetes adagiójára a káplánok fortisszimója, az öklök emelkedése, az indulatok vad üvöltése következett. Az áradat magát Apponyit is annyira elragadta, hogy egy 1893 június végén tartott népgyűlésen „éretlen kísérletnek“ mondotta az egyházpolitikai reformokat.

Az izgatás oly fokra hágott, hogy Hieronymi belügyminiszter 1893 április 18-án kénytelen volt betiltani az istenitisztelettel kapcsolatos népgyűléseket.

Az egész katholikus Európa megmozdult a magyar egyházpolitikai reformok ellen. A Vatikán unszolására a katholikus dinasztiák mind megmozdultak s igyekeztek királyunkra hatni, hogy legalább a kötelező polgári házasságba ne egyezzék bele. Ezt a próbát is kiállta királyunk bölcsesége. Élt ő már át hasonló viharokat Ausztriában 1868-ban, pedig akkor csak a Noth-civil-ehé-ről volt szó· Most azt mondta a félrendszabályok mellett kardoskodó tolakodóknak: „Ha már előre kell mennünk, tegyünk egész lépést előre, ne felet.“

A kormány falhozszorítását célzó ellenzéki taktika hátrafelé sült el. Akik egykor olyan öblös hangon követelték a polgári házas-

ságot, míg azt hitték, hogy a király nem fog beleegyezni, 1893 nov. 9-én elképpedve vették tudomásul, hogy a király Szilágyi törvényjavaslatához megadta hozzájárulását.

Most már csak a főrendiház maradt meg, mint utolsó menedék. A klerikális izgatás még egyszer kiadta mérgét az 1894 január 16-án Vaszary elnöklete alatt rendezett országos katholikus nagygyűlésen. A reakció most már egész cinikus rútságában mutatta magát s ez hozzájárult ahhoz, hogy az ország színe-java végre sorakozzék a reformok mellett.

Január elején, a polgári házassági javaslat képviselőházi tárgyalásának megkezdése előtt, rosszul állt a reformok ügye. Naponként egy-két képviselő otthagyta a szabadelvű pártot. Gróf Károlyi István kérdésére Wekerle kijelentette, hogy azok, kik a választások alkalmából reverzálisokat adtak magukról, nem tehetnek mást, mint hogy kilépnek a pártból. Az emberek kérdőleg néztek egymásra. Mi lesz ebből? A szabadelvű párt néhány szavazattöbbségre zsugorodott össze. Gúnyosan interpellálták a kormányt, nem látja-e még idejét, hogy leköszönjön. Az idők jele volt, hogy a nemzeti kaszinóban a február elején megtartott választásoknál minden szabadelvűt kihagytak a választmányból.

Ekkor állt be a fordulat. Megmozdult az ország. Minden nagyobb város egymás után tüntetett a reformok mellett. A szabadelvű mozgalom nőtt, mint egy hógörgeteg. A magyar nemzet kifejezte akaratát, hogy nem szándékozik nyakát a papok igája alá görnyeszteni. A március 4-én a Városliget mögött megtartott országos szabadelvű gyűlés, melyen 200.000 ember vett részt a társadalom legjobb rétegeiből, a legnagyobbszerű politikai manifesztáció volt, melyet Magyarország valaha látott. Higgadt, komoly, méltóságos volt az Andrássy-utat egyik végétől a másikig betöltő felvonulás.

A polgári házasságról szóló törvényt február 19-től április 13-ig tárgyalta le a Ház. E hosszú vita legérdekesebb része volt az ország két legnagyobb szónokának, Szilágyinak és Apponyinak szónoki párviadala. Megállapítható, hogy az űr, mely e két férfiút egymástól elválasztotta, nemcsak a reformeszmék első felvetésétől a javaslat benyujtásáig, nemcsak a benyujtástól a tárgyalás megkezdéséig, hanem a tárgyalás alatt is egyre tágult s végre kiegyeztethetlen ellentétté alakult át.

A viták alatt, február 26-án, Kossuth Lajos levelet küldött, melyben a jórészt leplezett ultramontánokból álló függetlenségi pártot intette, hogy ne hagyja cserben a szabadelvű reformokat. E levélre lehulltak az álszabadelvűek maszkjai, a függetlenségi párt három részre szakadt s annak szabadelvű része a kormánypártot erősítette a szavazásnál.

Utolsó fellépése volt ez a 92 éves aggastyánnak. Miként az alpok hófedte sziklaorma néhány percre izzó parázsnak látszik a lenyugvó nap sugaraiban, úgy ragyogta körül Kossuth ősz fejét még egyszer és utoljára a szabadság nagy gondolatának sugárkoronája. A nap most már lenyugodott, a hegyorom izzó fénye átment abba a dermesztő fakóságba, mely a halottak arcára kiül. Kossuth három hétre ama levele után megszünt élni.

Még ezt a halálesetet is kiaknázták a reakció hívei a reformok ellen. Szándékosan húzták a vitát, arra számítva, hogy a kolosszus ledülése eltemeti a kormányt s vele együtt a javaslatokat. Ez nem következett be. A kormány túlélte Kossuth temetését, jóllehet ellenségei a királynál erősen dolgoztak ellene, amiért nem gördített akadályokat a temetés imponáló lefolyása elé. Talán még inkább, mint a temetés, lehangolólag hatott a királyra a hazatért Kossuth Ferencnek az országban tett körutazása s az ez alkalommal lefolyt mindenféle ízléstelen tüntetés.

Következtek most már a képviselőház és a főrendiház közti üzenetváltások. A javaslatot a főrendek kétszer visszavetették. A reform ellenségeinek reményét beváltotta a főrendiház, mely nem régen végbement reformáltatása után is a csökönyös maradiság s a társadalmi és felekezeti előítéletek erős vára maradt.

Érdekes látványt nyújtottak a Szilágyi Dezső és a különféle egyházi főméltóságok közti mérkőzések, ha ugyan lehet így nevezni azt, ahogy ez az erős modern ember, az éles ész és a dialektika ezen atlétája elbánt a szines talárokban pompázó anachronisztikus világnézet képviselőivel s játszva szedte szét hipokrizisbe burkolt gyenge érveléseiket. Vaszary végül esküjére hivatkozott, melyet hivatalbalépésekor a pápának tett. No ez már csakugyan hatalmas érv. Szilágyi természetesen ezzel az érvvel nem is foglalkozott.

Felvonultak a keleti egyház főméltóságai is: Brankovics patriárcha és Román Miron oláh metropolita. Ezek egyebek közt egyházaik autonomiáját féltették a polgári házasságtól. A képviselőházi klerikálisok, mint láttuk, azt mondották, hogy a katholikus autonomia megalkotása előtt nem lehet behozni a polgári házazságot, ezek viszont azt állították, hogy a polgári házasság fenyegeti az autonomiát. Mi mindenre is jó ez az autonomia!

A király megtagadta a Wekerle-kormány azon javaslatának teljesítését, hogy 25 új főrendi tag kinevezésével töressék meg a főrendek ellentállása. A kormány tehát június 1-én beadta lemondását. Khuen-Hédervárу-kormánynak kellett volna helyébe lépni, de a Bécsből visszatérő Wekerlét szinte diadalmenetben fogadta a közönség, a szabadelvű klubban pedig még aznap este felkérték, hogy vezesse

a pártot tovább is. Khuen-Hédervárynak kormányalakítási kísérlete tehát meghiúsult s az uralkodó jónak látta június 5-én újra Wekerlét bízni meg a kormányalakítással. Az állami raison és a nemzet akarata győzött a reakcionáriusok fondorkodásai felett.

Csáky a második Wekerle-kabinetben már nem foglalt helyet. Báró Eötvös Lóránt lépett helyébe. A király eleinte nem akarta, hogy Szilágyi tagja legyen az új kabinetnek s maga Wekerle is ingadozott, vajjon mellőzhetetlen politikai szükség-e, hogy magát Szilágyi belépéséért exponálja. Végre győzött jobb belátása. Szilágyi tehát újra elfoglalta miniszteri székét.

A főrendek erre belátták, hogy nem lesz tanácsos dacolni a nemzet akaratával. Június 23-án néhány szavazattöbbséggel elfogadták a polgári házassági törvényjavaslatot.

A püspökök a parlamenten kívül tovább folytatták a harcot. Még soká magasra csapkodtak az ultramontán demagógia felkorbácsolt hullámai. A székesfehérvári katholikus nagygyűlésen elhatározták az ultramontán párt megalakítását, melynek a tetszetős „néppárt" címet adták. A következő tavaszon pedig még Agliardi pápai nuncius is tüntető körutat tett az országban.

A második Wekerle-minisztérium nem volt hosszú életű. A miniszterek keresztülvitték javaslataikat, de maguk a királynál kegyvesztettek lettek. A nemzetnek néhány elsőrendű államférfiúi erő elvesztésével is meg kellett fizetni azokat a reformokat, melyek mellőzhetetlenek voltak, hacsak az ultramontanizmus caudiumi igája alá nem akarta hajtani fejét.

Nehéz és hosszas volt e küzdelem s a győzelem nem is volt még teljes, mikor a minisztérium 1894 december 21-én másodszor is visszalépett. A polgári általános anyakönyvről és a polgári házasságról szóló törvények szentesítve ugyan, de végrehajtva még nem voltak. A vallás szabad gyakorlatáról és a zsidók recepciójáról szóló törvényjavaslatok pedig a főrendiházban még megszavazva sem voltak. Ezeket csak háromszoros visszavetés után öt új főrendiházi tag kinevezésével lehetett keresztülhajtani a főrendiházon a Bánffy-minisztérium idejében, 1895 október 21-én, akkor is csak hat szavazattöbbséggel.

Szilágyi Dezső a Bánffy-minisztérium idejében a képviselőház elnöke lett. A legmagasabb állásnak díszét nyerte el, melyet egy szabad nemzet parlamentjének bizalma nyújthat. De a passzív elnöki méltóság nem felelt meg az ő tetterejének. Az elnöki szék ránézve prometheüszi szikla lett s ő méltósággal, de mélyen sebzett szívvel viselte a leláncoltatás szenvedéseit. A lemondás soha sem volt tulajdona az erőseknek s ő ezek közé tartozott.

Eljöttek a millennium ragyogó napjai és Szilágyinak jutott a feladat a nemzet képviselőinek élén üdvözölni Ferenc Józsefet, ki mellett akkor még a felejthetetlen Erzsébet királyné is ott trónolt. Szilágyinak a nemzet hódolatát tolmácsoló beszéde volt az ő szónoki erejének utolsó nagy manifesztációja. Egy alkalmi beszéd. De milyen alkalomra. Olyanra, mely ezer esztendőben egyszer fordul elő. Szilágyi beszéde méltó volt a nagy alkalomhoz. Volt benne hódolat, megalázkodás nélkül, melegség, érzelgés nélkül. Egy nemzet önérzete lüktetett benne, mely ismeri jogait és érzi a maga erejét és méltóságát, midőn a hála és elismerés koszorúját nyujtja uralkodójának érdemei igazságos elismeréséül. Egy évezred történetéből lészűrt igazságokat mondott ki oly alakban, hogy úgy tetszett, mintha akkor hallottuk volna őket először. E beszédet egykoron századok mulva olyan érzéssel fogják olvasni, mint ahogy mi olvassuk régi századok ércbe vésett feliratait s a jövő nemzedékek meghatva fognak állani Benczur remek képe előtt, melynek közepében ott áll Szilágyi Dezső. Ha nézzük, szinte úgy rémlik, mintha mozogna, mintha beszélne.

Szilágyi pályája akkor törött ketté, mikor ereje teljességében volt. Legnagyobb fájdalma az volt, hogy nem alkothatta meg a j ö v ő számára mindazt, ami lelkében élt. S ime a sors úgy akarta, hogy pályafutása egy évezredes m u l t apotheozisában érje meg végső kibontakozását.

GRÓF LÓNYAY MENYHÉRT.

I.

Ha majd eljön annak az ideje, hogy közzététessenek azok a naplójegyzetek, melyek a Magyar Földhitelintézetnél vasládában őriztetnek: akkor azok előtt, kik ezt az időt megérik, az 1867-ki korszak egyes szereplőinek képe nem egy új vonással fog gazdagodni. Lónyay Menyhért ama kevesek egyike volt, akik, mint gr. Széchenyi István, naplót vezettek. De ma még naplójának s kéziratban maradt többi szellemi hagyatékának csak egy részét ismerjük.

Lónyay Menyhért is azok közé az államférfiaink közé tartozott, kiknek nem adatott meg, hogy „kiéljék magokat." Azok közé, akiket a politika molochja felemésztett, mielőtt azt az erőt, mely bennök lakott, a köz javára teljesen értékesíthették volna. Lónyay értékes tulajdonságait kortársai eléggé méltányolni nem tudták. Hibáit ellenben az irígység és a botrányhajhászat nagyító üvegén át szemlélték.

A magyar közvélemény 1867-ben kevésbbé volt megérve, hogysem az ország közgazdasági és pénzügyi helyzetét helyesen megítélni képes lett volna. A 67-ki nemzedék előtt a jólétnek egy álmodott eldorádója lebegett, melyben az állam végtelen sokat tesz a polgárokért, a polgárok végtelen keveset tesznek az államért. Ama nemzedék előtt, mely efféle álmok birodalmában élt, nem lehetett rokonszenves az az államférfi, aki folytonosan takarékosságot prédikált. Oly embereknek, kik az állampénztárt soha ki nem ürülhető olajoskorsónak nézték, nem tetszhetett az, aki keveset ígért és sokat követelt. Egy nemzedék, mely a fantázia rózsaszínű felhői közt érezte jól magát, nem lelkesülhetett azért az emberért, aki szürkének látta a világot, akiben a fellengző képzelet majdnem teljesen hiányzott, aki kortársai gyengeségei iránt elnéző nem volt.

Ezt az embert a kortársak száraznak, hidegnek, unalmasnak találták. Ha elismerték is, hogy az ilyen hasznos ember nemcsak magának, de az országnak is fáradhatatlan napszámosa: lelkesedés, népszerűség nem járt az ő nyomában.

Lónyay a Széchenyi iskolájához tartozott és pedig akkor, mikor Széchenyi már nem volt népszerű. Mint fiatal beregmegyei képviselő

1848 elején a pozsonyi országgyűlésen nevezetes szerepet játszott abban az akcióban, mely akkor Kossuth ellen megindult. Ő tette meg február 5-én a kerületi ülésben azt az indítványt, mely az adminisztratori sérelem elejtését s a leiratban való megnyugvást célozta.

Február 12-én ezt írta naplójába: „Sokáig nem vettem elő naplómat, hogy följegyezzem a mult napok történetét, azon napoknak szomorú történetét, melyek alatt az ezen országgyűlésről táplált szép reményeim mind elenyésztek s melyek politikai állásom meggyengülésével reám nézve a gyanusítások halmazával végződtek s arra az eredményre vezettek, hogy nálunk szilárd politikai jellemek még nem fejlődtek ki s közéletünkben hiúság és népszerűség a főtényezők, nem a hazaszeretet."

Ezt a korán érett pesszimistát Széchenyi nagyon megkedvelte. Akkor, mikor a szószegésnek, a hitehagyottságnak, a honárulásnak, a becstelenség minden nemének vádjait szórták reá, mikor Kossuth „a haza szent nevére kérte, álljon el gyilkos szándékától, hagyja ott a többséget" — akkor Széchenyi azt a fogadást jegyezte naplójába, „hogy meg fogja védeni Lónyayt, ha kell, a vérével is."

Legyen elég ennyi annak jellemzéséül, hogy Lónyay Menyhért politikai pályája a félreismertetés és népszerűtlenség jegyében indult meg. Ez a jelleg többé-kevésbbé meg is maradt rajta mindvégig.

Mint a második magyar minisztérium pénzügyi államtitkárja, Világos után ő is a külföldre menekült. Párisban élt, honnét azonban császári kegyelem folytán már 1850-ben hazatérhetett. Irodalmi és közgazdasági tevékenysége az 50-es és 60-as években eléggé ismeretes.

Az 1867-ki kiegyezés létrejötte körül és létrejötte után mint a magyar pénzügyi kormányzat szervezője a pénzügyi és közgazdasági téren bizonyos tekintetben épp oly providenciális ember volt Lónyay, mint Andrássy a közjogi és politikai téren.

1873-ban közzétett „Közügyeinkről" című munkájában elmondja azokat a nehézségeket, melyekkel 1867-ben mint pénzügyminiszternek meg kellett küzdenie, hogy a pénzügyi szervezet egy napra se akadjon fenn s az állam pontosan eleget tehessen kötelezettségeinek. A magyar pénzügyek szétválasztása az osztráktól, a pénzügyi kormányzat szervezése, a kvóta, az államadósság és a vám- és kereskedelmi szövetség iránti előmunkálatok együtt oly óriási munkaterhet képviseltek, melyet közéletünk akkori vezető emberei közül csak a nagy agilitású és munkaerejű Lónyay Menyhért volt képes végrehajtani.

*

Az önálló magyar pénzügyek vajudásának e nevezetes napjaiban jutottam összeköttetésbe Lónyay Menyhérttel. Minthogy erre kizárólag a sajtó adta meg az alkalmat, hadd álljon itt az alábbi néhány visszaemlékezés, mely némi adalék is az akkori sajtóviszonyok megismeréséhez.

A Deák husvéti cikkét követő nyár (1865.), mikor a császár lejött Budapestre és Schmerling megbukott, a magyar sajtóra nézve is új, szabadabb korszak kezdetét jelezte. A híres Falk-féle konjekturális cikkek, melyeket néha a sorok között kellett olvasni, nem elégítették ki többé a lelkeket. A kiegyezést 1865 nyarán közel levőnek gondolták. Biztosra vette mindenki, hogy a decemberre összehívott országgyűlés Deák májusi programmja alapján rövidesen megcsinálja a kiegyezést.

A sajtó anticipálta a közelinek tartott alkotmányos korszakot s kezdett foglalkozni az alkotmányos állami élet különböző problémáival, ezek közt a kulturális és közgazdasági kérdésekkel is. Ezen a téren sok fantasztikus gondolatot produkáltak akkor, ami onnan eredt, hogy az alkotmányos szabadságnak szinte csodatevő erőt tulajdonítottak.

Igy például a Pesti Napló-ban egy neves tudósunk komolyan fejtegette azt a tételt, hogy az állam ne törődjék a közoktatással, névszerint a középoktatást engedje át egészen a magánvállalkozásnak. Ezt „oktatási szabadságnak" nevezte a paradoxonokat kedvelő zseniális tudós. (Salamon Ferenc.) A jelszó szépen hangzott s alkalmasnak látszott a közfelfogás megtévesztésére.

Azért e kérdésről 1865. augusztus végén két terjedelmes cikket írtam, melyből az az alapgondolat domborodott ki, hogy nálunk az állam visszavonulása a közoktatásügytől nem az oktatás szabadságát, hanem a concordatum bilincseiben vergődő egyházi oktatás monopoliumát vonná maga után. Feltétlenül bizonyos tehát, hogy a magyar államnak a közoktatásügy terén passzivnak maradnia nem szabad.

Első kisérletem volt ez a publicistikai téren. A Pesti Napló cikkeimet érdemeseknek tartotta a közzétételre s bizonyos körökben, melyek a kulturális politika problémái iránt érdeklődtek, ezek feltűnést keltettek.

Ilyen kör volt mindenek felett egy nemrég megindult „Új Korszak" című magas színvonalú lap szerkesztősége. Ezt a lapot dr. Schwarcz Gyula, a nagytehetségű fiatal tudós alapította. Az alapítón kívül oly férfiak dolgoztak bele, mint gr. Lázár Kálmán természetbúvár, Henszlmann Imre, a híres archaeológ, Riedl Szende, kiváló linguista. Cikkeket küldött Irányi Dániel Párisból, Rónay Jácint

Londonból. Mint ebből láthatni, ezt a lapot nem zsurnaliszták, hanem tudósok írták. A belletristák közül dolgoztak bele Vadnay Károly és Vértesy Arnold.

A Új Korszak szerkesztősége részéről tudatták velem, hogy a szerkesztőség óhajtana velem megismerkedni. Ez óhajnak eleget tettem. Lelkesen fogadtak, mintha régi jó barát lettem volna. Beléptem a laphoz mint rendes belmunkatárs. Később mint főmunkatárs a lapon meg is voltam nevezve.

Ez a sok tekintetben nevezetes ujság éppen tudományos jellege miatt nem verhetett gyökeret a közönségben, mely könnyebb fajta szellemi táplálékot óhajtott. Nekem igen alkalmas bevezetőül szolgált a hirlapirodalomba. Csengery Antal, Pákh Albert, Vadnay Károly felszólítottak, járuljak dolgozataimmal folyóirataikhoz s egymásután jelentek meg tőlem cikkek a Budapesti Szemlében, a Vasárnapi Ujságban, a Vadnay szerkesztette Fővárosi Lapokban s a Magyarország Anyagi Érdekei című közgazdasági hetilapban, melynek Szathmáry Károly után később felelős szerkesztője is lettem. E lapba Trefort Ágoston és Weninger Vince is dolgozott.

Mikor 1867 elején Pompéry János megindította a „Magyarország" című napilapot, felszólított munkatársnak s nemsokára én írtam a lap vezércikkeinek majdnem felét.

A „Magyarországban" megjelent cikkeim, melyek közül több az aktuális pénzügyi kérdéseket tárgyalta, magukra vonták Lónyay Menyhért pénzügyminiszter figyelmét.

Napirendre kerülendő volt ez időben a kvótakérdés. A sajtóban kevesen foglalkoztak behatóbban állampénzügyi kérdésekkel s ha foglalkoztak, többnyire nem nagy köszönet volt benne. A Pesti Naplóban egy ismeretlen pénzügyi kapacitás a kvótadeputációk tárgyalásait megelőző héten egy kvótatanulmányt tett közzé, melyben Magyarország terhére 32—33 percent kvótát számított ki.

Nagyon szükséges volt ez ellen határozottan sorompóba lépni. Ezt megtettem. Részletesen és behatóan kifejtettem azokat a vezető szempontokat, melyek szerint Magyarország és Ausztria valóságos teherviselési képességének megítélésénél, az egyenes és közvetett adóforrásokból származó jövedelmeik egybevetésénél eljárni kell, ha a kvótát helyesen és igazságosan akarjuk megállapítani. Az utolsó hat év állambevételeit feltüntető statisztikai anyagot tettem fejtegetéseim alapjává s kimutattam, hogy ez alapon Magyarország kvótája mintegy öt percenttel lesz kisebb annál, amelyet a Pesti Napló finánctudósa kiszámított.

Ez a terjedelmes cikkem aug. 2-án jelent meg, három nappal a magyar kvótaküldöttség első alakuló értekezlete előtt. Az az

elégtételem volt, hogy a cikkemben kifejtett érvelés legfontosabb részében összevágott azzal az érveléssel, melyet három nappal később Lónyay Menyhért a magyar kvótaküldöttség első ülésében előadott s mely a küldöttség későbbi tárgyalásainál tényleg irányadó lett.

Kevéssel később egy szép augusztusi napon, mikor javában írtam a másnapra való vezércikket, belépett hozzám a szerkesztőségbe Arany László kedves barátom s így szólt: hagyd abba a cikkírást, Lónyay kéret, hogy menj azonnal hozzá a pénzügyminisztériumba. Egy óra mulva ott voltam. Azonnal soron kívül bocsátottak be a miniszterhez. Lónyay rövid bevezető szavak után felszólított, lépjek be a minisztériumba mint fogalmazó. Közvetlenül személye mellett lesz működésem. Feladatom lesz naponként elolvasni a legfontosabb bel- és külföldi lapokat, őt mindenre figyelmeztetni, ami a magyar pénzügyek szempontjából figyelemre méltó, megírni a sajtónak szánt communiqué-ket, a szükséghez képest nagyobb cikkeket is.

Elfogadtam az ajánlatot egy kikötéssel, hogy működésemet a sajtó terén a szorosan hivatalos jellegű communiqué-k keretén kívül is szabadon folytathassam.

Hivatalos működésemet Bécsben kezdettem meg, hol akkor már javában folytak a kvótabizottságok tárgyalásai.

*

Mozgalmas idők voltak ezek. A magyar kancellária palotájában majdnem naphosszat szólt a portás csengetyűje s jöttek szakadatlanul nagyobb és kisebb urak fel a széles lépcsőkön. Ezeknek többnyire Lónyayval volt beszélni valójuk, ki az egész pénzügyi akció középpontja volt. E nagyszámú látogatók közt az érdekesebbek egyike volt Haber Móric frankfurti bankár, kivel Lónyay a megkötendő vasuti kölcsön ügyében tárgyalt. Az üzlet Haberrel és a párisi Société Générale-lal még augusztusban létrejött s nekem jutott a feladat a két millió forintnyi óvadékot Budapestre vinni és a központi állampénztárba letéteményezni.

A magyar államnak ez az első kölcsönművelete nem szerencsés auspiciumok közt ment végbe. Haber Móric és a Société Générale harmadrendű tényezők voltak az európai pénzpiacon. Az a hatalmas pénzügyi csoport, melyet röviden Rothschild-csoportnak szoktak nevezni, kész lett volna a magyar vasuti kölcsön elhelyezésére vállalkozni, de csak súlyos feltételek alatt. Alacsonyabb kibocsátási árfolyam, magasabb provizió, szóval nagyobb nyereség volt célja ennek a konzorciumnak. Lónyay a számszerint kedvezőbb ajánlatnak adott előnyt. Ama drágább, de tekintélyesebb csoport egyik tagja, br. Wodianer Móric azt az élcet csinálta Lónyay kölcsönműveletére, hogy Lónyay

a magyar államhitelt úgy vezeti be a pénzpiacra, mintha valaki fiatal lányát az első bálba egy kétes hírű hölgy által vezettetné be.

A kölcsön aláirása csak 1868 február 1-én történt meg s fiascóval végződött, mert e kölcsönnek nem egészen egy harmada egyeztetett. Még szerencse volt, hogy a magyar kormány párisi megbizottja, Nemeskéri Kiss Miklós, távirati utasításra a kölcsönnek megmaradt részét a magyar állam részére jegyezte, miután előbb a Société Générale-al megalkudott, hogy ez az állam részére aláírt összeg után a két percent provizió feléről lemond. Ily módon a kölcsön megmaradt része némi áldozattal kiragadtatott a financirozó bank gyenge kezei közül.

A balsikert egyébiránt csak részben okozta a financirozó bank nem elég tekintélyes volta. Fontosabb oka volt, hogy az az időpont általában nem volt szerencsésen megválasztva s az előfeltételek is nagyrészt hiányoztak még ahhoz, hogy a magyar állam ily hitelműveletbe fogjon. Az Ausztriával való pénzügyi kiegyezés teljes befejezését és a pénzpiacnak is némi javulását kellett volna bevárni s akkor is mindenesetre elsőrangú pénzügyi konzorciummal kötni egy nagyobb beruházási kölcsönt, melyet fokozatosan a vasuti építkezések előhaladásának mérve szerint kellett volna a piacra bocsátani. Az eleve világos volt, hogy ha komolyan akarják az államvasuti rendszer kifejlesztését, erre egy izolált 60 milliós művelet nem lesz elég. Egy állandó tipusú befektetési papir megteremtése felelhetett volna csak meg e célnak.

Még szerencse, hogy a magyar államnak abból, hogy a vasuti kölcsön aláírása 1868 február 1-én nem sikerült, szorosan vett pénzügyi kára nem lett. A következő időben a pénzpiac viszonyai is javultak, a magyar „állam“ is, melyet vajmi skeptikus szemmel nézett 1867-ben egész Európa és sokan merőben muló tüneménynek tekintettek, kezdett kibontakozni a teljes ismeretlenség ködéből, sőt eleinte elég jól, tudniillik deficitmentesen kezdette meg önálló gazdálkodását. Rothschild et consortes, kik 1867-ben csak nyomasztó feltételek alatt lettek volna hajlandók a magyar vasuti kölcsönnek a pénzpiacon való bevezetésére vállalkozni, utólag oly feltételek alatt vállalták el a kölcsön el nem adott részének értékesítését, hogy végül, mikor az egész kölcsön elkelt, 2·3 millió forinttal kedvezőbb eredmény éretett el, mint éreretett volna, ha a kölcsön 1868 febr. 1-én egészen aláiratott volna.

Lónyay 1867 nyarán, mikor a vasuti kölcsönt tervezte s felvételét a képviselőházzal határozatilag kimondatta, nyilván nem volt barátja annak a vasutengedélyezési rendszernek, mely nálunk — sajnos — és pedig még az ő magyar pénzügyminisztersége alatt

lábra kapott. A tiszta államvasuti rendszerre sem tudta ugyan magát elhatározni, mert az utólag szinte tévesnek bizonyult ama nézetnek hódolt, hogy az állam kezébe vasut adminisztrációja nem való, de a vasuti kölcsön tervénél abból a gondolatból indult ki, hogy az állam az előre kitüzendő fővonalak engedélyezésénél és kiépítésénél lépjen sorompóba mint komoly versenyző s ezzel kellő mértékre szorítsa le a kamatgarancia mellett építeni akaró vállalkozók igényeit.

Lónyay tehát tudatában volt annak, hogy a kamatgaranciát hajhászó vállalkozókkal szemben nagyon is szükség van egy fékre, mely határt szab az engedélyezési rendszer túlzásainak. És mégis e rendszer legvisszataszítóbb alakjában tudott nálunk érvényesülni. A biztosított tőkének tetemes részét felemésztették már az engedélyesek és a financirozó bankok és egyéb közvetítők proviziói és nyereségei. Ezek után jött még az építési fővállalkozó, ki szintén pár milliót akart nyerni. Ily módon a tőkének igen jelentékeny része tünt el a közvetítők kezén, mielőtt még egy kapavágás történt volna.

Az államot az elhatalmasodott vállalkozók, a minél többet nyerni akaró üzérek és ezeknek befolyásos érdektársai kiszorították a helyes irányból. Ez ellen akart védekezni Lónyay a vasutkölcsönnel. Ezt a rendszert ítélte el nyiltan és határozottan utóda a pénzügyminiszterségben, Kerkapoly is. Mindenki elítélte és mégis ez a rendszer érvényesült. „Video meliora proboque, deteriora sequor" — a római költő e mondását lehetne alkalmazni amaz idők vasutügyi eljárására.

Ha kutatjuk az okokat, melyek a magyar vasuti politikát kizökkentették a helyes irányból, ezeknek egyikét megtalálhatjuk a vasuti kölcsön elhelyezésének balsikerében. A vasutengedélyeket és kamatgaranciákat hajszoló üzletemberek látszólag joggal hivatkozhattak erre a balsikerre.

Voltak ennél fontosabb okok is. Ilyen volt akkori irányadó férfiaink tájékozatlansága a helyes forgalmi politika s a vasutak jövedelmezőségének feltételei körül. A 67 utáni években épült vonalak minden alaposabb belátás nélkül, mint a már létezett s osztrák kézen levő pályák kiegészitései épültek, ezek forgalmát táplálták, de tarifapolitikai tekintetben függtek ezektől. Az engedélyezett nagy vasutvonalak közül egy sem torkollott be a fővárosba.

Lónyay magyar pénzügyminiszterségének idejéből a vasutügy terén két szerencsés eseményt jegyezhetünk fel, mind a kettő az ő nevéhez csatlakozik. Az egyik volt a Pest—Salgótarjáni vasut megszerzése, amit Lónyay ügyesen úgy készített elő, hogy e vasutnak árfolyamban mélyen alászállott részvényeit titokban összevásároltatta a bécsi tőzsdén. A másik szerencsés esemény a Tiszai vasut garancia címén 1861—1867-ig kapott előlegeinek kamatostul való visszatérítése

volt, mi úgy eszközöltetett, hogy e vasut 26.000 új részvényt adott át az államnak. Ezzel az állam egyszerre e fontos vasut legnagyobb részvényesévé lett s befolyást nyert e vasut igazgatására. E két fontos vasutügyi eseményben kezdeteit látjuk a későbbi hatalmas államvasuti hálózat kialakulásának. Az irányadó tényezők azonban akkor még nem bírtak tiszta tudatával ezen alakulás óriási fontosságának. Hisz még a hetvenes évek vége felé is a vasutak „csoportosításának“ jelszaván lovagoltak az emberek s nem sejtették, hogy csak egy észszerű csoportosítás van: a vasutak államosítása.

Vajjon Lónyay 1868-ban tisztában volt-e annak a tehernek nagyságával, melyet a magyar állam a rohamos vasutgaranciák alakjában magára vállalt? E kérdésre tagadólag válaszolok. Lónyay tudta, hogy e teher jelentékeny lesz, de nem tartotta azt oly nagynak, amekkora már néhány év mulva lett s nem képzelte, hogy az majdnem állandóan fogja nyomni államháztartásunkat. Nem beszélek a vasutengedélyeket hajhászó egyénekről, kik emlékirataikban rendszerint azt igyekeztek kimutatni, hogy a kamatbiztosítás csak névleges és az illető vasut be fogja hozni az 5 percentet. De komoly politikusaink is arról voltak meggyőződve, hogy az új vasutak 2—3 percent tiszta jövedelmet mindenesetre be fognak hozni. Körülbelül ez volt Lónyay vélekedése is. A Tiszai vasut szerencsés garanciavisszatérítése is alkalmas volt arra, hogy őt e tekintetben optimizmusra hangolja. Kedvenc eszméje volt egy vasutbiztosítási alap megteremtése, melynek magvát a kapott tiszai részvények képezték volna. Ő úgy képzelte a dolgok fejlődését, hogy majd ez a vasutbiztosítási alap a vasutbiztosítási szükséglet fedezésére a szükséghez képest ily speciális rendeltetéssel bíró kötvényeket fog kibocsátani, míg viszont a vasutak által visszatérítendő garanciális előlegek ebbe az alapba folytak volna. Ily módon Lónyay úgy képzelte, hogy közvetlenül az állampénztárt a vasutbiztosítás nem fogja nyomni. Nem is mulasztotta el minden alkalommal hangsúlyozni, hogy a vasutbiztosításra adott pénz csak előleg, mely előbb-utóbb négy percent kamattal együtt okvetetlen visszatérül. Lónyay ebben a pontban nem volt egészen annyira optimista, mint a közvélemény, de a később és pedig hamar bekövetkezett tények világításában még ő is mint optimista áll előttünk. A kamatbiztosítási alap eszméje a pénzügyi bizottság javaslatára elejtetett, mert csak a kezelési költségeket szaporította volna, de nem lett volna alkalmas azon cél elérésére, mely Lónyay előtt lebegett.

*

De térjünk vissza az Ausztriával való kiegyezési alku kérdéseihez. 1867 szeptemberében még mindig Bécsben vagyunk. A magyar küldöttség még mindig alkudozik a kvótáról, még mindig köti magát

ahhoz, hogy ő nincs hivatva a vállalandó államadóssági járulék tárgyában javaslatot tenni. Ahhoz is ragaszkodik, hogy a magyaroknak még ezt a szót sem szabad kiejteni, hogy „kamatredukció".

Valóban, ha végiggondolom azokat a tárgyalásokat, melyeknek végeredménye a kvóta, az államadóssági járulék és a vám- és kereskedelmi szövetség, egy szóval az Ausztriával megkötött pénzügyi és közgazdasági kiegyezés lett, világos előttem, hogy Lónyay volt tulajdonképpen az egyetlen munkaerő, aki ily nehéz feladatokkal megbirkózni képes volt.

Szerencséje volt Lónyaynak, hogy az osztrák pénzügyi tárca egy elfogulatlan s a magyarok iránt jóindulatú férfiú báró Becke kezében volt. Nagyon megkönnyítette ez a magyar pénzügyi kormányzatnak az osztráktól való elkülönítését s a magyar államháztartásnak az első átmeneti évben való akadálytalan ellátását.

Magyar minisztertársai részéről Lónyay nem mindig tapasztalt odaadó támogatást. Igaz, hogy pénzügyi feladatok körül nem is bírtak mind a kellő tájékozottsággal. De nem is nézték jó szemmel, hogy ő bátran, nagy önállósággal halad a maga utján. Ösztönszerüleg érezték az ő agilitásának és szokatlan munkaerejének túlsúlyát. El lehet mondani, hogy Lónyay kezdettől fogva bizonyos elszigetelt állást foglalt el az Andrássy-miniszteriumban. S ez az idegenkedés folyton nőtt. Lónyay úgy volt kollégáival, mint a gyorsjárású ember ha olyanokkal indul útra, kik szeretnek jó kényelmesen lépegetni. Az ilyen ember mögött minduntalan elmaradnak társai.

Mi tagadás benne, fordultak elő összeütközések is. Jellemző például a következő eset. Lónyay a fővámházat egy kincstári telken, körülbelül ott akarta felépíttetni, ahol most az új országház áll. E hely valóban nagyon alkalmasnak látszott arra a célra, mert a vámolás alá kerülő áruk kilenc tizedrésze a nyugati pályaudvaron érkezett, a behozatali kereskedéssel foglalkozó cégek pedig mind a közeli Lipótvárosban székeltek. Lónyay nem tudta, hogy e helyre Andrássy az országházat tervezi, a vámházat pedig az Aldunasor legvégén akarja építeni, hol a közelben behozatallal foglalkozó cég alig van. A vámház a Lónyay által kiszemelt helyen már javában épült, mikor Andrássy erről tudomást nyert. A dolog vége az lett, hogy a vámház építését be kellett szüntetni.

Lónyaynak felfogása a főváros fejlesztése körül lényegesen eltért Andrássyétól. A Sugár-út és a körutak építésére fordított összegeket az ő nézete szerint jobb lett volna közraktárak építésére s a kereskedést előmozdító más befektetésekre fordítani. Sokszor ismételt mondása volt, hogy legyen csak egyszer gazdag a főváros polgársága, akkor majd meglesz az ereje és a kedve is ahhoz, hogy széppé

is tegye a fővárost. Tulajdonképp Andrássynak is, Lónyaynak is igaza volt. Mert bizonyos szabályozási terv előzetes megállapítása pénzügyi és közegészségügyi tekintetekből szükséges volt, ez azonban éppen nem zárta ki, hogy a kormány a kereskedelem és ipar érdekeit is hathatósan előmozdítani igyekezzék. Az Andrássy-út és a körutak megépítését rosszalni nem lehet. Kár, hogy mind a kettőnek kivitelénél lényeges hibákat követtek el.

Ha volt a miniszterekben féltékenység és idegenkedés Lónyay iránt, viszont nem lehet állítani, hogy ő vak lett volna kollégáinak fogyatkozásai iránt.

1867. szeptember 13-án, tehát éppen azon a napon, mikor a Bécsben összegyült magyar miniszterek a Lónyay és báró Becke osztrák pénzügyminiszter közt az államadóssági járulékra vonatkozó egyezményt egyhangúlag elfogadták, Lónyay ezt írta naplójába:

„Egyedül Horváth volt, aki méltányolta az általam elért eredményt. Ezután kezdődött a hosszas vita, telve pillanatnyi ingadozásokkal a Kossuth levelei kérdésében. Ezen ingadozás kiterjedt az aradi tüntetések eltiltásának kérdésére is." (A honvédegyletek ugyanis 1867. október 6-ra találkozót akartak adni egymásnak Aradon s méltán lehetett attól tartani, hogy a tüntetések régi sebeket fognak feltárni, ami éppen nem látszott kívánatosnak. H. I.) „Szegény Horváth Bódinak — folytatja Lónyay tovább — elég baja volt a szerkezettel, melyet Andrássy gyakran kiforgatott és igazított. Horváth és én azt is ki akartuk mondani, hogy a honvédegyletek csak mint segélyző egyletek állhatnak fenn s akkor is nem mint kizárólagos honvédegyletek s csak azután, miután alapszabályaikat fölterjesztették és céljukat bevallották."

És most következik az egész minisztériumnak érdekes jellemzése: „Általában el lehet mondani, — írja Lónyay — hogy erélytelen a mi minisztériumunk. Andrássy, aki mindíg erélyről, üstökmegragadásról, elseprésről, elfújásról beszél, mikor cselekedni kell, megáll és jól esik neki, ha valamit halogathat. Másik hibája, hogy nem adminisztrativ tehetség.

A jó és derék Pepi (Eötvös) mindíg végletekben jár, vagy mindent szépnek, vagy mindent feketének lát.

Wenckheim nem adminisztrativ kapacitás. Készséggel cselekszik, de nem eléggé önálló. Államtitkárja, Szlávy, pedig túlságosan szereti a kényelmet. Tóth Vilmos hoz ezen minisztériumba (a belügyminisztériumba) egy kis életet.

Gorove korrekt nézeteiben nem ijed meg a maga árnyékától, de nem hatol keresztül nézeteivel. Mikó még nyugalmasabb.

Bódi (Horváth) erélyesen beszél, szépen ír, legtovább lát,

fáradhatatlanul munkás, becsületes ember. A sajtó-ügyben sokat mulasztott, nem tud ő sem gyorsan organizálni.

Gyula (Andrássy) sokszor geniális, szép ítélő tehetségű, diplomaciai készültségű férfiú, erkölcsi bátorsággal, kivált fölfelé, — de rossz elnök és habozó munkaerő.

Midőn Wenckheim már indulófélben volt, Andrássy még akkor is habozott, nem kellene-e a Kossuth iránti rendelettel még vagy nyolc napig temporizálni. Én forciroztam a gyors elhatározást és a közzétételt. Erős lépés mind a kettő, de azt hiszem, szükséges fölés lefelé."

Lónyay a bátor elhatározások és a gyors cselekvés embere volt. Arról volt meggyőződve, hogy csak a 67-ki nagy pénzügyi kibontakozásnak, ennek a generális leszámolásnak ideje alkalmas arra, hogy egy merész csapással végrehajtassanak oly radikális szanáló rendszabályok, melyek egyrészt a monarchia pénzügyeinek alapos rendezését, de ugyanekkor azt eredményezhették volna, hogy Magyarország számára kedvező pénzügyi pozició teremtessék.

Az államadóssági kérdés volt a legnehezebb mindazok közt, melyek megoldandók voltak. Lónyay eredeti terve ez volt: Az öszszes osztrák államadóssági címletek akkor a tőzsdei árfolyam szerint számítva 1.641.708,000 forint valóságos értéket képviseltek. Ezeket a sokféle adósságokat a fenti effektiv értéknek megfelelő egységes járadékadóssággá akarta konvertálni hat percentes kamatozással. Ez a kényszerkonverzió pillanatnyilag veszteséggel járt volna az államhitelezőkre, de minthogy egy csapással véget vetett volna a deficitnek, remélhető volt, hogy a 6 percentes járadék rövid idő mulva eléri a parikurzust s akkor az államhitelezők vesztesége is megszűnt volna.

Ez a kényszerkonverzió mindenek előtt eliminálta volna az akkor évi 153 millió forintot tevő államadóssági szükségletből a törlesztésre szükséges 23 millió forintot. A megmaradó 130 millió tiszta kamatszükséglet pedig a tőzsdeárfolyam alapján való konverzió által leszállott volna 98.420,000 forintra. Ebből az összegből hasíttatott volna ki Magyarország kamatjáruléka, mely, ha semmi praecipuum nem számíttatott volna is Ausztria terhére, az akkor kontemplált 28%-os kvóta alapján csak 27½ millió forintot tett volna. Ha pedig praecipuumot számítottak volna, sokkal kevesebb lett volna ez összegnél.

Ez a terv eleinte tetszett br. Beckének s ha a magyarok melléje álltak volna, akkor melegében talán keresztülvihető lett volna. De a magyarok sajátságos prüderiából, mely utólag merőben haszontalannak bizonyult, húzódoztak minden aktiv állásfoglalástól az

államadóssági kérdésben és folyton azt hajtogatták, hogy a kamatredukció kezdeményezésének nem szabad magyar részről kiindulni, habár azt mindnyáján, magát Deákot sem véve ki, elkerülhetetlennek tartották. Az osztrákok később a maguk kizárólagos hasznára a szelvényadó felemelése alakjában végrehajtották a kamatredukciót s az európai közvélemény előtt e kizárólag nekik használó művelet egész odiumát igazságtalanul Magyarországra hárították át, aminek egyik következménye lett, hogy a magyar állami papirok kitiltattak a londoni tőzsdéről.

Lónyay a fenti konverziós tervvel kombinálni akarta a valutának — az utolsó 18 évi átlagos agió alapján való — rendezését, helyesebben fixirozását s az osztrák nemzeti bank likvidációját. Tagadhatatlan, hogy kissé sokat akart markolni egyszerre. Világos volt egyébiránt, hogy ily radikális terv v a g y k i v i t e t i k r ö g t ö n é s g y o r s a n, vagy ha rögtön és gyorsan ki nem vitethetik, akkor egyáltalán soha sem lesz keresztülvihető.

A magyarok előtt Lónyay radikális terve nemcsak azért nem volt rokonszenves, mivel fáztak attól, hogy magyar részről indítványoztassék a kamatredukció, hanem azért sem, mert akkor még az a babona volt nálunk elterjedve, hogy a valuta rendezése árt Magyarországnak. Még Andrássy is ebben a véleményben volt.

Hogy a valutát a 18 évi átlagos agió alapján lehet rendezni, azt egyszerűen nem értették. Azt képzelték, hogy a valuta helyreállítása csak a teljes ércpénzérték alapján történhetik meg, ami a papirpénz akkori nagy diságiója mellett óriási ingyenes ajándék lett volna a készpénz és a készpénzkövetelések birtokosainak. Harminc évvel később Wekerle és Steinbach egészen olyan módon állapították meg a valutarendezésnél az átszámítási árfolyamot, akkor természetesen már az aranyvaluta alapján, ahogyan Lónyay 1867-ben akarta.

A magyar kvótaküldöttség egész magatartása nem volt alkalmas arra, hogy előmozdítsa, vagy csak lehetővé is tegye bármily olyan radikális megoldás keresztülvitelét, amely módot nyújtott volna arra, hogy Magyarország részére az államadóssági teherben való részvételnél kedvezőbb eredmény éressék el. Azt a fikciót, hogy Magyarország csak mintegy nagylelkűségből vállal el bizonyos részt az osztrák államadóssági teherből, bensőleg ők magok is annak tekintették, ami volt, t. i. jogi fikciónak. De külsőleg úgy jártak el, mintha ezt a fikciót komolyan vennék. Ez utólag káros hatásúnak bizonyult Magyarország érdekeire.

A magyar küldöttség tagjai közt voltak egyes kiváló és valóban eszes emberek, — igazi gyakorlati fináncember egy se volt. Egészben

véve a küldöttséget nagyképűség és a mindent jobban tudni akarás jellemezte. Mindenekfelett pedig jellemezte a felelősségtől, vagy talán helyesebben mondva, a saját becses énjük exponálásától s a népszerűtlenség megkockáztatásától való írtózás.

Az osztrákoknak tökéletesen igazuk volt abban, hogy nem akartak elszigetelten dönteni a kvótakérdésben, hanem látni akarták azt is, hogy mi lesz az államadóssági teherhez való hozzájárulással. Ha formailag külön is, de érdemileg egységesen kívánták tisztázni a kérdések egész komplexumát. A magyar küldöttség eleinte az illetékességi kérdés mögé bástyázta el magát, hogy ő csak a kvótára illetékes, az államadósságra nem. Ez utóbbi a miniszterek feladata. Utóljára pedig bizonyos klauzulák mellett, melyek teljesen értéktelenek voltak, mégis belement az államadóssági kérdésbe s inferioritása az időközben észbekapott osztrákokkal szemben teljesen nyilvánvaló lett.

Rendkívüli idők és alkalmak gyors és bátor eljárást követelnek. Csak míg ez a rendkívüli idő s az ezzel járó rendkívüli hangulat tartott, lett volna lehetséges, az alkalmat erélyesen üstökön ragadva, oly radikális megoldást elérni, aminőre Lónyay eleinte törekedett. Az aggodalmaskodás, a töprengés, a felelősségtől való húzódozás okozta, hogy az előnyösebb megoldásra az alkalom elmúlt, a megfelelő hangulat elpárolgott s végül az államadóssági kérdésben az eredmény egy oly szerencsétlen megoldás lett, mely mellett Magyarország teljesen kinulláztatott abból a tetemes anyagi előnyből, mely az osztrákok által felemelt szelvényadóból származott s melyből igazság szerint Magyarországot több mint évi négy milliónyi haszon illette volna meg. Ezenkívül Magyarország egészen elesett a konverzióval együtt járó összes mellékhasznoktól.

Érdekes alak volt a magyar küldöttség tagjai közt Ghyczy Kálmán, az örökös töprengés és a mindenféle formakérdések miatti aggódás prototipusa. Ha az ő módszere szerint mentek volna a tárgyalások, mind a kvótakérdésben, mind az államadóssági kérdésben egyáltalán lehetetlen lett volna dülőre jutni Ausztriával. Érdekesen festett ez a vastag selyemnyakkendőjű, magyarnadrágos táblabíróalak ott a cilinderes német világ közepett. Ghyczy odáig ment, hogy a minisztérium által előterjesztett, a számszék által szerkesztett zárszámadásokon alapuló adatok valódiságában is kételkedett. Attól tartott, hogy az osztrákok esetleg a számok meghamisításával akarnak bennünket lefőzni. A lefőzés megtörtént, de nem ily otromba módon.

Egy ízben Ghyczy azon óhajtását nyilvánította, hogy szeretné az utóbbi hat év zárszámadásait eredetiben tanulmányozni. Én men-

tem el az osztrák pénzügyminisztériumba, hol a hat zárszámadást, mellékleteikkel együtt, előzékenyen rendelkezésemre bocsátották. Egy hordár szállította el e súlyos csomagot Ghyczy lakására, ki belemerült e számtenger tanulmányozásába. Tanulmányainak eredménye 28'052 percentes magyar kvóta volt, mely majdnem egészen összevágott a magyar hivatalos közegek számításával. Végül tudvalevőleg a magyar küldöttség belenyugodott a 30 percentes kvótába s Ghyczy különvéleményét nem fogadta el.

*

Lónyay konverziós és redukciós tervének elejtése után már-már úgy látszott, hogy a két pénzügyminiszter közt az államadóssági hozzájárulásra nézve folytatott tárgyalások zátonyra jutnak. Ekkor merült fel a praecipuum eszméje. Ez abban áll, hogy a multban az osztrák államkölcsönökből származott pénzekből kimutathatólag több száz milliót fordítottak Ausztriában létesített beruházásokra. Más előnyökben is részesült Ausztria. A befektetett összegeknek a kamatja igazságosan csak Ausztriát terhelhette. A többi előnyök egyenértéke gyanánt is kellett Ausztria terhére valamit számítani. Az ily módon Ausztriára eső külön terhet, melyet eredetileg a magyarok évi harminc millió forintra taksáltak, elnevezték praecipuumnak. A „praecipuum“ eszméje nem Lónyaytól, hanem Andrássytól származik. Ghyczy pedig — azt hiszem joggal — azt állította, hogy az ő beszédei, melyekben folyton utalt arra, hogy az osztrák államkölcsönök nagy része nem háborúkra, hanem Ausztriában tett beruházásokra fordíttatott, szuggerálták Andrássynak a praecipuum eszméjét.

Ezen a praecipuumos alapon állott az a javaslat, melyet Lónyay br. Beckével a szeptember első napjaiban Vöslauban folytatott beható tárgyalások után megállapított. E tervezet szerint a teher megosztása csak a konverzió és bizonyos kamatredukció keresztülvitele után, névszerint 1868 május 1-től kezdve következett volna be 25 milliós osztrák praecipuum mellett. E terv jobb lett volna Magyarországra nézve, mint az, mely később tényleg keresztül ment. Mert e terv szerint a 25 milliós osztrák praecipuum fentartása mellett Magyarországnak még része lett volna azokban a jelentékeny előnyökben is, amelyek az osztrák államadósság egységes járadékadóssággá való konvertálásával s a szelvényadó felemelésével együtt jártak. Lónyay később irataiban és országgyűlési beszédeiben ismételve rámutatott arra, hogy ezen előnyösebb megoldási terv keresztülvitelét a magyar bizottság magatartása hiúsította meg.

Ezt a Vöslauban megállapított jobbik tervezetet, valamint azt a javaslatot, mely a kvótát 30 percentben kontemplálta, Lónyay megbízásából szeptember 12-én én vittem el Deák Ferenchez Puszta-

Szentlászlóra. Soha nem fogom elfeledni azt a barátságos fogadtatást, melyben maga az öreg úr, valamint a tulajdonképpi házigazda Tarányi-Oszterhueber (Deák sógora) s ennek nővére, ki özvegyen maradt bátyja háztartását vezette, részesítettek. Kellemes órákat töltöttem a kényelmes puszta-szentlászlói kuriában. A gazdag uzsonna közben sokat beszélgetett velem az öreg Tarányi, elmondotta egyebek közt, hogy Deák egyre kapja a fenyegető névtelen leveleket. Ezt az egész kirándulást részletesen leírtam a Deák halála után megjelent Deák-albumban. (Kónyi Manó szószerint átvette a Deák Beszédei című gyűjteményes munka ötödik kötetébe.) Deáknak Lónyayhoz írt leveléből is kitűnik, hogy a vele közölt javaslat azonos azzal a Vöslauban megállapított tervezettel, mely néhány nap mulva, szeptember 16-án tényleg a magyar küldöttség elé terjesztetett. A magyar küldöttség szeptember 17., 18. és 19-ik napján tárgyalta le ezt az előterjesztést. A 19-én tartott ülésben az elnök bejelentette az osztrák küldöttség részéről nyilvánított azt az óhajtást, hogy mindkét részről küldjenek ki egy albizottságot, mely együtt tanácskozzék a miniszteri előterjesztés felett. A magyar küldöttség megfelelt ennek az óhajtásnak s az albizottságba megválasztotta: gr. Széchen Antalt, gr. Zichy Ferencet, Ghyczy Kálmánt, Somssich Pált és Trefort Ágostont.

Az albizottságok három ülésben tárgyalták a miniszteri előterjesztést. Ebből a tanácskozásból került ki a miniszterek által az albizottság utasítása szerint átdolgozott az az újabb előterjesztés, melyből Magyarországnak az osztrák államadóssági járulék körül bekövetkezett érzékeny megkárosítása származott.

Joggal panaszkodik Ghyczy egyik levelében, „hogy az osztrákoknak nagy előnyükre volt ezen tárgyalásokban, hogy ők az osztrák adó- és hitelügyet ex fundamento értették, mi pedig e tekintetben igen járatlanok voltunk."

A magyar albizottság sajnos inferioritása kifejezést nyert a létrehozott megállapodásokban. A módositott tervezethez az osztrákok csak azon határozott kikötéssel járultak hozzá, hogy a szelvényadó meghatározása kizárólag a birodalmi tanácsot illesse.

A 25 milliós praecipuum egyenértékét Ausztria már előzetesen az élvezett nagy beruházásokban megkapta. Ezt szem előtt tartva az elemi igazság követelménye lett volna, hogy miután az adósságtehernek e praecipuum kihasítása után fenmaradó részéből a kvótaaránynak megfelelő teljes 30 percentét Magyarország elvállalja, része legyen abban a költségkevesbletben is, mely a szelvényadó felemelése által eléretik. Magyarország elesett ettől az előnytől, valamint a konverzióval járó többrendbeli haszontól is. Ez évi 4—5 millió forint közti károsodást jelent Magyarországra nézve. Lónyay nem vonhatja

ki magát az alól a felelősség alól, hogy egy ily, Magyarország kárositását lehetővé tevő tökéletlen megoldáshoz végre is hozzájárult, de e felelősségnek talán súlyosabb része esik az albizottságra s utána az egész magyar küldöttségre.

Nem volt áldás azokon a Vöslauban kötött megállapodásokon! Az államadósságra vonatkozót Magyarország hátrányára kiforgatták az albizottságok. Egy másik megállapodást kötött Lónyay Vöslauban br. Beckével a bankra vonatkozólag. Ebben a magyar kormány kötelezte magát, hogy Magyarország mindaddig nem fog jegybankot felállítani és az osztrák Nemzeti Bank jegyeinek kényszerforgalmát fentartja mindaddig, míg a bankra nézve Ausztriával egyértelmű megállapodások létre nem jönnek, de viszont kikötötte, hogy az osztrák Nemzeti Bank köteleztessék arra, hogy Magyarországon annyi bankfiókot állítson fel, amennyit a magyar minisztérium szükségesnek tart és ezeket a kereskedelmi forgalom igényeinek megfelelően dotálja s a magyar állampapirokra és egyéb a tőzsdén jegyzett magyar papirokra köteles legyen kölcsönöket adni.

Sokszor és keservesen emlegették nálunk ezt a vöslaui egyezményt. Maga az egyezmény nem is lett volna valami nagyon rossz — jóllehet valódi szükségünk tulajdonképp nem nekünk volt rá — a főbaj az volt, hogy az egyezmény gazda nélkül lett kötve, vagyis csupán az osztrák kormánnyal, de nem a bankkal. A később beállt bajok nem is az egyezmény tartalmából, hanem annak a bank által való meg nem tartásából származtak. A Nemzeti Bank körülbelül teljesítette az egyezményben foglalt stipulációkat 1869 közepéig, addig ugyanis, míg ez az ő saját érdekeinek megfelelt. Mikor azonban a bank tiszta jövedelme nem adta ki a bankaktában kikötött 7 percentet s a feltételes kamatozású 80 milliós adósság után kamatot kellett fizetni a bankjövedelem kiegészítésére, akkor az osztrák kormány azzal a követeléssel állott elő, hogy a magyar kormány is járuljon hozzá e kamatozáshoz. A magyar kormány ezt megtagadta s akkor kitört a háború a bank és Magyarország közt. E hadjárat ügyes és könyörtelen vezére Lucam főtitkár volt s Magyarország a 69-ki és 73-ki rettenetes válság idejében kénytelen volt tűrni a bank kiéheztetési taktikájának következményeit.

A vámszövetségre és ezzel kapcsolatban az indirekt adókra vonatkozó egyezmények szintén 1867. szeptember elején készíttettek elő. Az a része ez a pénzügyi és közgazdasági kiegyezésnek, mely legvégzetesebbé vált a magyar pénzügyekre. Minthogy mindezek a szerződések és egyezmények tervezete kezemen ment keresztül s azok tartalmát publicistikailag is tárgyaltam, alkalmat vettem magamnak Lónyay előtt szóba hozni a Magyarországot fenyegető károsodást,

mely onnét fog eredni, hogy a Magyarországban fogyasztott nagymennyiségű osztrák cukor és sör után az adó — melyet a gyárak szolgáltatnak be a kincstárnak, de a fogyasztott adótárgyak árában a fogyasztó fizet — az osztrák kincstárba foly. Lónyay a dolog lényegére nézve igazat adott, de azt mondta, hogy aggodalomra még sincs ok, mert amit mi a cukornál és sörnél vesztünk, azt körülbelől benyerjük a szesznél, mivel tetemes mennyiségű szesz megy tőlünk Ausztriába.

Ahogyan a dolgok 1867-ben álltak, ez a kijelentés megközelítette a tényállást, bár a mérleg akkor is az osztrákok javára állott. De a helyzet évről-évre rosszabbodott. Egyre több osztrák cukor és sör fogyasztatott nálunk, egyre kevesebb szesz ment tőlünk Ausztriába. A fogyasztási adóknál való károsodásunk lett egyik súlyos oka 1873-ban beállott katasztrofális pénzügyi helyzetünknek. (Ezt a kérdést bővebben kifejtettem „Pénzügyeink hanyatlásának okai“ című tanulmányomban, az Akadémia által kiadott s általam szerkesztett Nemzetgazdasági Szemle 1874. julius—decemberi folyamában 241—288. l.)

Gróf Lónyay a Bankügyről szóló terjedelmes munkájában, mely 1876-ban jelent meg, maga is beismerte a fogyasztási adók körül megesett nagy hibát. (L. 488—489. lap.)

*

Az 1867-iki őszön, a kiegyezési tárgyalások befejezése után Lónyay visszatért Budára. Most már az illető törvényjavaslatoknak az országgyűlés által való megszavaztatása következett.

Egy napon Budán hivatalomban meglátogatott Pompéry János, kinek lapja időközben megszűnt. Falk Miksa megbizásából jött, ki akkortájt vette át a Pester Lloyd szerkesztését. Falk kéretett, hogy írjak lapjába cikkeket. Ha a német nehezen megy, írjak magyarul, ő majd lefordíttatja. Még aznap küldöttem neki egy vezércikket. Megpróbáltam — életemben először — németül írni. Eleinte úgy éreztem, mintha valami ólomsúly nehezedett volna tollamra, de a harmadik-negyedik cikknél már könnyen ment a dolog. A tél nagyobb részét ismét Bécsben töltöttem Lónyay mellett. Ekkor volt az első delegáció, melynek egyik érdekes mozzanata volt Grivicsics kirohanása a magyarok ellen. Ebben a delegációban szerezte elsö babérait Kerkapoly Károly. A volt pápai tanár, ki soha sem volt katona, mint a hadügyi költségvetés előadója úgy neki feküdt a katonai dolgok tanulmányozásának, hogy régi generálisokat ejtett bámulatba tudásával.

A Bécsben időző fiatalabb magyarok esténként barátságos asztalkört képeztek. Greguss Ágost, a magyar delegáció naplószerkesztője volt a társaság széniora. Vacsora után néha a különböző

farsangi mulatóhelyekre való expediciók következtek. Bizonyára kellemesen emlékeznének vissza ezekre a résztvevők, — ha élnének, de hát mind meghaltak, rajtam kivül már csak Günther Antal és Kónyi Manó vannak életben. Egy ily éjjeli expedició után halt meg hirtelen gutaütésben a társaság egyik tagja, a népies és humoros író Vas Gereben. Az akkori kormány és delegáció tagjai közül már senki sincs életben.

Január vége felé Budapestre utaztam. A magyar vasuti kölcsön Budapestnek szánt, gondolom tizenöt millió forintnyi ideiglenes kötvényeit hoztam magammal s osztottam szét a nagyobb pesti pénzintézetek közt a február 1-ére kitüzött aláírásra való tekintetből. Azután ismét vissza Bécsbe. Ezúttal már nem voltak úgy összetorlódva a súlyos kérdések, mint az előző nyáron. Hivatalos teendőim mellett szorgalmasan irogathattam a P. Lloyd számára. Február végén sürgős levelet kaptam Falktól. Felszólított, hogy lépjek be lapjához rendes munkatársnak. Szóltam Lónyainak s kértem, mentsen fel hivatalos állásomtól. Nem ment könnyen, hirtelen távozásom kellemetlen volt a miniszternek. Marasztott, kilátásba helyezte legközelebbi kineveztetésemet miniszteri titkárrá. Azután, mint gyakorlati ember, kérdést tett új állásomban való illetményeim iránt. Válaszom után azt mondta: Ezzel az állam nem versenyezhet. Megtörtént tehát távozásom az államszolgálatból.

Lónyay 1870 májusig egészben véve kedvező eredménnyel vezette a magyar pénzügyeket. Az 1867-iki év még átmeneti év volt. Magyar költségvetés erre a csonka évre nem létezett, hanem csupán felhatalmazás, hogy a magyar kormány az osztrák költségvetésben foglalt s Magyarországra vonatkozó tételek kihasításával ezeknek keretében vezesse az államháztartást. Ebben a feladatban lojálisan kezére járt Lónyainak b. Becke, akkor még osztrák, később közös pénzügyminiszter.

Lónyaynak sikerült a deficitmentes gazdálkodást 1868. és 1869-ben is fentartani. Sőt e két évben együtt még hat millió felesleg is mutatkozott. Tervezte az adóreformot, de egyelőre megelégedett az osztrák adótörvények csekély novelláris átalakításával. Ebben egyébiránt egyes szigorítások is foglaltattak. Szigorúbb lett a személykereseti és a jövedelmi adók kivetése és az összes adók behajtása. Behozta az adóhátralékok után 6% késedelmi kamat felszámítását. Ezek az intézkedések, kapcsolatban a két gazdag terméssel, eredményezték az egyenes adóknál mutatkozó jövedelmi többleteket.

Lónyay az Andrássy-minisztériumban folytonosan a takarékosságot prédikálta s emiatt folytonos harcban állott a miniszterekkel.

1868 vége felé s még inkább 1869-ben az 1870-iki költségvetés előkészítése alkalmával már kezdte belátni, hogy küzdelme hiábavaló. Az 1870-iki költségvetés előterjesztése alkalmával — mint 1873-ban megjelent „Közügyeinkről“ cimű munkájában írja — már fontolóra vette a visszalépést. Az 1870-ki költségelőirányzatot már nem tekintette a magáénak. Maga a kormány már 17.288,000 forinttal emelte a kiadásokat 1867-hez képest, míg a bevételek csak 11 millióval emelkedtek. A képviselőház maga még további 1.200,000 forinttal emelte a kiadásokat, viszont legalább félmillióval csökkentette a bevételeket, a hirlapbélyeg és az utvámok eltörlésével s a házadónál nyujtott egynémely engedménnyel.

Midőn gróf Lónyay 1870 május 26-án tartott bucsúbeszédében sötétnek rajzolta a pénzügyi jövőt, nem hittek neki. Pedig a jövő még sokkal rosszabb lett az ő Kassandra-jóslatánál is.

Tévedett Lónyay, mikor azt hitte, hogy 1870-ben puszta takarékossággal fel lehetett volna még tartóztatni a pénzügyi hanyatlásnak azt a lavináját, mely ekkor már megindult.

A pénzügyi romlás okai közül a három legjelentékenyebb már az ő távozása idejében adva volt. Befejezett tény volt az osztrák államadóssági járuléknál fentebb már előadott megkárosításunk, mely legalább évi 4 millió forintnak felelt meg.

Adva volt a fogyasztási adóknak fentebb már szinte fejtegetett elszivárgása. Hány milliót tett ki e kár az egyes években, a felett lehet vitatkozni. Tény, hogy évről-évre nőtt. Hozzájárult az egyre növekvő osztrák cukorkivitel után való kiviteli adóvisszatérítések rohamos növekedése. E visszatérítések a vámbevételekből, tehát közös pénzből eszközöltettek s utóbb nemcsak az egész vámbevételt felemésztették, de volt eset, hogy a két állam még kvóta szerint a vámbevételeken felül is pótolni kényszerült a hiányt. Még egy ilyen szinte mesés képtelenség aligha fordul elő a pénzügyi történetben.

De adva volt Lónyay távozása idejében a pénzügyi romlásnak még egy harmadik, minden másnál hatalmasabb faktora: a vasutgarancia. Az összes magyar vasuthálózat 1868-ban és 1869-ben már engedélyezve volt. Az építés alatti első erdélyi és a kassa-oderbergi vasut még a régi kormányzatról maradt a magyarra. Engedélyeztetett 1868-ban: az alföld—fiumei, az északkeleti, az arad—temesvári és a magyar keleti vasut, 1869-ben: a magyar nyugati és a magyar gácsországi vasut. Emellett építkezés alatt volt a hatvan—miskolci, a salgótarján—zólyomi, a zákány—zágrábi és a károlyváros—fiumei állami vasutvonal a vasuti kölcsön pénzeiből. Mindazon kamatok, melyek e rengeteg mennyiségű vasut papirjai után fizetendők voltak,

az építés befejezéséig a tőkeszámlát terhelték, tehát a tőkéből fedeztettek. Az építések befejezése után rögtön egyszerre zúdultak az ország nyakába. 1868-ban kamatgaranciát semmit sem fizettünk, sőt kaptunk a tiszai vasuttól 5 millió kamatvisszatérítést. Még 1870-ben is csekély 2 millió háromszázezer forintot tett ki a fizetett kamatgarancia. De gyors és nagymérvű növekedése bizonyos volt. 1873-ban a fizetett kamatgarancia összege, hozzáadva az államvasutakra fordított kölcsönpénzek kamatjának azt a részét, mely e vasutak csekély tisztajövedelmében fedezetet nem talált, kereken 20 millió forintot tett ki.

Kétségkívül a pénzügyi hanyatlás e három nagy okához hozzájárult mint negyedik a magyar kormányok bő költekezése. De ez a negyedik ok eltörpül az előző három mellett. Egy nagy szervi betegséggel állottunk szemben. Mikor 1870 május havában Lónyay távozott, még a régi jó háziszerrel, a takarékossággal és a beruházások körüli óvatossággal gyógyíthatónak mondotta a pénzügyi bajt. Pedig már ebben az évben 12.735,000 forintra rúgott a pénztári hiány, 1872-ben pedig már 30 millióra, 1873-ban 58 millióra, 1874-ben pedig 61 millió forintra emelkedett fel.

II.

Lónyay másfélévi távollét után 1871 novemberében mint miniszterelnök vonult be a budai Sándorpalotába. A sors úgy akarta, hogy ismét főnököm legyen az az államférfi, akitől 1868 elején búcsut vettem. A munkakör is hasonló bizalmi jellegű volt, mint előbb, — a bizalom is a régi maradt. Lónyay energiája, mint egy villamos battéria, nyomban megéreztette hatását a körébe eső hivatali szervezettel. Rögtön gyorsabb ütemben kellett menni minden munkának, mint Andrássy idejében.

Közös pénzügyminisztersége alatt Lónyay nevezetes szolgálatokat tett az uralkodónak a szorosan vett hivatali teendők körén kívül is. Poziciója felfelé jelentékenyen erősbödött s ez külsőleg is kifejezést nyert abban, hogy grófi rangra emeltetett.

Lefelé azonban ez inkább ártott, mint használt neki. Pedig népszerű különben sem volt soha. Már magyar pénzügyminiszter korában sok ellensége volt és pedig a Ház tekintélyes tagjai közt is. E részint nyilt, részint lappangó ellenszenvek tekintetében ő maga sem látott mindig tisztán. Példa erre, hogy barátai közé számította Ghyczyt, aki pedig komoly ellenfele volt. A Deák-párt soraiban található befolyásos ellenfeleinek érzületére nézve talán a legtöbb esetben ment volt hasonló illuzióktól, ezeknek indító okairól azonban aligha tudott magának mindenkor számot adni. Ezek az indító okok túlnyomólag egyéni jellegűek voltak, de politikai természetű mozzanatok is fokozták hatásukat.

Köztudomású volt, hogy mikor a königgrätzi csata után először egy konzervativ Majláth—'Sennyei—Bartal-minisztérium kombinációja merült fel, ebben Lónyay mint pénzügyminiszter-jelölt szerepelt. A konzervativ csoport kiváló pénzügyi kapacitása, gróf Dessewffy Emil 1865-ben elhunyt. Ennek helyét lett volna hivatva betölteni. A konzervativ miniszteri kombinációból nem lett semmi, de annak, hogy Lónyay benne tárcát vállalni kész lett volna, nyomai a Deák-párt közérzületében nem enyésztek el egészen. Az 1867-ben végre létrejött Deák-párti minisztériumnak ugyan Lónyay lett a pénzügyminisztere, de Andrássynak és Deáknak iránta való viselkedésében

nyomai vannak, mintha őt igazi telivér Deák-pártinak már akkor sem tekintették volna.

Lónyaynak másfél évi távolléte alatt a hidegek nem lettek melegekké, az ellenfelek nem lettek barátokká. A Deák-párt egészben véve hidegen fogadta Lónyayt. Az okok ama láncolata, mely majdnem egy év alatt bekövetkezett lejáratását előidézte, azon a napon kezdett működni, mikor a miniszterelnökséget elfogadta. Már ott elhibázta a dolgot, hogy elvállalta a miniszterelnökséget azzal a kötelezettséggel, hogy hosszabb ideig nem változtat a miniszterium összeállításán. A nevét viselő minisztérium nem volt az ő minisztériuma, hanem egy testület, mely nemsokára bojkottálta őt. A miniszterek erős szolidaritási gyűrűt alkottak körülötte. Megigérték egymásnak, hogy összetartanak Lónyay ellen.

Az ellenséges gyűrű közepette úgy állott ő kormányelnöki méltóságának magas talapzatán, mint Simon, a stilita az oszlop tetején. Lónyay nagyon jól látta, hogy hatalmának nincsenek igazi gyökerei, ha a miniszterelnökségen kívül még egy nagy tárca felett nem rendelkezik.

Gyakorlati hatalma annak van, aki kérelmeket teljesíthet, kegyeket oszthat, vagy megtagadhat, aki ezernyi hivatalnokkal rendelkezik, aki sokaknak használhat és árthat. A miniszterelnöknek, mint ilyennek, e hatalmi eszközök nem állanak rendelkezésére. Ne feledjük, hogy a képviselők ragaszkodásának fokozata is többnyire arányban áll azokkal az előnyökkel, melyeket a miniszterelnök nekik, választóiknak, vagy pártfogoltjaiknak nyújthat, illetőleg amelyeket ezektől megtagadhat.

De nemcsak mint a hatalomnak, hanem mint a cselekvésnek embere is fonák helyzetben találta magát Lónyay. Ez a tettvágyó és tetterős ember tengernyi teendőt látott az országban, melyet mások vagy sehogy, vagy — legalább az ő nézete szerint — rosszul végeztek el. Akármihez fogott, mindig beleütközött valakibe, mert minden teendőnek megvolt a gazdája az illető szakminiszter személyében. Azt mondták róla, hogy ő nemcsak miniszterelnök, hanem pénzügyminiszter, kereskedelmi miniszter, közlekedési miniszter, egy kicsit belügyminiszter is akar lenni. S még összébb záródott a vasgyűrű, mely körülvette.

A szerencsétlen horvát felfordulás nyitott némi tért az ő nagy alkudozási képességének. Az unionisták végleg lejárták magukat. Lónyay a horvát nemzeti párttal próbált megalkudni, de a Voncsinák és Mrazovicsok az ő eszén is túljártak. A jó, de gyenge Bedekovich bánnal nem ment semmire. Ez tehát elbocsáttatott és Vakanovicsot neveztette ki bánhelyettessé. De Vakanovicsnak nem volt kedvező poziciója Zágrábban. Mégis úgy látszott egy ízben, hogy nagy áldo-

zatok árán helyreigazodnak a dolgok Zágrábban. Regnikoláris küldöttségek kezdtek új tárgyalásokat, de Lónyay a horvát ügygyel sem jutott dülőre, ez is utódjára maradt.

Nem sokkal jobban állott a dolga a Deák-párttal. Ez akkor már csak egy kollektiv fogalom volt. Ezt a sokfelé húzó pártot már csak egy rendkivüli tulajdonokkal felruházott államférfi lett volna képes rekonstruálni. A nagy közjogi és állampolitikai kérdések, melyek a párt létalapját alkották, meg voltak oldva. A Deák-pártba oly ember talán tudott volna még lelket önteni, ki a párt nagyobb elméinek nagy célokat tudott volna mutatni, a középszerűségekkel pedig nagy hatalmat tudott volna éreztetni. Lónyay sem nagy célokat kitűzni nem tudott, sem egy Andrássy egyéni varázsával nem rendelkezett. Andrássy csupán ez utóbbi tulajdonával Deák mellett is türhetően ura maradt a helyzetnek a kabinetben és a pártban. Lónyay csak hidegséget, bizalmatlanságot, mosolyok mögé rejtőző irígységet talált mindenütt.

Deák sem volt már az, aki előbb. Mint minden felelősség nélkül való hatalom körül, Deák körül is megalakult a hizelgőknek és besugóknak egy udvara, melyben sűrűn voltak Lónyay ellenségei. Az öreg urat folyton a lebzselő képviselők egész serege vette körül, akár a városligeti „köröndˮ mellett ült, akár a Margitszigeten sétált. Jól esett nekik, ha a közönség ujjal mutatott rájuk: nézzétek, az ott Deák a barátaival. Egy sereg léhűtő sütkérezett így a haza bölcse népszerűségének sugaraiban. Lónyaynak persze sokkal több dolga volt, hogysem naponként udvarolni járhatott volna az Angol királynéba.

Akármilyen nagy bölcs volt is Deák, egészen hatástalanok még sem maradtak rá azok a besugások. Hiába, ő is csak ember volt.

Egyébiránt 1872-ben már Deákon is mutatkozni kezdtek a vénülés bízonyos tünetei. Ellentmondást nem tűrt. Ezt egy röpirat meg is írta róla. Pulszky Ferenc, ki szintén Lónyay ellensége volt s amellett gyakori vendég az „öreg úrnálˮ, egy hirlapi cikkben elmondja, hogy egy délután, mikor a többi látogatók eltávoztak, Deák elővette ezt a röpiratot, melyen addig r a j t a ü l t. Pulszkyval beszélt a röpirat tartalmáról. Erősen tagadta, hogy ő vele ne lehetne nyugodtan tárgyalni, hogy ő ellentmondást ne tűrne. Pedig volt valami a dologban. A pártértekezletekre sem járt el az öreg úr rendesen. Sokszor nem tudta, mit határoztak. Váratlanul felállt a képviselőházban s ellenkező irányban beszélt. Ezzel nem egyszer zavarba hozta a kormányt.

Sivár és lehangoló volt tehát Lónyay helyzete. A párt nagy részének fagyosságát nem tudta felengeszteni, hiányoztak benne azok a tulajdonok, melyek lelkesedést tudnak kelteni. S ezen nem

segített az az Andrássy híres estélyeit is külső fényben és pazarságban felülmuló bál sem, melyet 1872 februárjában adott. A férfiak — több mint ezren voltak — elég jól mulattak. A mágnásnők közül többen távollétükkel tüntek fel. Ezek nem igen símultak Lónyaynéhoz, ki pedig csupa kedvesség s a jó feleség és családanya mintaképe volt.

Legjobban mulattak ezen a bálon az irók. A sajtóosztály egyik helyiségében teríttettem számukra. Lónyay kiadta a parancsot udvarmesterének, hogy az irókat minden jóval lássa el. Kiürült pezsgőspalackok ütegei jelezték még másnap reggel is e nagy muri szinterét, melyen Tóth Kálmán, a költő táncolt Toldy Pistával és Reményi Ede nem győzött sajnálkozni, hogy nincs nála a hegedűje, hogy húzhatná a fülünkbe a magyar nótákat amúgy istenigazában. Ezek már mind elpihentek. Toldy és Tóth Kálmán a kerepesi-úti temetőben, szegény Reményi a földgömb tulsó oldalán az ausztráliai tenger fenekén!

*

Mig Lónyay Bécsben közös pénzügyminiszter volt, aggasztó lejtőre jutottak a magyar állam pénzügyei. Ő nagyon jól látta ezt, hisz Bécsből is figyelhette a dolgok menetét. 1871 őszén, mikor Lónyay a miniszterelnökséget átvette, az 1872-re szóló költségvetés nemcsak benyújtva, de a pénzügyi bizottságban letárgyalva is volt. Lónyay mindazáltal kísérletet tett, nem lehetne-e ezen a költségvetésen egyet-mást javítani. Ő még akkor azt hitte, — tévesen hitte — hogy a pénzügyi hanyatlást a közterhek emelése nélkül is, holmi kisebb eszközökkel fel lehet tartóztatni. Kerkapoly pénzügyminiszter pedig akkor még erősen meg volt győződve, hogy pénzügyeink terén komolyabb baj egyáltalán nincs is. Pedig már az 1871-iki év is 30 millió forintos deficittel záródott. Mind a ketten optimisták voltak: Lónyay kisebb, Kerkapoly nagyobb, sőt igen nagy mértékben.

Lónyay oly módon akarta a félig már letárgyalt 1872-ki költségvetés revizióját eszközölni, hogy levelet írt Ghyczynek, az ellenzék kiváló pénzügyi kapacitásának, hogy ő is vegyen részt egy a költségvetés revizióját célzó értekezleten. Ghyczy nem volt erre hajlandó, ami nem csoda, mert ő Lónyay pénzügyminiszterkorabeli költségvetéseinek szerinte megtévesztő szerkezetében látta a pénzügyi bajok egyik fő okát.

A tervezett költségvetésrevizió tehát meghiusult. A kisérlet által okozott diszharmónia megmaradt. Már februárban hirek szállongtak a Lónyay és Kerkapoly közti egyenetlenségről, úgy hogy Lónyay szükségesnek tartotta e híreket a pártkörben visszautasítani. Ez a visszautasítás semmit sem használt, mert nem is felelt meg a tényállásnak.

Hogyan is hihettek volna az emberek ennek a cáfolatnak, mikor a költségvetés reviziójának megkisértése már maga nyilt bizalmatlanságnak a jele volt a pénzügyminiszterrel szemben. De más téren is voltak ellentétek. Kerkapoly — Szlávyval és Tisza Lajossal — egy eredetileg 80 milliós, utóbb 160 millióra, később még nagyobbra növekedett u. n. „nagy vasuti üzlet"-re még 1871 novemberében előzetes megállapodásokat létesített a hitelbank-csoporttal. Lónyay a novemberi megállapodásokat halomra döntötte. Új alapon, módosított alakban, az anglo-osztrák bank bevonásával próbálta megcsinálni ezt a nagy vasuti üzletet. Kell-e ennél nagyobb ellentét? Később különböző peripetiák után ez a nagy vasuti üzlet is elmerült abban az orkuszban, mely az 1873-ki „Krach" neve alatt ismeretes.

Utóbb az a hír kelt szárnyra, hogy Lónyay a kereskedelmi miniszternek, Szlávy Józsefnek tárcájára aspirál. Azt beszélték, hogy az új képviselőház elnökévé akarja megválasztatni Szlávyt, hogy maga vehesse át a kereskedelmi tárcát. Lónyay ellenfelei ezt a hírt határozottan terjesztették s még a nyár folytán megindították az ellenakciót is. Augusztusban egyes lapok a Szlávy és Lónyay közti ellentétekről kezdtek cikkezni. Szegény Rózsaági Antal, ki pedig fogalmazó volt a Szlávy minisztériumában, ily címen írt cikket a Szabad Sajtóban: Lónyay inog. Ő maga még hamarabb megingott, mert Lónyay követelésére nyomban elbocsátották a hivatalából.

Komolyabb jellegű volt a pesti kereskedők és iparosok közt megindított mozgalom. Tízezer aláírást gyűjtöttek egy feliratra, melyet Szlávynak egy küldöttséggel nyújtottak át s melyben az volt mondva, hogy a kereskedők és iparosok megdöbbenéssel hallották, hogy Szlávyt más állásra akarják áthelyezni (a képviselőház elnöki székébe) s kérik, hogy tartsa meg mostani állását. Falk Miksa, ki tekintettel a Keleti Vasutnak, melynek ő is igazgatósági tagja volt, még függőben levő kellemetlen ügyére, minden lehető módon igyekezett hizelegni Szlávy kereskedelmi miniszternek, nagy vezércikkben ünnepelte ezt a bizalmi nyilatkozatot, különösen dicsőítette Szlávy jellemének mocsoktalanságát. (Ezt soha senki kétségbe nem vonta s Falk dicsőítése csak oldaldöfés akart lenni Lónyay ellen, kire ez időben úgy hullottak a jellemét gyanusító vádak, mint a jégeső.)

Az ellenzék egyenesen Lónyay személyét szemelte ki támadásai célpontjául, hogy így minél jobban elválassza őt a Deák-párttól s a Deák-pártot Lónyaytól. Csernátony az „Ellenőrben" napról-napra tüntetőleg dicsérte a Deák-párt egy részét, azt t. i., melyet ő kegyes volt becsületesnek elismerni. Szlávynak formaszerint udvarolt, ellenben napról-napra kiméletlenül támadta Lónyayt.

Mások még Csernátonynál is ádázabbul törtek ellene. Simonyi

Ernőnek, a szélsőbal legtehetségesebb, de legintranzigensebb tagjának volt egy hetilapja, a „Szombati Lapok". Ez a lap valódi lerakodó helye volt a Lónyay személye ellen szórt piszoknak. Mindjárt 1872 január elején egy állítólagos bécsi levélben mint valami csemegét tálalta fel olvasóinak „a nagy L. és a kis L. történetét." A nagy L. Lónyay, a kis L. Lévay Henrik volt. A levelező elmondta, hogy mikor a nagy L. magas állást foglalt el Magyarországban, személyesen nem bocsátkozhatott tőzsdeüzletekbe. Ekkor hirtelen eszébe jutott, hogy van neki egy barátja, a kis L. Pénze ugyan ennek nincs, de hát miért vagyok én nagy L.? Kis L. azután elkezdett részvényeket vásárolni, különösen egy nagy hídvállalat részvényeit, melyet egy évvel később az állam megváltott. Kis L. egyszerre meggazdagodott, nagy L. egypár uradalmat szerzett.

Azután előadta a levelező, hogy nagy L. most még magasabb állásban van s megbizást kapott egy legnagyobb személytől, hogy egy kellemetlen pénzügyet, mely gyámoltjait legközelebbről érdekelte, hozzon rendbe. (A levelező a Thurn-Taxis örökösök dolgára céloz. Ennél az ügynél a Langrand-féle 109.000 hold terjedelmű magyarországi uradalmak és bizonyos annuitások értékesítéséről volt szó, miből 24 millió franknak kellett befolyni, hogy az örökösök ne károsodjanak.) A bécsi levelező szerint a nagy L. arra utasította a kis L.-t, hogy miután az uradalmakra más versenyző nincs, mint az a bank, melynek a kis L. az igazgatója, — a Magyar Földhitel-részvénytársaság — ne igérjen többet 22 millió franknál. Ez a terv meghiusult, mert az utolsó percben előállott a bécsi Bankverein és megadta a 24 milliót.

Ilyen és hasonló, soha be nem bizonyítható vádak sok hívőre találtak a közönségben. Az idők kedveztek az ily híreknek. Már ekkor javában folyt Bécsben, de nálunk is, az a túlspekuláció, mely a következő évben a májusi nagy összeomlást, a „Krach"-ot idézte elő. Még nálunk is csak úgy röpködtek a levegőben a 100 milliós üzletek. Ilyen volt a már említett vasuti üzlet, ilyen a szinte több mint 100 milliós sugárúti vállalat, melyet az akkoriban Budapesten tértfoglaló Erlanger-csoport (Franko-magyar bank és Municipális bank) kapott meg. A mult években a szereplő emberek közül sokan szereztek pénzt a nagy vasutengedélyezéseknél. Aki nem szerzett, az irígy volt azokra, akik szereztek, vagy akikről hitte, hogy szereztek. Az emberek felizgatott képzelete valónak vett minden kósza hírt, mely nagy üzletekre, nagy nyereségekre, nagy proviziókra vonatkozott.

S mivel Lónyai házat is épített, birtokokat is vásárolt, az emberek föltették róla, hogy rémségesen gazdagszik. Nem mentek

el a telekkönyvi hivatalba utána nézni, mekkora összeg nyomja a teherlapot. Az az érdekes, hogy maga Lónyay is meg volt győződve, hogy — természetesen megengedett módon — gazdagszik. Pedig ez az ő saját hiedelme is alaptalan volt. Ha egy ujját sem mozdította volna, jobban gyarapodott volna, mint azzal, hogy nem fékezve erős szerzési ösztönét, sok birtokot összevásárolt, többnyire adósságra. Utólag kitünt, hogy ezzel nemcsak reputációjának, hanem saját vagyoni helyzetének is ártott. Mint a francia mondás tartja: c'était plus qu'un crime, c'était une faute! Bűn nem volt, de hiba volt s a politikában ez rosszabb amannál.

*

Az első nagy parlamenti kavarodás február 20-án kezdődött. Tóth Vilmos tökéletlen választási törvényjavaslata nagy felháborodást támasztott az ellenzék soraiban, — nem annyira tökéletlenségei miatt, mint azért, hogy bizonyos adóhátralékosokat kizárt a választójogból s ezzel — úgy mondották — legtöbb választót vesztett volna az ellenzék. A bekövetkezett parlamenti botrány fő indító oka az volt, hogy az ellenzék nagyon érezte szükségét hanyatló népszerűsége felfrissítésének s azt hitte, hogy ezt egy obstrukciós hadjárat segítségével eléri. Az a körülmény, hogy a Ház mandátuma április 19-én lejárt, aránylag könnyűvé tette a törvényjavaslatnak obstrukcióval való megbuktatását. Ekkor először szerepelt mint obstrukcióbejelentő Helfy Ignác. Ez a tisztsége a későbbi obstrukcióknál is megmaradt az érdemes férfiúnak, ki erre büszke volt.

Lónyay egész napokon át a képviselőházban ült. Jobban exponálta magát a tökéletlen javaslat miatt, mint ez megérdemelte. Túloznék, ha azt mondanám, hogy a Deák-párt valami nagyon lelkesült a javaslatért. Hogy maga Deák nem sokat tartott róla, azt tudom. A végtelen hosszú ülések alatt, melyek néha egész éjfélig tartottak, sokszor tartózkodtam a régi képviselőház egyetlen miniszteri szobájában, hogy a miniszterelnökkel hivatalos ügyeket végezzek. Egy alkalommal egyedül ültem ott, mikor váratlanul belépett Deák Ferenc. Beszédbe eredt velem s egy cseppet sem titkolta előttem a javaslattal való elégedetlenségét. Egyik fő kifogása az volt, hogy statisztikai adatok nélkül készítették a javaslatot. Valóban ez megtizedelte volna a választók számát. Hogy éppen az ellenzéki kerületeket sújtotta volna túlnyomólag, ez nem vet kedvező fényt az ellenzéki közönség adófizetési készségére.

Az obstrukció előhaladott stádiumában egyszer Lónyaynak az az ötlete támadt, készítenék én egy beszédet, melyet esetleg felszólalásánál felhasználhatna. Megfeleltem e kívánságnak. Világos volt előttem, hogy a törvényjavaslat megmentése már lehetetlen s ennek

megokolása kárbaveszett fáradság. A miniszterelnök felszólalásának egy komoly célja lehetett volna: hogy riadó legyen a közeli választásokhoz, melyekhez az izgatások már javában folytak, riadó, melyet meghall az egész ország, mely felrázza közönyükből az obstrukciót elitélő hazafiakat. Ehhez képest szerkesztettem meg a „beszédet". De nem arattam vele sikert. Lónyay nem tudta magát rászánni, hogy elmondja. Beszélt tehát a maga száraz modorában, hosszasan, lendület nélkül, kimerítve egész tárházát a kétségbevonhatatlan, de szürke és sokszor hallott igazságoknak.

Mielőtt a választások megindultak, a király a miniszterelnök tanácsára körutat tett az ország déli vidékein, melyek az előző tavaszon sokat szenvedtek a vízáradásoktól. Ez bölcs elhatározás volt, nemcsak az előző vizáradásokra, hanem a következő választásokra való tekintetből is, sőt a délvidéken mutatkozó nemzetiségi izgatásokra is csillapítólag hathatott. A királyt Lónyay miniszterelnök és több miniszter kisérte körútjában. A kíséretben nekem is ott kellett lennem. Május 4-kétől 10-kéig ment végbe ez az utazás a legragyogóbb tavaszi időben. A pompás Orient gőzösön mentünk le a Ferenc-csatorna torkolatáig. Bezdánnál a hajón töltöttük az éjszakát. Másnap jókor reggel átszálltunk két kisebb gőzösre, hogy végighajózzuk a Ferenc-csatornát. Az átszállás alkalmával Türr István, a Ferenc-csatorna-társulat elnöke, olasz tábornoki egyenruhában tartott üdvözlő beszédet Őfelségéhez. Kis-Sztapárnál megállottak a hajók. Itt volt az a pont, honnét egy új csatorna, a Ferenc József-csatorna ágazott ki Ujvidék felé. Ez alkalommal ment végbe az új csatorna építésének inaugurálása. Haynald érsek tartott szokott nógrádi akcentusával ünnepélyes egyházi beszédet. Azután tovább indultak a hajók, melyeknek zaja fel-felreppentette a vizi madarakat, melyek e vidéken gyakoriak. A fedélzeten sétálgató király szakértő vadászi szemmel nézte e ritka madarakat. Fejünk felett egy hatalmas nádi sas kóválygott. Valaki a kíséretből puskát fogott, célba vette a sast, de a király leintette. Megkegyelmezett a madarak királyának.

A következő éjszakát Bács-Földvárnál töltöttük. Másnap reggel vagy harminc fogaton mentünk tovább Kikinda felé. Ezen az úton sajnos baleset történt. Rónay torontáli főispán kocsija feldült s a főispán veszélyes lábtörést szenvedett.

Azután Kikindán át Temesvár felé, innét egy napi ott időzés után egész Fehértemplomig folytatódott az utazás. Mindenütt rengeteg sok küldöttség, egész sora a hosszú üdvözlő beszédeknek. Szerencsére Őfelsége türelmének a fonala is elég hosszú volt. Ekkor láttam, hogy a „királymesterség" — mint Nagy Frigyes mondotta — nem is oly kényelmes, mint az ember gondolná. Száznál sokkal több

volt a királyi válaszok száma. Ezeket mind megtáviratoztam a sajtó számára, ami nem volt nehéz munka, mert a királyi beszédek mind előre el voltak készítve kéziratban. A nemzetiségek közti testvéri egyetértés s a haza iránti hűség volt a vezérmotivum valamennyiben. Érdekes volt, hogy amint előre haladtunk a szerblakta területen, miként vegyültek fokról-fokra a zsiviók az éljenek közé. Tízezer toroktól hangoztatva ez a kétféle kiáltás egy orkánná olvadt össze, úgy hogy alig lehetett őket egymástól megkülönböztetni. Mikor azután Aradon, Mezőhegyesen, Orosházán, Szegeden és Hódmezővásárhelyen át visszatérőben ismét kiértünk a magyarlakta területekre, elmaradoztak a zsiviók és ismét egyedül uralkodóvá lett az éljen.

Szép napok voltak ezek. Egy hétig élveztük az udvari szakácsok főztjét s ittuk az udvari pince pompás borait. Mert hát a király mindenütt otthon van. A kiséret asztalánál a kitünő Pápay István kabinetirodai tanácsos elnökölt s a társalgás néha mélyen benyult az éjszakába, de a hajókon tompított hangon kellett folynia, mert a király már nyolc órakor nyugodni tért.

Én duplán élveztem a kitünő lakomákat. Élveztem először a saját személyemben, másodszor élveztem azzal, hogy néztem, hogyan élvez a mellettem ülő Kecskeméty Aurél, ez az Epikurba ojtott Brillat-Savarin.

*

A választások a Deák-párt nagy győzelmével végződtek. Lónyay azt mondta a klubban: n a g y o n is győztünk. A fővárosban az ellenzék az összes kerületekben bukott. Nem is csoda, itt a polgárságnak közelről volt alkalma látni az obstrukció visszataszító jeleneteit. Volt persze lárma, panasz, vádaskodás, jogfosztásnak, erőszakoskodásoknak emlegetése. A fővárosban ez merő legenda volt. Ott voltam egész reggelig a legzajosabb kerület választásánál. A polgárság kedélyesen, jó humorral buktatta meg Jókait, Csernátonyt.

Az illetők nem fogadták ily kedélyesen a bukást. Jókai lapja, a Hon, a Deák-pártot rablóbandának nevezte. Csernátony lapjánál nem volt ily feltünő a fogcsikorgatás, mert ott ez állandó praxis volt. Ritka kivételeket leszámítva — mikor speciális oka lehetett a kíméletre — Csernátony nem nevezte másképp a Deák-párti sajtót, ha kollektive beszélt róla, mint „bérenc had“-nak.

A Deák-párt győzelme azonban nem eredményezte e züllésnek indult párt igazi megerősödését. Megvolt a többség, de nem volt meg az egység. Ezt jelentették Lónyay szavai, hogy nagyon is győztünk. Sőt az a nagy anomália, hogy a kormány elnöke nem volt egyuttal a pártnak is vezére, most már jobban éreztette hatását. A képviselők most már, hogy a mandátum a kezükben volt, keve-

sebb tekintettel voltak a miniszterelnökre, mint előbb, mikor a mandátum megszerzése körül még rászorultak.

A választások befejezése után Lónyay a külföldön próbálta kipihenni ezeknek nem csekély fáradalmát. Párison át vette útját, hol pénzügyi elintézni valói is voltak. Onnét Angliába ment. Mialatt a gyönyörű Wight szigetén üdült, újult erővel indultak meg ellene az egészen soha nem szünetelő támadások. Ezuttal éppen egy Deák-párti lapnak, a Pesti Naplónak, egy magában jelentéktelen közleménye adott ezeknek újabb lökést.

A Fölehitelrészvénytársulat közgyülésén (jul. 22.) Lévay Henriket, e banknak irányadó igazgatósági tagját, kihagyták az igazgatóságból. Lévay eszes üzletember volt, ki nagy sikereket ért el, melyek kicsinyes irígységet keltettek mindenfelé. Úgy látszik, Erlanger báró, a fentemlített bank főrészvényese (a bank elnöke Horváth Boldizsár előbbi igazságügyminiszter volt) nem tudta Lévaynak megbocsátani, hogy ő volt az oka annak, hogy a Langrand-féle üzlet kisiklott a bank kezei közül. Valaki a közgyülésen azt indítványozta, hogy jegyzőkönyvileg örökítsék meg Lévay érdemeit. Erlanger erre gúnyosan kérdezte: hát szobrot ne emeljünk neki?

Pesti Naplóék tudták, hogy ha Lévay kimaradását a bankból kárörvendő kommentárokkal kísérik, ez sokaknak tetszeni fog. Olyan hangon, mely azt akarta volna sejtetni, mintha ki tudja, miféle nagy titkoknak volna birtokában, azt írta a Napló, hogy hír szerint Lévay „a magasabb financiák teréről egészen vissza akar vonulni s hogy azt is sajnálja, hogy Lónyay vagy Kerkapoly miniszterekkel valaha összeköttetésbe lépett". A sajnálkozás — mint a Pesti Napló megjegyzé — kölcsönös. Különösen Kerkapoly pénzügyminiszterről tudja, hogy azon drága szolgálatokat, melyeket Lévay úr neki az utolsó 30 milliós kölcsönnél tett, egyhamar nem fogja elfelejteni.

A Pesti Naplónak ez az inkább fontoskodó, mint fontos közleménye a támadások egész raját bolygatta fel a kormány, különösen Lónyay ellen. Legalább ötven cikk jelent meg pesti és bécsi lapokban, mely mind a magyar kormány és egyes üzletemberek közt állítólag fenforgó összeköttetésekkel foglalkozott. Még egy csinos nőről, H . . .-né asszonyról is beszéltek a lapok, ki állítólag mint az Erlanger-csoport ügynöke szerepelt és düpirozta a kormány nőtlen tagjait. (Ezzel Kerkapolyra céloztak.) A bécsi Wanderer azt is kisütötte, hogy miben állottak Lévaynak állítólagos drága szolgálatai. Szerinte Kerkapoly Londonba küldötte Lévayt a 30 milliós kölcsön megkötése végett. Az üzlet Lévaynak nem sikerült, de azért mégis követelte a kikötött 250,000 forint proviziót. Kerkapoly először nem akart fizetni, de utóbb Lónyay közbenjárására kiegyeztek 150,000 forintban.

Lévay később nyilatkozatot tett közzé a Pesti Naplóban, melyben tiltakozott az ellen, hogy ő a 30 milliós kölcsön ügyében „drága szolgálatokat“ tett volna a magyar kormánynak. Felhívta a Pesti Naplót, hogy magyarázza meg e kifejezését, különben rágalmazónak tekinti. A Pesti Napló azonban magyarázat helyett kihívó modorú ellenkérdésekkel válaszolt részint a 30 milliós kölcsönt, részint a Langrand-féle üzletet illetőleg. Lévay nem űzte-fűzte tovább ezt a dolgot, amit talán helyesen is tett. A kormány később a hivatalos lap nemhivatalos részében tétetett közzé ebben az ügyben oly tartalmú communiquét, hogy a kormány egy tagja sem állott soha Lévayval semmi összeköttetésben. Ami a 30 milliós kölcsönt illeti, kijelentette a communiqué, hogy Lévay az e körüli alkuszi teendőkkel soha megbízva nem volt s tehát nem is köthetett ki magának proviziót s nem adathatott magának kincstári utalványt.

Az izgatott közhangulat jele az, hogy ennek a proviziókérdésnek akkor a kormány és a közönség oly nagy fontosságot tulajdonított. Lévay magánember volt, elvégre ha kikötött és kapott volna proviziót, ez megengedett dolog lett volna. A proviziókat, ha fizettettek, semmiesetre sem a kormány fizette, mely minden kiadott krajcárról számolni köteles, hanem fizette volna, úgy mint a kölcsönkibocsátások egyéb költségeit, a közvetítő pénzcsoport.

Hogy Lónyayt mily mélyen lesújtották a rosszindulatú s részben otromba hirlapi támadások, arra nézve álljanak itt a következő részletek egy hosszú leveléből, melyet 1872 augusztus 3-án Ventnorból (Wight szigetéről) hozzám intézett. E levél legjobban bizonyítja, hogy Lónyay teljesen ártatlannak tudta magát azokban a vádakban, melyeket részint rosszakaratból, részint szenzációhajhászatból ellene emeltek.

„A nagykövetség útján, — írja Lónyay — oly késedelmesen jutottam azon sajtótudosításokhoz, hogy a Lévay-féle skandalumról, mit Urváry rosszakaratának és ügyetlenségének lehet köszönni, csak most értesültem. Ez elrontá egész fürdői nyugalmamat, mit gyanítani fog a mai nap küldött telegrammomból. Küldtem is egy pár szóból álló communiquét, — adják-e, vagy nem s hogyan? azt innét megítélni nem tudom. Nem szeretem, sőt valóban repugnál magamat védeni, qui s'excuse s'accuse, bizonyára azt fogják mondani. Ha pedig sajtópert kezdek, ki áll jót a sikerről? Egy nyilt vita a parlamentben azon tér, melytől nem rettennék vissza.

De egy dolgot erősen akarok. A sajtóviszonyokat kell szabályozni, a gonosz rágalmazást lehetetlenné kell tenni. Én meg fogom ezt írni és határozottan mondani Deáknak is: gondolkozzék róla.

A Morgenpost cikke elejétől végéig rágalom. A börzén differen-

ciáim soha sem voltak, mert sem kártyázni, sem börzén játszani nem szoktam. A lánchíd ügyében mondottak is rágalmak, nekem nincs is Schwiegermutterem és Schwiegervaterem. Rég meghaltak. Sógornémnak és nőmnek voltak lánchíd-részvényei, melyeket ezelőtt 17 évvel örököltek apjuk után. Igaz, Lévay csinált magának sok pénzt, mint ügyes ember a mostani epochában mindenki. Csakis én nem mentem vagyonilag úgy előre, mint az előbbi években. Már öt éve, hogy saját ügyeimet elhanyagoltam, de nevekedett nagyban értékem, mellyel előbb bírtam, már az 50-es évek végéig tettem a Tisza mentén 20.000 holdat tevő acquiziciót, azok értéke nagyban szaporodott. Amit azóta vettem, ahhoz képest csekélység s azt se bírtam kifizetni. Házat, igaz, építettem, de eladtam egy háromemeletes házat a fő-úton, mely nőmé volt, egy fele házat a váci-utcában s még más fundusokat, de elég nem lévén, a takarékpénztártól vettem fel 150.000 frtot. Én nem üzérkedtem a börzén, nem vettem a sugárúton telkeket, a pénzbeli ügyeimet a Magyar Földhitelintézet és a Wodianer-ház kezeli, mindketten könyveikből kimutathatják, hogy nem mentem vagyonilag úgy előre, mint célszerű vétel és takarékosság mellett a miniszterségem előtt 20—22 év alatt.

Tisza Kálmán, Móricz Pál az Eszterházy-vétel által többet mentek előre, mint jó magam.

Mindezt bizalmasan írom meg kegyednek, nem azért, hogy róla cikkeket írjon, de hogy lássa azt, miszerint méltán sajnálhatom, hogy magamat a közügynek szenteltem. Nagyon kell az embernek szeretni hazáját és igen kevéssé önmagát, hogy mind ennek kitegye magát. De a bajon segíteni kell. Gondolkozzék róla. Nekem az lenne az eszmém, egy enquête-commissiót egybehívni, mely ezen sajtóbajokat megbeszélje.

Nem tudom jól van-e Urváryval, de bizalmasan megmondhatná neki, hogy meggondolatlan fellépése minő következményű lehet. Azt is mondja meg neki, ne beszéljen enigmákban. Rossz vicc volt a telkek vételéről szólani. Én nekem egy négyszögölet sem vett Lévay, de mást se soha, mint a rágalmazók a kis L. és a nagy L.-ről előbb is szólottak. Ön is tudja, Reviczky, Tarkovics is tudhatják, hogy nem is akartam találkozni Lévayval, mióta miniszterelnök vagyok, sőt azonnal, a miniszterelnökséget átvéve, azért mondottam le mindjárt azon intézet elnökségéről, melyet én teremtettem s Lévay igazgat, hogy hivatalos találkozásom vele mentől kevesebb legyen.

Láthatja levelemből, hogy méltán indignálva vagyok. Nyugalom végett jöttem ide s az se lehetséges. Talán már holnap összepakolok és jövök haza." — —

A levél többi részeit elhagyva, a fentebbiekre csak azt jegyzem meg, hogy azt a sokat emlegetett Pesti Naplóbeli közleményt nem Urváry írta, ki akkor szabadságon volt, hanem Bródy Zsigmond, ki mint a lap főmunkatársa, a Pesti Naplót ideiglenesen vezette. Írta pedig csupán azért, hogy érdekessé tegye a lapot. Hogy ez a közlés a kormánynak kellemetlen lehet, arra úgy látszik nem is gondolt. Bródy Zsigmond titkár volt a belügyminisztériumban, hová Tóth Vilmos éppen azért nevezte ki, hogy neki journalisztikai szolgálatokat tegyen. Megengedte neki, hogy a Pesti Naplónál is megtartsa régebbi állását. Sőt utóbb Bródy még egy német lapot is szerkesztett. Később önként letette állami hivatalát.

*

Lónyay, mint levelében jelezte, augusztus 10-ke körül csakugyan haza jött. Velem e napokban behatóan tárgyalta a sajtótörvény szigorításának a kérdését. Kifejtettem s megokoltam nézeteimet előtte. Nem tagadtam a rágalmazás megtorlására irányzott igyekezet jogosultságát, de nem hittem, hogy egy sajtónovella útján célt érhetnénk. Akármi lenne abban a sajtónovellában, mint reakciós törekvést kiáltanák azt ki s az ellenzék talán meg is obstruálná. Csak fokozott elkeseredésre és időpocsékolásra vezetne az egész. Meg kell azt is gondolni, hogy a sajtótámadások igen nagy, talán éppen legodiozusabb része bécsi és külföldi lapokban játszódik le. Ezek ellen semmiféle sajtónovella nem használ.

Rámutattam, hogy a sajtóanarchia csak egyik, kisebbik tünete beteg közállapotainknak. A baj gyökere mélyebben fekszik. Az igazi alapbetegség a parlamenti anarchia, ami alatt nem csak a formaszerinti obstrukciót kivántam értetni, hanem a hiábavaló szóáradatnak azt az országos csapását is, mely már állandóan meghiusít minden sikeres tevékenységet. Az obstrukció az akut, a szószátyárkodás a chronikus betegség. A parlamenti anarchiának főoka pedig az, hogy a többségben nincs egység, nincs összetartás, a többségnek tulajdonképp nincs is programmja. (A kisebbségi pártoknak sincs, de ezek el lehetnek nélküle, mert a negáció terén mozognak.)

Rekonstruálni a többséget, meggyógyítani a beteg parlamentet, ez a feladat. A klotür okvetetlenül kell, de nem elég. A Ház szellemi színvonalát kell emelni. A sok tehetségtelen fecsegő teszi oly szánalmasan lassúvá a parlamenti munkát. Túlságos nagy a képviselők száma. Elég volna minden 50.000 lakos után egy képviselő, ez 15 millió lakos után 300 képviselőt adna. Kevesebb képviselő mellett emelkednék a színvonal, kevesbednék a szószaporítás, gyorsulna a munka. Legfelebb 4—5 hónap alatt bevégezhetné a parlament a maga penzumát, ez nagy pénzbeli megtakarítással is járna. Most

majdnem egész éven át együtt ül, rengeteg pénzbe kerül, keveset dolgozik s nem hagyja dolgozni a minisztereket.

A parlamenti reformhoz csatlakoznék a közigazgatás reformja kinevezett tisztviselőkkel, a központi igazgatás egyszerűsítése, az egész államgépezet megtisztítása a sok protekciós ingyenélőtől. Kevesebb hivatalnok, de csak olyan, aki dolgozik. Jogos-e az, hogy három-négy órát dolgoznak a hivatalokban? Minden más szellemi munkás legalább kétszer annyi időn át dolgozik. A minisztériumok száma is kevesbíthető volna.

Ez a nagy átalakulás volna egyúttal egyik előfeltétele aggasztó pénzügyeink szanálásának. Ez az ország — a szó magasabb értelmében — nem kormányoztatik, csak botorkál a züllés útján, lomhán, tehetetlenül. Egy erős kéz, egy szervező nagy elme és akaraterő kell ide, mely rendre, fegyelemre, munkára nevelje ezt az országot. Óriási kihatása lenne ennek a társadalomra és a közgazdasági állapotra is.

Ez nem sajtóprogramm, ez politikai programm volt. Lónyay szivesen meghallgatta, sőt tetszett neki. Azt hiszem, a lelkéből beszéltem. Hisz ő par excellence a munka embere volt.

E napokban Szilágyi Dezső hosszasabban időzött Lónyaynál. Mielőtt távozott volna, betért hozzám. Ő régóta ismerte fentebb jelzett politikai nézeteimet. Egy részüket helyeselte, egy részüket nem. A klotürre nézve skeptikus volt. A képviselők számának kevesbítését kivihetetlennek tartotta. Úgy vélte, hogy nincs parlament, mellyel a saját megcsonkítását meg lehetne szavaztatni.

Szilágyi meglepetésének adott kifejezést afelett, hogy képes voltam nézeteimnek Lónyayt megnyerni. Csakugyan úgy történt, hogy Lónyay — legalább nagyobbrészt — adoptálta azokat a gondolatokat, melyeket neki előadtam. Ezeket megtalálhatni „Közügyeinkről" című munkájának 72-ik és következő lapjain, mely munka egy évvel később, 1873-ban jelent meg.

A sajtóreform tekintetében Lónyay ragaszkodott tervéhez s az augusztus 13-iki minisztertanácsban elő is hozta. A dolog — alighanem Tóth Vilmos révén — kiszivárgott s azt nyerte vele Lónyay, hogy a lapok erősen kezdték őt támadni, mint a sajtószabadság ellenségét. A szeptember 4-iki trónbeszédbe csakugyan belejött egy mondat, mely a sajtótörvény anyagi és alaki részeinek hiányai pótlásáról szól. Ez természetesen pium desiderum maradt. Lónyay három hónap mulva már bukott ember volt.

A sajtóviszonyok valóban nem voltak valami rózsásak. Hogy jobban el nem fajultak, az a mi ujságíróink becsületességének és hazafiságának volt köszönhető. A revolverezés csak később harapódzott el nálunk, főleg mint Bécsből behurcolt ragály.

Azt a patriarchális felfogást azonban, melyet nálunk a minisztériumok nemcsak 1848-ban, de 1867 után is vallottak, hogy egy kormány el lehet sajtóorgánum nélkül, megcáfolta az élet. Minden kormánynak szüksége van orgánumra, az azonban nincs sehol megírva, hogy a félhivatalos lapnak szükségképp unalmasnak kell lennie. Ellenkezőleg, éppen a félhivatalos lapot lehetne úgy szerkeszteni, hogy a legérdekesebb és a legjobban informált lap legyen.

A Pesti Naplóról soká azt hitték, hogy ha nem is éppen a kormány, de legalább Deák orgánuma. Pedig soha sem volt az. Deák ismételve, a legünnepélyesebben visszautasította ezt, különben is sokkal passzivabb jellem volt, hogysem képes lett volna egy lapot következetesen sugalmazni. A Napló Kemény Zsigmond orgánuma volt. Mikor Kemény beteg lett, a Napló is betegeskedni kezdett.

Maga a Deák-párt, annak éppen legtekintélyesebb, legmodernebb része, már 1869-ben érezte szükségét egy új lap kiadásának. Engem szólítottak fel szerkesztőnek. Ráth Mór szerepelt volna mint kiadó. Össze volt már toborozva egy sereg pénzes ember, mindegyik 1000 forinttal vett volna részt az alapításban. Ráth Mór lakásán gyűlészeztünk. Minden előkészület meg volt téve, minden részletkérdés tisztázva volt.

Minthogy tudtam, hogy az Urváry Lajos szerkesztése alatt megjelenő „Századunk“ című napilap bukófélben van, Urváryt, kit még a „Magyarország“-nál mint ügyes ujdondászt ismertem, szerződtettem az új lap ujdonsági részének vezetőjéül. Urváry szívesen fogadta ajánlatomat. Kezet is adott rá.

Mikor elváltunk, Urváry ment egyenesen a Pesti Napló kiadójához, ott elujságolta, hogy a Naplónak konkurrense készül, nyomban megcsinálta a fuziót a Századunk és a Napló között. Így került Urváry a Pesti Napló élére. Soká azt hitte, hogy neheztelek rá, pedig tévedett. Egyszer egész nyiltan megkérdezte, haragszom-e eljárása miatt. Kijelentettem, hogy elfeledtem már ezt a dolgot. Nem volt okom bánkódni, hogy a már megindulása előtt álló lap dugába dőlt, mert a rosszkedvű Ráth Mórral úgyis nehéz lett volna kijönnöm. Falk pedig, mikor neszét vette a dolognak, azonnal igyekezett rábeszélni, hogy kössek vele több évre szerződést — addig írott szerződésünk nem is volt — s ennek az ajánlatának az évi honorárium felemelésével is nagyobb nyomatékot adott.

Fentartottam a jó viszonyt Urváryval akkor is, mikor a miniszterelnöki sajtóiroda vezetője lettem s igyekeztem azt még szorosabbra fűzni részint információkkal, részint azzal, hogy vezércikkeket írtam neki. Ez az összeköttetésem évekig fenmaradt. Egészben véve a

Napló ellen — azt az egyszeri kirugását leszámítva — nem is volt komolyabb panaszom.

Nehezebb volt a helyzet a Reformmal. Arról szó sem lehetett, hogy ennek eredeti észjárású szerkesztője, Rákosi Jenő, engedjen valamit függetlenségéből. Figyelmeztettem tehát még 1872 tavaszán Lónyayt, hogy igyekezzék megnyerni — tisztán erkölcsi eszközökkel — e lap főmunkatársának, báró Kaas Ivornak, barátságát. Én ezt az összeköttetést nem közvetíthettem, mert báró Kaas egy velem való konfliktus miatt vált meg a sajtóosztálytól. Ha Lónyay Kaast megnyeri, ez a kissé exaltált, de nagytehetségű publicista tűzön-vízen keresztül fogja támogatni. Lónyay megfogadta a tanácsot. Kaast megnyerte, ennek révén később Rákosi is közeledett hozzá s a a „Reform"-ot több éven át Lónyay orgánumának tekintették mindaddig, mig — a fuzió után — Lónyay államférfiúi pályája végleg megszüntnek nem tekintetett. A „Reform" 1875 nyarán beolvadt a Pesti Naplóba, de a Lónyay és Kaas közti barátság egész életükön át tartott.

1872 nyarán egy alkalommal találkoztam Cohen-nel, a Franko-magyar bank vezérigazgatójával, az Erlanger-csoport tehetséges és agilis képviselőjével. A sajtóviszonyokra is rákerült a beszéd. Azt mondtam Cohen-nek, hogy egy oly hatalmas pénzcsoport, mint az övék, melynek százmilliós üzletei vannak az országban, nem nélkülözhet megfelelő képviseletet a sajtóban. A Pester Lloyd egyeduralma kezd tűrhetetlenné válni. Miért nem alapít az Erlanger-csoport egy nagyobb hirlapvállalatot? Ez mint üzlet is kifizethetné magát. Éppen most jó alkalom volna erre. A Pester Journal olcsóért eladó. Ebből pompás, élénk lapot lehetne csinálni à la Neues Wiener Tagblatt. Önök tért engednek politikai befolyásomnak, én szellemileg és politikailag támogatom Önöket. Cohen-nek tetszett az eszme. Igérte, hogy megcsinálja.

Pár hét mulva jelentette, hogy az üzlet nyélbe van ütve. A Frankobank igazgatósága elhatározta egy hirlapvállalat alapítását 500.000 forint alaptőkével.

A Franko-magyar bank által alapított nagy hirlapvállalat, melybe Rothfeld „Ungarischer Lloyd"-ja is bevonatott (egy magyar lap alapítása is tervbe vétetett), eleinte jól indult. De az 1873-iki nagy összeomlás magával a Frankobankkal együtt ezt is elseperte.

Bródy Zsigmond barátom a romok közül megmentette a Neues Pester Journalt. Ő maga is kiváló publicista volt, de még kiválóbb üzletembernek bizonyult. Értett hozzá, lapja számára megszerezni az elsőrendű publicistikai erőket. Dolgoztak lapjába: Toldy István, Lukács Béla, a későbbi kereskedelmi miniszter, Beksics Gusztáv,

Pulszky Ferenc, Dóczi Lajos. Én magam 18 éven át legalább 2000 vezércikket írtam neki. Bródy bámulatos virágzásra emelte e lapot. Többszörös milliomos lett általa, ki félmillió forintot meghaladó jótékony alapítványokkal emelt magának soha el nem muló emléket.

*

Közelgetett az 1872-ki országgyűlés megnyitása. A képviselők augusztus végén gyülekezni kezdtek. A delegációk is össze voltak híva szeptember közepére Budapestre. A király is lejött. Ismét egy időre Budapest lett a politikai központ. Lónyay homályos tudatában volt annak, hogy a Deák-párt támogatására nem igen számíthat. Úgy remélte poziciójának megerősítését, ha közeledést kísérel meg Ghyczyhez s a balközép egy részéhez. Ghyczynek a választói előtt tett nyilatkozatából már akkor tudva volt, hogy a balközépnek e tekintélyes vezértagja a jobboldalhoz való közeledéstől nem idegenkedik. Mikor augusztus végén Ghyczy Kálmán Budapestre megérkezett, híre járt, hogy levélváltás történt közte és Lónyay közt. Ez nem volt igaz. Lónyay báró Kaas Ivort küldötte Ghyczyhez, hogy ezt a közeledésre megnyerje. A Reform ez időtájt szintén oly fuzió mellett csinált propagandát, melynek célja Lónyay poziciójának megerősítése lett volna.

Lónyay félreismerte a helyzetet. Ghyczy elutasító magatartást tanusított, Kaas küldetésére meglehetős hideg levélben válaszolt Lónyaynak, melyet az ujságban is közzétett. „Oly eljárás — úgymond — melyet javasolsz, bizonyos titokszerűséggel jár. Nekem pártom háta mögött kellene valami rejtélyes szerepet játszanom. Ezt nem tehetem."

A levegő fuziós hirekkel volt tele. Tiszának választói előtt tartott beszéde s még inkább Ghyczynek egy nagy, programmszerű beszéde, melyet, mint a balközéppárt megválasztott elnöke, e párt értekezletén tartott, tápot adott ilyfajta hireknek. Ghyczy a Deák-párttal való kiegyezés eszméjét proklamálta pártjában, de ettől Tiszáék egyelőre még húzódoztak. Következő csűrt-csavart párthatározatot hozták: „Elveit a párt el nem dobhatja. De ha oly ajánlat jön, mely az elvek egy részének valósítását kilátásba helyezi, komolyan megfontoljuk, hogy az, ami így keresztülvihető, elég nyeremény-e az ország önállása és jóléte szempontjából arra, hogy miatta megnyugodva a többi érvényesítését elhalasztani készek legyünk".

Tehát a fuzió eszméje 1872-ben már a levegőben kóválygott és a Deák-pártot is már inficiálni kezdte. De nemcsakhogy nem volt szó fuzióról Lónyay érdekében, hanem igenis fuzióról Lónyay ellen, sőt ennek megbuktatása minden fuzió conditio sine qua non-jának tekintetett. Egyelőre ugyan még többnyire a „Lónyay-kabinet" meg-

buktatásáról beszéltek, de tulajdonképp mindíg csak magára Lónyayra gondoltak.

A felirati vita töltötte be október első felét. Ennek legkiemelkedőbb mozzanata volt b. 'Sennyey zászlóbontása, mikor azt a híres mondását bocsátotta világgá, hogy „a haladási eszméket a nemzet mindíg lelkesen felkarolta, de a végrehajtás körül majdnem ázsiai állapotokkal találkozunk." Mindenki a hatalom jövő birtokosát látta 'Sennyeyben. Az ország már szomjúhozott egy erőskezű kormány után. A balközép is rokonszenvesen beszélt 'Sennyeiről, mivel Lónyainak megölőjét látta benne. Az ő messiásuk azonban Tisza Kálmán volt.

Ilyen politikai atmoszférában tartotta meg Kerkapoly október 8-án expozéját. 75 millió forint fedezéséről kellett gondoskodni 1873-ra. Ebből 36 millió az 1872-ki évet terhelte, a többi képviselte a 73-ki deficitet.

Tisza Kálmán is beszélt a felirati vitában. Az a jellemző, hogy — államférfiasabb modorban ugyan, — ő is oly támadást intézett Lónyay ellen, mely rokontermészetű volt Csernátony november 18-ki kirohanásával. Vádolta Lónyayt, hogy miniszterelnök korában is megtartotta több társulatnál elnöki állását. (Tisza maga azonban ott ült a szubvencionált éjszakkeleti vasut igazgatótanácsában mint alelnök s csak akkor köszönt le erről az állásáról, mikor a képviselővé választott b. 'Sennyey Pál elnök leköszönése őt is hasonló lépésre erkölcsileg kényszerítette.) Tisza viselkedése, melynek az ellenzéki sajtó szekundált, azt a véleményt keltette akkor bennem s e véleményem azóta sem változott, hogy Csernátony november 18-ki támadása Lónyay ellen csak a formában volt olyan, mintha a fékezhetetlen indulat önkéntelen kitörése lett volna, de lényegében praemeditált volt.

A válságot nem Csernátony híres kitörése idézte elő, mert november 18-án, mikor ez megesett, Lónyay már visszaérkezett Bécsből, hová a király egy időre távozott volt. Lónyay a koronának már előterjesztette a kabinet tarthatatlan helyzetét s az egész kabinet lemondási szándékát. Ezt tudta az ellenzék is. Csernátony kirohanásának célja volt, a már meglazított gyökerű fának megadni azt a lökést, mely szükséges, hogy ropogva a földre terüljön.

Csernátony egy igazságügyi kinevezés alkalmából tett interpellációjára felelt Pauler, az új igazságügyminiszter. E válaszra tette meg megjegyzéseit Csernátony. E megjegyzésekbe szinte hajánál fogva húzta bele Lónyay személyes ügyét. Mesterül értett ahhoz — ezt cikkeiben is gyakorolta — a fékezhetetlen düh látszatát adni többnyire jól kiszámított támadásainak. Most is ezt a modort követte. Monoklijával kihivólag fixirozta a kormányelnököt s egyre nagyobb

szenvedélybe deklamálta bele magát. Végül ezt vágta a miniszterelnök szemébe: „Az ország nem elégszik meg azzal, hogy önök miniszterek legyenek, házakat építsenek, uradalmakat vásároljanak."

Ez az affront Lónyaynak szólt. Ő házat is épített, uradalmat is vásárolt. Némelyek szerint az elnöklő Perczel Béla nem ügyetlenségből tette volna, hogy Csernátonyt — egyszerű rendreutasítás helyett — felszólította, magyarázza ki szavait. E kimagyarázás alkalmat nyújtott ennek támadása megduplázására. Nyilatkozata során azt fejtegette, hogy a minisztereknek nincs joguk gyarapodni, mikor az ország deficitben van.

Lónyayból a felháborodás szinte pathetikus szónokot csinált. Beszédének zárószavai ezek voltak: „A képviselő úrnak multját én szellőztetni nem kivánom, csak annyit jegyzek meg, hogy míg én már ifjúságomtól kezdve hazám kitünőbb fiaihoz csatlakozva becsületes munkásság által iparkodtam hazánk érdekeit előmozdítani, a képviselő úr mit tett? Hivatkozhatnám t. barátomra Bittóra, ki tanuja volt a képviselő urat illető oly megállapodás hozatalának, mely már egymagában elég arra, hogy az által, ha vele érintkezném, magamat nem felemelve, de azt érezném, ami ennek ellentéte."

Velőkig ható volt ez a csapás, csakhogy a közönség, sőt a képviselőknek is nagyobb része akkor nem értette, hogy hova vág. Azt hitték, arra a fiatalkori — azaz hogy nem is olyan nagyon fiatalkori — bűnre céloz, mely miatt Csernátony hosszas börtönt ült. Mások azt gondolták, hogy egy másik, szintén fiatalkori ballépésére céloz, mely miatt büntetést nem szenvedett ugyan, de mely annak idején szájról-szájra járt.

Mindkét feltevés helytelen volt. Lónyay arra az esetre célzott, mikor 1850-ben október 14-kén a magyar emigráció Párisban kizárta köréből Csernátonyt. Ebben az ülésben gr. Teleki László elnökölt, Bittó István vezette a jegyzőkönyvet. A Reform azt írta, hogy ez az eset akkoriban az osztrák rendőrség köreiben is fájdalmas szenzációt okozott. Az emigránsok ugyanis Csernátonyt, ki sanyarú viszonyok közt élt Párisban, azzal vádolták, hogy adatokat szolgáltat róluk az osztrák rendőrségnek.

Irányi Dániel a nov. 18-ki botrány alkalmából igyekezett úgy magyarázni a dolgot, mintha Csernátonynak francia lapokban megjelent egynémely közleményei szolgáltak volna okul kizáratására. Tény azonban, hogy Csernátony akkor nemcsak francia lapokba írt, hanem rendes levelezője volt a Schwarzenberg-Bach-kormány magyar nyelvű hivatalos lapjának. Leveleiben sokat írt a menekültek dolgairól s közlései nagy felháborodást okoztak a menekültek soraiban s ezek követelték kizáratását.

Történte-e több is, egyéb is, ma már ki nem deríthető. Bittó, kire Lónyay hivatkozott, de aki akkor hallgatott, már rég meghalt. Senki sem él a kortársak közül.

Csernátony a kedélyén rágódó sötét emlékek hatása alatt már régebben egész cikksorozatot írt, melynek veleje az volt, hogy ő hosszas és becsületes tevékenysége által levezekelte azt, amit hibázott. A mindíg nemes gondolkodású magyar közönség elfogadta ezt az álláspontot. Somssich Pál, kit Csernátony egyszer megsértett, meg is verekedett vele, tehát formaszerint is rehabilitálta Csernátonyt.

Lónyay támadására Csernátony egyszerre nagyon nyugodt lett — talán előbb sem volt oly nagyon izgatott — s miután újabb inzultust vágott Lónyay fejéhez, Somssichot kezdte emlegetni. De Somssich, ki jelen volt, kijelentette, hogy nem tartja hivatásának nyilatkozni.

Általában Csernyátonynak soha sem volt oka panaszkodni. Ő vele mindíg kiméletesen bánt a közvélemény. Multját senki sem hánytorgatta. Azt azonban sokan mondották, még többen gondolták, hogy ilyen multú embernek rosszul áll az az országos erkölcsbírói szerep, melyet magának arrogál s furcsán fest, hogy éppen ő hírdette nagy hangon 1872-ben, hogy meg kell csinálni a „becsületes emberek pártját." A súlyosan vezekelt bűnöst ám illesse meg a kímélet, ebben igaza volt. De másrészt úgy vélekedtek az emberek, hogy a levezekelthez nyugodt, komoly munkásság volna méltóbb s hogy az osztrák hivatalos lap boykottált levelezőjétől különösen hangzik, midőn napról-napra „bérenchadnak" cimezi a deákpárti ujságírókat.

Azt a furcsa tételt egyébiránt, hogy a minisztereknek egyáltalán nincs joguk gyarapodni, mikor az ország deficitben van, az ellenzéki lapok sem fogadták el. A „Hon"-nak volt bátorsága ezt ki is mondani. De Csernátony ragaszkodott a maga csodabogarához s egy hetyke nyilatkozatot tett közzé, melyben igérte, hogy közelebb egy nagyobb cikkben be fogja bizonyítani, hogy „a minisztereknek még a legbecsületesebb módon sincs joguk gyarapodni, mikor az ország deficitben van." E cikkel azonban adós maradt.

A Deák-párt egy része gyávaságból, más része irígységből, harmadik része, mivel egy kicsit hitt a bujkáló rágalmakban, nem támogatta kellőképp a kormányelnököt. A Deák-párt nem adott kellő elégtételt Lónyaynak. Az, hogy egy bizottság kiküldését határozták el, mely tegyen javaslatot a házszabályok módosítására, elégtételnek nem volt tekinthető. Az összes miniszterek pedig követelték a leköszönést. Ez nem volt más, mint miniszteri sztrájk. Ily módon akartak szabadulni Lónyaytól. A Lónyay kibuktatását célzó fondor-

kodások főtényezője Tóth Vilmos belügyminiszter volt. Ez nemcsak a Deák-pártban, hanem az ellenzékiek közt is izgatott Lónyay ellen s nagyképűen mondogatta, hogy az állapot tarthatatlan. Magánál Deáknál Pulszky Ferenc dolgozott Lónyay ellen. Az öreg úrra, bármikép ünnepelte is Lónyayt bukása után, nem maradtak hatás nélkül bizalmasainak besugásai. Semmi kétség, hogy Lónyay kibuktatása minisztertársainak s a Deák-párt nagy részének elhatározásából történt. Tóth Vilmos a válság napjaiban még ellenzéki képviselők előtt is mondogatta, hogy a miniszterek mind el vannak határozva, hogy Lónyayval együtt tárcát nem vállalnak. Ennek a perfid buktatási konspirációnak a lélektani magyarázata meggyőződésem szerint nem az, mintha a miniszterek valóban elhitték volna a Lónyayról terjesztett rágalmakat, hanem az a félelem, hogy a bár valótlan, de a közönség széles rétegeiben hitelre talált rágalmak megrontják az ő politikai poziciójukat, ha a Lónyayval való szolidaritást eklatáns módon meg nem tagadják.

November 28-án volt a döntő minisztertanács. A miniszterek aláírták a lemondást, de visszautasították a Lónyay által előterjesztett szöveget, melyben a kabinet szolidaritása erősen hangsúlyoztatott.

Most már maga Lónyay is tisztában volt a helyzettel. A minisztertanács után beszéltem vele. Az egész leköszönési komédiát egy bizonyos társasjátékhoz hasonlította, melynél a gyermekek körben forognak. A kör bezáródik s egy gyermek kívül marad. Most már mindenki tudta, hogy Szlávy lesz a miniszterelnök.

A Rákoson a király és a királyné egy sereg vörös frakkos úrral űzték a rókát. „Rosz idők járnak a rókákra, csak rajta, rajta, a róka már nem menekül, a „kill“ bizonyos!“ Ily megjegyzéseket lehetett hallani a vörös frakkos urak köréében. Nekik a kormánybuktatás is csak sport, Lónyay pedig már csak üldözött róka volt.

A király bejött Gödöllőről s december 2-án hivatta Deák Ferencet. Deák déltájban megjelent a palotában s hosszabban időzött a felséges úrnál. Ezután az „öreg úr“ már csak egyszer látta szemtől-szembe a királyt, 1874-ben, mikor őt nagybeteg állapotában Őfelsége az Angol királyné szállodában meglátogatta. Ez Szlávy bukásának napjaiban volt, mikor aztán Deák Bittót ajánlotta miniszterelnökül. Az 1872 december 2-ki audiencián Deák Szlávyt ajánlotta a kabinet elnökéül. Andrássy is Szlávyt pártolta. Délután Szlávy ment kihallgatásra s ekkor megbízatott a kabinet megalakításával. December 4-én megjelentek a kinevezések. A Lónyay-válság tehát véget ért, de az ország válsága csak most kezdődött igazában.

Én úgy láttam s nem is tévedtem, hogy most már a kisebb kaliberű emberek korszaka következik. A Deák-párt kimaradhatatlan

feloszlása. Minisztériumok sűrű változása. Pénzügyi zavarok. S mi jön ezek után? Talán a chaosz.

Sem erkölcsi, sem anyagi tekintetben nem láttam képességeim számára elég hálás hivatást a meddő és sivár sajtófőnöki állásban. A rajongásig növekedett bennem a vágy, visszavenni szabadságomat. Szlávyval, e rendkívül rokonszenves államférfival személyes viszonyom a legjobb volt. Mindazáltal benyújtottam lemondásomat. Őfelsége kegyeskedett jó szolgálataim elismerésével megadni felmentésemet. A megfelelő vaskoronarendjelt is megkaptam később. Szlávy először Rákosi Jenőt akarta megnyerni utódomul. Rákosi nem fogadta el ezt az ajánlatot. Bölcsen tevé. A sajtóosztály élére Berczik Árpád, kedves barátom, akkori miniszteri fogalmazó, a jeles író került s ott maradt vagy harminc esztendeig.

Falk Szlávytól megtudta, hogy nem szándékozom megmaradni állásomban. Még aznap levelet írt, hogy menjek vissza régi állásomba a Pester Lloydhoz 8000 forint évi honoráriummal. Udvariasan megköszöntem. Falk akkor még nem tudta, hogy két konkurrens lapja indul a Pester Lloydnak s hogy e lapok indítása mögött én állok.

December 5-én következett be Lónyay búcsuztatása a Deák-körben. Először megbuktatták, azután ünnepelték. De azért ez nem volt merő formalitás és képmutatás, igazi érzelem akcentusai is vegyültek bele. Deák Ferenc szép beszédben méltatta azokat a nagy szolgálatokat, melyeket Lónyay különösen a kiegyezés pénzügyi részének megoldása körül s később a határőrvidéki és a horvát kérdésben az országnak tett. Gyávaságnak tartaná — úgymond — ki nem jelenteni, hogy azoknak a gyanusításoknak, melyek Lónyay személye ellen irányultak, soha legkisebb hitelt sem adott.

Deák után Szlávy József, az új miniszterelnök, méltatta Lónyay érdemeit és fényes tehetségeit. Elhalasztotta az új kormány programmjának előterjesztését, mert, mint mondá: „Legyen e mai nap gróf Lónyay Menyhért napja s a legközelebbi nap találjon bennünket egybeforrva, mint egy nagy erős pártot."

Lónyay önérzetes szavakban tolmácsolta további ragaszkodását a párthoz s megigérte, hogy az új kormányt minden utógondolat nélkül támogatni fogja, csupán a pénzügyi kérdésekben tartotta fenn nézeteinek függetlenségét.

Ebből az ünneplésből nem hiányzottak egyes engesztelő vonások. Deák és a kormány, valamint a párt magatartásának magyarázata azonban nem pusztán az ünnepélyes pillanat elérzékenyülése volt, hanem az a nagyon érthető óhajtás, minden lehetőt megtenni arra, hogy a 79 tagot számláló Lónyay-párt ellenzékbe ne menjen. Viszont az a nyugalom és államférfias mérséklet, mely Lónyay magatartását

a szenvedett méltatlanságok után is jellemezte s mely Deákot kellemesen lepte meg, abban a gondolatban találja politikai megokolását, hogy Lónyay ekkor még nem tekintette politikai pályafutását befejezettnek s erősen hitt a feltámadás lehetőségében.

Megerősítette őt e hitében híveinek nem jelentéktelen csoportja, mely mindent elkövetett az ő „rehabilitációja", azaz hatalomrajuttatása érdekében. Viszont a kormány és pártja igyekezett a megbuktatott miniszterelnök kedvében járni. Magas állásokkal kínálták meg testvérét, Lónyay Jánost, ki azonban ezt el nem fogadta. Magának gróf Lónyay Menyhértnek gróf Andrássy felajánlotta a Prokesch-Osten báró visszalépésével megüresedett konstantinápolyi nagykövetséget. Ő azonban ezt a fényes állást sem fogadta el (mikor aztán gróf Zichy Ferenc neveztetett ki arra), egyrészt, mivel még nem adta fel a reményt, hogy megragadhatja a hatalom gyeplőit, másrészt, mivel nagyon is reális természetű érdekek ezernyi szálai kötötték őt ehhez a hazai talajhoz.

Lónyay tehát nem érezte magát bukott embernek s a parlamentben is úgy viselkedett, mint aki aktív tényező akar maradni a közéletben. A közélet azon terein pedig, melyek a szorosan vett politika határain kívül feküsznek, épp oly serényen folytatta tevékenységét, mint a régibb időkben. A fuziót közvetlenül megelőző hetekben ismét felmerült az ő neve is, mint az akkor sokat emlegetett ú. n. triumvirátus egyik tagjáé. 'Sennyey, Lónyay és Tisza alkotta volna ezt a triumvirátust. Ez a kombináció azonban hamar meghiusult részint a fenforgó politikai ellentétek, részint más hatalmas befolyások következtében. A triumvirátus napjaiban Lónyay emlékiratot dolgozott ki, melyet a királynak szándékozott átadni.

A fuzió tudvalevőleg a Tisza Kálmán vezetése alatt jött létre. Ezzel Lónyay neve végleg kiesett az aktuális kombinációk sorából s a Lónyay-párt, melyet vacsora-pártnak is neveztek, most már a tömegmozgás törvényét követve, széthullott, illetőleg belehullott a kormánypártba. Lónyay maga nem lépett be a fuzionált szabadelvűpártba, de pártját lojálisan felmentette minden obligó alul s ennek egyik vezértagja, báró Kemény Gábor államtitkárja lett Tiszának a belügyminisztériumban s később kereskedelmi minisztere e kabinetnek.

Lónyay most már visszavonult a politikától. A méltatlanul szenvedett sérelem tovább sajgott szívében, de férfiasan viselte végzetét. Kevéssel visszalépése után meglátogattam budai palotájában. Valami irodalmi anyagot vittem neki a Bessenyey György százéves emlékünnepén tartandó akadémiai beszédéhez. Ez alkalommal hallottam tőle e sajátságos hangnyomattal kiejtett szavakat: senkinek semmivel nem tartozom! Ezzel nem csupán azt akarta mondani, hogy senki-

nek hálával nem tartozik, hanem alighanem hozzágondolta azt is, hogy az ország ő neki igenis tartozik valamivel.

A fuzió utáni időben is, bár csak futólag, de sokszor érintkeztem vele. Szíves volt meghívni a budai palotájában évenkint tartott akadémiai estélyekre, melyeken mint az Akadémia elnöke fogadta a tudós világot. A nyarakat többnyire a Pest melletti Lőrincen levő kastélyában töltötte. E kastély körül szép villatelep keletkezett s az én kertem és villám az övének tőszomszédságában volt.

Élete végszakában is hű maradt a politikai és közgazdasági irodalom műveléséhez. Mindjárt 1873-ban jelent meg „Közügyeinkről“ című munkája, melyben majdnem valamennyi, akkor aktuális kérdéshez hozzászólott. A következő évben, 1874-ben, abban a szerencsében részesültem, hogy az Akadémia Nemzetgazdasági Bizottsága által kiadott „Nemzetgazdasági Szemlé“-ben — melyet akkor én szerkesztettem — egy szép értekezést közölhettem tőle Smith Ádámról, a nagy angol nemzetgazdasági íróról.

Legjelentékenyebb volt a „Bankügy“-ről szóló terjedelmes munkája, mely 1876-ban jelent meg s mely a bankügyre vonatkozó egész gazdag anyagot felöleli. Nem tartom tévedésektől mentnek ezt a munkát, miként ezt akkor róla írt ismertetésemben őszintén meg is mondottam. Mégis azt hiszem, hogy még távol jövőben is érdekkel fognak lapozni e könyvben a magyar közgazdasági élet akkori tanulmányozói, különösen tekintettel a személyre, aki írta s a korra, melyben keletkezett. Túlmenne e visszaemlékezések keretén, ha itt, akár csak röviden is, tárgyalni kívánnám e munkát. Akit érdekel, olvassa el. Annyit azonban talán szabad kiemelnem, hogy — miként egy vezető állásban volt államférfinál egészen természetes — úgy a Bankügyről, mint a Közügyeinkről szóló munkában nagy tért foglal el azoknak a dolgoknak az igazolása, amelyeket Lónyay végrehajtott s azoknak a terveknek az ismertetése, melyeket végrehajtani szándékozott. E tekintetben nemcsak az jellemző, amit e könyvekben olvashatunk, hanem az is, amit a Bankügyről szóló munkájából annak kinyomatása előtt kihagyni jónak látott.

Egy ily kihagyott részben elmondotta, hogy mikor a magyar pénzügyminiszteri tárcát átveendő volt, azt kötötte ki feltételül, hogy Magyarországnak legyen önálló bankja. (Ő, miként a jelen tanulmány során már érintve volt, a Nemzeti Bank likvidációját tervezte s a valutának az előbbi fejezetben érintett módon való rendezésével kapcsolatosan magyar bankot szeretett volna alapítani.) Őfelségének, mondja tovább Lónyay abban a kihagyott részben, nem is lett volna kifogása az ő terve ellen s utasította, hogy intézze el az ügyet a miniszterekkel. S talán sikerült is volna eredményre jutnia, ha Andrássy,

kinek támogatását kérte, nem válaszolta volna levelében szórul-szóra ezt: „Ne akarjunk sokat. A bankkérdés megoldásának megjön majd az ideje. Azonfelül tekintsük ezt a kérdést darázsfészeknek, amelybe nem lesz jó belenyúlni.“ Deák Ferenc is nagyon tartózkodóan viselte magát s a kért támogatás helyett Puszta-Szent-Lászlóról kelt levelében ezt válaszolta: „Én csak dilettáns vagyok ebben a kérdésben, neked jobban kell tudnod, mit akarsz. Ha előterjesztéseid elfogadhatók lesznek, a párt úgyis támogatni fog.“

Kedvenc eszméje volt Lónyaynak fiatal kora óta vezetett naplójegyzeteinek Emlékiratokká való feldolgozása. Bele is kezdett ebbe a munkába 1876-ban s 1881-ben 2000-nél több írott lap volt belőle készen.

Egy másik, nemcsak tervezett, de megkezdett munkája egy nagyobb szabású monografia lett volna gróf Széchenyi Istvánról, ennek iratai, naplói, levelezései alapján. Már 10 nyomtatott ívre való készen is volt e munkából.

Emlékiratainak egyik érdekes fejezetét, azt, mely gyermek- és ifjúkoráról szól, már betegen diktálta Abbaziában a szintén ott tartózkodó Kónyi Manónak. Kár, hogy belefáradt a diktálásba. Kónyi a Budapesti Szemlében Lónyay halála után közzétette ezt a naplótöredéket. Így csonkán is igen érdekes az.

Ezeket az irodalmi tervezgetéseket kegyetlenül keresztülhúzta 1884 nov. 3-án hirtelen bekövetkezett halála. Lónyay szellemi hagyatékának nagyobb része ma is kiadatlanul hever.

1906-ban az Akadémia Nemzetgazdasági Bizottsága, melynek ő elnöke volt, engem szólított fel, írnék egy 20 nyomtatott ivnyi emlékkönyvet gróf Lónyay Menyhértről. Elhárítottam magamtól e feladatot. Ma is arról vagyok meggyőződve, hogy ha efféle emlékkönyv nem panegirikus irányzatú essaye, hanem oly tárgyilagos mű akar lenni, amilyen gróf Lónyay Menyhértet megilleti, azaz, mely a valódi embert állítja az utókor szeme elé: akkor ehhez az első legfontosabb előmunkálat Lónyay saját gazdag szellemi hagyatékának hűséges feldolgozása. Vajjon még mindig nem érkezett-e el annak az ideje, hogy a naplójegyzeteit őrző vasládának zárai felpattanjanak? Azt hiszem, bizonyos tekintetben erre is állanak Berzsenyi szép szavai:

A derék nem fél az idők mohától,
A koporsóból kitör és eget kér!

Igenis, kér és követel, ha eget nem, hát bizonyosan igazságot.

KERKAPOLY KÁROLY.

Kerkapoly Károly született Szent-Gálon 1824-ben. Nem ok nélkül kezdem ebbem a régies modorban e sorokat, melyek a 67 utáni korszak egyik legeredetibb alakjáról akarnának néhány vonást felújítani. Jézusnak Betlehemben kellett születnie, mert így jósolta ezt meg Ézsaiás próféta. Kerkapolynak is — si licet parva componere magnis — talán valami predestináció jelölte ki szülőhelyéül Szent-Gált. Ez a község a Bakonyban fekszik. Lakosai hajdan királyi vadászok voltak s ennek révén mind nemesek lettek.

A szent-gáliak valódi tipusai annak a magyar kisnemességnek, mely hajdanában, a „nem adózunk“ politika korszakában oly nevezetes szerepet játszott egyes vármegyékben. Egy-egy szekérre felült annyi ember, amennyi ráfért. Ahány ember fent a kocsin, ugyanannyi hosszúnyelű fejsze a kocsiderékban. Ilyen argumentumokkal felszerelve mentek a megyegyűlésre.

A szent-gáli kisnemes a magyar faj minden jó tulajdonságát egyesítette magában, de kissé torzítva — addig a határig, ahol elkezd hibává, illetőleg „virtussá“ fajulni, ami eredetileg erény volt. Eleven temperamentum, mely indulatosságban tör útat magának, önérzet, mely mint hetykeség, bátorság, mely mint vakmerőség érezteti magát; erő, mely erőszakossággá fajul; jogérzet, mely főleg abban nyilatkozik meg, hogy a maga jussából egy hajszálnyit sem enged. Ez volt a szent-gáli kisnemes.

Mi lett a szent-gáli gyerekből, ha esetleg akkora tehetség szorult bele, mely majdnem lángésznek is beillett, ha magasabb iskolákat végzett s jóllakott minden tudással, ami itthon kapható volt, azután pedig ráadásul kiment Berlinbe s ott teleszedte magát hégeli filozófiával? Hát mi lehetett volna az ilyen szent-gáli gyerekből? — Kerkapoly Károly lett belőle!

Kerkapoly a pápai kollégiumban elvégezte a jogot is. A protestáns kollégiumokban 48 előtt jogi tanfolyamok is voltak (néhol most is vannak). Jogi „karnak“ nem lehetett ezeket nevezni, mert többnyire csak egy tanár adta elő az idevágó studiumokat, — de ez az egy aztán tanár volt ám a talpán! Ilyen volt a híres Kövy Sáros-

Patakon, Csupka Eperjesen, Zádor György Pápán. Kossuth Kövytől, Pulszky Ferenc Csupkától, Kerkapoly Zádortól tanulta a jogtudományt. Maga Deák Ferenc is Győrött végezte jogi tanulmányait. Nem lehet mondani, hogy rosszul végezte. Egyébiránt első sorban a Tripartitum tudása, azután a Corpus Jurisban való alapos jártasság, esetleg egy kis pénzügytan elégségesnek tartatott akkor. Az azonban nem volt megtiltva, hogy ahhoz, amit az iskola nyújtott, az illető a maga erejéből is tanulhasson annyit, amennyit akar.

Kerkapoly természetesen megtanult mindent, amit a jeles Zádor Györgytől, e kiváló jogtudóstól, ki Vörösmarty barátja és mint irodalmi ember is kitűnő volt, megtanulhatott. Azután pedig kiment Berlinbe, hogy ott betetőzze ismereteit.

Kerkapoly eleinte Zalamegyénél szolgált mint alügyész. A megyegyűléseken talpraesett felszólalásai jó hatást tettek. Deák Ferenc figyelmét már ekkor magára vonta. A pozsonyi országgyűlésen is járt, mint jurátus. Külföldi tanulmányaiból hazatérve nemsokára tanár lett a pápai kollégiumban. A pénzügytanból is tartott előadásokat s erről valami kisebb kézikönyvet is írt. Egy nagyobb „Világtörténet" megírásába is belekezdett, de nem vitte tovább egy kötetnél. De ez a csonkán maradt munka is elég jelentékenynek tartatott arra, hogy megválasztották akadémiai tagnak. Mindent összevéve tehát nem volt új ember, mikor negyvenegy éves korában az enyingi kerület felküldte az 1865-ki országgyűlésre.

Kerkapolynak, mikor képviselő lett, nem az volt az ideálja, hogy miniszter legyen. Az ő ideálja az egyetemi tanárság volt. Ezt pedig hamar el is érte, mert br. Eötvös József már 1868-ban kinevezte a pesti egyetemre a pénzügytan tanárának. De nem foglalhatta el állását. Az első delegációban, 1868 elején, mint a hadügyi albizottság előadója, rávetette magát a katonai ügyek, különösen a katonai közigazgatás tanulmányozására s néhány hét alatt e téren oly tájékozottságra tett szert, hogy bámulatba ejtette az öreg generálisokat is. Gróf Andrássy különösen megkedvelte ezt a nagyeszű és csudálatos munkaerejű embert s mikor nemsokára a honvédelmi minisztériumot szervezni kezdte, kineveztette honvédelmi államtitkárrá. De Kerkapolynak nem volt kedve leköszönni az egyetemi tanárságról, hanem az volt a terve, hogy valamikor később elfoglalja majd tanári székét.

Azt a megoldást eszelték ki, hogy egyelőre egy helyettes tanárt alkalmaznak a pénzügytan előadására. Kerestek egy ily kisegítő erőt s egy fiatal publicistára esett a választás, kiről tudták, hogy a pénzügytanban is elég jártas. A derék Baintner tanárt küldték el hozzá, hogy tudja meg, hajlandó volna-e ezt az állást elfoglalni. A publicista

nem volt hajlandó. Nemcsak ily hibrid állásra, de még állandó jellegű tanárságra sem lett volna hajlandó, mert szellemileg is szebb és hálásabb feladatnak tartotta, mint egy nagy lap vezércikkírója hetenként többször 100.000 emberhez szólani, sem mint a katedrán ülve egy sereg fiatal embernek — kik néha nem is rendelkeznek elég előképzettséggel, nem is mind tehetségesek, nem is mind figyelmes hallgatók — évről-évre a pénzügytan elemeit magyarázgatni. Mellesleg megemlítendő, hogy a tanszékkel járó illetmények távolról sem ütötték volna meg akkori állásában élvezett illetményeinek mértékét.

Ma talán másképp van, de ezelőtt 40—50 esztendővel még az a felfogás volt elterjedve a közönségnél, hogy a sajtó embere egy szegény ördög, ki szivesen cserélne egy közepes hivatalnokkal. Másik balítélet volt, hogy aki tanszéken ül, az mint valami triposzról orákulumi fölénnyel tekinthet le a sajtó embereire, pedig ez utóbbiak közül a kiválóbbak egy hónap alatt több tudást és gondolatot szórnak szét pazar kézzel a közönség százezrei közt, mint amennyit amazok — tisztelet a ritka kivételeknek — az ő triposzukról egész életükön át a fiatalságnak ledarálnak. Kerkapoly nyilván túlbecsülte a tanári állás szellemi értékét, azért ragaszkodott hozzá oly görcsösen. Későbbi barátja és kollégája, Szilágyi Dezső nem osztozott e balítéletben. Manapság pedig már a legkiválóbb tudományos emberek — mint például a jeles tudós Ostwald — rájöttek arra, hogy a tudomány valóban nagytehetségű képviselőit, az eredeti kutatókat egyenesen fel kellene menteni a tanítás kényszerűsége alól, mely a tudomány úttörőinek csak kolonc.

E sorok írója — mert ő volt ama felszólított publicista — már ezelőtt 42 évvel sem rajongott a tanári állásért s nem volt hajlandó ezért publicistai állását feláldozni. Arról pedig erősen meg volt győződve, hogy mind a két állás egész embert követel.

Visszatérve Kerkapolyra, talán legszembeötlőbb sajátságaként emelhetem ki, hogy a nemsokára elért miniszteri méltóság sem változtatott semmit e kemény embernek kissé érdes modorán. Nincs helytelenebb, mint hogyha sablonos életírói per „szerény pápai tanár“ beszélnek róla. Kerkapoly soha sem volt szerény. Aki annyira duzzad az erőtől, mint ő, az nem is lehet szerény. Egy külföldi pénzember, ki vele tárgyalt, azt mondotta róla, hogy ez a professzor-miniszter olyan, mintha acélból volna. De amint nem volt képes udvaronc lenni: épp oly képtelen volt a pózolásra. A magas állás, melyre szédületes gyorsasággal eljutott, őt nem szédítette meg és semmit sem változtatott az ő keresetlen egyszerűségén. Maradt fel- és lefelé egyaránt az, aki volt: hamisítatlan demokrata.

Debatteri ereje egy színvonalon állott a Szilágyi Dezsőével, kinél mintegy öt évvel korábban lépett ki az arénába. Azzal a különbséggel mégis, hogy Szilágyi ment volt a hegeliánus formulázások nehézkességétől, mely Kerkapolynál néha nyomasztóan hatott. Szilágyinak elegánsabb, modernebb volt úgy egész egyénisége, mint előadása. Több volt benne a humor, mely azonban Kerkapolynál is felvillant néha, de ritkábban. Ha gr. Csáky Szilágyit a „nagy cséplőgéphez“ hasonlította, ugyan mihez lehetne hasonlítani Kerkapolynak nem kisebb erejű, de monotonabb előadását? Nekem az ő gyorsan lepergő mondatai néha a jégeső kopogását juttatták eszembe, melyet időnként egy-egy mázsás súlyú mondat szakított meg, mint ahogy a mennydörgés időről-időre áthatol a jégeső mindent elpaskoló kopogásán.

Miután pénzügyminiszter lett, többször akadt vele elintézni való dolgom. Biztos voltam és vagyok benne, hogy jóakarattal volt irántam, mert bármikor szívesen fogadott. Abban a rokokó-stílű egyemeletes palotában lakott, mely egykor a mostani cifra gótikus pénzügyminisztériumi palota helyén állott. Jól tudtam itt a dörgést, hisz jó ideig hivataloskodásom színhelye volt ez az épület. A miniszter lakásán kívül akkor csak az elnöki osztály volt itt elhelyezve. Lónyay pénzügyminisztersége idejében zajosabb volt itt az élet. Lónyay magánlakását nem tartotta ugyan e palotában, de ennek tágas termei fogadó helyiségül szolgáltak neki. Egy-két bált is adott itt pénzügyminiszter korában.

Midőn Kerkapoly, ez a magános legényember foglalta el ezt a palotát, mintha maga az épület is megváltozott volna. Mikor a magános lakó késő éjjente hazatért, lépteinek zajára a tágas termek kongó üressége felelt.

Itt élt, így élt ez az erős ember egyedül, mint az ó-kor anachorétái Lybia barlangjaiban. Vajjon csakugyan anachoréta lett volna-e Kerkapoly? Vajjon plátói sóhajokban merült volna-e ki a férfiasságnak az az ereje, mely szívében lakott? Alig hihető ez ily alapjában zseniális emberről. Hisz ez majdnem patologikus tünet lett volna. Oly emberektől, kik közelről szemlélhették ennek a látszólag rideg embernek az életét, hallottam, hogy igenis volt érzéke a női szépség iránt. Valamikor beszéltek gyengéd viszonyáról egy szép asszonnyal. Nem kegyeletlenség, ha ezt megérintem, mint egy érdekes emberünk alakjának érdekes kiegészítő vonását. Négy évtized elég hosszú idő arra, hogy amiről egykor a médisance suttogott, az idők ködén át nézve legendává finomuljon. Szerelmi történetek, melyeknek szereplői rég a föld alatt nyugosznak, úgy hatnak ránk, mint mikor derült őszi napon letarolt ligetben járva, arra gondolunk, hogy itt egykor

illatos virágok nyíltak s a most lábunk alatt zörgő sárgult levelek lombsátort alkottak, melyben fülemile dalolt.

Ha akadt női lény, kinek szemeiből a közügy e becsületes munkásának magányába a boldogságnak egy sugara esett, a jóakaró mosolyba, mellyel róla megemlékezünk, mintha a hálának egy neme vegyülne.

De hogy valamiképp el ne ábrándozzunk! Mi tagadás benne, Kerkapoly alapjában mégis csak prózai lélek volt és semmiféle poéta nem lesz képes regehőst formálni annak a rég lebontott palotának magányos lakójából. A romantikának nyoma sem volt az ő lelki konstituciójában.

Éppen magányos ebédjének vége felé tartott, mikor egy ízben beléptem hozzá. Somlai bor volt előtte egy magas rajnai palackban, melyből egy kvaterkányi hiányzott. Egy ily palack eltartott neki egy hétig. Nem volt inyenc, de soha sem láttam jobbízűen enni, mint ahogy ő evett. A jógyomrú ember ínyencsége volt ez, melynek alapja a jó étvágy. Ha szabad ezekkel a nagyon anyagi dolgokkal párhuzamba helyezni a szellemi és kedélybeli dispoziciókat, akkor azt mondanám, hogy az ép egészséges érzés és gondolkodás az volt az ő lelki konstituciójának, ami a jó gyomor az ő testi szervezetének.

Gróf Andrássy Gyulához sűrűn ellátogatott, rendesen a délelőtti órákban. A szellemes gróf társaságában, melyben néha a grófné is részt vett, felengedt e hideg ember kedélye. Nem volt ő száraz, mogorva szobatudós. Ellenkezőleg, kicsi, okos szemei majdnem gyermeteg derültséggel néztek a világba s egy-egy jó ötleten oly jókat tudott kacagni, hogy szinte a fal rengett belé.

*

Kerkapoly nem szerencsés korszakban vette át a magyar pénzügyek vezetését. Alighogy elfoglalta állását, kitört a német-francia háború. Már ez is ártott, jóllehet közvetlenül bennünket csak annyiban érintett, hogy az óvatosságból elrendelt részleges mozgósítás költségeiből mintegy öt millió forint póthitel esett Magyarországra. De jobban ártott általános közgazdasági kihatásaiban, mert rontotta világrészünk gazdasági konjunkturáját.

Kerkapoly nagy önbizalommal indult neki pénzügyminiszteri hivatásának. Mintegy programmszerű jelentőségű volt 1870 október 16-án tartott első expozéja. Az 1870-ki költségvetést Kerkapoly készen vette át. Sajátságos helyzetet foglal el ez a költségvetés a magyar pénzügyek két korszaka, az 1867—1869-ig tartott aránylagos virágzás és az 1871-től jó tizenhét évig tartott hanyatlás, illetőleg küzködés korszakai közt. Lónyay már nem ismerte magáénak, Kerkapoly még nem. Tehát tulajdonképp nem volt neki gazdája.

Kerkapoly első expozéjával az 1871-ki költségvetést vezette be. Visszapillantva a multra, úgy találta, hogy Lónyay 1869-re szóló előirányzata túlságosan is óvatos volt, mert a közelebb előterjesztendő zárszámadás a bevételekben 21 millió forinttal kedvezőbb eredményt mutat. Minthogy pedig a rendes és rendkívüli kiadás együtt csak 3.4 millió forinttal emelkedett az előirányzathoz képest, tehát 1869-re 13 millió előírányzott hiány helyett 9.6 millió felesleg mutatkozik. Ez a kedvező zárszámadási eredmény végzetesen befolyásolta Kerkapoly felfogását a pénzügyi helyzetről. A következő 1870-ki költségvetésben, melyet Lónyaytól átvett, 15 millió deficit volt előirányozva. Kerkapolyt ez nem rettentette meg, sőt októberi expozéjában örömmel utalt arra, hogy az 1870-ki bevételek is oly kedvezően folynak be, hogy az 1870-ki tényleges hiány is sokkal kisebb lesz az előirányzottnál. Nem döbbenti tehát meg ez a hiány, sőt kijelenti, hogy a bemutatott 1871-ki költségvetésben még 9 millióval nagyobb hiányt irányoz elő. (Az 1870-re előirányzott 15 milliós hiány is 26,600.000 frtra nőtt meg a valóságban, melyben 15 millió volt a beruházás.)

Októberi expozéjában elmondta Kerkapoly, hogy „a már egyszer beállott hiányt rögtön kár nélkül megszüntetni nem lehet. De amaz úton, melyre a jelen 1871-ki költségvetéssel ráléptünk — úgymond — csak 3—4 évig megmaradva, nemcsak a tényleges eredmények terén, de az előirányzatok terén is oda jutunk, hogy nem lesz szükségünk az előirányzatban hallgatagon anticipálni azon év jövedelmi emelkedését, melyre maga az előirányzat szól."

Hallgatag anticipálás! Nevezetes és végzetes műszó volt ez. Ebben nyert kifejezést Kerkapoly pénzügyi politikájának egyik alaphibája. Kiegészítette ezt az a másik kijelentése, „hogy az abszolut takarékosság nem mindíg üdvös és ajánlatos."

Ime a legszembeötlőbb ellentét Lónyay és Kerkapoly közt. Lónyay szakadatlanul takarékosságot prédikált. Ez volt az ő pénzügyi bölcseségének a kvintesszenciája. Most jött egy új pénzügyminiszter, ki oly elvet mond ki, mely amannak egyenes tagadása.

De ha közelebbről nézzük a dolgokat, ez a képzelhető legélesebb ellentét veszít élességéből. Lónyay a takarékosságot prédikálta ugyan, de sem minisztertársainak költekezési hajlamát (1870-ben) fékezni nem bírta, sem a 20 millió forint kamatgaranciát az országra zúdító s hibákkal teljes vasutengedélyezéseket meg nem gátolta, sőt azokhoz (elméletileg vallott helyesebb elvei ellenére) a gyakorlatban hozzájárult.

Lónyay oly apa volt, ki így szól költeni szerető kis fiához: adok fiam egy hatost, de el ne költsd. Kerkapoly ily frázis nélkül odaadja a hatost. Az eredmény mind a két esetben ugyanaz. A hatos sorsa mind a két esetben meg van pecsételve.

1871-re Kerkapoly (1870 októberben) eredetileg 12 millió deficitet helyezett kilátásba. Mikor 1871-ben február 28-án eredeti előterjesztését kiegészítette, már 19 millió hiányt irányzott elő. De ebben sok mindenféle nem volt benne. Hozzájött még $3^{3}/_{4}$ millió szükséglet a honvédelmi minisztérium számára, továbbá az 1868-ra és 1870-re pótlandó közös póthitelek, melyekből Magyarországra 7 millió esett és még néhány bizton várható póthitel. Ily módon az az összeg, melyről 1871-ben gondoskodni kellett, felduzzadt 30 millióra.

És a valóság még kedvezőtlenebbül alakult. 1871 március végén, a költségvetés tárgyalásánál már maga Kerkapoly így nyilatkozott: az 1870-ki költségvetés hiánya a póthitelekkel együtt $22^{1}/_{4}$ millió forintot, az 1871-ki $18^{1}/_{2}$ millió forintot tesz ki. De a tavalyi 22 millió deficit nem lesz pénztári deficit, mert fedezetet talál részint az előző évek meggazdálkodásaiban, részint az 1870-ki év fokozott bevételeiben. Aggodalomra tehát szerinte nincsen ok, de konstatálja, hogy két ily évet egymás után nem birna többé elviselni az ország. Még ekkor remélte, hogy konszolidált kölcsön nélkül lehetséges lesz a két év 40 millió deficitjének a fedezése.

Tényleg az 1870-ki hiány a pénztári készletekből, az 1871-ki, mely a póthitelekkel együtt tényleg 19,688.000 frtra emelkedett, nem egészen 8 millió erejéig szintén a pénztári készletekből, $4^{1}/_{2}$ millió erejéig kamatozó kincstári utalványok kibocsátásából fedeztetett, 7 milliót pedig a sorsolási kölcsön készletéből vett át a kormány, természetesen visszatérítés kötelezettsége mellett.

Még inkább romlott a helyzet 1872-ben. Ez évnek közel 26 milliónyi hiányát, mely utólag még 5 millióval növekedett, már nem lehetett a kormány és a pénzügyi bizottság által tervezett módozatok mellett fedezni, sőt még a kincstári utalványok is nagyobbrészt visszafolytak és 1,800.000 frtra zsugorodtak össze.

Kénytelen volt tehát a pénzügyminiszter 23 millió forintot felhasználni a 30 millió forintos kölcsön pénzeiből, mely kölcsön pedig a törvényben megnevezett közmunkákra vétetett fel.

Sok szó volt abban az időben erről a kölcsönről. Lévay és Cohen szerepléséről már szólottam a Lónyayról szóló fejezetben. De beszéltek még arról is, hogy e kölcsön törlesztési tervébe hiba csúszott be s ennek kijavítása szintén több százezer forintba került az államnak. Tény, hogy e kölcsön törlesztésének eredetileg tervezett módozatai nem éppen kedvező színben tüntetik fel Kerkapoly jártasságát a pénzügyi műveletek technikájában. Ezen nincs mit csodálkozni. De hogy nem akadt kellő tanácsadója, az már feltünő jelenség.

A 30 milliós kölcsönt 32 év alatt kellett törleszteni. Ezt a miniszter nem úgy tervezte, ahogy annuitási kölcsönöket törleszteni

szokás, hogy az annuitások, melyek a kamatot és törlesztési hányadot együtt magukban foglalják, az egész törlesztési idő alatt egyenlők legyenek, amikor is a törlesztési hányadok az első időben kicsinyek s azután fokozatosan nőnek, ellenben a kamatra eső összegek fokozatosan csökkennek. Kerkapoly egészen eredeti módon akart eljárni, ő 32 egyenlő összegű kisorsolás útján akarta törleszteni a kölcsönt. Azt hitte, hogy ezzel fokozza a tőkések kedvét a kölcsön aláírásához. Wahrmann Mór, az egyetlen bankárképviselő, figyelmeztette a minisztert a pénzügyi bizottságban, hogy e törlesztési mód károsítja az államot s ki is számította a károsodás nagyságát. Utólag tehát átváltoztatták a törlesztési tervet a szokásos annuitásos formára. Ebbe a kölcsönkonzorcium — az Erlanger-csoport — csak jutalékának 2 percenttel való felemelése mellett egyezett bele.

Talán megengedi az olvasó, hogy a Wahrmann által kiszámított károsodás mibenlétére pár szóval rámutassak. Az állam minden 100 forint névérték után kapott netto 75 forint 25 krajcárt, ellenben a törlesztésnél a teljes névértéket kellett visszafizetnie. A kötvénytulajdonos haszna először a teljes 100 forint után élvezett 5% kamat, másodszor az, hogy ha kötvénye törlesztés alá kerül, teljes 100 forint összeget kap vissza, tehát az általa befizetett összegnek majdnem 33 percentjét kapja mint külön hasznot. Kerkapoly eredeti törlesztési terve szerint rohamosan indult volna meg a törlesztés s így az államhitelezők sokkal gyorsabb tempóban jutottak volna hozzá ehhez a 33 percentes külön haszonhoz, mint az annuitásos módszer szerint. Azért hozom fel ezeket, mert akkor a lapokban és a képviselőházban igen sokat beszéltek a törlesztési tervbe bejutott hibáról s annak drága kikorrigálásáról, de ennek a dolognak a lényegével nem voltak tisztában. Itt is emlegették Lévay nevét. Panamát sejtettek, pedig egyszerű tájékozatlanság forgott fenn.

Az olvasó türelmét kérem, hogy még igen röviden rámutathassak a Kerkapoly minisztersége alatti évek deficiteire s az ezekkel kapcsolatos hitelműveletekre, mert e nélkül lehetetlen megérteni, miben állott tulajdonképp e zseniális miniszter főtévedése, mely egész működésének tragikumává lett.

Kerkapoly — mint fentebb már említve volt — 1870 októberében tartott expozéjában a deficitet 3—4 év alatt könnyen megszüntethetőnek tartotta. Mikor 1871-ben a 30 milliós kölcsönt javaslatba hozta, akkor abban a meggyőződésben volt, hogy ez a kölcsön véglegesen elég lesz a pénzügyi kibontakozás eszközlésére. Az 1868-ki vasuti kölcsönből megkezdett vasutépitkezések és egyéb közmunkák befejezése, melyre ama kölcsön elégtelennek mutatkozott, volt a 30 milliós kölcsönnek a törvényben is kifejezett rendeltetése. A köz-

munkákon kívül még mutatkozó hiányról Kerkapoly azt hitte, hogy azt könnyedén fedezni fogja a jövedelmeknek — szerinte biztosan anticipálható növekedéséből s lebegő kisebb hitelműveletek segítségével. Azt hitte tehát, hogy a 30 milliós kölcsön lesz beláthatatlan időre az utolsó.

De a dolgok nem úgy jöttek, ahogyan ő gondolta. A 30 milliós kölcsönt egészen elnyelte az 1872-ki deficit, melynek fedezésére pedig az rendeltetve nem volt. A 73-ki helyzet már ismét rosszabbodott. Mikor Kerkapoly az 1873-ra szóló előirányzatot előterjesztette, siettem meglátogatni őt. Nem titkoltam előtte, hogy ijesztő benyomást tesz rám a költségvetés és kértem, hogy az expozéjában mondottakon kívül adjon minél alaposabb információkat, melyek abba a helyzetbe hozzanak, hogy képes legyek a költségvetést jóhiszemüleg megvédelmezni a várható támadások ellen. Kerkapoly hosszú disszertációt tartott, melyben igyekezett meggyőzni, hogy aggodalomra nincs ok. De, sajnos, azzal a meggyőződéssel távoztam tőle, hogy a pénzügyi helyzet a legnagyobb mértékben aggasztó.

A pénzügyi bizottság előterjesztése szerint 73-ban a következő összegeket kellett fedezni: Függő tartozások 11.711.680 forint. Az 1872-ki hitelmaradványok 20.116.274 forint. Az 1872-ki póthitelek 1.136.991 forint. Az 1873-ki rendkivüli hiány 25.815.583 forint. Összesen tehát 58.880.301 forint fedezéséről kellett gondoskodni, melyből a bizottság 14—15 milliót az állam értékpapirjainak (tiszai részvények stb.) értékesítéséből, vagy különféle függő hitelműveletek útján vélt fedezhetőnek. A többi 43—44 millió hiány fedezésére egy új konszolidált kölcsön — az 54 milliós — vált szükségessé. Erről azonban azt hitték, hogy ez már csakugyan az utolsó lesz.

Az 1874-ki költségvetés tárgyalásának idejét (1873. június) jelölhetjük meg, mint azt az időpontot, mikor végre az országnak megnyíltak a szemei, — de most is csak félig. Ehhez a legalább részben való kiábránduláshoz hozzájárult az a rettentő pénzügyi katasztrófa („Krach“), mely 1873 májusában Bécsben kitört. Nem mult az el, mint eleinte remélték, egy pár hónap alatt, hanem mint a földrengésnél az első lökés után újabb és újabb ismét meg-megújuló lökések s fokozatosan nagyobb és nagyobb rombolások következtek. A kolera, mely pár százezer ember életét oltatta ki s az aszály következtében példátlanul inséges termés fokozta a siralmas helyzet nyomorúságait.

A képviselőházban mégis még mindig akkora volt a bűnös könnyelműség, hogy mindezek ellenére még mindig szavaztak meg egyes képviselők indítványára a kormány által elő nem irányzott többrendbeli kiadásokat és költségemeléseket.

Ekkor már Szlávy volt a kormányon. Deák beteg volt, a Deák-párt töredékekre szakadozott s az ellenzék vezére már lesben állt, hogy magához ragadja a hatalmat.

Az állam fizetésképességét már ekkor lombardkölcsönökkel kellett tengetni. Kikerülhetetlen volt tehát egy újabb konszolidált kölcsön. No de ezt már csakugyan és valóban a legeslegutolsónak tartották.

Ez volt a szomorú emlékű 153 milliós kölcsön. Ezt már a Rothschild-csoporttal kötötte Kerkapoly, mert az eddigi konzorcium tagjai részint megbuktak, részint ingadoztak. Nagy volt a szolgálat, melyet a Rothschild-csoport a nagy „Krach" évében való kölcsönnel az országnak tett, hisz a legvégső veszedelmet hárította el róla, de nagy volt e szolgálat ára is. A kölcsön 6 percentes volt, be lett táblázva az összes állami birtokokra. Befolyt a két részben kibocsátott 153 millió névérték után netto 130 millió, öt év mulva pedig vissza kellett fizetni az egész névértéket, 153 milliót. A kamatot és az összes mellékterheket felszámítva, a kapott 130 millió évi $11^{6}/_{10}$ percent kamatba került.

Kerkapoly elpusztíthatatlan optimizmusára világot vet az a tény, hogy még most sem fogta fel a veszedelmet teljes nagyságában. 1873 november 15-én, mikor a kölcsön első felének kibocsátására kért felhatalmazást, ezt a képviselőházban azzal okolta meg, hogy a kölcsön második felére tulajdonképp már nem is lesz szükség. „Nincs reményem — úgymond — hogy öt év mulva e nagy összeget (a $76^{1}/_{2}$ milliót) sajátunkból visszafizethessük, ellenben meg vagyok győződve, hogy ez idő alatt háztartásunkban az egyensúlyt helyreállíthatjuk. Az sem szenved kétséget, hogy azon idő alatt kedvező pénzviszonyok is fognak beállani, amelyeknek rendezett háztartás mellett felhasználásával hasonlíthatatlanul kedvezőbb feltételek alatt lehet majd megkötni a kölcsönnek ama másik felét, amelynek segitségével majd visszafizetjük azt, amelyet most kötünk."

Nem hinnénk szemeinknek, ha ezt szórul-szóra nem olvashatnánk, hogy Kerkapoly még 1873 novemberében, egy hónappal pénzügyminiszterségének vége előtt így gondolkozhatott.

Hogyan alakultak a dolgok a valóságban? Úgy, hogy az államháztartás rendezéséhez még 15 év volt szükséges. Erre pedig nemcsak az egész 153 milliós, hanem ezen kívül még sok száz millió konszolidált adósság ráment. Ami az 1874-iki évet illeti, a pénzügyi bizottság kimutatta, hogy a fedezendő hiány magára erre az évre 41·6 millió forintot tesz ki, de fedezendő még 1873-ból fenmaradt 20·7 millió lebegő adósság, az 1873-ki hitelmaradványokra kell

10 millió, úgy hogy 1874-ben összesen $73\frac{1}{3}$ millió forint fedezendő.

A kölcsön második felére tehát nemcsak hogy szükség lett, de igen sürgősen lett szükség, mert a kölcsön első feléből már csak 16 millió volt meg, mikor Ghyczy a pénzügyi tárcát átvette.

*

Kerkapoly többször említett első expozéjában nemcsak azt jelentette ki, hogy az abszolut takarékosság nem mindig üdvös, hanem azt is, hogy ő a *jövedelmek szaporítására* helyezi a fősúlyt. A kijelentés első fele nem volna éppen elitélendő, ha annak második felét is megvalósította volna. Tökéletesen igaz, hogy egy fejlődő állam vezérelve nem lehet a zsugoriság. De aki ezt vallja, annak legyen is bátorsága erős kézzel hozzáfogni az állami bevételek fokozásához. Kerkapoly ez utóbbit nem tette meg. Az állami bevételeknek 1867-hez képest tapasztalt valóban igen tekintélyes növekedése által megtévesztve, azt hitte, hogy ez az emelkedés hasonló s tán még gyorsabb tempóban fog folytatódni, csak *úgy magától* s ezt a feltételezett emelkedést anticipálta számításaiban.

Ez az ú. n. *természetes* növekedés akkor sem lett volna elég a normális kiadásoknál előálló többletek fedezésére, ha a közgazdasági viszonyok állandóan legalább kielégítők maradtak volna. Annál kevésbbé lehetett elég akkor, mikor több rosz termés egymás után, egy rettentő hitelválság s huzamosan kedvezőtlen közgazdasági konjunktura, pusztító járványok stb. még a természetes fejlődést is megakasztották. Mellesleg megjegyezhetjük, hogy az 1867 óta tapasztalt jövedelmi szaporulatok sem álltak be éppen csak úgy maguktól. Lónyay egyes, bár nem mélyreható adótörvényei s még inkább az adókivetés és behajtás körül alkalmazott nagyobb szigor nélkül azok a tapasztalt szaporulatok sem következtek volna be.

A normális állami kiadások növekedésén fölül új nagy kiadások egész sora zúdult rá egyszerre az államra. A kölcsönpénzből épített vasutvonalak, valamint a kamatgarancia mellett engedélyezett vasutak nem jövedelmeztek semmit. Az építés alatt a kamat és garancia a tőkeszámlára iratott, a vasutak megnyílta után ezek a nagy kiadások, melyek mintegy évi 22 millió forintot tettek ki, az államköltségvetés terhére voltak fizetendők. Horvátországgal 1873-ban új, Magyarországra nézve az eddiginél terhesebb pénzügyi kiegyezés jött létre, felülrá a határőrvidék polgárosítása fejében két percenttel nagyobb kvótát kellett vállalni. Minthogy a határőrvidék bevételei a saját közigazgatási költségeit is alig fedezték, most már nemcsak Horvátországra, hanem a határőrvidékre is több milliót ráfizetett a magyar állam. A honvédség gyors fejlesztése, mellyel bravurosan messze megelőz-

tük Ausztriát, szintén évenként pár millióval növelte a kiadásokat. Sokan, maga Ghyczy is, úgy vélekedtek, hogy lassúbb tempóban kellene fejleszteni a honvédséget, de ezeket az aggályokat legyőzték politikai tekintetek és a nemzeti hiúság.

Az ily módon keletkezett pénzügyi baj akut természetű volt és csak rögtöni jelentékeny növelése az állami bevételeknek — vagy nevezzük a maga nevén, tetemesebb adóemelés mérsékelhette volna azt odáig le, ahol veszélyessége megszűnt volna. Ez a gondolat szinte elemi erővel kényszerítette rá magát minden egészséges agyvelőre. De a mi államférfiaink nem hallgattak a benső szózatra. Ők oly betegséget, mely sürgős sebészi beavatkozást követelt, hosszas dietétikus gyógymóddal akartak orvosolni. Nézzük meg Kerkapoly 1873-ki adónovelláit a házadóról, a személyes kereseti adóról, a jövedelmi adóról, a bélyegről és illetékekről, — mind olyanok voltak, hogy csak jelentéktelen jövedelmi szaporulatot eredményezhettek.

Kerkapoly erős értelmiség volt, lehetetlen, hogy be ne látta volna az állami bevételek gyors és tetemes szaporításának szükségességét. Hisz maga tűzte ki ezt vezérelvül első programmszerű expozéjában. Kitűzte, de nem követte. Azzal nyugtatta meg adóügyi lelkiismeretét, hogy — mint vélé — az egyenes adók alapos reformjának — az adóemelés szót senki sem merte kimondani — csakis a földadó reformja lehet az alapja. Ez a kissé homályos doktrina tulajdonképp nem is igaz. De ürügynek a gyökeresebb reform elodázásához elég jó volt. Mert hát világos, a földadó-reformhoz kataszter kell, ennek megcsinálásához pedig évek hosszú sora és sok milliónyi költség szükséges. És Kerkapoly ezen az úton indult el. Ez az egész eljárás emlékeztet az ugyancsak 1873-ban az egyházpolitikában követett taktikára. Az egyházpolitikától is fáztak, mert nem mertek szembeszállani a klerussal, tehát az egész egyházpolitikát eltemették egy bizottságba. A jelentékenyebb adóemeléstől is fáztak, tehát az „adóreform“ hangzatos jelszava alatt ezt beletemették a kataszterbe.

Talán a közvetett adók fejlesztésére könnyebben rászánták volna magukat. De lássuk, milyen volt itt a helyzet. A cukor- és söradó nem volt fejleszthető a vám- és kereskedelmi szövetség miatt, A cukor- és sörfogyasztás ugyan tetemesen emelkedett az országban, de annak csak az volt a következménye, hogy most még több millió szivárgott át az osztrák kincstárba. A cukor- és söradó bevétele nálunk nemhogy nem emelkedett, de még csökkenő irányt mutatott. A kivitt osztrák cukor és sör után való adóvisszatérítés pedig — mely közös jövedelemből, a vámbevételből — fizettetett, akkorára nőtt, hogy az egész vámbevételt felemésztette, sőt voltak évek, mikor

a vámbevétel elég se lett s a hiányt az ország többi bevételeiből kellett fedezni a kvótakulcs szerint.

A helyzet az volt, hogy csak az egyenes adók gyors és jelentékeny percentuális emelése segíthetett volna, mert csak ezt lehetett egyszerre elrendelni és foganatosítani. Voltak, akik ezt belátták. Mikor 1873-ban Kerkapoly nagy apparátussal nekikészülődött a kataszter reviziójának s benyújtotta a kataszteri felmérésről és a földadószabályozásról szóló javaslatait, melyek után majdan, valamikor következett volna a többi adók reformja, e sorok szerény írója is ily nézetnek adott kifejezést cikkeiben. Utóbb mások is, pl. Weninger Vince hasonló felfogásnak adtak kifejezést. Utóvégre, de kissé későn, csakugyan ehhez az eszközhöz nyúltak, mikor belátták, hogy az apró-cseprő új adók — fényűzési adó, fegyveradó s effélék — nem sokat segítenek s alig hozzák be a kivetéssel és behajtással járó költséget. Percentuális adóemelést dekretáltak tehát. Mert mi volt az általános jövedelmi pótadó, melyet Széll Kálmán 1875-ben megszavaztatott, más, mint 30 percentes adóemelés, csupán a bekebelezett adósságok kamatjainak tekintetbevételével temperálva?

A hetvenes évek elején nálunk oly nagy volt az idegenkedés az adózás fokozottabb igénybevételétől, hogy még kimondani sem merték ezt a szót, hogy „adóemelés." A kiegyezés után az emberek többnyire az osztrák uralom idejéből maradt adók leszállításáró álmodoztak. Maga Lónyay is a földadó leszállításáról beszélt. Mellesleg mondva éppen a földadó kérdésében talán nem volt egészen elfogulatlan az oly ember, ki maga évenként 40—50 ezer forint földadót fizetett. Nem világos-e, hogy oly országban, mely óriási költséggel rohamosan egy nagy vasuthálózattal szerelte fel magát melyben a mezőgazdasági termények értékesítési lehetőségei éppen ezért forradalmi átalakuláson mentek keresztül, ha velakitől, hát a föld tulajdonosaitól lehetett volna megkövetelni, hogy a vasuthálózat létesítése folytán előállott teherhez járuljanak. Semmiben sem mutatkozott a vasutak előnyös hatása kézzelfoghatóbban, mint a földbirtok értékének emelkedésében. Agrárius felfogások és anti-osztrák hagyományok összeölelkezéséből születtek az olyan képtelen ideák, aminő pl. a földadó leszállításának gondolata is volt.

Nem pénzügyi történetet írok. Hisz erről vaskos könyvet kellene írnom. Csupán Kerkapoly adópolitikai eljárásának lélektani hátterére akartam rámutatni. Ő volt az, aki az államjövedelmek fejlesztésének doktrináját vezérelvül állította föl. Ő volt az, aki e vezérelv következményeit le nem vonta, az államjövedelmek növelésének akkor lehetséges egyetlen hatékony eszközéhez hozzá nem nyúlt. Nem

tudta, nem akarta, vagy talán nem merte ezt megtenni? Én azt hiszem, nem merte.

És miért nem merte? Azért nem, mivel az ellenzék minden némileg a húsba vágó adóügyi rendszabályt oly ádáz izgatásra használt volna fel, mely a Deák-párt bukását vonta volna maga után. A Deák-párt bukása után pedig az akkori közhiedelem szerint a bihari pontok uralma, a chaosz, talán az állami bukás következett volna. Ebből a tévhitből csak 1875-ben gyógyított ki bennünket Tisza Kálmán.

Tisza és pártja 1873-ban formaszerint lesben állt. Nemcsak a megkísérlendő komolyabb adóemelést a többség megbuktatására — ami, mint fentebb említtetett, akkor egyértelműnek tartatott az állami felfordulással — használta volna fel, de követelte az egyetlen biztos és természetszerűleg fokozódó indirekt adónak, a dohánymonopoliumnak megszűntetését. A parasztnak amaz ártatlan gyönyörűsége kedvéért, hogy fonálra fűzve az eresz alatt száríthassa saját termesztette dohányát, kész lett volna — legalább úgy mondotta — megfosztani az országot legjelentékenyebb és legbiztosabb indirekt adójövedelmétől.

Móricz Pál, egy tökéletes pénzügyi analfabéta, ki — maig sem tudom mily jogcímen, talán mivel Tiszának acquisitor-társa volt, mint pénzügyi kapacitás terpeszkedett a balközép soraiban, még 1871-ben is erősen írt és izgatott a dohánymonopolium eltörlése mellett. A dohányzókra kivetett egyenes adóval akarta pótolni ennek jövedelmét. Ebből közel 8 millió forint bevételt várt. A szivargyárosok és szivarkereskedők jövedelmi adójából, a vámból és az állami dohányjövedék üzemi tőkéjének 6 percentes kamatjából további négy milliót számított ki a papiroson. Ez tizenkét millió jövedelem lett volna. (Akkor a monopolium netto jövedelme kerülbelől ennyi volt, ma már majdnem háromannyi.)

Én akkor abban a meggyőződésben, hogy a minden oldalról mutatkozó pénzügyi viharfelhők egy oly korszak közeledtét jelzik, midőn a magyar államnak egész pénzügyi erejét össze kell szednie, szembe szállottam ezekkel a pénzügyi fantazmagóriákkal. Manapság ezeket nem venné senki komolyan s azt, aki a dohányjövedék eltörlését indítványozná, szanatóriumba való embernek mondanák. Akkor ez nagyon komoly és nem veszélytelen dolog volt, mert egy nagy országos párt állt ama fantazmagóriák mögött. Négy nagy cikkben cáfoltam Móricz Pálnak nagy applombbal fellépő fejtegetéseit s kimutattam, hogy az ő módszere szerint nem 12, hanem legfellebb 2 millió forint jönne be. (L. Pester Lloyd, 1871. január.)

Legtöbben azt hitték, hogy cikkeim hivatalos sugalmazás és

informálás alapján készültek s hogy talán egy-két miniszteri tanácsos ült össze, hogy az adatokat és érveket az egész dohányegyedárusági kérdés ily szakszerű tárgyalásához számomra összeállítsa. Pedig a cikkeket kizárólag a magam kezdéséből s a mindenkire nézve hozzáférhető statisztikai és irodalmi anyag felhasználásával írtam. Csak pár héttel a cikkek megjelenése után találkoztam Kerkapolyval, ki nála szokatlan melegséggel fejezte ki megelégedését e cikkek felett, melyek minden elfogulatlan emberből kikényszerítették azt a vallomást, hogy aki ezentúl még azt meri állítani, hogy a dohányegyedárúságból származó jövedelmet más módon pótolni lehet, az tudva ámítja a népet.

De ez nem gátolta a balközépet, hogy még 1872 nyarán is felvegye programmjába a dohánymonopolium eltörlését. Nyiltan nem merték ezt kimondani, de begöngyölgették oly frázisokba, melyek mást nem jelenthettek, mint ezt. A kortesekre és jelöltekre bízták, hogy a népszerű eszmét a maga meztelenségében hirdessék a nép előtt. Az ellenzék pénzügypolitikai magatartásában, — ezt ki kell mondani — a politikai morál megdöbbentő hiánya nyilvánult. Ez volt a főok, mely nemsokára kiűzte e párt soraiból Ghyczy Kálmánt, a pártnak komoly pénzügyi kapacitását.

*

Az állami pénzügyek fenyegető romlása mellett a közgazdasági állapot egyéb tényezői is aggasztóan alakultak. Kerkapoly idejébe esik a bankkérdés nagyfokú elmérgesedése is. A jegyzékváltás egyfelől a magyar pénzügyminiszter, másfelől az osztrák pénzügyminiszter és a bank közt 1872-ben szakadatlanul folyt. Előre bocsátom, kogy a Nemzeti Bank már 1869. október 21-én, tehát még Lónyay pénzügyminisztersége idejében kijelentette, hogy a vöslaui egyezmény — melyről a Lónyayról szóló fejezetben szólottam — őt nem kötelezi. Tiltakozott az ellen, hogy az ő törvényszerű és szerződésszerű jogai az ő beleegyezése nélkül keletkezett későbbi okmányok által megváltoztathassanak.

A Bank 1872-ben már egyenesen fenyegetően lépett fel. Nemcsak határozottan megtagadta a magyar pénzügyminiszter által követelt fiókok felállítását s a meglevő fiókok dotációjának az 1869-ki állapotba való visszahelyezését, hanem azt is kijelentette, hogy neki jogában és módjában van magyarországi hitelezéseit bevonni. Ez akkor egyszerűen katasztrófát jelentett volna a magyar pénzpiacra. A magyar pénzügyminiszter a kvótaarányt szerette volna a dotációk megállapításának mértékévé tenni, amit a Bank kereken visszautasított. Mindehhez hozzájárult a 80 milliós bankköveteléshez való hozzájárulás kérdésének felvetése. A Bank sarkára állt, De Pretis

osztrák pénzügyminiszter pedig a Bank háta mögé állt. Ezt a hadjáratot Lucam, a bank tehetséges, de magyarellenes főtitkárja nagy szakértelemmel és még nagyobb kíméletlenséggel intézte.

Legnevezetesebb közgazdasági eseménye az 1872-ki évnek volt az Andrássy elnöklete alatt október 14-én tartott ama minisztertanács, melyben az osztrák és a magyar kormány tagjai tárgyalták a bankkérdést. Azt határozták, hogy azonnal kezdessenek meg és pedig lehetőleg gyorsított tempóban az értekezletek a Nemzeti Bank viszonyainak végleges megállapítása iránt, amint azok a szabadalom lejárta (1876) után alakíttatni fognak. Addig pedig az osztrák pénzügyminiszter közvetítését oda irányozza, hogy a magyar fiókoknak adandó dotációk oly arányban álljanak az osztrák fiókoknak adott dotációkhoz, amelyben 1869 végén állottak.

Ezek a minisztertanácsi jegyzőkönyv szavai. Jól megnézze az olvasó a fentebb ritkítottan nyomott szavakat. Ezek vannak a minisztertanácsi jegyzőkönyvben, pedig a minisztertanács tényleg mást akart határozni. A minisztertanács azt akarta határozni, hogy a magyar fiókok dotációja oly arányban álljon a Bank ausztriai összes üzleteihez — a főintézetéhez és az ottani fiókokéhoz együtt, — mint 1869 végén állott. A minisztertanács jegyzője talán nem tudta, hogy a Bank bécsi főintézete nem „fiók.“ A határozat tehát hibásan került a jegyzőkönyvbe. A miniszterek nem vették észre a hibát s ebből nagy baj származott.

Elég szerény vívmány lett volna a minisztertanács határozata akkor is, ha helyesen került volna a jegyzőkönyvbe. Mert mi volt a határozat szankciója? Az osztrák pénzügyminiszter közvetítésének megigérése. Vajmi gyenge garancia!

Úgy, ahogy a jegyzőkönyvbe került, az egész határozat nem ért semmit. A bank és az osztrákok kedvteléssel lovagoltak azon a tollhibán. A Bank mintegy kegyelemből felemelte a magyar fiókok dotációját 4½ millió forinttal, holott a minisztertanácsi határozat igazi értelme szerint 16 millió forint dotáció-emelés illette volna meg Magyarországot.

Mint damoklesi kard függött tehát a vészterhes 1873-ki év elején a magyar üzletvilág felett az a veszély, hogy a Nemzeti Bank akkor szorítja össze nyaka körül a hurkot, mikor neki tetszik.

Ez a kínos helyzet szülte a Magyar Leszámítoló- és Pénzváltóbank eszméjét, mely az 1873. XXVI. törvénycikkben konkrét alakot nyert, de sajnos, soha meg nem valósult.

E bank lett volna Kerkapoly minisztersége idejében a legnevezetesebb közgazdasági alkotás, melyből később esetleg egy magyar jegybank nőhette volna ki magát. Huszonöt millió forintra szabta

a törvény e bank alaptőkéjét, mely 50 millió forintra lett volna felemelhető. E bank képes lett volna felvenni az osztrák Nemzeti Bank összes magyarországi leszámítoló és lombard-üzletét. Közvetlenül a kormány felügyelete alatt működő, tehát valósággal állami bank lett volna, felruházva nevezetes előjogokkal, névszerint azzal is, hogy részvénytőkéjének kétszeres összege erejéig kamatozó pénztári jegyeket bocsáthasson ki, melyek az állampénztáraknál mindenkor készpénzre felváltattak volna. E pénztári jegyek fedezeti módja egészen olyan volt, mint az, mely a Nemzeti Bank jegyeire nézve fennállott.

A Leszámitoló Bankról szóló törvényjavaslat tárgyalásánál nevezetes incidens történt. Mikor a részletes tárgyalásnál a 26-ik §-hoz értek, mely az igazgatóságról szól, felállt az öreg Madarász József s azt indítványozta, hogy aki a képviselőháznak, vagy a főrendiháznak tagja, az ne lehessen tagja a bank igazgatóságának. Kerkapoly pénzügyminiszter úgy vélekedett, hogy ez a kérdés a választási törvénybe való. Kár volna megkötni a Ház kezét. A képviselők nem is kételkedtek, hogy rövidesen el fogják vetni Madarász módosítványát.

Ekkor felállott Deák Ferenc s az egész Ház elképedésére Madarász módosítványát pártolta s felszólalását még ezzel a magyarázattal is súlyosbította: „Ez a kérdés azért is fontos, mert első lépés lesz egy talán idővel általánossá válható független és — kimondom — józanabb politikára."

Ostorcsapás volt ez a „közgazdasági tevékenység" prezencmárkos lovagjai hátára. Tehát eddig nem követett volna a tisztelt Ház „józan" és „független" politikát! Tehát még csak most teszik meg az első lépést egy talán és idővel általánossá válható józanabb politika felé!

Egy kicsit elsápadva néztek egymásra az igazgatósági tagságok várományosai. De lenyelték a keserű lapdacsot. A Ház egyhangúlag fogadta el a Madarász-féle módosítványt. Ott olvasható ez az 1873:XXVI. t.-cikk 26. §-ának a végén. Büszke lehet rá Madarász bátyánk. Ne vegye rosz omennek a most 97 éves aggastyán, hogy neve belekerült a „letünt nemzedék" nevei közé. Isten éltesse még sokáig!

Mikor a fatális módosítás mellett az egész Ház nagy robajjal, mint egy ember, felemelkedett, szinte hallani lehetett azoknak az állaknak a koppanását, melyeknek tulajdonosai már biztosra vették az igazgatótanácsosi állásokat. Tehát Isten veled prezencmárk, vagy Isten veled képviselőség!

Legnagyobbat koppant Tóth Vilmos álla. Ő pár hónappal előbb váratlanul leköszönt a belügyminiszterségről, senki sem tudta, miért?

Ennek a miértnek az volt az „azértja", hogy a miniszter úrban nagy bankügyi képességeket fedeztek fel (előbb ügyvéd volt Nyitrán) s már azok a bizonyos intéző körök elhatározták, hogy ő lesz a Leszámitoló Bank elnökigazgatója. (= 40—50 ezer forint fizetés.)

De az állaknak már nem is koppanása, hanem kopogása, hogy ne mondjam vacogása hallatszott később. A májusban, azon a gyászos emlékű „fekete pénteken" Bécsben kitört „krach" a még meg nem született méhmagzatnak sem irgalmazott. Megvolt a törvény, de soha sem lett meg a bank. Tehát most már se miniszterség, se bankelnökség.

Tóth Vilmost valahogy bejuttatták az anglo-magyar bank igazgatóságába. Veszett fejszének a nyele. De a krach vihara ezt a nyelet is elseperte a hozzátartozó bankkal együtt.

Utóbb egy másik bank igazgatóságába juttatták be Tóth Vilmost azok a bizonyos „befolyásos" hatalmak. Ennek a banknak keletkezése óta én is igazgatósági tagja voltam. Ott ült közöttünk, egyszerű polgárok között, Őexcellenciája, de nagy bankügyi lángelméjének valami különös tanujeleit nem árulta el előttünk.

Pedig nemsokára szükség lett volna az ő lángelméjére. Az átkozott „krach" a bank vezérigazgatóját is kikezdte s — ami még nagyobb baj volt — a vezérigazgató úr kikezdte a bankot. Mindent elkövettünk, hogy az egykor virágzó intézet becsülettel likvidálhasson, ami sikerült is. De tantième-ről természetesen már szó sem lehetett. Búcsut vett hát tőlünk a kegyelmes úr. Andrássy utóbb kineveztette a közös számszék elnökévé. A közös pénzügy szerencsére nem bukott meg (bár a bekövetkező okkupációs korszakban ugyancsak kerülgette a guta ezt is.) E miniszteri fizetéssel ellátott szinekurában tehát a volt magyar belügyminiszter 1895-ig maradt, mikor a betegeskedése miatt visszalépett Szlávy József helyébe a főrendiház elnökévé nevezték ki.

*

A 153 milliós kölcsön volt Kerkapoly pénzügyminiszter utolsó ténye. E nagy teher alatt az ő erős dereka is megroppant. A Ház megszavazta a kölcsönt. Hogyne szavazta volna meg, mikor Kerkapoly 1873 november 19-én azt jelentette a pénzügyi bizottságnak, hogy 1874 első hét hónapjában 116 millió forint kiadás áll szemben 56 millió bevétellel, tehát 60 millió deficit lesz fedezendő. A függő tartozásokkal együtt 80.832.000 forintra emelkedett a fedezendő összeg.

Egy héttel e szomorú jelentés után Kerkapoly megszünt pénzügyminiszter lenni. A 153 milliós kölcsön az a kőlap, mely e mozgalmasan érdekes politikai pályát lezárja. Akár mindjárt rá lehetett

volna vésni e kőlapra: Itt nyugszik Kerkapoly Károly, Magyarország legszerencsétlenebb pénzügyminisztere.

1873 november 26-án tartotta búcsubeszédét a képviselőházban. „Láttam jönni, — így hangzanak ki e beszéd végmondatai — hogy a multban áthárított terhek mind ránk rakattak át. Egyuttal a sors rosz termésekkel, rosz üzleti viszonyokkal sujtott bennünket. E kettő együtt tette a helyzetet oly szomorúvá. De a képviselő urak nem találták a helyzetet oly nyomasztónak. Én megmondtam előre, hogy meg fogok törni a roppant teher alatt s megtörtem. De teljesítettem kötelességemet, amint azt Isten tudnom adta. Készségesen magamra veszem és viselem a felelősség rám eső részét. Szangvinizmussal és optimizmussal vádolnak, pedig teljes életemben nem voltam az. Én számításaimban nem kedvező, hanem csak közepes évekre számítottam, de az eredmény ezen is alul maradt. Mindez nem az én vétkem, hanem az én végzetem!"

Kerkapoly búcsubeszéde mély hatást tett, mert ez a hideg ember is majdnem tragikus akcentusokat ütött meg a távozás pillanatában. A megsebesült oroszlán ordítása még mindig imponálóbb volt, mint az üldöző falka kaffogása.

A valóban nemes és igazságos kortársak nem dobtak rá követ. Nyilatkozataik közül érdemes egy-kettőt leszegezni. Leghatározottabb ellenfele báró 'Sennyey, így nyilatkozott: „Mindnyájunkat kell okoznunk, a hiba míndnyájunkban volt." Deák ezt mondta: „Ha újra kellene, vagy lehetne rendezkednünk, alighanem ugyanolyképp járnánk el, ahogy eljártunk."

Kerkapoly e búcsubeszéd után még 18 évig élt. Csak most érte el régi ideálját, most foglalta el egyetemi tanszékét. Furcsa iróniája a sorsnak: a bukott pénzügyminiszter tizenhét esztendőn át pénzügytanra tanította az ifjú nemzedéket. Tudós könyvet nem írt. Kár, mert ez bizonyosan nagy értékű és érdekű könyv lett volna. A híres Stein Lőrinc pénzügytanát választotta vezérfonalul, mert ez a szellemes tudós is hegeliánus volt. Egyébként Kerkapoly önálló maradt felfogásában. A valutakérdésben bimetallista volt. Akkor még erősen folyt a harc a bimetallizmus és a monometallizmus közt, mely azóta az utóbbi javára dült el. A képviselőháznak is tagja maradt 1878-ig.

Eljárt az Akadémia nemzetgazdasági bizottságának üléseire is s itt abban a szerencsében részesültem, hogy vele tudományos kérdések felett vitatkozhattam. Kerkapoly ugyanis szerette a vitatkozást. Mindenki szereti azt, amiben erős. Egy ízben a telepítési kérdésről tartott előadást. Azt az eszmét fejtegette, hogy jó volna a Romániában lakó magyarokat az Alföldre áttelepíteni. Jó volna, — mondám én

az előadást követő eszmecsere során — de nem kivihető. Miért? — kérdé Kerkapoly. Azért, — felelém — amiért a Duna nem folyik Romániából Magyarországba, hanem az ellenkező irányban siet a tenger felé. A mezőgazdasági település, hasonlatosan a folyamokhoz, a magasabb földjáradék területéről az alacsonyabb földjáradék területe felé gravitál. Az eladósodott földmívelő eladja drága földjét, kifizeti adósságát s a megmaradt pénzen, ott, ahol a föld még olcsó, vesz magának ugyanannyi földet, amennyi az előbbi helyen volt neki. Az ellenkező processus lehetetlen.

Kisebb kaliberü ember megneheztelt volna, hogy neki ellentmondani merészkedtem. Kerkapolynak megtetszett az én elméletem és elfogadta.

De Kerkapoly nemcsak tanár volt, hanem szenvedélyesen kertészkedett is. Talán még ekkor is a földnek az az ősmagyar szeretete dolgozott benne, mint mikor pápai tanár korában a szomszédos Gyimóton 40 holdas kis birtokot vett s azon nagy buzgalommal gazdálkodott. Kerkapoly most a Gellérthegyen, ott, ahol most a Ferenc József-híd torkollik, vett magának terjedelmes szőlőt. Itt dolgozott sokszor maga is napestig, néha még ebédre sem ment haza. Egyszer egy dunaparti magkereskedésbe léptem be holmi magvakat vásárolni saját kertem számára. Kit találok ott? Kerkapolyt, ki nagyon is „magvas“ társalgásba volt elmerülve a kereskedővel. Pár szót váltottunk. Azután vette a vásárolt magvak csomagját s ment egyenesen a csavargőzös állomása felé, át a Dunán budai szőlőjébe. Tudja-e ki volt ez az ur? kérdém a kereskedőtől. Nem tudta. Mikor megmondtam neki, csak azt restellte, hogy nem szólította kegyelmes úrnak. Megnyugtattam.

Kerkapoly öregségére nemcsak a tanársággal és a kertészkedéssel foglalkozott. 1885-ben fogta magát és megházasodott. Az egyetemi tanárságon kivül volt még egy másik ideálja: Gömbös Petronella kisasszony, kit pápai tanár korában megkért, de akit akkor nem adtak hozzá. A kisasszony ugyanis dúsgazdag embernek, Gömbös János hőgyészi birtokosnak a lánya volt.

Mikor Kerkapoly 15 évvel később miniszter lett, az akkor már több mint 90 éves öreg Gömbös alkalmas módon értésére adatta, hogy most már hajlandó hozzáadni Petronellát. De Kerkapoly a súlyos állami gondok közt nem ért rá megházasodni. Várt még 15 évig. A csendes tanári foglalkozás közben megszívlelte az Írás szavait: nem jó az embernek egyedül lenni. Nőül vette Gömbös Petronellát. Ő 61 éves volt, neje csak néhány évvel fiatalabb.

Volt alkalmam megismerkedni Gömbös Petronella kegyelmes asszonnyal is. Ez úgy esett, hogy egyízben Kerkapoly üzent, hogy

látogassam meg, fontos beszédje van velem. Még az ebédlőben ültek, mikor beléptem. Hellyel kináltak az asztalnál. Kerkapoly, ki szőleje révén nagy borszakértő lett, (de kicsi borivó maradt), háromféle bort is tett elém a saját terméséből. Kinálgatott. Véleményemet kérte a borokról. Élénk beszélgetés indult meg. Érdekkel szemléltem, mily gyengéd, kedveskedő tud lenni a feleségéhez ez a különben kissé darabos férfi. A kegyelmes asszony is szivesen beszélgetett velem, kivált mikor megtudta, hogy én is vasmegyei vagyok. Utoljára kisült, hogy szegről-végről talán még atyafiak is vagyunk. Az én nagyanyám Ajkay-lány volt, az ő anyja a Radó-családból származott, mely lányágon rokonságban van az Ajkayakkal stb. stb.

Kerkapoly házasságához némi részben hasonlított az apósa házassága. Gömbös János, ki nem volt ős-gentry, hanem vállalkozó eszes iparosból lett már fiatalon jómódú emberré, nőül kért egy Radó-kisasszonyt, de kosarat kapott. Teltek az évek. A kisasszonyt ugyancsak egy Radó vette nőül. Ebből a házasságból született Gömbös Petronella kegyelmes asszonynak az anyja. Gömbös János az évek során dúsgazdag emberré lett s 60 éves korában, minthogy nem vehette el egykori imádottját, ahogy később Kerkápoly tette, tehát elvette annak a lányát. Íme, kész anyag egy ügyes regényíró számára.

De hát minek is hivatott engem Kerkapoly? Átvonultunk dolgozó szobájába s ott megmondta. Ő a „Pallas“ irodalmi társulat elnöke volt s szeretett volna a társulattal egy heti lapot kiadatni az angol Saturday Review mintájára s engem akart megtenni szerkesztőnek. Hosszasan megbeszéltük ezt a tervet, melyet — mint később értesültem — Szilágyi Dezső is nagyon kedvelt. A végeredmény az volt, hogy nem vállaltam el a magyar Saturday Review szerkesztését. Ennek több oka volt. Legyen elég belőlük kettő: úgy vélekedtem, hogy először kevesen voltak nálunk abban az időben olyan írók, akikkel egy Saturday Review-t meg lehetett volna iratni. Másodszor kevesen voltak olyan olvasók, kik ily magas szinvonalú lapra előfizettek volna.

Kerkapoly ezután még néhány évig élt. 1891 végén halt meg. Minden vagyonát, mely pedig jelentékeny volt (hisz csak gellérthegyi ingatlanai ma százezreket érnek) jótékony célra hagyta s ezzel nemesen adta meg a választ azoknak az ócsárlóinak, akik fukar embernek mondották. Fukar volt, igenis, de végelemzésben a kultura és az emberiség számára volt az. Kár, hogy végrendeletét kissé hégeli modorban szerkesztette meg, úgy hogy a jogi kérdések gordiumi csomója kerekedett belőle.

Neje sok évvel túlélte. A tiszteletreméltó matróna utolsó éveiben idegbeteg lett s önmaga vetett véget szenvedéseinek. Most már pihennek mind a ketten.

Csak húsz éve, hogy Kerkapoly elhúnyt s már majdnem elfeledték. Én nem feledtem el. Meghajtom emléke előtt öreg fejemet s leteszem sírjára koszorúmat, melynek szalagjára az ő hégeli filozófiájának modorában ezt irom:

Az ő nagy talentuma volt a thézis.

Tévedései adták meg ehhez az antithézist.

E kettő fölé engesztelőleg emelkedik a szynthézis: hazájának, fajának törhetetlen szeretete.

'SENNYEY ÉS KÁLLAY.

I.

Mikor e két nevet leírom, régi emlékek raja kél bennem, mint felriasztott hollósereg. A fekete szárnyak suhogásából két emberi hang tompán és panaszosan hallatszik ki, mintha az utódoktól akarná számon kérni azt, amivel a kortársak az egyiknek félig, a másiknak majdnem egészen adósok maradtak.

Báró 'Sennyey Pál 1888. január 3-án, Kállay Béni 1903. julius 13-án távozott az élők sorából. És ime, a feledés már szövögeti fátyolát sírjaik fölött, körvonalaik már kezdenek elmosódni a gyérülő túlélők emlékezetében.

'Sennyeytől az élet megtagadta, hogy azt, ami lelkében legjobb, legnemesebb, legértékesebb volt, átömlessze a magyar közszellembe és közintézményekbe, melyek pedig ezáltal nagybecsű tulajdonságokkal gazdagodtak volna. Kállay előtt élete második felében nyilt ugyan tér tágabb körű s nem is eredménytelen cselekvésre, de nem hazájában, hanem messze idegenben, nem saját véreinek, hanem egy idegen fajnak javára s azon az áron, hogy e közben a saját nemzete tudatában majdnem maga is idegenné vált. 'Sennyey és Kállay, — két név, melyek viselőinek a sors különböző részt juttatott a tényleges sikerből, de akiknek egyaránt fukaron osztá az elismerés babérját. Két magyar ember, kik mind a ketten megközelítették a történeti méretek színvonalát.

Kállay életpályájának egy szakasza epizódszerűen fonódott össze rövid időre b. 'Sennyey életútjával. A vándor, aki ott állott e két élet keresztútján, hadd mondjon el egyetmást róluk azok számára, akiknek e két név is, mint annyi más, ma már alig több puszta hangnál.

'Sennyey alakja jóval jelentékenyebb volt annál a képnél, melynek lenyomatát a nevéhez fűződő cselekvények fentartották. Imponáló egyéniség volt, akinek a végzet azt írta homlokára, hogy vezetésre, parancsolásra van teremtve. De ugyanaz a végzet, mely

ilyenné alkotta, megtagadta tőle azt, hogy megvethesse lábát a reális nemzeti élet talaján. Lelkének ideálja volt egy jól kormányzott Magyarország közigazgatási kialakítása. De ez az ideál hátrált előle, mint a délibáb s végül szétoszlott, mielőtt megközelíthette volna. E kifelé oly bevégzett, minden izében oly összhangzatos egyéniség a lelke mélyében a kielégítetlen ambiciók, a nem teljesült remények majdnem tragikai terhét hordozta végig az életen.

Voltak, kik eszméit felfogni nem bírták, voltak, kik törekvéseit félreismerték, voltak, kik féltek tőle, lehettek — bár azt hiszem nem sokan — akik gyűlölték: de széles Magyarországon nem volt senki, aki az ő nevét ne igaz tisztelet érzetével ejtette volna ki. A sors ezt a kárpótlást juttatta neki a hatalom helyett.

A konzervativ eszmének soha sem volt nemesebb megtestesülése, mint ez a hideg, nyugodt, szikár termetű férfi. 'Sennyey személyisége tipusa volt egy oly politikai erénynek, melyet a magyar géniusz legjobban nélkülöz: az állami rend és tekintély eszméjének.

Akik csak az ő jellegzetes és szinte parancsoló arcélét, az ő, többnyire monoklival fegyverzett sólyomszemének átható pillantását látták, azok úgy voltak vele, mint aki egy nagyobb szabású építménynek csupán külső homlokzatát szemléli anélkül, hogy annak küszöbét átléphette volna. Kortársainak nagyobb része hiányosan ismerte, vagyis inkább félreismerte 'Sennyeyt. Az emberek hajlandók voltak a közszabadság szempontjából aggályos ösztönöket sejteni e kissé rideg külső mögött. Ellenben akik közelebbről bepillantást nyertek az ő lelkivilágába — igaz, hogy ebben az ő zárkózottságra hajló természeténél fogva nem nagyon sokan részesültek — azok hamar felismerték humánus, igazságos gondolkodásának magas szárnyalását, a közjóért hevülő kedélyének melegét.

Tévedtek azok, akik azt hitték róla, hogy világnézete a reakció szellemével van átitatva. 'Sennyey nem volt reakcionárius. A reakció ama lovagjai, kik ennek a derék embernek a kabátjába csimpeszkedtek, ellenszenvesek voltak előtte. Igyekezett is őket magáról lerázni, mert jól tudta, hogy semmi sem árt jobban politikai érvényesülésének, mint hogyha a közvélemény ezekkel való közösséget imputál neki.

B. 'Sennyey konzervativ reformer volt. Csak ez lehet az igazi helyes szó politikai karakterének megjelölésére. Konzervativ volt benne a rendnek, az állami tekintélynek erősen kifejtett érzéke, de ez a konzervativizmus telítve volt a haladás hatalmas ösztönével.

Mint ólomsúly nehezedett b. 'Sennyey politikai karriérjére, hogy abból az ódiumból, mely a 48 előtti konzervativ régime maradi és

reakciós működéséhez csatlakozik, neki akkora részt juttattak, mintha ő ennek a korszaknak egyik irányadó tényezője lett volna. Pedig a magyar udvari kancellária huszonhárom éves tiszteletbeli titkárja ilyennek ugyancsak nem volt tekinthető.

B. 'Sennyey aktiv politikai működésének kezdő tényéül az 1848-ki pesti országgyűlésen tanusított magatartását kell megjelölni. És e pontnál szükséges szem előtt tartanunk azt a jelentékeny különbséget, mely az akkori konzervativ férfiak viselkedésében mutatkozik és mely feltűnő módon mutatja, hogy a magyar konzervativek csoportja „pártnak" a szó valódi értelmében soha sem volt tekinthető. A konzervativ csoport egyes tagjainak magatartása 1848-ban nagyon különböző volt. Ifjabb Majláth György, gr. Babarczy János, gr. Széchen Antal félrevonultak, b. Jósika Samu egyenesen a kamarilla tanácsadója lett. Egyik sem lépett rá az 1848-ki alapra. Még Somssich Pál sem választtatta meg magát a pesti országgyűlésbe, pedig ő a pozsonyi követi táblán az u. n. konzervativek vezére volt. Gr. Apponyi György, az utolsó kancellár, ki egyébiránt a 48-ki törvények létrejötte idejében súlyos beteg volt, felgyógyulása után nyilatkozatot tett közzé, hogy állásáról való leköszönése után alattomosan soha sem működött az ország óhajtásainak teljesülése ellen. Elveit és nézeteit alárendeli a tények erejének és magánkörben mindent el fog követni a nemzeti óhajtások teljesülésére. Id. Szőgyény László alkancellár, ki az első magyar minisztérium megalakulása idejében a kancelláriát vezette s az ügyeket a megalakult minisztériumnak hivatalosan átadta, ily nyilatkozatot nem tett, de viselkedése teljesen megfelelt a gr. Apponyi Györgyének.

Még egy lépéssel tovább ment báró 'Sennyey. Ő ugyan nem tett közzé nyilatkozatot s ennek egy fiatal embernél, ki addig nem szerepelt, nem is lett volna semmi értelme. De ő még határozottabban rálépett a 48-iki törvények talajára, beválasztatta magát az 1848 július 2-ra összehívott pesti képviselőházba.

Itt báró 'Sennyey, a fiatal zemplénmegyei mágnás, mint a király-helmeci kerület képviselője, szembekerült Kossuth Lajossal, a sátoralja-ujhelyi ügyvédből lett miniszterrel, majdan Magyarország diktátorával. 'Sennyey viselkedésének lélektani kulcsa részben alighanem az a tény, hogy Kossuth tekintélye sehol sem állt oly gyenge lábon, mint a saját megyéjében, Zemplénben. A szerényebb sorsból felemelkedett egyéneknél a nemo profeta in patria gyakori jelenség.

Az 1848-ki pesti országgyűlésen ama sokak közt, kik Kossuth politikáját nem helyeselték — s ezek közé kell sorolni a saját minisztertársainak egy részét is — a király-helmeci képviselő volt az egyetlen, ki azt, amit gondolt, meg is merte mondani Kossuthnak. Egyetlen

egyszer szólalt fel az országgyűlésen s ebben a felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy ha az országgyűlés rendkívüli eszközökhöz nyúl, ne mulasszon el semmit, ami a nemzet és király közti kiegyenlítésre vezet. 'Sennyey felszólalásának alapja és kiindulási pontja az az akkor még sokak által vallott feltevés volt, hogy a kiegyenlítés a nemzet és a király közt nem lehetetlen. Ezt a feltevést a későbbi tények, sajnos, nem igazolták, de 'Sennyey felfogásának jóhiszeműsége kérdés alá nem eshetik, politikai bátorsága pedig feltétlenül elismerésre méltó.

Mikor Ferdinánd király, helyesebben a kamarilla, mely nevében intézkedett, 1848 október elején feloszlatta az országgyűlést s az udvar és a nemzet között az összeütközés már kikerülhetetlenné lett, báró 'Sennyey levonta felfogásának következményeit és zempléni birtokára vonult vissza.

Ugyanakkor a fiatal gróf Andrássy Gyula mint kinevezett főispán vonult be Zemplénbe s kormányozta e megyét mindaddig, míg 1849 nyarán Kossuth Konstantinápolyba nem küldötte mint követet.

Ebbe az időbe nyúlnak vissza annak a rivalitásnak a gyökerei, mely 'Sennyey és a vele egykorú Andrássy Gyula közt keletkezett s mely Zemplénvármegyének e két nagytehetségű szülöttét végig kísérte az életen s a kölcsönös becsülés mellett is köztük igazi rokonszenvet fejlődni nem engedett. Úgy látszik, ez az érzelem, mint egy hangszeren egyik húrnak a hangzása a másikra, idővel átterjedt arra a két szép és nemes hölgyre is, kiket egy jótékony végzet a két jeles férfiú mellé élettársakul rendelt.

A szabadságharc vihara végig zúgott az országon. 'Sennyey Kasszandra-jóslata beteljesült, — ami nem jelenti azt, hogy jobb lett volna, ha az ország kardcsapás nélkül behódol a kamarillának. Bekövetkezett Világos. A nemzeti önvédelmi mozgalom vezetői, amennyiben el nem vérzettek, az emigrációban voltak, köztük a volt zempléni főispán is. Úgy látszott, hogy a magyar alkotmány és a magyar államiság örökre el van temetve. Csakis e szörnyű, de akkor nagyon érthető feltevés magyarázza a magyar konzervativek magatartását. Ők tévedtek, mikor azt remélték, hogy az udvar, mely halálra ítélte Magyarországot, megkegyelmez ennek az ő szép szemeikért. De hát tévedtek s ez a — legtöbbnél — jóhiszemű tévedés elhitette velük, hogy az osztrák kormánnyal való egyetértés révén sikerül megmenteniök a nagy összeomlásból körülbelül a 48 előtti állapotot, vagy ennek egy részét. Egyelőre beérték volna a 47-nek oly restaurációjával is, melyből hiányzott volna a 47-es állapotnak két legértékesebb szabadsággaranciája: az ujonc- és adómegszavazás

és a megyei önkormányzat. Ez a csonka 47 is becsesnek tünt fel akkor, mikor minden odaveszett!

Csak ha a 49-ki helyzet összes tényezőit, a lelkekben egymással küzdő teljes reménytelenséget és a lassanként való rekonstrukció szalmaszálába kapaszkodó gyenge reménykedést végiggondoljuk, érthetjük meg a magyar konzervativek akkori magatartását. S ez vissza fog bennünket tartani attól, hogy az enyhítő körülmények mérlegelése nélkül csakúgy könnyen kimondjuk az anathémát ama konzervativek felett, kik az udvar kezéből akkor hivatalokat fogadtak el. 'Sennyey is ezek közé tartozott. Ő a kultusz- és közoktatásügyi osztály élén állott egy ideig Szőgyény László vezetése alatt az ideiglenes adminisztrációban.

Tudjuk, hogy ez az átmeneti állapot nem tartott soká. Schwarzenberg herceg és segéde Bach a magyar konzervativekben is lázadókat láttak. Arra, hogy ilyeneknek nézzék őket, elég volt, hogy ők is magyarok voltak s hogy valamiféle magyar önkormányzatot vallottak céljuknak. Felülrá oly táborkart láttak bennük, mely mögött nem áll hadsereg, melyet ennélfogva könnyű nélkülözni. Schwarzenberg és Bach célja a rideg és könyörtelen centralizáció, Magyarország teljes megsemmisítése volt. 'Sennyey tehát rövid idő mulva visszalépett attól a hivatalos állástól, melyet elfoglalt.

Következtek az abszolutizmus sivár évei. A konzervativek kétszer járultak a trón elé irgalmat kérni az eltiprott Magyarország számára. E kérelmezők közt ott volt báró 'Sennyey is, de ott volt báró Eötvös József is.

A konzervativ csoport ismeretes férfiai 1849 után még kevésbé voltak szoros értelemben vett homogén pártnak tekinthetők, mint 48 előtt. Az ötvenes években senki sem remélte a 48 restaurációját. Kerkapoly, ki 1855-ben meglátogatta Deák Ferencet, azt írja, hogy abban az időben, az egyetlen Deákot kivéve, a legbátrabb magyaroknak sem jutolt eszébe, hogy a jövendőt 1848-hoz lehessen kötni. A közvélemény előtt akkor az 1847 lebegett, mint esetleges kibontakozási alap.

A közvéleménynek ezt a felfogását nem szabad szem elől tévesztenünk, ha a konzervativeknek akkori kísérleteit a történelmi álláspont magaslatáról akarjuk megítélni. (L. a Deákról szóló fejezetet.)

Az 1859-ki olasz háború után a konzervativek akcióba lépése mindenesetre egy lépés volt a kibontakozás felé. Ebben az akcióban gróf Dessewffy Emil vezetett. Dessewffy Emil 1859 augusztusában a sárospataki várban 'Sennyey és Ürményi József előtt felolvasta nagyjelentőségű emlékiratát, melyet gróf Rechberg akkori osztrák miniszterelnöknek volt átnyújtandó s melyben hatalmas érvekkel bizonyította,

hogy az abszolutizmust fentartani lehetetlenség. Az akkor 35 éves báró 'Sennyey nyomban Bécsbe sietett, hogy a politikai terepet tanulmányozza. Egy egész esztendeig folyt a konzervativek akciója, mely az abszolutizmus megszüntetését és Magyarország politikai életének ujjáébresztését célozta. Ebben az akcióban 'Sennyey folyton részt vett, de a vezetés Dessewffy Emil gróf kezében volt. Ez 1860 október elején újabb nagyszabású tervezetet dolgozott ki az egész monarchiának alkotmányos alapon való rekonstrukciójáról. E dolgozat sokkal messzebb ment, mint a pár hét mulva kibocsátott októberi diploma. Gróf Dessewffy Emil 1860 október 7. és 9-én e dolgozatát felolvasta Pesten gróf Andrássy György, gróf Apponyi György és báró 'Sennyey Pál előtt, október 9-én pedig felküldte Bécsbe gróf Széchennek, ki másnap azt felelte neki, hogy javaslatai nem vihetők keresztül egész terjedelmükben. Erre Dessewffy rögtön írt Széchennek, hogy azonnal küldje vissza dolgozatát, mert ő a tervet úgy tekinti, mint egymásba vágó egészet.

Október 13-án Széchen táviratára a magyar urak felmentek Bécsbe s ott gróf Barkóczy János házánál ismételve beható tanácskozást tartottak. Legfontosabb volt az a tanácskozás, mely Rechberg gróf külügyminiszter és miniszterelnök részvételével október hó 16-án este 9 órakor kezdődött és másnap reggel 5-ig tartott. Rechbergen kívül gróf Széchen, Barkóczy és Dessewffy Emil vitték a szót. 'Sennyey mindvégig jelen volt, de hallgatott.

Fáradozásaik az októberi diploma szövegének Magyarország előnyére való megváltoztatása érdekében sikertelenek voltak. Szükséges ezeket megállapitani, hogy megitélhessük, milyen és mekkora része volt báró 'Sennyeynek az októberi diploma létrejövetelében. Soha báró 'Sennyey — sem a diploma kibocsátása előtt, sem utóbb — magát ezzel politikailag nem identifikálta. A diploma szövegét gróf Rechberg és gróf Széchen Antal együtt állapították meg végleg október 19-én. Október 21-én a diploma és a hozzátartozó nagyszámú okiratok megjelentek a Wiener Zeitungban.

A fentebbiekből látható, hogy azt az alakulást, mely az októberi diplomában formulázást nyert, egyáltalán nem lehet amaz óhajtások kifejezésének tekinteni, melyre a magyar konzervativek törekedtek. Báró 'Sennyey sem ennek létrehozásában, sem az ennek nyomán bekövetkezett Vay—Majláth-féle pvovizoriumban nem vitte a vezető szerepet. Elfogadta ugyan a helytartótanács alelnöki állását, de erről még a Vay—Majláth-provizorium feloszlása előtt leköszönt.

Érdekes báró 'Sennyeynek az a vázlatos önéletrajza, melyet akkor írt, mikor tőle a Brockhaus-féle Conversationslexikonban róla közlendő cikkhez adatokat kértek. Több pontban világot vet ez arra,

hogyan itélte meg báró 'Sennyey a saját politikai multját. 'Sennyeynek a politikai téren való szereplése az 1848-ki pesti országgyűlésen való megjelenésétől számítható. A következőkben hadd álljon itt e vázlatos önéletrajznak 1848—1875-ig terjedő része. Különösen megérdemlik az olvasó figyelmét a ritkított betükkel szedett részek.

„Az 1848-ki pesti országgyűlésen — így szól az önéletrajz — 'Sennyey a király-helmeci kerületet képviselte. Egyszer beszélt, szeptember 4-ikén, mikor Kossuth híres beszéde után intette a képviselőházat, hogy a törvényes alapot el ne hagyja. Októberben visszavonult. Egy ideig mint a kultusz- és közoktatási osztály főnöke Szőgyény László elnöklete alatt az ideiglenes adminisztrációban részt vett. Az októberi diploma kihirdetése után Majláth György alatt a helytartótanács alelnöke. De még a Vay—Majláth-provizórium feloszlása előtt, 1861 májusában visszalépett az ország miniszteri kormányzatát illető lényeges differenciák miatt, mely miniszteri kormányzatnak szükségességét elvtársaival, Apponyival, Majláthtal együtt már akkor hangsúlyozta. 1865-ben Majláth kancellár, 'Sennyey tárnokmester lett. 'Sennyey mint királyi helytartó vezette és szervezte az ország ideiglenes kormányát s a kancellárral egyesülve, az országgyűlés egybehívását és az alkotmány helyreállítását előkészítette. E célból élénk részt vett a Deák befolyása alatt közvetlenül Andrássyval és Lónyayval folytatott tanácskozásokban. Minthogy az országbírói állás betöltve nem volt, a főrendiházban is ő elnökölt. Midőn 1867 február 26-án az Andrássy-minisztérium kineveztetett, a magyar helytartótanácsnak működése és 'Sennyeynek mint helytartónak hatásköre megszünt s minthogy az országbírói állás is betöltetett, 'Sennyey a főrendiház elnökségéről lemondott. Az országgyűlési tanácskozásokban részt véve, elnöke volt azon országos küldöttségnek, mely a koronázási diploma kidolgozásával volt megbízva, továbbá annak az országos küldöttségnek, mely a quota és az államadósság ügyében Bécsben a Reichsrath küldöttségével alkudozásokat folytatott. Mint ország zászlósa, résztvett a koronázási ünnepségeken. Közben társulati téren is működött, mint a magyar hitelbank és az Északkeleti vasut elnöke, mely állásokról azonban képviselői mandátuma miatt, az utóbbiról Tisza elnöktársával együtt, visszalépett. A Kath. előkészítő kongresszuson, mint ennek világi elnöke, élénk részt vett. 1872-ben a király-helmeci kerület ismét képviselővé választotta, amidőn tárnokmesteri címéről és méltóságáról is lemondott. 1875-ben ismét képviselővé választatott."

'Sennyey 1861 juliusban, tehát már hivatalából való leköszönése után, közreműködött Majláthtal, Dessewffy Emillel és Apponyi Györggyel annak a leirati javaslatnak elkészítésénél, melyet a magyar konzervativek Schmerling leirati tervezete ellenében keresztülvinni igyekeztek. Tudvalevőleg az uralkodó Schmerling leirati javaslatát fogadta el s ezzel megszakadt az 1861-ki országgyüléssel való tárgyalások fonala.

A magyar kérdésben most ismét hosszú szünet állott be. Ebbe az időbe esik, hogy az uralkodó 1862 végén gr. Apponyi Györgyöt, ki egyelőre megmaradt országbírónak, megbízta egy a kiegyezési kérdést tárgyazó emlékirat kidolgozásával. Ez az emlékirat elkészült s tényleg már az 1867-iki kiegyezési munkálatban foglalt megoldási módok legnagyobb és legfontosabb részét tartalmazza. (L. erről a Deák Ferencről szóló fejezetet.) E kiegyezési tervezet, melyben 'Sennyeynek és Majláthnak is része volt, akkor nem nyerte meg ő felsége tetszését, sőt nemsokára szerzője gr. Apponyi György elbocsáttatott országbírói állásából.

Ha ezt a munkálatot egybevetjük az 1867:XII. törvénycikkel, ugy találjuk, hogy kidolgozóit nem annyira tárgyi, mint inkább taktikai szempontok választották el Deák Ferenc álláspontjától.

E taktikai különbség lényegileg abban állott, hogy Deák még akkor (1863—1864-ben) nem látta elérkezettnek az időt a cselekvésre. Politikája volt: semmit sem tenni, hanem türni és várni.

'Sennyey ellenben már akkor abban a meggyőződésben volt, hogy t e n n i kell, mert különben elvész a haza. Ezt az utóbbi gondolatot legszabatosabban kifejezésre juttatja egy levele, melyet 1864 február 4-én Bécsből Somssich Pálhoz intézett. Álljon itt e levélből 'Sennyey gondolkozásának jellemzéséül a következő részlet:

„Leveledet — írja 'Sennyey — nagy érdekkel és köszönettel vettem. Teljesen egyetértek veled, hogy tenni kell s nyugodni nem szabad, míg csak lehet reményünk a haza megmentésére. Eddig vajmi keveset kisértettünk meg, ha tehát csata nélkül fognánk elveszni, az utókor előtt nem igazolhatnánk tétlenségünket, mely általa gyávaságnak fogna vétethetni. Neked ismét az az érdemed van, jó Druszám és barátom, hogy első adtál ez irányban lendületet. Én kötelességemnek tartám azt meleg rokonszenvvel felkarolni és őszintén fogok veled kezet törekvéseidben még akkor is, ha siker nélkül maradnánk. Jelen percben a diplomatikus alkudozások (Poroszországgal) absorbeálnak minden figyelmet és így kevéssé várakoznunk kell. Amint a fergeteg eloszlik, azonnal írok neked és számítok feljöveteledre."

„Te igen helyesen rajzoltad — írja tovább hosszú levelében —

az alsó főfaktornak (Deáknak) kedélyhangulatát. Gondolom, hogy én se tévedek az itteni főfaktor (az uralkodó) kedélyének pszichologikus jellemzésénél. E kettőt kell figyelembe vennünk, ha általában az eszmék közvetítését akarjuk megkísérleni.

Mi tudjuk és ösmerjük az elsőnek lojális és hazafias szándékát, habár nem osztozunk is nézetében, mert én legalább veszedelmesnek tartom azt, hazám sorsát a külviszonyok esélyeitől függővé tenni. Ekkor lemondtunk önmagunkról és fata viam invenient, mely a világ szellemének jelen irányzata szerint nem magyar. És hisszük és hinni szeretjük a másiknak becsületes szándékát, habár azon utat, melyet ügyvédeinek tanácsára követ, nem helyeselhetjük és bajosan menthetjük.

Azért nekünk kell itt is, ott is közvetítőleg hatni s mindazt, ami a bizalmatlanságot szülte, fent és lent, ha lehet, földeríteni és kiegyenlíteni." — — „Sorakoznunk kell egynehányunknak, kik függetlenek vagyunk s a kormány után nem sovárgunk. Összpontosítanunk legfőbb lényegökben az eszméket s ha sikerül parányi, de tiszta s jellemileg súlyos elemekből választott noyaut alakítani, akkor erre támaszkodva, Urunk elébe lépni s megmondani neki: Uram, mentsd meg hazánkat, mi készek vagyunk megmenteni Tégedet!"

Paradoxonnak látszik, ha e levél olvasása után azt mondom, hogy ez a hidegnek tartott államférfi tulajdonképp idealista és optimista volt. Nem erős adag idealizmus és optimizmus kellett-e ahhoz, hogy 'Sennyey a levelében érintett módon elérhetőnek tartotta az államjogi kérdésnek bár csak az 1848-ki alapnál valamivel szükebb keretekben való megoldását is? Hogy a külpolitikai alakulásoktól várjunk valamit, azt veszedelmesnek tartotta. Hogy a tömegek érzelmeiben rejlő elemi erők mozgósíttassanak, azt a gondolatot is eleve visszautasította. „Parányi, de tiszta s jellemileg súlyos elemekből választott noyaut" tartott legalkalmasabb eszköznek az uralkodó és a nemzet közti közeledés előkészítésére, egy oly noyaut, melynek tagjai kormány után nem sovárognak.

Nem ily gyenge szálakból szövődik a világtörténelem! A kegyetlen kényszerűség törvényei kormányozzák a népek sorsát. Az idő fájdalommal szüli meg azt, ami méhében nyugszik. A helyzet kényszerűsége parancsolta rá három évvel később a dinasztiára, hogy Magyarországhoz közeledjék. Nem egy kis válogatott „noyau" rábeszélése, hanem a Deák mögött álló nemzetben rejlő erő, kapcsolatban azokkal a még nagyobb erőkkel, melyek Középeurópa arculatát megváltoztatták, hozta létre lassan és nehezen és súlyos vajudások után azokat az elhatározásokat, melyekből az 1867-ki alkotmányhelyreállítás kialakult.

'Sennyey pathetikus mondása: Uram, mentsd meg hazánkat, mi készek vagyunk megmenteni Téged! — hatásosan hangzanék egy drámában, de a történelem nagy drámájában hatástalan maradt volna.

A 65-iki fordulat keletkezését előadtam a Deák Ferencről szóló fejezetben. Mint Lónyay írja naplójában, 'Sennyey 1865-ben benne volt a kancellári kombinációban, de a császár ragaszkodott Majláth Györgyhöz, mivel az 1861-ki országgyűlésen Majláth volt az egyetlen konzervativ nagy úr, aki felszólalt az októberi diploma mellett. Megvallja egyébiránt Lónyay, hogy több eredményt várt volna, ha Majláth helyett 'Sennyeyt nevezik ki kancellárnak és Apponyi Györgyöt országbírónak. Így — mint vélé — jó lépéssel közeledtünk volna a kiegyezéshez, mert Majláth távolabb áll Apponyitól és 'Sennyeytől, mint ezek Deák Ferenctől.

Hozzátehetjük Lónyay megjegyzéséhez, hogy 'Sennyey még egy fokkal közelebb állt Deákhoz, mint Apponyi György. A közjogi kérdésben 'Sennyey lényegileg közös alapon állott Apponyival, de a belpolitikában bizonyos egyházpolitikai szinárnyalatok Apponyit egy fokkal távolabb állónak mutatják Deáktól, mint 'Sennyeyt. Apponyi később akciót indított egy katholikus párt alakítására s ily irányban írt is. 'Sennyey ily irányban nem exponálta magát. Bátran elmondhatjuk, hogy 'Sennyey volt a konzervativ csoportnak az a tagja, ki legközelebb állott Deákhoz.

Az 1865-ki átmeneti kormányalakulás alkalmával nem is az uralkodónál fenforgott érzelmi momentumok, hanem sokkal inkább és főleg tárgyi okok döntötték el a kancellári kérdést Majláth javára. Majláth ha nem is egészen azonos alapon állott Belcredi gróffal, az akkori irányadó osztrák miniszterelnökkel, de valóban nagyon közel állott hozzá. Belcredi hajlandó lett volna Magyarországnak valami kevéssel többet engedni, mint amennyit az októberi diploma nyújtani akart, de Ausztriát egészen föderalista alapon akarta szervezni. Majláth kész lett volna ebbe az alakulásba bele menni, míg 'Sennyey, ki mint tárnokmester 1865-ben a magyar belkormányzatot szervezte és egész 1867 februárig vezette, egész határozottsággal a paritásos dualizmus alapján állt, mely az ő közreműködésével létrejött, többször említett 1863-ki emlékiratban nyerte első formulázását. Majláth a föderalista Belcredinek volt a szövetségese, 'Sennyeynek a szabadelvű németek táborában voltak összeköttetései.

Majláth és 'Sennyey a két ellentétes pólust képviselték az 1865—67-ki átmeneti kormányalakulásban. A dualista 'Sennyey, mint tárnokmester, mint a helytartótanács elnöke s mint egyuttal a főrendiháznak is elnöke, határozottan, őszintén és hozzátehetjük, önzetlenül

támogatta a kiegyezés létrejöttét, míg a félföderalista Majláth érdektársa volt annak a gróf Belcredinek, ki egész erejéből hátráltatni igyekezett az Andrássy-minisztérium létrejöttét. A Majláth és 'Sennyey felfogása közti ellentét akkor azért nem volt nagyon szembeötlő, mivel Majláth, mint tudjuk, az 1865-ki választásoknál — nyomós okokból — nem vallott programmot. 'Sennyey ugyan szintén nem tette ezt, de mint az országos kormány feje, tőle telhetőleg támogatta a Deák-párti jelölteket.

A realisztikusabb Majláthban sokkal erősebben dolgozott a hatalmi érzék, mint az inkább idealista 'Sennyeyben. A két államférfi közti különbséget gróf Andrássy Gyula — mint Lónyay naplójából értesülünk — így fogta fel:

„Andrássy tegnap este — írja Lónyay 1866. szeptember 6-án — csakugyan volt Majláthnál. Majláth egészen másképp beszél, mint előbb. Az országgyűlést összehívják ők s próbálnak vele végezni. Ha nem sikerül, új választásokat írnak ki. Mint Andrássy mondja, Majláth legerősebb ellenzője annak, hogy a minisztérium már most kineveztessék. Úgy látom, nagyon szereti azt a kancelláriai épületet. 'Sennyeyt Andrássy őszintébbnek hiszi. 'Sennyey akart volna fuzionális minisztériumot, erre dolgozott s ha nem sikerül, szivesen odahagyja helyét. Andrássy véleménye szerint Majláth most ennek ellene fordult. Boutonnirozottnak mutatkozott ugyan, de mindezt kinézte belőle Andrássy. Andrássy azt mondja: ezen működése nyomait két más hiteles kutfőből is tudja. Ellenben 'Sennyey megmarad előbbi nézetei mellett. Neki van politikai meggyőződése."

Mint ezekből láthatjuk, Andrássy sokkal kedvezőbb véleményben volt 'Sennyeyről, mint Majláthról. Mindamellett kiegyenlíthetetlennek tekintette a közte és 'Sennyey közt fenforgó ellentéteket. Hat nappal a königgrätzi csata után, 1866 július 9-én történt meg köztük az a nevezetes találkozás, mely kétségtelenné tette, hogy Andrássy a konzervativekkel való koalicióra semmi körülmények közt nem volt kapható. E vészterhes napokban, közvetlenül a katasztrófa hatása alatt, irányadó helyen foglalkoztak egy magyar minisztérium kinevezésének gondolatával. Báró 'Sennyeynek, mint a magyar országos kormány vezetőjének jutott a feladat, megtudni gróf Andrássy véleményét. Magához kérette tehát Andrássyt és július 9-én délután egy órakor Gorove feljegyzései szerint következő párbeszéd folyt le köztük. „Kérlek, édes barátom, — szólt 'Sennyey — én fel vagyok hatalmazva téged az iránt megkérdezni: mi volna a jelen körülmények közt a te programmod?" „Erre határozottan válaszolhatok, — felelt Andrássy, — noha a kérdésre nem voltam elkészülve. Programmom első pontja, hogy ti csináljatok helyet másoknak, olyanoknak, kik

iránt a nemzet bizalommal van. Ott van Deák, ruházzátok rá a felelősséget és a dolog menni fog.“ Gorove naplója szerint, mintha meglőtték volna, olyat ugrott 'Sennyey. „Hogyan, te azt mondod, hogy ti mehettek, Ihr könnt gehen? ez a te válaszod az én kérdésemre? És ti azt gondoljátok, hogy a császár benneteket elfogadjon? Annyira nem vagyunk, hogy mi takarodjunk és ti triumfussal bevonuljatok!“ E szavakat 'Sennyey nagy felindulással mondotta.

Így beszéli el ezt a dolgot Gorove István. Maga Andrássy másképp adta elő a dolgot. Előadása azonban a végkövetkeztetésben, hogy „ti menjetek“, — egyezik a Gorove előadásával. Andrássy a 'Sennyey felszólítására, hogy adja elő programmját, így felelt volna: „Emlékeztetlek az ebédre Apponyi Györgynél 1861 elején. Ott azt a felszólítást intéztétek a szabadelvű párt jelenvolt tagjaihoz, hogy támogassunk benneteket Bécscsel szemben. Én figyelmeztettelek benneteket arra, hogy arra az alapra, melyen ti álltok, mi nem léphetünk reá s elmondottam, hogy véleményem szerint mit kellene Őfelségének ajánlani, hogy Magyarországgal tartós béke jőjjön létre. Fölhivástokra, hogy próbáljam meg én Őfelségével így beszélni, fejtegettem, hogy Őfelségének nem lévén bizalma az 1848-ki törvényekhez, legalább az egyénekben kell megbíznia, akik e törvényeket végrehajtják s hogy e szerint ti vagytok hivatva a korona tanácsosai lenni. Azóta követett politikátok megváltoztatta a helyzetet és állástok most már tarthatatlan. Ily körülmények közt programmom nem lehet más, mint hogy menjetek.“

Nem ellenkezik Andrássy előadásával, de kiegészíti azt magának 'Sennyeynek előadása. 'Sennyey Andrássy nyilatkozatára, hogy „ti menjetek“ ezt felelte: Készek vagyunk menni, de előbb legyen meg a kiegyezésnek szilárd alapja. Ha ez meglesz és ezzel megfeleltünk Őfelsége megbízásának, akkor itt hagyjuk helyünket. De addig Őfelsége megbízása elől nem térhetünk ki.

Kilenc nappal a fenti eszmecsere megtörténte után (július 18.) fogadta az uralkodó Deákot és utána Andrássyt. Azután csakhamar megköttetett a nikolsburgi előzetes béke s erre hosszú szünet állott be a magyar kérdésben. Az ősz folyamán ismételve felmerült egy magyar minisztérium kinevezésének hire, de mindig csak egy konzervativ kabinet alakításáról volt szó s ez is kósza hírnek bizonyult. A kiegyezés kilátásai októberben a fagypontra szálltak alá.

Lónyay naplójába szemtemper 6-án ezt írta: „Én azon nézetben vagyok, hogy Majláth és 'Sennyey, különösen 'Sennyey, tehetségök szerint előmozdították volna egy fuzionális minisztérium létrejöttét, ha hogy kilátás lett volna rá. De mivel erre Andrássy határozott nyilatkozata után kilátás nincs, Majláth egészen ellene

fordult a miniszteriális eszmének, ellenben 'Sennyey ragaszkodik hozzá."

Mikor végre az Andrássy-minisztérium létrejött, Majláth kikötötte magának az országbírói méltóságot, mely kapcsolatban a kuria elnökségével súlyban és állandóságban felül állt egy miniszteri álláson. Hogy maga Majláth is ilyennek tekintette, arra nézve jellemző, hogy ez a büszke ember vonakodott letenni a hivatali esküt Horváth Boldizsár kezébe s az új kormány e pontban is engedett neki. Majláth Andrássy Gyula kezébe tette le az esküt.

Deák nem lett volna idegen 'Sennyeynek belügyminiszterré való kineveztetésétől. Nagy nyereség lett volna az országra nézve, ha a derék, de egy reformakció vezetésére merőben képtelen b. Wenckheim Béla helyett ez a nagy adminisztrativ tehetség vezette volna a magyar közigazgatást s vette volna kezébe annak átalakítását. Hogy 'Sennyey 1867-ben belügyminiszter nem lehetett, annak oka gr. Andrássy határozott vonakodása volt a koaliciós kormány gondolatától, valószínő azonban, hogy ebbe a közte és 'Sennyey közt fennforgott régi személyes rivalitások is belejátszottak.

Az országbírói méltóságot, melyre 'Sennyey aspirált, Majláth nyerte el előle. 'Sennyeyt úgy akarták kárpótolni, hogy meghagyatott volna a főrendiház elnökéül, mely méltóságot eddig is viselte. De ezt a kombinációt 'Sennyey az országbírói méltóság nélkül nem volt hajlandó elfogadni. „Sennyey az elnökségnek általunk kontemplált módozatát elfogadni nem akarja — írja Majláth 1867 február 28-án Andrássynak. — Legyen az ő hite szerint." 'Sennyey tehát letette a főrendiházi elnökséget.

*

Az 1867 és 1872 közti időt báró 'Sennyey nagyobbrészt zemplénmegyei birtokán töltötte. Fájt neki a mellőzés, de méltósággal tűrte ezt. Nem játszotta a megsértettet. A főrendiházban, bár ennek elnöke lenni megszünt, résztvett. Elnöke lett a koronázási diploma kidolgozására kiküldött országos küldöttségnek. Ugyancsak elnöke annak a küldöttségnek is, mely a kvótaügyben s az államadósságok kérdésében Bécsben 1867 nyarán tárgyalt. Pótlólag megemlítem, hogy mikor 1867 január elején a két ház küldöttsége Erzsébet császárnét születése napján üdvözölte, — mely tény mintegy nyitánya volt az alkotmány helyreállításának — azt a szép beszédet, melyet Bartakovics Béla egri érsek a császárnéhoz intézett, szintén báró 'Sennyey — akkor még főrendiházi elnök — fogalmazta.

Egészben véve mégis passziv szerepet játszott 'Sennyey ezekben az években. Még annyira sem lépett előtérbe, mint Apponyi György, ki 1870-ben egy katholikus párt alakításán fáradozott.

Az öreg exkancellár temperamentumos élénkséggel forgatta a tollat. Erről nekem is volt alkalmam meggyőződni, mert egy ízben ugyancsak éreztette velem journalisztikai talentumának polemikus élét. 1870-ben egy névtelen röpirat jelent meg, melyet akkor sokan a konzervativek szárnypróbálgatásának tartottak. Ez a röpirat csak úgy duzzadt a reakcionárius gondolatoktól. Még a botbüntetés mellett is lándzsát tört. Cikket írtam róla a Pester Lloydban. Gr. Apponyi György, kinek neve pedig cikkemben megemlítve nem volt, — félreértve cikkem intencióit — meglehetős éles hangú, bátran vezércikknek nevezhető nyilatkozatot küldött be a laphoz. Elutasított magától és a konzervativektől általában minden közösséget ama névtelen röpirattal s kijelentte, hogy „reakcionárius üzelmek az igazi konzervativek politikai jellemével épp oly kevéssé egyeztethetők össze, mint forradalmi velleitások." „Ami mégis arra indít — úgymond — hogy (H) munkatársuk ellen fellépjek, az azon célját tévesztő lövés, melyet ő a képzelt reakcionárius és kékvérű gavallér feje felett eldurrantott, ki tehát egynémely rémlátónak álmait esetleg nyugtalaníthatná."

Jóllehet gr. Apponyi György éppen nem volt kíméletes a (H) cikkíró iránt s még azt is kétségbe vonta, hogy az a konzervativek valódi értékét és jellemét felfogni képes volna, ez a (H) a lap következő (1870. ápr. 20-ki) számában nyomatékosan megfelelt a nagyérdemű államférfinak. Tudomásul véve, hogy őexcellenciájának semmi köze sincs ahhoz a csakugyan alantjáró eszmemenetű röpirathoz, illő tisztelettel alkalmazott szatirikus visszavágásokkal honorálta a kegyelmes úr éles vágásait s csudálkozását fejezte ki, hogy a gróf sérelmesnek veszi még azt a feltevést is, hogy a konzervativek a hatalomra törekednek, holott ez inkább dícséret, mint gáncs.

Ami b. 'Sennyeyt illeti, ő még ennyire sem lépett ki tartózkodásából. Ha azonban feltesszük, hogy ekkora tehetség éveken át tétlenségre kárhoztatva nem érezhette jól magát falusi magányában, ez bizonyára nem gáncs, hanem inkább dicséretszámba megy. 'Sennyey 1865 közepétől 1867 februárig, majdnem két éven át kormányozta az országot mint tárnokmester és a helytartótanács elnöke. Mikor később látnia kellett, hogy Wenckheim belügyminisztersége idejében hogyan lubickolt a közigazgatás a régi slendrián poshadt vizeiben, mennyire nincs meg sem a miniszterben, sem a pártban a képesség ahhoz: igazi állammá kovácsolni össze a családi klikkek és érdekcsoportok ama konglomerátumát, mely belpolitikai vezéreszme nélkül vegetált éveken át, melynek közigazgatási eszméi — Deák passzivitása mellett — nem terjedtek túl egy Tóth Vilmos látókörén, mikor mindezt látnia kellett: nem természetes-e, hogy felébredt

b. 'Sennyeyben az a vágy, hogy azt a nagy adminisztrativ erőt, melyet magában érzett, az ország javára értékesítse.

S vajjon csudálkozunk-e azon, ha a bájos b. Fiáth Mária sem tudta a bélyi kastély magányában elfeledni azokat az időket, mikor ott fenn a budai várhegyen abban a lánchíddal szemben emelkedő palotában, melynek fejedelmi kilátásával csak a királyi palotáé versenyezhet, termeiben fogadta az ország minden jelentékenyebb emberét s Beust b. külügyminiszter is hódolt ritka szépsége és szelleme előtt.

A politikai helyzet s az emberi és — tegyük hozzá — asszonyi érzelmek összessége ellenállhatatlan erővel szorította az újabb politikai szereplés terére azt a férfiút, ki miután minden igyekezetével törekedett nyeregbe segíteni az Andrássy-minisztériumot, az új hatalmasok által méltatlanul mellőzve látta magát, mellőzve egy legenda jogcímén, mintha ő nem fogadta volna el szívvel-lélekkel a kivívott és általa is kivívni segített felelős miniszteri rendszert s mintha nem volna épp oly lelkes híve a haladásnak, az ország politikai és kultúrális újjászervezésének, mint a hatalom tényleges birtokosai.

Mikor Andrássy és a szép Katinka grófné a bécsi ballplatzi palotába költözött át s a többség Andrássy távozása után s az öreg és már beteg Deák Ferenc passzivitása mellett tényleg vezér nélkül készült maradni: mi sem természetesebb, mint hogy b. 'Sennyey kilépett a tétlen szemlélő szerepéből s 1872 nyarán beválasztatta magát a képviselőházba. Ugyanaz a királyhelmeci kerület, melyet 1848-ban a pesti országgyűlésen képviselt, tisztelte meg őt és magát azzal, hogy mandátumát neki nyújtotta.

Belépett a Deák-pártba. Tárnokmesteri méltóságáról, a Magyar Hitelbanknál és az Északkeleti Vasutnál bírt elnöki állásáról is leköszönt. Mint önéletrajzában kiemeli, az utóbbi társulatnál elnöktársa, Tisza Kálmán szintén ekkor, azaz csak ekkor köszönt le ezen állásáról. Az 1872-ki évi októberben lefolyt felirati vitában nagyszabású és nagyhatású beszédet tartott, melyben különös nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a felelős parlamenti miniszteri rendszer alapján áll. Szükségesnek tartotta ezt, mert ellenfelei azzal gyanusították, mintha nem volna teljesen és minden hátsó gondolat nélkül e rendszernek híve. A fuzióról, melyet ekkor már erősen emlegettek, szintén megemlékezett. Elvi kiegyezést a pártok közt lehetetlennek tartott. „De talán — úgymond — lehetne bizonyos nemét a megértésnek elérni. Konzervativnak vallom magamat a szó magasabb és nemesebb értelmében, de kijelentem, hogy az 1848-ki átalakítás által előírt ösvényen nemcsak hátra nem, hanem következetesen előre akarok haladni.“ Legnagyobb hatást tett beszédének végső

mondata: „A haladási eszméket a nemzet mindíg lelkesen felkarolta, de a végrehajtás körül majdnem ázsiai állapotokkal találkozunk.“

Alig lehet leírni azt a hatást, melyet b. ’Sennyey beszéde tett. Az ázsiai állapotokról szóló kijelentés szálló igévé lett. Ekkor már bekövetkeztek a Lónyay miniszterelnöksége hanyatlásának napjai. Lónyaynak már csak rövid életet jósoltak. Mindenki ’Sennyeyben látta a jövő emberét. A húsos fazekak körül lebzselők, az intrikusok és panamázók féltek tőle, a komoly hazafiak azzal a gondolattal tekintettek rá, hogy talán közelget az az idő, mikor ez az ország a szó valódi értelmében kormányoztatni fog, mikor az ázsiai állapotok valahára meg fognak szűnni.

*

Én 1872 novemberében kiléptem az államszolgálatból, de Falk Miksa hívásának sem engedtem, ki a Pester Lloydnál előbb elfoglalt főmunkatársi állásomat újra felajánlotta. Hanem a kezdeményezésem folytán alakult nagy hirlapkiadóvállalat főlapjában, az Ungarischer Lloydban kezdtem, régebben tett igéretemhez képest, vezércikkeket írni. Azokat a politikai eszméket, melyeket ez év augusztus havában gr. Lónyay előtt előadtam (l. a Lónyayról szóló fejezetet) most az ország politikai és pénzügyi rekonstrukcióját felölelő programmszerű cikksorozatban fejtettem ki 1872 decemberében. Ekkor még személyesen nem érintkeztem b. ’Sennyeyvel, de egy bizalmas embere útján megtudtam, hogy b. ’Sennyey nagy figyelemmel olvasta cikkeimet s helyeslőleg nyilatkozott róluk. Tudta ’Sennyey azt is, hogy ki a cikkek szerzője.

Teltek az évek. A Szlávy- és Bittó-Ghyczy-minisztériumok nem voltak képesek megbírkózni a helyzet óriási nehézségeivel. ’Sennyey ez időben való tevékenységéből kimagaslik a 21-es bizottságban való szereplése. Én 1875-ben a „Közérdek“ című politikai napilapot szerkesztettem, egyetértésben azokkal a politikai vezérférfiakkal, kik nem a balközéppel való fuzióban, hanem a szétzülleni készülő Deák-párt regenerációjában keresték a kibontakozás útját. Nagyon természetes, hogy a „Közérdekben“ azok az eszmék nyertek bátor és határozott kifejezést, melyeket én már évek óta politikai hitvallásomnak tekintettem. Ezek az eszmék tökéletes összhangban állottak a Deák-párt ama töredékének nézeteivel, mely — bármennyire örvendett is különben a meddő közjogi harc megszünésének — az erkölcsileg és politikailag lejárt balközéppel való fuzióban, vagyis a Deák-párti programmtalanságnak az ennél is hígabb balközépi éretlenségekkel való felеresztésében nem bírta feltalálni az ország megújhodásának

eszközét. Azok a hazafiak, kik így gondolkoztak és éreztek, nem szorítkoztak arra a csoportra, mely nemsokára, még a fuzió előtt 'Sennyey vezetése alatt a Deák-pártból, mint jobboldali ellenzék kivált. Osztoztak e felfogásban mások is sokan, kik vagy passzivitásban maradtak, vagy csak kénytelen-kelletlen sodortatták magokat a fuzió zavaros áradata által s később zömét alkották annak a tekintélyes csoportnak, mely mint „független szabadelvű párt" nemsokára a kormánypártból kivált.

1875 január havában, mikor már a fuzió küszöbön volt, január 26-án, fejtette ki báró 'Sennyey tüzetesen egész programmját. Megszavazta a Brittó-Ghyczy-kormánynak a költségvetést, de egyúttal elmondta, hogy e kormány politikájának alapeszméi a rendszer gyökeres megváltoztatása nélkül alkalmazott aprólékos takarékosságban s az adók fölemelésében mutatkoznak csupán. Szerinte, ha a pénzügyi nehézségek dominálják is a helyzetet, a megoldás főkulcsa adminisztrációnk rendezésében fekszik. „Az alkotmányos népképviselet rendszerén alapuló parlamentáris szerkezet — így fejti tovább eszmemenetét — szívünk minden buzgalmával fentartandó. Nehéz és komoly a pillanat, melyben élünk, nehéz, de nem lehetetlen a kibontakozás. De e kibontakozás csakis egyedül alkotmányos és parlamentáris úton létesíthető. Amely percben a nemzet e hitét elveszítené s ettől elfordulva a kibontakozás útját másutt és más módon keresné: abban a pillanatban a segítség lehetősége megszűnnék." De a parlamenti viszonyok szanálásának szükségét hangsúlyozza. A képviselők számának leszállítását, a házszabályok javítását és a főrendiháznak is rendezését követeli. Más szóval a gyökerén akarja orvosolni azt a szervi bajt, melyben az ország szenved. S e bajnak gyökere akkor nem volt más és most harminchat év mulva sem más, mint a parlamenti anarchia s a nemzeti akaratnak ebből folyó tehetetlensége.

'Sennyeynek e nevezetes beszédében minden benne van, ami a később (május közepén) közzétett tizenkét zempléni pontba, 'Sennyey programmjának e szabatosabb formulázásába, belejött. Nagy örömömre szolgált b. 'Sennyey programmbeszéde, mert arról győzött meg, hogy szellemi közösségben vagyok egy oly államférfival, ki az ország belügyi rekonstrukciójáról mélyebben gondolkodott az összes akkor szerepelt politikusoknál.

Három hónappal később, mikor az ország a fuzió utáni mámor zajától visszhangzott, meglátogatott báró 'Sennyeynek egy bizalmi embere s közölte velem, hogy 'Sennyey kéret, látogassam meg. Bizalmasan és hosszasabban óhajtana velem beszélni.

Ekkor érintkeztem először személyesen báró 'Sennyeyvel. A külső-

ségeken hamar átestünk. Ezek közül érdemes a megemlítésre, hogy 'Sennyey arcán a barátságos derünek egy felvillanását vettem észre, mikor beszédközben nevének kezdőbetüjét Zs-vel ejtettem ki, így: Zsennyey. Én voltam úgy látszik az első ember, aki ezt a nevet helyesen ejtettem ki előtte. Báró 'Sennyey soha sem hagyta ki a hiányjelet nevének kezdőbetüje elől. Így: 'Sennyey. Ez a hiányjel a régibb magyar írásmód szerint azt jelentette, hogy az illető s betű zs-nek ejtendő. Hogy én helyesen ejtettem ki báró 'Sennyey nevét, annak magyarázata az, hogy szülőföldem közelében fekszik a rábaparti Nagy- és Kis-Zsennye község, a báró 'Sennyeyek ősi fészke, melynek neve prédikátumul is szolgál nekik.

Hosszasabb megbeszélése következett az összes politikai kérdéseknek. Ennek eredményéül konstatáltuk, hogy a „Közérdek" által hirdetett eszmék lényegileg azonosak azokkal, melyek báró 'Sennyey programmját alkotják. 'Sennyey nemcsak legkisebb nézetváltoztatást nem követelt tőlem, de egyenesen mint egyik alaptételét a köztünk létrejött szorosabb politikai viszonynak, jelölte meg expressis verbis a „Közérdek" által eddig követett irányt. Ez benne foglaltatik abban a kezeim közt levő, báró 'Sennyey által írott formulázásban, melyben a köztünk létrejött szorosabb viszony alapvonalait fixirozta.

E viszony politikai részének minden irányban való megbeszélése végén, nehogy bármi kétely fenmaradjon, egy kijelentést tettem, mely az egyházpolitikára vonatkozott. Kijelentettem, hogy felfogásom szerint hazánkban jelenleg — 1875-ben — minden mérvadó tényező feladatának vallja az állam és egyház közötti esetleges harc lehető elodázását. Magam is óhajtom, hogy e harc hazánk mostani válságos helyzetében ki ne törjön, de szükségesnek tartom őexcellenciája előtt kijelenteni, hogy ha valamikor mégis kitörne, én akkor az állam és nem az egyház táborában fogom érvényesíteni szerény képességeimet. Báró 'Sennyey kijelentette, hogy e kijelentésem nem akadálya a vele való szorosabb politikai viszonynak. Ezt mondá: nyilatkozatából is látom, hogy ön becsületes ember.

Valamivel később ment végbe a szerkesztésem alatt tervezett pártközlönyre vonatkozó megállapodások jogi részének formulázása. Báró 'Sennyey megkért, hogy gondoljak ki valamely alkalmas címet az új lap számára. Megfeleltem ennek s nemsokára elmentem hozzá s egy írott lapon átnyújtottam neki egész sor címet. Érdekkel olvasta végig a címsort. Mikor az utolsóhoz ért, mely „Kelet Népe" volt — felderült arca. Tetszett neki a cím. Ezt választotta. Erre ő is elővett egy írott lapot s átnyújtotta. Ez volt az új lapra vonatkozó jogi megállapodások tervezete. Átolvasás után kijelentettem, hogy elfogadom az utolsó pont kivételével. Ebben az volt, hogy ha a lap

bármi okból megszünnék, nekem, mint a lap főszerkesztőjének, egy évi illetményem mint végkielégítés jár.

Ne mosolyogjon az olvasó egy fiatal férfi idealista felfogása felett, mely e pontnak el nem fogadásában nyilvánult. Most hetven éves koromban is az a meggyőződésem, hogy helyes volt az az érzésem, hogy e pontot nem szabad elfogadnom. A lap megszünte esetében a szétzüllő párt helyett minden valószinüség szerint magának 'Sennyeynek kellett volna az összeg legnagyobb részét megfizetni s ő nem tartozott a nagyon gazdag mágnások közé. Önzetlen eljárásom még jobban megerősítette azt a bizalmat és megbecsülést, melyet 'Sennyey részéről addig is tapasztalni szerencsém volt. Később, mikor klerikális oldalról intriguák folytak ellenem, csak mosolyogtam rajtuk. Oly sziklaszilárd volt 'Sennyey bizalma irántam, hogy egy szavammal elfujtam minden intriguát.

II.

Most következik egy fejezet, mely Kállay Béninek a Kelet Népénél való szerepléséről szól. Ez magában is érdemes volna a feljegyzésre s még inkább azzá válik, tekintettel arra a nevezetes cselekvési körre, mely később Kállaynak, mint miniszternek osztályrészül jutott.

Örültem, mikor b. 'Sennyey, a vele való megbeszéléseim során közölte velem a pártnak azt az óhajtását, hogy Kállay Béni, mint u. n. lapvezér legyen megnevezve a Kelet Népén. Kállayval, mint belgrádi főkonzullal már 1871-ben levelezésben állottam s még régebben, mikor Mill Stuart „On liberty“ című munkájának magyar fordítását egy szépen megírt essay-szerű előszó kíséretében kiadta, én voltam az, ki e munkát és a hozzáírt előszót terjedelmes tárcacikkben méltattam. Kállay neve és szellemi közreműködése csak használhatott a lapnak. Mint felelős szerkesztőt egy közömbös nevet, a fiatal Komócsy Lajost (Komócsy József jeles költőbarátom öccsét) jelentettem be és neveztettem meg a lapon. Más név eleinte Kállayn kívül nem is szerepelt a lapon. Ennek oka az volt, hogy az új lapba a „Közérdeken“ kívül Kecskeméthy Aurél „Magyar Politika“ című lapja is beleolvadt. A köztem és Kecskeméthy közti etikettkérdést az ismeretes Heine-féle humoros dal módszere szerint úgy oldottuk meg, hogy se a „Közérdek“, se a „Magyar Politika“ szerkesztőjének a neve ne jöjjön az új lapra.

Kecskeméthy Auréllal már régóta a legjobb baráti viszonyban voltam. A hatvanas években egy hetilapja volt, ebbe is írtam cikkeket s ő azokra sokat tartott. 1872-ben megindult napilapja némi összeköttetésben állott Lónyayval. Tekintettel Kecskeméthynek a provizorium korában való szereplésére nem tartottam éppen szerencsésnek ezt az összeköttetést. Nem én kezdeményeztem mint sajtóvezető, de mint befejezett tényt szívesen fogadtam, mert Kecskeméthy egyénisége rokonszenvesebb volt előttem nem egy politikai aggszűz

nagyképű erényességénél, amelyet az illető csak annak köszönhet, hogy soha sem jött kísértetbe. Kecskeméthy 1872-ben engem kért fel, hogy adjak nevet lapjának s én rögtön a „Magyar Politika“ címet javasoltam. A keresztapaság révén több cikket írtam e lapba s mikor Kecskeméthy honoráriummal kínált, nem fogadtam ezt el, mert tudtam, hogy anyagilag nem áll fényesen a lap. Kecskeméthy finom modorban revanzsirozta magát. A Krisztinavárosban csinos háza és kertje volt. Egy-két barátommal többször ellátogattam oda. Akik az ottani élvezetes kuglizó-partikon részt vettek, azok közül már csak Ábrányi Kornél van életben. Ezekben a kedves háziasszony is részt vett s a játék után pompás vacsora következett s víg pohárcsengés közt fejeztük be az élvezetes estét.

Akkor nem sejtettük, hogy az enyészet angyala terjeszti ki szárnyait e kedves otthon fölött. Pár év mulva meghalt Kecskeméthynek szép viruló leánya. Azután meghalt Kecskeméthy felesége. 1877-ben meghalt Kecskeméthy maga. Rövid idővel később meghalt egyetlen hátramaradt fia. Néhány év alatt elsepertetett ez az egész boldog családi kör a föld színéről. Akik oly jól érezték magukat ebben a szép krisztinavárosi kertben, egymás után elköltöztek kissé kiebb, abba a másik kertbe, a krisztinavárosi temetőbe.

De nem zárom e borús akkorddal a Kecskeméthyre való visszaemlékezésemet. Miért ne említeném meg, hogy ez a szellemes epikureus a 60-as években „Bécsi Hiradó“ című napilapot szerkesztett, mely szubvenciót húzott Schmerling sajtóirodájától. Az a rettentő kor, mikor minden elveszettnek látszott, politikai nihilistává nevelte a fiatal Kecskeméthyt. Annak az embernek, akinek a tollán kívül semmije sem volt, hibája talán csak nem nagyobb, mint azoké a méltóságos és excellenciás nagyuraké, kik Schmerling alatt nem átallottak magas hivatalokat vállalni. Mert hát akadtak ilyenek is. Nem akarom mentegetni Kecskeméthy multját. De azt hiszem, nem volna méltányos, hogy a szegény ujságírónak szigorúbban beszámítsák a viselt dolgait, mint azoknak a nagy uraknak.

Kecskeméthy lapját támogatta Schmerling, de Kecskeméthy nem valami nagyon támogatta Schmerlinget. Ostorozta a handabandázó hazafiság bizonyos faját, érdekesebb, elevenebb lapot nyújtott az akkor néha szundikáló Pesti Naplónál. De azt a Schmerling előtt lebegő célt, hogy a magyarokat becsalogassa a reichstratba, nagyon tökéletlenül szolgálta. Akárhogy bíztatták is a pressbureauból, hogy kezdje meg hát már végre valahára a reichsratba való bemenetel mellett az akciót, ezt Kecskeméthy folyton halogatta, míg végre Schmerling szerencsésen megbukott.

A Magyar Politika beolvadása az új lapba úgy történt, hogy

rendelkezésemre bocsátotta előfizetőinek névsorát s én ezeknek küldettem az új lapot. Kecskeméthy maga nem lépett be a Kelet Népe szerkesztőségébe s egy politikai cikket sem írt abba, csupán vagy három tárcacikket. Munkatársai közül is csupán Pokorny Jenőt vettem át, egy tehetséges vérbeli zsurnalisztát a könnyedebb fajtából. Legyen itt megemlítve neve, mert fiatalon, öngyilkossággal fejezte be jobb sorsra érdemes pályafutását.

A Kelet Népe tehát tulajdonképp a „Közérdek" folytatása volt új cím alatt. Mikor a Kelet népe programmját kibocsátottam, Kállay még nem volt Budapesten. A programm egészen a „Közérdek" szellemében és modorában volt tartva. „A pénzügyek terén a takarékosság, a közigazgatás terén a rend és fegyelem, a társadalmi téren a társadalmi morál helyreállítása — ami alatt a korrupció és protekció üldözése volt értendő — ezek a mi politikai hitvallásunk alaptételei. Mi nem a tespedésnek, de nem is a hiú ábrándoknak, hanem az öntudatos haladásnak, a szilárd alapokon való alkotásnak emberei vagyunk." Így festett ennek a „konzervativ" lapnak a programmja. Megmutattam 'Sennyeynek, ez a határozott bátor hang nagyon megnyerte tetszését.

Kállay életírói azt hiszik, hízelegnek Kállaynak azzal, ha azt írják róla, hogy mily szorgalmas volt, minden kéziratot elolvasott. Ezek tulajdonképp ízléstelen imputálások, szerencsére egy szó sem igaz belőlük. Tizenegy hónapig volt Kállay neve a lapon. Valóságban közreműködése ennél is jóval kevesebb ideig tartott. Ez idő alatt a szerkesztésbe nem avatkozott, kéziratot soha egyet sem olvasott. Ez idő alatt is, úgy mint később, a Kelet Népe megszűntéig egyedül én szerkesztettem e lapot. Politikai irányát tekintve a Kelet Népe bátran és következetesen haladt a programmjában megjelölt úton. Nem volt sem szükség, sem alkalom arra, hogy Kállay, aki a belpolitikai kérdéseket csak akkor kezdte tanulmányozni, míg én azokkal tíz év óta, napról-napra a legtüzetesebben foglalkoztam, inspirálja a Kelet Népét. De arra sem volt semmi szükség, hogy Kállay a párttól irányíttassa magát. (A „párt" 'Sennyeyt és Kállayt leszámítva összesen 16 tagból állott.)

Ha báró 'Sennyey Budapesten volt, én majdnem naponként meglátogattam. Öröm volt a vele való érintkezés. Valamint ő rögtön átértett minden fejtegetést, úgy viszont ő oly klasszikus luciditással tudta előadni véleményét, hogy azt félreérteni merőben lehetetlen volt. Ha Budapestről távol volt, akkor — ha szükség volt rá — egyenesen nekem írt s volt levele, melyet egy szó változtatás nélkül mint „a párt egy kiváló tagjától" származó pompás vezércikket a lap élén adhattam ki.

Kállay kissé zárkózott, komoly, higgadt, halk beszédű ember volt, mintaképe a stoikus nyugalomnak. A választásoknál először megbukott. Éppen a kezem ügyében volt egy erdélyi kerület, a szászsebesi, melyet nekem ajánlottak fel, ottani szokás szerint fix áron. Átzsiráltam Kállayra, mert több kedvem volt az alpokban utazni, mint nyaralásom megrontásával obskurus emberek közé menni korteskedni. Kállay szivesen vette az ajánlatot s meg is választatott.

Kállayval való viszonyom kellemes volt s ő sokkal okosabb és tapintatosabb ember volt, hogysem kicsinyeskedésekkel ezt megzavarta volna. Akkor dolgozott a Szerbek történetéről szóló nagybecsű munkáján. Ezt csinálta nappal. Esténként 1875 novembertől kezdve a következő tavaszig majdnem naponként ellátogatott hozzám. Jól esett neki frissiben megtudni a lap információit s viszont nekem jól esett a társalgás egy ily komoly és eszes emberrel. Kállay lelkivilágát a magyar közönség alig ismeri. Holmi reakciós velleitásokat szoktak neki tulajdonítani. Miniszterválságok idejében a kilencvenes években egyszer-egyszer mint miniszterelnökjelöltet emlegették, mint afféle reakciós mumust. A vele való hosszas beszélgetéseim alapján, melyek gyakran messze túl a napi politika keretén a magasabb politikai és kulturális kérdések régióiban mozogtak, konstatálhatom, hogy Kállay tökéletes szabadgondolkozó volt a leghatározottabb és legintranzigensebb fajtából. Ez kiterjed vallási felfogására is. A vallást tisztán a gyakorlati politika tényezőjének tekintette, mint bármely más politikai eszközt. Ezt a gondolkodását későbbi tettei is igazolják.

Kállay azért hagyta oda belgrádi főkonzuli állását, mivel ez karriérjére nézve egy zsákutca volt. Az ő ambiciója az volt, hogy nagykövet, vagy miniszter legyen. A főkonzulságtól ránézve csak a parlamenten keresztül vezethetett az út a nagykövetség vagy miniszterség felé. Csak a parlamenten keresztül törhetett utat magának ama célok felé, ha Belgrádon megsavanyodni nem akart.

Kállay működése a Kelet Népénél a valóságban sokkal értékesebb volt, mint hogyha a neki imputált kicsinyes dolgokban merítette volna ki erejét is idejét. Neve is sokat használt a lapnak, mely az akkori viszonyok közt tekintélyes számú előfizetőkre tett szert. Működése egészen a külpolitikára esett. 1875-ben kezdett felvonulni a láthatáron a keleti kérdés. Európában alig volt ember, aki a Keletet s ebben viszont a délszláv tartományokat úgy ismerte volna, mint ő.

A 75-ki választások után, mikor a jobboldali ellenzék előbb is mérsékelt számának felére 38-ról 18-ra sülyedt alá, Kállay hamar tisztában volt vele, hogy az e párt kebelében való működése nem vezet ambiciójának kielégítése felé. Tulajdonképp egyik zsákutcából

belejutott egy másikba. Mindazonáltal kitartott egy darabig a lapnál. Belpolitikai cikket azonban egyet sem írt, ezekben akkor még nem is érezhette magát elég erősnek. Ő egészen a külpolitika gondolatvilágában élt. Írt összesen vagy hat vezércikket, valamennyit a keleti, ezek közt néhányat a bosnyák kérdésről.

Alapos ismerete a viszonyoknak nyilatkozott meg már akkor annak az embernek a cikkeiben, ki később húsz éven át kormányozta Boszniát. Talán még most is érdemes volna e cikkeket összegyűjteni s a közönségre nézve, mint az ő szellemi hagyatékának egy részét, hozzáférhetővé tenni. E cikkek mind névtelenül jelentek meg s én vagyok az egyetlen élő ember, ki azokat biztosan meg tudom jelölni. Ha e cikkeket Kállay a maga neve alatt s nem egy magyar, hanem egy angol, vagy német lapban tette volna közzé, talán végig járták volna akkor az európai sajtót. Névtelenül és magyar lapban eldugva elvesztek a szélesebb publicitás számára.

Kállay egyébiránt nemcsak cikkeivel használt a lapnak, hanem összeköttetéseivel is, melyekkel Belgrádon és a délszlávság más pontjain bírt. 1875 vége felé egyre jobban összezavarodtak a balkáni viszonyok, a boszniai és hercegovinai lázadás egyre növekedett s mindjobban közelgetett a veszély, hogy az összes balkáni országokban forradalmi mozgalmak törnek ki. Mikor egész Európa szemei a Balkánon függtek, akkor a Kelet Népe majdnem naponként közölhetett eredeti értesítéseket a nevezetesebb pontokról. A balkáni kérdések egyre bonyolódó tömkelegében a Kelet Népe volt akkor a legjobban informált lap. Ezt Kállaynak köszönhettük, de a világ közömbösen ment el e becses információk mellett, mivel ilyeneket magyar lapban nem keresett s nem keresvén, nem is találhatott.

*

Az esztelen zsarnok Abdul Aziz uralma alatt 1875-ben a korrupt és fejetlen török kormánynak nem sikerült elnyomni a boszniai és hercegovinai lázadást, mely Szerbiából és Montenegróból is támogatást nyert. Szerbia Boszniára, Montenegró Hercegovinára akarta rátenni a kezét. E két aspiráns mögött, mint később egész világosan kitünt, Oroszország állott.

Andrássy 1875 december végén bocsátotta ki azt a sokat emlegetett reformjegyzéket, melynek az volt a kimondott célja, hogy korszerű reformok által ama tartományok végleges pacifikálását biztosítsa. Orosz- és Németország hozzájárult e jeggyzékhez, Francia- és Olaszország szintén. Utólag, bizonyos fentartásokkal Nagybritannia is csatlakozott hozzá. A porta némi vonakodás után szintén elfogadta. Február elején nyilvánosságra jutott a reformjegyzék szövege s

Kállay február 7. és 8-án tartalmas cikkeket írt róla a Kelet Népében. Kállay szerint az a tény, hogy a porta késznek nyilatkozott az Andrássy-féle jegyzékben követelt reformok keresztülvitelére, azt mutatja, hogy a „keleti kérdés“ című dráma első felvonása jól sikerült. De azután nyomban kifejti, hogy a bajok, melyeknek orvoslásáról szó van, századok óta léteznek s hogy az azok megszüntetését célzó számtalan irádék, firmánok és hatt-i-humájumok mindenkor hatás nélkül maradtak. Törökországban az ő felfogása szerint minden reformtörekvés megtörik a mohamedán lakosság azon ösztönszerű érzetén, hogy az európai viszonyokhoz való alkalmazkodás csakhamar az iszlamnak s magának a török elemnek végenyészetét vonná maga után. Kétségtelennek tartja, hogy az Andrássy által követelt reformok, — teljes vallásszabadság, az adók bérleti rendszerének megszüntetése, a tartomány direkt adóinak a tartomány saját szükségletére való fordítása, a földmívelő nép sorsának oly módon való javítása, hogy a bérlőkből idővel valóságos birtokosok váljanak, a jogegyenlőség kiterjesztése a keresztényekre is — alkalmasak volnának a nyugalom biztosítására, ha megvalósíttatnának.

Azután sorra veszi e reformokat és egyenként kimutatja mindegyikről, hogy a porta, ha akarja is, azokat végrehajtani nem lesz képes. Addig pedig tovább tart a felkelés s a jövő tavasszal fokozott erővel fog kitörni. (Ez tényleg bekövetkezett.)

Kállay mindazáltal nagy jelentőséget tulajdonított Andrássy reformjegyzékének. Miben látta ezt? Érdekesen fejtette ki ezt egy második nagy cikkben. Ennek eszmemenete dióhéjba szorítva a következő: a reformok végrehajtásának mellőzhetetlen feltétele a tartományok pacifikációja. Ámde Kállay hosszasan bizonyítgatja, hogy a pacifikáció nem fog sikerülni. Andrássy jegyzéke azonban erre az esetre is provideál s ebben fekszik a jelentősége. „Határozottan kimondja a jegyzék, hogy a hatalmak el vannak határozva, hogy elejét veendik a mozgalomnak, mely azzal fenyeget, hogy az egész Keletet magával ragadja.“

„Ha tehát a portának nem sikerül levernie a lázadást, akkor megszegte kötelezettségét s el kell tűrnie, hogy azt mások teljesítsék helyette. Ennek csak egy módja van: a fegyveres erő. Tehát a porta abban a pillanatban, mikor a jegyzéket elfogadta, egyúttal szankcionálta a hatalmak beavatkozási jogát. Andrássy jegyzéke tehát nevezetes fordulat sarkkövét képezi a török birodalom nemzetközi helyzetében.“

Ime, Kállay 1876 február elején bebizonyítani igyekezett Bosznia okkupációjának kikerülhetetlenségét. Hogy ki hajtsa végre a fegyveres

beavatkozást s hogy a hatalmak meg fognak-e ebben egyezni, vagy hajba kapnak-e miatta, ezeket a kérdéseket Kállay egyelőre nyitva hagyta, de azzal a konkluzióval zárta cikkét, hogy „ezek oly kérdések, melyeknél fontosabbak az összes monarchiára nézve nem léteznek.“

Kállay, míg a Kelet Népénél közreműködött, egészen a keleti kérdés gondolatkörében élt. A belügyi kérdésekkel nem törődött. Erős kezekben voltak ezek. 'Sennyey ritka, de nagyjelentőségű felszólalásait mindíg parlamenti eseménynek tekintették. A kormány működése a közigazgatási kérdésben tulajdonképp programmtalan ide-odabotorkálás volt s ezentúl a pénzügyi nyomorúsággal való eredménytelen küzködésben s az Ausztriával folytatott meddő kiegyezési alkudozásokban merült ki. Valóban itt sem szükség nem volt a „lapvezéri“ működésre, sem tér nem nyilott rá. Én sűrűn érintkeztem magával 'Sennyeyvel és 'Sennyey maga szívesen vette a kiegyezési és pénzügyi kérdésekben való információimat, mert ismerte e téren való tájékozottságomat.

Kállay működése e lapnál tehát teljesen a külpolitikára esett s éppen abban rejlett főértéke, hogy arra a rendkívül érdekes időszakra koncentrálódott, mely az Andrássy-jegyzék publikálása (febr. eleje) és a berlini memorandum (május 13.) közé esik.

Az Andrássy-jegyzék nem érte el bevallott célját, a pacifikációt. Hiába volt az 1869. évben a krivoscsei lázadókkal kötött hirhedt „knezlaci béke“ nagymesterének, báró Rodich táborszernagynak — Dalmácia akkori helytartójának — minden prókátoroskodása a bosznai és hercegovinai lázadók vezéreinél, hogy méltóztassanak elfogadni az Andrássy-jegyzékben indítványozott s a szultántól nekik felajánlott reformokat. Ezek nem méltóztattak. A többnyire horvát földön elhelyezett mintegy 15.000 u. n. boszniai menekülteket, kiket a monarchia volt kénytelen eltartani, szintén hiába tuszkolták, hogy méltóztassanak haza menni. Ezek sem méltóztattak. Tudták miért. Rossz fát tettek otthon a tűzre.

Utoljára, március vége felé még bizonyos Wesszelicky, Gorcsakov herceg bizalmas küldötte is segített Rodichnak a lázadók pacifikálásában s ez oly fényesen sikerült neki, hogy ezek most már még makacsabbak és merészebbek lettek. Végre még a dicső knezlaci pacifikátor Rodich is belátta, hogy Wesszelicky úr őt az orránál fogva vezeti, hogy nem csitítja, hanem tüzeli a lázadókat.

Az Andrássy-féle reformjegyzék tehát kudarcot vallott. S most következett a keleti kérdésben az a fordulat, mely tarthatatlanná tette Kállay helyzetét a lapnál.

Május 10-én az orosz cár keresztül utazott Berlinen Gorcsakov

herceggel. Andrássy is oda ment. Ez alkalommal a három északi hatalom megállapodott az ú. n. berlini memorandumban, mely sokkal tovább menő követelésekkel lépett fel a porta ellen, mint az Andrássy-jegyzék. Most következett tehát Kállay kifejezése szerint a keleti kérdés című drámának második felvonása.

Ez a második felvonás egészen másképp ütött ki, mint ahogy Kállay megjósolta. Február 10-én ugyanis az angol trónbeszédből kiindulva, Kállay ismét cikket írt a keleti kérdésről, melyben arra az eredményre jutott, hogy Anglia sem nem tud, sem nem akar semmit tenni a keleti kérdésben.

A következmények megmutatták, hogy Anglia akart is, tudott is cselekedni.

Anglia visszautasította a berlini memorandumot, mert abban egyenes felbátorítását látta a lázadásnak nemcsak Boszniában, hanem a Balkán többi tartományaiban is. Most már a három éjszaki hatalom akciójában Gorcsakov ragadta magához a vezetést. Csakhamar meg is látszott a hatás. Szerbia készült a háborúra a török ellen. Kölcsönt vett fel, kinevezte az orosz Csernajev tábornokot hadvezérré, nemsokára tényleg megindította a háborút Törökország ellen. Montenegro most már még jobban támogatta a boszniai és hercegovinai felkelést, mint addig. A felkelők Oroszországból is kaptak több százezer rubel pénzsegítséget.

Bulgáriában kiütött a kivülről szított lázadás. Mindez főleg a ravasz Ignatieff tábornok konstantinápolyi orosz követ műve volt.

De Anglia sem maradt tétlen. Meglátszott ez csakhamar a törökség erős ellenakcióján. Magától értetődik, hogy a porta erélyesen visszautasította a berlini memorandumot, amely azt követelte tőle, hogy a lázadókat ismerje el hadviselő félnek. Az egész Balkán lázongásával szemben a mohamedánság is megmozdult. Az a sajnálatos eset történt, hogy Szalonikiben egy kitört népmozgalom közben — melynek okait és részleteit itt mellőzöm — a nép megölte a francia és német konzult. Erre valamennyi nagyhatalom egy-egy hadihajót küldött alattvalói védelmére. Disraeli kormánya mingyárt egy egész flottát küldött Konstantinápoly alá a Bezikaöbölbe. Konstantinápolyban felvonult 25.000 szofta s követelte az orosz zsoldban levő nagyvezér Mahmud pasa és a seik-ül-izlam letételét. Kétséget nem szenved, hogy e forradalmi mozgalomban benne volt Elliot brit nagykövet keze. Ignatieffet ez a mozgalom meglepte. Megerősítette palotáját, mintha ostromtól kellene tartania.

Abdul-Aziz, ez a szeszélyes zsarnok, ki birodalma szerencsétlen helyzetének fő okozója volt, megijedt. Elbocsátotta Mahmud pasát, új seik-ül-izlamot nevezett ki. Elismerte Murad testvérét, kit eddig

börtönben tartott, törvényes trónörökösnek. De már ez sem segített rajta. A megindult palotaforradalom haladt a maga útján. Most már Abdul-Aziz szultán került a börtönbe és Murad ült a trónra. A birodalom kormánya élére a török haladó-párt emberei kerültek: Rusdi pasa nagyvezér, a nagy reformer Midhat pasa, az erélyes Hussein Avni pasa lett hadügyminiszter. Betetőzte a nagy átalakulást junius elején Abdul-Aziz szultán „öngyilkossága".

Világos volt, hogy a Keleti kérdés tulajdonképpi drámája csak most következik. Nemcsak a magyar közvélemény, de egész Európa a Nagybritannia által támogatott török álláspont mellett és a Törökország megsemmisítésére törő orosz politika ellen foglalt állást.

A berlini memorandum és a török mozgalom által teremtett új helyzetben Kállaynak választani kellett az egész magyar közvélemény, az összes magyar pártok által elfoglalt törökbarát, vagy pedig a gróf Andrássy álláspontja közt, mely akkor úgy tűnt fel s nem is tűnhetett fel másképp, mint hogy az orosz politika vontató kötelén hurcoltatik. Kállay, ki nyilván már előbb, sőt már az Andrássy-féle jegyzék kibocsátásakor ismerte gr. Andrássy politikájának hátterét s ki csak az e politikához való határozott csatlakozásban látta maga számára a zsákutcából kivezető útat, kénytelen volt választani. A Kelet Népe az Andrássy-féle reformjegyzék sikertelenségének bebizonyulta után nem követhette azt a politikát, mely a Gorcsakov-féle berlini memorandum útvesztőjébe látszott tévedezni. Ez okból Kállay már 1876 tavaszán egyre ritkábban látogatott el a szerkesztőségbe. Felkeréstem lakásán s ekkor végre — májusban volt — nem titkolta tovább előttem, hogy el van határozva megszüntetni a lappal való összeköttetését. Egy ideig még vártunk. Junius 3-án lakonikus nyilatkozat jelent meg a Kelet Népe élén, mely jelentette, hogy Kállay Béni „halaszthatatlan magánügyei" miatt megválik a „lapvezérségtől" s ezentúl Halász Imre lesz a Kelet Népe felelős szerkesztője. Búcsút vett hát tőlünk Kállay s az én nevem került az ő neve helyébe s lettem most már névleg is, ami eddig is tényleg voltam, egész a lap megszűntéig ennek felelős szerkesztője.

Még egy szót gr. Andrássy politikájáról, mielőtt tovább mennénk. A magyar közvélemény akkori állásfoglalása, melyben egyébiránt egész Nyugateurópa osztozott, részben jogosult volt, részben optikai csalódáson alapult. Ott látta Gorcsakov herceget, ki egy kötelet vonszolt maga után. A kötél másik végét Andrássy fogta. Volt tehát kötél is, vonszolás is. Csakhogy ez a vonszolás kétféle volt. Gorcsakov előre, Andrássy hátrafelé húzta a kötelet. Andrássy nem azért kapaszkodott bele a kötélbe, hogy magát vonszoltassa, hanem azért,

hogy Oroszország előhaladását, ha már meg nem akadályozhatja, legalább lassítsa, ezt céljától többé-kevésbbé eltérítse.

Az egész közvélemény akkor azt a benyomást nyerte Andrássy politikájáról, mintha annak célja a Törökországon való megosztozkodás volna. De ami Oroszországgal való entente-nak tűnt fel, az tényleg diplomáciai küzdelem volt. Akkor nem tudta és nem tudhatta senki, hogy tényleg amaz alternativa előtt állottunk, vagy megverekedni Oroszországgal, vagy bizonyos megegyezésre jutni vele arra nézve, hogy mi legyen az ára semlegességünknek. Andrássy politikája elért annyit, amennyi Oroszországgal megvívandó háború nélkül elérhető volt. Nem volt örvendetes ez az eredmény — t. i. Bosznia birtokbavétele, de más és jobb elérhető nem volt. Ez csakugyan valami osztozkodásféle, de a berlini szerződés megmutatta, hogy valóságban mégsem volt az.

A berlini memorandum létrejöttének idejében (1876. május) Andrássy is éppúgy, mint az orosz diplomácia abból a feltevésből indult ki s e feltevésben cikkei tanúsága szerint Kállay is osztozott, hogy ha a lázadások az egész Balkán félszigetre kiterjednek, ezek magokban elégségesek a török birodalom megsemmisítésére. Ez a feltevés a bekövetkezett tényekben nem nyert beigazolást. Törökország elég erősnek bizonyult, hogy az 1876-ban ráúszított ellenségekkel elbánjon. A „beteg ember“ még sokkal erősebb volt, mint hitték. A bolgár lázadást néhány nap alatt vérbe fojtotta. A rátámadó Szerbia felett fényes győzelmet aratott. Ezért kellett a következő évben magának Oroszországnak háborút indítani, melynek, mint biztosan feltették, Törökország megsemmisítése leendett az eredménye. Azonban még ez a számítás sem vált be.

Volt alkalmam 1876. tavaszán értekezni b. 'Sennyeyvel a keleti kérdésről. Ő is, mint az egész ország, nem látta be és nem is csoda, hogy be nem látta Andrássy politikájának helyességét. Andrássy abban a sajátságos helyzetben volt, hogy sem ekkor, sem később a berlini kongresszusig nem hirdethette világgá azokat az érveket, melyek eljárásának igazolásául vagy legalább magyarázatául szolgálhattak volna. B. 'Sennyey is érdekünkben állónak tekintette, hogy minden lehető módon igyekezzünk fenntartani a török birodalom integritását, mert mint mondá, egyedül ez ránk nézve teljesen inoffenziv szomszéd. Minden más alakulás ellenséges és aggressziv elemeket tesz szomszédainkká.

Kállay másképp volt meggyőződve. Fel kell tennünk, hogy már akkor, talán még belgrádi főkonzulsága idejéből be volt avatva Andrássy gondolataiba.

Kállay, mint fentebb már elmondatott, megvált a Kelet Népétől,

de nem lépett ki a pártból. De a párthoz tartozása már csak nagyon laza volt. A következő évben néhány politikai barátjával Kolozsvárott „Ébredés“ cim alatt politikai lapot alapított. A velem való személyes jó viszonya nem szűnt meg, amit bizonyít az a tény is, hogy tőlem kért tanácsot, kit tegyen az „Ébredés“ szerkesztőjévé. Én ajánlottam neki Asbóth Jánost, e tehetséges, de kissé különc modorú ujságírót, kit a Kelet Népénél nélkülözhetni véltem. Asbóth — vagy mint Ábrányi Kornél angolos modora miatt kedélyesen elnevezte, sir John Asboth, tehát elment Kolozsvárra, de az „Ébredes“ nem igen felelt meg címének, rövid fennállás után elszenderült.

A képviselőházban Kállay volt az egyetlen képviselő, ki Andrássy külügyi akcióját nemcsak pártolta, de mellette bátran síkra is szállt. 1877. junius 26-án tartott beszéde nagy feltűnést keltett. Az orosz-török háború ideje volt ez. A közvélemény, a sajtó és a megyék feliratai Törökország integritásának fentartását s az Anglia akciója mellett való állásfoglalást sürgették. A képviselőház több megyének ily irányú kérvényét tárgyalta. Első szónok volt gr. Apponyi Albert, ki kijelentette, hogy a monarchia érdekei a Keleten semmi által jobban meg nem óvhatók, mint a török birodalom integritásának fentartásával s az ennek alapját képező európai szerződések érvényben tartásával.

Kállay a megyék kérvényeiben nyilvánuló irányzattal határozottan szembeszállt. Azt fejtegette, hogy a közvélemény törökbarát irányának egyik oka a panszlavizmustól való félelem, másik oka az a sejtelem, hogy a gyenge török lenne ránk nézve a legkevésbbé fenyegető szomszéd. Ezzel szemben Kállay azt igyekezett bebizonyítani, hogy a panszlavizmus nem veszélyes, sőt, hogy panszlavizmus tulajdonképpen már nem is létezik, csak panrusszizmus. A szlávságot az orientalizmus és az okcidentalizmus kettészakítja. Nem tagadta egyébiránt, hogy a panrusszizmus is veszélyes. Azután úgy érvelt tovább, hogy Törökország a hanyatlás útján halad és pedig feltartóztathatlanul. Lehetetlennek mondotta Törökország regenerátióját. Szerinte minden reform kivihetetlen. Ennek okát abban látta, hogy Törökország theokratikus állam. Törökország integritását tehát — úgymond — nem szabad dogmává tennünk. Az Oroszország felől fenyegető veszedelem nem oly nagy, mint hiszik. Törökországtól támaszt nem várhatunk. Ha ilyenre szorulunk, azt másutt kell keresnünk. Nem volna célszerű útmutatást akarni adni a kormánynak. Hiba volna azt mondani, hogy menjünk be Boszniába, hiba volna azt mondani is, hogy ne menjünk be.

A Ház figyelemmel hallgatta Kállay fejtegetéseit, de ezek senkit sem győztek meg.

Én a Kelet Népében ezt írtam róla: Talán alig szükséges mondanunk, hogy pártunk e jeles tagja ma tisztán egyéni nézeteinek adott kifejezést, melynek függetlenségét tiszteljük, jogosultságát nem tagadjuk, de melyet magunkénak nem vallhatunk.

Kállay beszédének főérdekessége abban feküdt, hogy joggal Andrássy akkori politikája visszhangjának, némileg kommentárjának volt tekinthető. De ő is csak kevéssé lebbenthette fel a fátyolt, mely ezt takarta. Hogy azonban Kállay fejtegetései abban az általánosságban, ahogy ő azokat odaállította, kihívják az ellenvetéseket, azt ma már talán ő maga sem tagadná, ha élne. Hogy Törökországban minden reform kivihetetlen, azt nem lehet és nem szabad oly apodiktikus igazság gyanánt odaállítani, mint Kállay tevé.

Kállay abban az időben a török birodalom rombadülését gyorsan bekövetkezendő eseménynek tekintette. Ebben csalódott és csalódtak azok az államférfiak, kik ezt a nézetet vallották. A tapasztalás kimutatta, hogy a nagy történeti processzusokra, még ha valóban feltartóztathatlanok is, az emberi élet eseményeinek kicsi időméreteit alkalmazni nem lehet. Azóta harmincnégy év folyt le s a török birodalom ma is fennáll s ma kevesebb hajlamot mutat a meghalásra, mint harmincnégy évvel ezelőtt. A nagy birodalmak hanyatlása évszázadokra terjedő folyamat. A török birodalom közvetlen elődje a bizánci császárság, ezer esztendeig haldoklott és ezer esztendei haldoklás után is jönni kellett valakinek, aki agyonütötte.

A török birodalom nem akkor kezdett hanyatlani, mikor Miklós cár elnevezte beteg embernek, — pedig ennek is már hatvan esztendeje — hanem jó 200 évvel előbb. És valószinüleg kimulása sem fog bekövetkezni oly hamar, mint ellenségei hiszik, hanem elél még jó egy-kétszáz esztendeig.

*

Az egyesült ellenzék megalakulása alkalmával (1878 tavaszán) Kállay nem lépett be az új pártba, hanem a szabadelvű párthoz csatlakozott. Mandátuma lejártával pedig fel sem lépett többé képviselőnek. Karriérje csak most indult meg igazán abban a gyorsan emelkedő irányban, mely, bár idegen terrénumon, jelentékeny működési tért nyitott komoly és szívós munkaerejének.

Mikor már éveken át foglalkozott, mint közös pénzügyminiszter, Bosznia kormányzásával, a Budapesti Szemle 1900. szeptemberi számában egy magas szinvonalú tanulmány jelent meg Boszniáról névtelenül. A közönség azt hitte, hogy e tanulmányt Kállay iratta. Én úgy tudom, hogy ő maga írta.

Nem érdektelen ezt a tanulmányt elővonni a mult homályából

s a gyakorlati államférfi felfogását egybevetni Kállaynak fentebb jelzett, 25 évvel régibb nézeteivel.

Kállay 1900-ban a mohamedán kérdést annak a nagy világproblémának szempontjából tárgyalta, vajjon lehet-e a mohamedán életnézletet úgy beleilleszteni a modern haladás keretébe, hogy ebben a mohamedán elem is egyenrangú tényezővé váljék? Monarchiánk boszniai kormányzása szerinte nem egyéb, mint egy nagyszabású kísérlet ennek a problémának kedvező értelemben való megoldására.

Kállay az európai török uralmat nem a szokásos értelemben fogja fel, mint a keleti barbárságnak Európába történt betolakodását, hanem mint az elkorhadt bizánci birodalomnak mohamedán alapon való rekonstrukcióját, mint egy nemét a renaissance-nak, mely a természettől anarchiára hajló balkáni nemzeteket egy magasabb államiság kapcsaiba foglalta össze. A balkáni nemzeteket jellemző államellenes magánjogi túltengés legerősebb volt Boszniában. A török megértette ezt s azért csínján bánt mindig a bosnyákokkal. A bosnyák mohamedánokban a régi bosnyák történetpolitikai egyéniség a mohamedanizmussal összeforrt és pedig annyira, hogy a bosnyák mohamedán magát különb mohamedánnak tartja, mint a khalifa uralma alatt élő többi igazhívőt. A bosnyák mohamedánság az iszlamnak egy új képződménye, mely makacs konzervativizmusában mohamedánabb volt a szultánnál és a szultánok reformkísérletei ellen forradalomban tört ki.

Ama keresztény államok közt, melyek mohamedánok felett uralkodnak, Kállay fejtegetései szerint az osztrák-magyar monarchia az egyetlen, mely komoly célul tűzte ki magának a mohamedán elem föntartását. A többi hatalmak mohamedán alattvalóikat vagy üldözik, vagy ignorálják, azaz zülleni hagyják őket. A mi boszniai kormányzatunk nem követte ezt a példát, hanem gondozása alá vette a mohamedánok érdekeit, megmentette számukra a mohamedán egyházi vagyont, a vakufot, mely előbb Csáky szalmája volt s minden törvényhozási és közigazgatási intézkedéseiben a legnagyobb figyelmet tanusította a mohamedánok iránt.

Az értekezés mindezeket nagy részletességgel és alapossággal kifejti és statisztikai adatokkal igazolja. Nem igaz, hogy Boszniában a mohamedánokat üldözik, mert 22 év alatt csupán 32 mohamedán tért át a keresztény vallásra, ellenben 29 egyén tért át a mohamedán hitre. Nem igaz az sem, hogy a mohamedánság tömegesen vándorol ki, mert 1883 óta 1900-ig mindössze 16.699 mohamedán vándorolt ki s ezekből is visszatért 633. Ez a kivándorlás csekély ahhoz képest, mely más mohamedánlakta keresztény országokból folyamatban van. Kállay reméli is, hogy majd lassanként elenyészik.

A fentebbiek után feltünő, hogy fejtegetéseinek végeredménye mégis egy skeptikus kijelentés: nem fojthatja el aggodalmát, hogy a mohamedanizmus fejlődésképessége igazolni fogja-e a boszniai kormányzat politikáját.

Ez az értekezés arra mutat, hogy Kállay harmincöt év előtti nézetei a gyakorlati politika komoly iskolájában sokat vesztettek merevségükből. A hatvanéves államférfi nem állítja már, amit a harmincötéves képviselő egykor dogma gyanánt hirdetett, hogy az iszlam merőben kizárja a haladást, vagy hogy a jogegyenlőségen alapuló modern állam keretébe való beilleszkedés szükségképp a mohamedán elem megsemmisülését vonja maga után. A fentebbi érdekes fejtegetések s még inkább a Kállay által Boszniában követett politikai eljárás ennek az ellenkezőjét bizonyítják. A dogmaként hirdetett egykori merev tanokból régmult idők visszhangjaként mindössze egy egészen el nem fojtott aggodalom maradt meg Kállay gondolkozásában.

*

Az 1875-ki választásoknál, melyeken a Tisza-korszak tulajdonképpi megalapozási munkája végbement, 'Sennyey nem igen várhatta pártjának jelentékenyebb megnövekedését. De az eredmény még a legpesszimistább felfogáson is alul maradt. Része volt ebben annak is, hogy minden, ami korteskedéshez hasonlít, csábító ígéretek, az ellenpárt ócsárlása, a nép szenvedélyeinek mindennemű felszítása ellenkezett 'Sennyey túlfinom természetével. Az volt az érzése, hogy ezekben a szokásos politikai mesterfogásokban mindig van egy adaga a hazugságnak. Mindent el lehet képzelni, csak b. 'Sennyey Pált nem, amint városról-városra utazva a köztéren, melyen talán tegnap a marhavásárt tartották, egy emelvenyről beszédet tart a „néphez."

Egyetlen esetet tudok, mikor 'Sennyey választási beszédet tartott, melyre némi túlzással rá lehetett fogni, hogy kortesbeszéd. B. Lipthay Béla, ez a derék politikus és még derekabb ember fellépett egyik budai kerületben s a választók bankettet rendeztek a tiszteletére a császárfürdő platánjai alatt. Ez alkalommal mondott b. 'Sennyey egy felköszöntőt, mely hatalmas politikai beszéd volt, melyben a pártja ellen szórt hazug vádakat visszaverte s páratlan szatirával ostorozta a „majd lassabban, majd gyorsabban bizonyos cél felé kullogó" Tisza-féle álliberalizmust, az „idők és módok politikáját," a „falak megkerülésének" ismeretes ravasz teoriáját.

Ha nem csalódom, egy osztrák minisztertől származik az a mondás, hogy az államférfi hasonlít a kéményseprőhöz: minél magasabbra mászik, annál feketébb lesz. A politikus mesterség, úgy

amint azt köznapi értelemben veszik, csakugyan nem is volt oly kényes embernek való, mint 'Sennyey.

Meg is látszott ez az 1875-ki választások eredményén. Harmincnyolcadmagával vált ki a Deák-pártból s ősszel tizennyolcadmagával tért vissza az országgyűlésre. Igaz, ez a tizennyolc ember válogatott társaság volt. Ide írok emlékezetből néhány nevet: gr. Apponyi Albert, gr. Dessewffy Aurél, gr. Berchtold László, Bujanovich Sándor, Hoffmann Pál, gr. Khuen-Héderváry Károly, Kállay Béni, ifj. Szőgyény-Marich László, Ürményi Miksa. Nem érdektelen, hogy 'Sennyey súlyt helyezett arra, hogy kálvinisták is legyenek pártjában, azért nagyon óhajtotta gr. Teleki Sándor és Kazinczy István megválasztatását. Nem volt velük szerencséje. Kazinczy István megbukott, gr. Teleki Sándor még a választások alatt meghalt.

A 75-ki választások egyik jellemvonása volt, hogy ami miatt Tiszáék mindig siránkoztak, a hatósági presszió most sok helyütt valódi orgiákat ült. A főirányzat volt a Deák-párti elemek háttérbe szorítása a volt balközépiek javára. Soha ily tömege az obskurus jelölteknek. Különösen egy sereg szolgabíró és kisebb hivatalnok törte magát a mandátumért. Nem is igen titkolták, hogy a mandátumot kiváltság-levélnek tekintik valamely jövedelmező színekurára, a hivatalos létrán való gyors előmenetelre, más szorgalmasabb és tehetségesebb emberek átugrására. Eddig a vasutaknál s más közvállalatoknál való igazgató-tanácsosi állás volt a képviselőaspiránsok ideálja, most a hivatalos lajtorja teteje lett azzá. Az eredmény a Ház szellemi színvonalának, — mely eddig sem volt valami magas — ijesztő sülyedése, egy szellemtelen szavazógép kialakulása lett.

B. 'Sennyey Pál 1875-ben is a király-helmeci kerület képviselője lett, melyet már 1848-ban és 1872-ben is képviselt. Május 14-kén tétettek közzé az u. n. zempléni pontok. A 'Sennyey-párt volt az egyetlen párt, mely belpolitikai programmot vallott. A függetlenségi párt a közjogi negáció terén maradt, a szabadelvű párt elégnek tartotta a fuziót az üdvösségre s tartózkodott határozottabb programm felállításától.

A zempléni pontok ideiktatását mellőzöm. Minthogy azonban ez az egykor sokat emlegetett tizenkét programmpont ma már jóformán feledésbe ment, talán nem érdektelen a 2., 4. és 11-ik pont megemlítése. Ezek tartalmazzák a 'Sennyey-párt politikai hitvallásának legfontosabb részeit. A második pont kimondja a felelős parlamenti kormányrendszerhez való ragaszkodást, követeli a parlamenti reformot, a képviselők számának aránylagos leszállítását, a napidíjak új szabályozását, a választási ciklusnak öt évre kiterjesztését, a tanácskozási rend javítását, továbbá a főrendiháznak is oly

reformját, hogy abban az örökös tagok mellett a nagy vagyon, a magasabb műveltség és a közérdemek képviselői helyet foglaljanak.

Már a 3-ik pont is utal arra, hogy a zilált pénzügyi állapotnak egyik mélyen fekvő oka egy általános kór, mely politikai, közigazgatási és törvénykezési rendszerünk hibás voltában rejlik, a 4-ik pont pedig egy tökéletes közigazgatási szervezet alapvonásait formulázza. „Óhajtjuk — így szól ez a pont — első sorban közigazgatási szervezetünk egyszerűsítését minden ágaiban és fokozataiban olyképpen, hogy a minisztériumok teendőinek helyesebb csoportosítása által és ezzel kapcsolatban azok száma leszállittassék; hogy a nehézkes, költséges és lassú bürokratikus ügyrend és eljárási módozatok, a személyes felelősség elvének következetes alkalmazása mellett, megszüntessenek, hogy az adminisztráció decentralizációja által a végrehajtó közegeknek önállóbb intézkedési jogkör adassék és hogy a mostani területi beosztás kártékony sokféleségének megszűntetésével azon érdekek és közigazgatási igények, melyek egy területen folynak össze, ugyanott egy hivatal által, habár a szükséghez képest különböző szakszemélyekkel láttassanak el."

A 11-ik pont: törvény előtti jogegyenlőség, béke nemzetiségek és hitfelekezetek közt, valamint ezek és az állam közt. A magyar állam egységén, törvényén és jogain csorbát ejteni nem engedünk.

Ezek voltak a zempléni pontok legfontosabbjai. Mindenki láthatja, hogy ezekben reakciós törekvéseknek nyoma sincs.

A kormánypárt két főlapja helyeselte a zempléni pontokat. A Pester Lloyd nagy vezércikkben dicsérte és elfogadta a képviselők számának leszállítását s ezt azzal okolta meg, hogy az országban nem elég az értelmiség arra, hogy az állami és társadalmi élet egyéb igényeinek kielégítése után a képviselőházba elégséges számú kapacitásokat legyen képes szolgáltatni. Egyúttal aggodalmát fejezte ki, hogy az új képviselőház értelmiségi szinvonala igen alacsony leend. Ez az aggodalom alaposnak bizonyult.

A Pesti Naplóban, melyben a Reform megszünte után a fuziós kormány hívévé szegődött báró Kaas Ivor csak úgy ontotta a vezércikkeket, ennek az írónak a tollából nagy vezércikk jelent meg arról, hogy a kormánypárt eleitől végig szintén vallja a zempléni pontokat. Tehát a jobboldali ellenzékre semmi szükség. Igazad van, tehát nem kellesz! Quod erat demonstrandum. De a szabadelvű párt nem mutatott semmi hajlamot a zempléni pontok legfontosabbikának, a közigazgatási reformnak megvalósítására.

'Sennyey kicsi, de szellemileg magas színvonalon álló pártja élén megmutatta, milyennek kell lenni egy lojális ellenzéknek, mely nem akadékoskodni, hanem a közérdeknek használni akar. Nem

tudtak mást szemére vetni, mint hogy ritkán szólal fel s minden beszéde egy-egy parádés szónoklat. Igaz, hogy nem szólt hozzá minden tizedrendű kérdéshez, mint egy másik ellenzéki vezér, ki egy ülésen 10—12-szer is beszélt. Arról pedig nem tehetett báró 'Sennyey, hogy a törvényhozás munkája a közönséges törvényhozási napi munkában, gyakorlatilag szükséges, de semmi fontossággal nem bíró ad-hoc törvények megszavazásában merült ki.

Két fontos kérdés foglalkoztatta az államférfiakat ama másfél év alatt, melyre 'Sennyey aktív parlamenti szereplése esik: az egyik a keleti kérdés, a másik az Ausztriával folytatott alkudozás a pénzügyi kiegyezés megújításáról. Ez az utóbbi nem az országgyűlés előtt folyt le, hanem a dolog természete szerint a kulisszák mögött. Az a része, mely a Ház elé került, oly szerencsétlen eredményt mutatott, hogy a kormánypárt legfüggetlenebb tagjai, szám szerint 77-en, ott hagyták miatta a kormánypártot.

A bankkérdés volt az utolsó szalmaszál, melytől Tisza azt várta, hogy valamiféle sikernek legalább a látszatát fogja tudni felmutatni. De sem az igért önálló bank, sem az e helyett utóbb kilátásba helyezett u. n. kartell-bank nem akart sikerülni. Belekapaszkodott tehát a bankalkudozásoknak egy alárendelt formai kérdésébe (hogy a bank közgyülése hány magyar honosságú igazgatósági tagot tartozzék beválasztani az igazgatóságba), s kabinetkérdést csinált belőle. Ez volt az u. n. Verwaltungsraths-Krise, mely 1877 elején játszódott le. A Tisza-minisztérium 1877 február 8-án leköszönt s a király elfogadta lemondását. Tisza azt ajánlotta a királynak, hogy hallgassa meg 'Sennyey, Majláth, Ghyczy, Szlávy és Bittó véleményét.

A kormánypárti sajtó azt imputálta 'Sennyeinek, hogy ő majd kész lesz kormányt alakítani azon az alapon, melyet Tisza magára nézve elfogadhatatlannak jelentett ki. Tisza elvi kérdéssé fujta fel a Verwaltungsrath-paritási fikciót, mely lényegében semmitérő volt. S mikor az osztrákok ezt a semmitérő engedményt sem akarták megadni, akkor sietett leköszönni. Úgy okoskodott, hogy vagy vállalkozik valaki az Őfelségének ajánlott államférfiak közül, hogy az általa ott hagyott alapon kormányt alakít s akkor ő, mint az önálló bank hőse és martirja ragyogó nimbusztól körülvéve vonul ellenzékbe s hamarosan megbuktatja a szerencsétlen vállalkozót. Vagy nem vállalkozik senki az általa főzött kotyvalék kikanalazására s akkor ő maga vállalkozik kabinetalakításra, megmentvén a hazát.

'Sennyeyt február 10-én fogadta a király, ki e napon Gödöllőről bejött a fővárosba. Fölajánlotta a kabinetalakítást 'Sennyeynek, de ez nem fogadta el. Még aznap beszéltem vele, információt kérve tőle, hogy mit óhajt kihallgatásáról a Kelet Népébe iratni. Ő azon

tényen kívül, hogy a kabinetalakítás neki felajánltatott s hogy ő arra vállalkozni nem volt hajlandó, nem kivánt semmit közzétenni, mert, mint mondá, maga akar az országgyűlés előtt a dologról nyilatkozni.

Ez meg is történt február 27-én. 'Sennyey nyilatkozatának érdemleges része így hangzott: Tisztán állott előttem, hogy azon egyességi pontokért, melyek a vámszövetségre s az azzal tettleg kapcsolatba hozott bankügyre nézve az előbbi kormány által tárgyaltattak s már mintegy a befejezésig vezéreltettek, a törvényhozás előtt a felelősséget magamra nem vállalhatom.

'Sennyey egyenes és lojális nyilatkozatát a kormánypárti sajtó a szokásos rosszakaratú kommentárokkal kisérte, melyeknek magva az volt, hogy szívesen elvállalta volna a miniszterelnökséget, de nem merte elvállalni. Tisza merte. Ezzel a Verwaltungsrath-Krizis komédiája véget ért.

*

A kabinetalakításnak ez a felajánlása volt 'Sennyey parlamenti pályájának kimagasló pontja. Ez év vége felé betegeskedni kezdett s nem vezette többé pártját. Helyette, hallgatólag, gr. Apponyi Albert vezette azt a csoportot, mely — mivel Kállay ez időben már passzive viselkedett, — valóságban már csak 15 tagot számlált. Különben is az orosz-török háború foglalta le a közfigyelmet s a belügyi reformok, melyekben a jobboldali ellenzék programmjának súlypontja feküdt, nem forogtak napirenden.

'Sennyey le akart köszönni a képviselőségről, de barátai kérelmére elhalasztotta lemondását a legközelebbi választásokig, melyek a következő év nyarára voltak várhatók.

Közbejött azonban az ellenzéki pártok egyesülése, mely már 1878 elején előre vetette árnyékát. Ez az egyesülés már a közelgő választások tekintetéből is tanácsosnak látszott. Ez az alakulás megérlelte 'Sennyeyben az elhatározást, hogy leköszön, amit április 30-án meg is tett. A pártjához intézett, április 13-án kelt, de csak május 1-én közzétett búcsúzó levele végén kijelentette, hogy „legbensőbb rokonszenve kiséri őket az alakult új párt kebelébe." Egyuttal azt a szándékát is kifejezte, hogy ha egészsége megjavul, ismét újult erővel fogja teljesíteni kötelességét. A választóihoz intézett búcsúzó levelében azt mondotta, hogy azt, hogy nagyobb sikert törekvései nem arattak, főleg annak tulajdonítja, hogy az utolsó 3 év alatt domináltak az Ausztriával való kiegyezési alkudozások s a keleti válság által előidézett aggodalmak és tünődések. Reméli azonban, hogy mint a Bodrogköz képviselője fejezheti be politikai pályafutását.

Így beszélt 'Sennyey, de akkor mindenkinek az volt az érzése,

hogy az általánosan tisztelt államférfi örökre búcsúzott el a politikai szerepléstől. Mikor azonban Széll Kálmán pénzügyminiszter a boszniai okkupáció következményei miatt 1878 szeptember 28-án leköszönt s ennek következtében az egész kabinet beadta lemondását, Őfelsége ismét hallani akarta 'Sennyeynek s több más államférfinak véleményét. Október 5-én fogadta a király 'Sennyeyt, Majláthot, Szlávyt és Ghyczyt. Ezúttal nem volt szó a kabinetalakítás felajánlásáról. Báró 'Sennyey úgy nyilatkozott, hogy az adott viszonyok közt csakis Tisza Kálmán lehet hivatva arra, hogy a közreműködésével intézett külpolitikának politikai és pénzügyi következményeit a parlament előtt képviselje. Ugyane napon fogadta el Őfelsége Auersperg herceg miniszteriumának lemondását, mely után megkezdődött Ausztriában a Taaffe-éra, mely 1891-ig tartott.

'Sennyey egészségi állapota idővel annyira javult, hogy három év mulva elfogadhatta a pozsonyi II. kerület által neki felajánlott mandátumot. De nem volt többé pártvezér, nem is lépett be az egyesült ellenzék soraiba. Egykori híveinek általuk konzervativnak tartott agrárius és socialista velleitásokban csillogó nézeteivel nem rokonszenvezett.

Időközben majdnem észrevétlenül nevezetes eltolódás állott be a kormány politikájában. Vagy talán nem is volt valami nagy az eltolódás, mert hisz Tisza Kálmán politikája a szó igaz értelmében soha sem szabadelvű, hanem mindig opportunista volt. Tény azonban, hogy Tisza a 80-as évek elején konzervativ hajlamokat vélt magában felfedezni, amiben az osztrák Taaffe-regime hatásának is lehetett némi része. A bihari pontok embere közeledett a zempléni pontok politikájához.

A magyar arisztokrácia megmozdult. A keresztény-zsidó házassági törvénynek 1883-ban történt megbuktatása a főrendek által csak egyik tünete volt annak, hogy az arisztokrácia valamit akar, hogy megunta eddigi passziv szerepét. A főrendiház reformját nem lehetett már soká halogatni s Tisza úgy sejtette, hogy ő maga nem lesz képes az arisztokrácia irányítására. Szövetségesre volt szüksége. Nagy taktikai érzékével felismerte, hogy az arisztokratikus erők megmozdulása vezért követel, ki ezt az erőt abban az irányban vezesse, amint azt az állami raison kivánatosnak mutatja. E vezérségre senki sem volt hivatottabb, mint az arisztokrata tulajdonságoknak ideális megtestesitője báró 'Sennyey Pál.

A kormányelnök tehát közeledett báró 'Sennyey Pálhoz, ki 1884 nyarán egy ideig Bécsben tartózkodott. Itt történt meg a találkozás 'Sennyey szállásán. Megbeszélték a legközelebbi jövő feladatait s arra az eredményre jutottak, hogy e tekintetben nézeteik össz-

hangban állanak egymással. Ama régi, a fuzió idejében bevált formula szerint, hogy egyik fél sem követel a másiktól elvi áldozatot, létrejött a megegyezés. Tisza rögtön Ischlbe utazott jelentést tenni a királynak, 'Sennyey pedig illetékes helyről felszólítást kapott, hogy a király legközelebbi budai tartózkodása alkalmával jelentkezzék kihallgatásra. Ez időben már a nyilvánosságra is kiszivárgott a Tisza és 'Sennyey közeledésének hire. Nemsokára megjelent báró 'Sennyey kinevezése országbiróvá és a főrendiház elnökévé.

Majláth Györgynek 1883. év tavaszán történt tragikus halála után — Majláth gyilkosságnak esett áldozatul — id. Szőgyény László neveztetett ki a főrendiház elnökévé. Most Szőgyény visszalépett és 'Sennyey foglalta el azt a méltóságot, melyet mint tárnokmester 1865—67-ig már egyszer betöltött.

Elnöki beköszöntő beszédében kijelentette, hogy elveit fentartja s hogy politikai engedmények tőle nem követeltettek, sem egyik, sem másik oldalról nem adattak. Egyes kérdésekben nézetei, melyeket régóta vall, találkoznak a kormány nézeteivel s azért kötelességének érezte, a király hivásának engedni. De fentartotta magának, hogy esetleg leszállva az elnöki székből hozzászól a tárgyalás alatti javaslathoz, hogy ellene felszólaljon, vagy azt támogassa. 'Sennyey e kijelentései bizonyos feltünést keltettek, bár Majláth is többször megtette azt, amit 'Sennyey mint eshetőséget jelzett. Tényleg azonban nem került rá a sor, hogy a joggal, melyet magának fentartott, éljen.

A főrendiházi elnökség volt 'Sennyey nyilvános pályájának befejezése. Valóban nagystílű elnök volt. Hadd beszéltessem a tizenöt év előtt elhúnyt jeles költőt, Vajda Jánost, kinek kemény dereka nem igen szokott hajlongani a magasabb állásúak előtt.

Vajda János a Vasárnapi Ujság 1884. december 14-ki számában így írt róla:

'Sennyey Pált a főrendi elnökségben elfogultság nélkül tekinthetjük európai mintaképnek. Valóságos eszménye a modern arisztokratának. Síma, de kemény, mint a márvány. Modorában bírja ama ritka, mert rendkívül nehéz képességet, akként társalogni alantibb rangúakkal, hogy ezek ne érezzék benne az arisztokratát. Fölemeli magához a polgárt anélkül, hogy hozzá leereszkedni látszanék. Mikor hallgatagon, kimért léptekkel látjuk őt járni a tömegben, önkéntelen olvassuk le homlokáról: viam meam persequor!

Ilyennek látta 'Sennyeyt az az öreg költő, kit kortársai oly kevéssé értettek, az utódok már feledni kezdenek.

VÉGSZÓ.

Dús aratása volt a halálnak 1888-ban közéletünk jelesei között. 1888 január 3-án elhunyt báró 'Sennyey Pál, ki ékessége volt annak a régi politikai gárdának, melyhez tartozott. Februárban követte őt Ghyczy Kálmán, márciusban Somssich Pál. Pár év mulva eltemettük ama kor legnagyobb szereplőjét is, gróf Andrássy Gyulát.

Megdöbbentő volt, mint dőlnek ki egymásután azok, kik ott álltak az új Magyarország megszületésénél.

Valami le nem írható érzés fogta el a sziveket, mikor látnunk kellett azok sorainak ritkulását, akiket megszoktunk a nemzet vezetőinek tekinteni s akik nélkül alig tudtuk elképzelni Magyarország nyilvános életét. Még ma is felsajog bennem ez a fájdalom, ha azokra az időkre visszaemlékezem. S mit szóljak ma, mikor körülnézve, egy pusztaságot látok magam körül, — pusztaságot, mely temetőhöz hasonlít. Ama férfiak közül, kik cselekvő tényezői voltak alkotmányos életünk megujhodásának, ma már egy sincs életben.

De igenis él még egy: ama tényezők közt a legfontosabb, koronás királyunk, Ferenc József. Még most is mintha hallanám a lelkesedésnek menydörgésszerűen kitörő moraját, mely a koronázás napján a budai várból kiindulva, végig hullámzott a Duna partjain le az Eskü-térig s melyet a Gellért szürke sziklatömbjei visszhangoztattak. Hallom a mult idők hangját, melyből a történelem beszél és e hangra megelevenedik előttem egy leírhatatlan szépségű kép, ennek közepében egy délceg lovag alakja, ki Szent István koronájával fején végig lovagolt a Duna partján. És megszólal bennem egy aggódó kérdés: mi lesz, ha majd ő is összeroskad az évek terhe alatt, ha alkotmányunk helyreállítója is eltávozik azok után, kik ama nagy napon körülvették?

Mily óriási fordulata a történelemnek, mily csodás alakulása az erőfaktoroknak, mily fényes diadala a jognak, a szabadságnak csatlakozik ez agg uralkodó nevéhez! Hogy az a csuda, amit akkor

megértünk, úgy megtörténhetett, ahogy megtörtént, abban halhatatlan érdemei vannak amaz uralkodónak, akinek volt lelki ereje, leszámolni a multtal s volt hite és bátorsága egy új korszakot kezdeni egy nagy birodalom történetében.

Ezek az érdemek azonban nem lettek volna elégségesek az elért eredmények biztosítására, ha hozzájuk nem járult volna még egy másik tényező: az a ritka szerencse, hogy majdnem fél század óta élvezzük a béke áldásait. A bécsi kongresszusra következett korszakban, igaz, majdnem hasonló tartamú béke jutott osztályrészül a nemzetnek, de erre a nevezetes békekorszakra ólomsúllyal nehezedett rá Ferenc császár kényuralma, Metternich gyászos emlékű rendszere. Az a békekorszak azonban, melyet a jelen és az előző nemzedék élvezett, az alkotmányos szabadság uralma alatt folyt le. S ha még a Metternich-korszak elnyomása sem volt képes meggátolni, hogy Magyarországon a szabadság eszméje gyökeret verjen s lépésről lépésre tért hódítva, mikor a népek tavasza elérkezett, az 1848-ki alkotásokban rögtön, mintegy varázsütésre gazdag termést ígérő virágzásra jusson: mennyivel nagyobb, dicsőbb eredmények elérhetéséhez adták meg a feltételeket azok a mögöttünk fekvő évtizedek, amelyekben a békéhez az alkotmányosságnak, a parlamenti kormányrendszernek áldásai is hozzájárultak!

S ha visszatekintünk erre a majdnem két emberöltőt kitevő, páratlanul szerencsés korszakra, amelyhez hasonló, a nemzeti fejlődésre ilyen mértékben kedvező, ezer éves történetünkben még soha sem fordult elő: avagy nem szólal-e meg bennünk hazafias lelkiismeretünk, amely azt kérdi, vajjon eléggé felhasználtuk-e a kedvező időt a magyar állam intézményeinek kiépítésére, állami létünknek megszilárdítására, betetőzésére, egy egységes és egységében erős magyar nemzet megteremtésére, egy a felekezeti és társadalmi széthúzás nyomorúságain túlemelkedő, nagy és egyetemes kulturális és történelmi küldetés betöltésére.

Nem lehet tagadni, hogy az alkotmány helyreállítása óta haladtunk. De a nemzet nem dolgozott és nem alkotott annyit, amennyit dolgozhatott és alkothatott volna. Az anyagi és szellemi téren való haladásnak egyes jelenségeit szemlélve, a közvélemény nálunk egy végzetes optikai csalódásban ringatja magát. Önhittségében csak azokat a tüneteket látja meg, melyek azt mutatják, hogy előbbre vagyunk, mint 1867-ben voltunk. De azt nem akarja meglátni, hogy szomszédaink is előbbre haladtak. Hisz ha egyáltalán nem haladtunk volna, akkor már ki is volna ránk mondva a történelem halálos ítélete. Igenis, haladtunk, de ideje végre, hogy tudomást vegyünk arról, hogy Ausztria legalább kétszer, Németország legalább három-

szor annyit haladt, mint mi. Pedig ezek már negyvennégy évvel ezelőtt is sokkal előbbre voltak, mint mi akkor.

Nemcsak a közgazdasági és közművelődési téren, de a politikai téren is nagyon lassú volt haladásunk. A magyar állam egész szerkezete még távol áll a befejezettség és megszilárdulás ama fokától, mely kívánatos volna, hogy nagyobb rázkódásokat veszély nélkül kiállhasson. Magyarország még ma sem az a tömör államtest, amely akaratát biztosan, gyorsan és teljes sikerrel tudná egész területén minden ellenséges tényezővel szemben érvényesíteni.

Állami konszolidációnknak úgyszólván még mindig a kezdetén vagyunk. A szabadabb szellemnek egy rövid fellendülése alatt súlyos küzdelem után bírtunk csak annyira jutni, hogy az államfenség leglényegesebb attributumainak egyikét az egyházi reakció ellenében érvényesíthettük. De a 90-es évek elején beállt fellendülés nem tartott sokáig. A retrográd irány lépésről-lépésre tért foglalt úgy az állami intézményekben, mint a társadalmi tényezők körében s úgy látszik újabb időben oly erővel ragadta meg a lelkeket, mint egy évszázad óta még soha.

Magánjogi törvényhozásunk legfontosabb része még mindig megalkotóját várja. Pénzügyi helyzetünk, mely óriási erőfeszítések után 1890-ben eljutott az államháztartási egyensúly állapotához, a koaliciós korszak könnyelmű gazdálkodása folytán ismét aggasztó tüneteket mutatott s nagy áldozatok voltak és lesznek még szükségesek a hanyatlás feltartóztatására. Közigazgatásunkat két ízben próbáltuk reformálni: 1870-ben és 1886-ban. Mindkét úgynevezett reform gyenge ideiglenes tatarozás jellegével bírt s ma ott állunk, hogy a rozzant épület a ránehezedő egyre nagyobb teher alatt összerogyni készül.

Balga előítéletek és soha nem szűnő kicsinyes pártviszályok megbénították a vezető államférfiak tetterejét, meddőségre kárhoztatták a törvényhozást. Üres, haszonnélküli fecsegésekkel, erőfogyasztó huzavonával telt el a letünt nemzedék életének legalább a fele. És most még rosszabbul állunk, mint régebben. A parlamentarizmus, amelytől az alkotmány helyreállítása idejében csudákat vártunk, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ahelyett, hogy hatalmas tényezője, főmozgató ereje lett volna a haladásnak, nem egyszer kerékkötővé vált, mely minden alkotó tevékenységet meggátolt s csak a hiúságnak, a szenvedélyeknek, a szereplési viszketegnek kielégítésére nyujtott alkalmat. Egyes örvendetesebb nekilendüléseket leszámítva, a magyar parlamentarizmusnak majdnem félszázados újabb története a szánalmas vergődés képét mutatja. Az ország legtekintélyesebb politikusai 1867 után azt a nézetet vallották,

hogy húsz, huszonöt év elég lesz arra, hogy a magyar államot belterjesen kiépítsük, intézményeinket minden irányban az európai államok szinvonalára emeljük. Legfőbb vágyunk az volt, hogy vajha 20—25 évi zavartalan béke jutna osztályrészül az országnak. Íme, a jó sors kétszer annyit nyújtott. Az alkotmány helyreállítása óta állandó békét élveztünk s mily messze vagyunk még ma is a céltól! Ha mindenkor élt volna a nemzetben annak a tudata, hogy az időt lehetőleg ki kell használnunk, mert jöhetnek zivatarok, melyek a félig kész épületre végzetesek lehetnek, akkor talán nem engedtük volna felburjánzani a meddő párthuzavonát, talán serényebben dolgoztunk, kevesebbet torzsalkodtunk, többet alkottunk volna. De ehelyett ázsiai índolenciával pazaroltuk azt a kincset, mely a legbecsesebb s ha elfecseréltetett, örökre visszahozhatatlan: az időt.

A magyar ügy névtelen szolgálatában megtett vándorutam hetven évvel jelzett határkövénél állva, vészterhes fellegek torlódását sejtem a jövő láthatára alatt. A nemzedék, mely távozik, egy nagy kérdőjelet hagy örökségül azokra, akik itt maradnak. Lesz-e idejük ezeknek kipótolni, amit a lefolyt 44 év elmulasztott, jóvá tenni, amit az elhibázott?

S ha erre már nem lenne idő, elég lesz-e a felgyülemlett erő: megállani a vészek közepett, melyeket a végzet, bünhődésül az apák bűneiért, majdan az utódokra küld? Bizonyosnak látszik, hogy a magyar állam és a magyarság jövője nehéz küzdelmekkel terhes. De talán némi megnyugvást találhatunk a mult tapasztalataiban. Az a letünt nemzedék, mely megérte a már holtnak hitt Magyarország feltámadását, minden hibái és tévedései mellett is, újból azt a nevezetes tanubizonyságot nyújtotta a világnak, hogy ebben az apatiára hajló magyar fajban mindenkor a balsors csapásai rázták fel és sarkalták fokozott teljesítményekre a nemzet- és államfentartó erőket. Így volt ez a multban, reméljük, hogy így lesz a jövőben is.

JEGYZETEK.

A 122-ik laphoz. Salzburgban Bismarck és Andrássy közt egyházpolitikai kérdések is jöttek szóba. Ezek ugyanis erősen foglalkoztatták akkor a német kancellárt. Az u. n. kulturharc már előre vetette árnyékát. Andrássy a csalhatatlansági dcgmának s az ennek nyomában megindult klerikális mozgolódásoknak nem tulajdonított akkora fontosságot, mint Bismarck s tudvalevőleg akkor még kielégítőnek tartotta a „jus placeti" tompa fegyverének alkalmazását. Németországban akkor már felhangzott a jelszó: ki a jezsuitákkal!

Andrássy a jezsuitákra vonatkozólag úgy nyilatkozott Bismarck előtt, hogy „nem tartja célszerűnek ágyúval lőni verebekre."

Bismarck erre így felelt: „Én sem szándékozom a verebek közé lőni, de kiszedem a fészkeiket. Engem gyűlölni fognak a jezsuiták, de félni fognak tőlem. Öntől nem fognak félni, de gyűlölni mégis fogják. Ön nem akar lőni, de Ön lesz a céltábla".

*

A 135-ik laphoz. Arra nézve, hogy mi indította gróf Andrássyt a visszalépésre, jellemző magának a grófnak egy orákulumszerű kijelentése, melyet egy előkelő férfiakból álló társaságban tett, kik tőle visszalépésének valódi okát igyekeztek megtudni. Andrássy válasz helyett csak ennyit mondott: „Liszt Ferenc el van ismerve a legnagyobb zongoravirtuóznak. De ha soká játszik, a zongora végre lehangolódik. A zongorahangolás azonban már nem az ő dolga, ezt Liszt Ferenc másnak engedi át." Ebben az erős önérzetre valló mondásban a „lehangolás" szó különös figyelmet érdemel.

*

A 211-ik laphoz. Egy koaliciós minisztériumra vonatkozó kombináción kívül, melyben Andrássynak, Eötvösnek és Lónyainak is helyet szántak, híre járt 1866 szeptember elején egy másik miniszteri kombinációnak is. E minisztérium a konzervativ csoport vezető férfiaiból lett volna alakítandó s benne 'Sennyey, Majláth György, Ürményi József, Bartal György vettek volna részt. Ebben a

konzervativ minisztériumban szándékoztak Lónyay Menyhértet a pénzügyi tárcával megkinálni. Nemcsak Gorove, de mások is biztosra vették, hogy Lónyay kész lett volna tárcát vállalni ebben a minisztériumban.

*

A 257-ik laphoz. Az 1848 junius 10-kén kelt királyi rendelet alapján, mely Jellacsicsot báni méltóságától elmozdította és katonai rangjától is megfosztotta, a magyar kormánynak joga is, hatalma is lett volna őt fegyverrel megtámadni. István főherceg ezt utólag maga is belátta. Erre vonatkozólag Torma Miklós volt képviselő, később Szolnok-Dobokamegye alispánja következő érdekes részletet közölte e könyv szerzőjével:

„József főherceg a 90-es években, mikor utolsó honvédparancsnoki szemleutját tartotta, Désen (megyém székhelyén) egy szűkkörű vacsoránál igen jól találta magát s nagyon érdekes beszélgetéseket folytatott velem. A többek közt ezt a nyilatkozatot tette: István bátyám Schaumburgban azt mondotta nekem: milyen kár, hogy engem nem neveltek katonának, mint téged, mert akkor én főbelövettem volna Jellacsicsot, amidőn nem engedelmeskedett nekem, aki bírtam a legfőbb hatalmat."

*

A 290 és 291-ik laphoz. Gróf Teleki László elfogatásáról s az uralkodó előtt tett igéretéről akkor és még később is, sok fantasztikus híresztelés kelt szárnyra. Az egyik tábor hajlandó volt abban, hogy Teleki az 1861-ki országgyülésen képviselőséget vállalt s tényleg az u. n. határozati párt vezére lett, szószegést látni. A másik tábor s ennek élén maga Kossuth, Teleki eljárását a magyar ügy ellen elkövetett árulás gyanújával sújtotta. Egyedül hiteles és megbízható előadása ennek a dolognak az, mely gr. Teleki Lászlónak 1861. január 28-án Gyömrőn kelt, br. Jósika Miklóshoz Brüsszelbe küldött levelében foglaltatik. E hosszú levélből, mely a május 8-án öngyilkossá lett Teleki önigazolását tartalmazza, ideiktatom az alábbi részleteket. Az audienciáról, melynél br. Vay Miklós magyar kancellár és gr. Crenneville tábornok is jelen volt, ezt írja gr. Teleki László:

„A császár kijelentette, hogy három feltétel alatt kibocsát: 1. hogy nem megyek többé külföldre; 2. hogy a külfölddel ellenséges szövetségeket nem folytatok; 3. hogy a hazában minden agitációról és politikai tevékenységről lemondok."

A két első pontra nézve Teleki nem szólt semmit. Nem is lett volna értelme, hogy igent, vagy nemet mondjon. „Minden, mit megmenthetnék — folytatja előadását Teleki — hazámra nézve leendő

politikai tevékenységem és hatásom volt. Az ellen emeltem tehát szót, hogy erről lemondjak. Mire az volt a válasz, hogy azt legalább ideiglenesen, pillanatra „vor der Hand“ tegyem. Ezt tehát megigértem. Mit tehettem egyebet? miután Josefstadtban kijelentett kivánságomnak, hogy vagy kiutasíttassam, vagy törvényes bíró elé állíttassam, ez lett az eredménye s mindezt a magyar kancellár hozzájárultával, végül jelenlétével sankcionálta?“

— — — — — — — — — — — — — — — —

„Az a vigaszom — folytatja tovább, — hogy politikai hatásomra nézve az áldozat csak ideiglenes s ezen ideiglenesség értelme immár senki más akaratától nem függ, mint az enyémtől. Pár hónapnál semmi esetre sem lehet több. Mondtam ezt Vay Miklósnak.“ — — — „Azokon kivül, miket mondék, minden, mit egy vagy más hírlap említhetett, akár szó, akár mozdulat, akár tett: hazugság, szintúgy minden sírás vagy ájulás csupa koholmány. Soha sem mutattam magamat hidegebbnek, nem is tudtam volna sírni. Vay Miklós igenis sírt, de én mit tehettem róla, hogy utánam futott sírni? (gondolom örömében.) Vay Miklós igenis kérdezett: nem akarnék-e vele Rechberghez menni, de én mit tehetek róla? Elég az hozzá, hogy én azt feleltem: bizony nem.“

*

A 343—344. laphoz. Szilágyi érzelmi világát jellemzi, mit róla bizalmas párthíve, a fentebb említett Torma Miklós úr közöl velem. Ez előtt egy izben így nyilatkozott Szilágyi Dezső: „Engem soha senki sem szeretett, sem az apám, sem az anyám. Én se szeretek senkit.“

Midőn Ete fivére meghalt és utána 5—6 ezer forintot örökölt, ezt mondotta: „No, most már marad utánam annyi, amiből temetésem kitelik.“ Tehát eszébe sem jutott, hogy az ország halottja lesz.

*

A 373—374. laphoz. „Szilágyi azt tartotta, legalább előttem így nyilatkozott — írja Torma Miklós — hogy Tisza, midőn őt miniszterséggel megkinálta, arra számított, hogy hálából ezért majd megmenti „a Tisza bőrét.“ (A kabinetbe lépést Szilágyi nagybátyja, Lukács György belügyi államtitkár közvetítette.)

Mikor Tisza bukásának ideje ama nevezetes minisztertanácsban a Kossuth honosítása kérdésében való leszavaztatása után elérkezett, a király Szilágyit bizta meg, hogy kérje be Tiszától a lemondást. És, kérdeztem Szilágyit, miként fogadta ezt Tisza?

„Hát sírva fakadt.“

*

A 396-ik laphoz. Kétséget kizáró bizonyítékok vannak arra nézve, hogy Szilágyi Dezső élet-ideálja az volt, hogy ő vihesse keresztül a közigazgatás reformját. Ebben az irányban voltak legszélesebb körű ismeretei, erre vallanak beszédei, valamint a pozsonyi választóihoz intézett levele, melyet Tisza a képviselőházban oly kíméletlenül lecáfolt. Ez irányban nem érdektelen az alábbi adat, melyet Torma Miklós úr közöl velem. Bánffy báró beszélte ennek a bizalmas párthívének, hogy midőn megkötötte az osztrákokkal a kiegyezést, találkozót adott vacsorára Bécsben Lukács Lászlónak, aki elkésve érkezett s azt mondta: „mielőtt ide jöttem, találkoztam Szilágyival, elmondtam neki a kiegyezés főelveit, mire felkiáltott: óriási szerencséje van ennek a Bánffynak, de mondd meg neki, hogy a közigazgatás államosítását már meg se kísértse, mert ezt én akarom megcsinálni, mert ha nem, baj lesz. Erre, végzé Bánffy, nagyot nevettünk és jót vacsoráltunk. (Ha a Lukács László előtt félig tréfás modorban tett megjegyzés komoly célzatú volt, — amit Lukács László tudna verifikálni — s ha Bánffy megnyerte volna kabinetje számára belügyminiszternek Szilágyit, talán ma másképp állanánk közigazgatás dolgában s a Bánffy-minisztérium is esetleg hosszabb életű lett volna.)

TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ.

A számok a könyv lapjait jelzik.

TARTALOM:

II.

Szilágyi Dezső 338—397. lap.

I.

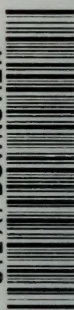
II.

III.

Gróf Lónyay Menyhért 398—442. lap.

I.

II.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 27 19 07 013 1